

KLANICZAY
TIBOR

RENEZÁNSZ
ÉS
BAROKK

KLANICZAY TIBOR
RENEZÁNSZ
ÉS BAROKK

Szépirodalmi Könyvkiadó

KLAVDIY TIBOR
RENSZANSZ SZ BAROK

KLANICZAY TIBOR

RENEZÁNSZ ÉS BAROKK

Tanulmányok a régi magyar irodalomról

... Tanulmányok a régi magyar irodalomról, legfontosabb évkönyveiről. Arra törekedtem, hogy a XV. század végétől a XVIII. század második feléig — a közép- és újkorok jellegzetes jelenségeit — tanulmányok legfontosabb jelenségeit és legjellegesebb iratgyűjtemények a tárgyalása helyet kapjanak. Ezzel szemben az újkor magyar irodalmát a ciklusok, tanulmányok, melyek most a legújabbak közé tartoznak, a koncepciók, illetve azonos jellegű művekkel foglalkoznak. Egyes tanulmányok az irodalom és a társadalom kapcsolatát — már a kötet teljes egészében — tárgyalják.

Mint a könyv címe is jelöli, a reneszánsz és a felvilágosodás két korszakot jelöl, amelyek között két nagy korszak van: a reneszánsz és a barokk korszak. A tanulmányok egy részének tárgya a reneszánsz irodalom, a másik rész pedig a barokk irodalom. A tanulmányok a reneszánsz irodalomról és főként a régi magyar irodalom marxista történeti megközelítésének előkészítéséről szólnak. A tanulmányok, hogy megmutassák a reneszánsz és a barokk korszakok jellegzetes jelenségeit, a reneszánsz és a barokk irodalomról szóló tanulmányokból is megismerhetőek.

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

1961

KLANICZAY TIBOR

RENESSZÁNSZ ÉS BAROKK

Magyar Könyvtár Szövetség

7. köt.
82,453.

KÖNYVPIRÓDALMI KÖNYVKIADÓ

© Klanczay Tibor, 1961

ELŐSZÓ

Tizenöt tanulmányt foglal egységbe ez a kötet. Az utolsó tíz évben keletkeztek más írásaim mellett, s összeállításukban határozott cél vezetett. Ha különálló tanulmányokban is – áttekintést próbáltam nyújtani a régi magyar irodalom legfontosabb évszázadairól. Arra törekedtem, hogy a XV. század végétől a XVIII. század második feléig – a középkor végétől a felvilágosodás kezdetéig – irodalmunk legfontosabb jelenségeinek és kiemelkedő íróegyéniségeinek a tárgyalása helyet kapjon benne. Ezért számításon kívül hagytam azokat a cikkeimet, tanulmányaimat, melyek nem illeszkedtek bele ebbe a koncepcióba, illetve amelyek pusztán filológiai jellegűek. Egyes tanulmányokat viszont – különösen az utolsó két évben – már a kötet teljessé tétele érdekében írtam.

Mint a könyv címe is elárulja, a középkor és a felvilágosodás által közrezárt időszakot irodalmunk történetében két nagy korszakra osztom: a reneszánsz és a barokk korára. A tanulmányok egy részének írásakor a rendszerezésnek erre a módjára még nem gondoltam; kutatásaim előrehaladása során és főként a régi magyar irodalom marxista történeti összefoglalásának előkészítése közben kellett felismernem, hogy megnyugtató szintézis a reneszánsz és barokk kategóriáinak mellőzésevel nem képzelhető el. Sőt, e művelődéstörténeti és stíluskategóriák nagyban megkönnyítik az irodalom jelenségeinek marxista történeti rendszerezését.

A reneszánsz és barokk problémáinak előtérbe kerülése egy további feladatra, a stílusrányzatok és stíluskorszakok elméleti kérdéseire is ráirányította a figyelmemet és érdeklődésemet. Az újabban készült tanulmányokban már igyekeztem ezekre is kitérni, miközben főleg az a kérdés izgatott, hogy a stíluskategóriáknak hol van a helyük marxista történet- és irodalomszemléletünkben. A reneszánsz és barokk vizsgálata során sikerült talán ennek a problémának a megoldásához is hozzájárulnom néhány következtetés levonásával.

Tanulmányaim szövegét nem tekintettem sérthetetlennek, de nem törekedtem arra sem, hogy olyanok legyenek, mintha ma írtam volna őket. Megváltoztattam mindent, amit az újabb kutatások fényében tévesnek tartottam, helyel-közzel stílusukon is javítottam, de kiegészítésüktől, az újabb eredmények és ismeretek alapján való bővítésüktől tartózkodtam.

A magyar reneszánsz körüli félreértéseknek hosszú története van. Elsőnek – Burckhardt nyomán – Riedl Frigyes vezette be a reneszánsz fogalmát a magyar irodalomtörténetbe, *A magyar irodalom főiránya* (1896) című híres tanulmányában. A reneszánsz korszakát, azaz a reneszánsz irány uralmát azonban ő a XV. század második felére, szinte csak Hunyadi Mátyás uralkodásának időszá-kára korlátozta, a XVI. századot pedig már egy új – az előbbivel egyenrangú – irány, a reformáció időszakaként határozta meg, melyet a XVI. század végén az ellenreformáció kora váltott fel. A reneszánsz, ezzel ugyanolyan típusú kategóriává vált, mint a reformáció és az ellenreformáció, pedig ezek bármekkora hatást gyakoroltak is a kultúra és az irodalom fejlődésére, a reneszánsznál jóval szűkebb és korlátozottabb érvényű történeti jelenségek. A Riedl-féle rendszerezési elv már azért is eleve vitatható, mert eszerint a reneszánsz a magyar irodalomban már akkor véget ért volna, amikor magában Itáliában éppen hogy elérte tetőpontját, Európa más országában éppen kezdett virágzásnak indulni, Kelet-Európában pedig, ahol a leginkább kereshetjük a magyar fejlődés analógiáit, még csak első jelentkezései tűntek fel.

Bármennyire is hibáztatható azonban Riedlnek ez a korszakolása, illetve a korszakok meghatározása, el kell ismerni, hogy – különösen a kutatás akkori fokán – a magyar irodalom ismert tényanyaga csábított erre a felfogásra, vagyis egy XV. századi reneszánsz periódus és egy XVI. századi reformáció-korszak kijelölésére. A gazdagon meginduló és fejlődő reneszánsz irodalom ugyanis a XVI. század első felében törést szenvedett, az országot ért hatalmas politikai megrázkódtatás következtében. A mohácsi csatavesztést követő anarchia, a kettős királyválasztás, majd a török hódítás, s ennek következtében az ország három részre szakadása megsemmisítette vagy szétzilálta az irodalom addigi központjainak jó részét. Ugyanakkor nagy erővel megindult a reformáció, mely gazdag – s eleinte, sőt jó ideig –, reneszánsz jelenségeket alig mutató, inkább középkori hagyományokból táplálkozó irodalmat sarjasztott. Ez a körülmény méltán okozhatta azt az optikai csalódást, hogy a reneszánszt a re-

formáció megindulásával egy egészen más irodalmi áramlat váltotta fel. Annál is inkább gondolni lehetett erre, mert míg a Hunyadiak és a Jagellók korának reneszánsz irodalma szinte kizárólagosan latin nyelvű volt, addig a reformációé anyanyelvű, ami nemcsak e két szakasz alapvetően eltérő jellegének tudatát fokozta, de arra is vezett, hogy a reneszánsz, illetve humanizmus első jelentős magyar nyelvű termékeit, Komjáthy Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János műveit már a reformáció égisze alá vonták. A kutatás figyelme mindezek folytán a Mohács előtti időszak esetében a latin nyelvű reneszánsz, pontosabban humanista irodalom, a XVI. századot illetően pedig a reformáció irodalmi jelenségei felé fordult, teljesen homályba borítva ezzel a XVI. század második felében kibontakozó reneszánsz virágkort.

A XV. század második felének, a Hunyadiak korának, a magyar reneszánsz fénykoraként való meghatározása más szempontból is problematikus volt. Kétségtelen, hogy Mátyás, a nagy reneszánsz király és udvara világitó fáklyaként emelkedik ki a magyar középkor alkonyán, és hogy az uralkodó, valamint humanista hívei, s az új kultúrát meghonosító és pártoló udvara a legszorosabb kapcsolatban volt az itáliai reneszánszsal – mégis a magyar reneszánsz a XV. században még csak igen korlátozott területen jelentkezett. Az irodalmi alkotások túlnyomó többsége ebben a korban még teljesen a középkori vallásos irodalom kereteibe tartozik, sőt a XVI. század legelején a magyar nyelvű kolostori irodalom valóságos virágzásának lehetünk tanúi. A reneszánsz teljes kibontakozásáról azért sem beszélhetünk még, mert a középkori hagyományoktól elrugaszkodó új irodalom ekkor még kizárólag latin nyelvű tudós humanista literatúra. Ez elsőrendűen fontos része, nagy jelentőségű ága a reneszánsz irodalmának, de korántsem annak teljessége, hiszen a reneszánsz egyik leglényegesebb vívmánya az irodalmi anyanyelvűség bevezetése, a nemzeti nyelvek felfedezése, s ezzel együtt a nemzeti irodalmi fejlődés megindulása. A Hunyadiak és a Jagellók korának magyar, illetve magyarországi humanistái mindezek számára csak az elvi, ideológiai alapot teremtették meg, de a nemzeti igényű anyanyelvű irodalmat

még nem. Enélkül pedig igazi reneszánszról teljes joggal nem beszélhetünk. Megérették ezt az utóbbi évtizedek magyar irodalomtörténészei is, s ezért kerülve a reneszánsz terminust, inkább csak humanista irodalomról beszéltek, a mohácsi nagy történeti fordulóponttal, illetve a reformáció megjelenésével nagyjából lezárva annak történetét. Ezt a felfogást képviseli Horváth János is, a magyar irodalom régi századairól adott szintézisében. Horváth első kötetében (*A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, 1931) a középkori irodalom összefoglalását nyújtja, nyomon kísérve azt egészen a mohácsi csata idejéig; második kötete (*Az irodalmi műveltség megosztása*, 1935) – részben az előbbivel kronológiailag párhuzamosan – a Hunyadiak és Jagellók korának humanista irodalmát tárgyalja, míg harmadik kötetével (*A reformáció jegyében*, 1933) a Mohács utáni félszázad irodalomtörténetét prezentálja. Közel áll ehhez Szekfü Gyula véleménye is. Ő ugyan világosan látja, hogy reneszánsz és reformáció különböző történeti kategóriák, s hogy a reneszánszsal egyenlő súlyú jelenségnek a barokk tekintendő, de ő is rabja marad annak a felfogásnak, mely a magyar reneszánszt elsősorban a XV. századra lokalizálja. Mivel pedig a barokk kifejlődését csak a XVIII. században látja, a XVI–XVII. századot amolyan stagnáló időszakként fogja fel, ami joggal hívta ki már a polgári kutatás bírálatát is.

A magyar reneszánsznak a Mohács előtti időszakra való korlátozása nagyban gátolta a magyar irodalom fejlődésére vonatkozó szintetikus kép kialakítását. A kutatás kénytelen volt felfigyelni arra, hogy a XVI. század második fele, sőt még a XVII. század első fele is tele van reneszánsz és humanista irodalmi alkotásokkal. Különösen Turóczi-Trostler Józsefnek, Trencsényi-Waldapfel Imrének és Kardos Tibornak vannak jelentős érdemei azon a téren, hogy kimutatták: a humanizmus nem tekinthető Magyarországon a XVI. század első felében befejezett jelenségnek, hanem – ha változott körülmények között is – tovább él, sőt jóval túléli a reformációt. Mivel azonban a már ismertetett okok következtében a reneszánsz-kutatás Magyarországon a humanizmus-kutatással azonosult, illetve erre szűkült, a reneszánsz későbbi jelenségei közül vagy csak a tudós

humanista, főként latin nyelvű művekre fordítottak figyelmet, vagy mint Kardos Tibor – azonosítva a reneszánsz és humanizmus fogalmát – a reneszánsz bárminémű jelenségét humanizmusnak nyilvánították. Ezen az elvi alapon és ezzel a címmel kezdte meg Kardos Tibor a magyar reneszánsz marxista szándékú új, nagy szintézisének megírását, mely a reneszánsz első jelentkezésétől kezdve egészen a XVII. századig annak teljes fejlődését kívánja bemutatni. Már megjelent műve (*A magyarországi humanizmus kora*, 1955) ugyan csak 1526-ig tárgyalja a reneszánsz, illetve a humanizmus történetét, de ez csak a tervezett nagy összefoglalás első kötete.

Kardos Tibor szemléletében tehát helyesen bontakozott ki egy csaknem két évszázados egységes folyamat, de ő ezt nem reneszánsznak nevezi elsősorban, hanem humanizmusnak, ami pedig újabb fogalmi zavarok és súlyos félreértések forrása lett. Ha ugyanis a XVI. század minden jelenségét a humanizmus fogalmának a körébe akarjuk vonni, akkor humanista lesz maga a reformáció is, humanista minősítést nyernek a minden tudós jelleget vagy nagyobb erudíciót nélkülöző népkönyvek és pamfletek, s megszületnek a humanizmus olyan változatai, mint vallásos humanizmus, népi humanizmus stb., amit a kutatók többsége nem tud elfogadni.

Az egyetlen jelentősebb mű, mely a XVI. századot, illetve annak kultúráját és irodalmát mint a magyar reneszánsz korát határozta meg, Tolnai Gábor tollából származott (*Régi magyar főurak*, 1939). Az ő könyve ugyan nem vállalkozott a magyar reneszánsz problémáinak rendszeres vizsgálatára, de azáltal, hogy szélesebb történeti és művelődéstörténeti alapról indult el, szükségszerűen el kellett jutnia ahhoz a helyes megállapításhoz, hogy a XVI. század magyar irodalmában a reneszánsz a legfontosabb tényező. Az ő könyve azonban csak művelődéstörténeti keret, s ezért azokat a nehézségeket, melyek annyi irodalomtörténészt a reneszánsz kategória mellőzésére indítottak, nem küszöbölhette ki.

Nem oldotta meg a kérdést a magyar irodalomtörténet legújabb, már marxista szempontok alapján készült népszerű szintézise (*A magyar irodalom története 1849-ig*, 1957) sem, bár jelentős lépést

tett előre azzal, hogy az 1526 előtti periódust a magyar reneszánsz első korszakaként, a XVI. század többi részét pedig mint a magyar reneszánsz második korszakát határozta meg. Az elnevezésben, definícióban megmutatkozó állásfoglalást azonban a részletek kielégítően nem hitelesítették, s főként tisztázatlan maradt, hogy mi kapcsolja egybe a magyar reneszánsz e két különböző korszakát, valamint hogy melyek a magyar reneszánsz irodalomban kezdettől végig érvényesülő és annak jellegét meghatározó alapvető sajátosságok.

A legfontosabb vélemények e rövid áttekintéséből kiderül, hogy a legfőbb zavart a reneszánsz, humanizmus és reformáció fogalmainak, kategóriáinak pontatlan használata, összefüggéseik és különbözőségeik tisztázásának elmulasztása okozta. A magyar irodalomtudományban nem alakult ki világos kép a három történeti jelenség egymáshoz való viszonyáról, s nem tisztázódott, hogy közülük – a magyar irodalomban is – a reneszánsz a kor művelődésének legalapvetőbb kategóriája. Ezért, a magyar reneszánsz irodalom egyes sajátosságainak meghatározására törekedve, első lépésként ebben az elvi kérdésben kell állást foglalnunk.

*

A reneszánsz az európai művelődés egy egész nagy korszakát és a művészetek, beleértve az irodalmat is, ugyanazon korszakban érvényes egyetemes stílusát jelölő történeti kategória. Eredetileg, gyökereiben az itáliai polgárság új társadalmi és politikai aspirációit, világi ideológiáját és életszemléletét, hedonizmusát, az élet kihasználására, élvezésére irányuló törekvéseit, hihetetlenül mohó tudásvágyát (felfedezések, feltalálások, az antik világ feltárása stb.) és nem utolsósorban ízlését, művészi alkotásainak stílusát fejezte ki. Ez az új polgári műveltség, magatartás és stílus hamarosan nemcsak a nemzeti kereteket lépte át és közkinccse lett Európa többi országai polgárságának is, de a társadalmi határokon is túlnöve más osztályoknak is sajátja lett. A fejedelmek, akik ebben a korban a polgársággal szövetkeztek, érthetően tették magukévá, de előbb vagy utóbb

átvette a papság és a nemesség is. A reneszánsz ilyen általánossá válásának hátterében az áll, hogy bár a nagy gazdasági és társadalmi változások következményeként a középkori világnép és világrend összeomlott, s értelmetlenné vált, az ezt hordozó osztályok nem semmisültek meg. Nemcsak a feltörekvő új osztály, a polgárság, de a hatalmukat fenntartani akaró feudális osztályok is igyekeztek az új helyzethez igazodni, s azt a maguk javára felhasználni. A régi alapokon a feudális uralkodó osztály hatalma sem volt már elképzelhető, ennek képviselői is újat akartak, s felnyílt a szemük az eddig nem ismert élvezetekre is, a legdurvábbaktól a legnemesebb szellemiekig egyaránt. Bár a reneszánsz kultúra eredeti polgári jellege a feudális osztályok kezén sem homályosult el teljesen, a reneszánsz mégis egyaránt kielégítette a különböző osztályok igényeit. Ezért lehetett egyetemessé a reneszánsz stílusa a művészetekben és az irodalomban, ezért beszélhetünk e stílus uralmáról a legkülönbözőbb tendenciájú és ellentétes osztálytörekvéseket képviselő szerzők, csoportok munkásságában egyaránt.

A humanizmus a reneszánsz szerves része, attól elválaszthatatlan, de szűkebb kategória. Elsősorban a reneszánsz polgárság világi ideológiáját jelenti, de mivel az szorosan összefonódott a klasszikus ókori irodalom újra felfedezett értékeinek kultuszával, követésével és tanulságainak felhasználásával, jelent egy erősen filológikus, főként latin világi jellegű erudíciót, műveltséget is, a reneszánsz műveltség egyik oldalát. A polgárság a középkori vallásos világnézettel szembeni új igényeit a bámult ókori klasszikusok tekintélyével igyekezett szentesíteni, ezért fonódhatott össze az új, nemegyszer forradalmi világnézet egy igen régi tudás- és műveltség-anyag felújításával, ezért öltözött a reneszánsz polgári ideológiája az antik világ köntösébe. A humanizmus mint tudományos terminus így két egymással ugyan szorosan összefüggő, de mégis szétválasztható értelemmel bír: jelent bizonyos polgári ideológiai tartalmat, de jelent ugyanakkor bizonyos klasszikus, filológikus műveltséget, tudós magatartást is. Ez utóbbi, különböző csökevényes és vulgarizált változatokban, évszázadokkal túlélhette a reneszánsz polgári ideológiáját, mi-

vel az ún. humanista műveltség elsajátítása került az iskolai oktatás középpontjába – valamennyi egyházban –, s ott is maradt szinte a legutóbbi időkig. A humanizmus-fogalom e kettőssége, a két jelentés összekeverése, s ezen belül az ideológiai oldal háttérbe szorítása tette lehetővé, hogy egyes polgári tudósok a reneszánsz humanizmusának folytatóit, örököseit a jezsuitákban lássák, elmosva ezzel a humanista ideológia forradalmi, egyházellenes, sőt olykor a vallást is tagadó jellegét. A humanizmus tehát a reneszánsz kor ideológiai és tudományos-kulturális áramlata, mely akkor hal el, amikor a humanizmus kettős tartalmának egysége megbomlik, vagyis amikor a haladó, polgári-világi ideológia már elveti az antik világ köntösét, a klasszikus műveltség formai jegyeit; illetve, amikor a klasszikus-humanista ismeretanyag már minden haladó ideológiai tartalom nélkül, kizárólag mint műveltségi forma él tovább. Ez a reneszánsz kor végén következik be, s egyben a reneszánsz elmúlásának egyik legfontosabb ismérve.

Bár a humanizmus mint ideológiai jelenség a reneszánsz kultúra leghaladóbb, legforradalmibb mozzanatait egyesíti, s így a reneszánsznak az az eleme, amely a leginkább van az őt létrehozó osztályhoz, a polgársághoz kötve, mégis – akárcsak a reneszánsz egésze – utat törhetett az uralkodó osztályok körében is. Erre az adott lehetőséget, hogy a reneszánsz polgársága mint egy új kizsákmányoló osztály jelent meg a színen, s ezért humanista ideológiájának számos eleme – kivéve egyes egészen kivételes gondolkodók, mint pl. Morus Tamás eszméit – a régi kizsákmányolók számára is elfogadható volt. Másrészt a humanista ideológia központi magja, az ember előtérbe állítása, az istenközpontú világszemlélet helyett egy emberközpontú kialakítása, mely szélsőséges individualizmusra vezetett – nagyon is megfelelt a feudalizmus mindama képviselőinek, akik új hatalmat, vagyont, gazdagságot akartak szerezni, vagy feudális pozícióikat korszerű eszközökkel fenntartani.

A reneszánsz polgári ideológiáját és a klasszikus műveltséget egyesítő szellemi áramlat, vagyis a humanizmus *történeti* fogalma mellett létezik a humanizmus mint *erkölcsi* kategória is. Jelenti

ebben az értelemben az ember javára való cselekvést, az ember felszabadítását minden szellemi és fizikai elnyomás alól. Ez az erkölcsi értelemben vett humanizmus jelen volt már az ókortól kezdve szinte minden haladó mozgalomban és szellemi áramlatban, végső kiteljesedése pedig csak a kommunizmus győzelmével, vagyis az embernek minden gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai elnyomás alóli teljes felszabadulásával fog bekövetkezni. A humanizmus etikai és történeti fogalma között van összefüggés. A reneszánsz humanizmusának egyik legfontosabb kiindulópontja: az ember földi érdekeinek előtérbe helyezése, s az ember felszabadítása a középkori teológiai világkép bilincsei alól – egybeesik ugyanis a humanizmus erkölcsi követelményével, s ennek korszerű megjelenési formájaként tekinthető. Ez a nemes erkölcsi célkitűzés azonban csak kiindulópont, melyhez rengeteg más elem csatlakozik, így elsősorban a már említett tudós jelleg és klasszikus erudíció, amelyeknek már semmi közük a humanizmus erkölcsi kategóriájához. Sőt, a reneszánsz humanizmusának, ennek a történetileg véges szellemi áramlatnak a fejlődésén belül a minden ember érdekeit tisztelő erkölcsi kiindulópont olykor nagyon is elhomályosult: egy szűk uralkodó csoport vagy réteg önérdekeinek hirdetésévé, avagy a tömegeket félrevezető demagóg frázissá alacsonyodott. Különösen megvolt ennek a lehetősége akkor, ha a humanizmust, vagy inkább annak valamilyen szelídített, radikális mondanivalójától megfosztott változatát, a feudális uralkodó osztály képviselői tették magukévá. Ilyenkor a humanizmus történeti áramlatához való tartozás sokszor egyáltalán nem jelenti egyúttal az erkölcsi értelemben vett humanizmus képviselését is: gondoljunk a Jagello-kor egyes magyar humanistáira, mint például a jobbágyelnyomást kodifikáló Verbőczyre. Másrészt elképzelhető ennek a fordítottja is: vannak a reneszánsz korának olyan haladó és forradalmi törekvései, melyek az elnyomott osztályok felszabadulását célozzák, tehát erkölcsileg a legigazabb humanizmust képviselik, de nélkülözvén a korabeli humanista irány kritériumait, nem tekinthetők a humanizmus részének, a fogalom történeti értelmében. Következik ebből, hogy a humanizmus történeti irányzatának nincsen népi szárnnya,

hiszen a nép számára nem volt lehetséges a humanista tudás és képzettség megszerzése, sőt az is, hogy a humanizmus – még a leghaladóbb gondolatok megfogalmazása esetén, egy Valla vagy Erasmus esetében is – a szellemi elit körét alig lépi túl. A merészen előremutató, tudományosan megalapozott világi eszmék ekkor még nem alkalmasak a tömegek forradalmasítására.

A reformációnak a reneszánszhoz való viszonya gyökeresen különbözik a humanizmusétól. Míg az utóbbi szerves, sőt talán legfontosabb része, addig a reformáció szinte az ellentéte mindkettőnek. A reneszánsz az élet újfajta szemléletével, a humanizmus pedig ideológiai tudatossággal, sőt, tudományos megalapozottsággal a hagyományos vallási világkép ellen fordult. Igaz, hogy a reneszánsz összeférhet a vallásossággal, de annak egy elvilágiasodó, profanizálódó hedonisztikus, a valláson belül is az embert kereső humanizált változatával, vagy még inkább egy ilyen hanyatló vallásosság külső formáival. A reformáció éppen az ilyen, a reneszánszsal összeegyeztethető vallásossággal szállt szembe, ennek reformját követelte és hajtotta végre, megerősítve a vallás szerepét, s visszaállítva Istent és a túlvilágot arra a polcra, ahonnan a reneszánsz és humanizmus eltávolította. Mindezzel összefügg, hogy szemben áll a reneszánsz világi művészetével, sőt, általában művészetellenes, mert a középkori művészetben bálványozást, a reneszánszéban pedig vallástalanságot lát. Az irodalomból is csak azt becsüli, ami a vallás, illetve a keresztény erkölcs szolgálatában áll.

Mindez azonban merőben új alapokon, a katolikus középkort a reneszánszhoz hasonlóan megtagadva, a feltörekvő társadalmi osztályok, elsősorban a polgárság haladó törekvéseként jelentkezik. A reformáció társadalmi gyökerei tehát szinte azonosak a reneszánszéval: ugyanannak a nagy gazdasági és társadalmi átalakulásnak a terméke mindkettő. Ebből az alapvető körülményből következik, hogy számos konkrét érintkezési pont is van a reneszánsz és humanizmus, illetve a reformáció között. A középkori katolikus világképnek a reneszánsz keretében való megrendülése, valamint a humanizmus bibliakritikája nélkül a reformáció elképzelhetetlen, s ha a humaniz-

mus világi ideológiáját a maga egészében a reformátorok el is utasítják, a római egyház elleni támadásban, valamint a feudális osztályok bírálatában a humanisták nyomdokain indulnak el, s iskoláikkal a klasszikus humanista műveltség nagy hatású terjesztői lesznek. A reformáció tehát, bár ellentétes a reneszánszsal és humanizmussal, elválaszthatatlan tőlük: a reformáció csak a reneszánsz korában képzelhető el, s megjelenése nem a reneszánsz végét, hanem virágkorát jelzi. A reformáció ugyanis nemcsak táplálkozott a reneszánsz és humanizmus eredményeiből, de a műveltség szélesebb és jórészt anyanyelvű terjesztése, s ezen keresztül a nemzeti nyelvű irodalmak fellendülésének elősegítése által hozzá is járult azokhoz. S míg a humanista ideológia, tudós, világi jellege miatt, a tömegek számára még megközelíthetetlen volt, és így közvetlenül forradalmasító tényező nem lehetett, addig a reformáció közérthető vallásos eszméi nemcsak a polgárság, de a nép széles rétegei osztályharcának, sőt, felkeléseinek zászlóivá válhattak. A reformáció kiiktatása a reneszánsz korából éppen a társadalmi forradalmakat helyezné kívül az európai kultúra egyik forradalmi átalakulásának korszakából.

Reneszánsz, humanizmus és reformáció viszonya az irodalomtörténetírás számára jelentékeny mértékben a stílus problémája is. A reneszánsz a művészetek és az irodalom egyetemes stílus kategóriája, de vajon létezik-e külön stílusa a humanizmusnak és a reformációnak. Bizonyos megszorításokkal igen. A latin nyelvű humanista irodalom ciceronianus prózastílusa, az ókori latin klasszikusokból átvett sablonok, kifejezési eszközök stílusmeghatározó szerepe, a felújított klasszikus műfajok, a tudós jelleg hangsúlyozásából eredő sajátosságok és hasonló jelenségek alapján beszélhetünk a humanista irodalom külön formái, stílusjelenségeiről. Hasonlóképpen a reformáció irodalmi termésének is megvannak a maga sajátos irodalmi formái, műfajai, melyeket a reformáció terjesztésének gyakorlati, propagandisztikus feladatai követeltek. A Biblia erőteljes felhasználása pedig újfajta stílus-jelenségeket hozott létre: egy – főként az ószövetségre visszavezethető – komor bibliás tónust, és erőteljes terminológiát. A művészi ábrázolás alapvető kifejezési rendszerének,

vagyis egy egyetemes stíluskategóriának a rangjára azonban ezek a stílusváltozatok nem emelkednek, sőt annak teljesen alárendelődnek. Ha ugyanis egy humanista költő az iskolás rutinon felülemelkedve jelentős művészi alkotásokat hoz létre, mint pl. Janus Pannonius, akkor a humanista irodalom megszokott sablonjai beleilleszkednek a reneszánsz egész stílusrendszerébe, s a költő a humanizmus sajátosságain túl a reneszánsz stílus jelentős képviselője is. Hasonlóképpen, hogyha a reformációt szolgáló író nemcsak közvetlen térítő-propaganda célokat követ írásával, hanem a mozgalom célkitűzéseit hirdető és igazoló mondanivalóját igényesebb művészi formában fejezi ki, akaratlanul is a reneszánsz stílusesszüközveivel él, s a reformáció sajátos irodalmi modorát ezekkel olvasztja össze.

A humanizmus és a reformáció irodalma tehát végeredményben egyaránt részévé válik a reneszánsz irodalmának, azon belül esetleg külön irányzatokat jelenthet, vagy legalábbis külön színeket. A humanizmus és a reformáció irodalmi teljesítményei azonban korántsem merítik ki a reneszánsz irodalmi hagyatékát, sőt a reneszánsz legnagyobb képviselői, nagyobb erőszaktétel nélkül gyakran nem is kebelezhetők bele a humanizmus vagy a reformáció kereteibe, mint például egy Ariosto, egy Shakespeare vagy – magyar viszonylatban – Balassi Bálint. A magyar reneszánsz-kutatás egyik legnagyobb fogyatékossága, hogy a humanizmus és reformáció állván érdeklődése középpontjában, éppen a tiszta reneszánsz jelenségeket hanyagolta el, s azt az időszakot, a XVI. század második felét, amelyikben ezek a legjobban összesűrűsödnek.

*

A reneszánsz, humanizmus és reformáció összefüggéseinek, egymáshoz való viszonyának problémája mellett a magyar reneszánsz-kutatás másik alapvető kérdése a magyar reneszánsz társadalmi, osztályalapjával kapcsolatos. Egy nagy stíluskorszak egységét mindig valamely osztálynak az egész perióduson végighúzó s alapjaiban nem változó szerepe, helyzete biztosítja. S bár az egyetemes stílusok,

köztük a reneszánsz is, nem maradnak egyetlen osztály keretein belül, mindig megállapítható, hogy melyik a társadalomnak az a rétege, mely leginkább megtalálja benne törekvéseinek kifejezési formáját, keretét. A magyar reneszánsz esetében ennek megállapítása nem könnyű, mert fejlődése jóval Mohács előtt kezdődik, s elhalása pedig jó száz évvel Mohács után következik be, ami azt jelenti, hogy a XVI. század első felében végbemenő mélyreható társadalmi átalakulások, melyek következtében átcsoportosultak az osztályharc frontjai, és melyek szinte valamennyi osztály további sorsa és küzdelmei számára új feltételeket teremtettek, éppen kettészelik fejlődését.

Nehezíti az osztálybázis helyes meghatározását a magyarországi reneszánsz viszonylag korai kezdete, a humanista irodalomnak már a XV. század derekán való megjelenése. A Hunyadi-kor humanizmusának kialakulását a török veszély révén bekövetkező és a még fejletlen gazdasági és társadalmi körülmények ellenére is szükségszerű centralizációval, s Hunyadi János és Mátyás erre irányuló politikájával hozta a kutatás – elsősorban Gerézdi Rabán tanulmánya – helyesen összefüggésbe. Eszerint az állam vezetői felismerték, hogy a jól képzett humanistákra és a humanizmus ideológiájára szükségük van a centralizáció, valamint a török elleni harc propagandája szempontjából mind külföldön, mind belföldön, és létre is jött az értelmiség legfelsőbb rétegében egy kiváló személyekből álló, de egyelőre igen szűk humanista csoport. Később a Jagello-korban a humanizmus tábora jelentős mértékben kiszélesedett ugyan, de még mindig csak a reneszánsz tudós-humanista változatára korlátozódott, melynek közvetlen hordozója továbbra is a – már egyre szaporodó – humanista értelmiség maradt. A centralizáció és az értelmiség eleendő magyarázatnak azonban nem tekinthetők, mivel a centralizáció valamelyik osztály érdekében történik – még ha átmenetileg különböző társadalmi erőkre szokott is támaszkodni –, s az értelmiség is mindig valamely osztály függvénye. Meg kell tehát határozni azt az osztályt, melyet a humanista értelmiség képviselt, amely egyúttal a reneszánsz műveltséget támogató centralizáció legfőbb bázisa volt.

Megérezve a magyar reneszánsz és humanizmus kezdeteire vonatkozó magyarázatok elégtelenségét, a háttérben levő, bázisul szolgáló osztályerők megjelölésére Kardos Tibor tett eddig kísérletet: „A magyar humanizmus – írja – a magyar társadalom osztályharcai során történeti szükségletként jött létre. Szinte egyszerre hajtott egy a magyar népi renaissance-ban gyökerező plebejus változatot és egy, a feudalizmus haladó formációját támogató udvari változatot.” Kardos Tibor más fejtegetéseiből kiderül, hogy az említett két változat között igen szoros kapcsolatot lát, sőt az udvari változat kezdeményezőjét vagy kikényszerítőjét is a hol polgárinak, hol népinek, hol plebejusnak nevezett másik, s alapvetőbbnek tartott szárnyban látja. Mindezt nemcsak Mátyás korára nézve tekinti törvényszerűnek, hanem a XVI. század második felében, a Báthoriak Erdélyére is. A humanizmussal azonosított reneszánsz osztálybázisát tehát végső fokon valamiféle polgári-plebejus-népi táborban, azaz a korabeli magyar társadalom antifeudális erőiben látja.

Ez a felfogás több szempontból is vitatható. Magyarország a reneszánsz századaiban – minden megrázkódtatás ellenére – szilárdan feudális állam, amikor a feudális uralkodó osztály hatalma, a Dózsa-háború néhány hónapját kivéve, sohasem válik kétségessé, a magyar reneszánsz és humanizmus legjelentősebb képviselői nagy többségükben a feudális osztályok tagjai, s innen származott a magyar reneszánsz-irodalom legnagyobb alakja, Balassi Bálint is. Nem áll összhangban ez a vélemény a kelet-európai államok társadalmi fejlődésének ismert tényeivel sem. Nehezen feltételezhető, hogy Magyarországon, ahol a polgárság fejlődése lényegesen elmaradottabb volt nemcsak Nyugat- és Dél-Európaéhoz, de olyan közép-európai országokhoz viszonyítva is, mint Csehország és Ausztria, a polgárság és a nép határozhatta volna meg egy egész nagy korszak kultúrájának jellegét. Figyelmeztethet bennünket a magyar fejlődéshez inkább hasonlító lengyel helyzet, ahol a reneszánsz osztályalapja – bár a polgárság itt nem volt gyengébb, mint Magyarországon, sőt inkább erősebb – a feudális nemesség elsősorban. Kardos koncepciója fejlettebb állapotokat tételez fel, mint amilyenek voltak; s így

kénytelen a humanizmus körébe vonni olyan jelenségeket, melyeknek ahhoz semmi közük sincs. Ezért egyetértve azzal, hogy a humanizmus az osztályharc során alakult ki – mint minden szellemi áramlat –, véleményem szerint a plebejus, antifeudális bázis helyett egy feudális nemesi és főúri osztályalapot kell feltételeznünk. Ez, persze, nem jelenti azt, mintha a magyar reneszánsznak nem lennének erősen antifeudális képviselői, alkotásai, sőt, irányzatai; mintha Magyarországon nem létezne a reneszánsznak és humanizmusnak polgári szárnya, sőt, mintha nem volnának – ha nem is a humanizmusnak, de a reneszánsznak – népi megnyilvánulásai is; miként Kardos Tibor sem tagadta főúri és nemesi, általában feudális reneszánsz és humanizmus létezését. A kérdés az, hogy melyik az elsődlegesebb és alapvetőbb a magyar fejlődésben.

*

A magyar reneszánsz első jelentkezései – mint már említettem – a centralizációra törekvő királyi udvarhoz és a XV. század derekán megjelenő, majd egyre szaporodó humanista értelmiséghez kapcsolódnak. Mind a centralizáló fejedelmi hatalom, mind pedig a humanista értelmiség a XV. század derekán megerősödő, renddé szerveződő és az ország politikai életében döntő tényezővé emelkedő köznemességre támaszkodik. E nemesi rendnek lett a vezére Hunyadi János, s ez emelte trónra a bárók ellenében fiát, Mátyást is. Ennek a rendi nemességnek a képviselője Vitéz János, az első jelentős magyar humanista, akinek elsőrendű szerepe volt a nemesség és a Hunyadi-ház szövetségének létrehozásában, és közös ideológiai-politikai álláspontjuk kialakításában. A magyar reneszánsz első nagy személyiségei Hunyadi János és Mátyás, valamint a humanista Vitéz János és unokaöccse, Janus Pannonius ebből az osztályból emelkedtek ki, homo novusok az ország élén, s az új ideológia, új irodalom, melyet képviselnek, hirdetnek, támogatnak vagy művelnek, végső fokon az akkor felfelé ívelő s a bárókkal szemben hatalomra törő közép- és kisnemesség érdekeit szolgálja. Maga a nemesi tömeg azonban egyelőre még távol állt az új haladó műveltségtől; csak

potenciálisan volt jelen a reneszánsz kezdeteinél. Mindez nem változtat a kérdés lényegén, mert az osztály többsége mindig később ismeri csak fel az érdekeit kifejező ideológiát s az új helyzetben számára megfelelő műveltséget, mint élenjáró képviselői. Ebből a körülményből fakad az a nagy ellentmondás, mely az első humanisták írásai, valamint Mátyás művelődési törekvései mögött feszül: a kor leghaladóbb kultúráját erősítik és irodalmát művelik olyan időkben, amikor a természetszerű bázisát alkotó társadalmi erő még nem ismerte fel ennek szükségességét. A centralizációt és a humanista műveltség meghonosítását az ország politikai helyzete, a török veszély hamarabb tette időszerűvé, mint ahogy annak értelmét az osztálypolitikájának szűk szemhatárán túlelmelkedni nem tudó nemesség beláthatta volna.

A társadalom igényei hívták életre a magyarországi reneszánszt, illetve humanizmust, de ez egyelőre külföldi és nem hazai gyökerekből volt kénytelen táplálkozni. A magyar humanisták, elsősorban Janus Pannonius, itáliai polgári környezetben nevelkedtek, műveltségüket ott szerezték, s bár feudális nemesi érdekeket képviseltek idehaza, magukkal hoztak sok mindent az olasz reneszánsz polgári vonásaiból, a humanista ideológia polgári tartalmából. Ugyanígy Mátyás is olasz polgárok segítségével alakíthatta csak ki fényes reneszánsz udvarát: mindez csak fokozta az élenjáró kultúra és a potenciális osztálybázis közti távolságot, s forrásává vált a Mátyás-kori reneszánsz számos konfliktusának. Humanizmus és nemesség tényleges találkozásának a lehetőségét azonban már jelzi Thuróczy János krónikája, ez a középkori hagyományokat folytató, ízig-vérig nemesi szemléletű munka, melyben a humanizmus egyes elemei is felbukkannak már.

A Hunyadiak korában a reneszánsz műveltség és irodalom jelentős és magas színvonalú kezdetei még csak egy igen szűk körben jelentkeztek. A reneszánsz egyelőre csak a királyi udvarban és egy-két főpapi rezidencián talált otthonra. A kor kultúrájának és irodalmának egésze még nagy többségében középkori jellegű, s nem kivétel ezalól az új műveltség letéteményese, a nemesség sem. A közép-

kori irodalom szerves részei, annak hagyományait követik a nemesség magyar nyelvű énekei: az irodalom legtevékenyebb művelői még a szerzetesek, s ekkor munkálkodik a magyar késő-középkor reprezentatív írója, a ferences Temesvári Pelbárt is. A humanista elit, a művelődés és irodalom új korszakának beharangozója, nem határozhatta meg a kor kultúrájának, irodalmának arculatát, hanem csak egy új irányzat, tendencia elindítója lehetett a középkori irodalom utóvirágzásának évtizedeiben. A magyar reneszánsz irodalom történetének első szakasza a XV. század második felére esik, de a periódusban a reneszánsz még nem válhatott uralgó tényezővé.

A kialakuló magyar humanizmus nemesi osztálybázisáról szóló álláspont helyességét a Jagello-kor jelenségei fokozottan alátámasztják, mert ebben az időszakban már a nemesség szélesebb rétege is érintkezésbe jutott az új műveltséggel, nem kis részben azért, mert a nemesség által látogatott olcsóbb közép-európai egyetemek, Bécs és Krakkó is a humanizmus tűzhelyeivé váltak. A nemesség képviselőivel együtt a legfejlettebb városok patrícius polgárságából is egyre többen tették magukévá a humanizmus egyes eszméit, de főként annak külső, formai jegyeit. A patrícius réteg nem állt távol a nemesitől, hiszen a patrícius családok maguk is nemesi címre és jogokra vadásztak, s így erőteljes részvételük a Jagello-kor humanizmusának életében, fejlődésében nem változtatja meg, legfeljebb csak színezi a magyar humanizmus nemesi jellegét.

A Mátyás központosított monarchiájának bukását követő feudális anarchia következtében ez a Jagello-kori nemesi-patrícius humanista értelmiség számos csoportra oszlott, a legkülönbözőbb politikai érdekek szolgálatába szegődött. A király közvetlen környezete, a kancelláriai központok, a püspöki székhelyek mind gyülekező helyei a humanistáknak, egy-egy gócpontjai az új kultúrának. De bármekkora is a politikai széttagoltság, a humanisták magatartása, írói munkássága, ideológiai és társadalmi állásfoglalása meglehetősen egységes. Eszményképük Mátyás, aki miután meghalt, s a rendeket sértő, azokat jócskán megterhelő cselekedetei a múlté lettek, egy-értelműen a magát „natio hungaricá”-nak nevező nemesség jelszava

lett. A nemesi szabadságnak és a nemesi nemzet nagyságának politikai zászlaja, Mátyás mellé irodalmi eszménnyé a nagy költőnek, Janus Pannoniusnak az alakja magasodott. Különösen megerősítette a humanista tábor egységét Dózsa parasztháborúja, mellyel egyöntetűen szembe helyezkedett, s ha másból nem, a Dózsával szembeni egyértelműen elutasító, s a parasztságról gyűlölettel emlékező megnyilatkozásokból is világosan kiderülne a magyarországi humanizmusnak a nemességgel való összeforrottsága. Ugyanezt a nemességet képviselik a humanisták, akár egyes bárók vagy főpapok szolgálatában állanak, akár a kancellárián dolgoznak, akár a nemesség ún. nemzeti pártjának szószólói. Taurinus István például Bakócz Tamás esztergomi érsek embereként ura érdekeit tartva szem előtt, kezdte el írni *Stauromachiáját*, az 1514. évi parasztháborúról szóló eposzát, majd midőn közben gyulafehérvári kanonokká lett, Várdai Ferenc ottani püspök tetteinek magasztalására helyezte a hangsúlyt, de műve alapkonceptióján, a parasztháború megítélésén, s általában humanista munkásságában ez a változás semmit sem jelentett.

A Jagello-kor humanizmusa sokkal szélesebb, általánosabb jelenség már, mint a Hunyadiak koráé. Jelzi ez a nemesség műveltségének jelentős emelkedését, az új kultúra elsajátítására való fogékonyságát, de nem jelenti annak a színvonalnak a tovább emelését vagy akárcsak fenntartását, melyet az előző periódusban néhányan elértek. A Hunyadiak korában a nemesség, mint a centralizációnak, bár kelleetlen, bázisa, pozitív történeti funkciót töltött be, Mátyás monarchiájának nagyságát, haladó szerepét tette lehetővé; a Jagello-korban viszont elsősorban mint a parasztság brutális ellenfele, s a törökkel szemben inkább csak handabandázással, mint fegyverrel küzdő osztály játszott szerepet; ez a funkció-változás a humanizmus fejlődésére is rányomta bélyegét. Míg a korábbi periódus reprezentatív alakjai Mátyás és Janus Pannonius, addig a Jagello-kori humanizmusnak Verböczy István. Lelkes képviselője ő Mátyás és Janus kultuszának, a nemesség eszményképeit látva bennük, de másrészt a legkövetkezetesebben, a humanista erudíciót igénybe véve védi a nemesség osztályérdekeit a parasztsággal szemben. A Jagello-korban

ezért a magyarországi humanizmus nemesi jellege tovább erősödött, és csökkentek azok a haladó polgári vonások, melyek Janus Pannonius és Mátyás munkásságából nem hiányoztak. Ebben az időszakban a humanizmusnak különösen a klasszikus műveltségre, az antik világ ismeretére vonatkozó oldala domborodott ki, s nagyon kevés maradt meg a polgári ideológiai tartalmakból, azok is inkább csak demagóg célzattal.

A Jagello-kor gazdag és terebélyes humanista kultúrája már jelentékeny részét alkotja a kor egész művelődésének és irodalmának. A reneszánsz általános kibontakozásáról azonban még ekkor sem beszélhetünk, legfeljebb csak a kibontakozás kezdeteiről, mert a reneszánsz irodalom még ekkor is csak egy – most már szélesebb – elit tudós humanista tevékenységéből áll. A nemességen belül is tovább él még a középkori hagyomány; a régi keretek között, a régi formákban írnak e nemesi énekszerzők, s a kolostorok falai között még egyre másolják a középkori vallásos, szerzetesi irodalom termékeit. A Jagello-kor irodalmára az a kettősség jellemző, hogy a latin nyelvű irodalomban már túlsúlyra jut a humanizmus, de a magyar nyelvűben még a nyomait is alig fedezhetjük fel. A reneszánsz irodalom igazi kibontakozását az fogja jelezni, amikor végre anyanyelven is megjelenik az új szemlélet és új stílus, amikor vagy a latin nyelvű humanizmus tér át a magyarra, vagy pedig a középkori jellegű magyar nyelvű irodalmiság ölt magára reneszánsz ízlést és fogad be humanista eszméket. A Jagello-kor mindkét folyamat előfeltételeit megérlelte.

A magyar nyelvű reneszánsz irodalom születésének, kibontakozásának az időszaka az 1520–30-as évekre tehető. Humanista elemek jelennek meg ekkor már a kolostori irodalom egyes alkotásaiiban, mint pl. a Karthauzi Névtelen prédikációgyűjteményében, a nemesi énekszerzésből pedig egy eleinte primitív, de nagy jövőjű szórakoztató epika fejlődik, az ún. széphistóriák költészete. Ennek első fecskéi a 30-as évek végén jelennek meg: Istvánffy Pál Petrarca latin fordítása nyomán egy Boccaccio-novellát, Volter és Grizeldis történetét ülteti át magyar versekbe, Tinódi Sebestyén pedig Jasonról ír

históriát. Egyidejűleg a tudós humanisták is programszerűen megkezdik a magyar nyelvű irodalom művelését, sőt, öntudatosan vallják az anyanyelv fontosságát, nemzeti kötelességgé téve annak fejlesztését, gazdagítását. Pesti Gábor és Sylvester János a 30-as években írt magyar nyelvű munkáikkal egyenes folytatói a Jagello-kor humanista irodalmának, szilárdan megalapozva a magyar nyelvű reneszánsz irodalom megindulását.

A nemességre épülő, s nemesi szemléletű reneszánsz irodalom tehát elérkezett arra a pontra, hogy immár a magyar irodalom uralgó tényezője legyen, s meghatározza a kor magyar irodalmának jellegét. Ez a nagy jelentőségű irodalmi fejlemény azonban éppen akkor következett be, amikor végbement a török hódításai nyomán a középkori Magyarország politikai összeomlása, s amikor sorra megsemmisültek azok a feltételek, melyek eddig a nemesi humanizmus kialakulását s terjedését biztosították. Nemcsak a humanistáknak eddig munkát, s pozíciót nyújtó királyi udvar, s a főpapi központ zilálódtak széjjel, de a nagy változások következményeit – a néptömegek után – éppen a köznemesség sínylette meg a legjobban. A magyar állam darabokra szakadozottsága következtében a köznemesség megszűnt az országgyűléseken hatalmas erővel fellépő egységes tábor lenni, kénytelen volt a helyi hatalmasságokhoz, az ekkor feltörő új nagyurakhoz igazodni, jelentékeny része pedig egyszerűen földönfutóvá lett, vagy elvérzett a török előnyomulása során. A török martaléka lett a fejlett városok egész sora, s köztük a főváros, Buda is, ami a magyarországi polgárság nemzetiségi összetételét tekintve azt jelentette, hogy éppen azok a városok estek ki a hazai irodalom vérkeringéséből, melyekben jelentős számú magyar városi lakosság is élt. A megmaradt városok csaknem kivétel nélkül német s kisebb részben szlovák lakosságot zártak falaik közé, s így a reneszánsz irodalom fejlődésének abban a fázisában, amikor a latinról már az anyanyelvre tevődött át a hangsúly, ezek polgársága nem játszhatott már szerepet a magyar reneszánsz irodalom további fejlődésében.

A magyar humanizmus és reneszánsz nemesi osztálybázisa megrendült ugyan, de nem semmisült meg. A korábban viszonylag egységes nemesi tábor, s ezzel együtt a nemesi humanista értelmiség igen erősen differenciálódott, különböző rétegekre és csoportokra bomlott, de változatlanul a társadalom vezető, uralkodó osztálya maradt. A további fejlődés megértése szempontjából az a főkérdés most, hogy e rétegek közül, melyik játszotta a döntő szerepet, melyik volt a legalkalmasabb arra, hogy a reneszánsz-humanista irodalom folytatója, s virágzásának kibontakoztatója legyen – vagy más szóval, melyik találta meg a leginkább érdekeinek, törekvéseinek, igényeinek a kielégítését a reneszánsz kultúrában és irodalomban.

A nemesi humanista értelmiség egy szűkebb része igyekezett a megtépázott királyi, illetve fejedelmi hatalom szárnyai alá húzódni, megoszolva eleinte a két király, majd később Bécs és Erdély között. Mind a két fejedelmi központ körül kialakult egy-egy humanista kör, melyek a magyar humanizmus korábbi vonalának legegényesebb folytatói. A két központ közül eleinte a bécsi a jelentősebb, itt működik a magyar humanizmus egyik európai büszkesége, Zsámboki János is, de később az erdélyi lesz a fontosabb, többen át is húzódnak ide, mint például Forgách Ferenc, a nagy humanista történetíró. A megerősödő fejedelmi központokban dolgozó humanisták kenyéradóik érdekeit követve, de az ország pusztulásából szerzett saját tapasztalataik folytán is, a centralizáció hívei, a feudális anarchia bírálói, és a féktelenül garázdálkodó főnemesek ostorozói lesznek. Mátyás dicsőséges korának emlékét tartják ébren, de már nemcsak a nemesi szabadság védőjét látva benne, hanem az erős állam megalkotóját is.

A nemesi értelmiség szerényebb tanultságú és kevésbé tehetőse része egyes főurak vagy városok, mezővárosok szolgálatába kényszerült, esetleg a várakban helyezkedett el, vagy talán vándorénekmondóvá züllött. Humanista műveltségüket a hazai iskolákban szerezték, s így ennek színvonala nem volt túl magas. Irodalmi munkásságukra,

főként énekeikre, nem is ez nyomja rá a legjobban bélyegét, hanem a század derekán kibontakozó reformáció.

A magyar reneszánsz fejlődésének igazi továbbvivőit nem ezekben a csoportokban kell keresnünk, nem is a nemességnek a főurak szolgálatában, vagy végvári vitézként tengődő tömegeiben, hanem a nemesség ama rétegében, amely gyökeresen új utakra tért, mely a reneszánsz kor szellemében, gátlástalan individualizmussal tört nagyobb célokra. Ez a réteg a középnemesség tehetősebb családaiából fölemelkedő új főnemesség. Már a Jagello-kor idején tanúi lehetünk egyes középnemesi családok egyre növekvő gazdagodásának (Nádasdyak, Istvánffyak, s maga Verbőczy is ezek közé tartozik), s a Mohács utáni zűrzavarban egyre inkább az új családok lépnek a részben elvérzett, részben kihalt, részben birtokait vesztett régi oligarchák helyébe. Gazdagodásukkal párhuzamos kulturális emelkedésük is, amit nemcsak Verbőczy példája jelez, hanem az is, hogy a többi tehető család tagjai is gondot fordítanak gyermekeik taníttatására. Ennek a műveltségben és gazdagságban egyaránt emelkedő rétegnek számos tagja tudott a kettős királyválasztás adta lehetőségeket kihasználva az ország legfőbb birtokasainak soraiba kerülni, egészen annyira, hogy a század derekán már egy egészen új főnemesség van a színen, ereje, hatalma teljében. A Jagello-kori középnemességből feltörő új arisztokrácia válik ezután a magyar reneszánsz legfőbb hordozójává; helyzete, életkörülményei, osztályérdekei szinte predestinálták erre.

Ezek a parvenü-főurak a szélsőségek között ingadoznak, tetteik különbözőek, politikai állásfoglalásuk a legtarkább, magatartásuk ellentmondásos. Tetteiket a pénz, a hatalomvágy, a vagyon halmozása – vagy amiképpen a reformáció írói nevezték –, a „fösvénység” irányította. Egyszer harcoltak, másszor paktáltak, hol a törökkel, hol a némettel; összefogtak katolikus főpapokkal, de elrabolták a kolostorok birtokait; támogatták a reformáció hirdetőit, de felégették az új vallás templomait. Elkeseredetten harcoltak egymás ellen, pedig minduntalan kénytelen volt összefogni egy-egy részük vagy a török, vagy a paraszt ellen, és hol az egyik, hol a másik fe-

jedelem mellett jegecesedett ki egy-egy új csoportjuk; várva az alkalmat, hogy jó feltételek ellenében a másik táborba szökjön át. Az anarchia fejletlen kavargásában minden főúr csak a saját hasznát nézte, s önző érdekeinek logikája vagy logikátlansága hajtotta egyik pártból a másikba, formált barátból ellenséget, rablóból rokont, vagy gyilkosból hőst. A Szigetvárt utolsó csepp véréig hősiezen védő Zrínyi Miklós például orgyilkosként kezdte, de mint a haza iránti önfeláldozás példaképe fejezte be életét; Dobó István viszont Eger nagyszerű védelme után a mezővárosok elleni terrorakciókkal tette emlékezetessé nevét. A főurak a hazát veszni hagyták, kaput nyitottak töröknek, németnek, s velük versengve pusztították a népet, de ha életük sodrása egyiküket-másikukat olyan helyre állította, ahol érdekük volt kitartani, ahonnan további pályafutásuk, vagyonuk vagy családjuk jövőjének romlása nélkül nem futamodhattak meg, akkor makacsul kitartottak, a haza minden rögéért készek voltak vért ontani, és habozás nélkül vállalták a hősi halál áldozatát. A század harmincas, negyvenes, ötvenes évtizedeiben garázdálkodó országvészítő nagyurak bűnlajstroma hosszú, de gyávák nem voltak. Egy-két kivételtől eltekintve olyan emberek mind, akik hallatlan energiával vetették bele magukat a mindenki harcába, akik nem bízták sorsukat az isteni gondviselésre, hanem maguk irányították azt. Nagy testi erő, katonai virtus, iszonyú akarát jellemezte őket; merőben különböztek utódaiktól: a későbbi századok túlfinomult, elkorcsosult, degenerálódott arisztokratáitól.

Ennek az osztálynak a tagjai ekkor új módon akartak élni és gazdagodni. A vagyonszerzés új meg új formáit vezették be; fáradhatatlanok voltak a jobbágyokat sújtó új meg új adónemek kiagyalásában, de ugyanakkor – sokan közülük – a gazdagodás fejlettebb módszereinek bevezetésében is. Felismerték a kereskedelem, a bányák jelentőségét, s nemcsak a kereskedők kifosztására törekedtek, hanem ők maguk is kereskedelmi vállalkozásokba fogtak. Mindezt arra mutat, hogy – legalábbis egy részük – nem helyezkedett szembe a gazdasági fejlődés vaskövetetességű törvényeivel, hanem igyekezett azt a maga hasznára értékesíteni. Az árutermelés és pénz-

gazdálkodás több évszázados előzmények, lassú fejlődés után, éppen a XVI. században vált Magyarországon minden termelő számára visszavonhatatlan követelménnyé. A XVI. század magyar főurai alávetették magukat ennek a követelménynek, és eredményesen tudták szaporítani a rablott jószágot.

Az új helyzethez való alkalmazkodás készsége nyilvánul meg abban, hogy a főurak többsége – ingadozások után – szakított a katolikus egyházzal, s elfogadta a reformáció kevésbé radikális elveit, sőt megpróbálta az egész reformációs mozgalmat befogni a saját szekeré elé. Ezzel magyarázható, hogy iskolákat alapítottak, külföldi protestáns egyetemekre induló ifjakat pénzzel segítettek, egyes prédikátorokat pedig könyveik kiadásában támogattak – talán nem is tudva, hogy e könyvek egy része éppen ő ellenük irányul. A reformációhoz való, akár csak formális, csatlakozás alakító hatással volt műveltségükre is. A reformáció azonban ebben csak az egyik tényező, egész magatartásuk, a mohó szerzésre és a féktelen élvezetekre beállított szemléletük igazi megfelelője a reneszánsz volt.

Az új főúri osztály reneszánsz műveltségére, s az iránta való fogékonyságára hosszan sorolhatnánk az adatokat. Csak példaként hadd említsem, hogy Perényi Gábor várában már a Jagello-kortól kezdve szívesen látott vendégek a tudós humanisták; Perényi Péter pedig nemcsak a pártolkodásban, a török szultán és a Habsburg király közötti ide-oda hajladozásban jeleskedett, hanem megvetette a híres sárospataki protestáns iskola alapjait is, és reneszánsz palotává alakíttatta át a sárospataki várat. Gyakorivá válik, hogy a főurak külföldi egyetemekre küldik fiaikat, s nem ritka a rendkívüli nyelvtudás. Batthyány Boldizsár például olasz egyetemeken is megfordult, sok nyelven beszélt és írt, külföldi tudósokkal levelezett, és meleg barátság fűzte kora világhírű botanikusához, Clusiushoz. A könyv kezd az egyes főúri központok nélkülözhetetlen tartozéka lenni, sőt, olyan is akad, aki egyenesen nyomdát alapít, mint Nádasdy Tamás. A Thurzók könyvesládájában Catullus, Horatius, Tibullus egy-egy kötete mellett ott találjuk Petrarca és Ariosto munkáit is. A sokszoros áruló Balassi Menyhárt cimborája, Zay Ferenc kassai kapitány

pedig mindig magával hordta egyik könyvét, éppen az olasz reneszánsz egyik legnagyobb gondolkodójának, Machiavellinek a művét.

Bár e főúri reneszánsz kibontakozásában erősen közrejátszott a Jagello-kori nemesi humanizmus öröksége, ez az újjászerveződött osztály maga alakította ki sajátos reneszánsz életformáját, s ennek megfelelő irodalmát. Ennek a folyamatnak az eredményeként léphetett a színre a magyar reneszánsz legnagyobb költője, Balassi Bálint, aki maga is a XVI. század magyar főúrainak előbb ismertetett életét élte, s akinek költészete ennek az életnek hallatlan ellentmondásaiból, feszültségeiből táplálkozott. A Balassi költészetével tetőződő főúri reneszánsz irodalom a XVI. század második felében a magyar irodalom legfontosabb ágát alkotta. Nagy veszteség, hogy ennek terméséből oly kevés maradt fenn, Balassi szerelmi költeményeinek és pásztordrámájának felfedezését is szinte csak véletlennek köszönhetjük. E főúri reneszánsz költészet virágzásáról, s művelőinek nem kis számáról azonban sok adat tanúskodik, nem utolsósorban magának Balassi Bálintnak a kijelentései.

A XVI. század utolsó harmadában e feudális irány mellett egyre jelentősebb szerephez jutott a magyar reneszánsznak egy a reformáció irodalmában gyökerező polgári szárnya is. A magyar reformáció polgári irodalma, ha minőségben nem is, de mennyiségileg jóval felülmúlja a főúri-nemesi reneszánsz termését, s így a század irodalmi fejlődésében nem kevésbé jelentős. Kezdetei ugyanúgy a század 30-as éveibe nyúlnak, mint az új főúri irodalomé, melynek valóságos ellenpólusául tekinthető. Nem feladatunk most XVI. századi irodalmunk e másik fontos irányát jellemezni, csupán két mozzanatot kell itt kiemelnünk. Az egyik, hogy nem a fejlett városok polgárságának irodalmáról van szó, nem ez alkotta a magyar reformáció irodalmának bázisát, hanem a mezővárosok polgárosodó parasztsága, egy olyan réteg, melyet korábban a humanizmus még egyáltalán nem, vagy csak alig-alig érintett meg. A magyar reformáció irodalma ezért közvetlenül a középkori hagyományokra támaszkodott, a középkori irodalom műfajait, formáit, stílusát kezdte átforgatni, s csak néhány évtized múltán jutott fokozatosan érint-

kezésbe a humanista műveltséggel és a reneszánsz stílussal. Ebből a mezővárosi reformációs irodalomból nőtt ki a magyar reneszánsz fénykorának másik legfontosabb irányzata, a reneszánsz feudális-főúri változata mellé megteremtve annak szerényebb polgári változatát is.

A XVI. század második felében, amikor a reneszánsz műveltség diadaláról, általános elterjedéséről beszélhetünk, természetesen nem szűkíthető a kép kizárólag e két fő áramlatra. Ezek inkább a két pólust jelentik, melyek között számos más árnyalat is elhelyezkedik. A nemesség szélesebb rétegeinek szerényebb megnyilvánulásai, valamint a század második felében egyes helyeken kifejlődő magyar származású vagy elmagyarosodó gazdag polgárság alkotásai azonban végsőfokon a két fő irány valamelyikéhez állnak közelebb, közöttük ingadoznak, vagy sajátos keveredésüket példázzák. Igazolja ezt a magyar reneszánsz kései fázisa, a XVII. század első harmada is, amelyben igen világosan megkülönböztethető és határozottan elválasztható a főúri reneszánsz folytatását alkotó stoikus-manierista irány, valamint a mezővárosi reformáció polgári örökségét továbbfejlesztő polgári humanista áramlat.

A magyar reneszánsz osztálybázisának vizsgálata arra vezetett, hogy ennek az új életszemléletnek, műveltségnek és stílusnak elsődleges és legfőbb hordozóját a köznemességben, majd az ebből kiemelkedő új arisztokráciában kell keresnünk, továbbá, hogy a magyar reneszánsz súlypontját a Mohács előtti periódusról át kell helyezni a XVI. század második felére.

*

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé a magyar reneszánsz irodalom sajátosságainak, jellegzetességeinek a részletes tárgyalását. Mindössze néhány szembeszökő és a magyar irodalom későbbi fejlődése szempontjából is nagy jelentőségű körülményre próbálok még rámutatni.

A magyar reneszánsz két fő áramlatának eltérései nem szorít-

koznak az ideológiai és társadalmi jelenségekre, hanem erősen megnyilvánulnak az írói magatartásban és a művészi ábrázolás módjában is, s a magyar irodalomban a reneszánsz stílus két változatát jelentik. A Janus Pannoniustól Balassiig vezethető feudális reneszánsz irodalomban a rendkívüliség kultusza, a nagy érzelmek és nagy szenvedélyek megszólaltatása tűnik azonnal szemünkbe, míg a polgári íróknál a valóságnak egy reálisabb, de egyúttal földhözragadtabb, távlatlanabb bemutatására lehetünk figyelmesek. A reneszánsz stílus keretén belül a valóság ábrázolása, tükrözése jellemzi mindkét irány legjobb alkotásait, de az ábrázolt valóságot egészen más szemszögből ragadják meg.

Janus Pannonius az antik mitológia elemeinek, s – asztrológiai érdeklődése következtében – a csillagvilág, s általában a kozmikus erők képzetének a benyomásával fejezi ki kora eszméit, s saját érzelmeit. A költő mondanivalójának, a kor szenvedélyei grandiózus kivetítésének nélkülözhetetlen eszköze a mitológia és a kozmosz, melyek nélkül ez a költészet elvesztené értelmét. Balassi Bálint költészetében a mitológia távolról sem bír ekkora jelentőséggel, ő a nagy szenvedélyek kifejezésének más – de a valósággal közvetlen, áttétel nélküli ábrázolásától ugyancsak eltérő – útját választja. A valóságot ő valamilyen eszményi magasságba emeli, illetve kora valóságának rútságával egy eszményi világot és erkölcsiséget állít szembe, melyet részben a női szépségben és a szerelemben, részben a vitézi életben talál meg. Eszményített szerelem és eszményített vitézi élet: egy soha sehol nem létezett, s elérhetetlen női ideál utáni hasztalan vágyakozás, valamint egy elmúlt vitézi aranykor nosztalgikus visszasóhajtása, s mindezekben át egy morális és hazafias követelés kifejezése – ebben a keretben bontakozik ki Balassi egyedülálló költői világa.

Egészen más világ tárul elénk a reformáció íróinak munkáiból: a kozmosz, a mitológia vagy az eszmény szféráiból a legprózaibb valóságba vezetnek. A szegény kapások és kaszások vagy a here és tudatlan papok élete elevenedik meg Szkhárosi Horvát András satirikus verseiben; az elhájasodott református pap házatájának reális, élethű rajzával találkozunk a *Debreceni disputában*, a korabeli bíró-

és falusi papválasztásról rajzolt szuggesztív képet Heltai Gáspár *Dialogusa*, meséiben pedig a falu életének egyes vonásait villantja fel feltűnő valóságlátással. Művészi színvonal tekintetében ezek a költői képek elmaradnak a reneszánsz nagyjainak alkotásaiban találhatóktól, s egyébként is be vannak ágyazva a prédikatori mondani-való papos didaktikus áradatába. Nem annyira egy már kifejtett nagy művészetet képviselnek, inkább csak a jövő hírnökei, egy a társadalmat alulról s kritikusan szemlélő reneszánsz irány kezdetei. E kezdetnek azonban nem lett méltó folytatása, a polgári társadalmi törekvések nem bontakozhattak ki annyira, hogy nagy alkotások létrejöttét biztosítsák, s így a magyar Ronsard mellett magyar Rabelaist hiába keresünk.

A magyar irodalom fejlődésében azonban mindkét iránynak egyaránt óriási jelentősége van, s nehéz lenne eldönteni, melyiknek nagyobb: a magasabb színvonalat vagy pedig a szélesebb elterjedtséget képviselőnek-e. A reneszánsz kor irodalma minden nép irodalmában a nemzeti irodalmi fejlődés kiindulópontja, az egyes irodalmak sajátos jellegének számos vonása már ekkor kialakul. Ez a folyamat két úton képzelhető el, egyrészt a nagy alkotások példamutató és hagyományteremtő útján, másrészt az irodalmi tömeghagyomány, a széles körökben ismert átlag-irodalom síkján. A magyar reneszánsz keretében ez a két funkció erősen különvált, mivel az előbbit csak a reneszánsz feudális fő iránya, a másikat pedig főleg a reneszánsznak a reformációból kibontakozó polgári szárnya tölti be. A reneszánsz vizsgálata szempontjából elsősorban azok a sajátosságok az érdekesek, melyekre a nagy alkotók munkássága figyelmeztet, azok a törvényszerűségek, adottságok, melyek között a magyar irodalomban az első kiemelkedő klasszikus rangú írók munkássága kibontakozhatott. A két nagy költő, a latinul verselő Janus Pannonius és a magyar nyelven író Balassi Bálint művészete alapján határozhatjuk meg a legbiztosabban a magyar reneszánsz irodalom ama – talán legfőbb – sajátosságait, melyekben egyúttal a magyar irodalom fokozatosan kifejlődő nemzeti karakterének kezdeti megnyilvánulásait is szemlélhetjük.

Mindkettő lírikus, s mellettük a kor epikája – minden értéke ellenére – művészi színvonalban és a mondanivaló erejét tekintve egyaránt elmarad. Pedig a magyar irodalomban a sajátos irodalmi előfeltételek nem voltak kedvezőbbek, a megfelelő előzmények nem voltak érettebbek egy klasszikus értékű líra, mint az epika vagy a dráma számára. A történeti feltételekben, a magyarországi társadalom sajátos helyzetében és ezzel összefüggésben a magyar reneszánsz nemesi osztálybázisában, valamint viszonylag – kelet-európai tekintetben pedig különösen – korai megindulásában kell keresnünk a líra elsőbbségének legfőbb okait.

Már itt tanúi lehetünk két olyan fontos mozzanatnak, mely azután több évszázadon át a magyar irodalomra, s általában a magyar szellemi élet fejlődésére jellemző maradt: az új haladó ideológiai, kulturális és irodalmi áramlatok legnagyobb hatású szövívői nem annak az osztálynak a tagjai lesznek, amely azt eredetileg kialakította, másrészt a korszerű eszmék és haladó irodalmi irányok átvételét a történeti körülmények rendszerint már olyan korai időben szükségessé tették, amikor a belső társadalmi előfeltételek még nem érlelődtek meg kellően. A magyar irodalomban és szellemi életben a polgári haladást még a XIX. század első felében is az arisztokrácia és a nemesség egyes tagjai képviselték, s nemcsak az olasz humanizmus, de Erasmus, Descartes és mások eszméi is szinte nyugat-európai elterjedésükkel egy időben jelentek meg, bár a magyar társadalom az európai fejlődéshez viszonyítva erősen elmaradt. Noha a gazdasági-társadalmi alap minimuma a humanizmus kezdeteikor, s más irányok esetében is megvolt, hiszen ezek nélkül megjelenésükről nem lehetett volna szó, az alap mégis többnyire gyengébb volt mint a felépítmény, a szellemi, kulturális jelenségek rendszerint túldimenzionáltak voltak, s a legjobb és legprogresszívebb teljesítmények elszigeteltek maradtak. A gyökerükben polgári ideálok, eszmények és a nemesi osztályérdekek összebonyolódása egy-egy író életművén belül pedig mindig bonyolult ellentmondásokra vezetett. Ezek a magyar fejlődésre annyira jellemző mély belső feszültségek rejlenek Janus Pannonius és Balassi Bálint lírájának hátterében. Az eszményeik, törek-

véseik valamint osztálykötöttségük és a hazai társadalom realitása közti ellentmondás elementáris erejű lírát robbant ki belőlük; az ő esetükben más mint lírai feloldódás elképzelhetetlen, az epika és a dráma objektívebb ábrázolásmódjával a társadalom és saját sorsuk problematikáját ilyen fokon nem fejezhették volna ki.

Mindkét nagy költő bizonyos fokig meghasonlásba kényszerült, kénytelen volt felismerni elszigeteltségét, társtalanságát, ami gyakran befelé fordulásra, a közvetlen valóság- és társadalomábrázolástól való bizonyos fokú elszakadásra és az eszményítésre, egy társadalmilag elvontabb költészet megteremtésére vezetett. Janus Pannonius kései korszakában, érezve, hogy eszményeire hazája még nem érett meg, vagy lelkét kezdi boncolni meglepően modernnek tűnő módon, vagy hatalmas víziókat rajzol hazája és a világ pusztulásáról, de azután a kultúra és a költészet jegyében való megújulásáról. Balassi Bálint a szerelemben keresi a boldogságot, az imádott nő alakjába sűríti az élet szépségéről szóló valamennyi elképzelését. A lélek rejtelmeiben való elmerülés, vagy a szerelemben való feloldódás nem valami dekadens hajlam, hanem a fojtogató, rossz, maradi, barbár világból való menekülésnek és a szabadság utáni vágyakozásnak a formája náluk. Janus Pannonius azért sóhajt, hogy nagy, messze saját korán túl előre szárnyaló lelke végre elszabaduljon gyenge beteges testéből, földhözragadottságából; Balassi pedig a szerelemben a képmutatás és önzés gonosz világából való szabadulás egyetlen lehetőségét látja. Mindkettejük költészete örökös lázadás, tiltakozás minden rossz ellen, az igazi emberség nevében, a boldogság, szépség eszményeiért. De hogy kik ellen tiltakoznak, s hogy milyen világot akarnak valójában, azt konkrétan nem tudják kifejezni, sőt rendszerint maguk sem látják, mert látásukat szükségképpen megzavarja polgári eszményeik és nemesi osztálykötöttségük e korban még feloldhatatlan ellentmondása.

Mindez azonban a kérdésnek csak az egyik oldala. Az említett történelmi, társadalmi adottságokból, illetve ezeknek a korszerű haladó eszmékkel való ellentmondásosságából lehetséges az író számára egy másfajta kitérés is: politikussá, sőt, politikai vezérré vál-

hat, s ő maga állhat a haladó törekvések élére, társadalmi és politikai cselekvéssé változtatva az élenjáró eszmék és az elmaradt társadalmi valóság ellentétében feszülő energiát. Bár erre a legjobb példát nem a két nagy reneszánsz költő, hanem a következő, barokk korszak legnagyobb – s a reneszánsz hagyományokba is oly mélyen beleágyazott – írója: a költő, politikus és hadvezér Zrínyi Miklós szolgáltatja, nem hiányzott ez a vonás Janus Pannonius költészetéből sem. Neki is volt politikus korszaka, amikor tele lendülettel hirdette a humanizmus, az új világ eszményeit, és ezzel együtt a török elleni harc szükségességét s a Hunyadi-ház politikájának igazát.

Líraiság és politikus jelleg a reneszánsz korban válik a magyar irodalom egyik legfontosabb vonásává. Azokban a századokban pedig, amikor szinte állandósult a török és Habsburg elnyomókkal vívott fegyveres küzdelem, valósággal katonai, vitézi irodalomná vált. A magyar reneszánsz költészete nem virágzó városokban, szalonokban vagy palotákban, vagyon és gazdagság közepette született, hanem a katonai táborokban, a végvárakban, a vitézi portyázások szüneteiben. Janus Pannonius, ez a korán elpusztult, törékeny testű humanista főpap maga is táborozás alkalmával írta néhány legszebb versét, állandóan visszatérő témája a török elleni harc hirdetése, a humanista műveltség magyarországi elterjedését, diadalát pedig a török feletti győztes csaták gyümölcseként reméli. Balassi Bálint, a szerelemnek ez a dalnoka, azt hirdette magáról, hogy ő Mars és Pallas katonája egyszerre, a vitézséget mindig feljebb becsülte a költészetnél, s harc közben lelt hősi halála után nem mint költőt, hanem mint a török elleni küzdelem kiváló bajnokát siratták el. Fegyver és költészet nem egymással szembenálló, de egymást támogató tényezők a magyar reneszánsz irodalmában, s ez talán legegényibb vonása, mely leginkább megkülönbözteti más népek e korabeli irodalmától.

E néhány sajátosságra azért is rá kell mutatnunk, mert sok más – most nem részletezhető – körülmény mellett, ezek jelzik a legszembetűnőbben a magyar reneszánsz irodalomnak a későbbi magyar irodalmi fejlődéssel való egységét. A magyar irodalom történetét hagyományosan fel szokták osztani régebbi és újabb irodalomra, a

felvilágosodással kezdve ez utóbbit. A XVIII. század végén valóban nagy jelentőségű határkö van a magyar irodalom történetében, s ennek jelentőségét nagyban fokozza, hogy a XVIII. század első felében egy társadalmi és nemzeti szempontból egyaránt megrekedő időszak előzte meg. Bár a felvilágosodás, s általában a XVIII. század második fele valamennyi irodalom fejlődésében új korszak kezdetét jelenti, a kelet-európai országokban ez még fokozottabban érvényesül annak következtében, hogy a közvetlenül megelőző századokban s a reneszánsz korában is, az irodalom alapjaiban feudális, nemesi jellegű maradt. Ezek az objektív körülmények azonban arra vezettek, hogy túlzottan mély szakadék keletkezett nemcsak az irodalom iránt érdeklődők, de az irodalomtörténészek szemében is a felvilágosodás előtti és utáni irodalom közt, elhomályosítva ezzel a reneszánsz kultúra forradalmi jelentőségét. Pedig az egyetemes fejlődésben a reneszánsz jelenti a nagyobb jelentőségű és arányú korszakváltozást, a középkori egyetemes latin irodalom uralma után ekkor veszi kezdetét a nemzeti irodalmak fejlődése. Ha a magyar, s általában a kelet-európai viszonyok között – a polgárság-gyengesége miatt – a reneszánsz nem is töltött be olyan nagyarányú átalakító szerepet, mint a fejlettebb nyugat-európai országokban, a reneszánsz itt is a modern irodalmi fejlődés kezdetének tekinthető. Minként minden más irodalomban, úgy a magyarban is jogosult a felvilágosodás előtti és utáni irodalom megkülönböztetése mellett a reneszánsz előtti és a reneszánszsal kezdődő irodalom nagy egységeiről beszélni. A magyar reneszánsz irodalma, s elsősorban két nagy költőegységisége a magyar irodalom kivirágzásának kezdetén, egy több évszázados fejlődés élén áll.

TINÓDI SEBESTYÉN EMLÉKEZETE

„Tinódi Sebestyén megvetvén már ezt a halandó muzsikát, elment a mennybéliekhez, hogy ott az angyalok között sokkal jobbat tanuljon... Haldokolva rám parancsolt, hogy én se maradjak itt soká, hanem gyorsan kövessem őt, hogy én is megtanulhassam az égi muzsikát.” Ezekkel a szavakkal adott hírt a török harcok híres énekesének haláláról, 1556 január utolsó napján, Nádasdy Tamás nádor sárvári tiszttartója. Észrevétlenül, Kassán élő családjától távol – halálos ágyán a hányatott életet élő énekmondók akasztófahumorával – távozott az élők sorából. Akárcsak énekmondó társait, őt is lemondásra, nélkülözésre tanította az élet; a Mohács utáni évtizedek zűrzavarai az ország egyik végéről a másikkra dobálták minduntalan; az ország vezetői számon tartották, tehetségét megbecsülték, a király még nemesi címet is adományozott neki, de a helye mégis a cselédek között volt. „Nagy betegős voltában... egy füstös szobában”, vagy „búban egy puszta kamorában”, mialatt „gyakran fú körmébe, mert nincs pénz tassolyában”, „büdös bor” mellett rója a sorokat a végvárakban hőiesen harcoló magyarok dicső tetteiről.

*Lefüggesztött fővel leszegik nyakam,
Két szőmöm világa vagyon homályban,
Az én író kezem reszket az pennán,
Fejem szédülögve nagy gondolkodóán.*

Így áll előttünk a XVI. század egyik legnevesebb költője saját valómása alapján. Pedig neki még viszonylag jó sora volt, neki nem kellett török vagy német fogságban évekig senyvednie, mint nem egy íróársának, sem halálos ítélet elől nyaktörő módon menekülnie börtönablakon keresztül.

Mohács előtt az irodalomban a királyi és főpapi udvarok nagyműveltségű humanistáié és a szerzetesi cellák lakóié volt a döntő szó. Az udvari jólétben vagy a szerzetesi nyugalomban fejlődő és jelentős értékeket létrehozni tudó irodalomnak hamarosan vége szakadt, mert az események vihara az udvarokat és kolostorokat egyaránt gyorsan elsöpörte. Más típusú, más jellegű irodalmat kívánt ez a kor: a béke irodalma helyett a harc irodalmát; a nagy műgonddal, formai tökélyel lassan készülő alkotások helyett, a küzdelem vállalására serkentő, a lelkek nyugalalmát felkavaró, vádoló, ostromozó és tettekre indító költészetet. A Mohács utáni félszázad szakadatlan harcok időszaka, amikor csak az az író számíthatott a történelem elismerésére, aki vállalni tudta a ráháruló küldetést.

Ez a harc két irányú volt: egyaránt fordult a belső és a külső ellenség ellen. Tinódi és írókortársai helyét csak akkor láthatjuk világosan, ha felfigyelünk arra, hogy a magyar romlás e századában, az úri hazaárulás, a feudális anarchia tombolásának idején a magyar nép hatalmas erőfeszítéseket tudott tenni hazája megmentésére. Az 1530-as évektől kezdve széles antifeudális hazafias mozgalom bontakozott ki az országban. A magyar városok, mezővárosok és falvak polgárai és paraszti népe egyaránt szembeszállt a ránehezedő feudális elnyomással, a rabló-harácsoló urak féktelen garázdálkodásával és az országot elborítani igyekvő török áradattal. A reformáció vallásos eszméinek jegyében lezajló, antifeudális küzdelem és a török elleni végvári harc szervesen összekapcsolódott, s a kor írói, a prédikátorok és énekmondók szinte kivétel nélkül e kettős küzdelem szolgálatába álltak, megértve a történelem parancsát.

Prédikátor és énekmondó e zivataros idők két írotípusát alkotja. A prédikátor-írók, mint a reformáció vezérei a közös küzdelem antifeudális oldalát domborították ki, de műveikből sohasem hiány-

zik a török veszély tudatosítása sem. Az énekmondók elsősorban a várakban éltek és a honvédó küzdelem énekesei voltak, de nem feledkeztek meg az országot romlásba döntő urak bűneiről sem. Ez utóbbiak közé tartozik Tinódi is, az énekmondók legkiválóbbika.

Kik ezek az énekmondók, a végvári harcok énekesei?

Ósi népi hagyományok örökösei ők. Elődeik valamikor a honfoglalásról, a kalandozásokról, a német és kun hódítókkal vívott harcokról énekeltek, s kialakították legszebb történeti mondáinkat. Hunyadi János és Mátyás király idején már a török elleni küzdelmek dicsőséges fegyvertényeiből merítették témáikat. E régi magyar énekmondók XVI. századi örököseit lantosoknak vagy hegedősöknek nevezték, s még ekkor is sok mindent őriztek a magyar nép régi mondáiból. Ezeknek a régi, még írástudatlan énekeseknek az ideje azonban a XVI. században már lejárt. A kor igényeit már csak műveltebb, bizonyos iskolázottsággal rendelkező énekmondók tudták kielégíteni.

A Mohács utáni évtizedekben bőven volt alkalom arra, hogy az énekmondók sorai új, műveltebb elemekkel frissüljenek fel. Az ország három részre szakadása, a török hódítás, számos értelmiségi ember egzisztenciáját tette tönkre. Az iskolázás viszonylagos fejlettsége következtében ugyanis megnőtt már ekkorra a világi értelmiségiek, az ún. deákok vagy literátusok tábora. Többségükben a középis és kisnemességből, valamint városi polgárokból kerültek ki, de a jobbágyok gyermekeiből is akadtak köztük. Mikor a török egyre újabb és újabb területeket foglalt el, és a literátusok egy része is földönfutó lett, a nemesi vagy polgári írástudók még csak megtalálhatták valahogy újra a helyüket, a jobbágyból jött deákok azonban végleg az országútra szorultak. Többen ezek közül, iskolai végzettségükre, bizonyos irodalmi, zenei képzettségre támaszkodva az énekmondók soraik gyarapították. Az ő sorsukat vállalta Tinódi Sebestyén, a baranyai jobbágyfiú is, aki előzőleg Török Bálint udvarában irnokoskodott és valószínűleg egész életében amolyan gazdatiszt-féle maradt volna, ha az események el nem söprik Török Bálintot a történelem színpadáról.

A Tinódihoz hasonló deák-énekesek, politikai tudatosságot vittek a népi énekmondók költészetébe. Ők már műveltebb, képzettebb emberek, akik az iskolában a humanista műveltség bizonyos elemeit is elsajátították. Az énekmondók költészete így minőségileg magasabb fokra emelkedett: gazdagabb, átfogóbb eszmeiség hordozójává lett, magasabb kulturális színvonalat képviselt, de nagyon sokat megörzött a korábbi népi énekesek naiv modorából is.

Énekkincsük sokrétű lehetett. Írtak gúnydalokat – feltehetőleg valakinek a megbízásából és pénzén –, mint az a Kassai Lantos Sebestyén, akit ezért a városi tanács szigorúan meg is büntetett. Megjelentek különböző lakodalmakon az egybegyűltek szórakoztatására s a várható ajándékokra – dévaj hangú, nevetető énekeket adva elő. Talán valamelyik lakodalom emlékét őrzi egy névtelen Szamos menti énekszerző sikerült verse, az *Adbortatio mulierum* (Asszonyoknak intése), amely előírja, hogy egy ifjú férj milyen szavakkal oktatta feleségét a házaséletre. Gyakori lehetett, hogy az énekszerző saját siralmas, de egyúttal humoros sorsának az eléneklésével igyekezett hallgatói zsebére hatni, mint a *Szendrői hegedős ének* szerzője, aki vígan issza ugyan Bebek Ferenc jó borát, de betegsége, döglött lova miatt panaszkodik, fantasztikus átkokat szórva azokra, akik mulatnak nyomorúságán.

A nagyurak udvarának, nemesi udvarházaknak a népét és a végvárok katonáit nem ők mulattatták egyedül. Velük együtt ott volt a zenészek színes serege: rác hegedősök, török síposok, cigány tamburások és annyi más; az énekmondók maguk is lanttal vagy hegedűvel kísérték éneküket. Nemcsak a magyar ének hangzott ekkor a magyar várakban. A XVI. század viharos eseményei összekeverték az ország népeit, magyarok, horvátok, szlovákok együtt harcoltak a várakban, együtt szolgáltak egy-egy nagyúr szállásán, s különböző nyelvű dalaik közé belesendült a török rabok idegen melódiája is. A nyelvek és a ritmusok Babelévé alakult át az ország, s egyik nép a másiktól vette át, tanulta el muzsikáját, hangszerét, nyelvét és énekét. A magyar dallamkincs hatalmas átalakulásának, gazdagodásának a kora ez, s ezzel együtt az énekelt magyar költészetnek is. A

XVI. századi Magyarország nemcsak a harcok zsvajától, a meggyőzötté jajszavától s a bosszúért kiáltók haragos szavától volt hangos, de a daltól is: a vér és a dal századává tették az énekmondók. A bánat és siralom közepette ők tartották ébren a jókedvet és a derút, a harcok megpróbáltatása után ők feledtették a katonákkal a bajt és szenvedést. Nincsenek nagy igényeik, nyomorultan tengetik életüket, csak a bort nem tudják soha nélkülözni, a bor kenyérük, a szegénységből a jókedvbe, humorba – sokszor akasztófahumorba – vezető szívárványhídjuk. Énekeik nélkül talán kevesebb a harci kedv, több a lemondás, s nem jön létre az a páratlanul gazdag, változatos dallam- és ritmuskincs, amely éppenúgy hozzátartozott Balassi Bálint és Zrínyi Miklós fellépésének előfeltételeihez, mint a humanista szerzők műgondtól áthatott, klasszikus példákat követő alkotásai.

Az énekmondók voltaképpen tehát mulattatók voltak, s ezért korántsem képviselt mindegyikük holmi emelkedett erkölcsiséget. A korabeli események súlya alatt azonban mindjobban részt vállaltak a nemzet küzdelmeiből, s a maguk módján tollukkal siettek karddal harcoló társaik segítségére. A XVI. században Magyarországon járt híres angol költő, Philip Sidney mint az ország egy különös jellegzetességéről emlékezik meg a magyar énekmondók költészetéről: „Magyarországon minden lakomán és ilyen összejövetelekkor olyan szokást láttam, hogy őseiknek a vitézségéről énekeik vannak, melyekről ez a nagyon katonás nemzet azt gondolja, hogy a derék vitézség legfőbb lángra lobbantói.” Az énekmondók mulattató tevékenységében tehát a legnagyobb szerep a már önmagukban is nevelő hatású, hősi énekeknek jutott. Énekeiknek ezt a nevelő-oktató célzatát sokszor nyíltan ki is fejezték. Ilosvai Selymes Péter például határozottan megmondja, hogy Toldiját azért írja meg, hogy

Az félelmeseket ezzel bátorítsuk.

Az jó vitézeknek például jelentsük,

Az énekmondók tevékenységének ez a legpozitívabb oldala a legerőteljesebben Tinódi munkásságában domborodik ki. Ő sem ké-

szült eredetileg történelmi szerepre, de mikor az események rákényszerítették, következetesen vállalni tudta a küldetést. Sőt, munkásságát éppen ő állította a legtudatosabban a haza ügyének szolgálatába. Mikor 1554-ben kötetben kiadta énekeinek gyűjteményét, az olvasóhoz intézett ajánlását ezekkel a szavakkal kezdte: „Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolám, hanem hogy az hadakozó, bajvivó, várak- városok rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvességes, tisztösséges megmaradásokra, az pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak.” Különösen növeli Tinódi énekeinek jelentőségét, hogy ő nem régebbi eseményeket, hanem mindig a legidőszérűbbeket verselte meg. Az egészen friss eseményeket feldolgozó énektípusnak egyenesen ő lett a kezdeményezője. Míg más énekmondók vándorlásait főként a megélhetés szempontjai, a jó adomány reményei irányították, őt mindig a hiteles hírszerzés igénye vezette. Mindenütt ott volt, ahol valami nevezetes dolog történt vagy éppen történik, s a történetiró pontosságával örökítette meg az egyes várostromok (*Temesvár, Eger* stb.) vagy hadjáratok (*Budai Ali basa históriája*) történetét; néha egy-egy nagy vitéz egyéni hősiességét (*Kapitán György bajviadala*), sőt, egy ízben az események egész hosszú láncolatát: Erdély történetét 1540-től 1551-ig (*Erdélyi história*).

Az időszérű katonai események megéneklése igen fontos szerepet töltött be a végvári harcok idején. A végvárak vonala hosszú széles ívben haladt a horvát tengerpartoktól Erdély déli részéig, és így az egyes várak, az egyes csapatok többnyire elszigetelődtek, érintkezés csak szűkebb körben volt lehetséges közöttük. Nem értesülhetett egyikőnnyel a zalai vitéz arról, hogy mi történik Temesvár környékén. Pedig megsokszorozza a vitézek erejét, ha saját helyi feladatokon túl, állandóan érzik, hogy egy nagy kiterjedt arcvonalt egyik láncszemét alkotják. Csak így fejlődhet ki közöttük igazi közösségi öntudat, csak így tudatosodhat bennük nemzeti hivatásuk. De a harcok gyakorlata szempontjából is fontos, hogy ismerjék a tőlük távol eső eseményeket. Hiszen a szigetvári vitéz számára nem lehetett közömbös, hogy milyen új fortélyokat alkalmazott a török

Egernél, és hogy miképpen küzdöttek azok ellen. Igen sok fölösleges áldozatba került volna, ha minden egyes vár vitézei külön-külön tapasztalták volna ki a török taktikáját, és saját kárukon tanulták volna meg, hogy milyen hibákat kell különösen elkerülni a várvédelem vagy a portyázások során. A hírek közlése és terjesztése ezért a végvári harcok sikere szempontjából nagyjelentőségű. Ezt a feladatot pedig újság, posta hiányában elsősorban az énekmondók látták el. Tinódi énekei révén a távoli várakba is eljuthatott a különböző várak hőseinek lelkesítő példája. Eger vagy Drégely történetének már a pusztá elmondása is nagy mértékben erősíthette az összetartozás érzését. Tinódi azonban nem elégedett meg csak ezzel, tudatában volt feladata fontosságának, és arra törekedett, hogy a katonák *men-nél többet* tanuljanak énekeiből. Ezért nemcsak elmondta a tényeket, de azokat interpretálta is, nemcsak hírközlés volt a munkája, de hír-magyarázás is.

Élesen bírálja például a Szeged visszafoglalására induló hajdúk okatlan vakmerőségét és az éberség elmulasztását, amely szép kezdeti siker után megsemmisítő vereségüket eredményezte. Amikor egy-egy vár védőserege gyáván feladta a rábízott erősséget, mindig rámutatott a török hitszegésére: szavát sohasem tartja meg, a védőket a megegyezés ellenére nem engedi elvonulni, hanem fogságba ejti vagy lekaszabolja. Figyelmezteti a vitézeket, hogy tartsanak ki végsőkig a várakban, ne engedjenek a török csábításainak, mert ezáltal a hazát is elárulják és önmaguk pusztulását is siettetik. A végvári vitézek Tinódi énekein keresztül olyan példákban tanulhattak, mint Temesvár, Eger és Drégely védőinek esete. A vár feladása árán életüket sem menthetik meg, erre tanította őket Temesvár történetével; a végsőkig való helytállás azonban meghozhatja gyümölcsét, amint Egerről szóló éneke bizonyítja; de ha a várat nem is lehet megtartani, akkor is jobb Drégely védőinek dicsőséges halála, mint a temesvári kapitulánsok dicstelen lemeszároltatása: erre figyelmeztet a drégelyi ostrom elbeszélésével.

Tinódi, a végvári költő, szembenéz a valósággal, a katonai élet nehézségeivel, az előbb-utóbb bekövetkező hősi halállal. Énekei nem

áltatják hiú reményekkel a katonákat, hanem a fáradtsággal, veszélyekkel, fájdalommal, sőt halállal terhes vitézi élet öntudatos vállalására tanítják őket. Vallásos és világi elemek sajátos összeötvozésével azt hirdette, hogy a hazáért hősi halált halt katona osztályrésze örök égi dicsőség és örök földi hírnév lesz. A kor vallásos szemlélete egyesül itt a humanista hírnév fogalommal, és ennek a jelszónak – egykorú levelek a bizonyítékok rá – nagy mozgósító ereje volt, segített kialakítani a halálmegvetést, a hősi halálnak életük, harcaik betetőzéseként való szemléletét. A vitézi élet, a hazáért való áldozatvállalás erkölcsi nagyszerűségét állítja szembe a harc nehézségeivel. A kor legnagyobb költője, Balassi Bálint ezt a gondolatot mélyíti el, amikor azt írja a vitézekről, hogy

*Az jó hírért névért,
S az szép tisztességért
Ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát,
Vitézségről formát
Mindeneknek ők adnak.*

Ez az értékelés a haza védelméért harcoló katonák tettét a legmagasabbra helyezi: mint az emberség és vitézség tanítómestereit állítja őket eléink. Emberség és vitézség összeolvadnak a végvári vitéz szemléletében: az emberség lényege éppen a vitézségből áll; olyan harcos humanizmus ez, amely az ellenség könyörtelen pusztításában látja az élet értelmét. A végvári költői, a Tinódiak és Balassiak ebből az erkölcsi megfontolásból kiindulva tudják a vitézi életet a vele járó megpróbáltatások ellenére a legszebb, legnagyobb, sőt, az egyedül szép életformaként ábrázolni.

Tinódi műveiben a katonai kérdéseken és a vitézi élet erkölcsi tanulságain túl átfogó politikai koncepció körvonalai is feltűnnek. Rámutat azokra az alapvető politikai kérdésekre is, amelyek a török elleni védelem ügyét végső fokon meghatározzák. Tudta, hogy a végvári vitézek még sokkal nagyobb sikerekre, sokkal nagyobb erő kifej-

tésre is képesek volnának, ha nem lennének magukra hagyatva. Állandóan visszatér verseiben a panasz és a vád mindazokra, akiknek a kötelessége lenne a vitézek megsegítése, fizetése, az ostromlott várak felmentése. Lelkesen magasztalja azokat a nemesi vagy főúri kapitányokat, akik vállalták a hazáért való hősi harcot, de elsősorban a közkatonák szószólója, és mindig bátran kiáll az egyszerű, elhagyatott vitézek mellett. Tinódi sokszor felrója az uraknak és kapitányoknak, hogy míg ők jólétben dúskálnak, vitézeik koplálnak és nélkülöznek.

A végvári küzdelmek egyes kudarcaiért, sok jó vitéz pusztulásáért az ország urait teszi felelőssé. Gyakran kapcsolja össze a feudális urak széthúzását, frakcióharcait az ország védelmének kérdésével. Az ország gyengeségének legfőbb okát az egység hiányában, az uralkodó osztály rablásaiban, vagyoni és hatalmi érdeket szolgáló, önző pártoskodásában jelöli meg:

*Azt tudjátok régtől fogva magyarok,
Ti köztetők csak dúlátok, fosztátok,
Egymásra kegyöilon agyarkodátok,
Ki miá vesztétök nagyobb része országtok.*

Nem kétséges, hogy kit ért Tinódi a széthúzó, dúló-fosztó „magyarok” alatt: „nagy sok csuda vagyon urak tirajtatok” – hangzik figyelmeztetése – „ennye sok inségben meg nem tanulhattok”. Félreérthetetlenül kidomborodik Tinódi soraiból, hogy a végvári küzdelem az egyszerű emberek ügye, amikor ilyen tanácsokat ad az ország pusztulásából sem okuló uraknak:

*Oly igön jó volna néktök oly tanácstok,
Kik az vitézségre semmire jök vagytok,
Ti nagy kincsiötökben sokat ti adnátok,
Végbeli bösöket azzal táplálnátok.*

Tinódi históriás énekei hű tükröi a végvári harcok eseményeinek. Ezek a versek nemcsak megbízható, nemegyszer egyedüli tárgyi forrásai történelmünk e nagyszerű eseményeinek, hanem belevilágitanak e küzdelmek társadalmi-politikai összefüggéseibe is.

Tinódi énekeit nem keveseknek, nem a társadalom egyik vagy másik rétegének, csoportjának írta, hanem „minden rendbeli” magyaroknak; nemcsak az olvasni tudó műveltebbeknek, hanem az írástudatlanoknak is. Verseit nem olvasni kellett, hanem énekelni, a dallam elválaszthatatlan tőlük; nyomtatásban is nem azért adta ki énekeit, hogy olvassák azokat, hanem, hogy legyen miből megtanulni a szöveget és dallamot egyaránt. Énekei művészi hatást csak a dallammal együtt váltanak ki, s Tinódi művészi tehetsége is elsősorban a zenében érvényesült. Ő a magyar zene Balassi Bálintja. Hazafias eszméinek, helyállásának tisztelettel adózva, zenéjét nagyra értékelve az irodalomtörténet azonban bizonyos megbocsátó lenézéssel szokott megemlékezni Tinódi szövegeiről, azok gyöngeségeiről.

Való igaz, hogy Tinódi nem törekedett énekszövegei művészi megformálására. Nem költői, hanem politikai és történetírói tudatosság irányította a tollát, nem strófáinak szépségére, hanem az elmondottak hitelességére törekedett. Előszavában öntudatosan vallotta: „sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam, – az mi keveset írtam, igazat írtam.” Számára az volt a fontos, hogy mennél több megbízható adatot közöljön, ezért az egyes csaták, várostromok leírása után hosszú strófákon át előszámlálja, hogy ki mindenki esett a török fegyvereknek áldozatul; vagy leltárszerű pontossággal ismerteti egy vár felszerelését. Tinódi énekei emiatt egészükben nem lehetnek művészi kompozíciók. A költőietlen szerkezet azonban nem zárja ki egyes részletek szépségét, költőiségét. Keressük meg ezeket a ma is megragadó szép részleteket, Tinódi költői tehetségének kétségtelen bizonyosságait.

Elsőnek énekei intonációjáról, kezdő szakaszairól kell szólnunk. Nemcsak Tinódira, de egész XVI. századi költészetünkre jellemző, hogy a legtöbb lírai-érzelmi elem az énekek bevezetésébe sűrűsödött: itt kellett felkelteni az érdeklődést, megteremtteni az ének tárgyának

megfelelő hangulatot. Tinódi verskezdései is megragadják az olvasót, vagy hallgatót, komor vészjóslo hangzásúak vagy lelkesen szárnyalóak, aszerint hogy vereségről vagy diadalról készül-e beszámolni. Ezek a lírai bevezetések néha valósággal ódai színezetet kapnak, a komor képek hibákat ostromozó strófákba csapnak át:

*Sirva vesziköl mast szegin Magyarorszá,
Mert tőle távozék hangosság, vigasság.
Belőle kikele sok fényös gazdagság,
És fogságban esék egynehány uraság.*

*Ezön örvend, vigad az terek császárság,
Hogy magyar urakban vagyon oly bolondság,
Hiszik hogy ő benne vagyon oly jámborság,
Hogy fogadásában nem volna ravaszság.*

*Bolondság tőletök fejenként magyarok,
Terek álnok bitit meg nem gondoljátok,
Maga csak tőlem es sokszor hallottátok,
Sok fejedelmeket mind csaltak, tudjátok.*

.....
*Tudjátok magyarok bírösök valátok,
Mig nagy szeretettel egymást hallgátatok,
De mihelt körtetök ti meghasonlátok,
Ottan országtokban im mint pusztulátok!*

Ezek a strófák a Török Bálintnak és más nagyuraknak hitszegő fog-ságba eséséről szóló éneket vezetik be, megteremtve nemcsak a téma atmoszféráját, hanem figyelmeztetve már az események tanulságaira is.

Az érzelmek, hangulatok kifejezésében, ábrázolásában az elbeszélések során is jó készségről tesz tanúságot. Milyen megjelenítő

erővel, mozgalmasan mutatja be például a Török Bálint fogságba eséséről szóló hír hatását Török Bálintnéra:

*Erő szakaszkodék kezének, lábának,
Földböz üté magát, ott sokan sírának.*

*Csudaképen töri, fárasztja ő magát,
Sirva apolgatja futosó két fiát,
Oly igen kesergi urának fogságát,
És az két fiával az nagy árvaságát.*

*Igyen éjjel nappal hallják kesergését,
Immár nem alítja világban élését,
Hallja meg az Isten az ő könyörgését,
Hogy hamar látbassa ura megjövését.*

Bármilyen szárazon, gyakran formátlanul állítja elének Tinódi kora hőseit, azok mindig gondolkodó, érző emberek. Az események forgataga minduntalan nehéz választások elé állította a kor tevékeny szereplőit. Egy-egy elhatározás alkalmával az egyéni érdekek és a hazafias helyállás, a becsülethez, vagy az élethez való ragaszkodás minduntalan nehéz vívódásokat idézett elő; s ezekből egyesek megerősödve hősként, mások viszont erkölcsileg elbukva léptek a cselekvés mezejére. Nagy érdeme Tinódinak, hogy a vívódásokat, ellentmondásokat nem simítja el, nem leplezi, hanem – bár primitív eszközökkel – életszerűen állítja elének. A legszebb talán Nyáry Lőrinc szolnoki kapitány esetének az előadása, akit a körülmények különösen nehéz választút elé állítottak. Szolnok várának jórészt idegen zsoldosokból álló helyőrsége ugyanis a török közeledésének hírére – a kapitány tudta nélkül – éjjel titokban kereket oldott. Tinódi így folytatja a történetet:

*Ott eszébe vevé Nyári Lőrinc magát,
Hogy mind pusztán hagyák jó Szolnoknak várát,
Azon megijede, ő sem bizá magát,
Ő es pusztán hagyá az Szolnoknak kapuját.*

*Keserög magában, megállta utában
Gondolkodni kezdte az ő nagy bűvában,
Jobb néki meghalni Szolnoknak várában,
Hogy nem szégyönére élni itt ez világban.*

Az egyszerű sorok is fel tudják idézni előttünk az üres vár kapuján búsán kiinduló, majd megálló, töprengő, s végül hősi elhatározással visszaforduló végvári kapitány alakját.

Nem lehet elvitatni Tinóditól azt sem, hogy volt érzéke a vár-ostromok megjelenítéséhez is. Néha igen mozgalmasan, a hangok zűrzavarát is érzékeltetve tudja megeleveníteni a várostromok hangulatát. A török kézen lévő Lippa ostromának leírásakor olvassuk:

*Ebélnek az urak, sivalkodást hallnak,
Mind felszökdösének, lóra ragadának,
Hamar száguldának, ostromhoz jutának,
Kik leszökdösének, kik lovon forgódának.*

*Lajtrákat nagy sokat falhoz támogatnak,
Sok helen vitézek kőfalon behágnak,
Belől terekkel nagy viadalt tartnak,
Az álló seregök mind helyökön állának.*

*Zönög az ég Lippán nagy sivalkodástul,
Jézust, Alláht nagy felszóval kiáltástul,
Sok puska hányástul, sok kard csattogástul,
Az ég bomályosult mind az kétféle portul.*

Ez a néhány példa is jól érzékelteti, hogy Tinódi korántsem volt érzéketlen a költői alakítás iránt, nem hiányzott belőle a művészi ábrázolásra való képesség. Tinódi sokszor egyhangú, monoton, sőt unalmas is; primitívek és laposak a rímei; nyers ez a költészet és zörögnek a verssorok. De ez a zörgés a vas, a fegyverek zaját idézi fel képzeletünkben: a hősi harcok hangulatát eleveníti meg;

egy-egy szemléletes sora, lírai kifakadása, egy-egy szereplő lelki vívódása pedig a művészi érdeklődést is felkeltheti. Férfias költészet ez, és erős emberek, talpig férfiak a hősei. A magyar vitézi költészet nem képzelhető el Tinódi énekei nélkül.

Tinódi az igazi megteremtője a magyar nyelvű vitézi költészetnek; címerében is a lant és a kard foglal helyet. Fegyver és költészet egysége hagyományossá válik irodalmunkban, s a szerény énekmondó nyomába nemsokára egy Balassi és egy Zrínyi lép.

Balassi vitézi énekei és Zrínyi eposza, bármilyen magasán állanak is Tinódi kezdetleges művészete fölött – Tinódi alapvetésére is támaszkodtak. Balassi Bálint híres vitézi énekének, a „Vitézek mi lehet...” kezdetű költeménynek közvetlen előzménye Tinódinak Kapitán György bajviadaljáról szóló éneke. Ennek lírai hangú bevezetésében már ugyanazok a gondolatok szólalnak meg, melyeket majd Balassi oly ragyogó művészettel fejez ki. Ugyanúgy előkészítője Tinódi Zrínyi Miklós hősi eposzának, a *Szigeti Veszedelem*-nek is.

A magyar irodalom számára a végvári háború ugyanazt jelentette, mint a trójai háború a görög vagy pedig az arabokkal vívott évszázados küzdelem az ófrancia irodalomnak. Amiképp az ősi görög rhapszódosok énekeiből létrejöttek a homeroszi eposzok, hasonlóképp született meg Tinódi és más énekmondók históriás énekei alapján Zrínyi Miklós halhatatlan alkotása.

A végvári harcok tüzeiben kibontakozó és páratlan magasságokig ívelő vitézi költészet irodalmunk hazafias jellegének megteremtésében döntő jelentőségű. A hazafiság már korábban is egyik legfőbb jellemvonása volt íróink munkásságának. A végvári harcok, majd a Habsburgok elleni függetlenségi háborúk sodrában irodalmunknak ez a kezdettől fogva meglevő tendenciája egyik legfontosabb nemzeti sajátosságává erősödött. Nem azt jelenti ez, mintha más népek irodalma nem volna szintén hazafias, vagy mintha a magyarság valamilyen különleges adottsága idézte volna elő, hogy a hazafiság nagyobb nyomatékkal jelentkezik nálunk, mint a nyugat-európai irodalmakban.

A magyar nép szinte egész története folyamán harcot kellett hogy folytasson függetlenségéért, szabadságáért, önálló állami életéért. A haza állandó veszélyeztetettsége, az évszázadokig tartó idegen elnyomás, a felszabadulás utáni vágy, a honvédelem érdekében tett heroikus erőfeszítések következménye, hogy a haza témája és a hazafiság érzése irodalmunkban ennyire központi helyet foglal el. Nem maga a hazafiság, hanem a hazafiságnak ez a túlsúlya az, amit irodalmunk egyik – talán legfontosabb – nemzeti sajátosságának kell tekintenünk.

Ennek kialakulásában elhatározó szerepe volt a végvári harcoktól hangos XVI. századnak, s e harcok kortárs-énekesének Tinódi Sebestyénnek. A Sárvár temetőjében nyugvó halott jelentőségét történeti szemmel kell néznünk. Szerény előfutára ő irodalmunk nagy klasszikus költőinek, de azoknak az elődöknek egyike, akik nélkül nem volna ma előttünk a Balassiak és Zrínyiek, a Kölcseyek és Petőfiek költészete sem. Nemcsak ma is érdekes és tanulságos énekeiért, nemcsak emberi és írói helyállásának ma is követendő példájáért kell hogy hálával tartozzunk neki, hanem azért is, hogy elhatározó módon alakította irodalmunk fejlődésének menetét, hogy elősegítette klasszikus magaslatokra való ívelését.

1955

A PAJKOS ÉNEK

A régi magyar és régi szlovák irodalom történetének az a nemrég felfedezett nagyfontosságú forrása, melyet *Fancsali Jób-kódex* néven tart nyilván az irodalomtörténetírás – Balassi drámája és költeményei, valamint a legrégebb szlovák szerelmes versek mellett – tizenkét ismeretlen régi magyar éneket őrzött meg számunkra. Ezek sorába tartozik az alábbi különös vers, mely XVI. századi irodalmunk meglepő gazdagodását jelenti:

Pajkos ének

1. *Dudo, fejir Dudo, majd megírik az zab,
ha az zab megírik, kétszer adok enned.*
2. *Oh aj nekem nevem bujdosó katona,
mert bol kit találtam, bizonynal megfogtam.*
3. *Noha tolvaj vótam, ugyan jámbor vótam,
kitől mit elvöttem, soba meg nem adtam.*
4. *Kit regvel megvertem, estve eltemettem,
kit estve megvertem, az regvelt nem érte.*

5. *Estvire ha jüttem, csak szállást kerestem,
lovamnak abrakot pinz fejiben kírtem.*
6. *Maga erszinyemben csak egy pinzem sem volt,
mégis gazda kírí tőlem abrak árát.*
7. *Gazdának megmondom, hogy egy pinzem sincsen,
mégis gazda kírí tőlem abrak árát.*
8. *Nem engedi vala gazda abrak árát,
ötet elő fogám s ugyan jól megverim.*
9. *Lovamra fordullik mind abrak árával,
Sajószentpéteri gyorsan elliptetik.*
10. *Ott régi gazdámhoz bamar elbeszállék,
asztalához ölék, egy éneket kezdik.*
11. *Az szegin anyádot Sajószentpitérnül
úgy vetik az vízben, ugyan megloccsanna.*
12. *Ugyan jól esmírem, hogy bamar meghalok,
mert valabul járok mindenött tántorgok.*
13. *De hol elindula hét kalauz legin,
az előtték járó az jó Méhes András,*
14. *Az másiknak neve állj meg itt az utat,
harmadiknak neve szedd el, vedd el tőle,*
15. *Negyediknek neve takarits mind hozzád,
ötödiknek neve tedd le, mert nem tied,*
16. *Hatodiknak neve jertek tovább innyet,
hetediknek neve az húson fíntorgó.*

17. *Nem kell neki túró, csak kell neki fúró,
mert az öreg leány gúnár nyakat kíván.*
18. *Adj el apa, adj el kevés katonának,
mert ha te el nem adsz, bizonynal megbánod,*
19. *Felrúgom pártámot, az hadnaggyal hálok,
éjjel vele hálok, reggel hó pínzt várok*
20. *Társaim jók vótak, fára fel hágtattak,
alattam levágták, s csaknem nyakam szakadt.*
21. *Bánod bíró, bánod, hogy leányoddal hálok,
reggel inkább bánod, ha fazekat török.*
22. *Teperedett gazda, nyomorodott gazda,
kikeletre kelvin, téged es szolgáljon.*
23. *Én el haza megyek az én asszonyomhoz,
az én asszonyomhoz Drágfi Gáspárnéhez.*
24. *Ó engemet jártat kék karasiában,
kék karasiában gallos gyócs gatyában.*
25. *Az legjobb bic koncot tánérára teszi,
vigyik az kocsisnak, nem ebetem az kövir húst.*
26. *Az legjobb bic pohárt azt is megtóti,
vigyik az kocsisnak, nem ihatom az édes bort.*
27. *Ez éneket szerzik egy omlott pincében,
egy omlott pincének szintén az lukában.*

A vers néhány sora (szövegünk 3. és 4. strófaiból kontaminálva) már eddig is ismert volt. Veresmarti Mihály 1634-ben írt *Intő és tanító levelében*, mint közkeletű énekből idézi ezt a versszakot: „Noha tolvaj voltam, ugyan jámbor voltam, Kit estve megvertem, reggel eltemettem.” Sajnos, a most előkerült énekszöveg is sokhelyütt homályos, nyilván csonka és erősen romlott. Viszonylag épebb az ének eleje és vége, pontosabban az 1–10. és 23–27. versszakok. Ezekben a magát „bujdosó katoná”-nak nevező énekszerző önmagáról beszél, saját sorsát, életmódját és vágyait ecseteli. A 10. strófában bejelenti, hogy egy éneket kezd el, s ezért a 11–22. strófáknak lényegében az általa Sajószentpéteren előadott éneket kellene tartalmaznia. A 11. és 12. strófával azonban nem tudunk mit kezdeni, az előbbi valakinek vagy valaminek az anyjáról, a másik megint saját magáról szól, s csak a 13. strófától kezdve gyaníthatjuk, hogy a versébe beleszótt énekével van dolgunk. A hét kalauz legény története lehetett az az ének, melyet Sajószentpéteren előadhatott, de sajnos, ennek csak romjai maradtak meg, s az sincs kizárva, hogy a 20–22. versszakokban szintén saját magáról szól, s nem valamelyik kalauzlegényt beszélteti. A nyilván összefüggéseiből kiragadott 11. és 12. strófával kapcsolatban megkockáztatnám azt a feltevést, hogy eredetileg az ének első versszaka után következtek, s ez esetben az énekes Dudo nevű lovának az anyját dobták Sajószentpéternél a vízbe.

Az énekszerző kilétére és énekének korára a szövegből következtethetünk. Kóbor, zsákmányoló katona, aki valamikor jobb napokat látott úrnőjénél, Drágfi Gáspárnénál. Az utolsó szakaszok alapján arra kell gondolnunk, hogy Drágfiné jól tartott kocsisa volt, akit finom ruhában járattak és jó kosztot tartottak, ezért is vágyik oda vissza. Egy ilyen hatalmas főúri család kocsisának lenni a XVI. században megbecsült foglalkozás volt, némi iskolázottság és műveltség is elkel hozzá. Énekszerzőnk is nyilván elvégzett egy-két osztályt valamelyik alacsonyabb színvonalú hazai iskolában, s legalább az írás-olvasás tudományát elsajátította. Arról hallgat énekében, hogy miért cserélte el Drágfiné szolgálatát a bizonytalan katonasors-

sal, de a XVI. század viharai közepette ez nem lehetett szokatlan jelenség.

Drágfiné említése teszi lehetővé az ének korának a meghatározását. Drágfi Gáspár 1516-ban született és 1545. január 25-én halt meg. Felesége Somlyai Báthori Anna volt, aki 1539. június 16-án ment hozzá férjhez. Drágfi halála után Homonnai Drugeth Antal neje lett, de 1548. április 23-án már újra özvegy. Harmadik házasságáról Ecsedi Báthory András 1550. október 12-én kelt leveléből értesülünk, melyben Nádasdy Tamást arról tájékoztatja, hogy Drágfiné nemrég Báthory György felesége lett. Halálának pontos idejét nem tudjuk, 1570. február 3-án azonban még élt. Báthori Anna életrajzi adatait szemlélve nyilvánvaló, hogy énekünk utalása csak az 1545–1550 közötti évekre vonatkozhat. Férje életében énekszerzőnk nyilván Drágfi Gáspárt s nem a feleségét emlegette volna. Igaz, hogy első férje halála után rövidesen Drágfiné már Homonnai Drugeth Antal felesége, de Báthory András leveléből kiderül, hogy utána ismét Drágfiné néven emlegették. Báthory Györggyel kötött tartós házassága után azonban e néven többé nem szerepelhetett. Énekünket ennek alapján az 1545–1550 közötti évekre kell datálnunk.

A Drágfiak birtokainak központja a Szatmár megyei Erdőd volt, énekszerzőnk csak itt lehetett Drágfiné kocsisa. Ugyanakkor a versben Sajószentpétert emlegeti, ahol szintén volt egy „régí gazdája”. Hogy ez utóbbi ki lehetett, azt nem tudhatjuk. Sajószentpéter a Pálóczyak kihaltával, 1526 után Perényi Péter tulajdona lett, majd a kincstárra szállott. Énekesünk gazdája itt egy udvarbíró vagy várnagy lehetett.

Az énekben említett Méhes Andrást nem találtam a forrásokban. Érdekes azonban felfigyelni egy Meszes Andrásra, aki 1565-ben Erdődön bukkant elő, amely Drágfiné útján ekkor már Báthory György birtoka. Szikszay Miklós nevű íródeákjával ezt a Meszes Andrást, aki feltehetőleg katona volt, küldte ki Báthory György Miksa ostromló seregéhez, a vár feladásáról tárgyalni. Vajon ez a Meszes András nem lehet azonos az ének Méhes Andrásával? Az

sz és b betűknek a XVI. században használatos alakjai másolások során könnyen összetéveszthetők.

Az ének kódexbeli elhelyezkedéséből megállapítható, hogy Fanchali Jób János azt 1606. novembere és 1607. novembere között írta be könyvébe, mégpedig egy időben a „Jövel az táncban én velem én szép társom” kezdetű énekkel. Bár ez utóbbi egészen más karakterű, mint a *Pajkos ének*, mégis van közöttük rokonság. Ez is katonák éneke, akik a téli tétlenségre ítélve vidám mulatozással és szerelmeskedéssel töltik idejüket. Jób János valószínűleg egyszerre jutott e két énekhez, ezt bizonyítja, hogy mindkettő végén ott találjuk a „Finis per me akárki, ha nem hiszed vakar ki” tréfás megjegyzést.

Versünk, amely mind korával, mind témájával elüt a kódex többi részétől – a századforduló körüli évtizedek szerelmi költészetétől – a *Pajkos ének* címet viseli. A *pajkos* szó egykorú jelentése nem egyezett a maival: a Nyelvtörténeti Szótár szerint „scurra, latro, nequam, cardax, aggressor, spassvogel, schelm, strassenräuber” értelemben használták. A cím tehát a jelen esetben olyasfélért jelent, mint „lator-ének”, „haramia-ének”. A *pajkos* szó ilyen értelmű jelentése még a XVIII. század elején is használatos volt: „Az mostani vitézek többire tsak a pajkosok és a népnek mosléki közzül gyűjtetnek” – olvassuk Miskolczi Gáspár *Egy jeles vadkert* (Lőcse 1702.) című könyvében. Itt is garázdálkodó katonákra vonatkozik a *pajkos* szó, akárcsak az énekben, melynek hőse szintén egy kóbor, zsákmányoló katona.

A *pajkos*, illetve *lator-ének*, mint énektípus megjelenik Melius Juhász Péter ismert nyilatkozatában, mikor a „parázna, hívságos, csúf és trágár beszédet, virágéneket, lator dúdolást” kárhoztatja. Ebben az összefüggésben azonban a „lator dúdolás” nyilvánvalóan nem *latrokról*, *pajkosokról* szóló verset jelent, hanem egyszerűen *trágár*, *parázna* éneket. Megerősíti ezt Geleji Katona István is, aki az *Öreg Graduál* bevezetésében azt írja, hogy „az *lator parázna* énekekkel az elmének fülei megundokíttatnak”. A nagy ortodox püspök az énekeket két csoportra osztja, lelki és testi énekekre. Az előbbieket által „az Christusnak beszéde” lakozik bennünk, míg az

utóbbiak, a „tisztátalan szerelemről írt pajkos énekek”, melyekben „valami fajtalan, latrikámos fűszfa Poétának szemtelen beszéde” szólal meg. A pajkos, lator, parázna, fajtalan, latrikánus és virágének tehát voltaképpen egy nagy családot alkot, Geleji Katona szavával élve, a testi énekekét. A *Fanchali Jób-kódex* „pajkos ének”-éből sem hiányoznak a trágár alluziók, s ezért témáját, jellegét tekintve is pajkos vagy latricanus, amellettt hogy hőse is az igazi pajkosok, latrok közül való.

A XVI–XVII. századi prédikátorok nem vonnak éles határt a szerelmi és a kifejezetten trágár énekek között, hanem egyformán elítélik és erkölcstelennek bélyegzik őket. A *virágének* és a *lator-ének* (pajkos ének, latricanus ének) kifejezések mégis jeleznek bizonyos típusbeli különbséget, ha a két elnevezést gyakran pusztá szinonimákként használták is. A világi, „testi” énekek két főcsoportjának valamelyes ösztönös megkülönböztetése rejlik a nevek mögött: egy finomabb, műveltebb, olykor fennköltebb és tudósabb – valamint egy durvább, nyersebb változaté. Ha ez utóbbira korlátozzuk a *pajkos* vagy *lator-ének* megjelölést, akkor énekünkben ennek a XVI. században nyilván szélében elterjedt verstípusnak első igazi hírnökére bukkantunk.

Meglepő, hogy ez a lator-ének félig-meddig epikus jellegű. Mai műfaji kategóriáink szerint, leginkább a ballada elnevezés illenék rá. Erre mutatnak a benne megbúvó párbeszédék és az ének erősen szaggatott, homályos volta. Ez a töredékesség, az ének egyes részleteinek igen laza, sokszor összefüggéstelen egymásutánja nem valami eleve adott műfaji sajátosság, hanem csak egyszerű szövegromlás, a szájhagyományokban való torzulás eredménye. Fanchali Jób János a verset abban az állapotban ismerhette meg, amikor a szájhagyomány az éneket már több helyt értelmetlenné torzította, a folklorizálódás egységessé, kerekre csiszoló tendenciája viszont még alig érvényesülhetett. Énekünk, véleményem szerint, nagy jelentőségű a magyar népballadák genezisének szempontjából, mert voltaképpen egy születőben levő népballadának is lehetne tekinteni. Erre vall az ének számos olyan sora, motívuma is, mely a magyar folklórból szél-

tében ismeretes. A XVI. század énekmondók, deákok, prédikátorok által szerzett históriás énekeiktől ez az erősen folklorisztikus jelleg élesen megkülönbözteti. Ilyen vonatkozásban csak egy rokona van, az 1560-as évekből való *Cantio de militibus pulchra*, melyen szintén látható a szájhagyomány alakító, csiszoló hatása, de amely kevésbé kopott, s tisztán megőrizte eredeti kompozícióját. Ám, ez utóbbi nemmes tárgyú, magas erkölcsiségű és hazafias ének szemben énekünk „lator” jellegével.

Az ének témája, a zsákmányoló, kóbor katonák élete eddig sem volt ismeretlen a régi magyar költészetben, de csak egyes kuruckori versekben találunk rá példát. *Buga Jakab énekében*, az „Egy bujdosó szegénylegény” kezdetű bujdosó versben, valamint a *Csinom Palkóban* számos rokon vonást ismerhetünk fel, hiszen énekünk hőse, szerzője is „bujdosó katona”. A kóbor, bujdosó, s szükségképpen zsákmányoló katona tehát nem a XVII. század végén, hanem már a XVI. század derekán megjelenik a magyar költészetben, s ezzel kuruckori énekeink egyik legértékesebb csoportja csaknem két évszázados történeti távlatot kap. Messzemenően igazolja a *Pajkos ének* azt a nézetet, hogy az ún. kuruc költészet a régi magyar szóbeli és kézíratos ének fejlődésének szerves része, egy adott szakasza, s nem egy akkor keletkezett különleges, irodalmilag egészen új típusú költészet. Jól szemlélhető viszont, hogy míg a *Pajkos énekben* semmi nyomát sem leljük valamiféle hazafias célzatnak, az ország vagy a nép ügye iránti fogékonyságnak és szolidaritásnak, addig a kuruckor hasonló típusú énekeiben ez állandóan jelen van, ha néha csak halvány célzásokban is, mint az „Egy bujdosó szegény legény” kezdetű énekben, melyből a zsákmányolás motívumai szintén nem hiányoznak.

A *Pajkos ének* és a kuruckori bujdosó katonaversek közti másfél évszázados űrt régi drámairodalmunk egyik figyelemre méltó alkotása hidalja át. A névtelen szerző *Comico tragoediájának* III. felvonásában, a második és harmadik színben elének lép a „Pauper sceleratus” (Híres szegény lator) elnevezésű szereplő. Szavaiból nyomban kiderül, hogy bujdosó, kóbor katona, aki harcolt is, rabolt

is, s végeredményben ugyanolyan életmódot folytatott, mint XVI. századi énekünk hőse. A dráma ismeretlen szerzője a kegyetlen úr (Crudelitas) mellett ezzel a figurával a magyar társadalom egy másik jól ismert bűnös típusát vitte színre, ami nemcsak e típus elterjedt, közismert voltát bizonyítja, de azt is, hogy ennek ábrázolásában már irodalmi előzményeket is ismert. A Crudelitas alakjának bemutatásakor önkéntelenül is a XVI. századi prédikátorok úrostorozó énekeinek frazeológiájából merített, a „híres szegény lator” esetében pedig – most már bizton állíthatjuk – a bujdosó, kóbor katonák életét megörökítő lator, illetve pajkos énekekből.

Énekünk rokonságát keresve, a régi magyar költészetben fel kell arra is figyelniünk, hogy az énekszerző a saját sorsát festő énekbe belefoglalt egy általa előadott éneket is. Ezzel elárulja, hogy szokott éneket mások előtt, a gazda asztalánál előadni, vagyis félig-meddig hivatásos énekmondó is volt. A hivatásos énekmondóknak azonban nem azt a csoportját szaporítja, melybe Tinódi, Ilosvai, Szegedi András tartozik, s mely a reformáció erkölcsi és társadalmi célkitűzéseihez igazodva, a prédikátorok amolyan segédcsapatát is képezte, hanem a Moldovai Mihály- és Hegedős Márton-féle züllöttebb, kalandor-életet folytató énekesek sorát. Moldovai és Hegedős énekei is alighanem kimerítik a korabeliek „lator-ének” vagy „pajkos ének” fogalmát, csak az ő esetükben nem katonákról, hanem vándor-deákról, vagy kizárólag énekmondással foglalkozó énekesekről van szó.

Moldovai és Hegedős énekei, de ugyanígy a *Szendrői begedős-ének*, valamint Tinódinak *Az udvarbírákról és kulcsárokról* szóló verszete mind az énekmondó saját egyéni – nem éppen kedvező – sorsát panaszolja. Ugyanezt igyekeznek olvasóik vagy hallgatóik figyelmébe ajánlani más tárgyú énekeik záróstrófaiban, melyek énekük keletkezési körülményeire világítanak rá. Tinódi és Ilosvai énekeinek végén többször felbukkan a hideg szoba vagy általában a kellemetlen környezet, melyben énekük született. A *Fancsali Jób-kódex Pajkos éneke*, pontosabban, az ének jobban megőrződött kerete, szervesen kapcsolódik ehhez az énekmondó gyakorlathoz. Az ismeret-

len kóbor katona-énekes éneke elején és végén szintén saját sorsát rajzolja meg, és egy régi, omlott pincét jelöl meg ihlete helyéül.

A fentiekben vázlatosan jelezni próbáltam énekünk rokonsági körét, és azt a sokféle, sok irányú összefüggést, mely ezt a különleges alkotást a régi magyar költészet különböző énekcsoportjaihoz fűzi. További igen részletes kutatás és vizsgálódás szükséges azonban még ahhoz, hogy pontosan ki tudjuk jelölni az ének helyét régi költészetünk történetében. Elengedhetetlen ehhez a folklór-összefüggések feltárása, valamint ezen énektípus külföldi rokonságának, analogiáinak felderítése, amit az illetékes szakemberektől kell várunk.

1959

A MAGYAR REFORMÁCIÓ IRODALMA

Néhány éve jelent meg a Mohács utáni fél-évszázad legteljesebb irodalomtörténeti összefoglalása, Horváth Jánosnak *A reformáció jegyében* című könyve. Ez a hatalmas mű, mely a XVI. századi irodalom minden kutatójának nélkülözhetetlen kézikönyve, az 1520-as és 70-es évek közötti korszak teljes irodalmi termését rendszerezi és vizsgálja. Horváth munkájának célkitűzéséből következett, hogy nemcsak a reformációval legszorosabban összefüggő irodalmi jelenségeket vette figyelembe, hanem az azzal csak nagyon lazán összefüggőket, sőt, a reformációval semmiféle kapcsolatot nem mutató műveket is – ha az adott kor termékei. Nem egy irányzat jellemzésére s fejlődésrajzának bemutatására vállalkozott tehát, hanem ennél sokkal többre: egy egész korszak összegezésére.

Tanulmányomnak más a kiindulópontja. Nem a reformáció „korszakának” minden lényeges problémára kiterjedő sommás jellemzésére törekszik, hanem irodalmunk egy sajátos irányzatának, áramlatának bizonyos jellegzetességeit próbálja meghatározni. Egy irányzat fejlődésrajza alapvetően különbözik egy korszak szintézisétől, még akkor is, ha a kor fő irányáról van szó. Az eltérő célkitűzés maga után vonta, hogy dolgozatom érdeklődési köréből ki kellett rekesztenem mindazt, ami nem szorosabban véve a reformáció terméke, hanem csak vele egy időben, esetleg annak sodrában keletkezett. Sőt – mint később ezt kifejtem –, magát a reformációt

is szűkebben értelmezem, mint Horváth, illetve általában a korábbi szakirodalom. Figyelmemet így a magyar reformáció irodalmának legsajátosabb, legjellegzetesebb íróira és alkotásaira korlátozva és összpontosítva, számos esetben Horváth eredményeitől eltérő következtetésekre kellett jutnom.

Vannak olyan irodalmi irányzatok, melyek elsősorban vagy kizárólag irodalmi, művészi jelenségek. A reformáció nem ilyen művészi áramlat, hanem egy a gazdasági és társadalmi változások vetületeként létrejött történeti és vallási jelenség. A társadalom különböző osztályainak és erőinek igényeit és érdekeit kifejező reformáció saját propagandája érdekében teremtette meg a maga irodalmát, illetve bizonyos már meglévő irodalmi jelenségeket, műfajokat saját szolgálatába állított. A reformációnak mint a kor irodalmában döntő szerepet játszó irányzatnak a meghatározásánál tehát nem formai, stílusbeli, hanem kizárólag vallási és eszmei vonatkozásokból indulhatunk ki. Vizsgálódásom fő célja éppen annak kimutatása, hogy a XVI. század íróinak jelentős, de igen heterogén írói csoportja, egy meghatározott vallási, társadalmi és politikai törekvés szolgálatában, miképpen alakít ki fokozatosan egy irodalmi jellegét és formáját tekintve is új típusú irodalmat. E megfontolások szükségessé teszik, hogy először történetileg próbáljam megközelíteni a XVI. századi magyar életnek azt a területét, ahonnan a reformáció sajátos irodalmának a fejlődése elindult.

I

A reformációban megnyilvánuló vallási, világnézeti és kulturális forrongás társadalmi alapját abban a válságban kereshetjük, mely ekkor – átmenetileg – megrendítette a magyar feudalizmus immár félezeréves épületét. Ez a válság már a XV. század eleje óta érlelődött a fejlődő árutermelés s az ennek nyomán kiéleződött osztályharc következtében. A feudalizmus keretein belül létrejövő áru-

termelés szerte Európában a társadalom mélyreható átalakulását idézte elő. Bár ez a folyamat rendkívül sokrétű volt, és az egyes országokban különbözőképpen ment végbe, világosan felismerhetjük a fejlődés két fő irányát, az átalakulás két fő típusát. Egyes országokban – főként Nyugat-Európában – az árutermelés kialakulása maga után vont a jobbágyrendszer megszűnését, a jobbágyoknak szabad paraszti bérlőkké való átváltozását és a mezővárosi, illetve városi fejlődés erőteljes kibontakozását. Más országokban – elsősorban az Elbától keletre – viszont az árutermelés a nagybirtok megerősödésével, a jobbágyrendszer megszigorításával, a jobbágyság röghöz kötésével, a mezővárosok és városok visszafejlesztésével, az ún. második jobbágysággal járt együtt. Míg az első esetben az árutermelés hasznának jelentős része a városi, mezővárosi polgárok, valamint a szabad paraszti bérlők kezére jutott, lehetővé téve a kapitalizmus normális útjának kibontakozását, addig Kelet-Európában az árutermelés haszna a robotoltató árutermelő nagybirtoké lett, ami később egy feudalizmusba oltott kapitalizmusnak, a kapitalizmus ún. porosz útjának kialakulásához vezetett.

A XV. századi Magyarországon mindkét út lehetségesnek látszott, de az 1514. évi parasztháború leverése és az uralkodóosztály megtorló törvényei átmenetileg megakasztották a mezővárosok fejlődését, és gúzsba kötötték a népet. A Mohács utáni évtizedekben azonban az állam gyengesége és az uralkodóosztályt ért veszteségek lehetővé tették a polgári és paraszti erők új előretörését, az árutermelés hasznáért vívott harc új fellángolását. Ezt a harcot az tette sajátossá, hogy a haladó antifeudális erők egy megifjodó uralkodóosztállyal álltak szemben. A középkor nagy bárói családjai kihaltak, hatalmukat veszítették és helyettük újak törtek az élre; a Perényiek, Nádasdyak, Zrínyiek, Balassiak és annyan mások ekkor szerzik hatalmas birtokaikat, óriási vagyonukat. A feudális uralkodóosztály vezető rétege ekkor nem valamiféle konzervatív, a régihez ragaszkodó erő, hanem egy új pozíciókért rohamra induló tábor, amely felismert, megsejtett valamit a gazdasági fejlődés törvényszerűségeiből, ezért vagyonát az árutermelésre igyekezett alapozni. Ez rész-

ben a paraszti és polgári árutermelés hasznának brutális elrablását, részben azonban saját kereskedelmi vállalkozásaikat és a fejlettebb majorsági gazdálkodás bevezetését jelentette. A feudális és antifeudális erők reformáció-kori küzdelmét tehát az jellemezte, hogy mindkettő újat akart, mindkettő törekvéseinek megvolt a gazdasági távlata, mindkettő bátran és merészen új módszerekhez, új eszmékhez nyúlt. Egyaránt hátat fordítottak a középkori egyháznak és ideológiájának: különböző mértékben és módon merítettek a humanista műveltség kincsestárából és elfogadták a reformációt, a középkori eretnkségek betetőzőjét.

A reformációt, amely Engels szerint a feudalizmus ellen irányuló egyetemes jellegű támadások első felvonása volt, már Németországban is igyekeztek a fejedelmek, a nagyurak saját céljaik szolgálatába állítani. Az árutermelést folytató feudálisoknak érdekében állott ekkor a katolikus egyháztól, mint nagy gazdasági és politikai versenytárstól megszabadulni, s az egyházi javakat a reformáció címén maguk számára elrabolni. Ennek megfelelően a gazdasági és hatalmi pozíciókra törő magyar főurak jó része is hamar pártolni kezdte Mohács után a reformációt, akárcsak a városok, mezővárosok és falvak népe, amely osztályérdekeinek vallásos kifejezését találta meg benne. A polgári történetírást és irodalomtörténetírást megtévesztette a reformációnak ez a különböző társadalmi osztályoktól szinte egyszerre való elfogadása, s ezért tagadták, hogy a magyar reformáció a társadalmi harcok vallásos vetülete volna. A kérdés pontosabb elemzése azonban megmutatja, hogy míg a főurak szinte mindvégig megmaradnak Luther álláspontján, aki szerint a keresztény szabadságot csak lelki értelemben szabad értelmezni, de anyagi viszonylatokra azt nem szabad kiterjeszteni, s a népnek feltétlenül alá kell rendelnie magát a hatóságnak, addig a mezővárosok és falvak népe a reformáció radikálisabb eszméit, irányzatait fogadta be. Míg a feudálisoknál a reformáció csak a feudális kizsákmányolás és a vagyon gyarapításának még jobb lehetőségét biztosította, addig az antifeudálisok tábora a reformáció jegyében egy új világot hirdetett.

Miként a reformáció csak látszólag kapcsolja egybe az ellen-

tétes érdekű osztályokat, ugyanígy az uraknak és a népnek együttes részvétele a török elleni harcokban sem jelentette a feudális és anti-feudális erők valamilyen egymásratalálását. A polgárság és a parasztság számára a török hódítás, de ugyanígy a Habsburg-terjeszkedés, a kettős királyválasztás, s a mindebből fakadó féktelen anarchia semmi jót sem hozhatott, csak kárt és pusztulást. A feudális nagyurak azonban – bár a töröktől, némettől vagy osztályuk többi tagjaitól gyakran súlyos veszteségeket szenvedtek – megtalálhatták az anarchiában számításaikat. Közvetlen török veszély esetén, vagy ha gazdasági, hatalmi érdekeik ezt úgy kívánták: számos főúr vállalta az ellenséggel szembeni önfeláldozó hősi harcot, de egyébként – még a legkiválóbbak, mint Dobó István, Zrínyi Miklós is – vagyoni érdekeiket előbbre helyezték az ország érdekénél, s nemzetvesztő politikájukkal a török újabb és újabb térfoglalása számára készítették elő a talajt. Súlyosan tévedett a polgári történetírás, amikor egyes főurak kiemelkedő hőstetteire tekintve elsősorban ennek az osztálynak tulajdonította a török hódítás megállításának az érdemét. Ha nemcsak magát a fegyveres küzdelmet, de a kimenetelét meghatározó vagy befolyásoló körülményeket is vizsgáljuk, akkor félreérthetetlenül fény derül az uralkodóosztály felelősségére s arra, hogy az ország függetlenségéért, egységéért vívott következetes harcnak az antifeudális erők voltak a letéteményesei. Ez utóbbihoz kell számítanunk a jórészt földönfutóvá lett, elszegényedett nemesekből alakuló végvári katonanépet is, amely egyre távolabb került az uralkodóosztálytól, a reformáció radikálisabb irányzatait követte, s az osztályharc legkiélezettebb szakaszában helyenként nyíltan a néptömegekkel rokonszenvezett.

A kor történeti és irodalmi problémáiban akkor tudunk helyesen tájékozódni, ha azoktól, akiket csak elnyomó osztálypozícióik új eszközökkel való megerősítésének érdeke vitt a reformáció hívei közé, és azoktól, akik csak a helyzet adta kényszerből vállalták a törökkel való élethalálharcot, el tudjuk különíteni azokat az erőket, amelyek a reformáció eredeti jellegének megfelelően egy új polgári

fejlődés irányában törtek utat, és amelyek számára a török hódítás megállítása, az ország egyesítése elemi létérdek volt.

A reformáció első két évtizedében, az utóbb említett erőknek, az antifeudális tábornak az élén a mezővárosok parasztpolgársága állt. Ez a réteg vezette ekkor a harcot a magyar polgárosodásért, belőle kerültek ki a küzdelem szellemi irányítói és írói.

A mezőváros lépcsőfokot jelent a városi fejlődés útján. Iparos és kereskedő lakossága, vásárai révén már városi funkciót tölt be, de nem rendelkezik még városi kiváltságokkal. A mezőváros, az oppidum lakói jogilag még jobbágyok, s alá vannak vetve a földesúri adózásnak. Igaz, hogy ez az adókötelezettség könnyebb mint a falvaké, mert az oppidum adózói egy összegben, az általuk választott önkormányzati hatóság útján fizetik az adót, ami megnehezíti a feudális visszaéléseket, s magánügyeikben pedig nem az úriszék, hanem a választott bíró ítélkezik. A földesúrnak járó adókötelezettség mégis súlyos akadályt gördített a polgári fejlődés útjába, s ezért igyekeztek ettől szabadulni, s a teljes jogú királyi városok sorába felemelkedni. A XVI. század első felében azonban nemcsak további előrehaladásukért, hanem eddigi eredményeik megtartásáért, sőt, a pusztalétért is küzdeniük kellett. Dózsa háborújában való részvételükért az uralkodóosztály bosszúját nekik is el kellett szenvedniük; a Mohácsot követő török háborúk és a feudális anarchia tombolásai közepette pedig – falaik nem lévén – ugyanúgy ki voltak szolgáltatva a pusztulásnak, mint a falvak népe. A mezővárosi polgárság érdekei így a legfontosabb kérdésekben egy ideig szinte megegyeztek a parasztokéval, s öntudatosabb, műveltebb voltánál fogva alkalmassá vált ezek irányítására, vezetésére. Az 1540-es, 50-es években a mezővárosok közelebb állottak a falusi néphez, mint a felett városok polgárságához, amely nem volt alávetve a földesúri kizsákmányolásnak, s falaival megvédhette magát a gyakori támadásoktól, akár a török, akár valamelyik feudális frakció részéről jött is az. A városi és mezővárosi polgárság közötti különbséget az is növelte, hogy míg az előbbi nagyrészt németajkú lakosokból állt, addig a mezővárosok a magyar etnikumot képviselték. Magyarországi pol-

gárság és magyar polgárság ebben a korban társadalmilag és nemzetiségileg egyaránt különböző csoportokat jelentenek.

Nagyon bonyolult azoknak a társadalmi osztályoknak, rétegeknek, csoportoknak a hálózata, melyek egyaránt érdekelve voltak a feudális anarchia, a török hódítás, a második jobbgárság, a katolikus egyház elleni harcban, vagy legalábbis ezek egyikében-másikában. Veszélyes volna ezért a kor egész haladó mozgalmát egyszerűen a mezővárosi polgárság problematikájára visszavezetni. Ennek a rétegnek a sajátos helyzete azonban érthetővé teszi, hogy a reformáció első évtizedeiben miért tölthetett be olyan meghatározó szerepet a feudalizmushoz simuló lutheri irányzattól eltérő magyar reformáció kibontakozásában, a mozgalom ideológiájának és irodalmának kialakulásában. Az 1540-es, 50-es éveket ezért a magyar reformáció mezővárosi szakaszának is nevezhetnénk.

2

A mezővárosi reformáció ideológiájának vizsgálatakor az első jelentős magyar reformátorok munkásságából kell kiindulnunk. A humanista képzettségű Dévai Biró Mátyás, Ozorai Imre, Farkas András, Batizi András és Benczédi Székely István, valamint a volt ferences Szkhárosi Horvát András és Sztárai Mihály írásaiban tanúi lehetünk a magyar reformáció fokozatos kialakulásának és eszméi irodalmi eszközökkel való kifejezésének. Dévai Biró Mátyás, a legelső nagyhatású magyar reformátor még teljesen Luther szellemében kezdte meg reformátori működését már a 30-as évek elején. 1540 körül azonban bizonyos dogmatikai kérdésekben már ellentétei támadnak Lutherrel és Melanchtonnal s ezek ortodox magyarországi képviselőivel. Bár Dévai eltérő nézeteit részleteiben nem ismerjük, feltételezhetjük, hogy ő is kezdett már a sajátosan magyar polgárság, a mezővárosi polgárság felé közeledni, s reformációs tö-

rekvéseiben e réteg érdekeit és szemléletét kifejezésre juttatni. Any nyival inkább gondolhatjuk ezt, mivel már 1535-ben megjelent Ozorai Imre tiszántúli prédikátor híres könyve, amely mintegy az alapja a mezővárosi reformáció tanításainak. A könyv *Krisztusról és egyházáról, valamint az Antikrisztusról és annak egyházáról* szól. Két egyházat és két hitet állít egymással szembe Ozorai. A kétféle hit, két egyház gondolatát a következő évtizedben Szkhárosi Horvát András hirdette nagy erővel *Az Antikrisztus országa ellen, Kétféle hitről: a Krisztusbéli és a pápai foltos hitről* és *Pál érsek levelére való felelet* című énekeiben. A két hit a katolikus vallást és a reformáció tanítását jelenti. A katolikus vallás „pápai foltos hit”, az Antikrisztus hite, amely nem a biblián, vagyis Isten szerzésén, hanem „emberi szerzés”-en alapul. Ezzel állnak szemben Krisztus egyházának szószólói, a reformátorok, akik a biblián alapuló, hamisítatlan keresztény hitet, az „isteni szerzés”-t, vagyis Krisztus hitét hirdetik.

E látszólag csak vallási és egyházi jellegű megkülönböztetések konkrét társadalmi kategóriákat fednek. Már Ozorai könyvéből is kiderül, hogy az Antikrisztus egyháza egy a néptől idegen és vele ellenséges világ. Az Antikrisztus egyházának papjai, vagyis a katolikus papság megkülönbözteti magát az egyszerű emberektől; a két szín alatti áldozást is pl. azért tartották fenn maguknak, hogy „lennének valami dolgok és cselekedetek, hogy kiért magokat eltartanáják és lenne valami oly dolgok, hogy a paraszttul különbözzenek”. (Ozorai i. m. O/7b.) A latin nyelv használatához is azért ragaszkodnak, hogy a nép ne érthesse, amit mondanak, s így becsaphassák; Szkhárosi Horvát ezt így vágja Pál érsek szemébe:

*Jól gondoltad uram érsek, hogy ezt parancsoltad,
Misécskédnek hamisságát így eltitkolhatod,
Hogy nem értik minden népek, inkább eladhatod. (II, 218.)*

Ez a néptől különálló, a papszentelés révén különleges isteni joggal (pl. bűnbocsánat) felruházott papi rend azután – mint Ozorai mondja – pénzért megbocsátja a különböző bűnöket (H/6b–H/7a.).

Ezekről a bűnökről, a „sok dúlás-fosztás”-ról viszont ő maga megállapítja, hogy a parasztok ellen irányul, a földesurak sajátja. Az egyház tehát a feudalizmus érdekeit leplezi, s mivel az ennek érdekében kiagyalt sok emberi szerzésről, sok hamisságról nem tudja bebizonyítani, hogy azok Isten szándékán alapulnak, világi hatalommal védi meg tanításait, intézményeit, pozícióit: „Fegyverrel őrzi pápa ő szerzését” (II, 183.) – írja Szkhárosi Horvát.

Ezeknek a reformátoroknak a szemében a Krisztus egyháza – Szkhárosi fogalmazása szerint – „Krisztusnak választott seregé”-vel, vagyis magukkal a hívekkel azonos. Krisztus egyháza, a reformáció világa: maga a közösség. Sztárai Mihály komédiájának, *Az igaz papság tikörének* éppen ez a tárgya: a hierarchikus feudális jellegű egyházszerkezettel szemben a prédikátorait demokratikusan választó, a hívek közösségét alkotó egyház igazsága.

A két egyház, kétféle hit koncepciójának társadalmi meghatározottsága még világosabban kiderül, amikor pontosan megmondják, hogy kik azok, akik a Krisztus, illetve hívei ellen támadnak, tehát az Antikrisztus vagy az ördög párthívei. Idézzük Farkas Andrást:

*Pokolbéli ördög ellenönk feltámaszt
Földi királyokat, hatalmas nagy urakat,
Világi bölcseket, kazdag pap urakat,
Sok szerzeteseket, áitatos szenteket.* (II, 23.)

Szkhárosi Horvát a Krisztus ellen szervezkedőket így nevezi meg:

*Hatalmas urak és fejedelmek,
Papok, pispökök és szerzetesek.* (II, 23.)

A reformátorok szerint tehát nemcsak a katolikus egyház, hanem az egész világi feudalizmus is az Antikrisztus híveinek a sorába kerül. Az urak és fejedelmek ilyen megítélésekor szavaik határozottan a „mostani” fejedelmekre vonatkoznak. Szerintük ugyanis voltak és ismét lehetségesek „jó” fejedelmek; Farkas András szerint ilyen jó

fejedelem volt a bibliai József, Gedeon, Sámson, Saul, Dávid, Salamon, valamint a régi magyar királyok, közöttük is legfőképpen Mátyás. Ezekre a fejedelmekre az volt a jellemző Szkhárosi Horvát szavaival, hogy

*Ezek az népet isten szerint bírták,
Minden igazságban őket oltalmazták,
Törvéntelnn őket meg sem nyomorgatták,
Isten törvényére őket tanyították,*

*Természet ellen ők nem parancsoltak,
És az isten ellen törvént ki nem adtak,
Ország törvényében igazán eljárak,
Végbetetlenképen ők nem parancsoltak. (II, 169–70.)*

Nem forradalmi tanítást hirdetnek, nem a fejedelmek uralmának megszüntetését, hanem annak megjavítását kívánják, vagyis az ő koruk „gonosz” fejedelmeinek megváltozását. Egy megrendszabályozott, törvényes keretek közé szorított feudalizmus igénye szólal meg írásaikból:

*Törvény adótul szent János meg nem tilt,
De méltatlanságtul mindentül itt megtilt. (II, 171.)*

Csak az önkényesen kiagyalt adók és szolgáltatások, azaz a feudális kizsákmányolás korlátlan fokozása és az anarchia megnyilvánulása ellen lépnek fel.

A mezővárosi polgárságnak ekkor még nem is volt többre szüksége, mint a városi fejlődés, a nyugodt munka lehetőségére, a kereskedelem biztonságára. Ezt egy a polgárosodást bizonyos fókig támogató centralizált feudális monarchia teljes mértékben biztosíthatta. Szkhárosi Horvát *Az átokról* című énekében a „fejtelenség” (anarchia) ellen emel szót, és azt kéri istentől: „Adj miközzenék igazságos fejedelemséget.” Az igazságos fejedelemség közeli ismert mintaképét

Hunyadi Jánosban és Mátyásban jelölik meg, s különösen Benczédi Székely István foglalkozik működésükkel világkrónikája arányaihoz mérten feltűnő nagy terjedelemben. Mátyás alakja népszerűségére jellemző egy olyan apró körülmény is, hogy amikor Sztárai Mihály Cranmerus Tamás érseknek, az angol reformáció vértanújának élet-történetét versbe foglalja, az énekben így jelöli meg születésének idejét:

*Ezer négyszáznyolcvanban és kilencz esztendőben,
Mátyás királ éltében. (V, 241.)*

A reformátorok Hunyadi-kultusza világosan szemlélteti, hogy a világi feudálisok megítélésében nem vallási felekezeti szempontok, hanem társadalmi-politikai megfontolások voltak a döntőek. Hunyadi és Mátyás szemléletük szerint a jó fejedelmek mintaképei, pedig katolikusok voltak, viszont saját koruk nagyurai – noha az 1540-es években már nem egy közülük szakított a katolikus egyhazzal – az Antikrisztus egyházával cimboráló rossz fejedelmek. Ez még jobban kidomborodik, ha figyelembe vesszük, hogy mikben jelölték meg a reformátorok a Krisztus egyháza, vagyis a reformáció igazi hívei ellen irányuló bűnöket.

Farkas András szerint az Istent

*Haragra indítók hitetlenségönnkel,
Vakságinnkkal és nagy hamisságinnkkal
Kezdők bosszontani kazdag aranyonnnkkal,
Drága ezüstinnkkal, ezekbe bizásinnkkal,
Az Szerém borának nagy torkosságával,
Paráznaságokkal, rettenetes bűnnökövel. (II, 19.)*

Farkas bűnlajstroma még eléggé általános erkölcsi kategóriákban mozog, de a kincshalmozás és a vagyonszerzésben való bizakodás gondolata itt is szerepel. Szkhárosi Horvát sokkal konkrétabban sorolja fel a bűnöket. Egyes énekeiben az egyháziak bűneiről van szó, *Az fejedelemségről* című énekében viszont már félreérthetetlenül a

nagyurak bünei szerepelnek. Nem elégszik azonban meg ezek felsorolásával, hanem igyekeznek e bűnök okára, kiindulópontjára is rámutatni. Ezt teszi meg *Az fősvénységről* szóló énekében. A fősvénység alatt a kor irodalma és nyelvhasználata a bármilyen eszközzel való féktelen vagyongyűjtést érti. Szkhárosi Horvát szerint azok a fősvények, „Az kik hamisan begyűjtik az kincset”. A fősvénység bálványimádás, „minden gonoszszágnak gyökere”, erre vezet vissza az egyháziak és a világi feudálisok minden bűnét. A „nagy hasú” fősvénység, akit egy helyen „nagyságos úr”-nak nevez, szolgálatába, vagyis a fősvények vagyonának gyarapítására kényszerít minden dolgos embert:

*Utát megfogtad mindenek fősvénység,
Nem élhet tüled az nyomorult község,
Mert teneked szolgál lám minden mesterség,
Kalmárság, komplárság, minden szekeresség,
Vargaság, molnárság, hopp! mely szép tisztesség.*

*Neked fáradnak mind az szegény szántók,
Nagy ében szomjan tereád kiáltók,
Neked verejteznek a szegény kapások,
Tenedek fázódnak az szomjú balászok,
Neked sütköződnek az futó vadászok. (II, 195-6.)*

Az urak fősvénysége, vagyon utáni hajszája az, amelytől a mezővárosi polgár és a paraszt, az egész „nyomorult község” szenved. S miként a fősvénység teszi az urakat testi dülökké, ugyanígy váltak a fősvénység révén a papok viszont lelki dülökké:

*Sok szent papokat fősvénység! megcsaltál,
Sok pispököket hozzád holdeltattál,
Nagy sok templomokat oltalmul rakattál,
Sok nyaka nyirt embert oda onszollottál,
Sok lelki dülókat te ott eltartottál. (II, 194.)*

Más verseiben a különböző egyházi szertartásokat, a böjtöt, a szentek tiszteletét stb. mind a szegény emberek kifosztásának, becsapásának eszközeiként tünteti fel. A fősvénység jegyében kerül tehát egy táborba egyházi és világi kizsákmányoló, s alakul ki ezzel szemben az antifeudális tábor határozott szemlélete. Ez a felfogás lényegében általános volt, ha ilyen kivételes élességgel és következetességgel, mint Szkhárosi Horvát, más nem is tudta megfogalmazni.

A magyar reformátorok mindezzel azonban még nem adtak feleletet a magyar nép másik égető problémájára, a török hódítás kérdésére. A török pusztításai, a hódoltság fokozatos kiterjedése pedig legalább olyan csapás volt a falvak és mezővárosok dolgozó tömegeire, mint a „fősvény” főpapok és fejedelmek garázdálkodása. A reformátorok ezt jól látták, s koncepciójukban a török úgy jelenik meg, mint a pápa mellett az Antikrisztus másik képviselője. Már Ozorai könyvében is Antikrisztusként szerepel a török a pápával együtt; Batizi András pedig még világosabban fejt ki ezt a gondolatot 1543-ban írt verses világhronikájában:

... az legutolsó időben támadna
Két hatalmas ország a Jézus Krisztusra,
Az török fegyvere, Mabumet országa,
Az hamis tudomány pápa csalárdsága. (II, 103.)

Majd a pápát lelki Antikrisztusnak, a török császárt pedig testi Antikrisztusnak nevezi. A katolikus egyház és a török tehát teljesen egy vonalba kerül, mint a nép két főellensége, sőt Farkas András éneke alapján (*A zsidó és magyar nemzetről*) a török-Antikrisztus sajátos viszonyba kerül a katolikus egyházzal, illetve az ezzel egy táborba sorolt fejedelmekkel. Farkas szerint a török Isten büntető ostroma a magyarokon, mivel bűneikkel kihívták Isten haragját, s mert nem akarnak hajlani a jó szóra. Fentebb idéztem már Farkas énekének azt a strófáját, melyben elmondja, hogy milyen bűnökkel indítottuk haragra Istent, s ezekből kiderült, hogy e felsorolás a feudális osztály bűnlajstromának felel meg. Farkas szemléletében tehát a kato-

likus egyház és a főurak, vagyis a feudalizmus bűnei (Szkhárosi Horvát szavaival a „fösvénység” és a „fejetlenség”) az okai Isten haragjának. A legvilágosabban Szkhárosi Horvát és Sztárai egy-egy szakasza szögezi le a reformátorok következetes álláspontját e kérdésben. A fösvénységről szóló énekében írja Szkhárosi:

*Mind ez világot fösvénység elfutád,
Görögországot lám mind elpusztítád,
Jó Magyarországot nagy szégyenben hozád,
Az sok pártolókkal mindaddig dúlátád,
Míg nem Buda várát pogány kézbe adád. (II, 194.)*

Sztárai pedig így nyilatkozik egyik zsoltárában:

*Az hitetlen és kegyetlen pogánok,
Mi környölünk járnak mint oroszlánok,
Az egyházi fejedelmek gonoszok,
Azért győznek az hitetlen pogánok. (V, 78.)*

A reformátorok a törökről, mint Isten büntető ostoráról szóló tanításukkal egységbe tudták foglalni a nép belső és külső ellenségeivel szembeni állásfoglalásukat. Antifeudális álláspontjuk ezzel egyúttal honvédővé, törökellenessé is változott; a török veszedelem növekedése viszont nem a feudális osztályokkal való összefogásra, hanem a velük szembeni ellentét kiélezésére vezetett. Felfogásuk ebben az esetben is pontosan tükrözi a valóságos társadalmi-politikai összefüggéseket. A török hódításért valóban az ország feudális vezetőit és osztályát terheli a felelősség. A fösvénység, azaz a feudális urak önző vagyonszerzése, és a fejetlenség, az anarchia miatt tudott a török gyorsan tért nyerni. Igazuk volt a reformátoroknak akkor is, amikor „Isten büntetésének”, vagyis a török hódításának a megszűnését arra az esetre helyezték kilátásba, ha megszűnnek a „bűnök”, ha a magyarok elhagyják a pápa-Antikrisztust, ha a fösvénység és a fejetlenség útjáról a rendnek, az egységnek, a kizsákmányolás törvé-

nyes keretekbe való szorításának útjára, azaz a reformátorok terminológiája szerint „Krisztus országára” térnek.

Tanításuk rendkívül hatásossá, a kor emberei előtt mélységesen megokolttá és meggyőzővé vált a magyar és a zsidó nép története között felismert bizonyos párhuzamosság folytán. Ez a párhuzamosság természetesen merőben formális, hiszen az ókori zsidóság egészen más társadalmi formáció keretében élt, mint a magyarok a középkorban. A reformátorok figyelmét mégis felkelthette számos körülmény, s az ószövetség sok történetében, szereplőjében, kijelentésében mégis saját hazájuk, népük sorsára ismerhettek. Az ószövetség könyvei ugyanis sokat írnak az ókori szabad zsidó parasztság elszegényedéséről, szolgaságba taszításáról, az urak kegyetlenkedéséről, és többször állást foglalnak e jelenségekkel szemben. Másrészt az ókori zsidóság évszázadokon keresztül bátor harcot folytatott függetlenségéért, melyet azonban urai torzszalkodásai és árulásai miatt a túlerővel szemben végül is nem tudott megőrizni. Ezek a körülmények lehetővé tették Farkas András számára, hogy kidolgozza a két nép története párhuzamosságának elméletét, amely teljes mértékben alátámasztja a reformátorok célkitűzéseit.

Farkas az ószövetségből ismert zsidó-történet és a magyarok történetének egy-egy hasonló szakaszát állítja egymás után párhuzamba: a zsidók kijövele Egyiptomból – a magyarok kijövele Scythiából; – a zsidó királyság virágzása, de a zsidók bűnei miatt Isten ellenségeket küld rájuk – a magyar állam virágzása, különösen Mátyás alatt, majd a magyarok bűnei miatt a török pusztításai; – Isten prófétákat, majd Krisztust küldi a zsidókhöz, hogy megtérjenek, de nem hallgatnak a figyelmeztetésre, ezért a rómaiak végül elpusztítják a zsidó államot – Isten a magyarokhoz küld most igehirdetőket, a prédikátorokat, ha nem szívlelik meg szavaikat, az ország teljesen elpusztul a török által. Ilyen módon Farkas egy lényegében antifeudális és nemzeti történetkonceptiót hozott létre, mivel a török pusztítást előidéző bűnök a feudális osztály bűneit jelentik. A prédikátorok egy sorba kerülnek e koncepcióban a prófétákkal, s tanításaik elfogadása az ország teljes pusztulása elkerülé-

sének egyedüli lehetőségét jelenti. A reformátorok éleslátására jellemző, hogy a török mellett a nyugatról fenyegető veszedelmre is felfigyeltek. Farkas Isten büntetéséről szólva nemcsak azt mondja, hogy „Egyfelől verete pogán törökökkel,” hanem azt is, hogy „Másfelől némettel”. Szkhárosi Horvát *Az istennek irgalmasságáról* című énekében szintén erre utal:

*Sok ostorral ver minket az isten, de semmit nem félünk,
Sáska, döghalál, török, vendégnép uralkodik rajtunk. (II, 206.)*

„Vendég nép” alatt a németet értették.

Az ország teljes pusztulására vonatkozó jóvendölések mellől nem hiányoztak a világ végére, az utolsó ítéletre vonatkozó sejtések sem. A reformáció történet szemléletét a zsidó–magyar történeti párhuzam mellett a világ hatezer éves fennállására vonatkozó bibliai jóslás alakította ki. A biblia szerint Illyés próféta megmondta, hogy a világ létezése három kétezer éves időszakra korlátozódik; az első szakasz a teremtéssel, a második Mózes törvényével, a harmadik pedig Krisztus születésével kezdődik. Erre a jóslásra épít Batizi András verses és Benczédi Székely István prózai világtörténetében. Mindketten hangoztatják azonban, hogy a harmadik kétezer év beteljesedése nem bizonyos, mivel a világ bűnei a világ végét és Isten ítéletét siettethetik. Ezáltal Farkas bibliai alapú magyar történet-konceptiója mellett egy hasonlóan bibliai világtörténet-konceptió is elterjedt, amely a „bűnök” fenntartása esetére már Isten világméretű pusztító büntetését helyezi kilátásba. Az ország és a világ pusztulásának lehetősége festi gyakran oly komorrá a prédikátor-írók írásait.

A bibliai alapú történet szemlélet, s különösen a zsidó–magyar történetpárhuzam, annyira népszerűvé vált, hogy évszázadokig felismerhető maradt a magyar irodalmi és közgondolkodásban. A reformáció első évtizedeiben pedig valósággal egy bibliai, pontosabban ószövetségi világkép kialakulását eredményezte. Erre a korra és ezekre az írókra is érvényes az, amit Marx az 1848-as francia forra-

dalmakról mondott: „a forradalmi válságnak épp az ilyen korszakaiban a múlt szellemeit idézik fel és állítják aggodalmukban szolgálatukba, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben a hagyománytól megszentelt álruhában s ezen a kölcsönzött nyelven játsszák el a világtörténelem új jelenetét. Így Luther Pál apostol jelmezét öltötte fel...” A magyar reformátorok többek között abban is különböznek Luthertől, hogy ők elsősorban nem Pál apostol, hanem a zsidó próféták jelmezét öltötték magukra. Jóformán az élet minden mozzanatára ószövetségi utalásokkal, példakal, idézetekkel, párhuzamokkal reagáltak.

Mikor a jó fejedelem példáját akarták bemutatni, Dávidot és Salamont idézték, mikor a gonosz fejedelmekről s az azokat biztosan elérő büntetésről szóltak, Nabukodonozort, Heródest, Holofernest, a zsidókat üldöző fáraókat emlegették. A gonosz fejedelem és az őt hasztalan jóra intő, a népet Istenhez visszavezetni kívánó prédikátorok ellentétének ábrázolására írja meg Sztárai Mihály egyik bibliai históriáját ezzel a jellemző címmel: *Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokból, melyek ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosok*. A bibliai történet elmondása után nyíltan meg is mondja, hogy ma is vannak Ákháb királyok, de „szégyent vallanak”, „mert nagy sok Illyések mostan támadtanak”. (V, 134.)

Mikor a prédikátorok a hatalmas török hódításokkal szemben ellenállásra biztattak, illetve azt fejtegették, hogy az igaz hit birtokában, Krisztus segítségével a sokkal erősebb ellenséggel szemben is biztos a győzelem, Juditnak Holofernes és Dávidnak Góliát feletti győzelmére hivatkoztak. A töröknek meghódolt keresztény lakosság vigasztalására Eszter és Ahasvérus bibliai történetét adták elő, vagy pedig Ábrahám és Jób megpróbáltatásainak felelevenítésével igyekeztek vigaszt nyújtani híveiknek vagy önmaguknak. Tolnai György Jób történetét versbe foglalva meg is jegyzi, hogy ezzel „magát vigasztalni akará, Titeket is Isten segítsen arra”. (V, 68.) A testi vagy lelki rabság földje a prédikátorok terminológiája szerint Egyiptom vagy Babilon; az általuk óhajtott, pápától, rossz fejedelmektől, töröktől szabad ország jelképe pedig Kánaán. Az ószövetségi jelmez-

ben kifejezett időszerű gondolatok, képzetek hosszú sorát idézhetnénk még, hiszen az erkölcsi kérdésekben is megannyi felhasználható párhuzam adódott; például az asszonyi hűség példaképeként az istenfelő Zsuzsanna, a házasságra készülők oktatására pedig Izsák házasságának története kínálkozott megéneklésre.

De nemcsak a biblia epikus részei, egyes alakjai váltak a XVI. századi magyarországi helyzet kifejezőivé, de költői, lírai részletei is. A zsoltárokból elemi erővel feltörő panasz és bosszúért kiáltó harag, az Isten igaz ítéletében való szilárd hit és bizakodás a reformátorok és híveik ajkán társadalmi és nemzeti törekvéseik kifejező formájává vált. A bibliai zsoltárok bizonyos aktualizáló átalakítással a korabeli „kegyetlen fejedelmek” és a „pogány ellenség” elleni tiltakozást szolgálták, és a „Krisztus egyházához” tartozó védtelen tömegek lelki erejét, öntudatát, ellenállását erősítették. A zsoltárokhoz hasonlóan Jeremiás siralmait is saját mondanivalója-, érzéseiként mondhatta el minden hazáját szerető magyar. Az egyik névtelen énekszerző joggal kezdhette Jeremiás könyve alapján írt énekét ezekkel a szavakkal:

*Keserves szívvel Magyarorszáiban mondhatjuk magunkról,
Az nagy siralmat kit Jeremiás régen írt zsidókról. (VI, 85.)*

Mózes bibliai átkának súlyos fenyegetéseinél pedig aligha érezhettek időszerűbbet a kor olvasói és énekhallgatói; Szkhárosi Horvát által átköltve minden sorában a XVI. századi Magyarország sorsa fejeződött ki profétikus erővel.

A mezővárosi reformátorok fent ismertetett és az ószövetségi analógiákkal messzemenően alátámasztott koncepciója komor és vésztiósló. A kor eseményei megkövetelték a veszély nagyságának bemutatását. A feudalizmus bűnei a végpusztulás lehetőségét idézik fel a prédikátorok szerint, s ezt a gondolatot igyekeznek minden-
kiben erősíteni, nem törekedve olcsó vigaszok nyújtására. Céljuk azonban nem az ijesztgetés, az ijesztés legfeljebb eszközük egy jobb társadalom, az egységes független ország megteremtése érdekében.

Megjelölik az ehhez vezető utat is: a „Krisztus egyházához” vagyis a reformáció táborához való csatlakozást, annak nemcsak vallásos, de erkölcsi-társadalmi eszményeinek elfogadását. Ennek a pozitív programnak a megmutatása mégis gyenge pontja az első reformátoroknak. Sokkal erősebbek a hibák, a bajok, a bűnök ostromozásában és valóságos ábrázolásában, mint a távlatok felvázolásában. Sőt, míg a jelen bírálatában vallásos szemléletük ellenére is bámulatra méltó biztonsággal sejtették meg a társadalmi és politikai küzdelmek valóságos összefüggéseit, addig a jövőt illetően illúziók áldozatai.

Az ország romlásáról, a törökről mint Isten büntetéséről, a fejedelmek gonoszságáról és fősvénységéről szóló tanításaikból forradalmi elképzelések, az Antikrisztus hívei, köztük a nagyurak elleni ádáz harc követelése kellett volna, hogy következzen. Ők ezzel szemben azt remélik, hogy a fejedelmek megjavíthatók, hogy azok is képesek lehetnek „megtérni” és „Krisztus országához” csatlakozni. Azt remélték, hogy az urakat a veszély tényeivel és a végpusztulás fenyegető felidézésével rá lehet bírni nemcsak a reformációhoz való formális csatlakozásra, hanem arra is, hogy elhagyják a fősvénységet, véget vessenek a sok dúlás-fosztásnak, a párharcoknak, az anarchiának, a feudális adókat a törvényes keretek közé szorítsák vissza, s ily módon lehetővé tegyék a mezővárosi és a szabad paraszti fejlődés kibontakozását.

De nemcsak az urakkal szemben táplálnak illúziókat, hanem Istenükkel szemben is. Elismerik, hogy az országra méltán zúdul a sok csapás, és az ezeket felidéző bűnök megszüntetésére szólítanak fel mindenkit, de ugyanakkor Istennel is alkudoznak. Ha mi nem is érdemeljük meg a bocsánatot, mert a bűnök még nem szűntek meg – mondják –, de Isten saját neve dicsőségére szüntesse meg a büntetést, elégelje meg az országra küldött kevély pogány ellenség garázdálkodását. Ha megtöri a török hatalmát, akkor ebből neki is haszna, dicsősége származna, hiszen az emberek jobban fogják tisztelni. De hivatkoznak arra is, hogy Krisztus feláldozta magát a bűnös emberekért, megváltotta őket, ezért ha nem is érdemelnék meg a bocsánatot, ne engedje Isten, hogy Krisztus áldozata hiábavaló

legyen, és elpusztuljanak a rettentő büntetésben. Különösen a zsol-tárátdolgozásokban tűnik fel gyakran ez az Istennel való – bizonyos polgári gondolkodásmódra valló – alkudozás, így legfőképpen Sztárai Mihály zsol-táraiban. Az Istennel való perelés, személyes alku elemei már a bibliai szövegben is benne vannak, s így a reformá-toroknak volt mire támaszkodniuk ezen a téren is.

A jövőt illetően tehát eléggé következetlen álláspontot vallot-tak reformátoraink: egyfelől arra intették az embereket, hogy tér-jenek meg a Krisztus egyházába, mert csak akkor ér véget az ország romlása, másfelől Istenhez könyörögnek, hogy szüntesse meg a bün-tetést, mert akkor az emberek is könnyebben térnek majd hozzá. Ebben az ellentmondásban, melyet legfeljebb egy zseniális művészi kompozícióban lehetett feloldani, amint azt Zrínyi tette a *Szigeti veszedelem*-ben, benne rejlik a mezővárosi reformáció bizonytalan-sága, ami maga után vont, hogy egy-két évtized után vagy a feuda-lizmussal összebékülő, vagy pedig következetesebben haladó radi-kális irányzatokra kellett ennek az áramlatnak bomlania.

Szétfeszítené e tanulmány kereteit a mezővárosi reformáció hazai előzményeinek vizsgálata. Tanításai nemcsak azért terjedtek el olyan páratlan gyorsasággal, mert híven kifejezték a lakosság nagy részé-nek törekvéseit, érzéseit, hanem azért is, mert nagyrészt ismerős, már korábban is hallott gondolatok alkották elemeit. Ezeket az előz-ményeket a legellentétebb forrásokban, például a magyar husziták, ferences prédikátorok és egyes Jagello-kori humanisták műveiben, tanításaiban, tételeiben találhatjuk meg. A reformátorok sajátos ter-minológiájára, gondolatsémáira, az általuk használt kategóriákra ép-penűgy rábukkanhatunk korábbi írásokban, mint tanításuk számos fontos tartalmi elemére. Mégis a koncepció gyökeresen új és eredeti, mert a készen kapott elemek a haladó antifeudális erők nézőpont-jából teljesen újszerűen rendeződnek el. Sokszor egészen máshonnan származnak bizonyos nézetek, mint azok a kategóriák, melyek kere-tébe a reformátorok e nézeteket belefoglalták. Sőt, bizonyos gondo-latok koncepciójukba illesztve teljesen ellentétes értelmet nyertek, mint elődeiknél.

Bár a mezővárosi reformáció tanításait a hazai előzményekből is jórészt levezethetjük, a kutatás fontos feladata külföldi rokonságának, kapcsolatainak felderítése. Ezzel a kérdéssel sem foglalkozhatunk most ezen a helyen, csak utalunk a német-svájci reformációval való bizonyos egyezésekre, valamint arra a körülményre, hogy a mezővárosi prédikátorok tanításaihoz leginkább hasonló társadalmi koncepcióval a német parasztháború felkelőinek zwingliánus szellemű híres tizenkét pontjában találkozunk. E mellett gondolni lehet a cseh-morva testvérek nézeteivel való esetleges kapcsolatra is.

3

A magyar reformáció tételeit, gondolatait, eszméit túlnyomó többségben irodalmi alkotások terjesztették. Irodalmi műfajokba torokollott a hitterjesztés két leghatásosabb formája, a prédikálás és a hitvita is. A prédikációból, mint Szkhárosi Horvát esetében látjuk, oktató ének; a hitvitából pedig – Sztárai a példa rá – dráma lesz. A mezővárosi reformáció eszméinek terjesztői egyúttal a kor írói. Hogy kik ők, arra Szkhárosi Horvátnak *Az istenek irgalmasságáról* című énekéből kapunk feleletet:

*Te magyar nemzet kemény nyakó vagy, és igen süket vagy,
Nagy sok jó tanács, isteni beszéd rajtad semmit nem fog,
De majd meglátod, miképen jársz, ha az isten elbagy.*

*Nagy bévséggel most szent akaratját hirdetteti neked,
Ha szót fogadnál ő szent országát igéri te neked,
De ha nem veszed, bigyjed, örökké te ezt megemlejtéd.*

*Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, begedős nagy nyilván kiáltják,
Am meglátjátok mikint várjátok az itélet napját. (II, 207.)*

Pap, deák, gyermek, hegedős: íme, az ő tollukon és ajkukon keresztül terjedt a reformáció gondolata, és az attól elválaszthatatlan erkölcsi, szociális és hazafias eszmék. Az irodalom alkotóinak és terjesztőinek e négy típusa természetesen nem egyformán vette ki részét az új eszmék terjesztésében, más és más volt a műveltségi és irodalmi hagyományuk is; igen fontos és a kor irodalmának megértése szempontjából nélkülözhetetlen ezért pontos meghatározásuk. Tekintetbe kell azonban itt venni, hogy Szkhárosi megállapítása 1546-ból való, az események viszont gyorsan változtak, ezért időben messzemenő következtetéseket nem szabad ebből a kijelentésből levonni.

Pap alatt prédikátort ért Szkhárosi; a prédikátor fogalma azonban akkor még nem különül el határozottan a korábbi katolikus plébánostól. A reformáció első prédikátorai maguk is többnyire katolikus papok vagy szerzetesek voltak eredetileg. A katolikus múlttal való éles szembefordulást az jelentette, amikor a szerzetességnek hátat fordítottak, és elmentek világi papnak, illetve amikor megházasodtak. Maga Szkhárosi is önmagát „barátból lött pap”-nak nevezi. A mezővárosi reformáció sajátos tanításait éppen a ferences barátból lett papok (Szkhárosi Horvát és Sztárai) fogalmazták meg a leghatározottabban. Szorosan kapcsolódik hozzájuk a Szkhárosi által harmadiknak említett „gyermek”. Ez alatt természetesen nem egy másik írotípusról van szó, hanem a reformáció tanait hirdető irodalom igen fontos terjesztőiről. A reformáció propagandájának egyik leghatásosabb eszköze az ének volt, s a prédikátorok bőven éltek is ezzel, nagy számban írták az új énekeket. Ezeknek elterjesztésében, a templomba járó lakosságnak való megtanításában nagy szerepük volt a gyerekeknek, az iskolásoknak. Nekik tanította meg a prédikátor az új énekeket, melyeket azután a templomban kórusban előadtak, s akikhez azután lassan a felnőtt lakosság is csatlakozott. Ugyancsak iskolás gyerekek lehettek a reformációkori hitvitázó drámák előadói is. A prédikátor felnőtteket nehezen bírhatott volna rá drámák megtanulására, ezért a felügyelete alatt álló iskolásokkal kellett azokat előadatni. Hogy ez csakugyan így volt, azt bizonyítja

Sztárai *Papok bázassága* című komédiájának befejezése is, ahol a „Gyermek” elnevezésű szereplő foglalja össze a tanulságokat. Iskolás gyerekek kórusban énekeltetése és drámákban való felléptetése természetesen nem új dolog, ezt már a korábbi katolikus iskolák is megtették. Ott azonban latin egyházi énekeket és latin misztériumjátékokat, esetleg világi drámákat kellett előadniok. A reformátorok most az iskolás gyermekekkel a magyar nyelvű irodalmi műveket terjesztették.

Másodiknak említi Szkhárosi Horvát a deákokat. A deák vagy latin nevén „literatus” hazai iskolát végzett világi értelmiségit jelentett. A deákok rétege a Mohács előtti évtizedekben már igen népessé vált: a fejlődő társadalom, az árutermelés fokozódása, az államapparátus bonyolódása és a városok emelkedése egyre több értelmiségit követelt. E hazai képzettségű értelmiségiekből lettek az ügyvédek, a városi jegyzők, az íródeákok, a tisztartók stb. Többnyire a köznemességből és a patrícius polgárságból kerültek ki eleinte, de a XVI. században már egyre több mezővárosi polgárt, sőt jobbágyszármazásút is találunk köztük. A deákság az azonos iskolázás következtében meglehetősen egységes műveltségű, de társadalmi helyzete és érdekei szerint eléggé differenciált réteg. A nagyurak, főpapok, fejedelmek szolgálatában álló tisztartók, udvarbírák a feudálizmushoz húztak, s minden erejükkel azon voltak, hogy megszedjék magukat, az úr érdekében végzett munkájukkal mennél jobban meggazdagodjanak. Ez pedig a jobbágyok menél nagyobb kiszípolozását jelentette, hiszen elsősorban ez volt a feladatuk. Azok, akik a városokban vagy mezővárosokban helyezkedtek el, természetesen a polgári törekvéseket képviselték, mivel ezek erősödése jelenthette az ő emelkedésüket is. Nyilvánvaló, hogy Szkhárosi Horvát, amikor a deákokat emlegeti, nem a deákság egészére, hanem ezekre a városi, mezővárosi értelmiségiekre: jegyzőkre, ügyvédekre, iskolamesterekre gondol. Ezek érdekei teljesen megegyeztek a mezővárosi reformációéval s az annak élén járó prédikátorokéval. Számos olyan városi deák által írt énekkel találkozunk ezekben az évtizedekben, melyeket bizvást írhatott volna egy prédikátor is: ugyanaz a

tematika, ugyanazok az eszmék; legfeljebb formailag különíthetők el eleinte.

Végül az „Isten akaratját” hirdető negyedik írótypus a hegedős: a kor énekmondóit jelenti. Érdekes, hogy a reformátor őket is harcostársának tekinti. Az énekmondók ugyanis általában nem vettek részt a vallási küzdelmekben, nem foglaltak állást a katolikus egyház ellen, s kenyéradóiknak való kiszolgáltatottságuk következtében bárkinek a szolgálatába elszegődtek. Mulattatás lévén a feladatuk, nem mindig tettek tanúságot magasabb rendű erkölcsiségről, s énekeikben sokszor adhattak elő olyasmit, ami merőben ellenkezett a reformáció erkölcsi felfogásával. Munkásságuk legfontosabb területe: a hősi epika mégis hozta őket a reformátorok célkitűzéseikhez. Ők énekeltek Mátyás királyról, a török felett aratott győzelmekről. Elbeszélő énekeik helytállásra, bátorságra, a haza védelmére serkentettek, s nem nélkülözték a bíráló hangot sem azokkal szemben, akik nem teljesítik kötelességüket. Ez az, ami miatt őket is az új mozgalom törekvéseinek szószólójaként említheti Szkhárosi Horvát. Fokozottan érvényes ez az énekmondóknak éppen ez idő tájt elszaporodó új típusára, a deák-énekmondóra.

A Mohács utáni zűrzavaros időkben, a török hódítás és a párt-harcokból eredő pusztulások sok deák egzisztenciáját tették tönkre. Városok elpusztultak, egyes főurak rabságba estek, vagy elmenekülni voltak kénytelenek, s ilyenkor a szolgálatukban volt deákok egy része földönfutóvá lett. Sok deákból katona lett, de akadtak szép számmal, akik – ha megfelelő képességeket éreztek magukban – énekmondónak mentek. Jó példa erre a leghíresebb énekmondónk, Tinódinak az esete. Őt is csak a nagy változások, Török Bálint elfogatása tette énekmondóvá; nyugalmas időben ura szolgálatában maradhatott volna élete végéig. Az ilyen deák-énekmondók természetesen sokkal tudatosabbak, műveltebbek, mint a többi hegedős, s műveikben az ország iránti felelősségérzet sokkal erősebben nyilvánult meg. A deák-énekmondók között már nem egy olyan író is találunk, aki a reformáció társadalmi, erkölcsi, hazafias célkitűzéseit teljes tudatossággal, programszerűen hirdette, ha a vallási vitába

nem is avatkozott bele. Szegei András énekmondó-deák például 1553-ban Jeruzsálem pusztulásáról írt éneket, figyelmeztetni akarva a magyarságot várható sorsára: ez semmi más mint Farkas történet-koncepciójának a népszerűsítése. (VI, 153–87.) Tinódi művei egész sorában emelt szót az anarchia, a féktelen rablás, a nép elnyomása ellen. A deákság tehát egyrészt szorosan érintkezett a prédikátorok irodalmi munkásságával, másrészt egy részük az énekmondók sorába vegyült, s így a deáktípus nem különíthető el határozottan a többi írótól. Ez az összekötő szerepe pedig jelentősen hozzájárult mind a közös eszmei alap, mind bizonyos közös formai jellegzeteségek kialakulásához.

A reformáció első két évtizedének irodalmi, s elsősorban a hatalmas túlsúllyal jelentkező ének-termésében egyrészt a prédikátorok költészetét, melyhez szorosan kapcsolódik a városi, mezővárosi deák-értelmiség alkalmi énekszerzői munkássága, másrészt az énekmondók (írástudatlan hegedősök és deáklantosok) tevékenységét kell különválasztanunk. Prédikátor és énekmondó: ezeknek az évtizedeknek két alapvető írótipusa a reformáció és a reformációval összefüggő társadalmi-politikai törekvések szolgálatában. Hangsúlyoznunk kell a köztük levő egységet, de nem szabad elmosnunk a különbségeket sem. Ez a különbség, mint látni fogjuk, nemcsak más műfajok és formák használatában mutatkozik meg, hanem bizonyos eszmei-tartalmi mozzanatokban is. Az énekmondók teljesen világi emberek, s így a vallásos elem túlsúlya helyett náluk a reformáció koncepciójának főként a nemzeti oldala domborodik ki. Lényeges körülmény az is, hogy mialatt az antifeudális mozgalomhoz húznak, a feudális urakat is kiszolgálni kényszerülnek. Ily módon bizonyos közvetítő szerepet is játszanak a kor feudális és antifeudális irodalma között, s hogy nem eredménytelenül, arra Balassi Bálintnak Tinódi históriás énekeire is építő költészete a példa.

A reformáció első szakaszának, s az ebben uralkodó jellegű mezővárosi irányzatnak fő irodalmi műfaja az ének. A szóbeliség útján való terjeszthetőség, s a magyar irodalom korábbi hagyományai egyaránt az énekköltészet fellendülését idézték elő. Megjelenik e mellett már ebben a szakaszban a dráma is – Sztárai tollán – de az énekköltészet ekkor mind mennyiségileg, mind minőségileg messze felülmúlja az első drámai kísérleteket. A dráma, a prózai elbeszéléssel együtt a magyar reformáció következő szakaszában bontakozik majd ki. A mezővárosi prédikátorok irodalmi tevékenységét az őket méltón egyedül reprezentáló énekköltészet jellemzésén át mutatjuk be.

Énekről beszélünk, nem líráról és nem epikáról. A reformáció énekei ugyanis nem tiszta műfajok, líra és epika keveredik bennük: szerzőik tanítani, oktatni, eszméket terjeszteni kívántak, s ezért első-sorban oktató, propaganda-énekeket írtak. A lírai és epikai elemek mindig olyan mértékben vannak jelen a versben, amennyire az adott didaktikus célkitűzés azt szükségessé teszi. Farkas András sokat emlegetett éneke a zsidó és a magyar nemzetről például számos epikus részletet tartalmaz, hiszen elmondja a Biblia alapján a zsidó, a krónikák alapján pedig a magyar történet egyes eseményeit, mégsem tekinthető elbeszélő éneknek. Farkas műve versbe szedett traktátus, költői koncepció nélkül, epikai részletekkel és csekély lírai elemmel. Szkhárosi Horvát Andrásnak *Az istennek irgalmasságáról...* című éneke nagy indulatú lírai fogantatással indul, melyet az Isten irgalmasságát bizonyító bibliai események elbeszélése követ, s végül az innen fakadó tanulságok – helyenként ismét lírai szárnyalású – oktató kifejtése zár be. Az ún. bibliai históriák, melyek nyíltan egy-egy bibliai történet részletes elbeszélését tűzik célul, szintén nevelő célzatúak, s többnyire annak köszönhetik megszületésüket, hogy a történet elmondása után a szerző előadhatta didaktikus mondanivalóját

hol rövidebben, hol igen terjedelmesen, hol bizonyos líria emelkedettséggel, hol a prédikáció száraz logikájával.

Miként a mezővárosi reformáció eszméinek a csirái – ha más összefüggésben és más értelemmel is – megvannak a korábbi magyar irodalomban, ugyanúgy a formák sem teljesen újak, hanem egyenes folytatásai költészetünk addigi fejlődésének. Gerézdi Rabán kutatásai szerint a Mohács előtti magyar nyelvű költészet legfontosabb verstípusai: a himnusz, a szatirikus vágáns-ének (pl. Apáti cantilenája) és a cselekvésre késztető, propagandisztikus deákének (pl. Szabatkay Mihály vagy Geszthy László éneke). A himnusz, vágáns és deákhagyományok természetesen csak a kiindulópontot jelentették, s gyorsan átformálódtak a prédikátor-verselők kezén. Figyeljük meg ennek a folyamatnak néhány mozzanatát.

Himnuszokat a reformáció kezdetekor nagy számban fordítottak le magyarra a gyülekezeti éneklés céljaira. Benczédi Székely István elveszett énekeskönyvről Bod Péter úgy emlékezik meg, hogy a szerző abban „magyarra fordította az Ekklésiának régi deák hymnus nevezettel való énekeit”. Batizi szintén több énekét írta himnuszok nyomán. A himnuszelemek azonban már nála is, s a későbbieknél még inkább összevegyülnek a reformáció tanításaival. Batizi *A Krisztus Jézusnak isteni és emberi természetiről* írott énekében minduntalan a himnuszok litániaszerű dicsérethalmazásának hangján szól Krisztushoz:

*Ó istennek drága kénccstartója,
Szentléleknek rajtunk nyugotója,
Nyomorodott árváknak tartója,
Mi bitüinknek megkoronázója. (II, 63.)*

Ebbe a középkori szerzetesköltők modorát felidéző énekbe zökkenésmintesen simulnak azonban bele a reformáció időszerű mondani-valóját hordozó sorok:

*Mert az ördög ellenünk támadott,
Nagy sok gonosz közöttünk áradott,*

.....
*Oltalmaz meg azért az ördögtől,
Ez világi sok kegyetlenektől,*

.....
*Távoztasd el tőlünk az vérontást,
És sokféle dibös badakozást,
Szállítsad le az sok nyúzást, fosztást,
Hogy az hütről telessünk jó vallást. (II, 63-4.)*

A hitéért életével fizetett Radán Balázs *Háborúságnak idején való könyörgésében*, melyet a „Juste Judex” kezdetű himnusz nótájára írt, tele himnikus elemekkel, a reformációnak az Antikrisztusról, valamint a törökről mint Isten büntetéséről szóló tételeit juttatta ki-fejezésre. (V, 3-4.)

A vágáns-hagyomány főleg Szkhárosi Horvátnál, a reformáció legjobb szatirikus énekszerzőjénél jut jelentős szerephez. Költészete szinte innen indul el, mert legelső ismert éneke, az *Emberi szerzésről* című, nem más, mint egy szerzetest gúnyoló-leleplező szatirikus ének didaktikus keretbe foglalása. Néhány oktató, az ellen-ségre és a csalárdságra figyelmeztető lapos strófa után egyszerre át-tér a szerzetes alakjának rendkívül találó jellemzésére. Míg a be-vezető szakaszokban egyetlen kép, hasonlat vagy kifejező erejű jelző sem található, addig most egyszerre a szatirikus ábrázolás legválto-zatosabb költői eszközei kezdenek nyüzsgögni. Sokat sejtető titkolód-zás („Egy ellenség köztünk”, „Nem tom minek híjják”), találó, gúnyos kifejezések (bömböl, kullog), a kirívó ellentéttel való játék („Asszó fába oltott, de két kézzel eszik”), kitűnő képek („puhán övedzett ragadozó farkas”), merész képzettársítások („Tömlőben vi-selnek ezek üdvösséget”), a jellembeli tulajdonságoknak külső testi megjelenítései („Gyakran fejét hajtja, azval sokat megcsal”) és az ehhez hasonló mozzanatok segítségével sikerült a képmutató szerze-tesről remek ábrázolást adnia. Mint Horváth János rámutatott, ez a

szerzeteskép rokonságot mutat Apáti Ferenc gúnyos cantilenájának költői módszerével, képalkotásával és stílusával. A vágáns-hagyományra támaszkodó szerzeteskép azonban végül ismét beletorkollik a prédikátor magyarázó okfejtésébe. „Ezt ha nem hinnéd ím megbizonyítom” ezekkel a szavakkal ismét eredeti száraz költőietlen stílusába zökken vissza: mit képben ragyogóan bemutatott, azt most kifejtetni, tudatosítani igyekeznek. Szkhárosi Horvát többi egyházat gúnyoló énekeiben is vissza-visszatér a szatirikus ábrázolásnak a vágáns-költészetben kialakult költői fegyvertára. Hol a szentek dicsérete, hol a katolikus szertartások kerülnek pellengérré szellemesen, néha valósággal sziporkázó ötletességgel és a szentnek tartott dolgok vaskos profanizálásával. Ez a stílus halványabban más énekszerzőknél is jelen van, például a házasenékéről ismert Tar Benedeknél.

Költőileg a himnusz- és a vágáns-hagyománynál kevesebbet nyújt a deákének öröksége. A Mohács előtti évtizedekből fennmaradt néhány buzdító, korholó propagandisztikus deákénekre a költői kifejezés és stílus szegényessége jellemző. Mégis a magyar nyelvű költészetben csak itt találhatunk előzményt a reformátorok hazafias figyelmeztető és feddő énekpropagandájára. A deákének hatása megfigyelhető a reformáció énekeinek verselésében, stílusában is. A pontosan kötött szótagszámú 10-es, 12-es és 14-es sorok, melyek annyira általánosak a reformáció énekeinél, a deákoknál gyökeresedtek meg, ugyancsak az ő énekeikre jellemző az a disztelen, kép- és jelzőszegény, sokszor prózaias stílus, melyet a reformáció énekszerzői műveik didaktikus törzsében általában alkalmaznak. A deák-énekszerzés nyomán válhatott általánossá korabeli költészetünkben a szerző nevét vagy hosszabb szöveget magában rejtő akrostichon, valamint a vers keletkezési körülményeiről valló záróstrófa divatja is.

Ha végül megemlítjük, hogy a bibliai históriák epikus jeleneteiben nemegyszer a naiv énekmondó epika fordulataira, stilisztikai sablonjaira bukkanunk, sőt a bibliai nőalakok leírásánál, jellemzésénél és a házasenékeknél még a virágénekek fordulatai is feltűnnek, akkor elmondhatjuk, hogy a reformáció énekszerzése a korábbi magyar nyelvű költészet teljes örökségét továbbvitte.

Az előzmények között nem beszéltünk a humanista költészetről. Humanista költészet magyar nyelven a reformáció előtt jóformán nem is volt, igazi kialakulása a reformációval egy időben kezdődött meg, s elsősorban főúri körökben vagyis éppen a mezővárosi reformáció ellentáborában. De a korábbi magyarországi latin nyelvű humanista költészettel is legfeljebb igen gyér összefüggéseket tud majd idővel kimutatni a szorgos kutatás. Pedig a reformátorok a latin humanista irodalom egyes termékeit ismerték, hiszen egy részük magas humanista képzettséggel rendelkezett, mégis a humanista formákat és költői ábrázolást – legalábbis a kezdeti periódusban – egyáltalán nem követték.

A humanista poézisnél sokkal kevésbé tudatos és kisebb formai igényességgel bíró himnusz- és vágáns-költészetet is úgy fejlesztették tovább a reformátorok, hogy a költői kifejezés számos elemének átvétele mellett, magát a költői kompozíciót széttörték, didaktikus elemekkel szétszagatták. Ilyenformán a korábbi kialakult formákkal szemben bizonyos formátlanságnak nyitottak kaput. Ők azonban nem a formákkal, hanem a harccal törődtek, a szépirodalmi forma számukra mítsem mondott, a művészetnek önmagában való nevelő, tanító, propaganda funkcióját nem ismerték fel. A legmeszszebbmenő közérthetőségre és meggyőző erőre törekedtek, olyanra, amely még az iskolázatlan, s különösen irodalmilag teljesen képzetlen tömegek előtt is hatásos. Felhasználtak ennek érdekében költői eszközöket, de nem merték magukat ezekre bízni, inkább prédikátori agitációjukra, magyarázataikra építettek. Mennyire másképpen gondolkodott a szépirodalom szerepéről a kortárs humanista Pesti Gábor. Esopus-fordításának előszavában így nyilatkozik állatmeséről: „Ezek a halandók lelkét nem csupán csodás gyönyörrel töltik el, hanem a tisztos és hasznos cselekvésre is sokkal inkább csábítanak, mint a filozófusok szigorú tanaikkal, mert megvesztegető bájukkal úgy beférkőznek az emberek lelkébe és úgy megmutatják, mit kell követni és mit kell kerülni, hogy mi valamennyien akaratlanul is azok helyeslésére kényszerülünk.” A reformátor nem így vélekedett. Még a reformáció fejlettebb szakaszában működő és humanista

műveltséggel rendelkező Heltai Gáspár is úgy adta közre ismét Esopus fabuláit, hogy mindegyikhez hosszas értelmezést, magyarázatot, prédikátori okoskodást fűzött. Szkhárosi Horvát és énekszerző-társai előtt nincs a költői formáknak becsülete.

Pontosabban fogalmazva, azt kellene mondanunk inkább, hogy ők a korábbi költői formákkal nem tudtak megelégedni. Nemcsak arról van itt szó, hogy egyrészt a hosszú idő alatt kialakult, kiformalódott himnikus és vágáns-formákat elrontották, s másrészt, hogy a művészi tudatosságú humanista poézis formái iránt közömbösebbek voltak, hanem arról is, hogy az az új mondanivaló, melyet a világ elé kívántak tárni, a régi művészi formákon belül nem érvényesülhetett. A magyar reformátorok eszméi, harcossá váló antiklerikális és anti-feudális állásfoglalásai számára szűk ruha volt bármelyik korábbi magyar énektípus. Bőven volt antiklerikális elem a vágáns költészetben, de a reformátorok gyilkos gúnyához viszonyítva az többnyire csak csipkelődésnek tűnik. A török elleni harcra, összefogásra, a belvillongások megszüntetésére buzdítottak a Geszthy László-féle deákszerzők, de gondolataik szerény óhajok csupán, ha melléjük állítjuk Szkhárosi Horvát urakat ostromozó fenyegetéseit. Megbocsájtásért, könyörületért, üdvözlésért Istenhez fordult és dicséretét zengte a himnusz, de hogyan bírhatta volna el a „szent szeretet” költészete – mint Babits nevezi – a reformátoroknak egész népe nevében elhangzó, súlyos felelősségtudatról tanúskodó könyörgését:

*Kelj fel már úristen te álmaidból,
Szabadíts ki minket nyavalyánkból,
Az szegény foglyokat fogságból
Hozd ki Mahomet országából. (II, 74.)*

A régi költői formák felbomlása tehát szükségszerű volt, a didaktikus elem elsődlegessége pedig odavezetett, hogy helyükbe egyelőre költőietlen kompozíció, prózaias magyarázkodás lépett. Számos ének így nem egyéb versbe szedett prédikációnál, a prédikáció terjedős gondolatmenetével, fejtegető-oktató stílusával. Az új mondanivaló,

az új tartalom és az új írói magatartás azonban csak átmenetileg okozott formai hanyatlást, csak addig amíg az új mondanivalóval adekvát új formák ki nem alakultak, amíg valóságos lírává nem izzott a reformáció énekeiben összetömörülő sokféle költői és költőietlen elem.

Új formák és a korábbinál művészileg is magasabb rendű költészet létrejöttéhez már az is egy lépést jelentett, hogy himnikus és vágáns-elemek, s a leginkább elterjedt deák-énekstílus egy helyen, egy-egy énekszerző munkásságán, sőt gyakran egyazon éneken belül is összetorlódott, s így lehetővé vált e három eddig elkülönült énekstílus egymásra hatása s integrálódása. Jelen volt azonban egy olyan merőben új tényező is, amely egységbe fogta a múltból átvett költői elemeket és a prédikátorok prózaiás-didaktikus modorát: a biblia – pontosabban az ószövetség – nyelve és stílusa. Miként a mezővárosi reformáció tanításai, gondolat- és képzetrendszere elválaszthatatlan az ószövetségi jelmez felújításától, az ószövetség tartalmi elemeinek aktualizálásától, éppenúgy a biblia nyelvi, stílári és számos esetben fejlett költői elemei elárasztják a kor énekköltészetét, s egy minden korábitól határozottan elkülönítő jellegzetes pecsétet ütnek rá.

A bibliai stílus és formák elhatalmasodása szükségképpen következett a reformátoroknak abból a törekvéséből, hogy az ószövetség történeteit, megállapításait mennél nagyobb mértékben népszerűsítsék. Mivel ők a pápa „emberi szerzés”-ével szemben az igaz hitet kívánták hirdetni, melynek forrása a biblia volt, a biblián belül pedig a magyar reformátorok különösen az ószövetség könyveiben találták meg a számukra legidősebb mondanivalót: énekeikben elsősorban az ószövetség tanításainak a közvetítésére törekedtek. A reformáció énekeinek jelentős része semmi más, mint a jelenre alkalmazott ószövetségi parafrázis. Ilyenek az elbeszélő jellegű bibliai históriák, de jórészt ugyanez vonatkozik pl. Batizi Andrásnak *Megöltött és megleendő dolgoknak... históriája* című, már említett bibliai világtörténetére, mely a világ eseményeinek alakulását Illyés és Dániel próféták jóvendőlései alapján írja le. Az énekszerzők gyak-

ran nyíltan megmondják, hogy a biblia valamelyik részét szedik versbe. Csikei István Illyésről és Ákháb királyról szóló históriájának utolsó szakaszában pl. azt írja, hogy „Ezt az éneket nem régen szerzék, Az bibliából kiszedegeték” (II, 158.); Fráter Gáspár Antiochus királyról írott históriájának a címében megmondja már, hogy története „szent írásból énekbe szörzöttetett”. A bibliai históriák, bibliai alapon készülő krónikák, bibliai igék gyűjteményére épülő verses prédikációk, zsoltár és jeremiád átdolgozások mennyiségleg is oly túlsúlyt biztosítottak az ószövetségi elemnek, hogy a bibliai nyelv, stílus és formakincs behatolása magától értetődő.

Néhány példa könnyen érzékelteti, hogy mit jelentett nyelvi és stílári szempontról az ószövetségi elemek átvétele. Mikor Szkhárosi Horvát a gonosz fejedelmek fejére olvassa, hogy mit mondtak róluk a próféták, a magyar költészetben addig nem ismert terminológiát honosít meg. Jeremiás szerint a fejedelmek „elkegyetlenedtek, eldöglettek . . . És minden lopóknak lopó társi lettek”; Ezékiel „Prédáló farkasnak, vérontóknak mondja. És lélekvesztőknek az urakat mondja”; „Sívó oroszlának Zsufóniás mondja”; Mikheás szavait idézve, ezután így támad rájuk:

*Szerettek – úgymond – minden gonoszságot,
És az embereket ugyan megnyuzzátok,
Az bőrt teteméről mind el-levonszátok,
És az tetemet is ugyan megrontjátok.*

.....
*Az én népem testét megeszitek – úgymond,
Mint egy serpönyében megráttjátok – úgymond.*

(II. 171.)

Jeremiás siralmainak egyik átköltésében így panaszkodik az ismeretlen énekes:

*Im csak markunkban viseljük az mű lelkünket,
Nagy keserőséggel esszük mű kenyérünket,*

*Félelem és rettegés megemésztett münket,
Fegyver előtt kietlenbe mentjük fejünket.*

*Ébség miatt az mű testünk megkesseredett,
Mint égő kemence, bőrünk megrepedezett. (V, 83.)*

Sajátos – a bibliában gyakori – stilisztikai alakzatok terjednek el a kor énekeiben. Gondolatritmus, a mondatok párhuzamossága, bizonyos kifejezések és szavak lüktető ismételtetése új költői stílus kialakítását egyengeti. Dobai Andrásnak az utolsó ítéletről szóló énekéből idézem az alábbi sorokat:

*Betegeket köztök sokakat gyógyíték,
N a g y s o k emberekből ördögöket űzék,
N a g y s o k betegeknek ép tagokat adék,
N a g y s o k halottakat közöttök támaszték.*

*Akképpen jelentém én istenségemet
Ördög ellen való nagy gyűlölségemet
Halál ellen való hatalmas erőmet
Emberekböz való kegyelmességömet. (II, 144.)*

Az ószövetség súlyos veretű, komor pátoszú nyelve és stílusa nemcsak az egyes bibliai helyek lefordításának, átköltésének során nyomul be énekeinkbe, hanem – s ez a leglényegesebb – az ének-szerzők saját leleményéből, önállóan írott részekben is állandósul. Mózes átkának tolmácsolásakor érthetően összes színével érvényesül a bibliai stílus Szkhárosi Horvát versében. A kor magyarjai számára megrendítő aktualitással zuhognak itt a súlyos és kegyetlen sorok. A strófakezdő, majd azután ötször egymás után sorkezdő „átkozott léssz” kifejezés előre megüti a mintegy száz sornyi átokszöveg alaphangját, s a mindent elborító átok alá sorolja az ország népe számára kilátásba helyezett – de a török pusztításaival részben már tapasztalt – sorsot:

*Ad az isten ellenségnek tégedet kezébe,
Eloszlatol mindenfelé sok ország szegibe,
Az vadaknak, madaraknak te esel körmökbe,
És nem leszén, te testedről ki őket elűrje.*

.....
*Feleséget ha hozandasz, más háljon övéle,
Mikor házat csinálandasz, ne lakhassál benne,
Szőlőt ültetsz, de te semmit be ne szűrhesz benne,
Te örödet el-levágják, ne ehessél benne.*

.....
*Idegen nép országodban nyakadra ül neked,
Tisztessége nagyobb leszén, hogynemmint teneked,
Szegén lérszész, az idegen ád kölcsen teneked.
Ő fő leszén, te fark lérszész, parancsol teneked. (II, 210–11.)*

Az átoknak ez a bibliai ihletésű sodró-dübörgő-hömpölygő stílusa nem szakad meg ott, ahol Szkhárosi befejezi Mózes tolmácsolását, és rátér a bibliai szöveg didaktikus interpretálására most már saját szavaival – hanem zökkenés nélkül folytatódik:

*Hol mit gondol most ez világ isten haragjával,
Nagy átkjával, csapásával, nagy sok ostorával,
Nagy aszálylyal, az sáskával és az döghalállal,
Külömb-külömb betegséggel és nyomorúsággal.*

*Hol mit használ az töröknek kegyetlenségével,
Sok jámbornak romlásával, keserűségével,
Sok szűzeknek, gyermekeknek nagy veszedelmével,
Sok árváknak rabságával, nagy rettegésével. (II, 211.)*

A bibliai nyelv és kifejezés-kincs annyira vérebe megy a kor költőinek – nemcsak Szkhárosi Horvátnak, de Sztárainak, Kecskeméti Vég Mihálynak és másoknak egyaránt – hogy a bibliai stílus szellemében, alkotó módon tudják azt továbbfejleszteni. Szkhárosi

átokparafrazisa erősebb, költőibb, mint a bibliai eredeti; ezt látjuk az átok, s egyben a reformáció egész költészetének egyik legszebb strófájában.

A bibliai szöveg így hangzik: „Eged, amely fejed felett van, rézzé, a föld pedig, amely lábad alatt van, vassá válik. Az Úr eső helyett port és hamut ad a te földedre.” Szkhárosi tollán szinte kozmikus méreteket idéző, hatalmas képpé alakul az elemi csapások víziója:

*Érczé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik, talpad alatt az nagy jó zsíros föld,
Por-harmatot, hamu-essőt iszik az asszú föld,
Megrepedez, úgy panaszol reád az szomjú föld.*

A kiemelt részek jól mutatják, hogy mivel gazdagította a bibliai képet a magyar költő. A kifejező jelzők, a porhoz a harmatnak, a hamuhoz az esőnek az asszociálása és végül a megrázó utolsó sor már mind az ő leleménye. A bibliai szöveg indítása nyomán igazi költészet születik itt, melyet egyszerű bibliafordítással nem szabad összetéveszteni. A költő azonban még jobban távolodik a bibliával való szövegszerű kötöttségtől, még inkább a vérévé válik a bibliai alapelemek önálló továbbfejlesztése. Az ének második, már teljesen eredeti részében visszatér az érc-ég és a port-ívő föld képe, amikor arról olvasunk, hogy milyen csapások érték már eddig is az országot:

*Az szegén föld szomjúhozik gyakorta miattunk,
Érczé tötte mert az eget az mi gonosz bűnünk,
Az nagy portól, a mit szólhat, azt mondja műnekünk:
Ha bűnünkől ki nem térünk, semmit nem ad nekünk.*

(II, 213.)

A Mózes-parafrazis alkalmával Szkhárosi legszebb hozzáadása a bibliai képhez a szomjú föld panaszára való célzás volt. Itt viszont már idézi is a nagy portól nehezen szólni tudó „szegén” hazai föld keserűen vádló szavait.

Nagyerejű, a gondolat és az érzés komolyságát hangsúlyozó, nagy felelősségérzést sugalló költészet van itt alakulóban. Példáinkat elsősorban Szkhárosi Horvát énekeiből vettük, mert önála figyelhető meg a legtisztábban az a folyamat, amely a korábbi magyar költészet hagyományainak és a prédikátorok oktató fejtegetéseinek a bibliai nyelv és stílus jegyében való összeolvadására vezet. Ugyanez a jelenség azonban kimutatható Sztárai zoltáraiban vagy a reformáció olyan kiemelkedő költői alkotásaiban, mint Kecskeméti Vég Mihály LV. zoltára vagy a Szegedi Kis Istvánnak tulajdonított ének a tatár rabságba esett magyarokról. A magyar költői nyelv kifejlődésében, a magyar költői stílus nemzeti karakterének kialakulásában ez a bibliai-ószövevényes hullám elhatározó lépést jelentett azon az úton, mely a későbbi korok nagy lírikusaihoz vezetett.

A bibliai veretű új költői nyelv azonban önmagában még nem teremt igazi lírát. Nagyszerű strófákat, részleteket idézhettünk Szkhárosi Horvát és mások énekeiből, de a prédikatori magatartás illetve a didaktikus célkitűzés kizárólagossága miatt lírai kompozíciót, zárt költői formákat és formai fegyelmzettséget nem tudunk felmutatni. A számos részletében művészi, de hosszan, parttalanul áradó énekek korát éljük. Az énekszerző valamilyen külső, objektív viszonyban van éneke mondanivalójával; vádol, támad, ítél, gúnyol, de saját emberi problémáinak nem ad helyet énekeiben. A szubjektív lírai hang egészben hiányzik ebből a költészetből, márpedig személyes, belső átélés nélkül igazi líra nem jöhet létre.

A személyes, egyéni indítékok, amennyiben vannak, csak igen közvetetten jutnak kifejezésre. Szkhárosi Horvát például első verseiben különös nyomatékkal ostorozza a papi nőtlenséget, és súlyos szavakkal illeti azokat a katolikus előjárókat, akik a megházasodó papokat zaklatják. Nem nehéz ebből arra következtetni, hogy Szkhárosi is – mint valamennyi szerzetesből prédikátorra lett társa – meg-nősült, s emiatt ő is zaklatásoknak volt kitéve. Ez a személyes ügy azonban belőle nem lírát, hanem a papi nőtlenség ügyében való hitvitát és didaktikus fejtegetést váltott ki. Csak az 1550-es és 60-as években kezdenek feltűnni – általában nem prédikátoroktól, hanem

velük egy nézetet valló deákoktól származó – olyan énekek, melyekben a szubjektív mozzanat már elsődleges. Különösen zsoltárátdolgozásokat írtak ezek a versszerzők, de már nem a Sztáraiéhoz hasonló propagandisztikus céllal, hanem egyéni bajaik elzokogására, az isteni bosszúnak személyes ellenségeik fejére való felidézése érdekében. Az ilyen szubjektívabb hangú vallásos énekek közül Kecskeméti Vég Mihály 1561-ben írt LV. zsoltára emelkedik ki, ez jut a legközelebb a személyes érzelmektől átfűtött líraisághoz.

Kecskeméti Vég Mihály és társai szubjektív hangú vallásos énekeikkel – bizonyos vonatkozásban – Balassi Bálint istenes énekeinek is előfutárai: Balassinál éri majd el a tetőpontját a vallásos költészetnek merőben személyes, világi indítékokból táplálkozó formája. Azonban Kecskeméti Vég Mihály is csak az ének lírai koncepciójának megalkotásáig jutott el: zárt költői formába ezt a lírai koncepciót ő sem tudta terelni. A formai igényesség, s általában a formai tudatosság ekkor elválaszthatatlan a humanista műveltségtől. Igazi lírai alkotással a reformáció évtizedeiben ezért csak akkor találkozhatunk, ha valakiben a reformáció harcos terjesztésének igénye együtt, egyensúlyban jelentkezik a magas humanista műveltséggel. Egy ilyen írónk van: Bornemisza Péter, s az 1550-es évek elején az ő tolla alól kerül ki a reformáció művészileg legtokéletesebb költői alkotása, a magyar líra Balassi előtti legfontosabb állomása. *Siralmas énnéköm* kezdetű tizennyolc soros kis költeménye össze tudja süríteni a magyar reformáció társadalmi-politikai problematikájának lényegét. Néhány sorban szinte mindazt elmondja, amit Farkas és Szkhárosi Horvát több száz soron keresztül fejtegetett. Bornemisza azonban nem magyaráz, nem oktat, hanem egyéni sorsáról kesereg, s egyéni sorsán át teljesebben és meggyőzőbben tudja a kor nagy kérdéseit is kifejezni.

A reformáció énekköltészete, melynek legjelentősebb része a magyar reformáció most tárgyalt mezővárosi szakaszával függ össze, ha teljes értékű művészi alkotásokkal alig tud is büszkélkedni, egészében a magyar költészet fejlődésének hatalmas távlatait nyitotta meg. A reformáció énekei nem maradtak a templomok falain belül,

hanem mindenüvé eljutottak; az Isten előtt leboruló alázat során éppenúgy felhangzottak sorai, mint mulatozásokor. 1574-ben a kalandos életű Huszár Gál, énekeskönyvének előszavában, már kénytelen kijelenteni: „nem illik . . . minden gaz korcsomán, virágénekek között és a részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretit énekelni.” A reformátorok vallásos célkitűzéseit sérelem érte, költői kezdeményezéseik sikerét azonban fényesen bizonyította, hogy énekeik a kocsmákban is felcsendültek. Ennek a költészetnek a gondolatvilága, stílusa így hatolhatott be mélyen és kitéphetetlenül a XVI. század magyarjainak tudatába.

5

A kor énekköltészetének másik ágát az énekmondók termése képezi. A hősi énekekben, a múlt és a jelen eseményeit előadó törtériás énekekben jelöltük meg az énekmondók tevékenységének azt a területét, amely közel hozta őket a prédikátorokhoz. Ismeretes Philip Sidney híres nyilatkozata, amely szerint a magyaroknak „őseik vitézségéről énekeik vannak, melyekről ez a nagyon katonás nemzet azt gondolja, hogy a derék vitézség legfőbb lángalobbantói”. Azt is megjegyzi az angol költő, hogy ezeket az énekeket „minden lakomán és ilyen összejövetelekkor” adják elő. A hősi énekek előadása tehát szerves része volt az énekmondók mulattató tevékenységének.

A kenyérkereset érdekében vállalt mulattatás sokféle szerepre kényszerítette az énekmondókat. Alkalmi énekeket kellett írniok, házasságok, keresztelők alkalmából. Így születhetett a pajkosan évődő *Adbortatio mulierum* (*Asszonyok intése*) vagy Ilosvai Selymes Péternek *Sokféle neveknek magyarázatja* című, keresztelőre írott éneke. Az ilyen vallási szertartásokkal együtt járó családi eseményekre természetesen a prédikátorok és polgári foglalkozású deákok is írtak alkalmi énekeket, nemcsak az énekmondók. Az azonban

már kizárólag az ő tisztük volt, hogy szórakoztató, mulattató, a jelenlévő társaságot megcsipkedő énekekkel növeljék egy-egy mulatozó társaság jó kedvét, mint ahogy Tinódi Sebestyén is tette 1548-ban, Nyírbátorban, Báthory András udvarában – mikor a *Sokféle részögösről* szerzett éneket. A mulattatás és egyben a pénzt termő szánakozáskeltés eszközei voltak az énekmondóknak önmaguk sanyarú sorsáról költött énekei. Ezek az önéletrajzi elemekkel teli hegedős-énekek rendszerint valami különös akasztófahumorral adják elő az énekmondó viszontagságait inkább nevetést, mint haragot keltő átkozódások közepette. Ennek az énektípusnak a képviselője az 1540-es évekből fennmaradt *Szendrői hegedős-ének*, valamint a század második feléből Hegedős Márton, egy névtelen és Moldovai Mihály deák éneke. Sőt Tinódi is szerzett hasonlót. Az *udvarbirákról és kulcsárokrol* címen, s ezt az énekét históriás énekei nyomtatott kiadásának végén helyezte el, mintegy epilógusként, utolsó szavaival saját sorsára emlékeztetve hősi énekei olvasóit.

A különböző alkalmi mulattató énekeket gazdag fantázia, szatirikus ötletesség, képek, hasonlatok, találó fordulatok sűrű használata jellemzi. Ezt tapasztaljuk az *Adbortatio mulierumnál* éppen úgy, mint a *Sokféle részögösről* írott énekben vagy a Szendrői hegedős öngúnyoló versében. A vágáns-költészet fogásai, stílusa, motívumkincse kezd ezeken az énekeken keresztül szétáramlani, behatolni a deák-énekmondók, majd idővel a hazai iskolák diákjainak versszerzésébe. Az énekmondók a XVI. század végefelé többnyire elhallgattak, de az alkalmi-mulattató énekszerzés továbbél a nevezetesebb kollégiumok diákjai között, akik részben önmaguk szórakoztatására, részben némi pénzért mások mulattatására, költöttek ilyesfélétet, fel is jegyezve azokat kéziratos énekeskönyveikbe. Ez a hagyomány így egészen a XIX. század elejéig, Csokonai költészetéig elvezet.

Az énekmondók munkásságából nem ezt az énektípust tartjuk a legfontosabbnak, hanem azt, amelyről Sidney beszél, s amelyre gondolva Szkhárosi Horvát őket a reformátorok harcostársainak tekintti: a történeti éneket. Történeti tárgyú énekeikről szólva külön

kell választanunk a középkori lantosok és hegedősök naiv szemléletű és stílusú hősi énekeit a deák-énekmondók históriás énekeitől. Az előbbiekről igen keveset tudunk, énekeiknek csak egyes témái, nem pedig szövegei maradtak ránk. Tudjuk, hogy a XVI. században Záchról, Kontról, Kinizsíról, a Hunyadiakról énekeltek, sőt, feltehetőleg még a honfoglalásról is. Legalábbis erre következtethetünk Csáti Demeternek 1526 táján *Pannonia megvételéről* szerzett énekéből, amely tele van a naiv epika stiláris sajátjaival, s olyan tartalmi elemekkel, melyek írott forrásból aligha származhattak. A naiv hősenek nem múlt el nyomtalanul, ismételtető fordulatai beszívárogtak – mint említettük – még a bibliai históriákba is, de jelenlétét leginkább egy az 1560-as években keletkezett, kiemelkedő szépségű ének jelzi: a *Cantio de militibus pulchra* (*Szép ének a katonákról*). A gyulai vitézek igaz emberségét, a kapzsi kapitánnyal való ellentétét és vitéz harcukat megörökítő ének gyökeresen különbözik a deák-énekmondók s elsősorban Tinódi által kialakított históriás énekektől. A tudálékosság, moralizálás, történetírói pontosság teljes hiánya, s ezzel szemben a naiv epikai lelemény, a népi elbeszélő költészet üde primitívsege, frissége jellemzi ezt az éneket; egyes részletei pedig valósággal a népballadákra emlékeztetnek. A naiv hegedős-epika és a népballadák összefüggése egyébként is igen valószínű. A XVI. században a régi írástudatlan énekmondók, illetve azok utódai – nem bírván a versenyt képzetebb deáktársaikkal – gyakran paraszti sorba kényszerültek, amire a földművelő jobbágylakosság körében egyre sűrűbben felbukkanó Hegedős családnév enged következtetni. Énekkincsük, az epikai előadásban szerzett tapasztalataik így észrevétlenül belesimulhattak a népköltészetbe, s a hosszabb epikus énekek a közösség kezén – századok során – balladává koptak, alakultak.

Irányítsuk azonban most már figyelmünket a deák-énekmondók históriás énekeire. Míg a prédikátorok kezén egy új lírai költészet lehetőségei formálódtak, addig a deák-énekmondók históriás énekeikkel a klasszikus magyar epika, a magyar eposz megteremtése felé egyengették az utat. Miként a prédikátoroknál elsősorban Szkhá-

rosi Horvát alkotásai világitották meg mind tartalmilag, mind formailag az irodalomban lejátszódó változások, új jelenségek lényegét, az énekmondók között is találunk egy ilyen középponti alakot Tinódi Sebestyén személyében. Főként az ő munkásságán keresztül figyelhetjük meg a deák-énekmondók és a históriás énekek legfontosabb jelenségeit, mert nála fejlettebb, tudatosabb formában érvényesülnek az egész írótipusra, illetve az egész műfajra jellemző sajátosságok.

Az énekmondók és a prédikátorok törekvéseinek rokonsága a históriás énekek alapján válik kétségtelenné. Az énekmondók műfajai között éppen ez az, amely ugyanolyan oktató-propagandisztikus jellegű műfaj, mint a prédikátorok verses prédikációi, mozgósító erejű zsoltárai vagy fontos tanulást hordozó bibliai históriái. Tinódi, énekei nyomtatott gyűjteményének előszavában, félreérthetetlenül kifejezést ad ennek a nevelő-propaganda célkitűzésnek, mikor munkássága értelmét ezekkel a szavakkal jellemzi: „Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolám, hanem hogy az hadakozó bajvivő, várak-, városok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvességes, tisztösséges megmaradásokra, az pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak.” (III, 3.) Ezt a programot annyira valóra váltja, hogy nemcsak elbeszélései tárgyával nyújt tanulást, hanem minden történetéhez hozzáfűzi saját véleményét, magyarázatát, oktató, feddő, buzdító szavait. Ilyenformán az ő énekei sem tisztán epikus alkotások, hanem a prédikátorokéhoz hasonlóan amolyan epikai-lírai propagandaénekek. Ez különösen nyilvánvaló munkásságának a kezdetén.

Tinódi költészetének gyökereit a Mohács előtti deák-énekben kereshetjük. Gergely deáknak, Szabatkay Mihálynak és Geszthy Lászlónak az énekei – a gazdag középkor végi deák-költészet e hírmondói – egytől egyig valamely nagyúr szolgálatában, az ő törekvéseinek érdekében, propagandacéllal készült művek. Tinódi maga is mint nagyúri szolgálatban álló deák kezdte pályáját Török Bálint mellett, s ura – helyesebben családja – érdekében születtek első történeti tárgyú énekei: *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról*,

valamint *Prini Péternek, Majlát Istvának és Terek Bálintnak fog-ságokról*. Horváth János meggyőzően mutatta ki ezeknek a verseknek a rokonságát Geszthyék szerzeményeivel mind műfaji, stílusbeli, mind pedig a tartalmat s az énekekben megnyilvánuló írói magatartást illetően. A lírai elem, az oktató célzat, az énekek elején és végén sokszor jelentős terjedelemben helyet foglaló vádoló-buzdító részek mindvégig megmaradnak Tinódi szerzeményeiben. Ezen belül azonban szemmel látható az epika irányába való eltolódás: míg a prédikátoroknál a lírai elemek sokasodásának, addig Tinódinál és énekmondó-társainál az epikus jelleg fokozódásának lehetünk a tanúi. Ez kifejezést nyer énekei terjedelmében is: az eseményeket előadó rész egyre növekszik, s így a magyarázó-fejtegető részek egyenrangúsága lassan megszűnik.

A históriás énekekben jobbra megtaláljuk ugyanazokat a társadalmi és politikai eszméket, melyek a mezővárosi reformációt jellemzik. S nemcsak a reformátor Szkhárosi Horvát érzi a históriás énekeket szerző deákokkal és hegedősökkel való rokonságát, hanem a deák-énekmondó Tinódi is tudja, hogy hasonló bűnöket ostoroz, mint prédikátor-kortársai. A Balassi Menyhárt és felvidéki rablótársai ellen indított királyi akció elbeszélésének elején ezekkel a szavakkal figyelmezteti az urakat:

*Nagy siketség, vakság szállott reátok,
Fárahó királyhoz hasonlók vattok,
Hiszem isten keménitötte jobhotok,
Sem prédikálással, sem énökkel gondoltok.*

*Ti az ó törvénből meghallbattátok,
Mely sokat üvöltünk néktök tudjátok
Fárahó, Manasses és Olofernes,
Nabukodonozor lehet példátok. (III. 208.)*

Tinódi e sorokban ugyanúgy az ószövetségre apellál, mint a reformátorok, s önmagát az ótörvény tanulságait hirdető prédikátorok tár-

sának tekinti. Nem is alaptalanul, mert Dávid király és Judit aszszony történetét ő is megverselte, *Hadnagyoknak tanúság* című buzditó énekében pedig ugyanúgy felsorakoztatja a bibliai példákat, mint ahogy akármelyik prédikátor-kortársa tette volna. A törökről, mint a magyarok, pontosabban a magyar urak bűnei miatt ránk szakadó isteni büntetésről való felfogást Tinódi szintén elfogadja, s még bőven lehetne sorolni olyan mozzanatokat, melyek a mezővárosi reformátorok törekvéseivel való egyezést bizonyítják. Mindezt azért is fontos hangsúlyoznunk, mert az énekmondók – mint mondtuk – a kor vallási vitáitól távortartották magukat. Tinódinál szinte lehetetlen megállapítani, a pápa, vagy Luther mellett áll-e, vagyis, hogy mi a véleménye a kétféle hit kérdésében. Ha azonban az „igazi hit”, vagyis a reformáció melletti formális állásfoglalás hiányzik is, mindazokban a társadalmi és politikai kérdésekben, melyekben a reformátorok a „foltos hit” világával vagyis a feudalizmussal szemben álltak, kétségtelen az énekmondók egyetértése.

Az énekmondók világi jellege, a humanizmustól már itt-ott megérintett iskolákban világi diákokként való nevelkedése, természetesen énekeikben olyan elemek jelenlétére is vezet, melyeket a kor prédikátorainál hiába keresünk. Nemcsak a már említett mulattató, szórakoztató, önéletrajzi verseikre, ezek dévaj, s gyakran szabadszájú modorára kell itt gondolnunk, de a históriás énekek számos jellegzetességére is. Tinódi mikor könyve előszavában műve célkitűzését meghatározza, az oktató-nevelő szándék mellett egy másik nem kevésbé fontos céljáról is beszél: „Én azt meggondolván és látván ez szegin Magyarországbán, mely csuda vesződelmes hadak kezdenek lennie: ezöknök megírására, hogy ki lenne vég emléközet, senkit nem hallhaték. Mindezők meggondolván, . . . készörittetem énmagamat . . . ez egynehány istóriát megírnöm, öszveszednöm és az községnek kiadnöm, ki lenne az több krónikák között végemléközet.” Ő tehát nemcsak a jelen okulására, hanem „végemléközet”-re, vagyis a jövő számára is kíván dolgozni: nemcsak gyakorlati nevelő, propagandacéljai vannak, hanem az utókor számára is hiteles képet kíván festeni kora „vesződelmes hadai”-ról. Ebben a második célkitűzés-

ben egy fokozott becsvágy nyilatkozik meg, ő már azzal az igénnyel ír, hogy évszázadok múlva is olvassák írásait, ezért azokat fokozott gonddal készíti. Ez a fokozott gond adatai, elbeszélései pontosságára, hitelességére irányul, nem pedig a művészi kidolgozásra. Költői babérokra ő sem pályázik, de az utókor részéről az események hű és megbízható krónikásának kijáró tiszteletre már igen.

A Szkhárosi Horvátéknál lényegesen világiasabb írókarakter a tematikában is megnyilvánul. A török elleni harcok történetével a vallásos vonatkozásoktól leginkább mentes katonai problematikát állítja előtérbe. Ez már eleve egy világi irányba történő hangsúlyeltolódást idéz elő, hiszen Tinódi elmékedései, gondolatai szükségképpen az előadott világi-katonai eseményekhez kell hogy kapcsolódjanak. A reformátorok vallásos-társadalmi kérdésfelvetéseivel szemben itt inkább egy politikai-katonai szemlélettel találkozunk. A mezővárosi prédikátorok írásaiban olyan politikai kérdések, mint az egységes magyar királyság helyreállítása vagy a török hódítás megállítása, a bibliai, vallásos fejtegetések keretében, mintegy azok következményeként vetődnek fel, Tinódinál és más históriásének szerzőknél viszont teljes nyíltsággal, éppen csak jelezve az Isten büntetéséről szóló reformációs, vallásos elképzelést. Tinódiéknál tehát ugyanannak a széles antifeudális-hazafias, illetve polgári-népi mozgalomnak a szemlélete, eszméi világibb, politikusabb megfogalmazásban lépnek elénk. Ez a világibb, politikusabb megfogalmazás azonban egyúttal társadalmi élet tekintve tompább megfogalmazás. Az osztályharc vallásos ideológiájából következően ekkor a feudalizmus bírálata vallásos mezben válhatott a legélesebbé, csak a Biblia erejével lehetett forradalmi hatásúvá.

Formai és stiláris szempontból a históriás ének általában jóval szegényesebb, mint a prédikátor-költők oktató énekei és zsoldárai. A reformáció énekköltészetében a korábbi magyar énekstílusok összevegyülését, integrálódását és az ószövegség képekben gazdag stílusának nagyarányú felhasználását figyelhetjük meg. A históriás ének ezzel szemben a Mohács előtti magyar ének típusai közül csak egyet, mégpedig a költői eszközökkel legfukarabban élő deáktípust foly-

tatja, s az „ó-törvény”-nek Tinódi részéről való nagy tisztelete ellenére alig merít a biblia nyelvi kincsestárából. Tinódi és társai történeti énekei így nyelvileg egyhangúak, jelzőhasználatuk igen szűk körre korlátozódik, képekkel, hasonlatokkal, vagyis az előadást szemléletessé tevő költői eszközökkel pedig alig élnek. Pedig nem hiányzott náluk a költőiség és a művészi alakítás iránti érzék és képesség. Tinódi például két alkalmi jellegű mulattató, illetve önéletrajzi énekében, a *Sokféle részögösről* és *Az udvarbírákról és kulcsárokról* írottakban igen ötletesen, színesen, históriás énekeinél nyelvileg sokkal gazdagabban ír.

A régi magyar költészet művészi próbálkozásait kutató szem mégis számos mozzanatra fel kell hogy figyeljen a históriás énekek strófáinak egyhangú tengerében. Elsősorban azokra az elemekre kell gondolnunk, melyek egy magas színvonalú magyar műepika kialakulásának irányába mutatnak. Tinódi többnyire egyes eseményeket dolgozott fel: egy-egy vár ostromát, egy-egy csatát vagy valamelyik kiemelkedő végvári hős vitézkedését. A *Budai Ali basa históriájában* és még inkább az *Erdéli históriában* már az események egész füzérét foglalta énekbe, anélkül azonban, hogy bármiféle művészi kompozícióra törekedett volna. Mind az eseménysorozatokat, mind az egyes eseményeket előadó énekei azonban tárgyilag szorosan összetartoznak, mivel tizenegy esztendő (1541–1552) minden jelentős mozzanatát megörökítik. Buda elvesztésétől Eger diadalmas védelméig egy hősi-katonai cselekménysorozatot kapunk az énekek egész során keresztül. Nem nélkülözi ez a krónikás éneksorozat a politikai távlatot és összefüggéseket sem, mivel Buda elestével kapcsolatban, és különösen az *Erdéli históriában*, az ország három részre szakadásának, illetve az újraegyesítésre törekvő politikának teljes problematikája érintve van. Ha a Buda veszéséről szóló ének folytatásaként odaállítjuk az *Erdéli históriát*, majd ezt követően az 1552. évi nagy hadjárat eseményeit időrendben elbeszélő énekeket a szegedi veszedelemről, Temesvár ostromáról, Budai Ali basa históriájáról s végül Egerről, akkor egy nagyszabású epikai cselekmény áll előttünk, mely Buda elfoglalásának nagy nemzeti katasztrófájával kezdődik, s a

török megállításának lehetőségét nagyszerűen hirdető egri diadallal végződik. Valamennyi többi ének tárgya: a Verbőczy Imrének, Török Jánosnak, Varkucs Tamásnak, Kapitán Györgynek, Balassi Menyhártnak csatái, párviadalai; és a felvidéki rabló-urak ellen indított hadjárat eseményei pedig mint afféle epizódok kapcsolódnak a központi eseménysorozathoz. Még szorosabbra fűzi az egyes énekek kapcsolatát az a körülmény, hogy a bennük szereplő, kiemelkedő személyiségek gyakran azonosak. Losonczi Istvánnal például nemcsak a róla szóló énekben találkozunk, de az *Erdéli históriában* s a Kapitán György bajviadalját előadó énekben is, de ugyanígy más vitézek, továbbá Ferdinánd király egyes generálisai vagy a jelentősebb török vezérek hol itt, hol ott bukkannak elénk. Az események bonyolult láncolatának külön-külön énekekben való előadása során gyakori a kereszteződés: az események egyik fonala összekapcsolódik egy másikkal, melyet már másutt tárgyalt, ilyenkor – mint azt Temesvár és Losonczi történetének elbeszélésekor teszi – hivatkozni kénytelen a már elmondottakra. Mindezek a jelenségek arra vallanak, hogy Tinódi históriás énekei gyűjteményének mélyén egy nagyobb epikus kompozíció körvonalai lappanganak. S bár Tinódinak egyáltalán nem voltak eposzírói ambíciói, már csak azért sem, mert énekeit mindig nyomban az illető esemény után, azon frissiben írta meg; azok mégis – énekei tárgyából, nem pedig a szerző szándékából következően – szinte maguktól állnak össze valamilyen laza és következtelen, de mégiscsak felismerhető nagyobb kompozícióba. Ennek a kompozíciónak nagyepikai, művészi lehetőségeit mi sem bizonyítja jobban, mint Gárdonyi Géza regénye, aki nem korlátozza Egerre előadását, hanem pontosan a Tinódi által megörökített tizenegy év eseményláncolatát önti nagyszerű formába, kihámozva és kifejlesztve a Tinódi által öntudatlanul megteremtett nagyepikai lehetőségeket.

Gárdonyi említésével pusztán a Tinódinál meglévő rejtett epikus kompozíciót kívántuk hangsúlyozni, mert egyébként a históriás ének semmiképpen sem tekinthető a későbbi regény bármiféle előzményének. Annál inkább kereshetjük itt a magyar eposz gyökereit. Az eposz irányába egy nagyobb kompozíción kívül számos egyéb

mozzanat is mutat. Így mindenekelőtt az a keret, melybe ez a kompozíció bele van állítva. Tinódi bár szószerint ritkán utal rá, a reformátorok koncepciója szerint az ország pusztulását, s a török előnyomulását a magyarok, elsősorban uraik bűneinek tulajdonítja, s a csapásokat Isten büntetésének tekinti. A hibákra következő büntetés, állandó motívuma históriás énekeinek. Nemcsak az ország egész sorsa szempontjából hangsúlyozza ezt számos ízben, így legnagyobb erővel talán éppen Török Bálint és társai fogságáról szóló énekének bevezetésében, de számos konkrét alkalommal is. A Szegedet elfoglaló hajdúk oktalan vigyázatlanságát siralmas pusztulásuk; Ördög (Teuffel) Rézmán katonai tudatlanságát seregének katasztrófális veresége; a Veszprémet, Szolnokot gyáván ott hagyó katonák árulását lekaszaboltatásuk követi; Török Bálint, Perényi Péter fogságában, Fráter György meggyilkoltatásában pedig – annak ellenére, hogy szájalmat érez irántuk – szintén egy kérlelhetetlen erkölcsi törvény vaskövetkezetességű ítéletét sejteti. A kor nagy szereplőinek sorsában valamiféle végzetszerűséget érez Tinódi: az események szinte szükségszerűen sodornak egyeseket a bukáshoz, szinte elkerülhetlenül kényszerítenek egyes hősöket, végsőfokon helytelen lépésekre (pl. Losonczi Temesvár feladására). Az egész énekcikluson érezhető végzetszerűséget fokozza az is, hogy Tinódi – hiszen ismert eseményeket beszélt el kora olvasóinak – már az ének elején előrebocsátja a történet végkimenetelét, s elbeszélésének egészére rányomja már a tragikus vagy szerencsés de többnyire tragikus végkifejlet hangulati jegyeit. Az így kialakuló komor atmoszférát a hősök égi és földi jutalmának gondolata enyhíti:

*Itt valaki közölünk elesik,
Az agyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elbír-hőszik,
És mindönök nagy jóval üdvezlik. (III, 252.)*

Nem nehéz az itt jelzett jelenségekben az eposzi csodás keret, az eposzi anticipáció, az eposzi hősalkotás csiráit felismerni.

Az eposz felé mutat az a körülmény is, hogy bizonyos gyakran ismétlődő eseménytípusok folytán Tinódi, s azután más historíás énekszerzők is lassan gyakorlatot szereznek bizonyos jelenetek, helyzetek írói ábrázolásában. Ilyenek például a párviadalok, melyek leírásai közül a Kapitán Györgyé már önmagában is ügyesen szerkesztett, a párviadal környezetét és légkörét egyaránt jól sejtető elbeszélés. A gyakori várostromok következtében az ostromjelenetek írói megragadásában is egyre több tehetséget mutat fel Tinódi. Horváth János hívta fel a figyelmet Lippa ostromának az *Erdéli historióban* való sikeres ábrázolására. De számos olyan kisebb-nagyobb epikus helyzetképet, olyan részletet, jelenetet találunk, melyek – igényesebb formai kidolgozásban – mind helyén valók nagy művészi magaslaton álló epikai művekben. Mikor arról olvasunk, hogy Ballasi Menyhárt ágyból kiugorva egy szál ingben és egy szál karddal miképpen veri ki a törököt Léva városából, mikor Fráter György meggyilkolásának drámai jelenetéhez érünk, mikor Losonczy seregének az „éh farkasok” módjára „tátott szájú” törökök „két kőfala” közötti kivonulására kerül sor, vagy mikor Nyáry Lőrincnek a pusztán hagyott szolnoki vár kapujában való töprengését idézi elénk a költő, akkor már a művészi erejű epika közvetlen közelében járunk.

Tinódi historíás énekeiben így érlelődik mind tartalmi, eszmei, mind műfaji, szerkezeti, előadásbeli sikon a magyar műeposz. Ez a folyamat nem szorítkozik csak Tinódira, az eposz felé mutató jeleket, az eposzi elemek lassú felhalmozódását más szerzők historíás énekeiből vett példákkal is bőven folytathatnánk. A historíás ének nem is maradt meg Tinódi után kizárólag az énekmondók műfajaként, hanem a század második felében a legkülönbözőbb hovatartozású írók művelték, egyengetve az utat Zrínyi számára. Zrínyi nem a Tinódi által elbeszélte eseménysorozatot választotta eposza tárgyául, hanem az erre sokkal alkalmasabb szigetvári ostromot, ez azonban semmi-vel sem csökkenti eposzának a historíás énekköltészettel való elválaszthatatlan kapcsolatát.

A XVI. századi antifeudális és hazafias törekvések az 1550-es évek végéig nagyjából azoknak az eszméknek, elképzeléseknek, annak az ószövetségi világképnek a jegyében fejlődtek, melyeket a mezővárosi reformáció ismertetése során részletesen bemutatni igyekeztünk. Ezeknek a törekvéseknek a szöszölői az irodalomban a prédikátorok és énekmondók voltak, és elsősorban az ének különböző típusait művelték. A magyar reformáció az 50-es évek során újabb fázisába lépett, megkezdődött az addig nagyjából egységesnek mondható, haladó tábor differenciálódása, ami az irodalom fejlődése szempontjából is új feltételeket teremtett.

A jobbágság széles tömegeit, Dózsa népét, nem elégíthette ki a mezővárosi prédikátoroknak csupán a feudalizmus megrendszabályozását célzó törekvése. Míg a mezővárosi paraszt-polgárság az ország egységének, közbiztonságának helyreállítása, az anarchia felszámolása, a földesúri adótól és az egyházi terhektől való mentesülés esetén elérhette azt, amire a fejlődés adott fokán további gazdasági megerősödése céljából szüksége volt, addig a mezővárosok szegényebb rétegei, valamint a parasztság ennél többet kívántak. A társadalom forradalmi elemei az első prédikátorok éles antifeudális kirohanásaiból joggal vonhattak le az ő elképzelésükön jóval túlmenő következtetéseket. Azokra, akik Szkhárosi Horvát mennydörgő átkozódását hallgatták, aligha az urak megtérésével kapcsolatos illúzió hatott. Sokkal inkább az elnyomók iránti gyűlöletet, az elnyomóktól való megszabadulás vágyát élesztették ezek az énekek.

Engels rámutatott a polgári eretnek és reformációs irányzatoknak arra a törvényszerűségére, hogy kezdeti radikális hangütésüket a nép tömegei az elnyomóikkal való teljes leszámolás felhívásaként értelmezik: forradalmi célzatot és követelést látva ott, ahol csak polgári reformról van szó. Jóval lassabban, mint a cseh huszita mozgalom vagy a német reformáció esetében – ez a folyamat ment végbe

nálunk is. Az első reformátorok tanításainak radikálisabb értelmezői rövidesen további vallásos újítások követelésével is felléptek, s így idővel a reformáció külön új irányzatait alakították ki. Így született meg az 1550-es években – elsősorban Kálmáncsehi Sánta Márton agitációja nyomán – a svájci polgári reformáció radikálisabb tanításait követő sacramentárius irányzat, majd felléptek a nép forradalmi törekvéseit leginkább kifejező anabaptista áramlatok, végül pedig az 1560-as években létrejött a legmerészebb vallásos újításokat hirdető antitrinitarizmus. Ezeknek az új irányzatoknak a kialakulását és terjedését már nemcsak heves vallási viták, hanem rövidesen társadalmi zavargások, sőt, felkelések követték – elsősorban az ország keleti részén. A reformáció köntösében jelentkező XVI. századi osztályharc betetőzését jelentette végül az 1569–70. évi tiszántúli népi felkelés Karácsony György vezetésével. A magyar reformáció megoszlásának, differenciálódásának két évtizede, vagyis az 1550-es évek közepétől mintegy a 70-es évtized derekáig tartó időszak, tehát a reformáció társadalmi mozgalmi radikalizálódásának, haladó irányban való továbbfejlődésének a kora.

Ez a két évtized egyúttal a reformáció megalkuvásának az időszakja is. A népi erők fokozódó aktivitásával, kisebb-nagyobb felkeléseivel szemben a reformáció korábbi derékhadát alkotó mezővárosi polgárság magatartása ingadozó, megalkuvó lesz. A fejlődő magyar polgárság, elsősorban a mezővárosok leggazdagabb kereskedő rétege, a tömegek egyre erőteljesebb szociális követeléseit már nem nézhette jó szemmel, mert saját gazdagodását is veszélyeztetve látta. Így a haladó erők erősödésével párhuzamosan megindul egy ellentétes folyamat: a reformáció híveinek egy része lassan kezd áthúzódní az uralkodóosztály oldalára, s a kirobbanó népi felkelések esetén nyíltan is összefog a feudális hatalom képviselőivel. Ez a fejlődési folyamat a legvilágosabban Debrecenben figyelhető meg. Az országnak ez a talán legjelentősebb és leggazdagabb mezővárosa az 1560-as évek elején mentesült a földesúri fennhatóság alól. A gazdag debreceni polgároknak már nem a további újítás, hanem az eredmények megszilárdítása volt az érdeke, s éppen ezért arra törekedtek, hogy

a lakosság szegényebb elemei további követeléseinek gátat vessenek. Így érthető, hogy Debrecen lett a magyar reformáció megalkuvásának a központja, s Debrecen prédikátora, majd püspöke, Melius Juhász Péter, ennek a főideológusa.

Ezek a változások, ez a differenciálódás azonban az ország szétszakítottsága, s így nem egységes társadalmi-politikai helyzete következtében, országrészenként különböző módon folyt le. A Tiszántúlon és főleg Debrecen környékén, a Melius által megszervezett református egyházzal szemben a haladó erők az anabaptista és antitrinitárius irányzatokat képviselték. Míg azonban a debreceni polgárság az antitrinitarizmust elvetette, addig az erdélyi magyar polgárság teljesen ennek a hívévé szegődött, sőt, maga a fejedelem is ehhez az irányhoz csatlakozott. Mialatt Debrecenben a sacramentárius álláspont hamarosan a megalkuvás és a reakció képviselője lett, addig az ország nyugati részén, ahol a gazdag városok s a nagybirtokosok ereje folytán az ortodox lutheri egyház erősödött meg, a haladás hívei éppen a sacramentárius irányzattal szimpatizálva vívták harcukat. Nem helyes ezért, ha az irodalomtörténész a reformáció ekkor kialakult és megszilárdult irányzatai alapján rendszerezi a kor jelenségeit. Hiszen egy debreceni sacramentárius a társadalom, a fejlődés kérdéseinek megítélésében, s így irodalmi munkásságában is közelebb áll a dunántúli luteránushoz, mint a dunántúli sacramentáriushoz; a dunántúli és felvidéki sacramentárius viszont olyan törekvések szószólója, melyért keleten az antitrinitáriusok harcolnak a sacramentáriusok ellen.

Az 1550-es évek végétől a 70-es évek elejéig terjedő időszak íróinak vizsgálatában nem dogmatikai állásfoglalásuk a lényeges, hanem az a körülmény, hogy a reformáció eredeti antifeudális célkitűzéseit fejlesztik-e tovább, vagy pedig annak megmerevedését segítik elő. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a reformációt, mint társadalmi mozgalmat képviselik-e vagy pedig a reformáció egyes irányzatai nyomán létrejött egyházak valamelyikét. Az evangélikus, református és unitárius egyházak létrejötte jelenti voltaképpen a reformáció feudalizálódásának a tényét, s ezért az eredeti antifeudális célokat

követő írók a keletkezőben lévő egyházakkal többé-kevésbé szembe kerülnek. Jó példa erre Dávid Ferenc és Bornemisza Péter helyzete. Dávid Ferenc, az antitrinitarizmus vezére volt, de az antitrinitárius mozgalomból kifejlődő unitárius egyház éppen a Dávid Ferencsel szembeni harcban, az ő tovább újító és tovább haladó törekvéseinek az elnémítása, s magának Dávidnak a bebörtönzése során jött létre. Bornemisza Péter igyekezett az evangélikus-lutheránus egyház keretei közé beilleszkedni, sőt ennek az egyháznak erőskezü püspökévé és egyházszervezőjévé lett. Mivel azonban híven kitartott a reformáció antifeudális célkitűzései mellett, sőt azokat tovább is fejlesztette, ellentétbe került saját egyházával, s ennek vezető körei teljes erővel részt vettek az ellene irányuló hajszában. A XVI. század második felében tehát élesen elválik a társadalmi mozgalmat, az antifeudális osztályharcot képviselő író a feudalizmushoz simuló egyházak íróitól.

Az íróknak ilyen szempontú különválasztása nem okoz nagyobb nehézséget. A reformáció mint haladó mozgalom és az egyházak mint hatalmi intézmények ugyanis egészen más magatartást, más jellegű írói tevékenységet igényeltek íróiktól. Az antifeudális harc részesei Szkhárosi Horvát és Sztárai kezdeményezéseit folytatják tovább még nagyobb erővel, még nyíltabb osztályharcos kérdésfeltevés-sel, s ezért fokozottan törekszenek a korabeli valóság bemutatására. Az egyházi írók ezzel szemben teológiai traktátusokat, dogma-magyarázó énekeket, kegyeskedő iratokat és kegyes templomi énekeket írnak, s tartózkodnak a valóságábrázolástól. Jó példák ez utóbbi irodalmi tevékenységre magának Melius Juhász Péternek oktató, szentírásmagyarázó énekei, melyek voltaképpen verses prédikációk, akárcsak Szkhárosi Horvát több éneke. De míg az utóbbi olyan bibliai tételre választ éneke tárgyaiul, melyeken keresztül saját kora legidőszerűbb kérdéseire szólhat hozzá, s a bibliai ígék magyarázata során teljesen a korabeli valóság hatása alá kerül, addig Melius rendkívül elvontan elmélkedik Krisztus születéséről, az úrvacsoráról, s ha tesz is a Szkhárosi típusú reformátorokéhoz hasonló kijelentéseket („Romlott ez világ az ember bűnejért”, „Iszonyú vétek elnyomá az embert” stb. VII, 120.), azok általánosságban mozognak, elvont

moralizálások maradnak. Csak akkor bírál, támad konkrétan Melius, amikor a haladóbb antitrinitárius állásponttal hadakozik a szentháromságról szóló énekében. (*Igaz szent írásból ki szedettetett ének*. VII. 129–54.) Melius egyik munkatársa volt a jó költői-formai érzékel és gyakorlattal rendelkező Szegedi Gergely, aki szép templomi zsoltáraival tette ismertté nevét. Ezek a zsoltárok azonban mennyire mások, mint Sztárai zsoltárparafrázisai vagy Kecskeméti Vég Mihály psalmusa. Sztárai is, Szegedi is átköltötték a X. zsoltárt, állítsuk szembe a zsoltár három strófájának Sztárai- és Szegedi-féle fogalmazását.

Sztárai:

*Tolvajképpen ment mintegy pusztába, ő álnok házában,
Az ártatlanon kegyetlenkedik ő nagy dagályában,
Az s z e g é n y e k e n vadnak szömei nagy ólálkodásban.*

*Álnokoskodik mint egy oroszlán titkon barlangjában,
Csak ólálkodik, hogy s z e g é n y essék ő szoros markába,
Kit megszaggasson, mikor ejtendi az ő hálójába.*

*Rontja, nyomódja az s z e g é n y e k e t az földre levágja,
Isten nem látja, az ő szívében lám ő azt gondolja,
Isten ezeket, hogy elfeledte és ingyen sem tudja. (V, 76.)*

Szegedi:

*Halálomra csikorgatja az ő fogát,
Álutakon titkon megvonta magát,
Hogy nyakamba kerítse ő hálóját.*

*Mint az farkas az juh után ólálkodik,
Bárány után az oroszlán sivalkodik:
Mindenkor csak utánam leselkedik.*

*Az gazdagság kevélységre készeríti,
Az ő lelkét kárhozattul nem félti,
Hogy isten légy azt ő soha nem hiszi. (VI, 221.)*

Míg Sztárai a „szegények” nevében szól és a zsoltár mondanivalóját a hatalmasok ellen fordítja, addig Szegedi valamilyen pontosan nem megfogható ellenség ellen panaszkodik. A zsoltárok végén Sztárai Istent, mint a „nyomorultak meghallgatóját” szólítja fel és ítéletét, büntetését követeli a kegyetlenekre, addig Szegedi csak az „ár-vák, özvegyek” Istenéről szól, és sokkal erőtlenebb a büntetésért való könyörgésben. Míg Sztárai zsoltára a reformáció híveinek ajkán küzdelemre ösztönöz, addig Szegedi átdolgozása már inkább csak a templomi kegyesség fejlesztője.

Bár Melius Juhász Péter tevékenysége éppen az 1560-as évtizedre esik, az 1550-es évek derekától a 70-es évek közepéig tartó mintegy két évtizednyi időszakra mégsem a megalkuvás a jellemző elsősorban, hanem a haladó mozgalom erősödése, a reformáció radikálisabb irányba való fejlődése. Az egyházak igazi megszilárdulása a század utolsó három évtizedében megy végbe, azután hogy 1570 körül a feudalizmusnak sikerült elfojtania a reformáció köntösében jelentkező antifeudális támadást. A protestáns egyházi irodalmak igazi kialakulásának időszaka is ennek folytán már a század végére esik; Melius és Szegedi Gergely, a magyar reformáció második szakasza harcos antifeudális íróinak megalkuvó kortársai csak a kezdetet jelentik, és műveik még megközelítőleg sem mutatják azt a sivárságot, szárazságot mint egy-két évtizeddel későbbi követőiké.

A reformáció harcos haladó irodalmának és a protestáns egyházi irodalomnak természetesen számos azonos vonása van, mind tartalmi, mind formai szempontból. Ez abból következik, hogy mindkettő nagyrészt a mezővárosi reformáció irodalmának a folytatása nemcsak társadalmi állásfoglalás szempontjából, de az irodalmi működés jellegét tekintve is. Ez az irodalmi differenciálódás érdekesen jelentkezik a képszerű, művészi, költői és a költőietlen, magyarázó-fejtegető írásmód együttes jelentkezésében. A reformáció haladó

íróinál a propagandajelleg csak látszólag, átmenetileg eredményezett művésziatlenséget, valójában azonban elősegítette új magasabb művésziségű költői formák kialakulását; az egyházi írók magyarázó irodalmából viszont művészet nem bontakozott ki. Különösen élesen látható ez a különbség akkor, ha Meliusékat nem az őket megelőző Szkhárosi Horvát-típusú írókkal hasonlítjuk össze, hanem a reformáció második szakaszát képviselő, velük kortárs Bornemiszaival, Heltaival. Az említettek, valamint az antitrinitárius drámák szerzői szintén a propagandát, a meggyőzést tartották feladatuknak, s többnyire ők sem merték nézeteiket pusztán szépirodalmi művekre bízni, vagyis eszméiket tisztán művészi alkotásokkal hirdetni, mégis náluk a művészi elem fokozatosan túlsúlyba jut, s néha valósággal ledobja már a prédikatori okoskodó magyarázatot, mint felesleges koloncot.

A reformáció e második szakaszának irodalmába ezek szerint – tekintet nélkül felekezeti hovatartozásukra – azokat az írókat soroljuk, akik továbbhaladtak, sőt határozottan előreléptek azon az úton, amelyen a mezővárosi reformáció elindult mind eszmei, mind irodalmi vonatkozásban. Itt tehát egy társadalomszemléletében, az osztályharcban elfoglalt szerepét tekintve, radikálisabb és egyúttal művészebb, a művészi elemeket lassan levetkező irodalommal találkozunk. Melius és társai írói tevékenységével szemben a reformáció e fejlettebb szakaszának igazi irodalmát Heltai, Bornemisza, az antitrinitárius drámaírók stb. képviselik. Vannak közöttük természetesen különbségek abból eredően, hogy Bornemisza lutheránus, Heltai legfontosabb műve, az esopusi mesék írásakor sacramentárius, mások pedig antitrinitáriusok; de ezek a különbségek nem elsőrendűek, hanem csak árnyalatokat jelentenek, s nem bontják meg e haladó írói réteg egységét.

Fejtegetéseinkből szükségszerűen következik, hogy a reformáció második – radikálisabb – szakaszának tárgyalásakor kevesebb figyelmet szentelünk az egyes irányzatok társadalmi elképzeléseket fedő vallásos koncepcióira. Bármennyire izgalmas Dávid Ferenc tanításainak rendszere, bármennyire Dávid műveiben találjuk meg a magyar reformáció leghaladóbb eszméit, ezek tárgyalását itt mégis mellőznünk kell, mivel forradalmi jövődölései nem váltak a kor irodalmának olyan erjesztőivé, mint például korábban Ozorai és Farkas András tételei. Dávid gondolatai mindenki másnál messzebbre jutottak, s bonyolult vallásos, bibliai fejtegetései mögött egy az osztályrendet megdőntő, a kizsákmányolást megszüntető világ képe sejlik fel. Az „ezeréves birodalom” közeli eljövételét hirdette, amikor az együgyűek (elnyomottak, szegények) „elveszik a földet, melyet ez ideig nagy kegyetlenséggel és fegyverrel bírtanak az hitetlenek”, s amikor „minden fegyvernek el kell veszni és megégettetni, a szabályából szántóvasak lesznek, az haragos vad bestiák nem ártnak és oly békesség leszen, hogy soha osztán semmi háborúságnak helye ne legyen.” Ezek a – münzeri kommunisztikus gondolatok határán járó – eszmék azonban a kor irodalmát alig befolyásolták, s ezért az irodalomtörténeti vizsgálat kiindulópontjául nem szolgálhatnak.

E szakasz irodalmának fejlettebb eszmeiségét az egyes haladó írók következetesebb társadalomkritikájában kell megkeresnünk. A mezővárosi prédikátorok írásainál szóltunk a feudális urak megterésével, megjavulásával kapcsolatos illúzióikról. Ennek az illúzióknak a hamisságát nemcsak a történeti fejlődés bizonyította be, de egyes íróknak, így elsősorban magának Szkhárosi Horvátnak az énekei is rációltak erre. Mikor Szkhárosi a valósághoz híven, a korabeli magyar társadalomból vett reális képek segítségével bemutatja kora „fősvény fejedelmeit”, leleplezése oly éles és oly következetes, hogy az olvasónak eleve kételkednie kell abban, hogy az ezekhez az

urakhoz intézett buzdító szavainak bármi foganatja is lehetne. Az írói ábrázolás tehát már Szkhárosi Horvátnál is rációfolt az illúzióra, a most tárgyalandó írónál pedig ennek az illúzióknak a nyomai is eltűnnek: a feudális osztállyal Heltai, Bornemisza, a Balassi-komédia szerzője már egyértelműen állnak szemben, ők már semmi jót sem várnak tőle.

Ennek a következetesebb antif feudális társadalomábrázolásnak az igazolására számos példát említhetünk. Heltai Gáspár például, aki első jelentős művének, *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogusnak* írásakor (1552) még nagyjából a Szkhárosi Horvátéhoz hasonló álláspontot vallott, 1566-ban kiadott esopusi fabuláiban már az egész nemesi osztályt a pokolra küldi. A nemes emberről és az ördögről szóló híres 99. fabulájában a nemes az ördöggel köt szövetséget, s a kizsákmányolásnak azok a rafinált új formái, melyeket Szkhárosi Horvát is felsorolt, mint az ördög ötletei szerepelnek. A mértéktelen földesúri kizsákmányolás így tehát az ördög ténykedésével azonosul, a földesurak maguk pedig az ördög szövetségeseivé válnak. Az erre az útra tért feudális osztály számára Heltai nem is tud más sorsot elképzelni, mint ami az ördöggel cimborálókat megilleti: a poklot. A nemességgel szembeni kérelhetetlen álláspont jól kiviláglik a nemes ember és az ördög egyik párbeszédéből, amikor a nemes megkérdezi, hogy miért viszik őt egy egész tüzes tóba, mikor megelégedne feleségével együtt egy káddal is:

„Felelé az hispán: minek a tó? Még az is kicsin immár. Mert ennyi sok urakat, nemeseket, kegyetleneket, hamissakat, vérszopópokat, dulófosztókat hordottam társaimmal bele, bizony kik még hátra vadnak a földön nemesek, minékünk nagy munkát szöreznek: mert a tót nagyobbra kell ásnunk, hogy azok is beleférjenek. Miért, hogy a nagymester [Isten] erősen prédikáltatja nekik a szent evangéliomot: de mint látjuk, egyik fülén bemegey, a másikon ki és senki ki nem tér a mi utunkból penitenciára, noha jól tudják, hogy a hamis, kegyetlen nagyurakat és több nemeseket mind elhordottuk. Ez a jele, hogy mind a többit is a kénkőves tüzes tóba kell hordanunk.”

Heltainak legszenvedélyesebb műve, a *Háló*, a katolikus egyház leleplezésében megy messzebbre, mint elődei. Szkhárosi Horvát csak érintette az egyház világi hatalmának kérdését, az inkvizíciót leleplező *Hálóban* viszont már ez a kérdés áll a középpontban, Heltai már nem az egyház vitatott tételeit vagy hamisnak mondott szertartásait támadja, hanem az egyház által bevezetett nyílt brutális terrort.

Az urakkal kapcsolatos illúzió teljes hiánya jellemzi a Balassi Menyhárt árulásáról írott komédiát. A darab ismeretlen szerzője ezt az országáruló oligarchát mint a feudális úr típusát állítja elének. Ez a típus a maga megrögzött gonoszságával, minden emberi érzésből való kivetkőzöttségével lehetetlenné tesz minden megváltozást. A darab a kor nagyurai számára csak a pusztulást tartja lehetségesnek, s ennek folyamatát meggyőzően ábrázolja Balassi Menyhárt fiának, Boldizsárnak még az apján is túltevő hitványságával. A XVI. századi rabló-oligarchia elkerülhetetlen züllését, rothadását állítja elének ez a kiváló alkotás. A kor másik nevezetes drámája, a Melius és Dávid hitvitáját ábrázoló antitrinitárius szellemű *Debreceeni disputa*, a parasztság aktív szerepének ábrázolásával mond újat. Szkhárosinál, Sztárainál, sőt, sok esetben Heltainál is a nép passzív áldozata az urak és az egyház bűneinek, s sorsán az Istenhez való fordulással segíthet csak, nempedig saját aktív cselekedeteivel. A *Debreceeni disputa*ban viszont a nép mint a megalkuvó, a katolikus magatartást magukra öltő sacramentárius prédikátorokat fenyegető reális erő jelenik meg, méghozzá magán a színen. Melius egyik híve, „György kardinál” a drámában már attól tart, be fog teljesedni az a mondas, mely szerint „a papokat a pórok bottal kergetik”. A dráma híven tükrözi a népi erőknél a társadalomban megnőtt objektív erejét, amit nem is csodálhatunk, hiszen éppen Karácsony György felkelésének évében készült.

A reformáció második radikálisabb szakaszát talán a legteljesebben Bornemisza Péter művei képviselik, elsősorban *Elektrája* és az *Ördögi kísértetek*. Az *Elektra* az antik téma és forrás ellenére, illetve annak segítségével, a gonosz fejedelem aktuális problémáját

állítja elének, vagyis szervelesen beleilleszkedik a magyar reformáció koncepciójába. A gonosz, zsarnok fejedelem megjavulásának itt természetesen még a lehetősége sincs meg, a legfontosabb újdonságot azonban azzal nyújtja Bornemisza, hogy Aegisthuson a büntetést nem Isten, hanem a törvényes, a jó fejedelemnek ígérkező Orestes hajtja végre. Orestest pedig erre a tette a reformáció prédikátoraihoz hasonlítóvá tett Mester készíti elő. Ebből világosan kiderül Bornemisza célzata: a prédikátor a gonosz fejedelem igazságos büntetésének közvetlen elősegítője, sőt, részben kezdeményezője legyen. A zsarnoksággal szembeni passzív magatartásnak és aktív ellenállásnak a problémáját veti fel Orestes nővéreinek, Elektrának és Chrysothemisnek az ellentéte, akik közül Chrysothemis hiábavalónak tartja a lázadást, s a sorstól, az Istentől várja a szabadulást. Bornemisza maga felhívja a figyelmet darabja utószavában arra, hogy a két nővér ellentétében van a dráma legfőbb politikai problémája. A dráma válasza erre a kérdésre teljesen egyértelmű: csak Elektra útja lehet helyes; a bátor küzdelem meghozhatja gyümölcsét, a zsarnokságba, a gonosz fejedelem uralmába való belényugvás azonban biztos pusztulásba vezet. A darabnak ezt a fontos mondanivalóját húzza alá a nép hangját – nemegyszer a reformáció zoltárainak stílusában – megszólaltató Chorus, aki rendületlenül bízik a jogos bosszú eljövételében, és bátorítja Elektrát ellenállásában. Bornemisza tehát a darab egész koncepciójával, a drámai konfliktus kiválasztásával és feloldásával jóval túlmegy a mezővárosi reformáció szemléletén. Ennél is többet nyújt azonban darabjának – a drámai cselekményhez már nem tartozó – utolsó jelenetével. Ebben az Orestest nevelő és őt az Aegisthussal szembeni bosszúra serkentő Mesternek a monológját olvashatjuk. A Bornemisza saját társadalmi-politikai törekvéseit leghívebben képviselő Mester itt arról elmélkedik, hogy vajon Orestes be fogja-e váltani azokat a reményeket, melyeket hozzáfűzött, valóban „jó fejedelem” válik-e belőle. A Mester kételyére az ad okot, hogy Orestes egész családja a legfertemesebb bűnök hordozója volt: „az nagy isten vakította meg ezeknek sziveket, hogy az ő nagy sok gonoszságokról, kevélységekről, fősვნენyégekről, buja-

ságokról, tobzódásokról megfizetnének, mert soha nem akarának végetvetni nagy undokságoknak". Ettől félti a Mester Orestest, s végül azzal zárja töprengését, hogy elmegy tanácsokat adni neki: „Jámbor és tiszta életű legyen, igazán és kegyelmesen éljen, ha úgy nem akar jární, mint az ő eleji." Mivel Aegisthus és Orestes személyében az író a feudális uralkodóosztályon belüli konfliktust, a rossz és jó fejedelem ellentétét igyekezett megragadni, az Orestesszel szembeni gyanakvás már annak a jele, hogy az író szükségesnek tartja felvetni a kérdést: egyáltalán jöhet-e a nép érdekében uralkodó, jó fejedelem az annyi bűnt összehalmozó feudális osztályból.

Az *Elektrában* erre a kérdésre Bornemisza kitérően felel, a Mester megpróbálja tanácsaival a helyes úton tartani Orestest. Bornemisza húsz évvel később írott prózai műve, az *Ördögi kísértetek* azonban azt bizonyítja, hogy két évtized tapasztalatai arról győzték meg az író: a feudális osztály romlottsága oly nagy fokú, hogy innen már semmi jó sem származhatik, még a prédikátor segítségével sem. Az *Ördögi kísértetek*, a XVI. századi irodalomnak ez az – európai viszonylatban is – különleges írói alkotása már egyértelműen sötét képet fest az uralkodóosztályról. Ebben a műben nem dereng semmi fény, itt nincsenek Orestesek, csak Aegisthusok: a XVI. századi magyar társadalom Aegisthusai és Balassi Menyhártjai. Az *Ördögi kísértetek*nek van azonban egy olyan vonása is, amely megkülönbözteti *Heltai meséitől*, a *Balassi-komédiától* és a *Debreceni disputától*, valamint az *Elektrától*: a mű mélységes pesszimizmusa. A 99. *fabula* és a *Balassi-komédia* „hőseinek” bukása az olvasóban a rossz elkerülhetetlen pusztulásának erőt, biztatást adó benyomását kelti; az *Elektrában* és a *Debreceni disputában* pedig jelen is vannak az újat, a jobbat képviselő s ezért diadalmaskodó erők. Az *Ördögi kísértetek* vilásképe azonban nem tűr semmi biztatót, ott a feudalizmus bűneinek egyértelmű elutasítása együttjár a gonoszság uralma megváltoztathatatlanságának érzésével. Érthető ez a pesszimizmus. Míg a többi most említett mű a reformáció radikális szakaszában készült, addig Bornemiszának ez a kiváló alkotása már a reformáció haladó társadalmi törekvései elbukása után, a feudális reakció és a vele

szövetkezett protestáns egyházak diadalmaskodása idején, 1577-ben jött létre. Az *Ördögi kísértetek* egyszerre tükrözi a reformáció legelősebb társadalombírálatát és a feudális reakció bekövetkezett győzelmét.

A reformáció második szakaszának irodalmában megfigyelhető következetesebb antif feudális szemlélet nemcsak eszmei-tartalmi változással, gazdagodással járt, hanem az irodalom műfajainak, formáinak, stílusának átalakulását is maga után vonta, vagy legalábbis bizonyos hangsúlyeltolódást idézett elő bennük.

A reformáció első szakaszának énekköltészetét vizsgálva a *bibliái* szemléletet, világképet, tematikát, műfajokat és stílust állítottuk előtérbe. Szkhárosi Horvátnak és társainak énekköltészetére ez volt elsősorban jellemző. Láthattuk azt is, hogy a bibliai elem nemhogy akadályozta volna a harcoss antif feudális és hazafias mondanivaló érvényre jutását, hanem elősegítette azt, s emellett számos irodalmunkat gazdagító művészi eredményhez, új formák, műfajok kialakulására vezetett. Ugyanakkor bármennyire döbbenetes aktualitással hangoztak el a bibliai parafrázisok szavai, ez mégiscsak a valóság közvetett, bizonyos áttételeken keresztül való ábrázolása. Az első prédikátorok a valóságból indultak ki, de a valóságban észlelt jelenségek közvetlen megfigyelésből származó művészi leírása helyett, megkeresték azokat az ószövetségi sémákat, melyek ráillettek az észlelt jelenségekre. A bibliai köntös lehetővé tette, elősegítette tehát a kor nagy kérdéseinek helyes írói megragadását, de a valóságnak csak valamilyen ószövetségi-biblikus tükörképét nyújtva, nem pedig annak közvetlen, áttétel nélküli ábrázolását.

E biblikus tükörkép bár túlsúlyban van a reformáció első periódusában, mégsem egyedülálló. E mellett, ezen belül, egyes részletekben megjelennek a realiztikus ábrázolás elemei is. Éppen Szkhárosi Horvát szolgáltatta erre számos példát. Mind a katolikus egyház, mind pedig a világi urak leleplezése során gyakran illeszt egy-egy olyan strófát énekeibe, melyek a mindennapi életből ellesett jeleneteket elevenítenek fel. Az *Emberi szerzésről* című énekben a ferences barát jellemzésekor olvashatjuk például ezeket a sorokat:

*Nem veszed eszedbe kis gyermek erkölcsét?
Mely igen fél tüle látván ellenségét,
Ottan fut anyjához, hogy megmentse fejét. (II, 228.)*

A *Kétféle bitről* értekező versében pedig már egy egész kolostor életét idézi fel egy böjti reggelen:

*Reggel a papok ha börtökben felkelnek,
Kelletlen az haltul igen birbitelnek,
Sok precest olvasnak, egyházat kerengnek,
Honnet balat hoznak, mindenfelé néznek. (II, 184.)*

Mind a két strófa a lényegét a valóságos élet mozzanatainak keresztül tudja sikeresen megragadni. Szkhárosi Horvát úgy állít itt élénk korabeli parasztgyereket, szerzetest a legtermészetesebb, legmindennapibb helyzetben, hogy az minden külön magyarázkodás, célzás nélkül is maradéktalanul és hitelesen hordozza műve eszmeiségét. A korabeli élet jelenségeit ilyen közvetlenül megragadó részleteket találunk Tinódinak *Sokféle részögösről* és *Az udvarbírákról és kulcsárokról* című énekeiben, valamint nem egy históriás énekében, s fokozott mértékben vannak jelen a valóságábrázolás elemei Sztárai Mihály drámáiban, pontosabban drámáinak azokban a részleteiben, ahol a teológiai vita kissé a háttérbe szorul.

A valóság biblikus köntösben való visszatükrözése és a valóság közvetlen ábrázolása közül a reformáció második szakaszának jelentős írói az utóbbit fejlesztik tovább. Főlesleges volna ezt hosszú idézetek bemutatásával külön igazolni, hiszen Heltai, Bornemisza prózai műveiből, a *Balassi-komédiából* és a *Debreceni disputából* szinte szünet nélkül áradnak a kor parasztjai, polgárai, nemesei életéből vett epikus, anekdotikus vagy drámai jelenetek. Hadd hívjuk fel mégis a figyelmet Heltai *Dialogusának* a városi bíró- és falusi papválasztásról adott mesteri képeire, és esopusi fabuláinak olyan önálló bővítményeire, melyek a korabeli, hegyek, dombok közt meghúzódó erdélyi falu életének különböző mozzanatait idézik fel; Bor-

nemisza *Postilláinak* és *Ördögi kísérteteinek* a kor főurairól festett megannyi remek anekdotikus részletére; a *Debreceni disputának* Péter pápa házatáját és környezetét ábrázoló első két jelenetére és a *Balassi-komédia* szinte valamennyi sorára.

Már ez a felsorolás is mutatja, hogy a közvetlen valóságábrázolás erősödése egyúttal az énekkel szemben a széppróza és a dráma előretörését is jelentette. A biblikus és a tárgyias valóság-hű ábrázolás tehát többnyire műfaji elhatárolást is jelent: a lírai elem általában a biblikus mezben fejlődik, nemcsak Szkhárosiék idején, de a reformáció második szakaszában, sőt azután is; viszont az epikus és drámai mozzanatok a realisztikus tendenciák vonalába esnek. A prédikátorok énekköltészeténél arra figyeltünk, hogy miképpen érlelődik egy újfajta líra a sok fejtegetés között, a históriás ének vizsgálatakor a hősi epika elemeinek felhalmozódását kerestük. Heltai, Bornemisza és kortársaik műveiben a prózai elbeszélés és a dráma utat törését kell figyelmünk középpontjába állítani, mert ezeknek a műfajoknak is a didaktikus-magyarázó szóaradattal szemben kellett kivívniok önállóságukat. A széppróza Heltai *Dialogusában* vagy Bornemisza prédikációiban voltaképpen csak betéte az értekezésnek, a magyarázatnak; Heltai fabulái eredetileg önálló szépirodalmi alkotások, szerzőjük azonban az értelmezés hozzáiktatásával ezeket is a didaktikus irodalom területére helyezi át. A dráma, miként azt Sztárainál vagy a *Debreceni disputánál* megfigyelhetjük, a hitvitából bontakozik ki, s az igazi drámaiság csak a teológiai fejtegetések háttérbe szorítása során erősödhet meg. Egyedül Bornemisza *Elektrája* és a *Balassi-komédia* mentesek a fejtegető-moralizáló kerettől vagy ráadáستól.

A reformáció második szakaszában a humanista eszmék, irodalmi formák, a humanista műveltség, s a humanizmus által propagált klasszikus kultúra elemei is kezdenek bevonulni a magyar reformáció irodalmába. Míg a reformáció első szakaszában a humanizmus nyomait legfeljebb csak a Jagello-kori humanizmus által propagált bizonyos nézetek átvételében figyelhettük meg, de a humanista műveltség elemeire, a reneszánsz irodalom formáinak kialakítására vagy átvételére alig akadtunk, addig Heltai és Bornemisza

idején ez már általánossá válik. Szkhárosi Horvát egy esetben emlegeti a gigászokat (II, 214.) – jóformán ez a klasszikus műveltség egyetlen lecsapódása nála; Tinódinál már valamivel több humanista jelenséget figyelhetünk meg, Sztárainál pedig az antik vígjáték hatására gondolhatunk komédiáinak öt actusra való tagolását látva: mindez a humanista műveltség és irodalom igen szórványos, elenyésző hatására mutat. Ezzel szemben Bornemisza Sophoklest, Heltai Esopust adaptálja a magyar viszonyokra; Bornemisza bőven felhasználja prédikációiban és az *Ördögi kísértetekben* a reneszánsz novellairodalmát, Heltai pedig *Magyar krónikájával* a magyarországi latin nyelvű humanizmus egyik legjelentősebb alkotásának, Bonfini históriájának a fordítója lesz. Az énekköltészet elemzésekor is felfigyelhettünk arra, hogy a mezővárosi reformáció egész eszmévilágát művészileg legteljesebben és már az igazi líra hangján éppen a humanista műveltségű fiatal Bornemisza tudta kifejezni.

A reneszánsz és humanista tendenciáknak ez az erősödése számos tényezőre vezethető vissza. Csak néhány körülményre szeretnék utalni. A humanista és klasszikus minták, források felhasználása összefüggött a már említett műfaji eltolódással. Míg a reformáció prófétikus hangú, hazafias lírája kiváló mintákat kapott az ószövetségtől, addig a szépprózai elbeszélés és a dráma, ha polgári célok szolgálatában áll, csak az antik és a humanista irodalomból meríthetett példaképeket, mintákat. Nagy jelentősége volt a humanista műveltség általános magyarországi elterjedésének is. A hazai nevesebb iskolákban már a Jagello-korban megkezdődött a humanista műveltség lassú térhódítása, ami a reformáció idején nagy lendülettel fejlődött tovább. A reformáció igen nagy súlyt helyezett az iskolázás fejlesztésére, az így kiszélesedő és színvonalában is emelkedő iskolázásban pedig – akárcsak a német reformáció is tette – nagy szerepet juttatott a klasszikus műveltség és irodalom tanításának. Éppen a reformáció segítette ezáltal a humanista műveltség széleskörű elterjedését. Miként a reformáció kezdetén egy-egy ószövetségi ismert név a hazáját védő bátor hős (Dávid, Judit stb.), az igazságos jó uralkodó (Salamon) vagy a gonosz fejedelem (Fáraó, Ákháb ki-

rály) képzeteivel azonosult, addig később már az ókori irodalom vagy a mitológia egyes alakjai is egészen közismertekké, a mindennapi szóhasználat részei lettek. A biblikus műveltség mellé ekkor csatlakozik a klasszikus műveltség számos eleme a széles, kevésbé művelt rétegekben is – s ez a kettősség azután hosszú ideig rendkívül jellemző marad a magyar művelődésre és irodalomra.

A reformáció második szakaszának irodalmát tehát a radikálisabb eszmeiség, a valóságábrázolás fokozódása, az elbeszélő próza és a dráma kialakulása, s a klasszikus és humanista hatások révén bekövetkező további elvilágiasodás jellemzi. Ennek tudatában kell röviden értékelnünk e szakasz íróinak művészi teljesítményeit, pontosabban a magyar reformáció dráma- és széppróza-irodalmának eredményeit.

A reformáció drámai irodalma Sztárai két komédiájával, a *Debreceni disputával*, a *Balassi-komédiával* és az *Elektrával* jelentékeny termést tud felmutatni. Ez az öt fennmaradt emlék a magyar nyelvű világi drámai irodalom sokat ígérő kezdeteit jelenti. Drámai hagyományok és drámai emlékek természetesen korábban is voltak, s ezek nélkül nem is jöhetett volna létre a reformáció drámája. Most azonban egy egészen új típusú drámai irodalomról van szó, mely gyökereken különbözik a magyar dráma minden korábbi csírájától.

Az írott dráma megjelenését mindig megelőzik a színjátszás különböző formái. Az alakoskodás, a mimikus ábrázolás vagyis a színjátszás elemei együtt keletkeznek a költészettel, a zenével és a táncsal, s így a magyar nép esetében is az ősidők óta számolni kell létezésükkel. Miként az ősi költészet elemeit részben maga a nép, részben a középkor hivatásos énekmondói, jocularai őrizték meg és fejlesztették tovább, ugyanúgy a színjátszás primitív, folklorisz-

tikus formái is továbbhagyományozódtak népi játékokban és a jocularok mulattató tevékenységében. És miként később, a XV. században és a XVI. század elején a hazai iskolák diákjai, valamint a külföldi egyetemek magyar hallgatói között egyre erősebben tért hódítottak a magyar nyelvű világi ének különböző fajtái, ugyanígy számolnunk kell a világi – többnyire szatirikus – színjátszás erőteljes fejlődésével is a diákság révén. A színjátszás azonban még nem drámairodalom, a Mohács előtti népi, jocular- és deák-színjátszásnak pedig egyetlen írott termékét sem ismerjük. Írott dráma – miként ez az irodalom más műfajainak esetében is történt – a latin nyelvű egyházi irodalom részeként keletkezett első ízben hazánkban. A középkori vallásos misztériumdrámák azonban gyökeresen különböznek mind az újkori polgári drámától, mind pedig az antik drámától: hiányzik belőlük az életből vett valóságos drámai konfliktus, céljuk: Krisztus vagy a szentek életének látványos megelevenítése, illetve a vallás különböző tételeinek népszerűsítése volt. A középkor végefelé már a feltehetően magyar nyelven is előadott misztériumjátékok mellett a humanizmus felújítja az antik vígjátékot is. Már a Mohács előtti időkből is számos adat tanúskodik Plautus és Terentius népszerűségéről, sőt, Plautus hatása alatt új, eredeti humanista vígjátékok is születnek hazánkban.

A reformációkori magyar dráma előzményeit tehát három irányban kereshetjük: a népi és diák-színjátszó hagyományban, a misztériumjátékokban és a felújított antik vígjátékban. Kardos Tibor meggyőzően mutatta ki, hogy a reformáció legelső drámáinak, Sztárai komédiáinak a keletkezésében mindhárom hagyomány fontos szerepet játszik. A világi színjátszó hagyománynak köszönhetőek Sztárai burleszk, szatirikus elemei, az antik vígjáték ismeretére vall e komédiák szerkezete. A legtöbb szál azonban a misztériumjátékokhoz vezet, ami érthető is az egykori ferences Sztárainál, hiszen a misztériumjáték nálunk elsősorban a ferenceseknél volt elterjedve. Sztárai drámái hittételek igazságát bizonyító, vallásos pörök, amelyenket – ellenkező tartalommal – a ferences misztériumok között is találunk.

A magyar reformáció drámájának megszületését természetesen nem lehet egyszerűen levezetni a korábbi drámai hagyományokból. Amiképpen az énekköltészet is gyökeresen újat hozott, bármennyire is magába olvasztotta a Mohács előtti költészet legkülönbözőbb elemeit, ugyanígy az új típusú dráma is a reformáció propaganda-hadjáratának köszönheti elsősorban megszületését. Az időben legkorábbi drámák ún. hitvitázó drámák, a valóságban is megtörtént hitviták utólagos, írásban való megörökítései. Sztárainak a *Papok házassága* című darabjáról ez pontosan megállapítható. A darab Sztárainak 1550-ben Vaskaszentmártonban erről a kérdéstről folytatott győzelmes hitvitájának az évében keletkezett. Komédiájával szélesebb körben igyekezett a papi nőtlenséggel szembeni reformációs álláspontot terjeszteni. Sztárai tehát éppenúgy nem irodalmi célkitűzéseket követ, mint Szkhárosi Horvát prédikációjellegű énekeiben, ami azt jelenti, hogy miképpen Szkhárosi Horvát és a többiek énekei csak részben költőiek, ugyanígy Sztárai darabjai is csak részben drámaiak. Miként az énekek esetében költőietlen fejtegetések váltakoztak költői részekkel, úgy Sztárai komédiáiban a teljes drámaiatlan, hosszadalmas fejtegetések és a drámai jellegű dialógusok között figyelhető meg ilyen kettősség. A teljes szövegében fennmaradt *Az igaz papság tikörében* voltaképpen egy a papszen-telés ellen írott prédikáció van feloldva részben Borbás bíró I. felvonásbeli hosszas értekezésében, részben pedig Tamás prédikátornak a pápa előtt elmondott kijelentéseiben. A prédikációra való utalás Borbás szavaiban szó szerint is benne van; így kezdi fejtegetését: „Hogy nyilván megértsed, jó Antal bíró, amint én hallottam a prédikációban, kétféle papság vagyon a szentírásban, ...” (V, 213.) Sztárai a komédiában a prédikációt tagoltta s így könnyebben érthetővé, s a dialógusok beiktatásával egyben szórakoztatóvá, s az ellenfelet nevetségessé tevővé változtatta. Jó írói érzékre vall, hogy a tanulatlan Borbás szájába nem ad semmi magasabb műveltségre valló kijelentést. Míg Tamás prédikátor állandóan szószerint idéz különféle teológiai írásokból, az egyházatyák könyveiből stb., addig Borbás, mikor Pálra hivatkozik, akkor is csak szabadon utal a bibliá-

ban foglaltakra. A hitvitázó dráma tehát a prédikációk, hitvitázó értekezések nehezebben emészthető teológiai eszmefuttatásait népszerű formában közvetíti a tömegeknek. Ez az értekezés-közvetítő szerep világosan kidomborodik az antitrinitárius *Debreceni disputa* esetében is, ahol a szerző Varga Ferenc, azaz Dávid Ferenc szájába csaknem szószersint a Dávid műveiből vett idézeteket ad.

A hitvitázó dráma szereplőinek egyetlen funkciója, hogy az író által helyeselt vagy kárhoztatott nézetek szócsövei legyenek. Mivel nem magát az életet akarja a szerző ábrázolni, alakjai szükségképpen sematikus figurák maradnak. Sztárainál a pozitív szereplők egyéniségéről semmit sem tudunk meg, akárcsak Szkhárosi Horvát az énekeiben, úgy Sztárai a drámában sem tud erőteljes ábrázolást adni a pozitív ideálokról. Valamivel jobb a helyzet a negatív szereplők-nél, illetve ezek közül is főként azoknál, akikről az írónak személyes tapasztalatai folytán közvetlen megfigyelései lehetnek, így Antal bírónál, Fráter Lukácsnál és Böröczk papnál. Őket burleszk, szatirikus elemek segítségével teszi valamennyire élővé Sztárai, de itt is megmarad a drámai jellemzés legprimitívebb eszközeinél. A lelki, jellembeli, magatartásbeli tulajdonságokat elsősorban külsőséges eszközökkel érzékelteti, így lesz Antal bozontos szakállú, Böröczk nélkülözhetetlen kelléke pedig a szatyor a palackkal.

A hitvitázó dráma mindennek ellenére egyik kiindulópontja lehet az igazi polgári dráma megteremtésének. Erre vall a Sztárai nyomán készült *Debreceni disputa* és a sajnos, csak kis töredékében ismert *Nagyvárad komédia*. A *Debreceni disputa* nemcsak eszmeileg jelent nagy lépést előre Sztáraihoz képest, hanem a dráma elemeinek erősödése terén is. Első két része, mely Péter pápa (Melius) házatáját s a hitvita előkészületeit ábrázolja, már igazi színpadi jelenetek. A voltaképpeni hitvitázó elem így a harmadik felvonásba szorult, s ezzel az első kettő mentesült a magyarázó-értekező balaszttól. A megalkuvó református pap alakját itt otthoni környezetben látjuk, nemcsak a hit dolgával foglalkozva, hanem szolgája társaságában, az ebédnél törődve stb. Jelentős lépés ez a teljes ember ábrázolása, a valóságot megjelenítő drámai jelenetek megalkotása

felé. A Disputa fejlettebb drámaiságát biztosítja a drámai konfliktus gazdagabb volta, vagy helyesebben megjelenése, hiszen Sztárainál konfliktusról aligha beszélhetünk. Sztárainál a kétféle hit Ozorai-féle koncepciójának megfelelően két egymással élesen szembenálló tábor ellentétéről volt szó, az igaz hit és a hamis hit táboráról. Ennek megfelelően az alakok is vagy feketék, vagy fehérek, teljesen ostobák vagy hibátlan, ideális példaképek. A Disputában azonban az ellentét a reformáció táborán belül van, a reformáció híveinek egy része – a megalkuvók – próbálnak kissé visszatáncolni, s radikálisabb ellenfeleikkel szemben kénytelenek a megvert katolikusok módszereihez, magatartásához folyamodni. Ez a helyzet sokkal bonyolultabb, árnyaltabb ellentéteket és ennél fogva – legalábbis a negatív alakoknál – sokrétűbb emberábrázolást követel meg. De nemcsak a dráma első két – magánkörnyezetben lejátszódó – hitvitától mentes felvonása, hanem a hitvitát magát ábrázoló harmadik felvonás is sokkal jobb, mint Sztárai bármelyik jelenete. Sztárainál csak a protestánsoknak voltak érveik, velük szemben a katolikusok mind ostobák és tudatlanok, akik csak makogni tudnak vagy handabandázni. Így ott igen egyoldalú a dialógus: a protestáns fél képviselői kifejtik álláspontjukat, melyre legfeljebb bárgyú megjegyzések és kérdések hangzanak el a másik fél oldaláról. A reformátusok és antitrinitáriusok ellentéte és vitája esetében viszont egyformán jól képzett és tanult erők küzdenek, az erők és az érvek bizonyos egyensúlyát teremtvé meg. Míg a katolikusok tudatlanok voltak Sztárainál, a Disputa reformátusai rosszindulatúak és hazugok, mivel tudják, hogy nincs igazuk, de ezt ravasz okoskodással igyekeznek leplezni. Itt tehát nem a butaság, hanem a hazugság lepleződik le, s ez már maga is sokkal drámaibb. A csonka *Nagyváradi komédiáról* csak annyit tudunk, hogy ott maga a hitvita magánemberek közt, magánkörnyezetben játszódik le, vagyis az elvont hitmagyarázat ebben is közelebb került a hétköznapi, valóságos élethez.

Az eddig tárgyaltaktól jelentősen különböző alkotás a *Comedia Balassi Menyhárt árultatásáról*. A reformáció radikális célkitűzései teljesen egybevágyó, a reformációs mozgalom részeként kelet-

kező, de teljesen világi jellegű *Balassi-komédia* semmiképpen sem kapcsolható ahhoz a fejlődési folyamathoz, melyet Sztárai indít el. Leleplező politikai szatíráról van szó, nem teológiai értekezések vagy prédikációk drámában való többé-kevésbé sikerült feloldásáról. Szerémi György emlékirata alapján tudjuk, hogy a politikai célzatú szatirikus komédiázás nem volt ismeretlen korábban sem: 1532-ben Gritti kormányzó kigúnyolására Budán adtak elő deákok egy politikai komédiát. Mivel a deákok egy része – mint azt Szkhárosi Horvát kijelentése félreérthetetlenül bizonyította, s mint azt számos ének is megerősíti – a reformáció vallásos és társadalmi célkitűzéseit teljes erővel támogatta, és irodalmi formában is propagálta, a társadalmi-politikai komédia általuk létrehozott típusa szervesen beleilleszkedik a reformációs mozgalom irodalmába. A *Balassi-komédia* témájával is idetartozik: a reformátorok által ostromozott fősvény és kegyetlen fejedelem típusát rajzolja meg gyilkos gúnyval és leleplező erővel. Természetes, hogy a darabnak a deák hagyománnyal való szoros összefüggése, s feltehetően deák-szerzőtől való eredete, a humanizmus elemeinek bővebb jelenlétére vezetett. Ezeket Kardos Tibor sokoldalúan tárgyalta a régi magyar vígjátékokról szóló tanulmányában.

A *Balassi-komédia* is elsősorban propagandisztikus alkotás, akárcsak a hitvitázó drámák. De ez a propaganda itt publicisztikai jellegű, vagyis e tekintetben inkább a Tinódi-féle propaganda-irodalomhoz áll közelébb, mint a prédikátorokéhoz, ami a közös deák-eredetből is következik. Valójában amolyan drámai pamfletnek tekinthetjük a komédiát, mely egy eseménynek, Balassi Menyhárt 1562. évi árulásának a körülményeit, előzményeit, indítóokait és esetleges következményeit igyekszik feltárni, leleplezni, s ennek az eseménynek a tükrében a típus, sőt, az egész osztály aljasságát bemutatni. Ezt a feladatot a darab azonban csak részben tudja drámai eszközökkel megoldani. Mondanivalóját ugyanis nem foglalja egy egységes drámai cselekménybe, sőt drámai cselekmény voltaképpen alig is van a darabban: a legfontosabb események nem a színen játszódnak, hanem csak elbeszélésből értesülünk róluk. A leglényegesebb mondanivalója a darabnak – mint arra Horváth János rá-

tapintott – Balassi Menyhárt árulásának a Kendi-féle összeesküvéssel való összekapcsolása. Így derül ki ugyanis az árulás háttere, indoka. Minderről Balassi Menyhárt szavaiból értesülünk, aki gyónása közben, miután már egy sereg bűnét, elsősorban korábbi árulásait elősorolta, így tér rá a főkérdésre: „ez volt feljebb való árulatóságom teljes életemben, mennyit miveltem azok közzül.” (VII, 279.) E „feljebb való” árulás elbeszélése során előadja, hogy miután Izabella visszatért Erdélybe, Gyalut kérte tőle, de nem kapta meg, s emiatti haragjában ő lett a Kendi-féle összeesküvés inspirálója. Mikor azonban azt látta, hogy az összeesküvés szénája rosszul áll, hirtelen köpenyegét fordított, ő leplezte azt le, sőt a királynő utasítására éppen ő vállalta összeesküvő társai rajtaütésszerű lekasabolásának feladatát. Ez ugyan sikerült, de Balassinak mégis félnie kellett ezután is saját lelepleződésétől, mert a Kendi Antalnak adott hitlevelét nem tudta megtalálni és visszaszerezni: „ettül fogva oztán mind félek, hogy engemet is megnyakaznak árulatóságomért” – mondja. (VII, 280.) Félelmében Szatmárba húzódott, s mikor János Zsigmond többször is hívatta őt Erdélybe, nem mert elmenni, s azt gondolva, hogy biztosan tudomást szerzett már az összeesküvésben való szerepéről, végül is a Habsburgokhoz pártolt. – Milyen drámai téma ennek az árulásnak a története! Az ismeretlen drámaíró azonban nem igazi drámai témát keresett Shakespeare módjára, hanem politikai pamfletet akart írni drámai formában. Így az igazi drámai téma és cselekmény a „főhős” rövid elbeszélésébe szorult, a drámai előadás pedig arra szolgál, hogy ezt az elbeszélést kiemelje, s a környezet, Balassi élete, fia bemutatásával, rajzával gazdagítsa.

Ha a Komédia szerzőjének célkitűzését ilyen módon szemléljük, akkor meg kell állapítanunk, hogy kiválóan oldotta meg feladatát. Az árulás körülményeinek az elbeszélése szerkezetileg úgy van elhelyezve, hogy a mű centrumát alkossa. Az öt részre osztott komédia középpontja – ezt a terjedelme is hangsúlyozza – a gyónási jelenet. A gyónási jelenetet alkotó mesteri dialógusban pedig éppen a legfőbb árulásnak, Balassi legaljasabb tettének az elmondása tetőzi be gáztetteinek felsorolását. A komédia többi négy része a gyónási

jelenet köré csoportosul: az első három bemutatja Balassit és előkészíti a gyónást, az utolsó pedig Balassi Boldizsár személyének bekapcsolásával amolyan gyilkos epilógusféle, mely azon keresztül, hogy nyilvánvalóvá teszi: a fiú még apjánál is hitványabb – teljessé teszi a leleplezést. Egyúttal ez a rész további részleteket tár fel Balassi Menyhártnak a Kendi-összeesküvésben való szerepéről. Ez az ötödik felvonás független a darab – egyébként igen sovány – cselekményétől, de nem független a politikai leleplezéstől, melynek érdekében a mű íródott. Ez a körülmény is amellet bizonyít, hogy nem igazi drámával, hanem kiválóan dramatizált politikai pamflettel állunk szemben.

Bár egyetlen műből nehéz általánosító következtetéseket levonni – a valószínűleg hasonló jellegű Gritti-játék szövegét ugyanis nem ismerjük –, mégis megkockáztathatunk egy feltevést ennek a drámatípusnak az eredetéről. Igazi drámai cselekmény, mint láttuk, nincs, a darab legterjedelmesebb és legfontosabb része pedig két szereplő dialógusa. Az első két felvonásban Balassi Menyhárt viszi a szót, az ötödikben Tamás deák (a rövidke harmadik felvonásnak minimális a szerepe): beszélgető partnereik nem egyenlő felek, kijelentéseik – néhány kivétellel – csak arra szolgálnak, hogy tovább lendítsék előbb Balassi Menyhárt, a darab végén pedig Tamás mondanóját. Az első két felvonásban Balassi embereinek a közbeszólásai mindig újabb és újabb leleplező önvallomásra készítetik őt, az ötödik felvonásban pedig Boldizsár ostobaságai alkalmat adnak Tamásnak egyre élesebb, vádoló kifakadásokra. Hasonló itt a helyzet mint Sztárai egyes jeleneteinél, ahol a katolikusoknak van ilyen passzív szerepük. Ebből az is következik, hogy a dialógus igazán drámaivá csak az érsekkel való gyónás során válik, a negyedik részben. Itt a dialógus szempontjából egyenlő felek állanak szemben, ezért pergő szóváltás keletkezhet, igazi drámai nyelven. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a dramatizált pamflet előzményei valamilyen dialogizált pamfletek lehettek. A XV. században, részben Erasmus nyomán, a dialógus mint műfaj rendkívül elterjedt, s hogy a magyar nyelvű irodalomban sem volt ismeretlen, azt Heltai

Dialogusa bizonyítja. A deákság kezén a dialógus-műfaj összekapcsolódhatott a színjátszó hagyománnyal, s így alakulhatott ki a politikai leleplezés szatirikus drámai formája. A *Balassi-komédia* azért sikerülhetett oly kiválóan ebben a nemben, mert a szerző a komédiázó hagyománynak egy kitűnő elemét, a parodisztikus gyónást tette a dialógus legfontosabb részévé.

A *Balassi-komédia* a reformáció más irodalmi alkotásaitól nemcsak világi jellegével különbözik, hanem a szépirodalmi formáknak és eszközöknek, ha nem is teljes értékű, de kizárólagos használatával. Nyoma sincs itt a reformáció irodalmában szinte mindenütt meglévő didaktikus ráadásnak, magyarázó, szájbarágó ballasztnak. Ennek a hiányát érezhette a darab prédikátor-kiadója, Karádi Pál, amikor előszót írt a komédia elé. Karádi a reformáció általános erkölcsi tanításai szempontjából tartotta értékesnek a darabot, ezért adta ki, és az általános erkölcsi tanulságokat vonta le belőle, sűrűn utalva a bibliai párhuzamokra. Karádi bevezetésével *együtt* illeszkedik be e világi jellegű komédia a reformáció irodalmába.

Hasonló esettel találkozunk a kor legkiválóbb drámájának, Bornemisza *Elektrájának* esetében is. Az *Elektra* gyökeresen világi és szépirodalmi alkotás, amely nem tűr meg magán belül semmiféle prédikatori magyarázkodást. Ezt Bornemisza maga igyekszik pótolni a drámának Perneszych Györgyhöz címzett ajánlásában és az előljáró beszédben. Ettől eltekintve azonban az *Elektra* a *Balassi-komédiától* – a hitvitázó drámákról nem is beszélve – gyökeresen különböző alkotás. Sztárai darabjainak, a *Debreceni disputának* és a *Balassi-komédiának* az esetében annak lehettünk tanúi, hogy a reformáció harcainak nem szépirodalmi jellegű propagandisztikus irodalmi alkotásaiából hogyan bontakoznak ki a drámai elemek, hogyan tökéletesedtek ezek, s teremtek meg egy közvetlenül a korabeli valóságot ábrázoló drámairodalom feltételeit. Az új polgári műfajok megszületésének ez az egyik útja. Az *Elektra* vagy a próza területén Heltai meséi egy másik utat képviselnek. Itt a külföldi irodalom művészi-leg teljes értékű alkotásainak a szabad átdolgozásáról, a magyar társadalom valóságára való alkalmazásáról van szó. Bornemisza és

Heltai a magyar társadalom problémáit, de ugyanakkor hétköznapijainak rajzát is, beleviszik Sophokles vagy Esopus műveibe, lényegében új, eredeti alkotásokat teremtve. Nem kétséges, hogy ezen a módon születhettek ekkor a művészileg legérettebb alkotások, hiszen a reformáció íróinak éppen a tiszta művészi kompozíció iránt volt a legkevesebb érzékük: Sophokles vagy Esopus ezt pótolta. A hazai valóság hozzáadásának, a kompozíció alkotó jellegű átalakításának feladatára pedig már kiválóan alkalmasak voltak íróink.

Eredeti magyar műnek kell tartanunk a magyar *Elektrát*; az antik remekmű témája a magyar reformátor kezén a gonosz fejlődés szükségzerű bukásának időszerű témájává alakult. Ennek érdekében jeleneteket iktatott be, új szereplőt alkotott, rövidített vagy bővített, átalakította a dialógusokat. Ehhez járul a hazai színek, vonatkozások bevitele a darab részleteibe, amit már Móricz Zsigmond megfigyelt. Aegisthus és Klytemnestra korabeli magyar nagyurak és nagyasszonyok módjára beszélnek, udvarukban lantosok, trombitások, dobosok működnek, a vénasszonnyá változtatott Chorus a reformáció zoltárainak hangján kiált bosszúért.

Az *Elektrát* azért is különleges hely illeti meg a reformáció drámairodalmában, mert szerzője nemcsak reformátor, hanem egyúttal kora egyik legkiválóbb magyar humanistája. Bornemisznál nemcsak a humanizmussal való fokozottabb érintkezés, a humanista hagyományok erőteljesebb felhasználása figyelhető meg, mint Heltainál, a *Balassi-komédia* szerzőjénél, vagy a reformáció második szakaszának más íróinál. Ő humanista a javából, a humanista műveltség teljes fegyvertárának a birtokában van, a külföldi humanista egyetemek neveltje. Bornemisza teljes erővel részt vesz a reformáció harcaiban, átveszi és radikális irányban továbbfejleszti a mezővárosi reformátorok koncepcióját és a biblikus elemeket, de ugyanakkor kiválóan ismeri az antik és a humanista irodalmat, magáévá tesz olyan humanista eszméket, melyeket egyébként hiába keresnénk a magyar reformátorok írásaiban, s magas színvonalon él benne a reneszánsz formakészség, a művészi forma iránti érzék.

Az *Elektrában* is együttesen van jelen a reformátor és a huma-

nista. A reformáció és humanizmus kettőssége világosan kidomborodik Bornemisának a darabját magyarázó megjegyzéseiből. A darab elején, mint már említettük, két magyar nyelvű ajánlás, előljáró beszéd áll. Ezek előrebocsátják – a prédikátorok módjára – a darab reformációs tanulságát: „az úr isten noha halogatja az büntetést az bűnért, de azért el nem feledkezik róla, hanem hova inkább késik, annyival inkább röttenetesben bosszúját állja, minden személválogatás nélkül.” A darab végén egy utószó áll, de már latin nyelven. Már a nyelv is kifejezi, hogy az író itt nem a szélesebb olvasóközönséghez, hanem a tudós humanista világhoz fordul. Ebben humanista módjára, a humanisták számára fogalmazza meg munkája célkitűzését és értelmét. Itt nem Isten büntetéséről beszél már, hanem egyrészt a darab középpontjában álló „politikai problémáról”, arról, hogy szembe kell-e szállni a zsarnokkal, vagy pedig tűrni és várni az idő jobbrafordulását, valamint a magyar nyelv műveléséről. Ez utóbbival Bornemiszta Pesti Gábor és Sylvester humanista nyelv-művelő munkájának folytatását hirdeti és valósítja meg. A Pesti Gábornál olvasható fejlett, igényes humanista műpróza válik Bornemiszta kezén kitűnő magyar drámai nyelvvé, amelybe – akárcsak Sylvester bibliafordításának soraiba – önkéntelenül belejátszik az antik vers ritmusa. De nemcsak az antik versé, mellette, ezzel párhuzamosan, néha összegabalyodva ott hullámszik a magyar vers hangsúlyos ritmikája is. A deák, prédikátor és humanista Bornemiszta agyában a kor magyar énekeinek ritmusa együtt zsong a daktilusokkal és megteremti az *Elektra* nyelvének különös zeneiségét, Bornemiszta munkásságában, a reformáció harcainak sodrában így virágozik ki az igazi magyar reneszánsz; folytatója ebben költőtanítványa, a magyar nyelvű líra első klasszikusa lesz.

A reformáció irodalmában a széppróza kibontakozása elé tornyosult a legtöbb nehézség. Míg az ének és a dráma előszóval is terjedhettek és terjedtek, az irodalmi színvonalú, elbeszélő próza feltétlenül megkövetelte az írott közvetítést. A szóbeli terjedés jelentőségét az is bizonyítja, hogy még az olvasást igénylő prózairodalom első kezdeményezései is magukon viselik a szóbeliséghez való bizonyos fokú igazodás jellegét. A reformáció első jelentékeny prózai alkotása, Heltai Gáspár *Dialogusa*, műfaját tekintve nem teszi lehetővé a szóbeli közvetítést. A dialógus ugyan olvasásra szánt műfaj, Heltai könyvének forrása azonban egy traktátus, Franck Sebestyén műve. Elképzelhető, hogy az értekezésnek dialógussá való feloldása, a szóbeli terjesztés, talán iskolában való felolvasás érdekében történt. A reformáció másik nagy prózaírójának, Bornemisza Péternek az alkotása pedig egyenesen elmondásra szánt prózai írásokból: prédikációkból fejlődött ki.

A reformáció elbeszélő prózáját mindössze e két jelentős író, Heltai és Bornemisza munkássága képviseli. Kettőjük prózai kezdeményezései mégis éppúgy sejtetik egy magas színvonalú, új típusú, polgári elbeszélő próza kialakulásának lehetőségét, mint a *Balassi-komédia*, a *Debreceni disputa* és az *Elektra* egy virágzó magyar drámairodalomét. Bár Heltai és Bornemisza munkássága közvetlen írói célkitűzésük, műfajaik, stílusuk különbözősége révén nagyon eltérő, mindketten a polgári jellegű prózai elbeszélés kialakításán munkálkodnak. Heltai és Bornemisza prózai műveiben is tanúi lehetünk annak a folyamatnak, melyet már az énekekben, a verses epikában és a drámában is megfigyelhettünk: a didaktikus célú művekből lassan művészi alkotások bontakoznak ki.

Heltai Gáspár prózaírói munkásságának négy kiemelkedő alkotást köszönhetünk, a *Dialogust* (1552), a *Száz fabulát* (1566), a *Hálót* (1570) és a *Magyar krónikát* (1575). Mind a négy műve idegen

nyelvű munkák átdolgozása, részben fordítása, mégis mind a négynek az esetében kidomborodik Heltai eredeti elbeszélő művésze. Első művében nemcsak dialógussá oldotta fel Franck Sebestyénnek a részegség ellen írott traktátusát, hanem teletűzdelte azt a hazai életből merített jelenetekkel, anekdotikus, életképszerű részletekkel. Gonsalvius Reginaldusnak, az inkvizíció ellen írott vádiratát úgy ültette át magyarra *Háló* című könyvében, hogy az egyúttal színes, izgalmas olvasmánnyá is vált, a *Magyar krónika* esetében pedig programszerűen is vallja, hogy Bonfini tudós történetét az „együgyűek” számára akarja hozzáférhetővé tenni, s ezért nemcsak lefordítja azt, hanem egyszerűbbé, könnyebbé is teszi; Bonfini fejtegető, oknyomozó részeinek elhagyásával az elbeszélő, mesélő elemet erősíti. A legtanulságosabb természetesen Heltai írói magatartása és művésze szempontjából a *Száz fabula*, ahol nem értekezést, leleplező vitairatot vagy tudós történeti művet vesz alapul, hanem szépirodalmi alkotást: Esopus meséit.

A klasszikus szépirodalmi szöveget Heltai is szabadon alakítja, miként azt Bornemisza tette drámája esetében. De Heltai is, akár csak az *Elektra* szerzője, vagy a *Balassi-komédia* kiadója, a már önmagukban is tanító jellegű mesék átdolgozásával sem érezte művét teljes értékűnek, s ezért minden egyes meséhez külön magyarázatot fűzött, a mesék „értelmé”-t. Ezek az értelmezések – különösen a gyűjtemény elején – sokszor terjedelmesebbek magánál a mesénél is, jelezve, hogy Heltai szemében a művészi alkotás, a mese csak eszköz, a mondanivalójának lényegét tartalmazó értelmező, tanító fejtegetések számára. Heltai a szórakoztató szépirodalmi művek iránti prédikatori előítéletektől annyira tart, hogy műve ajánlásában valósággal védőbeszédet mond meséi érdekében. Kifejti, és egy százegyedik mesének az előszóba való beillesztésével megerősíti, hogy „noha e fabulák embertől talált és meg gondolt dolgok”, de azért igen tanulságosak és hasznosak. Lehetségesnek tartja, hogy sokan ócsárolni fogják munkáját, de azt is hiszi, hogy lesznek, akiknek tet-szeni fog. „Miért hogy nem csak a pusztá fabulákat szörzettem egybe, hanem minden fabulának az értelmét is melléje töttem. Mellyet meg

sperköltém, és meg ékössitöttem szent írásokkal, és egyéb szép bölcs mondásokkal, és közbeszédökkel.” Tetszésre tehát nem fabuláival, hanem értelmezéseivel számít! Az irodalomtörténész számára viszont az a kérdés lényege, hogy Heltai e tudatos elhatározásával ellentétben, öntudatlanul hogyan haladt mégis az eredeti magyar széppróza megteremtésének útján, hogyan válik a mesegyűteményen belül egyre inkább a szépirodalmi elem a döntővé a didaktikaival szemben. Ezt a fejlődést már a mesék és értelmezések terjedelmi arányának megváltozása is meggyőzően szemlélteti. Míg a gyűjtemény elején a mesék egészen röviddek, nem haladják meg Pesti Gábor humanista Esopus-fordításainak terjedelmét, addig a sorozat végefelé rendkívül megnőnek, sokszorosai lesznek a korábbiaknak. Ezzel fordított arányban alakul az értelmezések mérete. Ezek már azzal is sokat veszítenek súlyukból és fontosságukból, hogy a mesék kibővülésével együtt az író a magyarázatokat nem növeli, de ezen felül az értelmezések még össze is zsugorodnak korábbi terjedelmükhöz képest. Maga az író is kénytelen felismerni, hogy ezekre már nem sok szükség van, s inkább csak a korábban megkezdett és programszerűen is meghirdetett rend, sablon miatt folytatja írásukat. Ezt bizonyítják az ilyen megjegyzések egyes értelmezések elején: „E fabulának az értelme könnyű” (73.); „E fabulának nem szükséges sok beszéddel az ő értelmét megadni” (96.) „Ennek a fabulának sem szükséges igen hosszú értelmet megjedzenünk” (99.). Maga Heltai is látta tehát, hogy mondanivalóját magával a mesével, vagyis pusztán szépirodalmi eszközökkel is képes maradéktalanul kifejezni. Ez nemcsak Heltai szépírói tudatosodásának a következménye, hanem annak is, hogy maguk a mesék átalakultak, nagy fejlődésen mentek keresztül, egyre félrecérthetlenebbül hirdették a reformátor író erkölcsi-társadalmi álláspontját.

Igen nagy a különbség a mesegyűjtemény elején és a végén helyet foglaló mesék között. Kezdetben a mesék csak egész rövid miniatűr-cselekménnyel rendelkeznek, s lényegük az erkölcsi tanulságot hordozó rövid párbeszéd. A környezet ábrázolásáról szó sincs, a beszélő vagy cselekvő állatok szinte légüres térben mozognak, a mese

tértől és időtől független. Ezek a kis mesék, persze így, ebben a formában is kitűnően fejezik ki a reformátor gondolatait, hű tükrévé válnak a korabeli társadalmi viszonyoknak. Jó példa erre a 4. sz. mese az ebről és a juhról. Az eb hamis váddal pereli a juhot, egy állítólag neki kölcsönadott kenyér visszaadását követeli. A juh tagadja, hogy valaha is kapott volna valamit az ebtől, de még csak nem is látta őt eddig sohasem. Felvonulnak azonban a tanúk: a farkas, a kánya és a sas, s ezek szemrebbenés nélkül megerősítik az eb vádját. A bíró ítélete alapján a juh kénytelen egy kenyeret adni a kutyának, s hogy ezt megtehesse, levágatja és eladja a gyapját. Ez azonban pusztulására vezet, mert télen bundája nélkül nyomorultul megfagy. – Ez a kis mese kiváló leleplezése a feudális igazságszolgáltatásnak, az úriszéknek; vádló, bíró és a tanúk egy társaságból, a hatalmasok közül kerülnek ki, s így velük szemben a védtelen szegénynek vesztett ügye van. Miként a mezővárosi prédikátorok a biblia különböző történeteit válogatták ki oly módon, hogy azok éppen ráillők legyenek a magyar viszonyokra, úgy Heltai most az esopusi mesékkel teszi ugyanezt. Az értelmezés azután arra szolgál, hogy a mesének az állatszereplők által hordozott, rejtett tanulságát kifejtse, és a hazai viszonyokra alkalmazza.

Lassan azonban egyre több reális elem nyomul be a mesékbe. Feltűnik a környezetrajz: hegyek között, patakok mellett, legelők és erdők között, kis hegyi falu határában vagyunk. Az állatszereplők között feltűnik az ember, a pásztor, a paraszt, sőt, a mesegyűjtemény legkiválóbb darabjában, a nemes emberről és az ördögről szóló fabulában már teljesen emberi környezetbe érkezünk el. Állatok helyett itt már nemes ember, nemes asszony, tisztartó, pórok, parasztasszonyok, parasztgyerekek között játszódik a cselekmény. Az első mesék ugyanúgy a társadalmi igazságot fejezték ki, mint a későbbiek, de nem a valóság konkrét elemein keresztül, hanem szimbolikus állatfigurák segítségével. Valóságos viszonyok nem realista módon való tükröződéséről van ezekben szó, innen indul el Heltai, hogy eljusson ugyanezen valóságnak immár realiztikus ábrázolásához. A mesében fokozódó valóságábrázolás az, ami feleslegessé teszi

a magyarázatot. Ennek a folyamatnak az eredménye, hogy a gyűjtemény 99. darabjaként megszületik a magyar széppróza első művészi értékű, eredeti alkotása: a nemes ember és az ördög története.

A széppróza fejlődésében más utat járt meg Bornemisza. Nem dolgozott át szépprózai alkotásokat, hanem prédikációkat, prédikációgyűjteményeket írt. 1573 és 1579 között öt vaskos kötetben adta ki ún. *Postilláit*, majd 1584-ben egy egykötetes újabb gyűjteménnyel, a *Foliopostillával* lépett a színre. Nemeskürty István Bornemisza stílusáról szóló tanulmányában meggyőzően kimutatta, hogy a *Postillák* szerzője az élőszóbeli előadásra szánt szónoki prózától fokozatosan eljutott egy már csak olvasásra alkalmas, stílusosan jól kidolgozott könyvprózához. A fordulópontot ebben a fejlődésben a *Postilla* IV. kötetének függelékeként megjelent *Ördögi kísértetek* alkotják. Ez a maga nemében szinte egyedülálló mű szintén a prédikációból nőtt ki, de maga a szerző is érezte, hogy az ördög kísértéseiről szóló fejtegetései már különböznek a prédikációktól, s ezért először elkülönítette őket a *Postilla* IV. kötetén belül, majd külön is kiadta. Az olvasmány-próza kialakulása szempontjából nagy jelentősége van a *Foliopostillának*, amely lényegében ugyanazt ismétli, amit a *Postilla* öt kötete már nyújtott: az egész évre szóló prédikációk gyűjteményét. Egy újabb teljes prédikációgyűjtemény írását és kiadását éppen az tette szükségessé, hogy felismerte az ilyen prédikációk olvasmányként való felhasználásának jelentőségét. Ezért ismétli most meg más stílusban a *Postillák* anyagát.

Az olvasmánynak szánt prédikáció azonban még nem elbeszélő próza, Bornemisza a széppróza úttörőinek egyikévé a prédikációiba nagy számban beillesztett irodalmi jellegű részlettel válik. Nem új jelenség ez. Már a középkor katolikus prédikátorai, közöttük is elsősorban a ferencesek, bőven éltek a prédikációt színesítő, a hallgatók érdeklődését fokozó, az elvont vallásos tételeket szemléletesen érzékeltető történetekkel. Temesvári Pelbárt például számos legenderészletet, példát illeszt prédikációinak szerkezetébe. A prédikáció anyagának ilyen felfrissítése még inkább szükségessé vált a reformáció prédikátorainál, akik – részben maguk is egykor ferencesek

lévén – továbbfejlesztették a már ismert szerzetesi gyakorlatot. A prédikációkba beleszótt példaanyag azonban jelentősen megváltozott: eltűntek a legendák, a szentek életéből vett csodás történetek, a különböző csodás elemekkel átszótt példák, s ezek helyébe bibliai jelenetek, de még inkább a korabeli élet jelenségeinek rajza lépett. Különösen érvényes ez Bornemisza prédikációira. Tanításainak meggyőzővé tétele érdekében ugyanis olyan nagy mennyiségben olvasztotta bele beszédeibe, fejtegetéseibe az egykorú valóság ezernyi mozzanatát, hogy kötetei szinte a maga teljességében mutatják be a kort. A főurak, nemesek, főpapok, szerzetesek, prédikátorok, parasztok, polgárok élete eseményeken, jeleneteken, leírásokon, néhány vonással élővé varázsolt figurákon keresztül döbbenetes nyíltsággal bontakozik ki előttünk. A lényegét, a tipikusát tudta kiválasztani kora jelenségeiből, s valósággal művelődéstörténeti pontossággal állítja elénk alakjai, eseményei környezetét, külsőségeit is.

Bornemisza azonban többet tud adni, mint csak nyersanyagot. Nem elégszik meg pusztá leírásokkal, egyes megtörtént esetek szűkszavú elbeszélésével, hanem atmoszférát is teremt, a lelki és jellembeli vonatkozásokat is érezteti. A *Postillákban* megfigyelhető írói alakítás természetét a legjobban az egyes bibliai jelenetek általa való elbeszélésénél figyelhetjük meg, itt ugyanis láthatjuk, hogy mit ad hozzá a készen kapott anyaghoz. A biblia figuráit, eseményeit és megállapításait eszmei, gondolati szempontból úgy alkalmazza kora jelenségeire, mint prédikátorelődei. Írói szempontból azonban óriási a különbség Szkhárosi Horváthoz, Sztáraihoz képest: Bornemisza a bibliai történeteket nemcsak aktuálissá, hanem emberivé, s lélektanilag hitelessé is teszi, és a realitáshoz hozza közelebb. Jézus születésének elbeszélésekor arra is kiterjed például a figyelme, hogy vajon kocsin vagy gyalog utazott-e József és Mária Betlehembe; azt pedig, hogy egy istállóban voltak kénytelenek meghúzódni, szintén szükségesnek tartja valamivel megokolni: „Hiszed-é, hogy eleget nem futosott nyavalyás József is, hogy avagy csak egy kis füstös szobácskát kaphatna!” A húsvéti események elbeszélésekor utal arra, hogy a sírt felkereső asszonyok mondogatják egymásnak útközben, hogy vajon

ki fogja majd a nagy követ elmozdítani a sírról. Ehhez hozzáfűzi: „Kábaság volt nyavalyásoknak ez, hogy otthon meg nem gondolták, az nagy követ kikkel kellene lefordítani. Mert reánéztek a temetéskor, és tudták, hogy nagy a kő!” A Passió előadásakor Júdás árulásának, Péter tagadó nyilatkozatainak és Pilátus magatartásának a lélektani motiválása vonhatja magára a figyelmet. Az elbeszélések ilyen jellegű továbbfejlesztésében valamilyen racionális és analitikus tendencia érvényesül. Ezzel pedig Bornemisza a polgári próza irányába mutat előre.

Bornemisza prózai műveiben a szépirodalmi és a nem szépirodalmi elem nem választható el egymástól olyan élesen, mint Heltainál, akinek meséinél ez szerkezetileg is nyilvánvaló. Anekdotikus elbeszélések, iróilag átformált bibliai jelenetek, korabeli életképek vagy külföldi novellák rövidített átírásai szinte rendszertelenül vegyülnek össze az elmékedésekkel, magyarázatokkal, a teológiai kérdések taglalásával. Az írói elemek leginkább az *Ördögi kísértetek*-ben jutnak olykor túlsúlyra, de egyébként is ez az a könyv, ahol Bornemisza a széppróza közelébe jut. Prédikáció-gyűjteményeinek egészére, de ezen belül elsősorban az *Ördögi kísértetekre* bátran elmondhatjuk, hogy a soha meg nem született régi magyar regény lehetősége rejtezik benne. Csak a kompozíció hiányzik és a hősök, bár a főhős lényegében adva van: az ördög. Nem ellentmondás, hogy a polgári széppróza úttörésekor az ördög személye áll a közép-pontban. Ez éppen megfelel az elbeszélő próza fejlődése megfelelő szakaszának.

A feudális irodalom is ismerte az elbeszélő prózát. A legendák és a lovagregények bizonyítják, hogy a feudális kor jelentős eredményeket tudott elérni költött prózai történetek kialakítása terén. Az új polgári jellegű elbeszélő próza azonban gyökeresen különbözik ettől. A legendákra és lovagregényekre vagy akár a feudális eposzra s a feudális irodalom egyéb termékeire általában a rendkívüliség kultusza a jellemző: rendkívüli emberek (szentek, királyok, páratlan nagyságú hősök stb.) és rendkívüli események (csodák, végnélküli kalandok stb.). A valóság ezekben a művekben csak

áttételeken keresztül jut érvényre, vagy a részleteken keresztül nyomul be itt-ott. Ezzel szemben a polgári jellegű próza az élet közvetlen megfigyeléséből indul ki, a valóságos jelenségeket, típusokat, körülményeket ábrázolja. A polgári regény előtörténetében ezért van olyan nagy szerepe bizonyos félirodalmi műfajoknak, mint a napló, emlékirat, útleírás, levél stb; ezek ugyan egységes epikai kompozícióval nem rendelkeznek, viszont annál gazdagabbak a valóság, mégpedig a hétköznapi valóság elemeinek írói megörökítésében. Ilyesféle szerepet töltött be nálunk a reformáció prózája, akár Heltai *Dialogus*ára, akár Bornemisza prédikációira gondolunk: egységes epikai koncepció nincs, viszont felhalmozódnak a polgári próza elemei.

A feudális epika és a klasszikus polgári regény között foglal helyet a reneszánsz szépprózája. Lényegét, a valósághoz való viszonyát tekintve már az újat képviseli: a valóság elemein épül fel. Kompozíciójában azonban nem nélkülözheti a rendkívüliség motívumát. A valóság megfigyeléséből és hű ábrázolásából ebben a korban születhetett már megannyi részlet, de pusztán az emberek közönséges, mindennapi tevékenységéből nem lehetett epikai kompozíciót létrehozni. A reneszánsz kor nagy prózaíró-óriásai a valóságos életanyagot egy a fantasztikum világából kölcsönzött mozzanat segítségével rendezik nagy epikai kompozícióba. Gargantua és Pantagruel vagy a „búsképű lovag” groteszk alakja mellett Bornemisza nemesi öltözékben megjelenő ördöge is válhatott volna egy epikai kompozíció központi alakjává. Hogy az ördög kiagyalt figurája nagyon is helyén való lehet egy realisztikus irányú prózai elbeszélésben, arra éppen Heltai 99. fabulája a példa, de igazolja ezt a világirodalom is. Le Sage még jóval később is remekművet alkothatott „sánta ördög”-e segítségével.

Az elbeszélő próza vizsgálatát ugyanazzal a tanulsággal zárhatjuk, mint a drámáét: irodalmunk a reformáció második szakaszában elérkezett a korai magyar polgári széppróza megteremtésének küszöbéig. Remekműveket, klasszikus magyar regényt azonban éppen úgy nem alkothattak e kor írói, mint nagy magyar drámát.

A reformáció irodalma a lírában, verses epikában, drámában és prózai elbeszélésben egyaránt úttörő kezdeményezésekkel büszkélkedhet. Egy új típusú irodalom volt itt születőben, s ért el helyenként meglepő eredményeket. Sikereit annak a nagy antifeudális és hazafias mozgalomnak, törekvésnek köszönhetette, mely a Mohács utáni félszázadot jellemezte, s amely az írókat új írói magatartásra, új utak keresésére, új műfajok, stílus kialakítására kényszerítette. Ezek az írók még nem jutottak el teljes nagy művészi kompozíciókhoz; a mondanivaló igazsága, a haladó, magasrendű eszmeiség sokszor nem járt együtt a művészi megformálás fejlettségével. Az eszmeiség szilárd, de a formák vajúdnak: dadogás váltakozik ihletett költői szárnyalással; primitív módon jellemzett sematikus alakok keverednek kiváló típusokkal. Az új fejlettség irodalom műfajainak, formáinak kohójába léptünk; a tiszta acél itt még együtt izzik a salakkal, de itt is, ott is, s egyre többször elővillan már teljes tisztaságában.

A XVI. századi prédikátorok és énekmondók egy polgári jellegű és nemzeti tendenciájú irodalom irányában teszik meg az első – még bizonytalan – lépéseket. Szinte egy időben zendül most föl ugyanaz az ének a Dunántúlon és Erdélyben, a Duna–Tisza közén és a Hegyalján. Míg a középkorban a feudális partikularizmus sokszor jelentős különbségeket eredményezett az egyes országrészek irodalmi tevékenysége között, addig a Mohács utáni évtizedek irodalmi forrongása, „a reformáció jegyében” kibontakozó új irodalom már az egész magyar nyelvterületre kiterjed. Ez a polgári jellegű irodalom azonban nem számíthatott tartósságra. A haladó, anti-feudális mozgalmak az 1570-es években hajótörést szenvedtek, győzött velük szemben a feudális világ, megszilárdult a második jobbagság, megkezdődött a városok és mezővárosok több évszázados fokozatos hanyatlása. A növekvő árutermelés hasznát a polgárság, a mezővárosok és a jobbagsorból kitörni készülő parasztek elől a

nagybirtokosok aratták le: legalább két évszázadra újra a nemesség nyomasztó túlsúlya nehezedett az ország dolgozó népére, s a vele együtt érző írókra. Irodalmunk polgári tendenciáit természetesen nem lehetett már teljesen visszaszorítani, s a XVII. században ezek újra meg újra feltörtek, sőt jelentős értékeket is produkáltak. Mégis egészen a felvilágosodásig irodalmunk uralkodó jellege feudális maradt.

A XVI. század végén pozícióját újra megszilárdító feudális osztálynak volt még helye a történelemben. Ez az osztály, mivel igazodni tudott a gazdasági fejlődés törvényszerűségeihez és szakított a feudális gazdálkodás fejletlenebb formáival, jelentős csoportjai pedig érdekelve voltak az ország függetlenségében, nem játszottak ekkor még el történeti szerepét. Ez az osztály még Bocskayakat és Bethleneket, Zrínyieket és Rákócziakat tudott adni a nemzetnek. A XVI. század végén és a XVII. században innen kerülhettek csak ki a kor nagy írói is.

Balassi Bálint és Zrínyi Miklós személyében a reformáció korának kezdeményezései méltó folytatásra találtak. Ezek a feudális írók ugyan távol álltak Szkhárosi Horvát, vagy Bornemisza anti-feudális radikalizmusától, osztályuk képviselői és szószólói voltak, mégis közvetve vagy közvetlenül hangot adhattak az egész nemzet, az egész nép vágyainak, érzéseinek. Ehhez felhasználhatták és fel is használták polgári elődeik irodalmi kezdeményezéseit, de nem akármelyiket. A reformáció mozgalmainak bukása után fellépő nagy írók csak azokat a műfajokat fejleszthették klasszikus magaslatra, melyek nem idegenek a feudális irodalomtól. A líra és a verses epika így diadalmasan törhetett előre, és megalkothatta a régi magyar irodalom legnagyobb remekműveit Balassi és Zrínyi életművében. A reformáció íróinak a drámában és az elbeszélő prózában való kezdeményezései azonban összeegyeztethetetlenek voltak és maradtak a következő korok nemesi szemléletű irodalmával. A Balassi Menyhártokat lemeztelenítő plebejus szatírát nem fejleszthették tovább a Balassi Menyhártok sokszor különb utódai sem; Heltai pokolra küldött nemeseinek osztályosai nem ápolhatták a 99. fabula hagyó-

mányait. A régi magyar dráma és széppróza csak a polgári irodalom további fellendülése esetén válhatott volna nagygyá; ennek hiányában magyar Rabelais-k és Shakespeare-ek eljövételére nem volt lehetőség.

1956

ÚJFALVI IMRE ÉS AZ 1602. ÉVI ÉNEKESKÖNYV

Újfalvi Imre, teljes nevén Szilvás-Újfalvi Anderko Imre, debreceni tanár, majd prédikátor, kevésbé ismert irodalomtörténetünkben. Csak halottas énekeskönyve, a XVI. századi énekgyűjteményekről adott tájékoztatásai és a református püspöki rendszer elleni támadása keltettek eddig érdeklődést. Műveivel azonban alig foglalkoztak, legjelentősebb alkotása pedig több mint háromszáz éve másnak a neve alatt ismeretes. Tanulmányomnak az a célja, hogy ezt a munkáját – énekeskönyvét – visszapereljem számára, valamint hogy rámutassak e könyv és szerzője különleges irodalomtörténeti fontosságára.

I

Szilády Áron és Erdélyi Pál a XVI. és XVII. századi debreceni énekeskönyvek két típusát különböztették meg. Az egyik típusból ránk maradt az 1569-es, az 1579-es és az 1590-es kiadás, valamint több más kiadás töredéke, a másodikból pedig az 1602., az 1616. és az 1620. évi editio. Ez utóbbiból a XVI. században még számos további kiadás is megjelent, de ezeket már más nyomdák gondozták. A két típus megkülönböztetése nem volt alaptalan, mert közöttük

bizonyos tartalmi és szerkezeti eltérés észlelhető. A XVII. századi énekeskönyvekből például hiányoznak a halotti énekek, melyeket 1598-ban Újfalvi Imre külön könyvben adott ki. A halottas énekeskönyv ettől kezdve újra meg újra megjelent a debreceni énekeskönyvvel egy időben, azzal egybekötve, de külön címlappal. A legrégibb ránk maradt debreceni kiadást, az 1569. évit, Szegedi Gergely gondozta, s ezért a korábbi, XVI. századi típust általában Szegedi-féle énekeskönyvnek nevezik. A debreceni énekeskönyv átrendezését, újraszerveztését pedig Gönczi György debreceni református prédikátornak és püspöknek tulajdonították, mivel a XVII. századi kiadások élén – a Debrecenben és másutt kiadottakban egyaránt – Gönczi előszava olvasható. Ez alól csak az 1602. évi kiadás kivétel, melyet Újfalvi Imre látott el bevezetéssel.

Bod Péter *Magyar Athenása* szerint Gönczi énekeskönyve 1592-ben jelent meg első ízben; ennek az edíciónak egy példányát vélte felfedezni Szabó Károly a kolozsvári református kollégium egy debreceni betűkkel nyomott csonka énekeskönyvében. Az 1592. évi Gönczi-féle énekeskönyv az irodalomtörténeti és egyháztörténeti kutatásokban érthetően fontos helyet töltött be: Göncziben ugyanis a protestáns templomi énekanyag valóságos kanonizátorát látták, s 1592. évi énekeskönyvét az egyik legtöbbször kiadott s legnépszerűbb régi magyar könyvnek tekintették. Erdélyi Pál szerint Gönczi első „ismert” (1592. évi) kiadása „tetemesen megkurtítva és más címmel” jelent meg, „mint a Szegedi-féle énekesek”. Ennek magyarázatára Erdélyi egész kis elméletet konstruál: „Gönczi énekeskönyve, úgy látszik, már megszorításképpen volt kiadva ama divat ellen, mely Bornemisza három rendű énekeit kedveltte tette, nehogy az egyházban mást is énekeljenek, mint a mi zsinati jóváhagyásban részesült s dogmai szempontból elfogadható volt.”

A Gönczi-féle énekeskönyvre vonatkozó mindezen megállapítások teljes revízióra szorulnak.

A kolozsvári csonka énekeskönyvnek az 1592-es Gönczi-énekeskönyvvel való azonosítását már Szinnyei József s az ő nyomán Gulácsy Pál és Schulek Tibor is tévesnek nyilvánította. Szinnyei Jan-

Jankovich Miklós valamelyik könyvjegyzékében az alábbi bibliográfiai leírást találta: „Keresztyéni Énekek, mellyek a Gradual mellett, s a nélkül is, hol azzal nem élhetnek a Magyar Nemzetben Reformáltott Ekklesiakban szoktanak mondani. Debrecen 1592. 4-rét 333 levél registromon kívül... Elején fogyatkozván, csak a XXXV. levelen kezdődik és CCCXXXIII. levéllel befejeztetik, melynek tulsó oldala az énekek betűszerinti lajstromát előadja.” Mivel Szabó Károly kolozsvári példánya jóval kisebb terjedelmű – csak százhatvannégy levél –, a két könyv nem lehet azonos. Szinnyei és Gulyás azonban tévedett, amikor kritikátlanul hitt Jankovichnak. Hiszen a nagy könyvgyűjtő birtokában volt énekeskönyv címe nem lehetett eredeti, mert a könyv első harmincöt levele hiányzott. A címlapot vagy maga Jankovich, vagy még inkább az előző tulajdonos Sinai Miklós rekonstruálta – tévesen. Jankovich szerint könyvének levelei római számmal voltak ellátva, amire a debreceni nyomda kiadványainál nincs példa: valamennyi debreceni énekeskönyvben arab levél- vagy lapszámokat találunk. Jankovich birtokában nem is lehetett más, mint Bornemisza énekeskönyvének egy elől csonka példánya. Igaz, hogy ez háromszázharmincnégy levélből áll, de az utolsón a CCCXXXIII. szám helyett tévesen CCCXXXIII. olvasható, s ezután következik a registrum. Sinai feltehetően nem ismerte a Bornemisza-énekeskönyvet (a *Magyar Athenás* sem tud róla), s Bod nyomán helytelenül pótolta a címlapot a XVII. század eleji debreceni énekeskönyvek szokásos címével.

Bár a Jankovich-féle adatra alapított ellenérv megdőlt, Szabó Károlynak még sincs igaza. Az általa 1592-re datált csonka kolozsvári példány lapról lapra egyezik ugyan az 1616-os és 1620-as debreceni kiadásokkal, az 1602. évvel azonban nem. Pedig nehezen képzelhető el, hogy az állítólagos 1592. évi énekeskönyv a közvetlenül öt követő kiadástól eltérjen, viszont a későbbiekkel egyezzen. Megvan benne Skaricza Máté néhány zsoltára is, melyekről Újfalvi Imre az 1602-es kiadás előszavában határozottan állítja, hogy ő iktatta be a templomi énekek közé, tehát 1602 előtt nem voltak nyomtatva. De nem kerülhetett egy 1592-es debreceni énekeskönyvbe

Rimay „Az jóhitű ember szelid ez világon” kezdetű zsoldár-átdolgozása sem, amely pedig a csonka kolozsvári példányban szintén ott található. Végül teljesen kizárja az 1592-re való datálás lehetőségét az a tény, hogy ebből az énekeskönyvből is hiányzanak a halotti énekek, holott ezek elhagyására csak 1598 után kerülhetett sor. A kolozsvári csonka énekeskönyvben ezért az ún. Gönczi-típusú énekeskönyv egy XVII. századi kiadását kell látnunk, amely minden bizonnyal 1632-ben jelent meg. Eredetileg hozzá volt ugyanis kötve a halotti énekeskönyv debreceni 1632. évi kiadása.

Gönczi állítólagos 1592. évi énekeskönyvéből tehát egyetlen példányt sem ismerünk. Létezett-e egyáltalán ez a kiadás? Sándor István a XVI. századi magyar könyvek között felsorolja ugyan, de valószínűleg Bod Péter nyomán. Bod Péter adata azonban felette bizonytalan. A *Magyar Athenásban* ezt olvassuk a „Göntzi Fábriusz György” címszó alatt: „Egybe szedte vólt az Énekeket és Dícséreteket is, amellyek egyszer s másszor adattak vólt ki az Ekklésia hasznára; és kibocsátotta ilyen titulussal: *Keresztyéni Énekek, melylyek a Graduál mellett s anélkül is, ahol azzal nem élhetnek a Magyar Nemzetben Reformáltatott Ekklésiákban szoktanak mondatni. Rendbe szedettek Göntzi György Debreceni Pap által. 1592-dik eszt. Ny. Debr. 4. R.*” Gyanússá teszi a látszólag hiteles közlést Bod Péter korábbi latin nyelvű adatgyűjteménye, melyben az énekeskönyv címet ugyanígy közli, de a megjelenés időpontjaként az 1616-os évet jelöli meg. Eredetileg tehát a máig fennmaradt 1616-os kiadást ismerte s címleírása ezen alapul. A Gönczi György szerkesztői munkájára vonatkozó megjegyzés azonban hiányzik az 1616-os kiadás címlapjáról, ezt már Bod Péter tette hozzá, feltehetőleg azért, mert a kötet elején Gönczi előszavát olvasta.

Bod Péter bizonytalan adatával szemben nagyobb hitelt kell adnunk Újfalvi Imrének, aki az 1602. évi kiadás előszavában a korábbi énekeskönyvek nevezetes bibliográfiai felsorolását nyújtja. Itt a debreceni énekeskönyvekről következőképpen emlékezik meg: „Ez is itt egynehányszor kinyomtatott. Anno 1590. az bódog emléközetű Gönczi Györgynek Praefatiojával...” Ezután pár sorban

tartalmilag ismerteti az annyiszor kinyomatott Gönczi-előszót. Ki-egészítik ezt a közlést a bevezetés első mondatai: „Ez ideiglen csak ez itt való Typographiában is egynehanszor nyomtattatott ki ez Énekes könyv, . . . Találtam olyanra is az mely, de csak igen röviden, ez előtt negyven esztendővel nyomtattatott.” Feltűnő, hogy míg Újfalvi egyéb énekeskönyveknél kiemeli a szerkesztő személyét, s Gálszécsi, Tinódi, Kálmáncsehi, Huszár, Bornemisza énekeskönyveiről ír, addig Szegedi vagy Gönczi énekeskönyvét nem említi, s Gönczi kizárólag előszóíróként szerepel. E téren Újfalvi korántsem áll egyedül. Szenczi Molnár Albert, a zsolttárok előszavában, Bornemisza, Huszár Gál és Beythe énekeskönyveivel egy sorban a „Debreceni anya sz. egyház” énekeskönyvét emlegeti, nem pedig Szegediét vagy Göncziét. Mikor pedig 1635-ben Breuer Lőrinc lőcsei nyomdász bővítve kiadja a debreceni „Gönczi-típusú” énekeskönyvet, s ehhez egy külön himnáriumot csatol, ennek címlapján feltűn- teti, hogy a himnuszok most „a Debreceni Psalterium mellé röviden adattattak”. A kortársak és a közvetlen utódok tehát mindig egyszerűen csak debreceni énekeskönyvről vagy psalteriumról tud- tak, Szegedi- vagy Gönczi-féle énekeskönyvről egyszer sem beszél- tek. Az ő szerepüket távolról sem tartották olyan jelentősnek, mint Huszár Gálét vagy Bornemiszáét. Szegedi és Gönczi, amint ezt ők maguk is szerényen megállapítják, csupán a hagyományos debreceni énekeskönyv egy-egy új kiadásának sajtó alá rendezői voltak. Az 1569-es énekeskönyv címlapján olvassuk, hogy „mostan újobban egybe szedegettetött, és meg öregbítettött, Sz Gergel altala meg emendál- tattatott”; vagyis Sz. Gergely (még a nevét sem írja ki!) szerepe csak az emendálás volt. Gönczi György előszava pedig a sajtó alá rendezésről ennyit árul el: „Isteni dicsireteknek formáját és módját ez Könyvben befoglaltuk, és egynehány új dicsiretekkel ez könyvet megöregbítettük, az elébbieket peniglen az mennyire lehetett meg corrigáltuk és emendáltuk”. Ő sem szól tehát új énekeskönyvről, hanem csak egy korábbiak, a hagyományos debreceninek kissé bő- vített és javított kiadásáról.

Gönczi nevéhez tehát nem egy új típusú énekeskönyv létreho-

zása, hanem a debreceni énekeskönyv egyik kiadásának a gondozása fűződik, mégpedig Újfalvi Imre szerint az 1590. évinek. A mindig pontosnak bizonyult első magyar bibliográfus itt aligha tévedhetett, hiszen a távoli vidékeken megjelent énekeskönyveket is kitűnően ismerte. Nehezen feltételezhető, hogy nem emlitené a hozzá időben legközelebb álló, s éppen ezért munkájának is alapul szolgáló 1592. évi kiadást, ha ilyen lett volna. Ezért a magam részéről arra az álláspontra hajlok, hogy Bod adata téves, s 1592-ben Debrecenben énekeskönyv nem jelent meg. Újfalvi adata már Erdélyi Pált is erősen megzavarta. S mivel ő Gönczinek feltétlenül valamilyen alapos, dogmatikai szempontú rostálást és átrendezést tulajdonított, az 1590-ből fennmaradt „Szegedi-típusú” debreceni énekeskönyvről nem tudta elképzelni, hogy azt Gönczi előszóval láthatta el. Ezért inkább feltételezte, hogy 1590-ben Debrecenben két énekeskönyv jelent meg, egy Szegedi- és egy Gönczi-féle, s ezzel énekeskönyveink bibliográfiáját egy újabb, sohasem létezett kiadással gyarapította.

Van-e valami akadálya, hogy a 4-rétű 1590-es debreceni kiadást tartsuk annak, amely elé Gönczi előszót írt? Az unicum példány elől csonka, az első – számozatlan – ívből csak egyetlen levél maradt. Maga az énekgyűjtemény a második, A-val számozott íven kezdődik; az első négy levélen volt tehát a címlap, valamint az előszó vagy előszavak. Az első ív fennmaradt levelén Csáktornyai János nyomdásznak Várad Kis Gáspárné, Nagy Dorkó asszonyhoz címzett ajánlása olvasható, Debrecenben, 1590-ben keltezve. Váradiné „ez Isteni dicséreteknek mostani újonnan való kinyomtatására elegendő segítséget és keltséget szolgáltatott”, s ezért szolgált rá a nyomdász két lapra terjedő köszönetnyilvánítására. Ha egy levél a nyomdász ajánlását tartalmazta, egy másikat pedig nyilván igénybe vett a címlap, akkor marad még két elveszett levél, melyen csak valamilyen előszó lehetett. Gönczi közismert előszava – alapul véve Csáktornyai Jánosnak a Váradinéhoz írt ajánlásban alkalmazott szedéstükrét és betűtípusát – éppen két levélre, azaz négy lapra fért el. Könyvészetileg tehát semmi akadálya, hogy feltételezzük: az 1590. évi kiadás 2. és 3. levelén ott állott Gönczi előszava. Fentebb

idézttem Gönczi előszavának egy mondatát, s láttuk milyen szerepet tulajdonított ő magának az énekeskönyv kiadásánál. Az 1590. évi kiadás tartalmilag ennek teljesen megfelel. Gönczi bővítésről beszél, s valóban az énekeskönyv száznyolcvanhét énekéből ötvenhat most került be első ízben a debreceni énekeskönyvbe, jórészt Bornemisza gyűjteményéből. Távolról sem igaz tehát, hogy Gönczi valamilyen rostálást hajtott végre, éppen Bornemisza énekeskönyvének népszerűségét ellensúlyozandó – mint azt Erdélyi Pál gondolta.

A XVII. századból ismert új típust ezek szerint nem a fiktív 1592. évi kiadásra kell visszavezetnünk, hanem az 1602. évre s a XVI. századdal szembeni változtatásokat, e kiadás gondozójának, Szilvásújfalvi Imrének kell tulajdonítanunk. Míg Gönczi előszava egy szót sem szól a könyv beosztásának megváltoztatásáról, addig Újfalvi Imrének az 1602. évi editio elé írt bevezetője részletesen tárgyalja a kiadás során érvényesített új szempontjait; a könyv címlapján pedig ott áll a fontos megjegyzés: „illendőbb rendben, hogy nem mint ezelőtt” bocsáttatott ki. A „Gönczi-féle énekeskönyv” megjelölést tehát tévesen alkalmazták a XVII. század legelterjedtebb protestáns énekeskönyvére. De Újfalviról sem volna helyes elkeresztelni az eddig Gönczi nevével jelzett énekeskönyveket, mert könyvét ő is csak a debreceni énekeskönyv javított kiadásának tartja. Nem érzett alapvető különbséget a korábbi – első ízben talán Melius, majd Szegedi, Gönczi és mások által sajtó alá rendezett – kiadások és az ő 1602-es editiója között. Mindegyikben elől állnak a „Psalmusokból való isteni dicséretetek”, ami megkülönbözteti a debreceni énekeskönyvek családját Huszár Gál és Bornemisza gyűjteményeitől, valamint a váradi és a bártfai énekeskönyvektől.

Könnyen felelhetünk az utolsó választ váró kérdésre is. Ha a debreceni énekeskönyv új elrendezése Újfalvi műve, aki eljárását egy terjedelmes előszóban meg is okolta, miért szerepel 1616 óta mégis mindig a korábbi Gönczi-féle előszó az énekeskönyvek élén? Azért, mert 1616-ban igen rossz csengésű volt Újfalvi Imre neve Debrecenben, hiszen nemrég zajlott le egyházi pere, melynek fogság és száműzetés lett a vége. Célszerűbbnek látszott a húsz éve halott, jámbor

Gönczi püspök előszavát nyomtatni az új kiadás elé, mint a veszedelmes újtótét. Egyházi szempontból egyébként is hasznosabb volt Gönczinek az egyházi éneklés fontosságáról és hasznáról kegyesen elmélkedő bevezetője, mint Újfalvi Imre nagyértékű irodalomtörténeti, művelődéstörténeti és könyvészeti fejtegetései s adatai.

2

Újfalvi Imre nevezetes könyvéből egyetlen példány maradt fenn a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban. Címlapja szakadozott, de hiányai az 1616-os kiadás alapján könnyen pótolhatók: „Keresztyéni Énekek. Mellyek az Graduál mellett s annélkül is az hol azzal nem élhetnek, az Magyar nemzetben reformaltatott Ecclésiákban szoktának mondattatni. Mostan újonnan, de mértékletesen, és helyessen, többítették, és illendőbb rendben, hogy nem mint ezelőtt kibocsátattak. Ezek mellé adattattanak szép renddel az Halott Énekek. Debrecenben, Nyomtatta Lipsiai Pál, 1602. Esztendőben.” Az énekeskönyv elé írt – 1602. március 12-én kelt – fontos előszót irodalomtörténetírásunk régóta számon tartja, de alig hasznosította. Mindössze az előző bibliográfiai függeléke ébresztett jogos figyelmet – legutóbb meg is jelent e rész szövege –, a bevezetésnek az énekeskönyv szerkesztésére, valamint elvi kérdésekre vonatkozó részei azonban ismeretlenek maradtak. Pedig Újfalvi bevezetése a régi magyar költészet történetének egyik legfontosabb dokumentuma.

A bevezetés elején azt olvassuk, hogy „ilyen rendel, büséggel es tisztan nem” adták még ki a debreceni énekeskönyvet. Újfalvi gyűjteménye valóban bővebb, mint a korábbi debreceni kiadások: az 1590-es editio száznyolcvanhét énekével szemben kétszázat találunk benne. A Gönczi által kiadott énekekből azonban csak száznegyvenkilencet vett át, elhagyva a már külön kötetbe sorolt halotti énekeket, valamint másokat is. Valójában tehát ötvenegyre rúg az új énekek száma, ezeket más énekeskönyvekből, illetve kéziratokból kö-

zölte. Bővítő munkája során az 1579-es debreceni énekeskönyvből, Huszár Gál és Bornemisza gyűjteményeiből, valamint az 1593-ban kiadott bártfai énekeskönyvből válogatott. Az 1569. évi, Szegedi Gergely által emendált, debreceni kiadást és a váradai énekeskönyvet nem ismerhette, mert a csak e két kiadásban szereplő énekek közül egy sincs jelen énekeskönyvében; s bibliográfiai felsorolásában sem említi őket.

Rendezettebb is Újfalvi kiadványa, mint a megelőző debreceniek, sőt, énekeskönyvének beosztása annyira sikeres volt, hogy a reformátusok kétszáz éven keresztül megtartották. A korábbi kiadásokat követve elől hagyta a „psalmusokból való isteni dicséreteket”, s ezt követően az egyes ünnepekre szóló énekeket. E két csoport az 1569. évi énekeskönyvben még szép rendben állott, de a későbbi edíciók, s különösen az 1590. évi, ezt alaposan összezavarták. A különböző sajtó alá rendezők, köztük Gönczi György is, az énekeskönyvbe pótlólag beiktatott énekeket nem illesztették a helyükre, hanem vagy a megfelelő csoport után, vagy pedig az egész könyv végére helyezték. Így számos psalmus nem a sorszámának megfelelő helyre került. Újfalvi most kijavította ezt a hibát mind a zsoltárok, mind az ünnepi énekek esetében. E két csoporton túl a megelőző kiadások ennyi rendet sem alkalmaztak; Újfalvi most ezt a vegyes anyagot is elrendezi. Előbb különválasztja a „katekizmusból való énekek” együttesét; majd „külömb külömb féle énekek” cím alatt, s ezen belül tematikailag céljuk szerint csoportosítva, helyezi el az egyéb énekeket.

Szerkesztőnk harmadik célkitűzése az énekeskönyv tisztaságának biztosítása volt. Kifejti előszavában, hogy a templomban gyakran nem odaváló énekeket énekelnek az iskolamesterek, lelkészek (lelki tanítók) és nyomdászok hibájából:

„Vétkeztenek azért, és vétkeznek, hogy az többirül ne szóljak, azok az Cántorok, Mesterek, az kik akármi bokorban költött éneket mindjárást az Templomba vittének, és még mostan is visznek, s valami pajkos, vagy hajdú nótára elmondonak: sőt ez féléket énekelnek inkább, hogy nem mint az Psalmusokból vétetett éneket.

Az Tanítók is vétkeznek az kik ezt el szenvedik: de talán ez

innet esik, hogy (szóllunk azokról az kik illyek) még az végére is az Cantusnak alig érnek bemenni. Az Könyvnyomtatók is hasonlatosképpen az kik ez féleket minden tanács nélkül az Templumban való énekek köziben egyelítenek, mint minap egy az Horatiusbol vött ódát: más pediglen az szolgáló leány mit danogasson mikoron az gyermeket rengeti, mely itilem azért hogy az author akaratjából esett. Az tudatlanok azt itilik hogy az mi az impressában vagyon mind jó és mindenütt helyes... Ennek okaért ide csak oly énekeket szödtünk mi öszve, az mellyeket az Templomban mondhatni.”

Újfalvi szavaiból kitűnik, a nyomtatott betű mily nagy hatalom a XVI. század végén: amit az egyszerű emberek kinyomtatva látnak, azt feltétel nélkül helyesnek is tartják. Ezért marasztalja el az 1593. évi bártfai énekeskönyvet, mely közölte Horatius II/14. ódájának fordítását Tasnádi Pétertől (*Látod mely rövid mulandó ez világ*), valamint Bornemiszt, aki énekeskönyvébe, a templomi és halotti énekek közé felvette szép bölcsődalát (*Énekecske gyermekek rengetésére*). Újfalvi Imre panasza a templomba behatólagos világi énekekkel szemben azért is nagyon érdekes, mert a korábbi kiadók éppen az ellenkező folyamat ellen tiltakoztak: azt kárhoztatták, hogy a templomi énekeket profán alkalmakkor is éneklék. Huszár Gál az első, aki 1574-ben énekeskönyve előszavában, arra figyelmeztet, hogy „nem illik minden gaz korcsomán, virágénekek között és a részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretit énekelni”. Bornemisza is óvja híveit attól, hogy gyűjteményének énekeit „zabáló lakodalomba” adják elő, s Gönczi előszavából sem hiányzik a tiltakozás az isteni dicséretnek „részegségekben korcsomán és egyéb alkotmatlan helyeken” való éneklése ellen. Az elvilágiasodás fokozott erősödését bizonyítja, hogy 1602-ben a templomi énekek kiadója már nem a vallásos versek profanizálódását, hanem a világi, világias színezetű vagy világi dallamú énekek templomi terjedését szeretné megakadályozni.

Ő azonban nemcsak az ilyen „tisztátalan” énekeket hagyta el, hanem számos mintaszerűen vallásos, „tiszta” éneket is. Következőlegesen mellőzte mindazon énekeket, melyek eredetileg szertartási himnuszok és graduálba tartoznak. Már könyve címében is kifejezésre

juttatta, hogy azokat a „keresztyéni énekek”-et adja ki, „mellyek az Graduál mellett . . . szoktanak mondattatni”, ügyelt tehát arra, hogy a szertartási és gyülekezeti énekek ne keveredjenek. Elhagyja az epikus jellegű, a hosszasan fejtegető vagyis általában a terjedelmes énekeket, melyeket a templomban úgysem lehet végigénekelni. Elmarad ezért Bornemisza énekeskönyve II. és III. részének legtöbb éneke, mivel ezek hosszú didaktikus versezetek és bibliai históriák, melyeket már maga a szerkesztő is inkább olvasásra vagy a templomon kívüli előadásra szánt. Továbbá mellőz Újfalvi több olyan nevezetes éneket is, melyek a korábbi debreceni énekeskönyvek állandó tartozékai voltak, így például Szkhárosi Horvát *Panasza Krisztusnak* című hosszú zoltárparafrazisát, a Szegedi Kis Istvánnak tulajdonított éneket a tatár rablásáról, Melius Juhász Péternek az úrvacsoráról szóló 396 soros dogmatizáló énekét, stb. Érdekes, hogy az ünnepekre szóló dicséreték között mégis meghagyja a hosszabb, részben epikus természetű énekeket, bár az egyiket (*Ez pünkesd ünnep napján*) tizenkét strófával megkurtítja. Úgy látszik, ezek annyira közkedveltek voltak, hogy a szerkesztő itt nem lehetett következetes. Nem veszi fel gyűjteményébe a XVI. században igen elterjedt korholó, feddő, a világ és a magyarság bűneit ostorozó énekeket; a moralizáló, bölcselkedő verseket; valamint a túl személyes jellegű istenes énekeket. Ezek ugyanis vagy nem Istenhez szólnak, hanem az emberekhez, vagy pedig ha közvetlenül Istenhez fordulnak is, nem a közösség, hanem egy-egy ember könyörgését fejezik ki. Ezért maradnak el a debreceni énekeskönyvek anyagából Dobokai Mihály feddő éneke és Palatich György rabénekei; Bornemisza gyűjtéséből Ladoni Sára és Dóczi Ilona szép lírai fohászai; valamint a bártfai énekeskönyv nagyobb számú moralizáló és szubjektív hangú éneke. Csak a közvélemény konzervativizmusa akadályozta meg Újfalvit még határozottabb változtatásokban: – „ha az szokást nem néztük volna . . . – írja a könyvébe felvett énekekről – némellyeket ezek közül is ki hagyunk volna.”

E céltudatos szerkesztő tehát nem akar minden vallásos éneket a templomba bebocsátani, noha siet megjegyezni, hogy az elhagyott

énekeket korántsem kárhozzatja. Ezek azonban szerinte a templomi éneklésre alkalmatlanok, s ezért a magán ájtatosságot szolgáló más könyvekben van a helyük. A templomi dicséretes és az egyéb vallásos énekek keveredése ugyanis odavezetne, hogy „ki ki hogy tessék magának, kiváltképpen Mesterek, az övét toldja oda, és azt mondja; és így végre csúfságra megyen az szent dolog, mint látjuk, hogy immár ugyan meg is esett ez az Pápistaságban.” Ezért ellenezte már halotti énekeskönyve bevezetésében is 1598-ban, hogy az általa kiadott énekek száma tovább növekedjék. Ő tehát a református egyházi énekek kanonikus, lezárt és tovább nem bővítendő gyűjteményét akarta létrehozni, és könyve egyik legfőbb fogyatékoságának éppen azt tartja, hogy ez nem egészen sikerült. A debreceni énekeskönyvet „mostan is nem szintén úgy bocsáthatók ki – írja – az mint mi akarjuk vala: tudnia illik . . . közönséges Synatnak es Superintendensünknek autoritásával, és intésével: melyből netalám nagyobb tisztasága is következött volna.” Énekeskönyvét Újfalvi hivatalos egyházi kiadványként szerette volna kiadni, ehhez természetesen már zsinati illetve püspöki tekintély és jóváhagyás kellett volna. Talán nem tévedek, ha e törekvésének gyökereit wittenbergi tanulóéveiben keresem. A német evangélikus ortodoxia éppen a század utolsó évtizedeiben törekedett az egyházi énekanyag szabályozására, rendezésére. Az 1580. évi száz Generalartikkel figyelmezteti is a kántorokat, hogy csak Luther énekeit és a Luthernek tetszőket énekeltessek a templomban. Ezt az elvet az új énekeskönyvek kiadásában is érvényesítették. Ennek következményeként a német evangélikusok házi énekeskönyveket adtak ki, melyekbe a templomból kiszorult közkedvelt vagy újonnan szerzett vallásos verseket gyűjtötték össze.

Újfalvi Imre szigorú egyházi szempontjainak ismeretében feltűnő, hogy a zsoltárok között megtűr a bibliai eredetitől erősen eltérő és nagyon egyéni felfogású parafrázisokat is. Nemcsak az 1590-es debreceni énekeskönyvből, hanem a többi forrásul használt versgyűjteményből is szinte minden psalmust átvesz, s kéziratokból is főként zsoltárokat közöl. Énekeskönyve huszonhárom eladdig nyomtatásban meg nem jelent éneke közül tizenhét a psalmus, s ezek

között találjuk Skaricza három zsoltárát, Sztárai két addig kiadatlan zsoltárátdolgozását, Kecskeméti Vég Mihály híres psalmusát és a 86. zsoltárnak Rimaytól származó parafrázisát. Újfalvi buzgalma a zsoltárok szaporításában odáig terjedt, hogy még az unitárius Bogáti Fazekas Miklós 8. zsoltára is belekerült könyvébe – nyilván nem tudta, ki az ének szerzője. A zsoltároknak tehát egy sorszám szerint pontosan elrendezett, s mennél teljesebb gyűjteményét hozta létre, úgyhogy Breuer Lőrinc nem alaptalanul nevezte az énekeskönyvet „Debreceni Psalterium”-nak.

Az előszó egyik legérdekesebb részéből azonban megtudjuk, hogy Újfalvi ezzel a psalteriummal nagyon elégedetlen volt, s csak jobb híján ragaszkodott hozzá. Érdemes ezt a részt teljes terjedelmében idézni:

Az mi vékony itéletünk szerént jó volt volna itt, vagy egynek vagy kettőnek azt meg tartania, az mit némely nemzetek meg tartottanak, hogy tudnia illik, az egész Psalteriumot minden idegen értelem nélkül, szép rhythmusokban rendelték volna, mely mellé adattatbattanak volna egyéb énekek az szent írásból, hogy az Templomban hol egyiketül, hol másiktül, más féle Énekek ne vitetteness volna. De ha ez immáron így esett hogy az Psalmusokban, ki egyet, ki mást, ki imügy, ki amügy fordított és ezekbül cum similibus [a hasonlókkaal együtt], mint egy Corpus Canticorum Ecclesiasticorum [korpusza az egyházi énekeknek] kezdetett csináltatni, minemü origója ez Iuris utriusque et Missalis, ac Breviarii volt, mostan az egész Psalteriumot meg változtatni, avagy csak ezeknek bizonyos határát vetni, nehéz, kiváltképpen egy embernek, s olynak, az kinek authoritássa nincsen, az Musicában is nem maga gyakorlott.

Hogy pediglen az fogyatkozásról többet ne szóljak, és arról ingyen se emléközzem, az mely az Graduálban, az mint mi szöllumk vagon, ezek az Énekekre nézve nem ki-

csinyek. Első, hogy még ilyen módon is az egész Psalterium nincsen ez sok Énekesektől is Magyar rhythmusokban rendeltetvén: egy pediglen sokképpen is találattik. Második hogy az mellyek vadnak is, az bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre ki másra nézvén, mikoron azokat fordítanak. Athanasius, citante Volphio in prolixa ad Marcellinum epistola de Psalmorum interpretatione, cavendum monet ne quis eos secularibus ad eloquentiam verbis ornet, neve conetur dictiones immutare, sed simpliciter ut scripti sunt recitet. [Athanasius – amint Volphius idézi – a zsol-tárok tolmácsolásáról Marcellinushoz írt terjedelmes leveleiben óva int, nehogy azokat az ékesszólásához tartozó világias szavakkal feldiszitse, és hogy ne törekedjék a kifejezések megváltoztatására, hanem úgy adja elő őket, ahogy írva vannak.] Az mellyet módjával ide is szabhatunk. Harmadik, az mely az másodikból következik, hogy nem tudod micsoda praefatio nélkül, és conclusio nélkül, az bötü kívül ugyan sok nem lehetett. Nem jó az bötüböz sem tenni, sem attul elvenni valamit. Sőt még magyarázatjához is idegen dolgot. Deut. 4. Utolsó, hogy sokban semmi mesterséggel való rhythmus nincsen. Az ki azért ebben munkálkodnék az mi nyelvünkben mint némellyek az ő nyelvökben, hogy tudni illik az egész Psalterium bötü szerént az mennyire lehetne, minden imex amax appendix nélkül kimenne, drága, hasznos és dicséretes dologban munkálkodnék. Az bódog emléközetű Kevi Skaricza Máté, ugyanott való tanító, kit anno 1591. az Tolvajok házából kivívén megölének, hallottuk, hogy ebben forgolódott. De ha elvégezte volt-e, avagy nem, bizonytal mi nem tudjuk. Ha el nem végezte, igen nagy kár: mert jó módja volt benne, az mint azokból alkalmason megtetszik, az mellyek kezünkben akadtanak. Ha penig elvégezte, és valaki ő magának tartja, nagy irigység, ne mondjam szentségtörésnek.

A századforduló debreceni prédikátora Szenczi Molnár Albertet megelőzve megadja itt a XVI. századi zsolnártárléltészet bírálatát. Lényegében három dolgot kifogásol: először hogy senki sem fordította le a teljes psalteriumot versekben, s így bizonyos zsolnártárléltészekből több fordítás is van, másokból azonban egy sincs; másodsor, hogy a magyar zsolnártárléltészek nem hű fordítások, hanem átköltések, az eredetiből sokat elhagynak, viszont sok mindent hozzá tesznek, azaz „az bötütül gyakorta messze járnak”; s végül harmadsor, hogy „sokban semmi mesterséggel való rhythmus nincsen”, vagyis formailag silányak. Irodalomtörténetileg persze a XVI. századi zsolnártárléltészek éppen azért olyan értékesek, mert nem pontos fordítások, hanem a szerző egyéni és társadalmi indulataival telített parafrázisok. Újfalvi Imre azonban már a genfi zsolnártárléltészek ígétében élt, s a nehezkesebb verselésű, a bibliai szövegtől elrugaszzkodó magyar psalmusokkal nem elégedhetett meg. Hivatkozik is „némely nemzetek” példájára, akik már „az egész Psalteriumot minden idegen értelem nélkül, szép rhythmusokban rendelték”. Nyilvánvalóan a franciákra és a németekre, a genfi zsolnártárléltészekre és Lobwasser fordítására gondolt, hiszen ő is megfordult „a zsolnártárléltészek városában”, Heidelbergben, ahol 1595. évi ott tartózkodásakor már tetőpontján volt a genfi zsolnártárléltészek kultusza.

Kiderül szavaiból, hogy saját maga is gondolt a zsolnártárléltészek lefordítására, de a túlságosan nehéz feladatra végül is nem vállalkozott, tekintélyesebb és a zenében járatosabb embertől várva a nagy mű létrejöttét. „Drága, hasznos es dicsíretes dologban munkálkodnék”, aki ezt a feladatot elvégezné: ezt a felszólítást Molnár Albert is olvasta. Nem nehéz bizonyítani, hogy ismerte Újfalvi bevezetését, sőt, egyes gondolatokat át is vett belőle saját zsolnártárléltészek-előszavába. Ugyanazokkal az érvekkel okolja meg az új zsolnártárléltészek szükségességét, mint Újfalvi, s utal Skaricza zsolnártárléltészekre is, melyeket pedig csak az ő énekeskönyvéből ismerhetett. Így válik Újfalvi Szenczi Molnár inspirátorává, noha a zsolnártárléltészekről való elmélkedése közben aligha gondolt éppen ő rá, az ifjúkori barátára, akit 1589-ben – nagybányai iskolamester korában – egy hétig vendégül látott. Fejtegetése mégis a *Psalterium Ungaricum* legfontosabb hazai előzménye, és jól

mutatja mennyire megvolt az igény az új zsoltárfordítás iránt. Szenczi Molnár Albert nagy műve nem érte előkészületlenül a műveltebb hazai közvéleményt.

Könyvével formai és tipográfiai tekintetben sincs megelegedve Újfalvi. Az énekeket ugyanúgy közölte mint elődei: versszakonként külön bekezdésekben, de a sorokat egyfolytában, prózai szöveg módjára szedve. Pedig más volt a szándéka, korszerűbben és szakszerűbben szerette volna közre adni az énekeket, mégpedig: „mindeneket az ő rhythmusa szerint, újabb-újabb paragrafusokkal: és az első versöket lineákkal is, hogy az ki annyira, artem canendi [az éneklés mesterségét], értené Claves, et Signa vocis [a kulcsokat és hangjegyeket] megjegyezhetné hogy az ususig is segítették.” Az énekeket tehát verssorokra tördelten, az egyes strófákat egymástól jellel elválasztva akarta közölni, s az első szakasznál a dallamot is feltüntetni. Erre azért lett volna szerinte nagy szükség, mert az egyházi éneklés színvonala erősen megromlott: „Valaki volt az Musiciansnak . . . rontója köztünk és igen Asinus [szamár] fejü volt” – írja, s hozzá teszi: „Régen fő Scholákban be sem bocsátták az ki ehhez nem értett és több ehhez hasonlókhhoz.” Újfalvi általában nagy fontosságot tulajdonított a ritmusnak és a zenének. „Minden Ének szörzésben az rhythmus . . . oly igen meg kívántatik – írja előszava egy másik helyén –, hogy az nélkül az Ének ugyan nem Ének.” A genfi zsoltárok lefordítására, s általában énekszerzésre is éppen azért nem vállalkozott, mert nem érezte magát e téren elég képzettnek. Az általa megkövetelt formai igényességnek is Molnár Albert tett azután eleget, amikor bravúros ritmikával fordította le a zsoltárokat, s azokat éppen az Újfalvi által javasolt módon – kottával és sorokra tördelten – jelentette meg.

Könyve hiányosságai fő okául Újfalvi a sietséget említi, „nem remélvén azelőtt, hogy mostan erre ilyen alkotmatosság adattassék”. Tudja azonban, hogy énekeskönyve így is jobb, mint bármely korábbi, s ezért munkája kényszerű fogyatékoságainak tárgyalása után magabiztosan jelentheti ki: „Mellyekre nézve mindazonáltal, ez

Könyvtül senkinek nem kell elidegenedni, holott még így is ezelőtt nem bocsáttatott. Mostan az mineművel lehet ollyannal éljünk.”

Újfalvinak ma is igazat kell adnunk abban, hogy kiadványa a leggondosabban összeállított, addig megjelent protestáns templomi énekeskönyv. A gyűjtemény irodalomtörténeti értékelése azonban már nem lehet ilyen egyértelmű. Azzal ugyanis, hogy a didaktikus, moralizáló, feddő énekeket, valamint a szubjektív hangú vallásos énekeket Újfalvi mellőzte, szinte a XVI. századi költészet legértékesebb elemeit rekesztette ki gyűjteményéből. A reformáció első évtizedeinek társadalmi és hazafias szenvedélyekkel telített, nagyerejű költészetéből csak a zsoltárparafrázisok maradtak meg, valamint a „külömb külömb” énekek közt helyet foglaló, az egész nép nevében Istenhez könyörgő jeremiádok. Ez utóbbiak száma azonban csekély, Sztárai és társainak nem szöveghű zsoltárai pedig csak annak köszönhetik megmaradásukat, hogy még nem volt új zsoltárfordítás. Az immár szilárdan egyházzá szerveződött protestantizmus szemléletének a diadala ez: az énekek szerzésében és megbecsülésében már nem az új eszmék propagálása a fontos, hanem Isten ájtatos dicsérete. Természetesen a korábbi énekeskönyv-kiadók is kegyes énekgyűjteményeket akartak a hívek kezébe adni, de senki sem törekedett erre oly következetességgel, mint Újfalvi Imre. Miután pedig énekeskönyve a XVII. és XVIII. század egész református énekeskönyvkiadásának az alapja lett: a reformáció költészetének egy igen tekintélyes és igen értékes része kikapcsolódott a további irodalmi tudatból. Bár később egyes Újfalvi által kihagyott énekeket különböző könyvnyomtatók újra felvették az énekeskönyvbe, Szkhárosi Horvát és harcos reformátor társai énektermésének java feledésbe merült.

Mindebből arra a következtetésre juthatnánk, hogy mialatt Újfalvi Imre kitűnően szolgálta a református egyházi szempontokat, addig a reformáció irodalmi örökségét elszegényítette, s éppen a nemzeti és irodalomtörténeti szempontból különösen értékes énekek jó részét nem engedte át a XVII. század magyarjainak. Merőben igazságtalanok lennénk azonban, ha így ítélnénk: ez érvényes ugyan

énekeskönyvére, de a szerkesztő terve és szándéka egészen más volt. Ő előtte nem volt magyar író, aki annyira tudatosan törekedett volna az irodalmi emlékek megőrzésére, az utókor számára való megmentésére és továbbhagyományozására. Újfalvi Imre ez irányú terveit is éppen az 1602. évi énekeskönyv előszavában fejtette ki.

3

Újfalvi bevezetésének az a része, amely az énekeskönyv „tisztaságáról” szól, azzal a gondolattal zárul, hogy a templomban nem használható vallásos énekeket más könyvben kellene kiadni. Ezután az előszó így folytatódik:

S bizonyára hasznos dologban munkálkodnék, az ki nem csak azokat, hanem több sok Magyar éneket is és Históriákat összeszedetne, és szép renddel bizonyos részekre, avagy könyvekre elosztana. Az mi vekony itéletünk szerént, osztathatná emez hat részre, mellyek közűl lenne,

Az elsőben, az Graduál, melynek mintegy második része lebetne ez könyv, az Halott énekekkel.

Az másodikban azok az mellyeket immáron kiváltképpen az Scholákért össze szödtünk, és ki is bocsáttunk, az mellyekben is minden fajrafajt szoktanak némellyek mondatni az tanuló gyermekekkel. Az Christus az gyermekeket mely igen szeresse, és énekléseket mint kedvelje, megtetszik ex Evangelica Historia, Math. 18. et 19. item 21. Marci, 10. [az evangéliumi történetből, Máté 18, 19 és 21. valamint Márk 10. része alapján]. Hogybogy szeretheti peniglen azokat, az kik nem ő neki hanem Iupiternek, Venusnak, Bacchusnak, avagy Vulcanusnak énekelnek, kiket az pogányok tartottanak Isteneknek, de hamissan.

Az harmadikban egyéb tiszta Énekek, rövidebbek, hosszabbak, sok materiákról, melyek mindazokáttal nincsenek az Templomban ususban, s nem is lehetnek ok nélkül.

Az negyedikben az Historiák melyek vagy az Bibliából vetettek, az minemük sokak vadnak, aut ex aliis scriptoribus Ecclesiasticis [vagy más egyházi írókból].

Az ötödikben az Magyar nemzetnek dolgai, az melyek Magyar rhytmusokban rendeltettek.

Az hatodikban, és utolsóban egyéb idegen dolgokról való historiák, és énekek, az minemük kevesen vadnak ha az Amorérúl valókat ki veszed. Az minemü fajtalanokat nemhogy előbb kellene mozdítania, és bocsátania de mindemütt inkább veszteni.

Mi így gondoltunk több dolgaink között ez felől: jól lehet egy először kevesebb részekre is oszthattuk volna. De nem tudjuk, az sok akadályok, s azok között propter defectum nervi rerum agendarum [a pénzhiány miatt] előbb mehetők-e benne. Az mi az öszveszedésekre nézne abban immár nem sok fogyatkozás volna. S ha mi ezféle ezután találatnék s irattatnék, mindeniket rendiben könnyű volna állatnia. Az kit az Úr Isten hozzá segít, ha mi véghez mind ezeket nem vihetjük, kérjük fölötte igen, nemzetünk-höz való szeretetiért, ebben is munkálkodnia ne resteljen, noha ilyen egyigyű munka, hogy maradékunk, az mi leszen, az több magyar írások között ezzel is élbessen. Én félek rajta, ha sokáig az Isten haragja így áll fönn, hogy ezután csak ennyi alkotmatosság is nem kezd lenni az Magyar nyelven való nyomtatásra. Mellyet mindazonáttal hagyjunk Istenre. Az jelen valókat vegyük jó néven, és éljünk velek.

Kiderül e sorokból, hogy Újfalvi Imre a templomi énekeken kívül összegyűjtött minden olyan egyéb éneket is, melyek prédiká-

tori felfogásával összeegyeztethetők voltak, noha a templomban nem látta őket szívesen. Kora viszonyaihoz mértén egy monumentális kiadástervezetet ismertet: kiadványsorozata, ha elkészül, magában foglalta volna a reformáció egész énekköltészetét, a legtágabban értelmezve azt. Hogy világosan lássuk Újfalvi tervének részleteit, vegyük most sorra az általa elgondolt köteteket.

Az első kötet, helyesebben első rész, a templomi énekanyagot tartalmazza, és további két részre oszlik: a graduálra, valamint a gyülekezeti énekeskönyvre, a halotti énekekkel. 1602-ben tehát a nagy gyűjtemény első részének második felét rendezte sajtó alá.

Másodiknak következik az iskolai énekeskönyv, melyet már előzőleg kibocsátott. A szakirodalom egy rövid – s figyelembe alig vett – utaláson kívül nem vett eddig tudomást ennek az első magyar iskolai énekeskönyvnek a létezéséről. Sajnos, nem ismerjük az eredeti kiadást, hanem csak egy 1632 táján Debrecenben kiadott újabb editiót, de ezt is csak igen csonkán. Az újabb kiadás címlapja hiányzik, szerencsére megvan azonban a kis könyv indexe, s ennek alapján terjedelmét, tartalmát és beosztását hozzávetőlegesen rekonstruálhatjuk. A 8-rét könyvecske száznegyvenhat számozott levélből állt, s ehhez járult még négy számozatlan levélen az index. Az index címe jelzi már az énekeskönyv tartalmát, és némileg sejteti, mi állhatott a címlapon: *Index Psalmorum, Hymnorum et Canticorum, tam Latinorum quam Ungaricorum*. [A zsoltárok, himnuszok és énekek mutatója, a latinoké és magyaroké egyaránt.] A könyv elején Buchanan latin verses zsoltáiraiból állt egy bő válogatás. Ezt követték különböző katekizmusi és liturgikus énekek latinul és magyarul (például a Credo, a Te Deum stb.). A következő rész az egyes ünnepekre való himnuszokat foglalta magában latinul és magyarul; a magyar szöveg mindegyike benne van az 1602. évi énekeskönyvben is. A továbbiakban különböző vegyes latin és magyar énekek következnek, ezek között öt olyat is találunk, melyet Újfalvi nagy templomi énekgyűjteményébe nem vett fel. Az énekek sorát végül Buchanan „Proles Parentis optimi” kezdetű latin himnusza zárja le. Ezt még egy idézetgyűjtemény követi, melyben különböző egyház-

atyák nyilatkoznak az egyházi éneklésről. („De cantu ecclesiae dicta quaedam veterum.”)

Az iskolai énekeskönyv szerkesztésének és kiadásának pontos évét nem ismerjük, de valószínűleg 1596 és 1599 között, Újfalvi debreceni tanári, illetve rektori működése idején készült. Ez idő tájt a tanárok munkájának megkönnyítése, valamint a diákok eredményesebb tanulása érdekében tudatosan törekedett iskolai segédkönyvek kiadására. Erre vall mindenekelőtt Szikszai Fabricius Balázs szótárának 1597. évi – általa gondozott és előszóval ellátott – új kiadása, melyet Szenczi Molnár Albert is jól ismert. Az iskolamesterek és a diákok látták elsősorban hasznát halotti énekeskönyvének is, hiszen a református temetéseken az iskolás gyermekeknek kellett énekelniük a mester vezetésével. Az iskolai énekeskönyv kiadásával a gyakorlati igény kielégítése mellett az énektanulás színvonalát szerette volna emelni, s másrészt a világi énekek iskolai terjedésének gátat vetni. Nem tudjuk, milyen mintát követett, de német forrásra, illetve mintára gyanakodhatunk, mivel a század végefelé Németországban Buchanan zsolttárait már széltében énekelgették az iskolákban.

Buchanan zsolttárainak a felvétele, és az iskolai énekeskönyv élére helyezése is tanúsítja, hogy a zsolttárok éneklésének Újfalvi milyen nagy jelentőséget tulajdonított. De miként nem volt megelégedve a XVI. századi magyar zsolttárparafrázisokkal, ugyanígy Buchanan klasszikus mértékre írt latin zsolttárai sem nyerhették meg teljesen tetszését. Erre vall egy későbbi, az irodalomtörténeti közadatban szintén ismeretlen iskolai énekkiadványa. Címe: *Paraphrasis Psalmorum Davidis selectiorum, metrorhythmica. In futurum Scholasticae juventutis et pueritiae nostrae exercitium matutinum et vespertinum*. [Dávid válogatott zsolttárainak metrikus-ritmikus átköltése. A mi tanulógyermekeink és ifjúságunk jövőbeni reggeli és esti ájtatossága számára.] Ennek is csak a második kiadását ismerjük, melyet Fodorik Menyhárt debreceni könyvnyomtató 1632-ben rendezett sajtó alá. Fodorik a mű elé írt rövid előszavában elmondja, hogy a könyvet Újfalvi Imre állította össze és adta ki a tanulóifjúság számára, de példányai már elfogytak. A szintén csak csonkán

fennmaradt könyvecske – mely nyilván a korábbi iskolai énekeskönyv kiegészítéseként jött létre – a genfi zsoltárok latin–magyar nyelvű bilingvis válogatott gyűjteménye. Molnár Albert zsoltárai mellett, vele párhuzamosan, ott találjuk mindig ugyan annak a genfi zsoltárnak Spethe András-féle latin fordítását. Spethe népszerű zsoltárait maga Molnár hívta fel a figyelmet zsoltárainak IV. Frigyes pfalzi választóhoz és hesseni Móriczhoz címzett ajánlásában. Újfalvi tehát nem véletlenül párosította össze a két fordítást. Szenczi Molnár Albert zsoltárainak e válogatott kiadása, s egyben első hazai kiadása 1606 és 1610 között jelenhetett meg Debrecenben. 1610-ben a nagyváradi zsinat már elítélte Újfalvi Imre püspökellenes mozgalmát, s ezután már aligha volt lehetősége könyvek kiadására Debrecenben, Hodászi Lukács püspök városában.

A *Paraphrasis Psalmorum*... kiadása egyben újabb bizonyság Szilvásújfalvi és nagy kortársa Szenczi Molnár szellemi rokonságára. A debreceni énekgyűjtő nemcsak inspirálta Molnárt a zsoltárok lefordítására, hanem annak megjelenése után elsőnek tett hathatós lépéseket a magyar genfi zsoltárok hazai népszerűsítésére és elterjesztésére. „Ti Kegyelmeteket is tisztelendő Uraim, lelkipásztorok és scholamesterek, fölötte igen kérem azon, hogy Kedk is jó kedvvel fogadja ez könyvemet” – olvashatta a zsoltárok előszavában, s miként Molnár az övét, ő a Molnár kérését fogadta meg. A magyar puritánus-mozgalom előfutára így lett azoknak a zsoltároknak első hazai terjesztője, melyeket majd – negyven év múlva – az ereje teljében lévő puritanizmus fog diadalra juttatni.

Programja első két pontját tehát Újfalvi Imre megvalósította. A további négy azonban, sajnos, már csak terv maradt, de ez a terv is sok értékes tanulsággal szolgál. A harmadik kötet azokat a vallásos énekeket tartalmazta volna, melyek „tisztá” énekek ugyan, de a templomba nem valók. Itt lettek volna tehát az oktató, moralizáló, feddő énekek, a személyes vallásos líra megnyilvánulásai; Szkhárosi Horvát és mások hosszú verses prédikációi stb. Olyanféle gyűjtemény lett volna ez, mint amilyen Bornemisza énekeskönyvének második része. Harminc évvel később meg is jelent egy – nem templomi

– énekeskönyv: Balassi, Rimay és mások istenes énekeinek gyűjteménye. Ez azonban, Balassit leszámítva, a XVI. századi költőket mellőzi, s teljesen a Balassi által uralomra jutott új ízlés és érzelemlát világ jegyében jött létre. Az *Istenes énekek* nagyszámú kiadása jól mutatja, milyen nagy volt az igény az ilyen magán-énekeskönyvekre.

A negyedik részbe kerültek volna a bibliai históriák, illetve az úgynevezett egyháztörténeti énekek, amilyen például Sztárai éneke Athanasius püspök történetéről. Ehhez a mintát a Bornemisza-énekeskönyv harmadik része szolgáltathatta.

Különösen figyelemre méltó, hogy az énekgyűjtemény ötödik kötetében a „magyar nemzetnek dolgai”-ról szóló énekek, vagyis a magyar tárgyú históriás énekek kerültek volna kiadásra. A históriás ének a világi irodalommal éppen nem rokonszenvező Újfalvi Imre szerint a legszorosabban hozzátartozik a reformáció énekhagyományához. Fontos újabb bizonyíték ez ama tétel mellett, hogy a XVI. században a prédikátorok vallásos költészete és az énekmondók történeti énekei szorosan összetartoznak, sőt, a reformáció harcosainak szemléletében egy nagy egységbe olvadnak össze. Ezért veszi fel Újfalvi Tinódi *Cronicáját* és Heltai *Cancionaléját* az előszó bibliográfiái függelékébe is. Nem tévedésből kerültek ezek a korábbi énekeskönyvek jegyzékébe, mint Schulek Tibor gondolta, mert Újfalvi nemcsak a szorosan vett egyházi énekeskönyvek jegyzékét akarta összeállítani. Tervezett énekkiadásaiba és énekeskönyv-bibliográfiájába egyaránt mindent beillesztett, ami a reformáció célkitűzéseit szolgálja. A históriás énekek pedig ezek közé tartoznak. Sőt, ide csatlakoznak és a nagy gyűjtemény hatodik részét alkották volna az „egyéb idegen dolgokról való históriák, és énekek” is – a szerelmi témájú versek kivételével. Nyilván olyan énekekre gondolt itt, mint Ilosvai Selymes Péter Nagy Sándor- és Ptolomaeus-históriája, vagy mint Mády Mihálynak és Szegedi Andrásnak Jeruzsálem pusztulásáról Flavius Josephus nyomán írt énekei.

A XVI. századi költészetnek csak egyetlen rétegét rekeszti ki Újfalvi Imre a tervezetből: az „Amorérul valókat” vagyis a virágénekeket és a szerelmi tárgyú széphistóriákat; ezeket nem megőrizni

akarja, hanem „mindenütt inkább veszteni”. Nem ez az egyetlen hely, ahol kiütözik ellenszenve a világi irodalom és zene iránt. Mint láttuk erősen helytelenítette, hogy az iskolában Iupiterről, Venusről, Bacchusról és Vulcanusról énekelnek; persze, ezek nem magyar nyelvű, hanem latin versek lehettek. Megbélyegezte világi dalmoknak a templomba való bevitelét, egy helyütt pedig a *musica* szó után zárjelben odateszi: „az mellyen ne érts valami frascát, hanem az éneklésben való szép mesterséget”. Az egyházi szempontból elfogadható zenével szemben áll tehát a *frasca*, ami itt hitvány, komolytalan, esetleg bujaságra ingerlő dallamot jelent. Lengyelországban éppen e korban a világi költészet egyik fontos műfajának terminus technikusává vált a *fraszka* (ejtsd: fráska), s Kochanowski nevét is nem utolsósorban *fraszka*i tették híressé. Újfalvi előszavából most kiderül, hogy ez a kifejezés nálunk sem volt ismeretlen.

IV. Újfalvi a XVI. századi magyar költészet emlékeit tehát három nagy csoportra osztotta: a templomi, s általában a hivatalosan elfogadott egyházi énekekre, melyeknél az a kívánatos, hogy egy lezárt gyűjteményt alkossanak, s számuk tovább ne szaporíttassék; az egyéb hasznos, tanulságos, a reformáció célkitűzéseit előmozdító énekekre, melyek lehetnek líraiak, oktatók vagy epikusak egyaránt; s végül a főként szerelmi témájú, elvetendő, nyíltan világi versekre.

Megtudjuk tőle, hogy ami az énekek „öszveszedésekre nézve abban immár nem sok fogyatkozás volna”. Gyűjteményét azonban nem tekinti lezártnak, számít ezután keletkező énekekre is, s ezért előszava legvégén kéréssel fordul az énekszerzőkhöz: ügyeljenek a ritmusra; históriákban pedig ne mulasszák el a helyet és időt megjelölni, hadd vegyék az emberek valami hasznát földrajzi és kronológiai ismereteiknek. Formai igényesség és iskolai használhatóság: munkásságának állandóan vezérlő motívumai.

Énekgyűjtése és kiadásterve alapján Újfalvi Imrében a magyar irodalomtörténeti érdeklődés egyik legelső határozott jelentkezését kell látnunk. Gyűjtő szenvedélye nemcsak az énekekre terjedt ki, hanem a legkülönbözőbb magyar könyvekre is, s kéziratban megalakította az első magyar bibliográfiát: *Catalogus scriptorum Ungarico-*

rum ab. E. A. Sz. U. Collectus ad huc manu scriptus [A magyar írók Szilvásújfalvi Anderko Imre által eddig összegyűjtött, kézzel írott katalógusa], melyről legutóbb Schulek Tibor részletesen értekezett. Bibliográfiai tájékozottságáról vall írónk a Szikszai Fabricius-féle szótár 1597. évi kiadásának előszavában is, ahol pontosan elmondja a szótár keletkezésére és kiadásaira vonatkozó adatokat, utalva más szótárakra is, majd pedig felsorolja a szerző egyéb munkáit, életrajzát illetően pedig Császár György emlékebeszédére utalja az olvasót.

Aki ennyire számon tartja a műveket, az természetesen fokozott jelentőséget tulajdonít a szerzőség kérdésének. Ő előtte csak az egyetlen Bornemisza fordított arra gondot, hogy ahol lehet feltüntesse az egyes énekek szerzőinek nevét. Újfalvi már halottas énekeskönyvének kiadásakor is nyomozott a szerzők után: „Az authoroknak neveket el nem titkoltam volna – írja ennek előszavában –, de kevésnek tudhattam meg az kiknek vers fejekben nincsen, mellyeket külön megjegyezni nem szükség volt.” Beszél erről 1602-ben is a nagy énekeskönyv előszavában: „Kik legyenek pediglen mindeniknek authori, bizonytal nem tudhatni (s nem [i]s igen szükséges dolog) azok kívül, az mellyeknek vagy vers fejekben, vagy külömben az meg vagyon jegyeztetvén.” Bár itt közbeszúr egy a kérdés jelentőségét csökkentő megjegyzést, mégis igen fontos, hogy a szerzők problémáját egyáltalán érinti, mivel erre egyik korábbi énekeskönyvkiadó sem szolgáltatott példát. Ahol mód van rá, nem is mulasztja el a szerzők megnevezését, mint például Skaricza Máté első ízben általa közölt néhány zsoldtárának esetében.

A szerzőség számontartása azonban nemcsak az adatgyűjtő pedantériái megnyilvánulása nála. A csak latinul író, tudós humanistákat nem számítva, ő az első olyan magyar literátor, akiben tudatossá válik a szerzői tulajdon fogalma. Már szótárkiadásának előszavában emlékezteti a sárospataki iskola növendékeit Ovidius két sorára – „Nam genus, et proavos et quae non fecimus ipsi, Vix ea nostra puto.” [Mert nemzetségünket és ősatyáinkat, s mindazt, amit nem magunk tettünk, alig nevezem magunkénak.] (Metam. 38/185–6.) – arra figyelmeztetve őket, hogy ne tulajdonítsanak maguknak olyas-

mit, amit nem maguk csináltak. Szinte ezt a gondolatot konkretizálja énekeskönyv-előszavának elején, amikor a még merészebb változtatások elmaradásának egyik okát abban jelöli meg, hogy „az mi nem mi munkánk mindenestül fogván, abban nem illik nekünk practicálni, hanem, ha közönséges dolog, közönséges személyeknek. Ez lenne, In alienam messem falcem mittere [Más vetésébe vágni a sarlót]. Ki ki az övével tisztelkedik: noha néha az emberek ehhez nem tartják magokat.” Az énekeskönyv nem az ő magán ügye volt, hanem a közösségé; nem ő állította azt önállóan össze, hanem csak a korábbi kiadásokat javította: nem érezte ezért feljogosítva magát arra, hogy mindenben érvényesítse a saját egyéni álláspontját, nem akarta mások (Mélius, Szegedi, Gönczi) munkáját teljesen a saját képerére formálni.

Aki a szerzőség kérdésének fontosságával tisztában van, az természetesen azt is tudja, hogy minden szerző munkájának megvannak a sajátos jellegzetességei. „Az külömb külömb authoroknak külömböző elméjektül és indulatjoktül esett – írja –, hogy külömb külömb ízűjek is legyenek ez Énekek: ki inkább tessék, ki nem annyéra: jóllehet ide járul az matériának is az ő mivolta.” A *matéria*, vagyis a téma és a tartalom, változó volta mellett az egyes énekek különböző *íze*, azaz a szerzők különböző ízlése határozza meg tehát a versek jellegzetességeit, teszi oly sokszínűvé az énekgyűjteményt. Olyan gondolat ez, melynek kortársai közül csak Szenczi Molnár és Rimay volt a birtokában. Újfalvi Imre méltán említhető velük együtt az irodalomtörténeti eszmélkedés első magyar képviselőinek egyikeként.

4

Rimayval és Szenczi Molnárral kerül egy sorba Újfalvi Imre azért is, hogy az irodalmi jelenségeket, közelebbről a magyar nyelvű ének-költészetet szélesebb történeti összefüggésbe állítja. Ri-

may János is ezt tette, mikor a tervezett Balassi-kiadás előszavában a reneszánsz kultúra és irodalom nagy távlatait villantotta fel, meghatározva nagy mestere költészetének történeti helyét. Újfalvi természetesen a reformációra korlátozza látását, az általa sajtó alá rendezett anyag nem is követelt mást. A magyar nyelvű vallásos éneklés megindulását – mint a reformáció képviselői általában – ő is a reformáció kezdeteihez köti: „... ezféle Énekek kiváltképpen az Introitusokkal Hymnusokkal, Antiphonakkal, Responsoriumokkal, és ezekhez hasonlatosokkal az Missalébúl, és az Breviariumbúl, kezdetenek akkoron szöröztetni, és Magyarul fordittatni, mikoron az Ecclésiák az sötét, és tévelygő Pápastaságból, fejöket fölemelni és reformáltatni... Igy azért azelőtt nyolcvan esztendővel talám ez Énekekben, az mi nyelvünkön egy sem íratatott, holott azelőtt mindent Deákul, nemzetünknek idegen nyelven éneklötenek, birbitéltenek.” Az énekek különleges történeti fontosságát hangsúlyozza az a megállapítása, hogy „ezek által jött egyáltal be az Istennek igije közinkben”. Tudjuk ma már Horváth Cyrill és mások kutatásai nyomán, hogy az a hagyományos felfogás, mely szerint a magyar nyelvű vallásos ének kizárólag a reformációval veszi kezdetét, módosításra szorul. Ez természetesen nem csökkenti a reformáció óriási érdemét a magyar nyelvű költészet felvirágoztatása és általánossá válása terén, és nem érinti azt az ellenfél által is mindig elismert történeti tény, hogy a magyar nyelvű éneklés hatalmas propagandaerőnek bizonyult a reformáció mellett.

A reformáció énekköltészetének kezdeteiről Újfalvi határozottan azt állítja, hogy először a katolikus latin nyelvű himnuszokat és egyéb breviáriumbeli verses szövegeket fordították magyarra. Ezek a szövegek nincsenek kiadva a *Régi Magyar Költők Tára* XVI. századi sorozatában, mivel – pontos keltezés hiányában – Szilády Áron nem tudta azokat hova besorolni. Legkorábbi fennmaradt forrásunk részben a *Batthyány-kódex*, részben a Szegedi Gergely által sajtó alá rendezett 1569. évi énekeskönyv, illetve ez utóbbinak az a része, amely az egyes ünnepekre való himnuszokat tartalmazza. Fontos erre felhívunk a figyelmet, mert a *Régi Magyar Költők*

Tára eddig is megtévesztette az irodalomtörténeti köztudatot, amely a reformáció legkorábbi énekanyagának logikusan azt tekintette, amit Szilády nagy sorozatának II. kötete foglal magában. Pedig biztosan nem 1569-ben jelentek meg legelőször a katolikus himnuszok magyar fordításai, hanem már korábbi énekkiadványokban is ott kellett, hogy legyenek. A további kutatásnak különös gonddal kellene foglalkoznia Benczédi Székely István elveszett énekeskönyvével (1538), melyről Bod Péter – aki a könyvet még látta – ezt jegyezte fel: „Magyarra fordította az Ekklesiának régi Deák *Hymnus* nevezettel való Énekeit.”

Az énekköltészet eredetének a reformáció kezdetéhez való kapcsolása Újfalvit további történeti megállapításokra készíti. Pontosan meghatározza a magyar reformáció kezdetének idejét, idézve az 1523. évi budai és 1525. évi rákosi országgyűléseknek a protestánsok ellen hozott drákói, de hatástalan rendelkezéseit. Elgondolkodtatja több fontos évszám meglepő közelsége: 1517-ben kezdte el Luther tanait hirdetni; 1521-ben kezdődött el Magyarország romlása Nándorfehérvár elvesztésével; és 1523-ban már terjedőben volt Magyarországon a reformáció. „Mellyekből eszébe veheti minden ember – folytatja – az világosság, az igaz tudomány, mely hamar kezdetett azután az mi nemzetünk között serkedezni, és hirdetni. Közelebb való Ecclesiákra is ilyen hamar ez el nem érkezett. Az Isten így akará belsőképpen vigasztalnia ez nemzetet, ha külsőképpen ez Pogányok által verné.” Újfalvi itt ismét a magyar humanista gondolkodás közelébe jut. Állításai mögött az a humanista felfogás húzódik, mely szerint az új eszmék, a fejlett műveltség elemei hamar elérkeznek Magyarországra és elterjednek ott, hogy belsőleg erősítsék a nemzetet a külső megpróbáltatásokkal szemben. Jelentősen eltér ez a gondolat a korai magyar reformátorok érvelésétől, akik a magyarság bűneire apelláltak elsősorban, a török pusztításaiban Isten büntetését látták s a reformációban pedig Isten arra való kísérletét, hogy a magyarságot az utolsó pillanatban megtérítse, s ezzel érdemessé tegye a büntetés alóli feloldásra. Újfalvinál ennek a gondolatnak csak a csökevénye van meg, s hiányzik a nemzeti bűn-

tudat szemlélete, pedig egyik nevezetes kortársa, Magyar István még erre építette gondolatmenetét. Újfalvi itt is a magyarság bünyösségének gondolatát elvető „modernebb” írókkal, Molnár Alberttel és Rimay Jánossal halad egy sorban.

Rimay, Szenczi Molnár és Szilvásújfalvi Imre egyaránt két korszak határán állnak. Visszatekintenek az elmuló periódusra, s értékelni, rendszerezni igyekeznek annak eredményeit, de már felülemelkednek annak sokban elavult szempontjain. Hármójuk közül Újfalvi az, akinek az irodalmi szemléletét a leginkább köti még a múlt. Rimay világi, reneszánsz gondolkodása éppenoly messze van tőle, mint az a széles európai távlat, mely Szenczi Molnár egész munkásságát jellemzi. Molnár is sokkal világiasabb, mint debreceni lelkes kortársa: ő például Bornemisza bölcsődalát, melynek a templomi énekek közé keverését Újfalvi annyira kárhoztatta, felvette 1612-ben az oppenheimi énekeskönyvbe. Míg Rimay és Szenczi Molnár látóköre kiterjed az egész művelt világra, s a múlt értékeinek megbecsülésekor is magabiztos fölényről tesznek bizonyosságot, Újfalvi Imre kissé provinciálisabb. Bár ugyanakkor annál makacsabban és következetesebben veszi számba a magyar művelődés értékeit, s mint a zsoltárokkal kapcsolatos állásfoglalásai mutatják, nagyon is fogékony az új jelenségekre. A világi kultúrával szembeni ellenszenve is Janus-arcú. Benne van egyrészt a XVI. századi prédikátorok immár túlhaladott merevsége, de ugyanakkor jelentkezik ebben már a puritanizmus előszele is. Ezt éppen az ő esetében joggal feltételezhetjük, miután ő volt az első, aki a XVII. században nyíltan fellépett az egyházkormányzat demokratizálásáért, s üldöztetést, börtönt is vállalva tartott ki eszméi mellett. A kulturális és irodalmi haladás terén mögötte marad nagy kortársainak, de közöttük ő az egyetlen, aki nemcsak szellemi, hanem gyakorlati téren is előfutára volt a század haladó társadalmi mozgalmainak.

Újfalvi egyéniségének ez az összetettsége, konzervatív és haladó elemek együttes jelentkezése részben talán külföldi tanulmányainak különböző állomáshelyeivel függ össze. Ő még – a XVI. századi kálvinista diákok nagy részének példájára – a lutheránus wittenbergi

egyetemen kezdte el felsőbb tanulmányait 1591-ben, és ott érte a kálvinisták kitiltását elhatározó rendelet 1592-ben. Ennek ellenére még több mint két évig ottmaradt, sőt a magyar coetus seniora lett, de végül ő is kénytelen volt átmenni 1595-ben a reformátusok heidelbergi egyetemére. A heidelbergi egyetemet ugyan már a 60-as évektől kezdve kezdték a magyar ifjak látogatni, de ez tömegessé csak a 90-es években vált, amikor a wittenbergi kapuk a kálvinista teológusok előtt bezárultak. Hogy Heidelberg mit jelentett ekkor a magyar szellemi élet számára, azt legutóbb sokoldalúan mutatta be Turóczy Trostler József kitűnő tanulmánya. A XVII. század első három évtizedének majd mindegyik nevezetes református írója heidelbergi diák volt, s ez a heidelbergi nemzedék Szenczi Molnárral az élen maradandó hatást gyakorolt a magyar művelődés fejlődésére. Újfalvi Imre is e rétegbe tartozik, Heidelbergtől ő is fontos indításokat kapott. Ő azonban innen is továbbment, s felkereste Angliát, azt az országot, amelyre majd az 1620-as évektől kezdve fogják „vigyázó szemekiket” vetni a külföldet járó magyar diákok. Wittenberg–Heidelberg–Anglia: e három forráshely három különböző kort és három különböző irányzatot jelentett: a konzervatív lutheri ortodoxiát, a szabadabb és világiasabb kálvinista humanizmust és a puritanizmust. Ezek légkörében formálódott és alakult ki Újfalvi Imre egyénisége és munkássága.

1597-ben a Szikszai Fabricius szótára elé írt előszóban egy önmagára is nagyon jellemző megállapítást tesz a szótár összeállítójáról, egykori sárospataki tanáráról: „Duo in eo praeter cetera impense semper miratus sum: innatam in docendo vim efficacem: et perseverantiam in eodem ad ultimum usque halitum vitae suae in tanta discipulorum pervicacia, et ingratitude.” [Benne egyebek mellett főként két dolgot csodáltam mindig: a tanításban való veleszületett hatóerőt; és az ebben élete utolsó leheletéig való kitartását, tanítványai annyi makacssága és hálátlansága közepette.] Szikszai Fabriciust emberi és tanítói eszményképéül választhatta, s nem eredménytelenül. Benne is meg lehetett a tanításnak az a veleszületett képessége és ereje, ami mesterében, ezt sejteti Szenczi Szigyártó

Lukácsnak Molnár Alberthez írott levele: a debreceni „schola celeberrima” kormányrúdjánál – olvassuk – „magna cum fruge reverendus vir Emericus A. Ujfalusy sedet, cuius tum doctrinae, cum fidelitatis memoria viget omnibus fere terris” [nagy haszonnal foglal helyet tisztelendő Ujfalusy A. Imre; akinek a híre, mind tudománya, mind hűsége folytán, szinte az egész földön eluralkodik.] Azt pedig, hogy Újfalvi magáévá tette tanára másik nagy erényét, az állhatatosságot, s utolsó leheletéig kitartott mellette, ékesen bizonyítja egész pályája. Alig foglalja el 1596 elején a zsidó nyelv és a számtan tanári székét a debreceni iskolában, máris megkezdí az elemi művelődési szükségleteket kielégítő könyvek kiadását. Mint prédikátor az első alkalmat megragadja, hogy új, jobb templomi énekeskönyvet adjon ki. Újat, jobbat akar, de eleinte korántsem lázadó jelenség, énekeskönyvének előszava a tanú rá, hogy nem vállalkozik a túl merész újításokra. Nagyon jól tudja milyen erő „az be vetettetett szokás, melyet megváltoztatni, bátor jobbra lenne, csak kicsin dologban is igen nehéz, és rágalmazásra ok adó. Mert az mint szokták az Deákok mondani: *Consuetudo altera natura* [A szokás a második természet]”. Igyekszik is püspökével jóba lenni, legalábbis erre vall több latin nyelvű üdvözlő verse. Mégis, mikor felismerte, hogy a püspöki kormányzat hatalmi visszaéléseket tesz lehetővé, bátran szembeszállt a nagy tekintélyű és erőszakos Hodászi Lukács püspökkel; s a zsinatokkal, az egyházi és világi hatóságokkal szemben egyaránt állhatatosan képviselte merész demokratikus elképzeléseit.

Ellenfelei gondoskodtak róla, hogy nevét gyűlöletessé tegyék a kortársak és az utókor előtt; fellépését a püspöki kormányzás ellen személyes gyűlölködéssel és nagyravágyással magyarázták; legnagyobb művéről, az általa újjárendezett debreceni énekeskönyvről lekerült a neve, s a gondolatokban és adatokban oly gazdag előszót nem nyomtatták ki többé. Egyedül halottas énekeskönyve őrizte meg emlékét a XVIII. század végéig, de a későbbi nyomdászok nem tudták már, hogy ki volt ő, s mikor élt: a halottas énekeskönyv előszava dátumául az 1698-as évet szedték, nem tartván hihetőnek, hogy egy XVI. századi gyűjteményt adnak ki újra.

Munkássága nagy részét arra áldozta, „nemzetünkhöz való szeretet”-ből, hogy a jövő nemzedékek számára megmentsse a magyar irodalom alkotásait, fenntartsa a régi magyar írók emlékét. És éppen az ő nevét felejtették el igen hamar, oly gyorsan, mint kevés más magyar íróét.

1957

A SZERELEM KÖLTŐJE

„Következnek Balassi Bálintnak kölem-kölem féle szerelmes énekei, kik között egynehány isteni dicsiret és vitézsigről való ének is vagon” – ezek a szavak állnak a nagy magyar reneszánsz költő verseinek kézírata, a Balassi-kódex élén. Az ismeretlen művelt literátor, aki a XVII. század elején e sorokat leírta, pontosan és félreérthetetlenül fogalmazott: Balassi költői hagyatéka szerelmes versek gyűjteményéből áll, de vallásos és vitézi énekek is vannak benne. Mégis évszázadokon keresztül csak mint vallásos költőt, és mint néhány csodálatosan szép vitézi-hazafias ének szerzőjét ismerték, s szinte csak a véletlennek köszönhető, hogy a múlt század végén csaknem teljes költői hagyatéka is előkerült. S bár azóta többen is kimerítően vizsgálták már Balassi szerelmi költészetét, az irodalomtörténeti összefoglalásokban és a közvéleményben még ma sem alakult ki világos és egyértelmű kép munkássága igazi arányairól. Sőt, az utolsó évtized marxista kutatása megint csak a vitézi és istenes verseket állította előtérbe, mivel ezeken keresztül közvetlenebbül és könnyebben vélte a költő világnézetének kérdéseit, költészetének a történelmi és társadalmi viszonyokkal való összefüggéseit, a haladáshoz való viszonyát meghatározni. Pedig egy költő nagysága, költészetének klasszikus értéke azon fordul meg, hogy munkássága legfontosabb területén bizonyul-e maradandónak, korszerűnek, a korabeli valóság hű kifejezőjének. Balassi művészetének kulcsát ezért sze-

relmi verseiben kell keresnünk, emberi és költői fejlődését elsősorban a szerelmi költemények vizsgálata alapján kell feltárnunk és értékelnünk. Nem csökken ezzel vitézi és istenes énekeinek jelentősége, sőt ezek igazi helyét is éppen így tudjuk majd kijelölni költészetében. Vallásos versei ugyanis jórészt szerelmi lírájának a függvényei, olykor ellenpólusai, a szerelemtől való menekülés eszközei, s vitézi témájú költészete is a szerelmi poézisból, s részben az istenesből bontakozik ki.

Már költői pályája kezdetén eljegyezte magát a szerelemmel – erről vallanak legkorábbi versei. Ezek egyike (2. sz.) szerint Vénusz már születésekor szolgálatába fogadta őt és – írja – „Mint fogadott fiát erkölcsemben kedvelt, Látván természetemet, jól magához nevelt”. Bár mindez szokásos korabeli sablon, Balassi esetében mégis komolyan kell vennünk. Nemcsak élete és lírája tanúskodik erről, de egyik érett művének, szerelmi komédiájának prologusában is újra megerősíti a szerelmes természetéről mondottakat: a szerelmet „követtem mind hóltig mint jó oskola mesteremet s engedek neki, nem gondolván semmit az tudatlan közsignek szapora szovakkal, s rágalmazóknak beszidekkel”. Azoknak pedig, akik szerint a szerelemtől írni botránkoztatás, „azt felelem, hogy históriát nem írhatám mert egyik az, vagyon ki írja, másik az penik, hogy talám énnekem arra nem volna annyi mivoltom is, szent írást sem, mert arrul is mint két felől eleget írtnak s írtnak is, hanem olytat kellett előhoznom, ki... az szomoróknak is örömet s víg kedvet hozna”. Vénusznak szolgált tehát, és nem is tartotta magát alkalmasnak arra, hogy hősi énekeket írjon, vagy bibliai történeteket verseljen meg, mint annyi kortársa; költészetének is, akárcsak életének Vénusz a vezérlő csilaga: így gondolta, így tudta ő maga is.

További – meglepő – nyilatkozatai rávilágítanak szerelmi tárgyú lírájának hátterére is: „Az mi az szerelmet illeti – írja ugyanott – azt Magyarországon immár régen annyira felvették, úgy eltanulták, s úgy követék mind titkon s mind nyilván mindenek, hogy sem az olaszok nagyobb okossággal, sem spanyolok nagyobb buzgósággal nem követhetik... mostani időben nincs semmi nemzet, ki többet

szenvedjen s mielőtt s nagyobbot ki szerezzon szeretőjeért mint az magyar nemzet.” Tanúbizonyságul idézi Bornemisza Péternek, gyermekkori tanítómesterének *Az ördögi kísértetekről* írt hírhedt könyvét is, melyből mindenki megtudhatja „mint merőlt el az magyar nemzet az szerelemben”, bár Bornemisza szerinte csak „keveset” írt meg „ahhoz képest az mint az dolog ő magában fog”. Pedig az irodalomtörténetírás inkább azt tételezte fel, hogy Bornemisza rajza el-túlzott, s a könyvében oly domináló szexualitásból a szerző esetleges beteges hajlamaira is következtethetni vélt. Balassi kijelentése azonban – még ha a szokott retorikus túlzást le is számítjuk – rácáfol az ilyen feltételezésekre, s igazolja, hogy Bornemisza az igazságot írta, korának, s elsősorban a főúri osztálynak a valóságos szerelmi, erkölcsi életét ábrázolta.

Bornemisza és Balassi állításaival összhangban sok-sok korabeli adat tanúskodik az érzéki örömökben való féktelen tobzódásról. A szerelem mellett az ételben-italban való mértéktelenséget, a részegeskedést, az ének, a tánc, a zene minden korábbit felülmúló kultuszát emlegetik és kárhozzatják a kor jámbor prédikátorai. *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* írja 1552-ben első nevezetes művét Heltai Gáspár, harminc évvel később pedig Decsi Gáspár jelen-teti meg prédikációs kötetét *Az utolsó üdöben egynabány regnáló bűnökről* címen. Soha ennyi céges bűn nem volt a magyar nemzetben – állítja –, s főként a részegséget, a paráznaságot és a táncot emeli ki.

Valami tomboló nyers epikureizmus vált általánossá ekkor Magyarországon, s ebben az „özönvíz előtt” hangulatban az ifjú Balassi környezete aligha lehetett más, mint amelyet Bornemisza írásából megismerhetünk: „Minden rendbéli ember: fejedelmek, nemesek, parasztok mikor vendégségben vadnak, ha az két vagy három pohárocška meghaladja őket, ottan megzajosul; esze mihent megváltozik, oztán minden dolga szerencsére úgy forog, mint az szélmalom: mint az gyermekcskék is értelem nélkül, valami eszkebe jut és valamit egyik említ, imezt, amazt játsszuk: porba pösölsdít, lovagosságot, körvélyeset, futosást és akármit egyik az másiknak mond, ottan az

többi is utánna: sem eleit, sem utójját nem gondolván semmi játékoknak. Illyek az öreg emberek is, mikor megzajosodnak; akár prédikátor, akár ítélőmester, akár bíró, akár fejedelem legyen. Ezer boldonságot űznek: ki barát-táncot kezd, ki tapogató táncot és azba mind fülét, száját, orrát, mellyét, csecsét mind talpáig eltapogatja, és úgy izgatja az Sátán sokféle fertelmességre. Azután sövény táncot, és olly táncot, hogy a lábok között általvetik az kezeket. Némelly azféle ördögi mulatságot is találtak, hogy egymás kezét verjék; és ők hegyes, avagy sarkantyús gyüröt csináltak és úgy ütik az leány kezét, hogy az vér kijű az tetemekből. Az boritalhoz kedig ezer álnokságot találtak, imez-amaz jó szerencséjért. Arra hegedőt vontat, trombitát fújtat, hogy hamar-hamar megigyák: ezek közt kedig százezer dicsőkedések, kérdések, ki jószágával, pénzével, erejével, okosságával, vitézségével, ki egyvel-mással; végre üstökvonások, szitkok, gyolkosságok; utól pokol ás örök kárhozat helyek.”

Íme, a magyar változata annak a képnek, melyet Itáliától Angliáig és Lengyelországtól Németalföldig mindenütt megtalálhatunk ekkor: semmivé váltak az élet régebbi, középkori normái; a mennyei boldogság helyett az ember a földi életet igyekszik kiélvezni, ha módja van rá. Amilyen szenvedéllyel tár fel a reneszánsz kor embere ismeretlen világokat, ismeretlen szépségeket – az antik világ örökségét éppenúgy mint az óceánokon túli földrészeket –, ugyanígy engedí szabadjára ösztöneit, „meről el az szerelemben”, keresi az élvezeteket, „sem eleit, sem utójját nem gondolván semmi játékoknak”. Magyarországon mindez egybeesett a török elleni élethalálharcral, a feudális anarchia tombolásával, egy új arisztokrácia vér és rablás közepette való felemelkedésével, a feudális és antif feudális erők kiélezett osztályharcával.

A reneszánsz nemcsak az emberiség eladdig legszebb eszméinek, a kultúra, a tudomány és a művészet minden korábbit felülmúló csodálatos alkotásainak, hanem egyúttal a kíméletlen vagyonszerzésnek, a pénz, az arany utáni gátlástalan hajszának is a korszaka. De míg Itáliában a vérrel, csalással, spekulációval összehordott vagyomból Firenze palotái és Róma kupolái születtek meg, s

míg a félvilág meghódítása, a gyarmatok kirablása, vagy a parasztnoknak a földről való elkergetése árán egy Spanyolország vagy Anglia a reneszánsz korban hatalmas újkori birodalmakká nőttek, addig Magyarországon a vagyon és életöröm hajszolásának zajába az egykor oly fényes ország romlásának, rohamos pusztulásának tragikus akkordjai vegyültek. Az ország sorsáért aggódó reformátorok eszkatologikus jóslatai – mint Belszár palotájának falán a titokzatos igék – jól illettek a magyar reneszánsz hol ragyogó, hol nagyon sötét égboltjára.

Európa fejlettebb országaiiban a reneszánsz korszak a modern burzsoázia kialakulásának, születésének időszaka: ez az új osztály jár az élen a vagyonszerzésben is, de az új világnézet hirdetésében és az új műveltség, tudomány és művészet felvirágoztatásában is. Magyarországon viszont egy új főnemesség játsza a vezető szerepet politikában, gazdaságban, hatalom- és vagyonszerzésben, s egyúttal a reneszánsz léletszemlélet, életforma kialakításában. A főurak járnak az élen az ételben, italban, szerelemben, aranyban, hatalomban való tobzódásban, bár Bornemisza szerint az „minden rendbeli ember: fedelmek, nemessek, parasztnok” sajátja.

Valóban, cifrálnakodik a polgár is, dőzsöl a gazdag parasztn, párázna a barát, részeges a prédikátor, és szörnyű szexuális kísértésekkel küzködik maga a tudós Bornemisza is – mégis elsősorban az új hatalomhoz és vagyonhoz jutott főnemesség vált a reneszánsz epikureizmus legleplezetlenebb képviselőjévé. A főurak és a nemesek példájának a követése ellen küzdenek a polgári osztály szószólóiként fellépő reformátorok, a főúri osztály tetteit és életmódját állítja pelengérré Bornemisza is, s öröklük vallanak a legtöbbet a források. Mikor Balassi azt emlegeti, hogy mennyire „eltanulták” már a magyarok a szerelmet, ő is elsősorban saját osztályára, a XVI. század magyar főnemeseire gondolt.

Balassi viharos élete nem valami különlegesség, egyedi eset. Típusa, reprezentánsa, de talán kissé megkésett képviselője ő osztályának, osztálya életmódjának. Ha két évtizeddel előbb születik, tettei valószínűleg kisebb feltűnést keltenek, kevesebb botrányt váltá-

nak ki. Hiszen aligha lett volna korábban nagy perpatvar abból, hogy az országúton szóval és tettel megostromolt egy szép özvegyet, amikor Török Bálint vezeklésről hazafelé tartva, barátságában, a város piacának kellős közepén tepert le egy polgárásszonyt; s ha olykor személyes méltósága védelmében alaposan elpáholt egyeseket, vagy hallatlan szidalmakkal illetett urakat, polgárokat egyaránt, nem szűrt volna szemet, mikor Bornemisza szerint a vendégségek vége is rendszerint „üstökvonások, szitkok, gyolkosságok”; a hibbei polgárok bormérési jogának erőszakos megsértése sem valami nagy eset, ha arra gondolunk, hogy Szigetvár városának lakói már készek voltak török területre költözni, nem bírván tovább a várvédő hős Zrínyi sanyargatásait.

Balassi – utolsó éveit kivéve – ízig-vérig a század derekán tomboló feudális anarchiának, a Perényi Péterek, Balassi Menyhártok, Zay Ferencek évtizedeinek a gyermeke, az előző nemzedék mentalitását, életmódját folytatta – azt, melyről Bornemisza tájékoztat. Az ő idejében, az 1570-es évek végén, s a 80-as években azonban a viszonyok már megváltozóban voltak: a minden eszközzel hatalomra, vagyonra törő főúri osztály helyzete megerősödött, az anarchia helyébe egy megszilárduló feudális rend lépett, a jobbágságot gúzsba kötő 1514-es törvények újult erővel kezdtek érvényesülni, a diadalmaskodó nagybirtokosoknak sikerült a reformáció keretében jelentkező mezővárosi-polgári törekvéseket visszaszorítani, a parasztságot pedig a „második jobbágság” igájába terelni. Ebben a világban Balassi nem találta meg a helyét, minduntalan szembe került rokonaival, szomszédaival, az udvarral vagy a magyar rendi méltóságokkal, nem tudva megérteni, hogy az ököljog évtizedeit felváltotta a rideg és embertelen feudális jogrend időszaka.

Nem is törekedett arra, hogy annak rendje és módja szerint beleilleszkedjék kora főúri társadalmának kereteibe. Nem az volt a célja, hogy a vagyont törvényes keretek között, vagy a törvényt felfangosan kijátszva békésen szaporítsa; a pénz számára nem azért kellett, hogy azt gyűjtse, hanem hogy elköltse; a hatalom sem ezért vonzotta, hogy uralkodjék, hanem hogy függetlenül, zavartalanul és

biztonságban élvezhesse az életet, hódolhasson a legszebb eszményeknek és szolgálhassa Vénuszt. S míg egyrészt mint a múlt kísértete féktelenkedett kortársai között, másrészt olyan messi elöremutató célokat tűzött maga elé, melyek értelmét kortársai még csak fel sem foghatták. A verekedő, vásárütő, erőszakoskodó, lóért lányokat cserélő, fiatal főúrból az a költő lett, aki a tökéletes szépség és a tökéletes emberi harmónia eszményét üzte, kereste, mint Don Quijote Dulcineát.

A szebb élet kulcsát, mindannak az ellenkezőjét, mint amibe beleszületett és amiben benne élt: a szerelemben látta. Számára a szerelem nem az ördög kísértéseinek az eszköze, hanem minden szépség és jónak a forrása, amely nemesít, bátorít, józanságra szoktat, „mely indulat az ifjú embernek gyakorta sok jóknak oka”. Ennek a felemelő „indulat”-nak a szolgálatába állította tollát, szerelmi versek írása közben vált nagy költővé, a szerelem ürügyén tudta a legtöbbet kifejezni kora és a reneszánsz lényegéből.

*

Balassi szerelmi lírája nem önmagában álló érthetetlen tünetmény, hanem egy gazdag és sokágú folyamatnak, a magyar nyelvű világi énekköltés felvirágzásának része és betetőzője. Csekély középkori előzmények után a XVI. században, a reneszánsz világában érlelődtek meg nálunk az egyén profán, személyes érzéseit megszólaltató költészet kialakulásának feltételei. Ekkor terebélyesedett jelentős tényezővé a virágénekek, bordalok, táncnóták, multságokon előadott tréfás és gúnyolódó versek, szórakoztató történetek gazdag családja, vagyis az olyan énekeké, melyek – Balassi szavaival – „az szomoróknak is örömet s víg kedvet” hoznak. Ennek a családnak a legfontosabb ága a szerelmi költészet, mely a Balassi előtti évtizedekben s vele egy időben már javában virágzott Magyarországon.

A szerelmi ének XVI. századi virágzásáról joggal beszélhetünk, annak ellenére, hogy csupán híradások, szerelmi verseknek más énekekbe beszüremkedett kifejezései, kezdősorok és töredékek vannak birtokunkban. Maga Balassi is tanúskodik arról, hogy kortársai kö-

zött számos szerelmi versszerző akadt, hiszen egyik költeményében (54. sz.) Dobó Jakab ismeretlen versével folytat költői polémiát, egy másikban (72. sz.) nyolc ifjú költőnek a magyar nyelvű szerelmi éneken való vetélkedését örökíti meg, komédiája ajánlásában pedig egyenesen azt írja, hogy „mind ottbenn Erdélben s mind ittkinn Magyarországon az versszörzést igen elő vették, . . . – majd később: – az ottbenn való ifjak az idekivalókat az vers szerzésben nemcsak követték, hanem sokkal inkább meg is elődzötték”. De miként a többieké, úgy Balassi szerelmi énekei is elsüllyedtek volna az ismeretlenségben, ha költői fejlődése során nem jutott volna el az öntudat oly magas fokára, mely egy adott időpontban – 1589 tavaszán – szerelmi versei összegyűjtését, és azok nyilvánosság elé bocsátását követelte. Ebben a korban ugyanis a szerelmi énekeket nemcsak a szigorú prédikátorok, de azok művelői sem tekintették megörökítendő és kiadandó értékeknek; csak a szórakozás, mulatozás fűszerét vagy pedig – a szerelmes levélhez hasonlóan – nyilvánosság elé nem tartozó magánügyet láttak bennük. Ezért enyésztek el a kor szerelmi levelezésével együtt, hacsak egy részük – szájról szájra járva, esetleg kéziratot másolatokon keresztül – fel nem szívódott a XVII. századi kéziratot énekeskönyvek gazdag állományába. Balassi tehát nem a szerelmi költészet művelésében volt kezdeményező, hanem abban, hogy másfél évtized költői tapasztalata és nagy irodalmi műveltsége folytán elsőnek látott benne többet, mint az élet hétköznapijaihoz tartozó alkalmi versszerző tevékenységet. Eleinte azonban ő is csak a kitaposott ösvényeken indulhatott el, s versíró gyakorlata nem sokban különbözhetett elődeiétől, kortársaiétól. Költői pályájának vizsgálatakor ezért a magyar szerelmi költés XVI. századi általános helyzetéből kell kiindulnunk.

A XVI. század derekáig az anyanyelvű szerelmi vers európai történetének három egymással érintkező, s részben kronológiailag is egymás mellett futó, fő fázisát ismerjük: a szerelmes vers trubadúr, vágász és reneszánsz változatát. A magyar irodalomban nem tudunk a legelsőről; fennmaradt emlékek, szövegek nem vallanak egy magyar trubadúr-költészet, magyar Minnesang létezéséről, noha ez irány

jeles külföldi képviselői hazánkban is megfordultak. Galeotto Marzio ugyan arról számol be, hogy Mátyás király udvarában magyar nyelvű szerelmi énekek is felcsendültek, de ezek már inkább virágénekek lehettek, a vágáns költészet részei. Gerézdi Rabán kutatásai alapján eldöntött kérdésnek tekinthető, hogy a magyar virágének a nemzetközi latin vágáns költészet egyik hazai anyanyelvű ága, mely első sorban a nemesség körében lehetett népszerű. Ez a virágének, mint maga az egész vágáns költészet, még nem a reneszánsznak, hanem a középkornak a terméke, bár világiasságával, az egyházi előítéleteknek való fittyelhányásával vitathatatlanul a reneszánsz kori élet- szemlélet előkészítői közé tartozik. Korai magyar virágénektöredéket keveset ismerünk, de Sylvester Jánosnak a virágének stiláris értékeit, képgazdagságát dicsérő, de erkölcstelennek bélyegzett tartalmát elítélő, híres megjegyzései e verstípus széles elterjedését s népszerűségét bizonyítják. Mivel a virágének elnevezés a magyar használatban jó időre állandósult, s a már reneszánsz fogantatású szerelmi vers megjelölésére is ez szolgált, a kor írói nem láthattak eleinte lényeges különbséget a szerelmi vers e két típusa között. Ez annak a jele, hogy a reneszánsz motívumok, sablonok és a humanista retorika eszközei szinte észrevétlenül lopódtak bele a magyar virágénekekbe, lassan, fokozatosan átalakítva azt reneszánsz költeménnyé.

A XVI. század Európa-szerte az anyanyelvű szerelmi költészet virágkora, amikor az irodalomnak ebben az ágában is uralkodnak már az ókori klasszikusok és a latin humanista irodalom nyomán kialakított retorikai elvek és szabályok. Ezek legfontosabbika az imitatio, a nagy példaképek tudatos utánzása, a tudós költészet nélkülözhetetlen eszköze. A költők számára ezt írják elő a reneszánsz poétikák szerzői, s az imitatio mennél nagyobb mértékét, mennél gazdagabb forrásterületét teszik a tudós költő értékelésének legfőbb kritériumává. Innen ered a latin humanista költőknek az a törekvése, hogy mondanivalójukat (akár nagy horderejű eszmék, gondolatok, akár lényegtelen semmiségek azok) a klasszikus latin irodalomból kölcsönzött szerkezeti megoldások, motívumok, stílusfordulatok segítségével, igénybevételével fejezzék ki. S innen ered a lingua vulga-

ris költőinek hasonló szándéka, hiszen csak így számíthattak tudós elismerésre, s csak így dokumentálhatták, hogy az egyes nemzeti nyelveken is lehet magas színvonalú poézist művelni. Az anyanyelvű reneszánsz-humanista költészet is példának tekintette az ókori klaszszikusokat, de – éppen a szerelmi költészet terén – választhatott már nemzeti nyelvű mintaképet is: az európai humanizmus egyik nagy úttörőjét, a reneszánsz szerelmi líra megteremtőjét és legnagyobbját, Petrarcát.

A Petrarcát utánzó költészet, az ún. petrarkizmus, nemcsak Itáliában, hanem rövidesen egész Európában a szerelmi líra főíránya lett a XVI. században. Középpontjában az imádott, eszményi nő alakja áll; az ő szépségének rajza, s az utána való reménytelen vágyódás kifejezése lett a költő legfőbb törekvése. Az alaphelyzet többnyire azonos: az eszményi nő elérhetetlen, a költő hasztalan sóvárog utána, hiába esdekel előtte, kegyetlen visszautasításban részesül; szabadulna kínzó szerelmétől, de Cupido nem engedi, szerelmese rabjává teszi, s a költő kénytelen kedvese kegyetlenségét szakadatlanul szenvedni; de hiába is menekülne előre: számára reménytelen voltában is a szerelem az élet egyetlen értelme, s szerelmese elérhetetlenségében is a boldogság ígérete. Ez az örökké visszatérő alaphelyzet többnyire pózzá, sablonná merevül, s a költőt a bók, a szánalomkeltés, a szemrehányás és a vád kifejezéseinek variálására, mennél nagyobb találékonyásra, a kölcsönzött motívumok ügyes és újszerű alkalmazására kényszeríti. Ezt a költészetet elárasztja ezért a képek, a hasonlatok, a szerkesztés, a kifejezések sablonszerűsége, s e sablonok között eltűnik mind az imádott nő, mind pedig az epekedő költő alakja, személyisége. Elvont típusú, absztrakciókká válnak, s a versek valaminő személytelen konvencionizmus együttesévé. Mindez távol állt a nagy példaképtől, Laura költőjétől, az indítékok a szerelmi költészet ilyen irányú fejlődésére azonban már az ő szonetteiben is benne rejlenek. Már Dante megkezdte a *Vita nuova*-ban, de ő folytatta és teljessé tette azt a folyamatot, melynek során a trubadúrok eszményített, de mégis hús és vér, a földi, testi szerelem ígértét és ígétét magában hordó imárottja a platonai érte-

leben vett megfoghatatlan eszmény, a tökéletes szépség és jóság ideájává finomult. A nő és a szerelem ilyen platonizáló felfogása a petrarkista költészet általános jellegzetességévé vált, és szükségszerűen a valóság jelenségeinek a mellőzését, a reális elemeknek sablonokkal való helyettesítését segítette elő. A petrarkista költészet így alapjaiban formalista jellegű lett: a petrarkista költő nem a külvilágra figyelt, sőt sokszor még saját érzéseire sem, hanem csak az eszközökre, a szavak megválasztására, a verssoroknak drágakövek módjára való csiszolására. A költői alkotás költői gyakorlattá sekélyesedett.

A petrarkizmus mégis a XVI. századi szerelmi költészet nélkülözhetetlen termőföldje, táptalaja; a kor nagy költői ennek keretei közt is halhatatlant tudtak alkotni, nem a petrarkizmust megkerülve, hanem abból kiemelkedve, azt étellel telítve váltak nagy alkotókká. S bár alapjellegzetességei mindenütt azonosak, szerepe és jelentősége s az egyes irodalmak fejlődésében betöltött funkciója nemzetenként sokszor különböző. Szülőhelyén, Olaszországban a reneszánsz költészetének viszonylag hanyatló fázisát jelenti, ahonnan egyenes út vezet már a manierista, majd a barokk irodalomhoz. Ahol azonban a petrarkista hatás idején, a XVI. század első felében, a reneszánsz még felfelé ívelő szakaszát élte – mint például Franciaországban –, ott üdvösen érvényesülhetett nagy formai kultúrája, és a benne lapangó platonikus eszmék gondolatokat, érzelmeket finomító és eszményítő ereje.

Itálián kívül a petrarkizmus találkozott és összeolvadt az egyes népek szerelmi költészetének helyi, középkori hagyományaival, s mivel a trubadúr-költészet motívumkincsét jórészt Petrarca is átmentette lírájába, rendszerint nem is lehet megállapítani, hogy a költők mennyit kölcsönöznek közvetlenül Laura költőjétől vagy a petrarkizmus valamelyik olasz mesterétől, s milyen mértékben követik saját költői örökségüket. A hagyományos és a tudós humanista elemeknek ez a keveredése fokozottan érvényes a petrarkista poézis vulgarizált, népszerűbb változatára.

Létezik ugyanis egy vulgarizálódott petrarkizmus is, mert a

humanista retorika fogásai, a petrarkista sablonok beszivárogtak az olasz és más nemzetbeli népszerű szerelmi dalokba, sőt, olykor szinte ellepték azokat. Az olasz reneszánsz kultúra egyik leggyorsabban és legszélesebben terjedő ága volt az olasz zene és tánc, a különböző vilanellák, padovanák mindenfelé elterjedt és fordított szövegei pedig ugyanazt a humanista-petrarkista szólamkincset terjesztették – kevésbé igényes fokon –, mint a kor tudós Petrarca-utánzó poétái. Ez a dallam szárnyára került vulgarizált petrarkizmus tört utat Közép-Európába, megjelenvén Németországban, Ausztriában, Cseh- és Lengyelországban éppenúgy, mint Magyarországon. A vágáns költészetet szinte továbbfolytató, továbbfejlesztő népszerű petrarkista közköltés a műveltebb versszerzők kezén Ovidiustól, Propertiusztól vagy Aeneas Sylviustól és más latin humanista költőktől eltanult fogásokkal, retorikai megoldásokkal bővült: s így alakult ki a közép-európai országok irodalmában a reneszánsz szerelmi költészet kezdeti fázisa.

A magyar szerelmi lírának erről a Balassi előtti, de már humanista szakaszáról mindössze két emlék tanúskodik. Az elsőnek a magyar szövege nem is maradt fenn, csak – latin közvetítéssel készült – olasz fordítása, melyet Tomitano padovai egyetemi tanár örökített meg 1539-ben megjelent munkájában. Bár a kétszeri fordítás során a szöveg erősen eltorzulhatott, Waldapfel József élelméjűen ismerte fel, hogy az elveszett magyar költemény jellegzetes petrarkista motívumokra épült. A másik, mely XVII. századi másolatban maradt ránk, Eckhardt Sándor feltevése szerint a költő apjától, Balassi Jánostól származik. Elképzelhető ugyan, hogy nem ő maga a szerző, hanem csak számára írta valamelyik deákja, de aligha vitatható, hogy a vers vele van összefüggésben, még az ő életében készült, amire az ének sorainak szabálytalan, archaikusabb szótagszám-változása is figyelmeztet. Bár a vers vaskos erotikáját még a vágáns költészet örökségének gondolhatjuk, a benne megnyilvánuló keresettség, a kedvesnek sólyomhoz való hasonlítása, illetve ennek a hasonlatnak erőltetett, de következetes végigvitele mégis a humanista költészet vonzáskörébe utalja. Ha végül tekintetbe vesszük, hogy Balassi

korai versei tele vannak a petrarkizmus konvencionális sablonjaival, ami megfelelő előzmények, hazai gyakorlat nélkül nem lenne elképzelhető, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy a XVI. század középső évtizedeiben a vágáns típusú virágének már átadta helyét a reneszánsz szerelmi költészetének. Mivel pedig Balassi első szerelmes verseit erdélyi tartózkodása során írta, s ismeretes, hogy a XVI. század második felében éppen Erdélynek voltak a legszorosabb érintkezései az olasz kultúrával, s ezen belül éppen a zenével és táncsal is, erdélyi nemes ifjak pedig nagy számban végeztek egyetemi tanulmányaikat Padovában, az olasz petrarkizmus legfőbb központjában, azt is feltételezhetjük, hogy Erdélyben különösen elterjedt lehetett már a petrarkizmus egy primitívebb válfaja.

A reneszánsz szerelmi költészetnek ezt a hazai változatát ugyanaz az osztály teremtetten, melynek keretében a virágénekek születtek: a nemesség, illetve a nemesség felsőbb rétegéből éppen ez idő tájt kiemelkedő új főnemesség. Ez a réteg maradéktalanul magáévá tette már a reneszánsz új világi életszemléletét, de annak magas színvonalú tudós kultúrájával még csak ekkor ismerkedett. Ezt a felemásságot mutatja egyfelől a szerelmi költészet elterjedése és másfelől a tudós színvonal és a művészi igény hiánya. A szerelmi ének e kor főurai és nemesei számára még gyakorlati (udvarló, hódító, bókoló) célokat szolgál, s nem irodalmi tudatosság, írói igény terméke. A humanista költészet motívumai ezért csak megjelennek benne, de nem válnak kizárólagossá, a retorikai fogások nem alakulnak még tudatos retorikus rendszerré, a petrarkizmus kelléktárából átvett elemek nem állnak össze szoros, feszes kompozíciókká. Ez az átmeneti jelleg szorosan összefügg a versek ének-voltával. A Balassi előtt sarjadzó magyar szerelmi líra a nemzetközivé vált petrarkista költészetből csak azt vonta be saját vérkeringésébe, ami abból énekszóban is terjedt. Az éneknek ez az uralma azonban nemcsak kezdetlegességet, hanem sajátos gazdagságot is eredményezett. A magyar reneszánsz szerelmi költészet ugyanis sokféle nép találkozásának, a kultúrák keveredésének színterén született, ahol több nyelven beszéltek és több nyelven daloltak,

ahol a horvátoktól a lengyelekig vándorolhattak kézzől kézre az azonos témájú költészet motívumai, kifejezései, ahol a magyar énekek mellett szlovák és román dalok hangzottak fel, gyakran török ritmusokkal keveredve. Balassi szerelmi lírája ebből az európai fejlődéssel rokon, de attól sokban különböző költészetből nőtt magasra, zseniálisan egyesíteni tudva hazai adottságokat és hagyományokat a világirodalom korabeli törekvéseinek legjobb eredményeivel.

*

Balassi szerelmi énekeinek legkorábbi (1575–82) csoportjában szép számmal bukkanunk a vágáns költészet, s általában a középkori hagyomány ekkor még oly gyakori elemeire. *In somnium* című verse (17. sz.) például a vágáns költészetre oly jellemző tavasz, illetve pünkösdi motívumra épül („Kikeletkor jó pünkesd havában...”) és nótajelzése is egy latin vágáns dalt idéz („Vir monachus in mense mai”), mely esetleg a szövegnek is forrása volt. A virágének-költéssel való kapcsolatra vall, hogy a legkorábbi emlékek, az 1500 táján feljegyzett *Soproni töredék*nek egyik sora („és te irtted kell gyászba öltözni”) szinte szó szerint megismétlődik Balassi egyik korai énekében („Így szívem is érte öltezett most gyászban” II. sz.); és hogy *Aenigma* című verse (12. sz.) elé ő maga jegyezte fel: „Egy horvát virágének nótájára”. A Balassi képalkotásaiban, költői hasonlataiban megbúvó középkori motívumok (a természettel összefüggő naiv hiedelmek, állatok csodálatos tulajdonságai, ásványok, drágakövek titokzatos ereje stb.) sokaságát pedig Eckhardt Sándor már részletesen kimutatta. A későközépkori hagyomány erőteljes jelenléte ellenére mégis a reneszánsz elemek uralkodó volta jellemzi már Balassi korai énekeit is.

Az ifjú Balassi könnyen megismerkedhetett a humanista, petrarquista szerelmi költészettel, s annak fogásait hamar elsajátíthatta. A szerelmi költészet vulgarizált petrarkista változatával először apja udvarában és Erdélyben találkozhatott, majd ugyanez a költői divat vette körül Lengyelországban, ahol fiatal éveiben kétszer is (1569, illetve 1576 után) hosszabb időt töltött, valamint feltehetően

Bécsben is, ahol 1577 után többször megfordult. Egyik versének (10. sz.) lengyel szerelmi éneket idéző nótajelzése, valamint Regnart német daloskönyvéből átköltött két fiatalkori éneke (13., 15. sz.) kétségbevonhatatlanul jelzi az olaszos, népszerű petrarkizmus lengyel és német közvetítéssel érvényesülő hatását. Balassi azonban közvetlenül is érintkezésbe jutott az olasz szerelmi költészettel: Waldapfel kutatásai bebizonyították, hogy főként fiatalkori költeményeiben igen gyakoriak az olasz, közelebről padovai költészettel összefüggésbe hozható elemek, olasz nótára írt négy verséből is három esik a korai évekre, egyiküket pedig éppen egy padovai tánc ritmusára írta (18. sz.). Bár az olasz zenével, tánccal és énekkel Erdélyben, Krakkóban és Bécsben egyaránt találkozhatott, a padovai kapcsolatok, valamint kitűnő olasz nyelvtudása valószínűvé teszik Eckhardtnak azt az adattal ugyan nem támogatott feltevését, hogy a költő fiatal éveiben Padovát is megjárta. Tudunk arról, hogy miután 1565-ben már Nürnbergben is tanult, apja 1570-ben újabb külföldi tanulmányútra akarta küldeni, – nem lehetetlen, hogy Balassi Jánosnak sikerült tervét, fia Padovába küldésével, meg is valósítania.

Lírája korai szakaszának feltűnő olaszos jellege nem jelenti azonban még az olasz petrarkizmus tudós vezéreinek, Bembonak és társainak a követését. Vulgáris nyelvű olvasmányai inkább a Regnartéhoz hasonló énekkiadványok lehetnek, s énekei arról tanúskodnak, hogy nemcsak Erdélyben és Lengyelországban, hanem esetleges padovai útja során is a petrarkizmusnak csak a népszerűbb, énekelte változatával ismerkedett meg. Tényekkel bizonyítható komolyabb irodalmi olvasmányai között ekkor csak latinokat találunk; azok közül is a legnépszerűbbeket: Ovidius heroidáit és Aeneas Sylvius Piccolomini *Eurialus és Lucretia*-novelláját, melyek a humanista szerelmi retorika iskolapéldáit nyújtják. Ezzel lényegében felsoroltuk mindazt, amit a költő pályája elején álló Balassi irodalmi műveltségéről, az őt ért hatásokról megtudhatunk. Legfeljebb a török költészet ismeretét kell még említenünk; igaz, hogy ezt inkább később kamatoztatta verseiben, de már fiatal korából is fennmaradt egy törökből átdolgozott éneke (25. sz.). A török szerelmi líra azonban –

udvarló jellege, erőltetett képgazdagsága folytán – nem képviselt valami gyökeresen más ízlést, hanem inkább a humanista, petrarkista szerelmi poézis tendenciáit erősítette. Balassi költészetének korai szakasza így maradéktalanul beilleszkedett a korabeli magyar szerelmi költés kereteibe, és – bár primitívebb, kezdetlegesebb fokon – követte az európai petrarkizmus legfőbb sajátosságait.

Az ő versei is többnyire udvarló költemények kora különböző főúri vagy nemes hölgyeihez, Bebek Judithoz, Morgay Katához, Csák Borbálához, Krusith Ilonához, majd főleg Losonczy Annához – hogy csak költészete legelső periódusának név szerint ismert ideáljait soroljam fel. Kedveseihez ő is a gyötrődő szerelmes közismert pózából rimánkodik, halmozva a kínjait jellemző kifejezéseket, életeinek értelmetlenségét panaszolva. Őt is rabul ejtette a szerelem, mint annyi költő-kortársát, de ezt a rabságot boldogan elviseli, ha szerelmének szolgálhat, ha pedig az elúzi magától, bujdosásba kényszerül. Versei címzettjeit elárasztja bókokkal, gyakran neveikből faragva azokat (Judit a bibliai Juditra, Ilona Helénára emlékezteti), vagy pedig szépségük bizonyosságait sorakoztatva. Ez az ismert konvencionizmus a humanista szerelmi költészet szokott verstípusaiban ölt testet: kedvesei nevében ír helyzetdalokat, ajándéktárgyokhoz mellékel verseket, a pelikános násfa, a gyémántkereszt, a gyűrű, a bokréta szimbolikus értelmét magyarázva; álmairól számol be; rejtvényeket, találós kérdéseket ad fel és fejt meg; barátjához írt levélben számol be gondolatairól stb.

Vajon az udvarló szerelmi költészet korabeli divatjának hódoló, annak fogásaival, sablonjaival élő fiatal költő verseiben felismerhetők-e már a későbbi nagy költőre valló egyéni jellemvonások, kiemelkedik-e már ekkor is a korabeli átlagból? A korai verseinek számos részletéből is felismerhető spontán költői tehetség és az egyre tökéletesedő virtuóz verselési készség – mint későbbi nagy alkotásai létrejöttének elengedhetetlen előfeltételei – mellett, a nagy fejlődés ígéretét magukban rejtő jelenségeket egyrészt egyéni látásmódjának megjelenésében, a személyes-reális életmégfigyelés mozzanatainak rögzítésében, másrészt saját benső személyes érzéseinek spontán,

őszinte megnyilatkozásaiban, gazdag egyéni mondanivalójában fe-dezhetjük fel. Éppen azok a vonások törnek tehát utat, melyek a petrarkista átlagköltészettől rendszerint idegenek, melyek hiánya e költészet legfőbb gyengesége. A reális elemek és a személyes érzés-világ közül az előbbieket jelenléte a magyar főurak és nemesek XVI. századi társadalmi és politikai helyzetében, a török elleni küzdelem és a vad frakcióharcok véres századában, amikor az udvarló-líra sem válhatott üvegházi tenyészetté – szinte szükségszerűnek mond-ható. A mélyebb mondanivaló, a gazdag érzelmvilág gyökereit azonban Balassi egyéni életében kell keresnünk. Lírájának ezt a jelentős gazdagodását az eddigi kutatás teljes joggal hozta Losonczi Anna iránti szerelmével kapcsolatba.

Szép sorokat, strófákat olvashatunk Balassitól akkor is, ha csak kedélyes kedvtelés (pl. Bebek Judit esetében) vagy egy esetleges érdekházasság lehetőségében fogant kényszerű udvarlás (Krusith Ilona) áll verse háttérében, igazi lírai erőt azonban az ilyen alkotásoktól hiába várnánk. Egy komoly, mély vonzalom többnyire na-gyobb művészetre ihlet, mint a futó kalandok, a szerelmi költés dívatjának hódoló petrarkista költő esetében pedig egy igazi érzelm egyenesen nagy költői revelációra vezethet. Hát még Balassinál, aki számára még e szerelmes korban is többet jelentett a szerelem, mint másnak, akiről már a Balassi-kódex bevezetésének az írója is meg-állapította: „de nem mindent (mindenkit) hövit úgy az szerelem tüze talám mint őtet!” Ezt a tüzet Ungnád Kristófné Losonczi Anna szí-totta magasra, ő lett élete legnagyobb szerelme. S bár ez a szerelem okozta számára később a legtöbb gyötrelmet, korai szakaszában a reménytelennek látszó epedés boldog órákkal, Anna kegyeinek el-nyerésével váltakozott. Ennek a szélsőségek között hullámzó periódusnak a termékei az 1578 és 1582 között született Anna-versek, me-lyekben először figyelhetünk fel a későbbi nagy költő szárnypróbál-gatásaira.

Többről egyelőre nincsen szó, hiszen egészűnkben az Anna-ver-sek is a fiatal Balassi már jellemzett költői gyakorlatát, stílusát kép-viselik, nem mentesek a sablonoktól s a közkedvelt verstípusok

megfelelői. A költő erős érzelmvilága azonban akaratlanul is megköveteli és maga után vonja a konvencionális képek és hasonlatok leegyszerűsödését, az erőltetett, tudóskodó, allegorizáló magyarázkodás csökkenését. Erre a változásra kitűnő példa az annyira elcsépelet *égő fa* hasonlat fokozatos átalakulása, melyre Szauder József hívta fel a figyelmet. Ezt a Csák Borbála nevére szerzett korai – talán még 1575–76 tájáról való – versében (3. sz.) Balassi még igen bonyolultan, a megértés érdekében némi intellektuális erőfeszítést igényelve alkalmazta:

*Az fiatal fához vagyok már hasonló, ki még nyers és zöldellik,
Ki az tűzben lévén egyfelől nedvesül s másfelül égettetik,
Így egyfelől szívem tőled kínoztatik s ismeg vigasztaltatik.*

Az egyik Anna-versben („Bizonyal esmérem rajtam most erejét” 20. sz.) viszont már csak annyit mond, hogy szíve „Emésztetik, mint fa tűztől sebes lángban”. A hasonlat így már minden áttétel nélkül közvetlenül és könnyen érthetően fejezi ki a költő érzelmi állapotát, de még változatlanul könyvélményre, irodalmi közvetítésre emlékeztet. Van azonban a hasonlatnak egy olyan változata is, ahol egy saját szemével megfigyelt természeti jelenség nyomán a költő valósággal újjáalkotja, étellel telíti a megszokott közhelyet:

*Mint sík mezőn csak egy szál fa egyedül úgy égek,
Szerelmem tüzes lángjátul szívemben úgy égek*

– így kezdi egyik versét (26. sz.), élénk varázsolva a villámsújtotta, lánggal égő magános fa szuggesztív képét szerelme lobogásának kifejezésére. A petrarkista sablon ezzel átalakult szemléletes képpé, mely a természet valóságos jelenségének felidézésén keresztül már igazi lírai erővel, minden mesterkéeltség nélkül, hitelesen tolmácsolja a költő érzelmeinek hevét.

Balassi költői eszközei tehát egyelőre az egyszerűség, a termé-

szetesség irányába fejlődnek; a stílusnak ez a közvetlensége jellemzi az imént idézett sorok folytatását is:

*Mikor hallom az fecskéknek reggel éneklését,
Felindítom ottan avval szívemnek szerelmét.*

Ez az egyszerű őszinte hang csap át önfeledt ujjongásba a „Nő az én örömem” kezdetű ének (18. sz.) ilyen soraiban:

*Örömrre fordít, ha szólít
Magához édes szavával;
Boldogit ha hozzá szorít,
Ölve gyenge karjával.*

És ugyanez a természetesség uralkodik például abban az énekben is, melyben „a szeretője ok nélkül való haragja és gyanúsága felől ír” (21. sz.):

*Az én szerelmesem baragszik most reám,
Hogy ingyen bánkódom, azt véli én hozzám,
Hogy ötet megúntam,
Fogadásomat gondolja, hogy megbántam.*

*Nem tudok mit tenni, mint kedvét keresni,
Mert ha bánkódom is, ládd-é mire érti?
Ő magát mint gyötri?
Ha pedig örülök, azt is másra véli.*

Ezekből a versekből csaknem eltűnik a petrarkista bókók áradata, a szellemeskedés, a kiagyalt lelemény, s helyüket az önkéntelenül verssé formálódó természetes magyar beszéd, egy érzékeny lélek őszinte megindultságú, belső monológja foglalja el.

Az Anna-versekben Balassi ki tudott törni a szokványos költői divat szűk kereteiből, az igazi líra hangja azonban még nem járja át

egész költészetét. A valóságos szerelmi érzés átforrósít egyes sorokat, versszakokat, maga alá gyűr sablonokat, de ritkán tudja egységesen átjárni az egész éneket. Az őszinte monologizálás, belső érzelmi hullámzás természetessé teszi a költeményt, de a költő még nem tud nekik keretet szabni, zárt belső formát biztosítani. A versekben valami lazaság uralkodik, a kompozíció csak akkor egységes, ha valami külsőséges elem – például a bokréta szimbolikus magyarázata – biztosítja azt. A szerkezet gyakori bizonytalansága a hagyományos énekforma változatlan érvényesüléséből is következik: az Anna-versek is kivétel nélkül még dallamra készültek, márpedig a magas művészi színvonalú lírai költemény csak autonóm szövegvers, nem a fülnek, hanem a szemnek szóló alkotás lehet. A dallam mankója egy kezdetlegesebb fokon nagy mértékben segíti a költészet fejlődését, de amikor egy költői gyakorlat már elegendő eredményt hozott fel ahhoz, hogy magasabb célok felé törhessen, amikor kialakult már egy sajátos költői terminológia és verselési készség, akkor ez a mankó már a biztos járás, a merész, büszke tartás akadályozójává válik.

Az Anna-versekkel Balassi a költői útkeresés állapotába lépett. Az egyszerűbb hangvétel megfrissítette, egyénibbé és eredetibbé tette líráját, de egyúttal kissé eltávolította őt kora tudós költői eszményétől. A személyes líra érdekében szüksége volt az egyszerűbb, természetesebb – ha úgy tetszik, népiesebb, realistább – kifejezésre, jól lehet a reneszánsz nagy költőjévé csak akkor válhat, ha nem a petrarkizmus, a tudós humanista poézis kereteiből kifelé törekedve, hanem azokon szuverén módon uralkodva, a kor költői eszményei és poétikai-retorikai szabályai szerint tud majd egyénit, őszintét, a valósággal egybevágót alkotni. Hogy Balassi ebbe az irányba fejlődött, s hogy utólag ő maga is saját költői hangjának keresését látta az Anna-versek egyikében-másikában, arról az a megjegyzése tanúskodik, melyet az éppen természetes, szép kezdőképe miatt idézett „Mint sík mezőn csak egy szál fa” kezdetű éneke elé utólag írt. Mikor 1589-ben verseit összegyűjtötte és lemásolta, ezt a versét „vékony s nem vastag tudománnyal készült” éneknek nevezte („Carmen

tenui nec pingui Minerva compositum"). Balassi költői fejlődésének következő állomása éppen a reneszánsz szerelmi költészetéhez feltétlenül szükséges „vastag tudomány”-nak a megszerzése lett.

*

A fordulat az igazi tudós költészet és a valódi szövegvers felé Balassi költészetében szorosán összefüggött három latin nyelvű humanista költő: Marullus, Angerianus és Joannes Secundus verseinek a megismerésével. Marullus görög, Angerianus olasz, Joannes Secundus flamand, az előbbi még a XV. század végén, a másik kettő a XVI. első évtizedeiben – mindhárom a reneszánsz fénykorában – élt. Az első kettő Itáliában, a harmadik Németalföldön működött, ami a latin humanista költészet általános fejlődését is példázza: Itáliától a vezetőszerpet Nyugat-Európa vette át; nem is Itáliában, hanem Párizsban jelentek meg 1582-ben egy kötetben verseik. E közös kiadásból, melyet a század végén továbbiak követtek, joggal következtethetünk arra, hogy verseiket a reneszánsznak ebben az európai viszonylatban már kései – szakaszában a korábbi latin humanista poézis iskolapéldáinak tekintették. Noha a modern irodalomtudomány a XVI. század latin nyelvű költészetét nem sokra becsüli, mindhárom költő kora elismert nagyságai közé tartozott.

Marullus a finom filigránmunka mestere, aki epigrammaiban valamiféle szerelmi szofisztikát művelt, s ezzel a költészetet intellektuális játékká süllyesztette, nem sok vonzót nyújtva a mai olvasónak. A reneszánsz latin és nemzeti nyelvű költői mégis nagyra értékelték, mert a formai fegyelmet, a költői műhelymunka megbecsülését és technikáját, a legmegfelelőbb terminológia gondos és ökonomikus megválasztását, egy bonyolult ötlet tömör, de mégis világos és félreérthetetlen kifejezésének készségét megtanulhatták tőle. A marullusi mesterkéltné poézis úgy edzett a fegyelmezett, zárt, takarékos költői fogalmazásra, mint a sakkjáték a logikus gondolkodásra.

A szerényebb tehetségű Angerianus invenció-gazdagságával, a szerelmi retorika rendkívül rutinos alkalmazásával tűnt ki. Régi, főleg anakreoni nyomokon haladva, és a kortársainál előforduló öt-

leteket is felhasználva, a humanista tudós szerelmi költés népszerű leleményeinek egyik legbőségebb repertoárját hozta létre. Az imitatio elvének uralma idején az utánzandó retorikai fogások, inventio poeticák jó közvetítőjévé, s nem kis gazdagítójává vált.

Joannes Secundus verseiben maradéktalanul jelen vannak Marullus és Angerianus „erényei”, tanult is tőlük, főként az előbbitől. *Csókok (Basia)* című sorozatával messze túl is tett rajtuk: a csók-téma variálásában és mesteri kidolgozásában az angerianusi ötletesség és a marullusi mesterség a legmagasabb fokon érvényesül. Joannes Secundus azonban nemcsak technikusa volt a humanista költészetnek, hanem – s főleg költészete korábbi szakaszában, Júlia-verseiben – igazi nagy képviselője is, egyike azon keveseknek, akik a humanista szerelmi líra keretében életük legnagyobb élményéről, a világhoz való viszonyukról, a reneszánsz kor emberét foglalkoztató, legfőbb kérdésekről vallottak.

Balassi az 1582-ben megjelent, s hozzá igen hamar eljutott kötetben egyszerre kapott mesterségbeli mintákat, s – Joannes Secundus Júlia-ciklusa esetében – költői példaképet. Ekkor azonban még nem állt a műköltői tudatosság olyan magas fokán, hogy egy szerelmi versciklus megteremtésére vállalkozhatott volna, bár az Anna-versek sorozata rejt már magában ösztönös ciklikus tendenciát. Egyelőre csak a tudós költői mesterség iskolája lett számára a három költő gyűjteményének tanulmányozása, s egyes verseik magyarra való átköltése. Közülük is Marullus állt az előtérben, hiszen a költői műhelymunka szempontjából – éppen tartalmi igénytelensége folytán – talán az ő verseiből lehetett a legkönnyebben tanulni.

1582 és 1584 között Balassi Marullustól három, Joannes Secundustól egy (a *Csókok* ciklusából) költeményt ültetett át magyarra. Lehet, hogy ezek is Losonczy Annához vagy futó szerelmi kalandokhoz kapcsolódnak, de a Marullus nyomán készült „Csókolván ez minap az én szép szeretőmet” kezdetű (32. sz.), valamint a *Csókokból* átvett *Ad apes* című (31. sz.) énekek esetében arra is gondolni merék, hogy elsősorban a költői kísérletezésnek, a magasabbrendű költői technikával való birkózásnak a termékei. Ezek a versek félre-

érthetetlenül jelzik a magyar költő törekvését a korabeli átlagköltészet laposabb retorikájának igényesebbé tételére, a pontos megfogalmazásra, egy gondolat, egy lelemény következetes végigvételére, egy rafinált ötlet szubtilis kifejezésére. Az eredetinel hosszabb, terjedősebb átdolgozások azonban egyelőre még disszonáns átmenetet alkotnak énekvers és szövegvers, a hagyományos magyar gyakorlat és a tudós költői igény között: dallamra készültek, s az ének műfaj lazább hömpölygése jellemzi őket, bonyolult gondolatmenetük ugyanakkor az olvasást, sőt az igen figyelmes olvasást kívánja.

A humanista, petrarkista költészet magasabb műköltői igényességgel visszatérő sablonjai olykor (pl. 27. sz.) háttérbe szorították az Anna-versekben jelentkező eredetibb és realisabb ábrázolást, ha azonban a költemény témája ezt lehetővé tette, Balassi nemcsak megőrizte sajátos egyéni, természetes látását, hanem az érett humanista poézis ismeretében azt az eddiginél teljesebben és művészebben érvényesítette. Példa erre „Siralmas nékem” kezdetű – valószínűleg eredeti – helyzetdala (30. sz.), melyben a szokványos bujdosás-motívum a leegyszerűsített, de annál szuggesztívebb természeti képek hatásaként ritka lélektani hitelességet nyer. A költemény feszesebb kompozíciója, érzelmi-hangulati egysége, fejlett rimelése pedig nemcsak arról tanúskodik, hogy a tudós humanista költészet formai kultúrája és fegyelme egységbe forrt a magyar költő gazdag egyéni érzésvilágával, hanem – a felemás megoldások után – az igazi szövegvers megszületéséről is. Balassi költészetének ezt az új, a korábbinál lényegesen magasabb szintjét a legméltóbban ekkor tájt írt két tavasz-verse képviseli. Egyikük (29. sz.) Marullus nyomán készült, s kitűnően példázza, hogy miképpen tudja Balassi nemcsak egyenrangúan követni, hanem már művészeleg túl is haladni mesterét.

Manilius Rhallushoz címzett költeményében, egyik legsikeresebb alkotásában, a latin költő a tavaszt ünneplő versek, a májusi dalok régi hagyományát folytatja humanista erudícióval, epikureista életfilozófiát árasztva. A versben egy május elsejei symposion képe elevenedik meg: virágokkal díszített házak közt gyermekek, vének,

lánykák, ifjak kacagnak, táncolnak; a közöttük röpdőső Cupido pedig szerelemre hevíti az „ifjak és szüzek seregét”. Ebben a vidám környezetben a bánat, a panasz eltávolítására szólítja fel a költő barátját, Rhallust: elég rosszat átéltek már, a haza vesztén törődés helyett jöjjön a bor, a játék, a szerelem.

Balassi versében a mediterrán városi környezet a természet pompázatos panorámájává alakul át, ahol a virágok nem a házak tetejét, ajtaját díszítik *mesterségesen*, hanem sok-sok színben tündökölve, jó szagokkal illatozva a földet, mezőt ékesítik *természetes módon*:

*Széllel tündökleni nem ládd-e ez földet gyönyörű virágokkal?
Mezők illatoznak jószagú rózsákkal, sokszínű violákkal,
Berkek, hegyek, völgyek mindenütt zöngenek sokféle madár-
szókkal.*

Ebben a keretben állítja elénk a táncoló szüzeket és ifjakat, az éneklő gyermekeket, nem említve – finom érzékkel – a véneket (e helyett csak ennyit mond: „mindenek”), akiknek nincs akkor helyük, midőn „mind menny, föld és vizek, . . . úgy tetszenek, mintha megújulnának”. Ezt a megújulás-motívumot – az eredetitől eltérően – a többnyire bajt, keservet hozó Cupidóra is átviszi: „*Sőt még Cupido is mostan feltörlötte homlokán szőke haját*”, angyalként repdes „gyenge szárnyacskáján”, s hátra hagyván ártó fegyvereit (pedig Marullus említi íjját, nyilát, tegezét) „víg kedvet mutat”. A harciasból békéssé változott kis isten most nem szomorúságot okoz, hanem az emberek boldogságán serénykedik „szelelmes táncokban kinek kinek adván kezére szép mátkáját”. A természet, az ember, s végül a szerelem tavaszi újjászületése közepette fordul – Rhallus helyett – „jó vitéz társ”-ához, táncra, vigadásra szólítva fel, száműzve bűt és bánatot. De míg Marullus a haza gondját akarja a májusi éjszaka mámorába fojtani, addig a magyar költő a „búszerző szerelem”-től szeretne szabadulni, annak ígézetétől, akiért reménytelenül „aggasztalta” fiatal életét.

Szinte gondolatról gondolatra, gyakran sorról sorra követte Marullust (csupán a Cupido buzdításának eredményét teljes nyíltsággal festő 5. szakaszt hagyta el), s közben mégis egészen más költeményt alkotott. A latin költőtől csak verse retorikai vázát vette át, de erre a csontvázra már ő maga rakta rá a költemény húsát és véréit. A retorikai mintára még szüksége van, de azzal már szuverén módon bánik, s a verset kevés változtatással is egészen más síkra, más érzelmi alapra és környezetbe transzponálja. Ezt a metamorfózist tetőzi be a költemény – immár teljesen eredeti – záróstrófája. A magyar énekköltés hagyományait követve Balassi eddig is élt a versek szerzetetésének körülményeit jelző záróversszak szokásával, de a korábbi, lényegében semmitmondó zárószakaszból most a vershez szervesen hozzátartozó, attól elválaszthatatlan, azt teljesen a valósághoz láncoló, művészi záradékot alkotott. Míg más verseiben még visszahúzó tényező volt a hazai kezdetlegesebb költői gyakorlat, most annak egyik eleme a tudós műköltői szférába emelkedett, és nem megbontotta, hanem tökéletesítette a kompozíció művészi zárt-ságát.

Marullus poeta azt deákul írta, im én penig magyarul,

Jó lovam mellett való füven létemben fordítám meg deákbul;

Mikor vígan lagnám vitéz szolgálással, távozván bánatimtul.

Ez a meglepő és nagyszerű befejezés egy csapásra megvilágítja és hitelesíti mindazt, amiben Balassi eltért mintájától. A virágoktól illatozó mezőn, a madárdaltól hangos, szabad tájban lova mellé, fűbe heveredő költő kezén mi más válhatott volna a házak, kertek közti ünnepségből, mint az egész természet ünnepe. S miközben Marullus ifjaiból Balassi „vitéz szolgálai” lettek, Rhallusból pedig „jó vitéz társ”: Európa tudós humanista poézise ízig-vérig beleplántálódott, beleszervült a magyar végvárak veszélyektől terhes, de szépségekben, hősi érényekben gazdag világába.

Balassi már kora ifjúsága óta nemcsak szép hölgyek társaságában, hanem elsősorban katonák között forgolódott; Lengyelország-

ból való hazatérése után, 1379-ben pedig az egri vitézek sorába lépett. Mint „ő császári felsége egynémely lovasainak egri kapitánya” olyan élményekkel gazdagodhatott, melyek más országok tudós pet-rarkistái és humanistái számára ismeretlenek voltak. Fel-feltűnedeznek a vitézi élet hangulatai már az Anna-versekben is: ezek egyikében (26. sz.) a végvári vitézek csatakiáltásával nógatja elméjét, hogy módját találja, miképpen jusson szerelmeséhez. „No hozzá, no hozzá! hajdúk mondják vala” – írta Tinódi a *Szegedi veszedelem*-ről szóló históriás énekében; „No hozzá hát én elmémnek ti gyors gondolati” – biztatja magát a szerelmes költő. A Marullus-parafrázisban megcsodált elemi erejű tavasz-élmény szintén a végvári vitézek életében gyökerezik, s szóhoz jutott már a költő-vitéz korábbi énekeiben is. Az egyik Regnart-átdolgozásba (15. sz.) is belopott ilyen sorokat:

*Ha olyan ő mint sík mező az jó kikeletnek áldott idejében;
Ifjú, szép ékes, mindennél kedves, nincs vétek személye termé-
sében.*

A „jó kikelet”, mely a sík mezőt oly széppé, ifjúvá, ékessé tudja tenni, hogy az a költő szerelmét dicsérő epitheton, magasztaló hasonlat rangjára emelkedhet, a végvári vitéz szemében az év legszebb része, a szebb és jobb élet reménye, záloga volt. A tél számára merő nyomorúság: többnyire szünetel a harc, nincs zsákmány, késik a zsold, éhezik ő maga is, s rossz táplálékon gyengül a lova. A vár falai közé zártan börtönben érezte magát, akárcsak a humanista szerelmi költő a kínzó szerelem bilincsei közt; a tavasz ellenben a szabadságot, a sík mezőn való korlátlan vágtaázást, az ellenség aprítását és bő zsákmányt: új ruhát, új fegyvert, török lányokat jelentett, lovának pedig friss, jó szagú legelőt. Ilyen a Balassi tavasz-élménye! Egyszerre szabadulva a vitézi élet nyomorúságaitól és a szerelem rabságából, vidáman nyargalva jó vitéz legényeivel az ünnepi köntösbe öltözött szép magyar föld változatos tájain, igazibb verset, mélyebb lírát alkothatott Marullus finoman ötvözött, de csak sápadtan

fénylő verseinél. Bizonyosság erre másik tavasz-éneke is: „Áldott szép pünkösddnek gyönyörű ideje” (28. sz.).

„In laudem verni temporis [a tavaszi idő dicsérete]: borivőknek való” – írta verse elé, s a tárgymegjelölés előre jelzi, hogy ez a költemény is az előzőhöz hasonló fogantatású. Irodalmi gyökerei a vágáns költészet világába vezetnek, melynek hagyományai – mint láttuk – elevenen éltek a fiatal Balassi költészetében. Említettem már egy tavasz-témájú, latin vágáns eredetire visszavezethető korai versét, és talán a vágáns típusú, tavaszi énekek családjába tartozott a ma már ismeretlen „Már szintén az idő vala kinyílásban” kezdetű magyar nyelvű ének is, melyet több verse (39, 53, 54, 57. sz.) nótajelzéseként említ. A vágáns költészetnek ez a kedvelt verstípusa közvetlen összefüggésben van a pünkösdi ünnepére írt egyházi himnuszokkal, gyakran ezek kisebb-nagyobb mértékben profanizált változata. Balassi költeményében erre a himnikus előzményre utal – Szauder József szép elemzésének megállapítása szerint – a vers meghatott csodálatot kifejező intonációja, s az „áldott”-nak nevezett Pünkösd idejének szinte litániaszerű dicsérete. A költő az első sorban megütött ámuldozó hangnemet a „te nyitod”, „te öltöztetsz”, „neked virágoznak”, „neked tisztulnak”, „benned vigadnak” kifejezésekkel, majd az utolsó előtti versszak „te tőled”, „te veled”, „te benned” sorvégecivel az egész költeményen végigvezeti, emlékeztetve távolról a szentlélek pünkösdi magasztalására. Balassi immár érett művészetét dicséri, hogy a vallásos himnusz bizonyos stíluslemeit egy merőben világi érzésnek, a természet szépségeit élvezni tudó reneszánsz ember és a téli nyomorúság végének örvendő végvári vitéz egyetlen áhítatos ujjongásának kifejezésére tudta igénybe venni. A költemény másik nagy művészi erénye, hogy úgy sorakoztatja egymás mellé a tavaszi idő dicséretének bizonyosságait, hogy közben az általános természeti jelenségek ábrázolásától eljusson az emberig, hogy a természet megújulásának rajzától „a jó hamar lovak” bemutatásán át a harcra készülő, fegyvert tisztító „végbeli jó vitéz katonák”-hoz érkezzon el, azokhoz, akiknek szemével, fülével, idegszálaival érzékeli a tavaszi megújulás varázsát.

Hosszú idő óta élte már Balassi a végvári vitézek életét, ekkora erővel mégiscsak most, 1583 táján, jutottak szóhoz lírájában a vitézi élet mozzanatai. Balassi, az ember, ízig-vérig katona volt, de Balassi, a költő, változatlanul Venus szolgája, s ha átmenetileg – két nagy vers erejéig – a szerelem helyébe a vitézi élet tematikája lép, akkor ennek magyarázatát sem kereshetjük máshol, mint szerelmében, szerelmének történetében. Egyik költeményében (34. sz.) „kiben – saját feljegyzése szerint – örül, hogy megszabadult az szerelemtől”, meg is találjuk kérdésünkre a feleletet.

Ebből a vidám hangú, pompás, hetyke versből, mely biztos formakészségével és a vitézi környezet felvillantásával méltán sorakozik ezeknek az éveknek a nagy alkotásai mellé, ugyanaz a felszabadult epikureizmus árad, mint a Marullus-féle tavaszi énekből:

*Kell immár énnekem csak jó ló, hamar agár,
Ifjak társasága, éles szablya, jó madár,
Vitézek közt ülvén,
Kedvem ellen sincsen
Jó borral teli pohár.*

Most azonban elárulja a költő a gondtalan jókedv igazi forrását is:

*Szabadsága nagyon már én szegény fejemnek,
Szerelemtől nincsen bántása én lelkemnek.*

„Megszabadult rabhoz” hasonló az állapota, mert a „nagy” szerelemben „mint gonosz tömlecben” élt, de végre megmenekedve a „szerelem békójából” lelke is „békességes”, elméje is „csendes”. Szinte felelnek ezek a sorok a tavaszi ének buzdítására, mely a „bú-szerző szerelem”, egy néha boldogságot, de többnyire bánatot, szenvedést, rabságot jelentő nagy érzelem eltávoztatására szólított fel. A költő engedett belső sugallatának: a „nagy szerelem” börtönéből kilépett a szabadságba, s a végvári tavasz mámorában, a „jó vitéz társ”-ak vidám együttesében megtalálta lelke egyensúlyát, elméje nyugalmát.

A vitézi étellel összefüggő énekeinek rejtett igazi ihletője tehát nem más, mint Balassi életre szóló, legigazibb szerelme, Losonczy Anna. Az ő kínzó emléke indítja el a költőt – ha negatív értelemben is – a magyar végvárok világának költői befogadása felé, s így lesz a „vitézi tematika” a szerelminek átmeneti szurrogátuma. Nem is tekinthetők ezek a költemények szorosabb értelemben vett vitézi verseknek, mint amilyen majd későbbi híres „katonaének”-e lesz. Hiába keressük még bennük a hősi harcok, az áldozatvállalás pátozát, a vitézek életének csak a napsugaras, derűs oldalai elevenednek meg bennük. Költőjük nem a végvári élet, hanem a tavasz dicséretét akarta zengeni, és nem heroikus küzdelemre, hanem vidám poharazásra és búfelejtésre akart buzdítani – vagyis nem katonaéneket, hanem tavasz-verset, nem serkentő szózatot, hanem „borivóknak való” vidám dalt szerezni. Vitézi jellegük tehát nem tudatos célkítűzés, hanem – s ebben van nagy értékük – a vitézek életét élő költő természetes szemléletének, spontán megnyilatkozásának a következménye. Barátai: a végvári vitézek, öröme: a katonák öröme, tavasza: a vitézek tavasza – ezért válhattak a tavasznak, bornak, „vígan lakás”-nak örvendő baráti társaság mulató-énekei – a világirodalomban is páratlanul – egy hősi kor vitézi életének hírmondóivá. A tavasz-vers típusa, a „szabadság” feletti ujjongás hangulata a költő pályája során csak epizód maradt, de a végvári élet élményvilága verseinek többé el nem múló tartozéka lett. Míg korábban a vitézi élet reminiszenciái csak szórványosan bukkantak fel szerelmi lírájában, addig ezután már állandóan vissza-visszatérnek és az immár tudós humanista rangra emelt versekre ráütik a magyar XVI. század pecsétjét.

A szerelem költője maradt Balassi tavaszi énekeinek írásakor is, a szerelemtől való szabadulás élménye lappang mindkettő mélyén. Ha jól figyelünk a költő szavaira, kifejezéseire, észrevesszük azonban, hogy nem általában a szerelemtől beszél, hanem csak egy bizonyos szerelemről, a „búszerző”-ről, Annáról, mely helyett örömmel fogad, sőt, keres másokat, de könnyebbeket, vidámabbakat, amelyeket a Marullus-parafraízis angyali gyermekké vált Cupidója

osztogat. Az ének versfőibe bele is rejtette egy ismeretlen Susanna nevét, miként majd a Júlia és a Célia iránti szerelmi lángolások után is mindig egy-egy könnyűvérű Zsuzsanna ölelésében fog feledést, feloldódást keresni. S a „búszerző szerelem” felcserélésének a gondolata húzódik meg abban az énekben (35. sz.) is, melyet már az életében oly fontos, s oly végzetes szerepet betöltő Krisztina nevére szerzett:

*Inségébül immár mert engem ő kivitt előbbi szerelmemnek,
Bús voltát szívemnek lengedező szele elverte jó kedvének,
Bú s z e r z ő s z e r e l e m m á r n e m á r t h a t n e k e m , m e r t o l t a l m a
fejemnek.*

A vitéz bajtársak körében vagy más nők karjai közt felszabadultnak, újjászületettnak érezte magát, mégis – a versek erről is tanúskodnak – az elhagyott keserves „előbbi” volt az igazi szerelem, s ami helyébe jött, az más jellegű, távolról sem éri el annak hőfokát. A költő azonban éppen ilyen, szívét-lelkét nem megrendítő, hanem megnyugtató szerelmet kívánt, ilyen szándék fűzte Dobó Krisztinához is, egy ilyen kapcsolat hiú reménye vezette őt 1584 karácsonyán az oltár elé.

Házasságával lezárult Balassi költészetének első nagy korszaka. E periódus végére elérkezett az első remekművekhez, megtett minden szükséges lépést ahhoz, hogy a petrarkista költészet vulgarizált szintjéről eljusson a nagy reneszánsz költő színvonalára. Amit idáig tett, az azonban még inkább csak ígéret, mint beteljesülés, első bizonyossága egy nagy életmű lehetőségének. A fiatal kori költészetének csúcspontját jelentő versek kis csoportja maga is olyan, mint a bennük ábrázolt ragyogó tavasz a vidáman készülődő vitézekkel. De miként a jókedvű készülődést követi a csaták rohanása, a hősi helytállás, s miként a tavaszt a forró nyár – úgy kellett, hogy kövesse az ifjú kori sikeres erőpróbákat az érett Balassi klasszikus művészete.

Házasságának a szerepét maga a költő ítélte korszakváltó jelentőségűnek írói életművében. Nem feleségének, Dobó Krisztinának a személye, a hozzá fűződő érzelem, hanem a házasság ténye, a költőnek e házassághoz fűzött reményei, elképzelései, illetve e házasság katasztrofális következményei tették a Dobó Krisztinával eltöltött éveket életének is, költészetének is sorsdöntő szakaszává. Balassi ekkor valami gyökeresen újat akart, más életet próbált kezdeni, amire nemcsak a házasságát közvetlenül megelőző évek – Anna emlékével szakító – énekei a tanúk, hanem egyik legszebb vallásos verse is „kiben bűne bocsánatáért könyörgött akkor hogy házasodni szándékozott” (36. sz.). Nem ez volt a költő első istenes verse, ezt megelőzően is írt már néhányat, de lírájának ez az ága ekkor fonódik szorosán össze költői fejlődésének fővonalával, most lép be vallásos költészete is annak a sajátos lírai folyamatnak a sodrába, mely lassan kezd már kibontakozni verseiben.

Tévednénk, ha azt hinnők, hogy Balassi istenes énekei a reformáció során fellendült vallásos énekköltészet részét alkotják. A reformáció énekei vagy templomi éneklésre szánt dicséretes, himnuszok, vagy pedig a reformáció tanításait propagáló, magyarázó, fejtegető didaktikus versezetek, melyek egy vallásos-társadalmi mozgalom céljait szolgálják, illetve az új egyházak gyakorlati szükségleteit elégítik ki. Nem az ember, hanem az Isten áll a reformáció templomi énekeinek a középpontjában, s forrásuk is többnyire „isten szava”, a szentírás. A költők esetleges személyes, földi érzései, indulatai csak akkor tudnak ezekbe a versekbe belopakodni, ha erre az alapul vett bibliai szöveg módot ad, pl. a zsoldárátdolgozásokban. Balassi vallásos énekeit viszont nem Isten dicséretének a szándéka hívta életre, hanem az ember, a személyes lírikus gondjainak, mondanivalójának a megvallása. A vallásos lírának ez a válfaja gazdag előzményekre tekinthetett már vissza, létrehozói azonban nem a reformációt hirdető prédikátorok, hanem a szerelmi költészetet is művelő főurak és nemesek. Batthyány Orbán (1547) a legkorábbi, akit közülük ismerünk; a Balassi fellépését megelőző évtizedből pedig Dóczi Ilonát (1567) és a budai csonka toronyban raboskodó Pala-

tics Györgyöt (1570) említhetjük, valamint Bocskay Ferencné Ladoni Sárát, akinek igen szép verse (*Láss hozzáám Uristen . . .*) Balassi és Szenczi Molnár tetszését egyaránt megnyerte. Homonnay István (1581); Móricz Lőrincz (1583), Balassi egyik szomszédja, s birtokperekben ellenfele; Rákóczy Zsigmond (1587) és költőnk barátja, Ecsedi Báthori István viszont már a kortársak közé tartoznak.

A főúri és nemesi szerzők szubjektív jellegű vallásos verseiből alig ismerünk többet, mint szerelmi énekeikből. A protestáns nyomtatott énekeskönyvekbe ugyanis csak elvétve és véletlenül kerültek be, s még ezt is kifogásolták a szigorúbb egyházi álláspont képviselői. Nem helytelenítették e versek tartalmát, mondanivalóját, de minthogy azok az ember panaszait és nem az Isten dicséretét zengik, nem tartották alkalmasaknak a gyülekezeti, templomi éneklésre, a közös áhitat felkeltésére. Nem kifogásolták volna az ilyen énekek nyomtatásban való külön megjelenését, erre azonban senki sem gondolt: a nyomtatott betű még csaknem kizárólag a közösségi célok szolgálatában állt, s személyes ízű, magán jellegű alkotások akkor sem kerültek sajtó alá, ha tartalmuk a legkegyesebb és legistenesebb volt is. A főúri és nemesi osztály e személyes hangot megütő vallásos költészete ezért az idők folyamán éppen úgy nagyrészt elsüllyedt és elenyészett, mint szerelmi lírája; s ha több is maradt belőle hírmondónak, teljes képet róla sem alkothatunk. Balassi istenes versei is csak 1630 táján jelentek meg először nyomtatásban, s ez is annak köszönhető csupán, hogy a költő – nem vallásos, hanem irodalmi indítékokból – összegyűjtötte őket, tanítványa, Rimay pedig – megint csak nem vallásos, hanem irodalmi igényt képviselve – a kiadás ügyét egyengette.

A XVI. század vallásos lírájának ez a világi érzéseket is megszólaltató értékes ága – a nemesség szerelmi énekköltésével párhuzamosan – fokozatosan öltötte magára a reneszánsz ízlés, a humanista retorika kellékeit. Ebben az esetben is Balassi az, aki a nemesség költészetét magas színvonalra emeli, a szerelmi énekekhez hasonló reneszánsz remekműveket alkotva istenes verseiben is. Nem elhatárolás vallásos énekeket a reneszánsz költészet körébe

sorolni, különösen az elmaradottabb Magyarországon, ahol a humanizmus egyház- és részben már vallásellenes tendenciái jóformán meg sem jelenhettek. A magyar reneszánsz – különösen a XVI. század második felében, a reformáció általános diadala után – a vallással nem áll hadilábon, nem rekesztette ki világnézetéből, ellenkezőleg magához idomította azt, kialakítva a vallásosságnak egy erősen személyes reneszánsz formáját. Ez a laicizált reneszánsz vallásosság szólal meg magas költői színvonalon Balassi énekeiben.

Az a néhány vallásos verse, melyet házassága előtt írt, istenes lírájának világius jellegéről, sőt, a szerelmi költészettel való összefüggéséről, az utóbbi elsőségéről tanúskodik. Versformáit is gyakran a világi költészetből kölcsönzi, így egyik istenes énekét (5. sz.) az Anna-versek uralkodó formájában, a „Palkó nótájára” írt strófákban, egy másikat (7. sz.) a „Reménségem nincs már nekem” kezdetű Regnart-átdolgozás ritmusában, végül az „Ó én Istenem ím mi törtíneék” kezdetű (6. sz.) pedig a Bebek Judit nevére költött ének – egyik legkorábbi éneke – versformájában írta. Szorosak azonban a tartalmi egyezések is, mivel az Istenhez fohászkozó Balassi mondanivalója gyakran alig különbözik a szerelmeséhez esengőtől. Isten is épp olyan elérhetetlen, mint az imádott hölgy, s ha úgy érzi, hogy Isten elfordulhat tőle, amiatt éppúgy panaszködik, mint kedvese kegyetlenségén, s mindkettőhöz megértésért, bocsánatért, kegyelemért könyörög. Ez a hasonló alaphelyzet nemcsak az érvelés hasonló menetét, hanem gyakran szinte azonos fogalmazást, a szerelmi énekek frazeológiájának az istenesekbe való átvitelét eredményezi. A „Bizonyyal esmérem rajtam most erejét” kezdetű Anna-vers mellett ott áll a „Bizonyyal esmérem rajtam nagy haragod” kezdetű istenes; a „Nő az én gyötrelmem” kezdetű szerelmi versének ez a hölgyéhez intézett könyörgő-követelő fogása: „Mit engedhetnél meg, ha ellened való vétkem nekem nem volna?” – pedig visszatér a „Bocsásd meg Úristen” egyik fordulatában: „S mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének Te ellened az hívek?”

E legutóbb említett ének, „Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét” – azonos azzal, melyet a házassága előtt írt, s melynek

argumentumát fentebb már idéztem. A vers egy mélyen megrendült ember őszinte, meghitt vallomása, arról tanúskodik, hogy a költő egy számára elhatározó jelentőségű lépésre készül. Ő, aki eddig a szerelemnek hódolt, s szerelmesétől kért kegyelmet, most Istenhez intéz ilyen megindító sorokat:

*Legörögvén könyve orcáján úgy megkövet,
Magad is megszánnád látván mint keseredett,
Mert zokogásokkal, siralmas jajszókkal
Kér fejének kegyelmet.*

Istent azonban nemcsak a szerelem helyére, hanem azzal szembe is állítja, mintha hatalmába kerítette volna egykori tanítójának, Bornemisza Péternek az érvelése. Bornemisza a szerelmet az ördögi csábítás eszközének tekintette, s most Balassi is a „sok késértet” ellen panaszskodik, s „Tétova bujdosván, bűnömön bánkodván, Tusakodván ördöggel” veti papírra versét. Míg más énekeiben merőben világi, epikureista módon utasította el a „búszerző szerelmet”, addig itt ugyanennek a gondolatnak vallásos megfogalmazását adja: a bűnös élettől, ifjúságának vétkétől akar megválni Istenhez térve. Nincs rá biztos alap, hogy az ifjúság vétkét, a kísértést, a megutált bűnt az Anna iránti szerelemmel hozzuk közvetlenül kapcsolatba, de arra bátran gondolhatunk, hogy a költő ezt a nagy és keserves szerelmét elmúló ifjúkora jelképének érezte, s ebben csalódva lelke nyugalmát és egyensúlyát kereste előbb vitéz barátok, Zsuzsannák, jó borok társaságában, végül pedig tervezett házasságában – Isten előtt leborulva. „Az békességre te jobb kezed kinyujtva” érvel Isten előtt, majd önmagát így biztatja: „Térj azért én lelkem kegyelmes Istenedhez, Szép könyörgésekkel békéljél szent kezéhez”. A békesség, a megbékélés vágya hangzik ki ebből a versből is ugyanúgy, mint a tavaszi énekekből, a „szabadsága” felett ujjongó dalából vagy a Krisztina nevére írott költeményből. Élete viharokkal teli, háborgó korszakát – melyben a szerelem nem nyújtott vigasztalást, nem biz-

tosított lelkének harmóniát – szeretné most lezárni, végérvényesen, tiszta lélekkel.

Ennek az új magatartásnak a hátterét Balassi életrajzi adatai, az 1580-as évtized elején véghez vitt tettei világítják meg. Ezek talán legziláltabb évei, tele perekkel, tele botrányos tettekkel. Éppen 1583-ban érte el tétőpontját Balassinak a bányavárosokkal való harca, melynek a selmeci bányabíró szolgájának elpüfölése, Sommer Jánosné, a szép selmeci özvegy országúti megtámadása, a városi kiváltóságokat semmibevevő bormérés és heje-huja a zólyomi házban, Gloss Boldizsár zólyomi bíró megfenyegetése, a tisztes zólyomi polgárosszonyok erkölcsének kétségbevonása és a hajniki pap lányának megkergetése csak a leglátványosabb epizódjai voltak. De ugyanilyen viszályban volt megyéjének, Liptónak a nemeseivel, Hibbe mezőváros polgáraival vagy Szkárossyval, apja volt tisztartójával, akit egy gyerekkori fenytést megbosszulandó alaposan elpáholt. A panaszkok áradata ment ennek az „enfant terrible”-nek a ténykedéseiről városról városra, megyegyűlésről megyegyűlésre, majd a katonai hatóságokhoz, a kormányiszékekhez, a bécsi udvarhoz. Ellenfeleinek dolgát megkönnyítette, hogy a lengyelországi kapcsolata miatt eleve is gyanús költő, akire az udvar szemében apja egykori hűtlenségi pere is árnyat vont, nem számíthatott különösebb kegyekre. Nem is kapta meg a liptói főispánságot, s nem juttattak neki komolyabb katonai beosztást, várkapitányságot sem, pedig többször folyamodott érte. Anyagi helyzete közben egyre romlott, sorra vesztette el birtokait, adogatta el különböző javait – be kellett végre látnia, hogy ideje véget vetni ennek az életmódnak, mert különben előbb-utóbb lecsúszik a kispénzű, mások szolgálatába kényszerülő emberek közé. Ezek a nagyon is reális tények állnak az 1584. évi nagy bűnbánat és békesség-vágy mélyén: a nyers hétköznapi valóság és a humanista költőnek az elérhetetlen szerelem eszme- és érzelmkörébe transzponáló sajátos gondolkodása futott itt össze és jelölte ki számára az egyetlen kiutat: kiszabadulni a reménytelen szerelem bilincseiből, véget vetni a viharos éveknek, az „ifjúság vétké”-nek, s megtalálni lelke nyugalmát, egzisztenciája biztonságát a házasságban.

A házasság elé nemcsak ő nézett nagy várakozással, hanem a frissen özvegyült Dobó Krisztina is, aki sikertelenül próbálta elhált férje családjától Zombort, bátyjától pedig Sárospatakot – örökségként – megszerezni. Ő is zilált dolgainak a rendbejöttét várta az új házasságtól, mert Balassiban azt a mindenre elszánt, nehézségektől nem visszariadó férfit látta, aki megszerzi majd örökségét, akinek – Eckhardt találó kifejezése szerint – a „faltörő kos szerepét” szánta rokonaival való vitás ügyeiben. Ez a megszerzendő örökség biztosította volna Balassi számára további élete szilárd anyagi alapját, ez tette oly vonzóvá a Dobó Krisztinával való házasság gondolatát, érthető, hogy ezt a jelentős lépést roppant gondossággal készítette elő. 1584-ben a korponai, zólyomi vitézekkel háromszor is kísérelt meg – dús zsákmány reményében – vásárlást a török hódoltságban, hogy anyagi ügyeit rendezhesse. Nem mulasztotta el a házasságával kapcsolatos jogi kérdések tisztázását, egyházi és jogi tekintélyekkel való megtárgyalását sem. Ő maga írja néhány nappal házassága után: „hol mi főprókátor ez országban vala, és mind az mi hütünkön való főpapok s mind az püspökök akarattjából s biztatásából indultattam erre”. Tudta ugyanis jól, hogy a házasság körül nem lesz minden rendben, mivel Dobó Krisztina unokatestvére volt, s Verbőczy törvényei tiltották az ilyen házasságot, ő azonban a püspökök és főprókátorok segítségével különböző jogi megoldásokat eszelt ki (ezekről egykettőre kiderült, hogy naiv illúziók), s biztos volt abban, hogy semmi baj nem érheti. S hogy kortársai, a közvetlen rokonszenvét előre biztosítsa, bűnbánó énekét mindenfelé elterjesztette (ezért vált éppen ez a verse a legismertebbé), miután versfőibe is beírta nevét, pedig ez nem volt szokása. Hadd szerezzenek minél többen tudomást élete nagy fordulataról, hadd higgyék, hogy a rossz hírű, oly sokaktól szidott Balassi Bálint szakított a bűnös életmóddal, s kérte – talán már el is nyerte (legalábbis az ő elképzelése szerint) – Isten bocsánatát. Ezek után már nem is várták meg a gyászév leteltét, bizva és remélve, hogy a biztos, kényelmes élet alapjait vetik meg.

Említettem már, hogy Balassi kissé anakronisztikus jelenség

volt a saját korában, aki az 1580-as években is még a XVI. századi anarchiának a 40-es-60-as években szokásos módszereivel próbált érvényesülni. S mennyire jellemző rá, hogy mikor 1584-ben az az elhatározás töltötte el, hogy véget vet viharos botrányokat provokáló, kalandos életmódjának, és megpróbál bevezetni a nyugodt élet medrébe, ezt éppen legképtelenebb kalandja árán, donquijottizmusának legfényesebb tanújelét adva kísérte meg: 1584 karácsonyán – házassága napján – fegyvereseivel megrohanta Sárospatak várát, hogy erőszakkal szerezzék meg Dobó Krisztina pataki örökségét, melyet bátyja, Ferenc vonakodott kiadni. A kaland tragikomikus részletei közismertek: Dobó Ferenc emberei felocsúdva a meglepetésből, kikergették a várfoglaló násznépet, úgyhogy a lakodalmat is egy pataki polgárházban kellett megülni. Ez az esemény lett Balassi kálváriájának a kiindulópontja. Nem azért, mert a pataki örökséget nem sikerült megszereznie, és mert magával hozott ingó értéktárgyai Dobó embereinek a kezén maradtak, s azokat hasztalan követelte később vissza, hanem mert a sértett Dobó Ferenc hatalmas és veszélyes pereket akasztott a nyakába. Az unokatestvérrel kötött házasságból talán nem lett volna nagy ügy, ha Dobót nem bősztik fel, s nem lett volna feltétlen érdeke ezt a házasságot megtámadni. Így azonban hiába adtak előzőleg tanácsokat a „főprókátorok” és „püspökök”, s hiába sorol elő Balassi 1585. február 11-én – Batthyány Boldizsárhoz – írt levelében egy sereg egyházi szaktekintélyt, s különböző jogi passzusokat házassága érvényességét bizonygatva, a vérfertőzési pert nem kerülhette el. Még ennél is veszélyesebb volt a Sárospatak megrohanásáért indított hatalmaskodási per, mert Patak a Dobóknak nem tulajdona, hanem csak a királytól bérbe vett zálogjósága volt, s így Balassi tette nem egy magánemberrel szemben elkövetett hatalmaskodásként, hanem egy királyi tulajdon, királyi vár elleni támadásként jött számításba, ami a felségsértéssel válhatott egyértelművé.

Miközben ezek a perek a feudális bíráskodás bonyolultsága következtében lassan előrehaladtak, Balassit újabb és újabb csapások érték. Ekkor lépett nyíltan elszánt ellenségei közé gyámja és nagy-

bátyja, a ravasz Balassi András, aki már 1577-ben, Balassi János halála után is előnytelen anyagi és jogi helyzetbe sodorta a Lengyelországból hazatérő tapasztalatlan és könnyelmű ifjút. A nyílt ellenségeskedés 1585-ben a véglesi örökség miatt robbant ki. Ezt a Zólyom megyei várat a Balassi-család egy oldalága bírta zálogjóságként, és annak magvaszakadtával András és Bálint egyaránt felléptek örökösödési igényükkel. A Dobókkal folytatott perek mellé tehát most a véglesi pörpatvar is járul, s a bajokat betegsége is tetézte: 1585. október 3-án „testemben beteges lévén” már végrendeletét is megírta. Lelkileg azonban felesége árulása sújtotta a legjobban. Dobó Krisztina, aki miatt ezekbe a bonyodalmakba belekeveredett, látva, hogy férje szénája rosszul áll, s hogy saját anyagi érdekeit e házassággal nem tudta rendbe hozni, már 1586-ban Balassi háta mögött bátyjával kezdett egyezkedni, sőt, minden jel arra vall, hogy a házassági hűséget is megszegte. 1587 nyarán Balassi mindenesetre már „nemcsak jószágunkban, hanem egész familiánk tisztességében járó dolog” ügyében kell, hogy serénykedjék, felesége ellen válópert indítva. S végül bizonytalanná válik számára saját otthonának, Liptóújvárnak a birtoklása is: Balassi András – most nem részletezhető praktikákkal – erre is kivetette a hálóját, és 1587-ben sikerült is olyan döntést kieszközölnie, melynek értelmében Balassi Bálintnak át kellett adnia a liptóújvári birtok felét. Közben Végles is András kezébe került, s közeledett a vérfertőzési és hatalmaskodási perében is a döntés ideje. Az 1587. november 1-én összeülő országgyűlés volt hivatott az ítéletet kimondani, s Balassi joggal félhetett az elmarasztalástól.

Végso veszedelmében mentette, ami menthető. Pénzét, iratait, s ingóságainak egy részét Erdélybe küldte. Még megmaradt birtokait, s a gazdasághoz tartozó ingóságokat azonban nem küldhette sehová, s ezért úgy szeretett volna segíteni magán, hogy javait színel adja nagybátyjának, Andrásnak, azzal a kikötéssel, hogy ha elkerüli az ítéletet, vagy ha kegyelmet nyer, akkor átadott birtokait ugyanazért az összegért, amennyit most Andrásról kap, visszaválthatja. Négyszemközt meg is állapodtak ebben, de mikor András

látta, hogy Bálint mennyire szorongatott helyzetbe került, arra az álláspontra helyezkedett, hogy ő csak teljes joggal veszi meg öccse birtokait, mert „ő eddig senkinek nem volt a tisztartója s ezután sem akar lenni senkinek”. „Ugy éreztem, mintha már a kalapács és az üllő közé jutottam volna” – ezekkel a szavakkal jellemezte helyzetét a jószágvesztési ítélettől félő költő egy későbbi emlékiratában, s végül arra gondolva, hogy előnyösebb javait kevésért eladni, mint majd ingyen elveszteni, potom áron mindent átadott Andrásnak, még az utolsó tyúkot és az utolsó hordó bort is. Az ítéletet ezután már barátainál bujdosva akarta megvárni, készen arra, hogy bármely pillanatban ő maga is Erdélybe szökhessen.

Ez lett tehát a házassága révén remélt nyugodt és békés életből! Ez lett abból a „szabadság”-ból, melyet a „búszerző szerelem”-ből szabadulva megszerezni vélt! Mindenéből kifosztott, feleségétől elárult földönfutó lett, s bár közben protestáns hitét is elhagyta, szerencsétlen házasságának gyümölcse, egyetlen fiára a törvénytelen nényilvánítás sorsa várt. De emellett becsületében is meghurcolták, elvesztette jó hírét, a reneszánsz ember és a végvári vitéz egyik legféltettebb kincsét. „Mindenkinél gyűlöletben és irigységben állott házassága miatt, s a pataki igaztalan szegény és az elszenvedett szerelem miatt tekintélyének és becsületének nagy részét elvesztette. Hiába kedveskedett, irigység, gyűlölség tárgya lón és hatalmas zsarnoki ellensége olyan légkört teremtett, mely örökös rágalmazásával a fejedelemnél szegény Bálintot gyűlöletbe és bűnbe keverte. Szegénység gyötörte s ezen házi bajoktól és lelkének szorongattatásaitól elnyomva ennyi gond és teher nehéz súlyát egymaga nem volt elég-séges hordani.” A saját szavai ezek, 1591-ben írt latin nyelvű emlékiratában – más nevében szólva – jellemezte így a házassága utáni esztendőket.

Ez a néhány év – életének legutolsó szakaszát nem számítva – költői munkásságának legterméketlenebb periódusa. A viszonylagos némaságot nem a sok megpróbáltatással kell magyaráznunk, hiszen a szenvedés elemi erejű lírát is kirobbanthatt volna. A költő azért némult el, mert az ő terrénuma a szerelmi költészet, lírai mondani-

valójának közvetítő közege a szerelem, s a házassága előtti időszakban éppen ezt szorította fokozatosan háttérbe, hogy végül „ifjúságának vétké”-ről írva az ördög kísértéseinek sorába utalja. A szerelemtől Istenhez tért költő, aki a „Bocsásd meg Úristen” kezdetű vallomással hátat fordított korábbi életének és költészetének egyaránt, a szerelmesével, majd vitéz társaival megkezdett lírai dialógust egyelőre csak az Istennel való párbeszéd formájában folytathatta. Isten számára pedig kevesebb a mondanivalója, s ezért a termés is sovány: az 1584 és 1587 közti évekből mindössze néhány verse ismeretes.

„Zokogásokkal, siralmas jajszókkal Kér fejének kegyelmet” – írta házassága előtt, bűnössége tudatában, megbocsátásért könyörögve. Ez a bűntudat a további versekből már hiányzik, a költő az ifjúság vétkeinek megbánásával most már számít Isten támogatására, kéri, követeli azt. S miként a pataki kalandot követő legelső hónapokban büszkén és önértetesen állt ki vélt igaza mellett, barátait is erre unszolja, ugyanúgy énekeiben Istent is igazságos ügye támogatására szólítja fel. Úgy érzi, hogy – miután megtért – ő áll Isten oldalán, s ellenségei nemcsak ő, hanem Isten ellen is cselekednek.

*Én reám most mert nagy sokan feltámadtak,
Olyanok, akik teveled semmit nem gondolnak*

– írja az 54. zsoltár átköltésében (38. sz.), s szövetségük tudatában kér bosszút ellenségei fejére:

*Ellenségimnek az kölcsönt te bővön megadod;
Igazságoddal az álnok sziveket is megrontod;
S nyilván megbizonyítod,
Hogy segélli az hív embert jobb karod.*

A zsoltárból kölcsönözve érveit, még feltételeket is szab, hálát, dicsérető éneket ígérve, ha Isten megsegíti. De amint ügye romlott, térményei csökkentek, hangszíne is módosult. A Szentháromságról írt

első himnuszában (8. sz.) már nem követeli az őt jogosan megillető segítséget, most már csak a hatalmas mennyei pártfogó jóindulatára appellál elesettségében – de eközben hite is apad, bizalma is meg-
inog. „Segélj meg engemet” kezdetű lírai vallomásában (40. sz.) már erről panaszkodik, a sok gond, csapás miatt csökkenő hitéről mondja: „Most többítsd meg bennem, segélvén engemet”, s a lel-
kében már fészket vert kétség várható következményeit is felvillantja mint utolsó érvet:

*Mint egy bárkádban vedd bé azért szegént,
Jó áldomásodban fogadásod szerint,
Hogy az kétség miatt el ne hagyjon megént
Téged, szentséges fént.*

„Fogadás”-ukat említi, Isten vélt válaszát házassága előtti bűnbánó énekére, s riadtan érzi, hogy ha nagy bajában cserbenhagyja, ő sem tud majd kitartani a „szentséges fény” táborában. A vers reményvesztettséget árasztó, rezignált hangja érezteti, hogy közeleg az idő, amikor a lírikus Balassi csalódva elhagyja Istent, amikor revideálni kénytelen házassága előtti „megtérését”. Már érlelődik a felismerés: nem a helyes utat választotta, hanem éppen arról tért le, amikor „szabadságot” keresve, Dobó Krisztinát választva, házasságra törekedve és Istenhez fordulva kilépett az igazi szerelem börtönéből. S 1587 őszén, élete mélypontján meg is tagadja az elmúlt éveket és – istenes énekeinek visszahatásaként, szinte kritikájaként – mint valami pogány De profundis törnek elő újra a régi ígék:

*Méznél edesb szép szók, örvendetes csókok!
Most emlékeztetnek elmúlt régi sok jók.*

Ezekkel a sorokkal kezdődik az a nagyszerű költemény (39. sz.), mely hallatlan ellentétet alkotva az istenes versekkel, elemi erővel idézi fel az egykor elvesztett boldogságot. Kezdősorában az Anna-versck kifejezései térnek vissza: „az ő mézzel folyó szerelmes be-

szédét” emlegette régen is, „örömrre fordít, ha szólít magához édes szavával” vallotta akkor, „halálomtul megtérített, engem csókolván édesen” – ujjongott annak idején. A gyönyöröknek ebből a világból jutott a mostani pokolra („Bús fejem egyedül csak bujdosni szeret, Mert pokolnak tetszik ez világi élet”), ahol „betegség, kár, sok gond, szégyen, rút hír, szitok” zúdult reá, s tetejébe akiért mindezt elszenvedte – felesége – hozzá „az is álnok”.

1584-ben élete elmúlt és eljövendő szakaszát állította szembe, az akkor kezdődőtől várva a jobbat, békésebbet, lelke nyugalmaát biztosítót. Most ellenkezőképpen jellemzi élete két szakaszát. A korábbi már nem a rabság, hanem a boldogság, s az utóbbi nem a szabadság, hanem a sok gond és szégyen időszaka. S a házassága előtti megterés is átalakult tudatában bűnné, nagy vétékké: „Fájdalmam öregbül naponkint bűnemtül”, „ha kiért vétkeztem”, „De méltó vétke mért már holtig szenvednem”: – csupa bűnösségét hangsúlyozó sor, mely által a költemény a „Bocsásd meg Úristen” profán ellenpárjává, egy második nagy bűnbánó énekké válik – ellentétes értelemben. Minden baját, szerencsétlenségét most már azzal magyarázza, hogy hűtlen volt régi szeretőjéhez, hűtlen volt az igazi szerelemhez, s e vétkek miatt megérdemli a sok szenvedést. Pedig volt idő, amikor éppen ezt a régi szerelmet érezte „búszerző”-nek, de azóta nagyobb csapások és kínok súlya alatt a hajdani „szenvedés” emléke elhalványult, s az egykori szerelemből most csak a boldogságnak és a gyönyörnek olykor-olykor magasra csapó lángja él emlékezetében. A szerelem költője ezzel – az istenes intermezzo után – megtért, visszatért Annához, az igazi szerelemhez, Venus szolgálatához.

Ez a vers, de nemkülönben a házasság szerencsétlen korszakának istenes költészete is, Balassi nagy költővé érlelődésének újabb jelenségeit teszi felismerhetővé.

Kezdetben Balassi énekeinek a megértéséhez nem kellett különösebben igénybe venni az életrajzi adatokat, elég volt a kort, az osztályt, annak életformáját és divatos költői gyakorlatát jellemezni. Az Anna-versek is még csak az érzelm hevével és őszinteségével tűntek ki, mögöttük még mindig csak a kor *egyik* – a szerelemre és

a női szépségre különösen érzékeny – főúri költőjének az átlagból már kiemelkedő teljesítményét láthattuk. Az 1583 körüli versek azonban már összefonódtak a költő sajátos, egyedi életének alakulásával, s az a mód, ahogyan a Losonczi Anna szerelmétől való szabadulni vágyását, majd szabadulását költőileg kifejezi, arra mutat, hogy életsorsát egy sajátos lírai szférába tudja már transzponálni. Élete jelenségeire, vágyaira, törekvéseire, lelkiállapotának jelenségeire ekkor már külön és pontosan használt költői terminológiája van, mely ha igen közvetetten is, híven tükrözi *egy adott* életnek és *egy adott időszaknak* a legszemélyesebb problematikáját. A házasságával összefüggő, s azt követő énekek végül már annyira szoros kapcsolatot mutatnak élete eseményeivel, hogy bár mindegyik vers egy adott lelkiállapot lírai-művészi kivetítése, mely nem igényel valamiféle biográfiai jegyzetelést, mélyebb megértésük lehetetlen az életrajzi tények pontos ismerete nélkül. Ezt tapasztalhattuk a házassági előtti bűnbánó énekénél, és még fokozottabban a szerelemhez visszatérő vallomásánál, melyből szinte a költő egész életere kielemezhető. Létrejött ezzel az élet és a költészet egysége, mely oly ritka a petrarkista költőknél – igaz, ez utóbbi verseknek nincs is semmi közük a humanista költészet ismert konvencióihoz.

De rá kell mutatnunk még egy másik tanulságra is. Balassi költészetében kezd egy belső lírai folyamatosság kialakulni, az egyes versek, de még inkább az egyes verscsoportok szerves és összefüggő láncolatot alkotnak, követve a valóságos eseményeknek, illetve a költő belső lélektani fejlődésének a menetét. A külső történések mellett, azok által meghatározva, s azok hatására kezd egy külön lírai önéletrajz kibontakozni, sőt ennek már bizonyos autonóm törvényei, kötöttségei is létrejönnek, melyeket a költő sem hagyhat figyelmen kívül. Gondolatai, kifejezései énekeit önkéntelenül is mindig az előzőkhöz fűzik, ha pedig szakítani akar a költészetében éppen uralkodó gondolatkörrel és tematikával, akkor új mondanivalóját és terminológiáját az egyszer megtagadott régihez kapcsolja, visszamenőleg is megszilárdítva lírájának – az Anna-versektől kezdve – szinte észrevétlenül kialakult zárt belső folytonosságát.

A „Méznel édesb szép szók” kezdetű költemény, melynek központi helyét már Eckhardt Sándor kitűnően felismerte és meghatározta, kulcsszerepet tölt be Balassi költői fejlődésében. Valóságos élete egész problémáját és külön lírai élete egész addigi folyamatát egy fókuszba gyűjti, s mint költői világának legátfogóbb, legegységesebb kategóriájába, a szerelembe sűríti. Egyszerre érezzük benne az elmúlt keserves évek és a súlyos jelen nyomasztó atmoszféráját, valamint a költőnek azt a szándékát, hogy kitörjön reménytelennek látszó helyzetéből. Élete nagy megpróbáltatásai és lelki válsága, valamint lírai életútjának az istenes verseken keresztül megtett vargabetűje érlelték ki a költemény mondanivalóját és hallatlan érzelmi feszültségét: nyitányát egy új korszaknak, Balassi fejlődésében és a magyar reneszánsz irodalmában a legfényesebbnek.

*

„Bevallom, az emberség ellen vétettem, hogy mikor minap nagyságodtól oly jóakarátúan, mint emberségesen ebédre meghívtam, annak ellenére, hogy megígértem, nem jöttem el: de ezt szeméremből tettem, amit nem tudom, hogy parasztinak vagy együgyűnek nevezzek? Ugyanis, mikor útközben Petheő uramhoz betértem és tőle megértettem, hogy Nagyságodnál igen előkelő asszonyok társasága lesz együtt, megrettenve a szégyentől, hogy egyrészt ünneplő ruhám nincsen, másrészt, hogy az én mostani szerencsétlenségem képe vetődik fel, haza mentem, nehogy az én változatlan sorsom nyomorúsága bárkinek is csúfság és látványosság tárgyául szolgáljon. Eszembe jutott ugyanis az a gondolat, hogy részint a már elszállott viruló életem, részint jelenlegi nyomorúságos életem avval ellentétes és elütő képet mutat, minek gyászos gondolata úgy megzavarta lelkemet, annyira elvette minden jókedvemet, hogy azt gondoltam: a vendégség jókedve nehezen tud szomorúságomból felderíteni. Ennek okáért sokkal jobbnak láttam távol maradni, mint jelen lenni a vendégségen, annál is inkább, mert egyesek azt állítják, hogy szépen hazudni nem vétek.” – 1588 februárjában írta Balassi – eredetileg latinul – ezeket a keserű sorokat, Ungnád Dávidnak, a hadi-

tanács elnökének. A levél híven bevilágít a költő életének legsötétebb korszakába; Eckhardt a „Méznél édesb szép szók” legkitűnőbb kommentárjának nevezte – találóan.

Ebben a hangulatban indult az 1588-as esztendő. Alig telik el azonban néhány hét, március 7-én, barátjához, Kapy Sándorhoz írt levelében már tele van bizakodással, tervekkel, s nemcsak azt mondja ki, hogy „immár lelkem csendesz”, hanem azt a sokat sejtető mondatot is, hogy „ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy nagy úr leszek”. A két levél időpontja között fontos esemény történt: a költő perei felmentéssel végződtek. Része volt ebben egyes barátainak és jóakaróinak, de valószínűleg annak is, hogy Balassitól immár nem lehetett mit elkobozni, s így egy elmarasztaló ítéletnek nem sok értelme lett volna. Dobó Ferenc is kénytelen volt felhagyni az ügy erőltetésével, s minél előbb lezárni azt, hiszen közben Krisztina hűtlensége az ő családját is kompromittálta.

Balassi feje felől elmúlt tehát a legnagyobb veszély, s bár egyelőre mindenétől megfosztva, súlyos anyagi gondok között vergődött, bámulatosan gyorsan talpra állt, és tele energiával látott dolgai rendbehozásához, elsősorban a Balassi Andrásnak elkótyavetyélt Liptóújvár visszaszerzéséhez. Először tárgyalni próbált vele, s mint később megírta, kérte őt, hogy „tekintse előbb Istent és az én szomorú állapotomat, nézze, hogy én annak a veszedelemnek félelmetől, mely engem jószágaim eladására bírt, . . . megszabadultam és nincs hol lakjam, hol magamat és fiacskámat táplálhassam.” Andrásra azonban nem hatottak a szép szavak és az érzelmi motívumok; azt tanácsolta öccsének, ha akarja, keresse per útján az igazát, biztosan tudván, hogy jogilag ő van fölényben. A költő azonban már ismét a régi, aki meri és tudja bátran kezébe venni a sorsát, s ezért egyszerűen – miként korábban Sárospatakot – most Liptóújvárt foglalja el, elkergeti András várnagyát, leteszi a liptói alispán kezeihez az Andrástól kapott pénzt, s azt üzeni neki, pereskedjen ő. Tudta jól, hogy ha nem is adnak neki igazat, a pert birtokon belül vég nélkül elnyújthatja. Egyidejűleg katonai szolgálatot is vállal, s bár a palotai kapitányságot nem adták neki, előnyös feltételekkel Érsek-

újvárra szerződött. Ekkor írhatta a Krisztusról szóló második szent-háromság-himnuszát (41. sz.), melyben a „Te vagy szál kópiám, te vagy éles szabályám, jó lovam hamarsága” epitetonokkal fordul mennyei „hadnagyához”, s bár az ének egyes soraiban utal még a keserves esztendőkre, a „szégyen”-re, a múlt rossz emlékeit már elnyomja, túlharsogja egy megújuló élet optimizmusa.

Ebben a megújulásban része van a vitézi élethez való visszatérésnek, igazi forrása azonban a szerelem, az egyszer megtagadott, de a legsötétebb időben újra megtalált igazi szerelemé.

Ebben a megújult szerelemben a század egyik leggazdagabb és legbonyolultabb lelki folyamatát ismerhetjük meg. A költő már az Anna-versek idején kezdte egész életét beleélni a szerelem világába, Annában látva és keresve az élet szépségét, a boldogságot. Az Annához fűződő korábbi viszony sem volt már mindennapi szerelem, hiszen évekre leigázta, feszültségben tartotta őt, s az igazi költő első megnyilatkozásaira ihlette. A boldogságot akkor mégsem találta meg a „méznél édesb szép szók”, az „örvendetes csókok” és a többi „sok jók” közepette, mert hiányzott ezekből a boldogságnak Balassi számára elengedhetetlen feltétele: a harmónia, a lélek egyensúlyának érzése. Ezért is fordított hátat a búszerző szerelemnek, a házasságtól várva megbékélést. És bár 1584-ben a kísérlet nem sikerült, azt a reményt és szándékot, hogy kiküzdje maga számára a biztos, megalapozott és lelke nyugalalmát is biztosító életet, nem adta fel. Sőt a nagy szorongatásból szabadulva, 1588 elején, minden eddiginél erősebben tér vissza benne a vágy egy ilyen élet után – de most már nem az igazi szerelem ellenére, azt mellőzve, hanem azzal együtt, azzal összeforrvá: a körülmények és események szerencsés egybeesése folytán a Losonczy Anna iránt újra feltámadt szerelem összekapcsolódhatott a vele való házasság gondolatával.

1587 őszén meghalt Ungnád Kristóf, Losonczy Anna férje; Balassi pereinek befejezése pedig egyúttal házasságának felbontását, a Krisztinától való elválást is jelentette. Adva volt tehát a lehetőség, hogy egyszerre pályázzon Anna szerelmére, kezére és a hatalmas Losonczy–Ungnád birtokokra. Ez utóbbira utalt Kapy Sándornak

írt levelében is, a karácsony tájára (Ungnádne gyászévének letelte utánra) jósolt nagy uraság emlegetésével, amikor azt sem mulasztotta el barátjának elárulni – igaz, csak titkos írással –, hogy testének mely részétől várja célja elérését. Ha minderre azt mondjuk, hogy egy lecsúszott, deklasszálódott főnemes minden gátlástól ment érdekházassági tervéről van szó, akkor igazat mondunk, de korántsem a teljes igazságot. A nagy vagyonra való törekvésnek ez az új terve, s az a csaknem cinikusnak mondható durva mód, amellyel a nagy uraság elérésének fiziológiai eszközét megjelöli, éppúgy hozzátartozik a reneszánsz-kor szelleméhez és Balassi ízig-vérig reneszánsz egyéniségéhez, mint az is, hogy ezek a nyers materiális mozzanatok az ő tudatában szétbonthatatlanul egyéforrnak egész létsorsának az átélésével, legszebb vágyainak és a reneszánsz legnemesebb eszméneinek a megfogalmazásával.

Neki a vagyon és a hatalom nem is önmagáért kellett, ő nem a Balassi András-féle visszataszító vagyongyűjtők sorába tartozik. Losonczy Anna birtokai, várai számára a szegénység, a zaklatottság megszűnését, otthont és biztonságot jelentenének; és azt is, hogy miután ország-világ előtt meghurcolták, osztálypozíciójából kibillentették, s felette nemcsak főurak és nemesek, hanem az általa annyira lenézett polgárok is szabadon gúnyolódhattak – ismét emelt fővel, tiszteletet parancsolva és tekintélyt hordozva nézhessen a világ szemébe. Míg 1584-ben inkább csak egy zűrzavaros életmódot akart biztos egzisztenciával felcserélni, addig most a teljes nyomorúságból és megalázottságból való gyors és végleges kiemelkedés nagy reményét és lehetőségét villantotta fel a házasság gondolata.

A Krisztinával való házasság esetében mindkét fél megtalálni vélte számítását, sőt, az asszony részéről az anyagi érdek talán még nyilvánvalóbb volt, Krisztina kezének elnyerése ezért nem járt együtt a költő érzelmeinek mélyebb felkavarodásával. Losonczy Anna meghódítása azonban csak az érzelmek felszítása, a szerelem felújítása révén látszott lehetségesnek. Balassi tudta jól, hogy Ungnád Kristóf özvegye, az ország egyik leggazdagabb földesura és szenvedélyes vagyongyűjtője semmit sem nyerne ezzel a házassággal. Arra számí-

tott azonban, hogy nyer majd ezzel Losonczi Anna, a nő, a reneszánsz-kornak nemcsak gazdagodni, de egyben élni és élvezni vágyó, szeretni akaró és szeretni tudó szépasszonya. Vagyonért, hatalomért, jólétért Balassi a szerelmét kínálhatta csak, melyről keserves tapasztalatok árán meggyőződött már, hogy számára a legtöbbet jelentette, a szerelmet, mely a reneszánsz poétájának a szemében felér birtokkal, várakkal, a jobbágyok munkájának gyümölcsével. Így válhatott ekkor Balassi Bálint további sorsának, boldogságának kulcsává, titkává és eszközévé a szerelem, s mivel ennek megvallására csak egyetlen lehetősége nyílt: a vers; mivel szerelmének nagyságáról, annak Losonczi Anna számára való értékéről egyelőre másként, mint költeményei útján nem tudhatta őt meggyőzni, s mivel az egykori viszony boldog önfeledt perceinek emlékét mással, mint énekeivel nem idézhette fel: életének ebben a most kezdődő szakaszában verseiben, költészetében látta jövő sorsának zálogát.

Nagyobb a tét, erősebb a hőfok, bonyolultabb és mélyebb a költő érzelmi világa: a versek sem lehettek már olyanok mint régebben, az Anna-korszak idejében. Azóta elsajátította a tudós humanista költők minden fortélyát, s túl volt már a nagy erudíciót kívánó, fejlett reneszánsz műköltészet első sikeres erőpróbáin – az érzelmi tényezők mellett Losonczi Anna meghódításában most már versei művészi kidolgozásának, a nagy ügyszó méltó külső megjelenésének is nagy szerepet szánt. Szeme előtt a római és a humanista költők legnagyobbjainak a példája lebegett, mintha nem is egy aszszony, hanem a legműveltebb literátorok elismerésére pályázná. Még szerelmesének is új nevet adott, „hogy – a Balassi-kódex szövege szerint – a régi poétákat ebbe is kövesse: kik közül Ovidius Corinának, Joannes Secundus Júliának, Marullus Neérának nevezte szeretőjét”. A három humanista költő általa annyit forgatott kötete nyomán most a nagy flamand poéta példáját követte. Anna énekeséből Júlia költője lett.

Júliát kezdte ostromolni hódoló, udvarló költeményeinek hosszú sorával, levélben küldözgetve azokat hozzá. Sorozatosan új és új verseket kellett írnia eszményképe szépségéről és iránta való szerelmé-

ről, tanújelét adva „vastag tudomány”-ának, a humanista költői retorika ismeretének. Mivel a reneszánsz költészet a távoli elérhetetlen kedves utáni vágyakozás költői sablonkészletét szinte kimerítette, s mert a kor ízlése amúgy is az imitációt követelte, Balassi ismét, sőt minden korábbinál nagyobb mértékben folyamodott a humanista-petrarkista szerelmi költés ismert fogásaihoz, leleményeihez. Míg 1583 táján Marullus szövegeinek átköltésével csiszolta költői eszközeit, addig most elsősorban Angerianus ötletességét kamatoztathatta. Jól használható inventio poeticái tíz esetben váltak egy-egy Júlia-vers ötletadóivá, s mellettük Marullus és Regnart egy-egy költeménye, valamint három török ének szolgált még forrásul.

Merőben újat Balassi azért se igen írhatott, mert Annával, illetve Júliával kapcsolatban ekkor inkább csak emlékei és vágyai voltak, közvetlen új élményei azonban alig. Mégis az a kevés friss élmény, ami számításba jöhetett, nyomot hagyott a verseken, elegendő volt ahhoz, hogy Júlia valóságos alakja is kirajzolódjék a tudós retorika és a sok költői lelemény mögül. Egyik versében (45. sz.) egy kapualjban való véletlen találkozásukat örökítette meg, egy másikban (58. sz.) társaságban tánc közben állítja elének, egy harmadikban (59. sz.) pedig arról értesülünk, hogy a költő éjjel (minden bizonnyal Pozsonyban) kedvese háza körül kódorgott. Valószínűleg élményi alapja van annak a költeménynek (46. sz.), melyben egy váratlan találkozáskor bókokkal halmozza el Júliát, valamint annak (48. sz.) is, melyben térdre borulva, izgatott ihletettséggel vallja meg szerelmét. Talán Losonczi Anna egyéniségének egy-egy vonását ragadta meg a költő azáltal is, hogy oly gyakran mondja „kegyetlen”-nek és „vidám”-nak. Arra a képre, amit Eckhardt kutatásai nyomán Losonczi Annáról megismerhetünk, ez a két jelző maradéktalanul ráillik; anyagi ügyekben barátaival, rokonaival szemben is irgalmatlan földesúr, akiből azonban nem hiányzott a színlelés, a kacérság sem, ha érdekei így kívánták.

Balassi azonban igazi humanista költő módjára ezeket a – kiszámú – élményszerű elemeket is a mitologizáló retorika kereteibe foglalja: a kapuközben elsurranó vagy a táncoló Júlia Venusra, vagy

valamely más istenasszonyra hasonlít; a szerelmesét köszöntő bók-halmaz egy török ének nyomán halad; a megrázó szerelmi vallomás pedig – bár ezt teljesen önállóan írta – annyira konvencionális elemekből épül fel, hogy egyes szakaszaihoz Anakreontól Petrarcaig lehet idézni a párhuzamos helyeket. A petrarkista költészet sajátos költői eszközkészletének tehát Balassi már teljesen birtokában van, s akár van előtte kimutatható költői minta, akár nincs, költeményeit a kor tudós ízlése szerint alkotja. De miközben a valóságos élményeket is retorikai mezbe öltözteti, a máshonnan vett leleményeket igyekszik a valósághoz kapcsolni, a reális mozzanatokkal előbbé tenni. Egyes inventio poeticákat egyrészt a már ismert módon, záróstrófákkal lát el, az irodalmi eredetű jeleneteknek is az élményszerűség látszatát kölcsönözve, másrészt lehetőleg saját költői világába fordítja át azokat, megőrizve a hazai táj és a vitézi élet költészetébe már bevont színcit. Angerianus „homines”-éből például „vitézek” lesznek nála, s még a mitológiai alakok közé is behatolnak a magyar olvasóhoz közelebb álló „tündér”-ek. A Júlia-énekekben így valóság és humanista retorika egymásba olvad, biztosítva az énekek realitáserejét és műköltői igényességét egyaránt.

A Júliához írt költemények gazdag és bonyolult mondanivalónak, a költő legfontosabb gondolatainak, eszméinek a tolmácsolói. Ennek elemzésébe azonban nem bocsátkozhatunk az egyes versek alapján, mert ezek számunkra nem külön-külön egységként, hanem csak ciklusba zártan, egy összefüggő és megkomponált versciklus részeként ismertek. A ciklus pedig nem azonos a Júliához írt versek mechanikus időrendi egymásutánjával, hanem tudatosan megkomponált mű, mely olyan tendenciáknak is hordozója, melyek csak a ciklus koncepciójának egészében ismerhetők fel. Elemzésünk ezért nem a Júlia-versek, hanem a Júlia-ciklus mélyebb értelmét és tartalmát igyekszik majd megvilágítani.

Mielőtt ezt az elemzést megkísérelnők, rekonstruálnunk kell azonban azt a folyamatot, ahogyan a ciklus létrejött, ahogyan a Júliának elküldözgetett versekből egységes mű, magyar *Canzoniere* született. Ismerve már Balassi költészetének azt a jellegzetességét,

hogy versei ösztönösen is valamely belső lírai fejlődésmenetet tükröznek, valószínűnek tarthatjuk, hogy a Júlia-énekek eleve is alkalmasak voltak arra, hogy egy nagyobb, összefüggő koncepció részévé váljanak. A ciklus létrejöttéhez azonban szükség volt arra is, hogy a költőben a ciklusba formálás lehetősége tudatosodjon, hogy megtaláljon vagy felismerjen egy olyan epikus-retorikus keretet, mellyel énekeit egységes kompozícióba foglalhatja. A mű keletkezésében ezt a fontos láncszemet jelentette Castelletti *Amarillijének* a megismerése, illetve a költőnek ebből készült pásztordrámája.

Balassi *Szép magyar komédiájának* létrejötte szintén a Júlia meghódítására irányuló szándékkal van kapcsolatban, és a legszorosabban kötődik a Júlia-énekekhez. A költő, úgy látszik, elégtelennek érezte már verseit, s ezért – utolsó kísérletként – egy a magyar irodalomban még nem ismert műfajnak a felhasználásával próbálta meg célját elérni. A szerző önmagát „Júlia rabjá”-nak nevezi a komédia ajánlásának a végén, s a prológusban is félreérthetetlenül hivatkozik saját szerelmére: „midőn nagy búsulásba vónék – írja –, hogy azban az kiben minden remínsígemet Isten után vetettem vala, megcsalatkovzán, akarám ez Commédiában, nyerhetetlen jóm után, valami búmot elvennem, vagy inkább valamennyére megnyihétnem”. Ezek a sorok meglehetősen reménytelenséget árulnak már el, de a prológus végén – szerelmeséhez fordulva – hangot ad még a bizakodásnak is: „Vegye azért jó néven tölem régi nyomorult rabjátul az kis ajándékomot, s... boldogitsón immár meg valaha az igaz lelkem áldozatjáért ennyi sok kín vallásom után, bevívén szegín fejemet az ő ködviben s nagy szerelmiben.”

A pásztordrámát joggal gondolhatta alkalmas „ajándék”-nak Júliája számára, mivel Castelletti darabja lehetőséget nyújtott rá, hogy a dráma cselekményébe beledalolja saját szerelmi történetét, saját érzéseit és szenvedéseit. A játék egymást régen elvesztett szerelmesek egymásratalálásáról szól, konfliktusa pedig abban rejlik, hogy mikor végre találkoznak, nem ismerik fel egymást; s bár *Credulo* heves szerelemre lobban a megpillantott *Amarilli* iránt, az következetesen elutasítja régi szerelméhez való hűségében, s csak ami-

kor kiderül, hogy Credulo éppen elveszettnek hitt régi szeretőjével azonos, hárul el az akadály boldogságuk elől. Nyilvánvaló, hogy Balassi a történetet célzásnak szánta Annával való históriájára: ők is egymást régen elvesztett szerelmesek, s a költő éppen arra törekszik, hogy imádottja végre újra felismerje benne az egyetlen igazi szeretőt. S hogy a párhuzamosság félreérthetetlen legyen, Amarillit Júliára kereszteli, Credulo (nála Credulus) alakját pedig saját maga képére formálja; pásztorból vitézzé és költővé változtatja. Maga Júlia mondja, hogy nem néz azóta másra „miulta egy ifjú vitéz szerelmébe” adta magát – pedig az olasz szöveg csak egyszerűen „un altro amante”-t (egy másik szeretőt) említ. Castelletti gyakran említi a szeretője után epedő hős keserves jajszavát, Balassi ilyenkor mindig Credulus verseiről, énekeiről szól. Briseida, Credulus szerelmére próbálván hajlítani Júliát, többek között így ecseteli pártfogoltja érdemeit: „ottan csak az *tudományával* gondolj, hiszem tudod minemő bölcs, hogy csak éneket is külemb külemb féle szép nótákra mond.” De Credulus maga is ezzel dicsekszik Júlia előtt: még Diana is elhagyva mulatságát „figyelmetesen hallgatá az én verseimnek sirmalmát [olaszban: le mie querele – az én panaszaimat], . . . sőt még az ördög [olaszban: Pán], hegyek, völgyek, berkek, kevek is hallván az én keserves énekimet [az olaszban énekről nincs szó!], mellettem köservesen megzöngettek.” Mikor pedig Credulus reménytelenségében halálra készül, monológjában újra verseit emlegeti, melyeket ezután senki sem fog már hallhatni: „Oh szép Júliám, immár nem halljátok az szegin Credulusnak szózatját, sem az ő keserves énekét” – s utolsó üzenetét is Balassi-strófába foglalva vési fel egy fa oldalára. A költő, aki verseitől remélte Júlia szívének meghajlítását, a drámában is ezekre a költeményekre figyelmezteti őt: a mitikus lények és az egész természet csodálja énekét, csak éppen az nem hallgatja meg, akihez szólnak.

Komédiája ugyan prózában készült, de szinte minden sora elárulja, hogy költő írta, akinek természetes nyelve a vers. A darab egyes részei, különösen Credulus szerelmi vallomásai, monológjai prózai fogalmazásuk ellenére is költemények, s a Júlia-versek gon-

dotlankörébe tökéletesen beleilleszkednek. Ilyen például már az 1. jelenetben Credulusnak a Hajnalhoz intézett monológja, melyet Balassi – több mint kétszeresére bővítve az eredeti szöveget – gyönyörű lírává formált, a végefelé már szinte verssorokba játszva át Credulus nevében előadott saját panaszát:

*Oh keserves gonosz szerencse
oh dicsőült szépség,
dobólt kegyetlenség,
mely igen nagy szerencsétlen
s igen keseredett te miattad
az én szarándok árva ületem,
ki remintelen veszélyre jutott igyem,
oda vagyon immár minden erőmem, kedvem,
oh átkozott szerelem, szerelem!*

Hasonló – s még találóbb – példákat bőven idézhetnék, de elég arra hivatkoznom, hogy két ízben szándékosan is versbe költi át az olasz szöveget, a Júlia-énekek sorozatát újabb költeményekkel gyarapítva. (62, 66. sz.)

Credulus állandóan emlegetett keserves énekei, valamint a dráma költői ihletettséggű prózai monológjai és két pompás verse, egy szerelmese után vágyódó, azt hasztalan kereső hős bolyongásának, bujdosásának a során hangzanak fel. Balassi már korábbi verseiben is élt a bujdosás humanista fikciójával, behelyezkedve a korabeli szerelmi költészet eme megszokott pózába. A Júlia-énekekben is sűrűn előfordul a bujdosás motívuma, ami humanista leleményvolta ellenére rejt magában bizonyos életrajzi realitást is Balassi zaklatott, ide-oda hányódó, az ország egyik részéből a másikba, Magyarországból Erdélybe való gyakori vándorlása folytán. Credulus bujdosását ezért rokonnak érezhette a saját sorsával – jellemző, hogy a dráma ajánlásában „sok kölemb, kölemb féle károkot vallott szegin legin”-nek nevezi magát –, s ezért átdolgozásában a darabnak ez a fontos motívuma az olasz eredetnél is nagyobb hangsúlyt kap.

Mikor például az első felvonásban Credulus elmeséli, hogy mi történt kedvese vélt halála óta, Castelletti csak négy-öt sorban utal vándorlásaira, míg Balassi ennyi mindent mondat hősével:

„Azulta penig miolta Angelica ez világbul kimúlt, azolta immár tízszer rekesztette be erős faggyal az szép forrásokot az erős tél, s az jó nyár is meg annyiszor szabadította meg folyásokot, de mind ennyi ideig is meg csak ember nem járta ösvínt sem látám, hanem csak itt bujdostam szíllel az erdőken mind ennyi nyavalyás íletemben is penig, noha már tíz esztendeje az mint mondám, hogy itt bolygok, nyomorgok, sem az rútvavasokon való keserves bujdosás, sem édes hazámtól való messze távozás, sem ehsíg, sem szomjúság, sem hó, sem hideg, sem eső nem felejtheté el velem az én szerelmes egyetlen egy lelkömet.”

A pásztordrámának ezzel a hangsúlyozott bujdosás-gondolatával Balassi példát láthatott arra, hogy miképpen lehet szoros rendbe fűzni az elvesztett, távollévő, s hasztalan keresett kedveséhez intézett saját költeményeit. Elfogadhatónak kell ezért tartanunk Waldapfel Józsefnek azt a találó feltevést, hogy a ciklus kialakításához jelentős részben Castelletti darabja adhatta Balassinak az ötletet. Míg azonban a dráma az utolsó kísérlet lehetett Losonczy Anna kezének az elnyerésére – 1588 végén vagy 1589 elején –, addig a versciklus már nem a hódítás eszköze, hanem merőben irodalmi célkitűzés szülötte.

A szerelmes verseket küldő levelek ugyan egyre másra mentek Ungnádne címére, de ő választ sose küldött, a költő közeledésétől mereven elzárkózott, őt figyelemre se méltatta. Igaz, hogy Balassi számos ellensége, elsősorban a Liptóújvárból kiebudalt András, mindent megtett a költő hírének további befeketitése érdekében, kihasználva érsekújvári szolgálatának komédiába illő befejezését – innen ugyanis a várkapitány felesége, a szépséges Lúcia miatt kellett menekülésszerűen távoznia –, mégis inkább arra kell gondolnunk, hogy a negyven felett járó Ungnádne ekkor már többre becsülte a vagyont, mint kora legizzóbb szerelmének a lángolását, s ezért nem érzelmeinek, hanem gazdasági könyvelésének engedett in-

kább. A gazdálkodni nem tudó botrányhős trubadúr helyett a nagy karrier előtt álló ifjú Forgách Zsigmondot, a későbbi nádort választotta férjül, olyan embert, aki megőrizni is, gyarapítani is tudta a jószágot.

1589 elején a költőnek is be kellett látnia, hogy Losonczi Anna kezére hiába pályázik, s ezért kénytelen volt felhagyni régi szerelme visszahódításának, az annyira óhajtott házasságnak a tervével. A versek nem hozták meg a várt szerelmi diadalt, költői öntudatát azonban olyan fokra érelették, mint az ideig magyar költőét még sohasem. Rákényszerülve, hogy verseivel próbálja kiharcolni jövőjét, boldogságát, ekkor vált igazán öntudatos költővé, felismerve, hogy amit Júliáért alkotott, az Losonczi Annától, a gögös, számító asszonytól, s a vele való házasságtól függetlenül is hallatlan érték, életének, munkásságának legfőbb s el nem múló eredménye. Már pásztordramáját sem csak Júlia szerelmének elnyeréséért írta – hanem azért is, hogy meghonosítson egy új műfajt, a reneszánsz szerelmi komédiát: „Akarám azért – mondja ajánlásában – ez Commedia szerzést *új forma gyanánt* elővenni, hogy ha az ottbenn (ti. Erdélyben) való ifjak az idekivalókat az vers szerzésben nemcsak követték, hanem sokkal inkább meg is elődzötték, ebben se maradnának el az idevalóktul. Sőt indólnának el utánnak.” Ezt az irodalmi szándékot hangoztatja és védi meg a prológuiban is, a reneszánsz poétikájának szellemében hangsúlyozva, hogy szerelmi komédiájával részben gyönyörködtetni akar, részben tanítani, mert a szerelem „erőseket bátorét, bolondokat eszesét, resteket meggyorsét, részegét megjózanít”. A merőben személyes és a pusztán irodalmi célkitűzés egymásmellettségével a páasztordráma időben és funkcióját tekintve egyaránt a versek és a ciklus között áll. A versek kezdetben még elsősorban udvarló, hódító célzattal születtek, ciklusba foglalásuk, a ciklus kialakítása már kizárólag tudatos költői tevékenység, melynek gondolata a komédia írásakor nemcsak érlelődött, hanem az erdélyi asszonyoknak címzett ajánlás megszövegezésakor már tudatos elhatározássá is vált. „Ha ez elsőben szerzett szolgálóleányom (ti. a komédia) kedves leszzen kegyelmeteknek” –

írja – akkor „rövidnap más szolgálót is szerzek kegyelmeteknek”. Vagyis egy másik művet is nyilvánosságra akar bocsátani, melyről annyit árul el, hogy az „ékes énekkel” és „valami dolgok az én szerelmemben megtörténnek, mind azokról írt szerelmes levelekkel gyönyörködteti ti kegyelmeteket”. Véleményem szerint itt csak a Júlia-versek tervezett gyűjteményéről lehet szó, hiszen azok voltak a „szerelmes levelek” is, „ékes ének” is.

Másik „szolgáló”-jával, a Júlia-ciklussal Balassi is belépett azoknak a sorába, akik – Petrarca példája nyomán – a reneszánsz kor legnagyobb igényű lírai alkotásainak a megteremtésére vállalkoztak. Valószínű azonban, hogy a Júlia-ciklus világirodalmi mintáját – bár Balassi bizonyára olvasta Petrarcát – nem közvetlenül a *Canzoniere*-ben, hanem elsősorban Joannes Secundus Júlia-kompozíciójában kell keresnünk. A marullusi technika és az angerianusi invencio-gazdagság után Joannes Secundusban – akinek versei hosszú időn át kezében voltak – igazi ciklus-teremtőt ismerhetett meg, s éppen tőle kölcsönözte szerelmese ideális elnevezését is. A három humanista költő közös kötetében csak a németalföldi költő Júlia szerelmi versei keltették benne egy megkomponált ciklus benyomását, Marullusnak Neérához és Angerianusnak Caeliához írt költeményei ugyanis inkább csak laza versfüzerek, nem pedig költőjük érzelmeinek lírai regénye. Erre már a kötet beosztása is utal: míg az első két poéta szerelmi versei többi költeményeikkel összekeverve olvashatók, addig Joannes Secundus műveinek gyűjteménye a Júlia-elégiák zárt együttesével kezdődik, s még a cím is erre figyelmeztet: „Liber primus, cui titulus Julia”.

Joannes Secundus nem annyira formai kérdésekben, a ciklus-szerkesztés művészetében, mint inkább a költői magatartás, s a ciklusban érvényesülő, alapvető eszmei tendencia és egység terén válhatott Balassi példaképévé. Legtöbb humanista költő-kortársával ellentétben az ő verseiben mindig az élet és a – bár erősen idealizált – valóság lüktet, és sohasem érezhetni bennük a könyvtárszoba vagy a szalon levegőjét. A tudós imitatio elvének következetes és fölényes érvényesítése ellenére költészete a személyes tartalom és hitel

révén sohasem nélkülözi a valóság illúzióját. Azért mondom, hogy illúzióját, mert elsősorban egy belső, lírai világot alkot költeményeiben, ahol a külvilág jelenségei is a belső világ rezonálásának szándékával kapnak helyet. Ez a rezonálás pedig általában elutasító, a külvilág az ő számára ellenséges, embertelen, ez a külvilág akadályozza meg boldogságát is, teszi reménytelenné Júlia iránti egész énjét betöltő szerelmét. Ezért kora előítéleteivel, a szerelem szenvedélyes boldogságát meggátló konvencióival szemben egy más ország, más világ felé vágyódik, az eltűnt régi aranykor után, amelyben szerelem és szabadság uralkodott. Látni fogjuk majd, hogy ezzel menyire rokon magatartás és problematika húzódik meg Balassi Júliaciklusa hátterében is. Balassinak ugyan nem volt szüksége arra, hogy a reneszánsz lírikus költői magatartását és mondanivalóját valahonnan megtanulja, a költészetében érvényesülő tendenciák tudatosá válásában, kialakulóban lévő költői vilásképe továbbfejlesztésében és leglényegesebb mondanivalója koncepcióvá érlelésében azonban már komoly szerepe lehetett egy rokonlelkű nagy költő életműve ismeretének.

Joannes Secundus költői hírneve éppen ezekben az évtizedekben ragyogott Európa-szerte a legfényesebben, és nemcsak a XVI. század második felének legjobb latin költői, mint Lotichius, Lernutius, Doussa, hanem a vulgáris nyelvű költészet is sokat köszönhetett ösztönző hatásának. Joannes Secundus recepciója Balassi részéről pontosan beleillik tehát a reneszánsz szerelmi költészet egy általános egykorú európai jelenségébe, folyamatába. A Júlia-ciklussal a magyar költészet nemcsak nagykorúvá vált, hanem egyúttal utolérte Európát is.

*

A Júliához írt énekek ciklusba rendezését Balassi 1589 tavaszán végezhette. Szövegeivel szabadon bánt – valószínűleg át is fésülte egyiket-másikat –, és az egyes énekeket, keletkezésük időrendjétől függetlenül, költői koncepciója szerint elrendezte. Műve élére egyenesen egy olyan költeményt állított, mely korábbi az udvarló had-

járat megindulásánál, melyben Júlia neve még elő sem fordul: a „Méznel édesb szép szók” kezdetű önvallomását. Beiktatta a ciklusba a pásztordráma magyarítása során készült két költeményét is, s valószínűleg ekkor látta el őket a keletkezés körülményeit – immár fiktív módon – jelző záróstrófákkal, melyeknek a komédia adott helyén nem lett volna semmi értelmük. Kijelölte a helyét egy olyan versnek (43. sz.), mely a ciklus-kompozíció szempontjából nélkülözhetetlen volt, de amelynek szövege már nem állt rendelkezésére, mert – felesége árulásáról lévén benne szó – azt bosszantás végett elküldötte Dobó Krisztinának. Egyik törökből átültetett Júlia-versét vagy helyesebben strófafüzérét (47. sz.) viszont kihagyta a ciklusból, nem tudván jól beilleszteni annak szerkezetébe. Minden bizonnyal utólag is írt egy-két éneket, hogy megalkothassa a ciklus retorikus-mitologikus keretét. Igaz ugyan, hogy a pásztordráma bujdosásmotívuma nyomán adva volt már a verseket összetartó fonál, mégis a humanista poézis szellemében az igen laza és cselekményszegény epikus elemet tudós invencióval illet gazdagabbá tenni. Végül az egyes énekek elé rövidebb-hosszabb magyarázó argumentumokat írt, melyek a ciklus epikus-retorikus keretét még szilárdabbá tették, s a versek mondanivalóját a költő által kívánt irányba kiélezték. Az argumentumok magyarul készültek, de az utolsó két költeményé már latin, s Rimay tanúsítja, hogy Balassinak szándékában volt valamennyi argumentumot a mű tudós jellegének jobban megfelelő deák nyelvre átfordítani.

A ciklus retorikus kompozíciója érdekében utólag írt versek, valamint az argumentumok egy sajátos kettősséget hordoznak: egyrészt kapcsolódnak a költő valóságos élettörténetéhez, felesége árulásához, házassága felbomlásához, stb., másrészt merőben mitikus környezetbe helyezik a költő szerelmének történetét. Teljesen ráillik erre a magatartásra és költői megoldásra Eckhardt Sándor megállapítása: „A reneszánsz korában a költők állandóan kettős síkban gondolkodnak: úgy is mint közönséges emberek, de úgy is mint retorikailag képzett poétához illik, a mítosz világában.” A valóságos élet és az annak megfelelő, azzal párhuzamos lírai szféra kettősségét már

korábbi verseiben is megfigyelhettük, most azonban ez a külön lírai világ egy irreális-retorikus keretet kap, s ezzel teljessé válik az élet artisztikus átköltése. Kitűnően szemléltetik ezt a folyamatot a ciklus első versei.

Az első ének, a „Méznel édesb szép szók” kezdetű, még szorosan a költő életrajzához tapad, amit az eléje írt argumentum külön meg is erősít: „Ezt akkor szerzette, hogy az felesége idegenségét és hamisságát eszébe kezdte venni, kin elkeseredvén s jutván annak az szerelmesének igazsága eszébe, akit ok nélkül elhagyott volt feleségéért, úgy szerzette ezt.” Ezt a gondolatot folytatja a második vers (42. sz.) is: „Régi szerelmem nagy tüze hamuá vált vala szinte, De im nem tudom mi löle, hogy bennem meg felgerjede” – de itt már a költő érzéseiben bekövetkező spontán változás nyílt és őszinte megvallásához retorikus invenció társul. E szerint az „áruló” Cupido, akivel pedig egyszer már megegyezett, frigyét kötött, hogy nem fogja őt „nyerhetetlenre” gyűjtani, most mégis megszegte ígérését, és annak szerelmére indította, aki gyűlöli őt. A vers végén azt vágja oda Cupidónak, hogy „Arra gerjessz, kit megadhatsz”, s ezt a gondolatot – megmaradva a retorikus-mitologikus invenció síkján – folytatta a harmadik, Dobó Krisztinánál elveszett költemény (43. sz.). Ebben Venus követként küldte fiát a költőhöz, bejelentve, hogy „kívánsága szerint cselekszik” és egy számára elérhető „igen szép kegyest” ad neki, ha feleségétől elválik; közölve vele azt is, „miért árolta el az felesége”. Venus itt valószínűleg azt jelentette be, hogy ő irányította az eseményeket, mert feleségét méltatlannak ítélte hozzá, s a költőt egy új, szebb szerelemhez akarta hozzásegíteni. Erre kerül sor a következő versben (44. sz.): miután a költő feleségétől elvált, Cupido – ígéréthez híven – megmutatja a költőnek „az új kegyest”, akiben ő megdöbbenve ismeri fel Júliát, vagyis éppen az elérhetetlent, az ő ellenségét, kínzóját. Cupido azonban megnyugtatja: „Mindem kemenségét, nagy idegenségét jó kedvre fordította, Hozzád gyűlölségét, nagy idegenségét anyám meglágyította.”

A költő régi szerelme ezzel átváltozott a Venus és Cupido kínálta Júliává, kedvese isteni hasonmásává. Ezt a Júliát Cupido

anyja „helytartója”-nak nevezi, akinek szeméibe belehelyezte saját nyilait, szemöldökébe íjját, ajakába szenét, orcájába fáklyáját, beszédébe mézét: a szerelem összes isteni attribútumait. Sőt Venus és Cupido nyomán Diana, Minerva, Mercurius is neki adták isteni tökéletességük jegyeit. Cupido ezt az istenné emelt, istenek közé tartozó Júliát nem földi közelségben, hanem az „amhol szép Júlia” szavakkal mint egy mitikus jelenést, valami pontosabban nem meghatározható, ködös messzeségben mutatja fel a költőnek. Ez a látszólag erőltetett invenció pontosan fedi a lélektani realitást: a régi nagy szerelemnek a költő tudata mélyén feltörő emléke alakult a nehezen elérhető, eljövendő boldogság ígéretévé.

A legutóbb említett költemény lezárja a ciklus bevezető részét, de egyben kezdete a következő énekcsoportnak is, mely a költő és Cupido, illetve Venus dialógusával elindított epikus fonalat immár a költő és Júlia találkozásával folytatja. Ennek a költeménynek és az utána következő háromnak – négy különböző időben született versnek – az összekomponálása a ciklus-szerkesztés valóságos remeke. Az elsőben – a most ismertetett versben – a költő még csak megpillantja Júliát; a következőben („Egy kegyes képében”, 45. sz.) már egy vele való váratlan találkozást örökít meg; ezt a költő köszöntését, kedves bókjait elsoroló „Ez világ sem kell már nekem” kezdetű híres ének (46. sz.) követi; s végül a költőnek Júliához való meghatott szerelmi könyörgése és vallomása („Engemet régolta, sokféle bánatban tartó én édes szívem” 48. sz.) zárja le ezt a kis csoportot. Az első a retorikus invenció érdekében – nyilván utólag – készült, a másik három azonban éppen azok közé tartozik, melyek – mint fentebb már utaltam rá – valószínűleg közvetlen élményeken alapulnak. De ezek az élmények nem lehettek egyidejűek, s így a versek is különböző, sőt, egymástól távol eső időben készülhettek. Már Eckhardt rámutatott arra, hogy míg az „Egy kegyes képében...” kezdetű vers még gyászruhában mutatja be Júliát, addig az „Engemet régolta” kezdetű már díszes ünnepi öltözetben. Az utóbb említett vers tehát már a gyászév letelte után készülhetett csak, nem pedig a Júlia-ostrom elején. Erről azért sem lehet szó, mert szerelmi

szenvedélye s ezzel kapcsolatos költői ihlete ebben a költeményben lángol a leghevesebben. Ebben olvasható az a híres versszaka is, melyben ihletéről vallva, az agyára nyomuló sok-sok verset (strófát) a fészkére özőnlő hangyahadhoz hasonlítja – ami arra mutat, hogy a vers már akkor született, amikor ihlete gazdagságában nem volt többé szüksége Angerianus leleményeire.

De nemcsak különböző időben született ez a négy vers, hanem különböző hangulatot is árasztanak, más-más lelki alapállás van mindegyik mögött, s voltaképpen a bennük lepergetett kis esemény-sor is időben egymástól távolabb álló mozzanatokot örökít meg. Messze a *távolban* pillantja meg Júliát, majd véletlenül egy kapuközben a maga valóságában elébekerül és tovatűnik, azután térdet hajtva derűsen „örömmemben” köszönti, s végül térdre omolva a leghevesebb szerelmi vallomást teszi. A költő ezt a szervesen egymás után következő, de lélektanilag nagyobb szüneteket igénylő négy történést úgy helyezi egymás mellé, hogy azok – egy film éles vágásokkal gyorsan egymást követő négy képsorához hasonlóan – tudatunkban egyetlen jelenetté olvadnak össze. A megpillantástól a szerelmi vallomásig szinte egymásra vetíti, sajátosan szinkronizálja itt Balassi az eseményeket, a jelenetsor egy pillanatba való sűrítésének, gyors pergésének szuggesztíóját adva. Ez a pillanatnyiség, villanásszerűség igen lényeges a költő koncepciója szempontjából.

Alig van még egy olyan helye a ciklusnak, ahol Júliáról annyira reális, plasztikus képet rajzolna a költő, mint a vele való találkozást megörökítő versben. A „kapu közben” elsurranó gyászruhás nő, amint a fejét is elborító fátyol közül előszikráznak „vidám szemei”; igazi, valóságos földi szépség. A ciklus összefüggésében azonban mindez csak látszat, egy földöntúli lény inkarnációja, hiszen Júliát a megelőző versben még az istenek között, isteni mivoltában, mítikus szférában pillantotta meg. A találkozáskor is az a költő első benyomása, hogy egy „angyal” tűnt elébe – vagy „vadász Diana”, „isten asszonya”, „tündér”? Mégis most „egy kegyes képében az gyászöltözetben” emberként suhan el mellette, akihez – a következő versben – mint elérhető földi asszonyhoz intézheti kedves köszöntését –

hirtelen támadt örömében. De az az öröm, derű, mely az „Ez világ sem kell már nékem” kezdetű bókversben kifejezésre jut, csak egy pillanatig tart, és soha többé nem tér vissza, mert az „Engemet régólta” kezdetű, soron következő könyörgésében Júlia már ismét átalakul elérhetetlen isteni lényé. Ennek első sorában a költő még a földi aszszonyt szólítja meg az „én édes szívem” szavakkal – a záróstrófában azonban már „öszvekulcsolt kézzel, hajlott térddel, fővel” kér kegyelmet tőle „mint *istenaszszonytól*”. A vers utolsó sora: „Ament reá kiálték” pedig már a távozó tünemény utáni utolsó kiáltásnak felel meg. „Elmentél és itt felejtettél engem szegény árvádot” – írja a ciklus egy későbbi darabjában (64. sz.), megerősítve, hogy visszament Júlia oda, ahonnan jött: egy távoli világba, a tündérek és istenek honába.

A szerelmi vallomást tartalmazó „könyörgés”-t éppen két olyan vers (49, 50. sz.) követi, mely Júliát az istenek társaságában, mítikus környezetben ábrázolja. Egy közelebről nem meghatározható stilizált környezetben, „egy igen szép cserében”, a vadászó Júliát Dianával téveszti össze egy tündér, majd pedig Cupido – tévedésből – anyja helyett Júlia ölébe hajtja fejét. Tehát még a földöntúli lények is istennőt látnak benne, s viselkedése is fenséges, istennői. Mikor vadászat közben kikapcsolja „hónál fejebél mellét”, az őt bámuló tündért nem az érzéki, csábító Venusra emlékezteti, hanem a megközelíthetetlen Dianára, aki a testére tekinteni merészülő Acteont saját kutyáival tépette szét. Cupidót is ilyen szavakkal kergeti el: „Bujasággal, gerjedő lángoddal ne rutíts meg ölemet!” – indirekt, de csattanós választ adva mindezzel a költő korábbi bókjaira és szerelmi könyörgésére. Júlia azokra nem felelt, mostani magatartásában azonban benne van a válasz: elérhetetlen a világ ahol van, elérhetetlen ő maga is.

E két vers után éles ellentétet alkot a fülemüléről szóló (51. sz.), soron következő költemény, mely az elröppent Júlia után az itt ragadt költő sorsát hivatott szemléltetni. Mint az előző kettő, ez is Angerianus nyomán készült, de a hozzácsatolt eredeti záróstrófa szerint kulcsfontosságú a költő mondanivalója szempontjából:

*Juliát gondolván és szavát hallgatván egy fülemülének
Juta bús elmében ezen néhány versben rendeltetett kis ének,
Kiben állapítja megdöbbenés mivolta igazán életemnek.*

Az ének, követve az angerianusi epigramma ellentétekre építő retorikus szerkezetét, szembeállítja a fülemüle és a költő életét. A fülemüle zöld ágak közt énekel, ahol a harmat mosogatja és hús árnyék védi, a költő viszont a „hév verőfényben” mond „keserves verseket”, a szerelem lángjában fő és csak könnyei nedvesítik. Míg a fülemüle „örömmel és szépen csak tavasz időben” énekel, addig az ő verseinek tárgya csak panasz, a forró nyár vagy a hideg tél közepe: „Te szabad vagy repülsz, hol akarod, szállsz, ülsz, nem úgy mint én ez vasban” – kesergi, s végül csak abban látja magát vele egyenlőnek, hogy mindkettejük legfőbb gondja az ének, mert egyébként „jobb és mindenekben különböz én tülem te boldog állapotod”. A fülemüle szabad és boldog életével szemben az övé rabság: ez a vers mondanivalójának a lényege.

Két pólusnak, Júlia földöntúli és a költő földi világának az el-
lentétét alkotta meg a most tárgyalt három vers, s ezt mélyíti el az
utánuk következő (53. sz.), melyet a darvakhoz intézett. A záróstrófa
szerint akkor írta ezt a költeményt, midőn „sok háborúi”-ban, „buj-
dosó voltá”-ban darvakat látott repülni „s az felé haladni, hol szép
Júlia lankék”. Lábom utatokat igazítottatok arra az ország felé,
Az holott az lakik” – mondja a darvaknak az ének elején is, kifeje-
zésre juttatva, hogy Júlia lakóhelye valami távoli más ország, melybe
a költő, aki bujdosik „mint árva, idegen országba veszettül mint za-
rándok”, sohasem juthat el. Ő nem repülhet a darvakkal, s ezért
keservesen sóhajtja szinte ugyanazokkal a szavakkal, mint előbb, a
fülemülének: „Szárnyad vagy repülsz, szintén ott szállsz le, ülsz,
földében hol akarod”. Ők is szabadok, mint a fülemüle, mert a sza-
badság azt jelenti, hogy ha akarnak elmehetnek Júlia országába, a
„paradicsomba” mint itt nevezi, míg ő a rab, a földhözragadt bujdosó
hiába vándorol országról országra, sohasem érkezhethet el az „örömem
környéké”-re.

A „darvaknak szóló” költemény a Júlia-ciklus megértésének egyik kulcsa. A költő az életrajzához szorosan tapadó kiindulóponttól, a Venus és Cupido bekapcsolásával létrehozott retorikus-mitológikus cselekményen, majd a Júliával való röpke találkozás rajzán át következetesen halad egy hallatlan lírai feszültség ábrázolásához. A ciklus azt érezteti, hogy Júlia, mint a költő boldogságának a forrása éppen csak átsurrant az életében, de azután elérhetetlen messziségbe távozott tőle. A közelébe került isteni nőhöz intézett könyörgővers után, már csak a messi távolba küldhet üzeneteket, már csak az elérhetetlen messziségben levő kedves utáni vágyakozásának adhat mindig új és új formában hangot. A ciklusnak ezen a pontján tudja kitűnően értékesíteni az Angerianus nyomán írt „inventio poetica”-kat – ez a kifejezés éppen a könyörgővers után jelenik meg először az egyes énekek argumentumaiban. A Losonczy Annának ténylegesen is megküldött hódoló, udvarló üzenetek, levelek a ciklus kompozíciójában is a távoli Júliának küldött szerelmi bizonyságok szerepét töltik be. Ezt tanúsítja az egyik későbbi versének (63. sz.) argumentuma, mely szerint azokra a „versszerző találmányokra, kiket a könyörgése után” – írt, „Juliától sem izenetben sem levélben semmi választ nem vehetne”.

Balassi költői nagyságát, s a ciklus szerkesztésének kiválóságát bizonyítja, hogy a legkülönbözőbb leleményekre épülő, eredetileg egymástól független udvarló versek a ciklus kompozíciójában mélyebb értelmet nyernek. A vadászó Júliáról szóló éneket eredetileg a költő csak egy Júlia hiúságának hízelgő, kedveskedő versnek szánhatta, a ciklus adott helyén viszont a tovaröppent boldogság mitikus messziségét érezteti vele. A fülemülével való beszélgetés a legsablonosabb ötletek egyike, mégis az adott ponton, s Balassi eredeti záróstrófája révén, a ciklus mondanivalójának egyik legfontosabb hordozója. De ugyanígy válik egy szuggesztív költői koncepció hiteles részévé a bujdosásnak, illetve a szerelembe esett költő rabságának a konvencionális motívuma is, valamint a petrarkista, humanista költők bármely elcsépelet képe és hasonlata. A ciklus további verseiben egyre-másra ilyen sablonos leleményekkel találkozunk, ezek mégis

egy-től egyig továbbfejlesztik, kiemelik, új és új oldalról teszik szemléletessé és érthetővé azt a lírai alaphelyzetet, melyet a darvaknak szóló költeményben a költő oly tisztán és világosan megfogalmazott. A ciklusnak ebben a második – nagyobb – részében az epikus-retorikus keret jelentősége egyre csökken, mivel a hangsúly most már a bujdosás és a rabság életformája és az elérhetetlen távoli Júlia közti ellentét, feszültség lírai elmélyítésére, gazdagítására esik. A ciklus „cselekménye” már csak annyiban van jelen, hogy a költő hangja egyre reménytelenebb lesz, már a halálra is gondol, Cupidónak pedig a szemére veti, hogy ígérete ellenére Júliát még sem hajlította hozzá. Cupido ugyan továbbra is biztatja, kitartásra inti, de végül kénytelen belátni, hogy Júliához, a boldogság forrásához nem juthat el – s bár szívesen elfelejtené már, ígézetétől mégsem tud többé szabadulni.

A ciklus „cselekménye” szerint tehát a költő a mű nagyobb részében a folytonos bujdosás keserű sorsát szenvedi, bujdosva találkozik a fülemülével és bujdosó útja során látja meg a darvakat, akikkel szerelmének küld üzenetet, máskor pedig egy „híves forrás felett serkenvén álomból” fordít egy éneket magyarrá. (57. sz.) A legnagyobb erővel azonban a pásztordrámából átemelt két vers hangsúlyozza a költő bujdosását: az Echoval való beszélgetés (62. sz.), melyben „magas kősziklák, kietlenben nőtt fák” között bolyongva figyel fel Echo szavára, valamint a ciklus záróverse (66. sz.), mely a Júliáról való lemondás folytán a céltalan bujdosást immár örökkévalónak állítja.

Bár a bujdosás, az örökös vándorlás logikailag a szabadság fogalmával párosulhatna inkább, a ciklusban mégis a rabság gondolatával jár együtt. Nemcsak a fülemüléről és a darvakról szóló versben jelenik meg ez a mozzanat, hanem számos további énekben is újra visszatér: „Julia kezében, szörnyű tömlőcében fejem miképpen esett” (56. sz.), „Kerített városok, kertek, mezők, szép tók nálad nélkül mind tömlőc” (64. sz.), „Buzgó szerelmedben, kiben mint tömlőcben sirva ezt éneklette” (65. sz.) – hogy csak néhány helyet idézzek. S emlékezzünk rá: a pásztordráma ajánlását is mint „Júlia

rabja” írta alá. Ez a néhány idézet, valamint a bujdosásnak a rabság képzetével való társítása arra figyelmeztet, hogy nem szabad pontos logikai rendet keresni a Júlia-ciklus különböző énekeinek egyes sorai között. Az egyes énekek eredetileg más és más időben születtek, és nem valamely egységes séma szerint készültek. Ezért a költő hol bujdosó, hol rab, hol mind a kettő, s egyszer azért érzi magát tömlöcben, mert leigázta Júlia szerelme, máskor pedig azért, mert nem találja őt az általa elérhető világban. A bujdosás és a rabság ugyanis végső fokon a költő lelkiállapotát kifejező fogalmak, melyek boldogtalanságát, reménytelenségét jelzik. Ilyen vagy olyan összefüggésben való állandó visszatérésük pedig ennek a boldogtalanságnak a szabadságtól való megfosztottságnak az örökké való voltát jelentik. Ezzel a lélektani értelemben vett bujdosással és rabsággal állítja szembe a költő a szerelem és Júlia országát, azaz a boldogság és szabadság világát.

A ciklus retorikus leleménye Júliát kezdetben bár isteni, mítikus, de létező személynek, országát pedig egy távoli, de a repülni tudó madarak által mégis megközelíthető világnak ábrázolja. A ciklus további részeiben azonban Júlia is, országa is még jobban absztrahálódnak, eszménnyé alakulnak, ideává finomulnak. Pedig ezekből a versekből sem hiányoznak a valóságos földi asszonyt felidéző reális képek, csak ezek most már nem a költő és szerelme röpke, de valóságos találkozását, egy isteni lény földi jelenését, hanem a költő érzésvilágát, egy eszmény testet öltő vízióját akarják szemléltetni. A hangsúly már az eszményen van és a valóságos nő varázsos alakja már csak az eszményt kifejező, motiváló eszköz: erre példa a ciklus egyik legremekebb költeménye, a „Júlia két szemem” kezdetű ének (58. sz.), melyben az argumentum szerint „Júliát hasonlítja a szerelemhez”. Az a gondolat, hogy a szeretett nő voltaképpen egyenlő magával a szerelemmel, szintén Angerianus egyik ötletes retorikus játékán alapul, s Balassi itt mintául is veszi a nápolyi poeta *De Caelia et Amore* című epigrammáját. Ez a hasonlóság, illetve egyenlőség azonban számára az egyik legszemélyesebb, leginkább

átélt probléma, s verse egész gondolatmenetének nincs is sok köze a latin eredetihez.

Az ének első strófájában a költő egy építeton-özönt alkotva elősorolja mi mindent jelent Júlia az ő számára: „két szemem, olthatatlan szenem, véghetetlen szerelmem”, „víg kedvem s néha nagy keservem, örömem és gyötrelmem”, „életem, egyetlenegy lelkem”. Mindegyik sor Júlia nevével kezdődött, s ugyanígy a következő szakasz minden sora is Júlia nevére épül, rátérve már a szerelemmel való azonosításra („Júlia a lelkem, mikoron szól nekem, szerelem beszél velem, Júlia ha rám néz, azonnal eszem vész, mert szerelem néz engem, . . .”), majd a harmadik versszak a soreleji Júlia szavakat a személyes névmás *Ó* szavával helyettesítve ismét építetonhalmaz (pl. „*Ó* szemem világa, árnéktartó ága, jó szerencsés csilága” stb.), mely teljessé teszi a szerelemmel egyenlővé tett Júlia dicséretét. Kilenc soron át rajzoltak a Júlia jellemzését, a költő számára való értékét, s a szerelemmel való egyenlőségét hangsúlyozó fordulatok; a sorok elején újra meg újra hangsúlyozott Júlia mégis merőben elvont, megfoghatatlan, légies maradt. Az első és a harmadik szakasz mindössze egy-egy jelentéktelen igét tartalmaz, s a második strófában is csak annyi a cselekvés, hogy szól, néz, alszik, ami nem változtat a kép mozdulatlanságán. A negyedik versszakban azonban az eddig visszatartott igék valósággal tobzódni kezdenek: Júlia „áll, ül, nevet, sír, örül, levelet ír”, majd „mulat, énekel; vagy sétál alá s fel”, hogy azután a következő ötödik szakaszban a mozgásba lendült sziluett színei is kigyúljanak. Rózsa arcával, gyönggyel díszített fényes hajával, s a meztelenség benyomását keltő testszín ruhájával realizálódik most tovább – a reneszánsz Venus-ábrázolásaira emlékeztetve – Júlia kezdetben elvont alakja, és végül a vers hatodik szakaszában már teljesen földi környezetben – egy főúri mulatság közepette – lép elénk:

*Duna lefoltában rugaszkodott sajka mely sebességgel megyen,
Táncát ő úgy járja, merőn áll dereka mintha csúszna sík jegen,
Valabova lépik, sok szemek kísérik csudálván jár mely szépen.*

A két nagyszerű, valóság-erejű hasonlat a tánc gyorsaságát és Júlia derekának mozdulatlanságát emeli ki, hogy a következő szakaszban felidézhesse a tánc forgását, s eközben az összecsavarodó, majd megint szétterülő szoknya anyagszerűségét és vizualitását:

*Midőn néha terül, vagy mellettem kerül, szoknyája elterjedvén,
Szerelmével belül, veszen akkor körül, engemet felgerjesztvén,
Udvari jó módját látván érzem kénjét, keservesen rá nézvén.*

Ahogy a szoknya a nő testét, úgy veszi körül a költőt ennek láttán a szerelem. És bár Júlia „mellette kerül” táncával, mégis elérhetetlen távolságban marad tőle, kínlódva nézi „udvari jó módját”, mely menthetetlenül elválasztja tőle. Ismerősei, barátai, főúri társasága közepette is a társadalomból szinte kirekesztett bujdosó maradt, aki az általa áhított világnak csak valahol a peremén jelenhet meg.

Júliának a szerelemmel azonosított absztrahált lényét a költő azért realizálta fokozatosan egy Veronese ecsetjére méltó valóságos személyé és jelenetté, hogy szemléltesse Júlia és a szerelem önmagára való kettős hatását: szerelme gerjedését és keserves kínlódását. Ezt teszi világossá a nyolcadik versszak tudós hasonlata: miként Titius szívét szüntelen rágják a kányák, de az mégsem fogy el, mert mindig újra nő, így az ő szívét is folyton „nevelten neveli” Júlia, de egyúttal a kányák módjára azt állandóan „rágja, szaggatja, eszi”. A megelevenített, életre hívott Júlia varázslatos táncán keresztül tehát a szüntelen gerjedés és felőrlődés, az örökös újjászületés és elfogyás kettősségének gondolatához akart eljutni, előkészítve az epigrammatikus zárószakaszt, mely Júlia és a szerelem viszonyában egyszerre ragadja meg az egységet és a különbséget. Egyenlők ők egymással, csak erkölcsük más; a szerelem kegyes és édes, Júlia viszont kegyetlen és mérges, aki – mint írja – „engem halálra üldöz”, vagy „engem csak ver földhöz”. Ez a két „erkölcs” azonban egy személyben van jelen, a Júlia-szerelem közös létezőjében, s így a költő szerelmi lángolása éppoly elmúlhatatlan, mint ahogy kínjai is örökkévalók.

Ebben a költeményben Júlia, akit már a ciklus első verseiben földöntúli régiókba emelt és isteni jelleggel ruházott fel a költő, végeredményben magával a szerelemmel válik azonossá. Ez a gondolat más versekben is visszatér (pl. „Julia kérdé, hogy mit írnék? Szerelem szép képét írom, neki mondék. Monda: Hát engem ír! s reám mosolyodék.” 54. sz.), éppenúgy mint Júlia, azaz a szerelem isteni jellegének a hangsúlyozása. Júlia neve alatt ez a szerelem-isten, vagy isteni szerelem rejtőzik, melyhez gyakorta ugyanoly fordulatokkal fohászkodik, mint Istenhez, ugyanúgy alkudozik vele, a címzett érdekeire is appellálva, mint az istenes énekekben. Júlia-szerelem-istenség sajátos pogány háromsága alakult ki Balassi tollán, s ez magában foglal minden jót, amit a költő ismer, minden szépet, amiről valaha is énekelt.

„Áldott szép Júliám” – így nevezi meg kedvesét egyik énekében (63. sz.), az „Áldott szép pünkösdnek gyönyörű ideje” mintájára, a ragyogó végvári tavasz jelzőjével; Júlia „mint tavaszi idő, mely jó, mely gyönyörű, ékes, kedves, illendő” – írja egy másikban (61. sz.), s a komédia ajánlásának a végén is a tavasz szépségével, gyönyörűségével kapcsolta össze a boldog szerelem érzését. Az a fülemüle is, akihez keserves panaszát intézte – vele ellentétben –, szintén „csak tavasz időben” mondja vidám énekét, mert a tavasznak, a természet nagyszerű megújulásának az élménye is az elérhetetlen szerelemhez, a nyerhetetlen Júliához társult. De ugyanígy a tavasztól elválaszthatatlan vitézség is, mert miképpen Mats fegyverével mindent győz,

*Úgy két szép szemével mint két éles törrel Julia győz, megkötöz;
Nincs oly jeles vitéz, valaki reá néz, kit meg nem bír s tömlöcöz.*

(61. sz.) S míg Diana „csak szarvasokat és egyéb vadakat ver”, addig Júlia a vitézekre vetette ki hálóját, s közülük „szerelmére kötött s fogott sokot” (49. sz.). Verhetetlen vitéz ő, akinek fegyvere: a szeme, mely ellen hasztalan minden védekezés. Ezekről a leigázó, élesen metsző „vitéz” szemekről szól egyik legcsodálatosabb strófája is:

*Fénlik sok kövektől mint a verőfénytől erős vér tiszta jégen,
Lebegnek szemei mint a menny csillagi téiben éjjel szép égen,
Kivel rabjává tett, szabadságból kivett engemet immár régen. (48. sz.)*

A téli portyázások emlékképeit, a magyar XVI. század általa is élt legszebb életformáját idézi emlékezetébe Júlia veszélyes szeme, mely szabadságától megfosztotta. Mert a szabadság is Júliánál van, az szabad csak, aki Júliához mehet, akinek útjai nincsenek elől elzárva: erre utalt a darvakról szóló vers. Tavasz megújuló természet, vitézi élet, szabadság: Balassi számára a boldog életnek ezek az elengedhetetlen tartozékai, melyeket valamikor éppen Anna ígézetétől szabadulva ünnepelt ujjongó lelkesedéssel – most szerelmi eszményével fonódnak össze; Júlia fogalmához kapcsolódnak.

Júlia jelenti tehát minden rútnak, minden rossznak, a rab, boldogtalan, bujdosó életnek az ellentétét, a török hadszíntérré vált Magyarország reneszánsz költőjének minden szép és nemes vágyát, ezek összességét: egy nagy boldog harmóniát. „Harmonia coelestis” – ezt a címet írta egy magyar barokk költő egyik munkája elé; Balassi ciklusa fölé bátran ezt írhatnók: „Harmonia terrestris”.

Hol van, merre található ez a Júliában hol testet öltő, hol eszménnyé finomult, emberi harmónia? Hol az a tündérország, az a paradicsom, melyet a költő Júlia „országát”-ként emleget? Nem valami nehezen elérhető földrajzi távolságban, hiszen a szerelem-Júlia ott táncol előtte, s megcsapja őt a tánc forgásában suhogó szoknya szele és heve. Erre a reális közelségre utal egy másik éneke (59. sz.) is:

*Nekem peniglen éjjel is lelkem keservesen obít,
Szívembéli tűz, ágyamból felűz, házad felé indít,
Utcádon járok, reád vigyázok, de szemem nem saldít.*

A költő tehát ott kóborog éjjel Júlia pozsonyi szállása körül: Júlia világa tehát a valóságban nagyon is elérhető, megközelíthető lenne, ez a távoli, mitikus jegyekkel felruházott ország ott van a költő orra

előtt. És mégis elérhetetlen számára, mert Júlia „országa” éppenúgy költői kép, mint a költő rabsága vagy bujdosása: a költő vágyai, eszményei és a korabeli realitás, valóság áthidalhatatlan ellentétének a költői megfogalmazása.

Ez az ellentét, s annak mindörökre való leküzdhetetlensége a legegyetemesebb hangsúllyal a ciklus záróversében (66. sz.), félig-meddig summájában jut kifejezésre. E méltán híres költemény invocációjában a reneszánsz-ember ég, föld és tenger által határolt teljes univerzumához hajdul fel a költő hasztalannak ítélve örökös bujdosását, a „hegyeken, völgyeken”, „szörnyű havasokon”, „essőben, hóban”, „emberek nem lakta földön” való állandó vándorlását:

*Mert valahol járok s valamit csinálok, elmémben mind ott forog
Júlia szép képe, gyönyörű beszéde, lelkem érte forr, buzog,
Valahova nézek, úgy tetszik szememnek, hogy mind előttem mozog.*

Júlia igézetétől lehetetlen szabadulni, mert az egész természetet ő tölti be, a költő elméjében is örökké „Júlia szép képe” forog, s szíve közepébe is felmetszette az ő képét Cupido: nemcsak a külső makrokozmosz, hanem a költő belső mikrokozmosza is vele van tele. Júlia országa tehát az egész külső és belső világ, nemcsak fizikai közelségben van az emberhez, hanem ott van magában az emberben is. A reneszánsz nagy álma: a világ, a természet és az ember nagy földi harmóniája: ez Balassi Bálint legfőbb, legegyetemesebb vágya. A reneszánsz más nagyjaihoz hasonlóan megsejti, hogy megvan a lehetőség az ember és a világ összhangjára, hogy a középkorral ellentétben, a világ, a természet nem ellensége az embernek, hanem azonos lényegű vele – s a költő terminológiájában – Júlia jegyében egymásra találhatna. A világ és az ember természetete kínálja erre a lehetőséget, a valóságban – a kor valóságában – az igazi földi harmónia mégis lehetetlen, elérhetetlen, megvalósíthatatlan.

A reneszánsz-kor nagy dilemmájának zseniális költői megfogalmazása rejlik Balassi Júlia-ciklusában. A kor nagy változásai és vívmányai: a középkori teológiai világbkép bilincseinek szétrombolása,

a természet felfedezése, az ember látókörének hallatlan kiszélesedése, az ókori művészet és kultúra harmónia-élményének és humanitás-kultuszának a megismerése és elsajátítása, a humanizmus világnézete – egyszerre felvillantotta az emberi értékek teljes kiművelésének, a földi örömök és szépségek teljes és oszthatatlan élvezésének, az ember boldogságának és szabadságának a lehetőségét. Mindez ott él a reneszánsz kultúra, irodalom és művészet legjobbjaiban a tudatában, de a kor csak a program kitűzését, a távlatok megmutatását tette lehetővé – azok realizálását már nem. A reneszánsz gazdasági és társadalmi alapjában találjuk meg ennek a bonyolult kettősségnek a magyarázatát.

A feudalizmus roskadozó épülete ellen eredményesen támadó, a kezdődő kapitalizmusból erőt, gazdasági hatalmat merítő polgárság hatalmas sikereket ér el, csaknem sikerül a saját képére formálnia a világot, s a kultúrában és művészetben átmenetileg diadalmaskodnak is eszményei. Az új társadalmi formációt előkészítő gazdasági folyamatok azonban még nem elég érettek arra, hogy a feudalizmus gazdasági törvényeit hatályon kívül helyezték s a polgárság győzelmét meghozzák. A XVI. században a feudalizmus új erőre kap egész Európában, s a polgárságnak a reneszánsz kultúrát hordozó felső rétege is a feudális földbirtokban, s nemesi kiváltságokban igyekszik szilárddá és tartóssá tenni gazdasági eredményeit. Megjelent tehát egy új világ és új világkép lehetősége és igézete, – de ez egyelőre még elérhetetlen maradt. A barokk kornak kellett következnie, mely a humanizmus eszméiben és a földi boldogság lehetőségében csalódott ember érzéseit – az újjászerveződött feudalizmus szája íze szerint – megfogalmazva kimondja majd, hogy nincs földi harmónia, hanem csak mennyei, s az ember csak ebben kereshet és találhat megnyugvást.

Az ideális emberi harmónia azonban lehetetlen volt már magán a polgári fejlődésen belül is. Hiszen a polgárság új világot hirdetve, végső fokon a kizsákmányolás új – sok tekintetben még brutálisabb és ridegebb – formáját képviselte. A modern burzsoázia eszményei és osztályérdekei már kezdetben is kibékíthetetlen

ellentmondásban vannak egymással. Miközben az olasz reneszánsz festői és szobrászai megálmodják és vászonra, márványba varázsolják az emberi tökéletesség eszméjét, Európában milliók nyomorba döntése, a nép felkeléseinek vérbe fojtása, a gyarmatokon pedig soha nem látott embermészárlás kíséri a szabadság és humanizmus jelszavát valló, új uralkodóosztály hatalmának megalapozását. A reneszánsz legszebb eszméi, megsejtései csak egy csodálatos utópia részei lehetnek.

Sokszorosán érvényes ez az utópisztikus jelleg a feudális Magyarországon, ahol a reneszánsz kultúra hordozója nem is a polgárság elsősorban, hanem a nemesség, sőt, a XVI. század második felében, a magyar reneszánsz fénykorában, a főúri osztály. Különleges körülményeknek kellett egybetalálkozniuk már ahhoz is, hogy a kor egy magyar főnemesi költője egyáltalán eljuthasson a reneszánsz merész álmainak – talán inkább csak öntudatlan – megsejtéséhez. Kellett ehhez Balassi különleges, az ő korában is egyedülálló, a környezetével, osztályával, a politikai hatalommal való állandó összeütközése, kudarcainak örökös sorozata – végeredményben kora társadalmával való diszharmóniája. El kellett jutnia ahhoz a tapasztalathoz, hogy az őt körülvevő emberi világgal, a társadalommal, s annak normáival, törvényeivel, erkölceivel – mint számára rossz, őt romlásba kergető világgal – nem tud összebékülni. De szükséges volt az is, hogy felismerje a világban is és az emberben is a szépet, a jót, a tökéletest; a természet nagyszerűségét, a vitézi élet nemes emberségét, a szerelem boldogságát. Természet, humanitás, szerelem, s az ezekből táplálkozó, ezekkel összefüggő szabadság és boldogság: a reneszánsz nyitotta fel erre az emberek szemét a középkor századai után; Balassit is a reneszánsz kultúra ismerete, annak mély átélése segítette ahhoz, hogy felismerje ebben egy másik világnak, a harmónia világának a lehetőségét. Ennek az életben tapasztalt nagy ellentétnek a dinamikája hajtotta őt a lélek nyugalmát, békéjét biztosító szebb és jobb életnek a keresésére. Ezt keresi törökkel csatázva, hegyek és sziklák közt bujdosva, szertelen mulatozásban és vad pörösködés közepette, várakat megrohanva és

erőszakoskodva, előkelő dámák lába elé borulva vagy a szajhák ölén. Élete egyetlen újra meg újra ismétlődő kísérlet a paradicsom elérésére, a menny földre hozatalára, az emberi értékek és szépségek kiteljesedett élvezésére. Igazi reneszánsz program; erőszak és gátlástalanság, vér és rablás árán is utat törni a szép, a nemes és emberi felé, s ha ezt elérni nem is lehet, legalább olyan erővel felmutatni, hogy kitörölhetetlenné váljék az emberiség emlékezetében – végeredményben ez jellemző az itáliai reneszánszra is.

Míg azonban Itáliában vagy Nyugat-Európában a reneszánsz nagy utópiája gyakran valószerűen, a realitások alapján juthatott szóhoz a művészetben és irodalomban, sőt Morus Tamás megírhatta a jövő társadalmát megsejtő *Utópiáját* is, addig Magyarországon ennek csak igen elvont, igen áttételes formája alakulhatott ki. Ennek okát nem elég csak általában a társadalom fejletlenebb voltának és a magyar reneszánsz főúri osztály bázisában keresnünk; megtalálhatjuk konkrét magyarázatát is a XVI. század utolsó harmadának társadalmi és politikai viszonyaiban.

A XVI. század középső évtizedeit még csupa lendület, bátor és merész harc jellemezte: hősi küzdelem a török ellen, az antifeudális erők erősödő osztályharca a reformáció keretében, az új főúri osztály véres versenyfutása a vagyonért és hatalomért – különböző célok, ellentétes törekvések, de minden esetben a valóságot elszántan megváltoztatni akaró heroikus vállalkozások. A század utolsó harmadában mindennek már nyoma sincs, az ország társadalmi és politikai fejlődése csaknem megrekedt, látszólag egy helyben topog, de közben veszélyes tendenciák erősödnek. Ezeknek az évtizedeknek a feudális konszolidációja a törvény és a rend jegyében talán még embertelenebb világot teremtett, mint a megelőző szakasz anarchiája. A feudális rendek a mezővárosok felfelé ívelő mozgalmát megtörték, a városok kiváltságait egyre jobban veszélyeztetik, a parasztságot a második jobbágyosság jármába hajtották. A főurak felosztották már maguk között az országot, a vagyont most már nem harccal, hanem a pereskedés és a jó házasság mellett, elsősorban a jobbágyosság fokozott kizsákmányolásával, a majorságok kiterjesztésével

és a robotteher állandó emelésével lehetett csak növelni. Ilyen körülmények között a rendek hatalmát, a haladást gátló törekvéseit, csak a fejedelmi hatalom ellensúlyozhatta volna, csak e körül tudtak volna kifejeződni új haladó tendenciák. A fejedelmi hatalom birtokosa azonban a királyi Magyarországon az alattomosan terjeszkedő Habsburg-ház, mely lassan, szinte észrevétlenül kezd a magyarságnak a töröknél is veszélyesebb ellenségévé válni. Ezt azonban ebben a korban még nem ismerik fel, a Bécs uralmával szemben fokozódó elégedetlenség még nem szorítja ki a török veszedelem elsőbbségének tudatát. Még olyan ember is, mint Balassi Bálint, aki pedig az apja ellen 1569-ben indított hamis per folytán szinte elsőként tapasztalhatta a Habsburg-hatalom nyomását, egyértelműen a törökben látja az ellenséget, s a vele való harcot tekinti legfőbb hivatásának. Éppen ezért nem érti ő sem, s legtöbb kortársa sem, hogy ezt a harcot miért akadályozzák, hogy a magyar várak miért kerülnek sorra idegen kapitányok vezetésére, hogy a „magyar király” miért hallgat elsősorban osztrák környezetére. A látszólag csendes időszakban tehát igen fontos, felszín alatti folyamatok mennek végbe, ezek azonban majd csak a tizenöt éves háború során, a következő század elején válnak felismerhetővé, felidézve Bocskay István szabadságharcát.

Balassi költői munkásságának évtizedei éppen erre az átmeneti periódusra estek, amikor a társadalmi és politikai harc frontjai össze voltak kuszálva, nem voltak áttekinthetők, amikor senki sem tudta, ki az igazi szövetségese és ellensége. Ebből következik, hogy ebben az időszakban nem voltak igazi haladó társadalmi vagy politikai mozgalmak, és hogy az irodalom sem tud határozott társadalmi vagy politikai eszméket megszólaltatni – mint akár a megelőző, akár a következő korszakban. A kor legjobbjai sem tudták, hogy mi a bajok gyökere, és hogy merre kell keresni a megoldást; egyet tudtak csak: elutasítani a jelent, és magasra emelni egy jobb világ eszményét. De mivel sem azt nem tudták pontosan, kik és mik ellen láznak, sem pedig azt, hogy mi legyen az a cél, amire törekednek, a valóságot nem ábrázolhatták közvetlenül, hanem csak

morális, eszményített síkon fogalmazhatták meg a kritikát és a programot egyaránt. Erre pedig a szerelem témája és érzésvilága vált a legalkalmasabbá: nemcsak Balassi lírája, hanem a kor gazdag eszmei tartalmú széphistóriái is ezt bizonyítják. A szerelmi tárgyú irodalom általános fellendülése a XVI. század utolsó harmadában nemcsak a kor valóságos emberi igényeinek és érdeklődésének köszönhető, hanem annak is, hogy ekkor a szerelem témáján keresztül lehetett – elvontan bár, de – a legátfogóbban válaszolni a kor nagy kérdéseire. Bármennyire is egyedi jelenség tehát Balassi Bálint szerelmi lírája, csúcán a Júlia-ciklussal – a kor egészére jellemző, a korabeli társadalom adottságaiból fakadó, és azokat akaratlanul is tükröző alkotás. A Júlia-ciklusban kifejezésre jutó koncepció általános érvényét a magyar reneszánsz szépirodalom egy másik remekműve, az *Árgirus históriája* is tanúsítja.

Balassi Júlia-ciklusa és az ismeretlen Gergei Albert *Árgirusa* között meglepő hasonlatosságokat figyelhetünk meg. A széphistóriában a hős a földi ármány következtében elveszti tündérvilágból jött kedvesét, de azután számtalan nehézség, veszély árán, csodás eszközökkel végül is eljut az egyébként elérhetetlen, megközelíthetetlen tündérországba, ahol újra meglelt szerelmesével az örökké tartó boldogság jut osztályrészéül. A ciklus Balassija és a história *Árgirusa* egyaránt a mitikus régiókból érkezett és oda visszatért kedvest keresi; mindkettejük sorsa az örökre rabul ejtő, megigéző földön túli nő utáni bujdosás. *Árgirus* is „kegyetlen kősziklák” között, „iszonyú kegyetlen havasokon” bujdosik, ő is a halált kívánja inkább, mint a vég nélküli szenvedést, ő is biztatást adó tündéri énekszót hall az erdőben, mint Balassi az Echót. S *Árgirus* tündérr királykisasszonya éppúgy minden boldogság forrása, mint az olykor tündérek társaságában megjelenő isteni Júlia; Dianához hasonlít ő is, városa piacán pedig Venus temploma áll. Országá, a tündérország merő ellentéte a szenvedésekbe, veszélyek közé sodró földi világnak: bujdosás helyett „szép nyugalom”, bánat helyett „jeles vigasság” honol itt, ahol „senkitől nem félnek”, ahol „nincs már *Árgirus*nak semmi fáradsága”,

*Mert amit kívánt volt, már öleiben tartja,
Amikor kívánja, szintén akkor látja.*

Argirusnak tehát osztályrészül jutott a szabadság, amit Balassi a darvaktól irigyelt; ő megtalálta a Balassi által óhajtott paradicsomot, a tündérpalota kertjét, tele „szép vetett nyoszolyák”-kal.

Mivel semmi okunk sincs a két mű között bármiféle kapcsolatot feltételezni, a koncepciók szembetűnő rokonságát nem magyarázhatjuk mással, mint a kor közös élményével: az adott rossz, meggyűlölt valóság és az emberiség legszebb vágyai ellentétének egyidejű megsejtésével. Gergei meséje ugyanolyan lázadás a boldogságot nem tűrő, azt megakadályozó földi világ ellen, mint Balassi lírájéé, s ez a boldogság mindkettőjüknél a szerelemben összpontosul, és egy irreális világban jelenik meg – csak a megoldás különböző. Míg ugyanis a mesei hős a földi ember számára elérhetetlen fizikai, földrajzi messzeségben lévő tündérországot csodás jelenségek segítségével végül is elérheti, addig a lírai költő itt a földön akarja megtalálni a tündérországot – ezért helyzete reménytelenebb, csodák sem segíthetik. A hasonló gondolat és hasonló téma kétféle megfogalmazása következik a műfajok különbözőségéből, a szerzők más-más műveltségéből, s eltérő irodalmi mintaképekből, de következik a két szerző különböző társadalmi helyzetéből is. Gergei Albertről ugyan nem tudjuk, ki volt – a kor főúri vezető osztályához azonban nem tartozhatott, s legfeljebb egyszerűbb nemes lehetett, vagy az sem. Pontosan azt sem állapíthatjuk meg, hogy kiknek szánta művét olvasmányul, tény azonban, hogy míg a Petrarcat, Joannes Secundust szem előtt tartó Balassi ciklusát a kor legműveltebb literátorai se nagyon értették meg, addig a népszerű olasz bella istoriát követő história a legszélesebb olvasó réteg talán legkedveltebb olvasmánya lett évszázadokon át, utat találva az írástudatlan nép folklórájába is. Végso fokon tehát egy főúri és egy népi megfogalmazás különbsége rejlik az örök boldogságot és harmóniát jelentő szerelem e két apoteózisának eltéréseiben.

A két álláspont azonban nagyon közel áll egymáshoz, Balassi

lényegében nem *mást* mond, csak *másként* mond, s akaratlanul is eljut kora világával, társadalmával szemben az ennek nyomását el-tűrni kényszerülő, terheit viselő tömegek érzéseinek a közelébe. Az életét oly sokszor űzött vadként élő, az egyszerű vitézek társaságát megkedvelő, szlovák hegyi pásztoroktól táncot, román leánytól dalt tanuló költőről elhihetjük, hogy megérezhetett valamit az üldözöttek, elnyomottak érzésvilágából, indulataiból. Nem kell arra gondolnunk, hogy velük együtt érzett, elég, ha feltételezzük – és erre megvan az alap –, hogy az ő gondolataikhoz hasonlókat érzett, s az őt is üldözö világ jelenségeire benne is az üldözöttekéhez hasonló érzelmi reakciók, s vágyak keletkeztek. Így válhatott lehetővé, hogy Balassi kora legmagasabb művészi színvonalán – akarva akaratlanul – ugyanazt fejezze ki, mint a nép vágyait megfogalmazva az Árgirus szerzője.

Már Rimay János úgy látta, hogy Balassi „műve sarkpontjául Júliát tette meg”, s valóban Júlia lett költészetének lényege, e költészet pedig az igazi – az eszményi – Júlia otthona. Most már egyedül a költészet az a szebb világ, ahová élete bajaiból, kora rútságából menekülhet, amelyben megszólaltathatja a megsejtett tiszta emberi harmóniát. Ennek felismerése ott rejlik már a ciklus záróversében: miként Cupido „felmetszette Júliát szívemben – írja az utolsó előtti szakaszban –, szintén úgy versemben is tessék meg szép képe”. Ha a valóságban elérhetetlen, legalább a költészetben ragyogjon örökké a „képtelen nagy szépség”, a boldogság eszményi világa, ez a legutolsó, immár maradéktalanul teljesült kívánsága.

*

Balassi az életben nem tudta kiharcolni a boldogságot, a társadalomban a megbecsülést. Most minden erejével az irodalom felé fordult, életének kedve szerinti alakítására, megváltoztatására irányuló terveit irodalmi program váltja fel. A korábbi időszakban szerelmi verseivel valami konkrét célt – valakinek a meghódítását vagy megtartását – akarta elérni, a Júlia-versek megírásakor is ez a magatartás az elsődleges, sőt, még az olyan mélyen őszinte és bensőséges költeménynek, mint a „Bocsásd meg Úristen” is pro-

paganda szerepet szánt. Születtek közben olyan versei is, melyeket már csak önmagának írt — külföldi tudós költők modorát elsajátítani próbálva, mint 1583-ban, vagy pedig keserves sorsa miatt feljajdulva, mint a házassága utáni években. 1589-ben találkozunk azonban először azzal a magatartással, mely végleg nélkülözi a praktikus célszerűség szempontjait, de ugyanakkor mégis a nyilvánosságot, a közönséget keresi. Ekkor ismeri fel, hogy a legegységesebb, legbensőbb személyes ügyeit, érzéseit, vágyait hordozó írások akkor is a nyilvánosság elé kívánkoznak, ha nem vár ettől gyakorlati hasznot; ráeszmél arra, hogy művei irodalmi értéket jelentenek, s mint költő nyerheti el az annyszor áhitott megbecsülést, s biztosíthat magának jövőbeni halhatatlanságot.

Az a tudatos irodalmi célkitűzés, a magyar irodalom fejlesztésének az a szándéka, mellyel komédiája írásakor találkoztunk, az 1589-es esztendő egész irodalmi tevékenységére jellemző. Abban a tényben például, hogy saját feljegyzése szerint ez év nyarán egy tragédiának, Buchanan *Jephtájának* a magyarra fordításával foglalkozott, lehetetlen mást látnunk, mint a komédiája előszavában is kifejezésre juttatott célok követését; a pásztordráma után most a magyar nyelvű humanista tragédia megteremtésének a szándékát. A magyar irodalom Európához való felzárkóztatásának gondolata rejtőzhet ekkori zoltárfordításai, illetve ez irányú tervei mögött is. Miután jól ismerte Béza, Buchanan, Kochanovski humanista zoltárait és élete legnehezebb szakaszában már ő maga is olykor a zoltárok nyomán fejezte ki gondolatait, most egy humanista psalterium létrehozására törekedett. A bibliai zoltár nemcsak a reformáció írói számára nyújtott a mozgalom eszméinek tolmácsolására, a Szentírás aktualizálására kiválóan alkalmas alapszövegeket, hanem a humanisták is olyan költői értékeket láttak benne, mely a reneszánsz-kor individualizmusával, a vallás személyes kérdésként való felfogásával teljes összhangban állott. Innen származik a zoltárok népszerűsége már Petrarcatól kezdve, ezért fordult annyi reneszánsz költő figyelme feléjük; ezért vált a szerelmi versciklus mellett a humanista zoltárgyűjtemény is az egyik legnagyobb igényű feladattá a kor

tudós műköltői számára. Igaz, Balassi psalteriuma nem jött létre, s a korábban írottakhoz ekkor csak két továbbit – egyet Buchanan („Az én jó istenem . . .”, 88. sz.), egyet pedig Béza („Mennyei seregek, boldog tiszta lelkek”, 94. sz.) nyomán – szerzett, de a Balassikódex egyik bejegyzése világosan tanúskodik nagyobb számú zsoltár átdolgozásának a szándékáról, s évekkal később, még halálos ágyán is Béza egyik zsoltárát magyarította.

Költői fejlődésének ezen a fokán váltak számára becsessé korábbi versei, most már ezeket is egy életmű szerves részének tekintette. A filológiai kutatás tisztázta már, hogy 1589 tavaszán-nyarán állította össze „maga kezével írt könyvé”-ben régebbi és újabb verseinek gyűjteményét, s miként komédiáját nyomtatásban is kiadta, s nyilvánvalóan *Jephtájával* is ez volt a szándéka, úgy verskötetét is a legnagyobb nyilvánosság elé, nyomtatott kiadásra szánta. A kézirat összeállításában nagyfokú tudatossággal járt el, nem riadt vissza korábbi énekeinek javításától sem – miként ezt a „Bocsásd meg Úristen” szövegváltozatai elárulják. Költészetét élesen két periódusra osztotta, házasságában jelölve meg a határt közöttük. Élete egyik nagy cezúráját azonban nem élettrajzi, hanem merőben irodalmi szempontból teszi választó vonallá, ugyanis elhagyta a házassága utáni évek istenes énekeit, s könyve második részét rögtön a Júlia-ciklussal kezdte. A ciklus külön kiadásának gondolatát, úgy látszik, időközben elejtette, s most kötetében igyekezett rangját azzal biztosítani, hogy a második periódus jellegét e legnagyobb művével határozta meg. Jól látta tehát a régebbi énekek és a ciklus közötti nagy jellegbeli és minőségi különbséget, s ezáltal Júlia nemcsak élete nagy eszményeinek, hanem költészete második, igazi nagy periódusának is a szimbóluma lett – nemcsak Rimay, nemcsak a kései utókor, hanem már az ő szemében is. Vallásos verseit egy-két kivétellel (ilyen a házassága előtti rész természetes lezárását szolgáló bűnbánó vers), külön könyvben gyűjtötte össze, s a Balassikódex 99. lapján lévő bejegyzés arról tanúskodik, hogy ezeket addig nem adja ki, amíg újabb zsoltárokat nem ír. Egy szerelmi verskötet csúcán a Júlia-ciklussal, s egy vallásos, tetőpontján a psalteriummal,

mellette egy reneszánsz komédia és egy reneszánsz tragédia: ez Balassi ekkor tervezett költői életműve.

Mindez nem valósult meg, elmaradt a tragédia befejezése, a psalterium megakadása miatt pedig a vallásos versek külön gyűjteményére sem kerülhetett sor, s ezért a már meglévő istenes énekek és zsoltárok nagy részét Balassi hozzámásoltatta versgyűjteményének kéziratához. Az, ami megvalósult és szerencsésen fennmaradt – tekintetbe véve a terveket is – világosan jelzi azt a törekvését, hogy a külföldi latin vagy anyanyelven író tudós reneszánsz költők sorába emelkedjék, hogy kipróbálja erejét és tehetségét az irodalom különböző területein és műfajaiban. A csonka életmű is méltóképpen és egyértelműen állítja elének a magyar reneszánsz nagy poétáját, félreérthetetlenül tanúskodva írói nagyságáról éppenúgy, mint a magyar reneszánsz irodalom fejlődésében betöltött előkelő helyéről.

Balassi írói programja szervesen kapcsolódik a hazai magyar nyelvű, tudós-nemesi irodalom hagyományaihoz. Ennek egyik legfontosabb célkitűzése a magyar nyelv fejlesztése, művelése, a tudomány és irodalom magyar nyelvre való átültetése, s a magyar nyelv erre alkalmas voltának a bizonyítása volt. Ezeket a célokat hangoztatták a XVI. század harmincas éveiben az anyanyelvű humanista literatúra magyar megteremtői: Pesti Gábor és Sylvester János, s ezek irányították Bornemisza Péter tollát is az *Elektra* magyarításakor. Balassi is az ő nyomukba lép, mikor komédiája prologusában így nyilatkozik művéről: „Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani, hogy megösmérjék mindenek hogy magyar nyelven is meg lehetne ez az mi egyéb nyelven meg lehet, ez jó akaratért nem irdemlem, hogy botránkozónak híjanak az emberek.” Még a megfogalmazás is kísértetiesen hasonlít a Pesti Gáboréhoz: ő is a nyelvet akarja gazdagítani, ő is a többi nemzetek irodalmának a rangjára akarja emelni a magyart, ő is elismerést, s méltánylást igényel e tetteért. S a botránkozók mellől a méltánylók és elismerők nem is hiányoztak; Rimay János éppen azt emeli ki mestere legnagyobb érdeméül, hogy „mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt az magyar nyelvnek dicsősége

fundamentomába való állásával felette elő haladott s célt tölt az pályafutásra.”

A humanista nyelvvelés tudós célzatának közössége azonban ne tévesszen meg bennünket, Balassit nem lehet Pesti Gábor és Sylvester munkásságából levezetni, annak ellenére, hogy ifjúkori tanítómestere éppen Bornemisza volt. Az *Elektra* írója azonban akkor került Balassi János udvarába, mikor hátat fordított a világi pályának, és a prédikátori hivatást választotta, s éppen a Balassiak mellett eltöltött években szerzett írásai mutatnak legkevesebb kapcsolatot a humanista kultúrával. Feltételezhetjük, hogy a reformáció vallásos eszméi és erkölcsse mellett a fiatal főurat a klasszikus kultúra ismeretére is oktatta, de arra aligha törekedett, hogy tudós író faragjon belőle. Pestinek és társainak, valamint követőinek tudós nyelvvelő programja egyébként is gyökeresen más jellegű volt: ők az erasmista és melanchtoni humanizmus pedagógiai célkitűzései jegyében munkálkodtak, hamar összekapcsolódva a reformáció törekvéseivel. A magyar nyelv egyenrangúságát az ő szemükben első sorban a biblia tudós igényű lefordítása jelentette, s bár Esopus meséivel vagy Sophokles *Elektrájával* világi műveket is átültettek magyarra, ezekkel is vallásos-pedagógiai hatást akartak elérni. A leplezetlenül világi irodalom, a szerelmi tárgyú költészet anyanyelvű tudós művelését eleve kirekesztették látókörükből, Sylvester és Bornemisza egyaránt csak a botránkozás hangján szólnak róla.

Balassi nem az ő nyomukban haladva, az ő indításukat követve jutott el sokban hasonló eredményhez. Ő a XVI. század magyar főurainak életformáját élve, magáévá teszi reneszánsz életszemléletüket, s ennek szellemében írja verseit, mitsem gondolva eleinte költői babérokra, a tudós literatura dolgaira vagy anyanyelvének tudatos művelésére. Távoll minden kegyes pedagógiai célkitűzéstől, barátaival szerelmi témájú versekben folytat 1589-ben költői vetélkedést, egyik költeményének (72. sz.) tanúsága szerint, nem mulasztva el hangsúlyozni, hogy „a magyar nyelven való versszerzésen” vetélkedtek. Az anyanyelv gazdagítása itt egy merőben világi szférában, a főúri osztály sok tekintetben spontán reneszánsz kultúrájá-

ból kinöve jelentkezik. Elődei a Szentírás magyar nyelvűségét kellett, hogy megvédjék – hivatkozva a külföld példájára, ő saját reneszánsz bibliájának, a szerelmi költésnek a létjogosultsága és „olasz, francúz, német” után anyanyelven való művelése mellett szállt síkra. Folytatta ő a magyar nyelvű humanista irodalom kezdeményezéseit, de más gyökerekből indult ki, és egy magasabb szinten tetőzte azt be. Balassi egyébként sem filológus nyelvűművelő, hanem nyelvteremtő zseni, aki költészetével a magyar lingua vulgaris reneszánsz kori diadalát kodifikálta, miként századok múlva Vörösmarty Mihály a nyelvújítás maradandó vívmányait.

*

„Ezen a vidéken az az újság, hogy Balassa Bálint összes jószágait átadta testvéreinek Balassa Ferencnek; maga pedig, csak egyedül lóra ülve, éjszakánként idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem is, hogy ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául Balassa Andrászt említi, aki jószágát után jár, s akit nagyon fenyeget, továbbá Ungnád Kristóf özvegyét, aki nem akar nőül menni hozzá.” 1589 szeptemberében ezekkel a szavakkal számolt be Illésházy István Balassi elbujdosásáról. Júlia keze valóban az utolsó lehetőséget jelentette számára az országban, de ez szertefoszlott, helyzete teljesen bizonytalan lett, hivatala, szolgálata nincsen: nem tehetett mást, mint ifjúkori élményeinek színhelyén, Lengyelországban keresni szerencsét. A reményeiben való csalatkozás és a távozás közti időt használta fel irodalmi tervei valóráváltására, annak az embernek a magatartásával, aki – mint 1584-ben, vgy 1588 elején, élete valamely fordulataira készül. De míg az előbbieken új nagy sikereket várt az elkövetkező időtől, addig most álmaival számol le, s menti ami a múltból érték maradt; költészete természetét.

Ez a néhány hónap azonban nemcsak a műveit rendszerező és kiegészítő literaturnak a tevékenységét öleli fel, hanem a lírikusét is, aki megrázó erővel tárja elénk a reményeivel végérvényesen szakító, hazájától távozni készülő költő testamentumát. A Júlia-ciklus

utolsó strófája ugyan már egy végérvényes lezárás igényével készült: „Ezt öszve rendelém, többé nem említvén Júliát immár versül” – ez a lezárás, a mindent magában foglaló, legszebb eszményektől való huszáros elbúcsúzás azonban nem volt elég, még hónapok kellettek ahhoz, hogy a költő bensőleg is végigküzdje a szerelem álmvilágától való fájdalmas búcsú minden fázisát.

Élet és költészet szorosabban összekapcsolódott ekkor, mint valaha; a Júlia-ciklusban költőileg átélt bujdosás-motívumot hitelesítette az élet, s a költő a közelgő valóságos bujdosás érzelmvilágába már teljesen beleéelte magát. A Júlia-ciklus után írt költeményei szinte kivétel nélkül a bujdosó szerzeményei: a bécsi lányokról költött énekét (67. sz.) Pozsonyból távoztában, a Margarétáról szólót (71. sz.) „remete módjára havasok aljába élvén”, a „nyolc vándor” költői versengését (72. sz.) pedig „világ határirra való bujdosásra keservesen indulván” szerezte. Ez utóbbiban már „szegény szarándok”-nak nevezi magát, „kit a nagy hamisság (értsd: Balassi András) és háladatlanság (értsd: Júlia) föld szélére kergettek”, s belopódnak a bujdosás hangulatai zsoldárfordításaiba is, a bibliai Dávid királyban nemcsak a bujaságban vétkes, de Istenhez térő vitéznek, hanem a bujdosó költőnek is – az ő helyzetére annyira illő – példáját látva. Szeptemberben pedig „én édes hazámból való kimentemben” írja a *Szarándoknak vagy bujdosónak való énekét* (74. sz.), immár tényleges elbujdosásáról tanúskodva, s végül a hazához intézett búcsúversét (75. sz.) is ez a motívum szövi át.

Miként a Júlia-ciklusban kialakított bujdosás-képlet, ugyanúgy magának Júliának az emléke is végigkíséri még ennek a néhány hónapnak a költészetét. Igaz – ígéretéhez híven – Júliát, a Júlia nevezetet nem említi, de a sorok között mégis róla van szó. A bécsi lányokkal eltöltött pásztoróráról azt vallja: „ki ugyan nem elég Bus szívem, mert ég”; a nyolc költőtárs ekhós versengésében pedig egyesesen Credulusként lép fel, aki – akárcsak a komédia és a ciklus ekhós versében – azt kérdi, hogy ki az, aki „sok kinomba most megvigasztalhatna”, mire válaszként az Ekhó Anna nevét súgja. Ennek az éneknek a végén is Júliára utalt az őt elűző „háladatlan-

ság"-ot emlegetve, ami szinte refrénszerűen tér vissza több versében is: „Háládatlanságán sirván szeretömnek Mostan szereteték tülem ez kis ének” – írja a „De mit gyötresz engem” kezdetű ének (73. sz.) végén, „Felejts el annak is háládatlanságát” – biztatja magát a zárándok-versben, „Hozzám háládatlan” – utal rá a búcsúénekekben. Sőt már nemcsak „háládatlanságát” emlegeti, de többször mint ellenségét aposztrofálja; így a „Nincs már hová lennem” kezdetű kis vallásos énekében (89. sz.) a „kevély ellenségem” kifejezéssel utal rá, a „De mit gyötresz engem” kezdetűben már bosszúállásról is gondolkodik, mert fájdalmának „csak örül, tudod, édes ellenségem”, hogy végül a búcsúénekekben az „Ó én szerelmes ellenségem” szavakkal váljon meg tőle végképp.

Már nem a rajongó szerelem szól ezekből a sorokból, hanem a viszonzatlan szerelem emlékétől nehezen megválni tudó, azt felpanaszló fájdalmas merengés. A valóságos imádott asszony és a nevével kifejezett harmónia utáni vágy már csak egy megálmodott boldogság lassan towarezgő emléke. A hazától megváló költő azonban nemcsak ki nem elégített vágyakat és be nem teljesült reményeket kellett, hogy maga mögött hagyjon, hanem azt is, ami élete annyi keserve között valóságos örömet, nemcsak elképzelt, de látott és élvezett szépséget jelentett számára. S a számadásnak ezekben a hónapjaiban kiderült, hogy ilyen is volt nem kevés. A hazai táj a szép rónákkal és a zord havasokkal, a ragyogó magyar tavasz, a vitézek hősi és vidám társasága, a haza és a keresztény Európa fegyveres védelmének hősi eszménye: az elválás gondolatkörében hihetetlen intenzitással nyomultak tudatába. A lírikus legfőbb és legforróbb mondanivalója ezekben a hónapokban a vitézség és a haza eszménye és valósága köré tömörül. Erről tanúskodik költészetének két olyan csúcspontja, mint a „Vitézek mi lehet” kezdetű katonaének (68. sz.), és a haza elhagyásakor írt búcsúvers.

A *végek dicséretével* Balassi a szerelmi és a személyes jellegű vallásos versek, valamint a tavasz-énekek után – mint a vers élén maga mondja – „egy katonaének” írására vállalkozott. Az irodalomtörténetírás Balassi „vitézi versei”-ről szólván együtt szokta emle-

getni – s pusztán tematikailag nem jogtalanul – az „Áldott szép Pünkösddnek” kezdetű tavasz-éneket és *A végek dicséretét*. Műfaji szempontból azonban merőben különböznek: a katona-énekek semmi köze a tavasz-énekhez, mely csak Balassi sajátos művészetében telítődött meg vitézi elemekkel, akárcsak egyik-másik szerelmi vagy istenes verse. És miként bizonyíthatjuk vagy feltételezhettük, hogy az említett verstípusok már Balassi előtt is megvoltak a magyar nyelvű költészetben, éppenúgy a katonaének esetében is számos előzményre következtethetünk. Nemcsak és nem is elsősorban Tinódi históriás énekeinek lírai bevezető részeire gondolok – ezekből az eddigi kutatás idézett már Balassi katona-énekével rokon részletet –, hanem azokra a *cantio militaris*, *cantio de militibus*, vitézi ének, katona-ének címet viselő versekre, melyeket a XVI. század végétől egészen a kuruckorig szép számmal ismerünk. Ezek egytől egyig a vitézi életet magasztaló, s annak vállalására buzdító, ódai szárnyalású költemények, akárcsak a Balassié. S bár 1589 előttről egyetlen ilyen ének sem maradt fenn, nyilvánvaló, hogy ennek a verstípusnak a története nem vele kezdődik, hanem ő most is egy hagyományos műfajt emel fel a tudós poézis szintjére, de egyúttal olyat, mely az európai humanista literatúrában egyedülálló.

Közvetlen antik és humanista példaképeket nem láthatott maga előtt Balassi e vers írásakor, de az a formai kultúra, melyet az ókori klasszikusok, vagy Marullus és társai nyomán megtanult, maradéktalanul érvényesült benne. A bámulatos szerkeszteni tudás, a szavakkal való ökonómia, a feszesen kimért kifejezések súlyos tömörsége, a képek festőisége és plaszticitása egyenrangúvá teszi a költeményt a Júlia-énekekkel. A valóságábrázolás erejében, a látott, hallott, átélt élmények, megfigyelések közvetlen megragadásában, és költői képekké formálásában pedig még azokat is felülmúlja. A végek életének megannyi reális mozzanata, a katonák ruházatától és fegyverüktől kezdve a tábori őrségig és a harcmódorig, nem ragad meg azonban valaminő tárgyiaskodó leírásban, mert a vitézi élet valóságos képét a felséges természeti keret és az erkölcsi értékek hangsúlyozása egy magasabb eszményi szférába emeli.

Balassi természetátbrázolásában a könyvélményekből alkotott természeti képsablonok mellett már korán feltűnnek a hazai táj valóságos elemei, az elbujdosás előtti hónapok verseiben pedig már kizárólag ezekkel találkozunk. A Kárpátokkal övezett táj hatalmas természeti freskója bontakozik ki a Béza nyomán írt 148. zsoltár (94. sz.) soraiából, a lipitói havasi rét éles levegője csap meg a Margaré-táról szóló versben, s a vitézi harcok színterét alkotó mezők, hegyek, völgyek, erdők képe villan fel a búcsúénekekben. A hazájától távozni készülő költő a hazai táj formáit, színeit, illatait mohón szívja fel verseibe, s ezekből hozza létre *A végek dicséretének* reneszánsz természeti hátterét. A pompázatos szabad természet azonban most nem a mulatozó vitézek jókedvű társaságát – mint egykor a tavaszi énekekben – hanem a harcba felkészült sereget és a véres holttestekkel teli viadalhelyet öleli körül. A költő a halált a végvári vitézek életének természetes és előbb-utóbb szükségszerűen bekövetkező végső akkordjaként jeleníti meg, és – saját sorsát is megjósolva – éppen a hősi halállal végződő, a legnagyobb áldozattal tetetözött katonaeletet akarja a legmagasabb eszmény rangjára emelni. Szerkezetileg a vers központi helyén helyezi el azt a strófát, ahol az ellenséget kereső, azzal kopját törő, éhséget, szomjúságot tűrő s végül korporsót csak a „sok vad s madár gyomrá”-ban lelő vitézek erkölcsi nagyságát hirdeti: „Emberségről példát, vitézségről formát mindekneknek ők adnak”. Emberség és vitézség, humanitás és virtus: a humanista ideológiának ezek az etikai sarkpontjai Balassi szemében a végvári vitézek magától értetődő tulajdonságai. „Az jó hírért névrt s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak”: nem a zsákmány, nem valamilyen korai nemzeti öntudat, még csak nem is a patrióta érzelem, hanem a humanista hírnév, az örök földi dicsőség tudata vértézi fel őket a helytállás és hősiesség emberségével és vitézségével. A végvári vitézek körében kezdettől fogva élt ez a gondolat, de Tinódi Sebestyén fogalmazásában az örök földi hírnév a vitézi életnek csak az egyik és sorrendben, fontosságban nem is az első koronája: „Itt valaki közzülünk elesik – írja – Az angyalok mennyországba viszik, Ez világon neve elhírhöszik, És mindönök

nagy jóval üdvezlik." Balassi a mennyei és a földi elismerés kettőségéből az utóbbit teszi egyetemessé és kizárólagossá, s ezzel az életüket folyton kockáztató, annyi nyomorúságot elszenvető végvári katonákat a reneszánsz kor legigazibb képviselőivé avatja. A természetábrázolás nagyszerű külső keretéhez így társul a humanista eszmény és erkölcs belső eszmei tartalma, beleillesztve a végvári vitézek hősi életét a költő reneszánsz világképébe.

Mikor a vitézekről ír, önmagáról is vallomást tesz. Mindig vitéznek tekintette magát, s a jó hírnév és a szép tisztesség számára is a legfőbb erkölcsi értékek közé tartoztak. 1589-ben, hazai életének lezárásakor, irodalmi alkotásai mellett híret, becsületét is tisztán akarta hátrahagyni. Ennek igazolását pedig csak saját vitézi múltjában kereshette: „Becsületem sértetlen, jó hírem-nevem mellett tanúskodni felhívom egész Eger” – írta éppen 1589 tavaszán Ernő főhercegnek Balassi András rágalmai ellen tiltakozva. *A végek dicséretében* is ott érezzük ezt a személyes tanúságtételt: nemcsak a végek életének a himnusza ez a vers, hanem a végvári vitéz önvalótlomása is. De egyúttal monumentum és búcsú. Emlékművet állít a vitézi élet immár eltűnő hőskorának, Egernek, melyet tanúként idézett most, s melyet ez idő tájt a „vitézeknek ékes oskolája, jó katonaságnak nevelő dajkája” epitetonnal ajándékozott meg egyik verstördékében. Tíz év előtt Egerben még virágjában ismerhette meg a XVI. századi magyar katonáéletet, de éppen az azóta eltelt időben indult meg ennek az életnek a bomlása, hanyatlása. Egyike ez is azoknak a méltán elkieserítő jelenségeknek, lassú, de egyre ártalmasabb folyamatoknak, melyek a rossz földi valóság és az elérhetetlen földi harmónia szembeállítását hitelesítették. A „Vitézek mi lehet” ezért nem annyira a jelent, mint inkább a múltat, s egyben a költő saját vitézi múltját foglalja össze, utolsó sorában pedig már benne van a búcsú fájdalmas rezignációja: „Mint sok fát gyümölcs-csel, sok jó szerencséssel áldjon Isten mezőkbe!”

Hazai földön termett lírájának utolsó mondanivalója a búcsú. Versben ekkor írja le először hazája nevét, s vele kezdi a búcsú elégiáját: „Ó én édes hazám, te jó Magyarország” (75. sz.). A leg-

drágább után az egri vitézek, majd a lovak, a fegyverek, az általa felnevelt vitézek, a hazai táj, barátai s végül az „angyalképet mutató szép szüzek” hallhatják rendre a költő utolsó jókívánságait. De elbúcsúzik attól is, aki számára a kín, a szenvedés forrása lett: „szelmes ellenségé”-től, s végül az e szerelemtől elválaszthatatlan verseitől, „búnál kik egyebet nekem nem nyertetek”. A bánathozó verseket meg is átkozza, s ismert humanista sablonnal mint haszontalanokat tűzre is ítéli, de ezzel csak azt árulja el, hogy ezek immár a legfontosabbak számára, méltó, hogy velük fejeződjen be a búcsú sorozata. A hazától való búcsút egyúttal lírája zárókövének is szánta, és versei kéziratos gyűjteményének végére illesztette, élete és költészelete egységét hirdetve.

*

Balassi Bálint a szerelem fogalmához kapcsolta élete legszebb vágyait és eszményeit, a szerelemről írva vált halhatatlan költővé. Lengyelországba távozva ennek a szerelem-központú életnek akart végleg búcsút mondani, s mivel költészetének fő ihletője éppen a szerelem volt, befejezettnek hitte költői pályafutását is. A költői életművét lezáró lírikus önironikus végszavának szánta búcsúversének utolsó strófáját, s még kéziratát sem vitte magával. A szerelem, illetve az ezzel azonosított Júlia és a versek: mind a más országban új életet kereső költő háta mögött maradtak. Legalábbis ő így hitte. Határozott szándéka volt, hogy miképpen ifjúkorában Vénus és Cupido szolgálatába állt, úgy most elhagyva seregüket, kizárólag Mars és Pallas katonája lesz. Nem sokkal kibujdosása után írta ezeket a sorokat Cupidónak címezve:

*Immár zászlód alól kitöltem, sőt távol járok nagy seregedtül,
Mert kis baszon mellett tünnöm sokot kellett, míg vártam te
kezedtül,*

Immár uram is más, Pallás és vitéz Márs, kik mentenek tüzedtül.

Költői-retorikus módon, a verseiben kibontakozó lírai önéletrajz szellemében fogalmazza itt meg eljövendő sorsát: a szerelem, Júlia és a költészet világát fel fogja váltani a tudomány és vitézség szolgálata. Lengyelországban valóban ez volt a célja. Részt kívánt vállalni a lengyelek tervezett török elleni háborújában, s ennek érdekében még katonákat is csábított – a bécsi hatóságok heves rosszállásával – lengyel földre. Másrészt tanulni akart; miután költőből már tudós költő lett, a tudományra terelődött a figyelme.

A szándék tehát megvolt, s meg is valósult – de csak némi késéssel. Erről már az is tanúskodik, hogy Balassi imént idézett nyilatkozata megint csak versből (78. sz.) való, méghozzá szerelmes versből, melynek éppen az a végső summája, hogy ígérete és elhárítása ellenére ismét kénytelen megadni magát Cupidónak, a szerelemnek, Júlia emlékének. Első útja Dembnóra vezetett, a még Báthori István korából való barát, Wesselényi Ferenc várkastélyába, aki a költő lengyel földön való jövőjének útját egyengette. Itt azonban Mars és Pallas helyett a megtagadott Vénus fogadta Wesselényiné Szárkányd Anna személyében, s hosszú hónapokra magához bilincselte. S ezzel akarata ellenére tovább folytatódott élete költői regénye, az új szerelem ismét versírásra, az új csillag, Célia dicséretére kényszerítette.

A Célia-ciklus Balassi szerelmi költészetének váratlan utójátéka, csodálatos és méltó ráadás egy szerelmi költő már lezártnak hitt életművére. Ez a ráadás azonban nem lazán odaillesztett függelék, hanem az eddigiekhez szervesen hozzákomponált folytatás, mert Balassi gondoskodott arról, hogy életének az a művészetté emelt lírai-retorikus kerete, melyet a Júlia-ciklusban kodifikált, s melyet fenntartott s továbbépített az elbujdosás előtti hónapokban is, szervesen ölelje magába a Célia-versek kis sorozatát. Ezt külsőlegesen a ciklus elején uralkodó retorikus invenció biztosítja. A költő ugyanis eleinte az őt ismét megkísértő Cupido ellen támad, új urait, Marst és Pallást, valamint a szűz Dianát kérve, hogy mentsek meg az álnok kis isten nyilaitól (77. sz.). A következő versben (78. sz.) is vitatkozik még, azt is szemére vetve, hogy „kikergettél engemet

szép hazámbul”; majd hivatkozik a szerelemmel szakító szilárd elhatározására, de Cupido értésére adja, hogy a vitéz Mars is tehetetlen vele szemben, s Pallás elméje sem védhet meg a „világbíró” szerelem hatalmától. Ezért engedni kénytelen, s a soron következő „Két szemem világa” kezdetű költeményben (79. sz.) már Célia szerelméért eseng, de rögtön utána már „köszöni Cupidónak hozzá való kegyelmét, tudni illik hogy Céliát szerelmére felgerjesztette s keziben adta”, a „kegyelmes szerelem”-hez zengve hálaéneket (80. sz.).

A Célia-ciklus retorikus indítása tehát folytatja is, de meg is ismétli a Júlia-sorozat ciklus-leleményét. Kezdetben ugyanis nemcsak az ellen háborog, hogy Cupido újra szerelemre gyújtja, hanem még inkább azért, mert ismét reménytelen cél után indítja. A szerelem isteni cselszövője ugyanis „Célia beszédén, örvendetes képén” át „Júlia szózatját, kerek ábrázatját” mutatja neki, újra felidézve a nagy nehezen hazájában hagyott kízó emléket. S mikor már rabjává válik az új asszonynak, akkor is „régii nagy szerelme” jut eszébe Célia „módján, nevéen, szaván, szép termetén” (79. sz.).

Az eszménnyé alakult Júlia rejtőzik tehát a költőt új szerelemre gerjesztő Célia remélt és beteljesült ölelésében. De Júliát kereste, és ha csak percekre is, őt vélte megtalálni az előző hónapok futó kalandjaiban is. A bécsi Zsuzsannát, Anna Máriát, a mezítlábas Margarétát ugyanúgy festette le, mint Júliát vagy Céliát. A bécsi Zsuzsannának is „piros rózsza tündöklék orcáján”, Anna Máriának is „tisztá mézzel foly ő édes szava”, s Margarétának is „kalárist kis szája, rózsát szép orcája, mézet ereszt beszéde”. Igaz, hogy a petrarquista költészet sztereotípiája eleve előidézti a női szépségnek az egyénitést nélkülöző, hasonló jegyekkel való jellemzését, de miként a humanista szerelmi költés annyi más sablonja, ez is mélyebb értelmet nyer az ő költészetében. Miután a női szépség és a szerelem, s ennek legmagasabb, legtökéletesebb inkarnációja: Júlia, már a földi boldogság harmóniájának a képzetévé, szimbólumává alakult gondolatkörében, a hasonló, sztereotíp fogalmazások, a Júliára való tudatos, vagy csak önkéntelen emlékeztetések e harmóniakeresés megmegújuló tendenciáját árulják el. Bár először a Júlia-ciklus lezárása-

kor, majd még teljesebben a kibujdosáskor leszámolt már eszményivel, Célia most újra felszítja benne azok kívánságát.

De ezúttal a kívánságot a beteljesülés is követte. A Célia-verseket elindító retorikus invenció hamar meg is szakad, s az egyes költemények már csak Célia szépségéről, a szerelem boldogságáról, s legfeljebb a harmónikus szerelemben is meg-megjelenő átmeneti hangulathullámzásokról vallanak. A költő feladata most ennek az egyrétűbb mondanivalónak, megállapodottabb érzelmvilágnak más és más, újabb és újabb költői megoldásokkal való tolmácsolása és ábrázolása, ami – a petrarkista költészet jellegének is megfelelően – a formai jelenségek előtérbekerülését eredményezi, s a költőt is a forma, a költői stílus tökéletesítésére kényszeríti. Balassi ezzel művészetének új állomásához érkezett el, melynek megértése, a költő fejlődésében elfoglalt helyének kijelölése érdekében mindenekelőtt a Célia-ciklus új formai jelenségeit kell meghatározni.

A Célia-versek jó részében szembetűnő a versek leegyszerűsített, letisztult szerkezete: egyetlen érzés, gondolat, fogalom vagy kép pusztán egy hasonlatsorral való ábrázolása. Célia szépségéről például a kiterjesztett szárnyú páva, a szívárvány, a felhőn áttetsző nap hasonlatain keresztül ad strófáról strófára gazdagodó képet (81. sz.); a síró Célia megjelenítését pedig a fiát vesztett filemile, a tavaszi harmat és a félben metszett liliom képei szolgálják (84. sz.). Ezek a hasonlatok önmagukban állnak, a költő nem kommentálja őket, rábizza magát képei erejére és szépségére. Ezekkel a statikus jellegű, minden feszültséget, érzelmi hullámzást, belső fejlődést kizáró versekkel Balassi a formai tökély terén is eljutott a reneszánsz szerelmi poézis csúcsára, nem riadva vissza a petrarkizmus erőltetett megoldásaitól sem. A „Célia szerelméért való gyötrelemről” szóló vers (82. sz.) három szakasza például három, a petrarkista költészetben nem ismeretlen hasonlatból áll. A szerelem malomhoz hasonló, melyet a siralom patakja hajt, s melyben Célia mint gabonáját őrli a költőt; a költő lelke haranggá lett, melyet a szerelem félrevert, s ezért jajszóval kong; mint ahogy a kristályköt tűz, verőfény el nem

törhetik, ugyanígy a költő szíve is csak hevül, fül, anélkül, hogy a tüzes kín elronthatná.

Ez a kissé már mesterkéltné világ, az olykor öncélúvá váló artisztikum érhető tetten az érzéki benyomások, hatások halmozásában, tudatos keresésében is. „Ez föld szép virágja, éltető *illatja*”, „*cseng* szép madárszózat”, a haranggá lett szív „*kong* jajszóval”, a fülemile „*keservesen kiált*”, „*késereg csattogva*” – ezek a szinte taláalomra kiválasztott részek mind szagok, hangok érzetét idézik fel, s folytatni lehet őket a különös színek és fények világát jelző sorokkal. Figyeljük csak a síró Céliára alkalmazott egyik hasonlatát:

*Mint tavasz harmatja reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát,
Mert gyenge harmattul tisztul s ugyan újul, kiterjeszti pirosát,
Célia szintén oly, bogyba szeméből foly könnyve, mossa orcáját.*

Nemcsak egyszerű színek, hanem a színváltozás folyamatai is megjelennek ebben a hasonlatban: a tavaszi harmat frissítő vízcseppje tisztára mossa a rózsát, s ezzel megújítja, kiterjeszti pirosasságát, akárcsak a legördülő könny Célia rózsapiros arcát. „Hajnalban széppülnek fák, virágok, füvek harmaton hogy nap felkél” – olvassuk egy másik versben (79. sz.), s a fák levelein, virágokon, fűszálakon rezgő harmatcseppekben látjuk a felkelő nap első megszépítő sugarait megtörni, tükröződni. A színeknek, fényeknek ez az egymásbajátszása a fürdő Célia szépségét dicsérő versben (81. sz.) már teljesen eluralkodik: a gőz Célia meztelen testén füstölög; az „új forma sok színben” táncba menő Célia az ezerszínű szárnyát „verőfényben” kiterjesztő pávára, vagy az égi szivárvány színskálájára hasonlít; a Célia mellén tündöklő gyémántkereszt éppolyan „gyenge világgal” fénylik a ráeresztett haj vékony fátyla alól, mint ahogy a nap is „szép homállal” terjeszti fényét „fejér felhőn” által; s Célia mellett a többi szűz szépsége úgy halványodik el, mint „támadtakor napnak, mind holdnak, csillagnak hogy enyiszik világa”. Valami vibráló fény- és színorgia, csupa áttetszőség, a tiszta színek és éles fények örökös megtörése tombol ebben a költeményben. Egy vib-

ráló, csillogó, hol erősebben, hol gyengébben ragyogó fényforrás maga Célia is: állandóan visszatérő epitetonja a „csillag”. „Életem csillaga”, „az ország csillaga”, „az kinél égnek nincs szebb csillaga” – olvassuk az egymás után következő versekben.

Balassi egymaga futotta be azt a fejlődést, amit másutt a művészet nemzedékek munkássága során járt végig. Korai verseiben a még erős stilizáltság, a szimbolumok kultusza, s bizonyos elvontság kissé még a középkori tradíciókra (vágáns-örökség) és a korai reneszánszra, vagy egy Botticelli gótikus hagyományokat őrző művészi eljárására emlékeztet. Az 1583 körüli tavasz-versek, de még inkább a Júlia-ciklus egyes darabjai viszont már a széles ecsetvonásokkal, erős színekkel dolgozó érett reneszánsz festmények vizuális összbenyomását keltik fel az olvasóban. Gondoljunk például Júlia fekete gyászruha alól kivillanó mélytüzű szemekre, a fehér jégen napfényben ragyogó vörös vércsepre, vagy a táncoló Júlia alakjára. Ugyanez az érett vizualitás van jelen a katonaeének tájázolásában, vagy a Margarétáról szóló költemény (71. sz.) néhány strófájában. A bokrok mögül meglesett fekete szemű, rózsza orcájú, hónál fejérb lábú Margaréta képe, amint a gömbölyű nyakán és jól termett vállán szétterülő hajjal a zöld pázsiton ballagva, énekelve és gondolkodva koszorúját köti: Balassi egyik legpompásabb reneszánsz képalkotása.

A Célia-ciklusban ezek az éles kontúrok, telt erős színek, plasztikus testek adják át helyüket egy áttetsző, sfumato-jellegű, érzéki hatásokban tobzódó, a túlérettség jegyeit magán hordozó, s kissé már modoros, bravúroskodni akaró ábrázolásnak. Mintha Raffaello plaszticitását és Tiziano kolorizmusát váltaná fel az olasz manierista festők színfeloldó, fénykombinációs gyakorlata.

Balassi a Célia-ciklusban már a késő-reneszánsz manierizmusának a határát súrolja, megjelennek lírájában a dekadencia, a mesterkéeltség vonásai. Ezt tudnunk kell ahhoz, hogy a bennük lévő mélyebb tartalmat és a mögöttük megbúvó költői magatartást helyesen meghatározhassuk. Mert különben könnyen azt hihetnők, hogy a Júlia-ciklusban keresett földi harmónia zengzeteit halljuk a

Célia-versek varázslatos soraiból. Az immár birtokolt szépség, az élvezett boldogság és egyfajta harmónia akkordjait joggal ki is érezhetjük a Célia-ciklusból, de éppen az ábrázolás megváltozása, a formai tökéletesség kultusza figyelmeztet rá, hogy a Dembnó várában, Célia ölen megtalált szépség, boldogság és harmónia nem azonos azzal, amit korábban keresett, melyért a „nagy kerek kék eg”-et, a „csillagok palotá”-ját ostromolta. A lét vagy nemlét kérdésének izgató feszültségét, a reneszánsz eszmevilág teljes gazdagságát s a korabeli magyar valóság alapellentéteinek akaratlan tükröződését hiába keresnénk a Júlia nyomába lépő Célia hódoló dicséretében.

E helyett egy rezignált horatiusi életfilozófiát találunk, éppen abban a versben (80. sz.) megfogalmazva, mely a költőnek Célia szerelme feletti örömét, a „kegyelmes szerelem”-nek mondott köszönetét tartalmazza. Szinte szokatlan számára ez az ölébe hullott boldogság: „Miért szomorkodjam? s vígan mért ne lakjam? mért visellek bánatot?” teszi fel magának a kérdést és felel is rá: „Hiszem elég addig az még nem voltam víg, hadd éllek már jó napot!” Megérdemel végre egy kis örömet – érzi ezt –, mégis szinte biztatnia kell önmagát, hogy a vers utolsó szakaszában megfogalmazhassa ekkori mondanivalójának a lényegét:

*Ez világ minékünk, kiben mi most élünk, vendégfogadó házunk,
Kiben ha mi lakunk, vagy jót vagy bűt látunk, de holnap meg
kimulunk,
Azért azon legyünk, az míg tart életünk, legyen víg telünk
nyarunk!*

A horatiusi „carpe diem” epikureizmusát vallja itt, költészetében immár másodszor, mert a Marullus nyomán írt tavaszi énekében is hasonló érzéseknek adott hangot. De míg akkor ennek az epikureista morálnak a segítségével éppen kitörni készült az Anna iránti szerelem már szűknek bizonyult tömlőcéből, s feltárult előtte a természet pompás panorámája és a vitézi élet férfias szépsége, addig most egy összezsugorodó, beszűkülő – csak egy „vendégfogadó ház”-

hoz hasonló világba menekül, keresve és élvezve benne nyugodt vídamságot.

Mindez az étellel szemben támasztott igényeinek a nagyarányú csökkenéséről tanúskodik. Ebbe az irányba haladt Balassi belső lelki fejlődése már a Júlia-ciklus megalkotása óta. Tanú erre a Margaréta-vers egyik anakreoni eredetű, de Balassi által mélyen átélt szakasza:

*Sok kincs nagy gazdagság, pénz, marba, uraság bár mind azoké
legyen,*

Akiket fősvényesség, nagy telhetlenség gyötör szüntelenképpen,

Én az kis értékkel ha tűnök jó kedvvel, hiszem nincs senki ellen.

Senki nem volt korábban nála telhetlenebb, akár pénzről, uraságról, akár a földi paradicsomot jelentő szerelemről volt szó. A soha el nem ért, meg nem szerzett nagy értékek helyett kezd most „a kis érték”-re, egy ismeretlen lány futó szerelmére törekedni, megnyugvást, mások irigységétől való biztonságot remélve benne. Bár Célia sokkal többet jelentett számára, mint Margaréta, mégis az ő szerelme is csak ilyen „kis érték”, már csak a mikrokozmosz harmóniája.

A Júlia és a Célia iránti szerelem különbségét néhány évvel később, utolsó előtti fennmaradt versében, a Fulvia-epigrammában így határozta meg:

Legtovább Júliát s leginkább Céliát ez ideig szerettem,

Attól keservessen, s ettől szerelmessen, vígan már búcsut vettem.

Júlia iránti, tíz évig lángoló keserves szerelmétől nem tudott, nem is akart megválni, amíg csak valami reménye volt, a „leginkább” szeretett Céliának viszont szerelmes vídamsággal mondhatott búcsút. Mint valóságos nő, mint viszonzott szerelem Célia pótolta, felülmúlta Júliát, de hozzá nem kapcsolódott annyi remény, annyi várakozás, egy szebb, jobb, boldogabb és szabad élet csábító illúziója. Ezért

jelentett kevesebbet, mint Júlia; megmaradt boldogságot nyújtó, de mégiscsak kis értéknek. Epizód, gyönyörű és a szerelem költője számára szükséges utójáték volt Célia. Kellett ez a boldog utójáték, hogy feledni tudja Júliát, hogy elmúljék az a nagy belső feszültség, melyet nem tudott feloldani képzelt otthoni bujdosásakor s hazája elhagyásával sem. Most szűnt meg Júlia kínzó kérdés, „háládatlan szerető”, „szerelmes ellenség” lenni – ezért tudott róla oly higgadtan, a végleg eltűnt múlt távlatában szólni utolsó szerelmi tárgyú kis versében, ezért nem habozott később pert is indítani ellene. Losonczy Anna már nem a boldogság el nem érhető forrása többé, a boldogság eszményévé magasztosított Júlia képe sem tölti már be szívét, csak költeményeiben ragyog tovább. Az ember és a világ nagy földi harmóniáját hiába kereső költő Célia szerelmében megtalálta legalább a lélek csendes belső nyugalmát.

De mielőtt a lírikus végleg búcsút mondana a szerelem költészetének, elhagyja még tollát egy mámoros vers (86. sz.): egy ölelésben, csókban, játékban tobzódó krakkói éjszaka emléke. A Céliaversekben megmutatta, hogy a költészet fennkölt, tudós ágában immár kora legfinomultabb tollú petrarkistáival is felveheti a versenyt, a krakkói citeráslányról énekelve most a szerelmi költés könnyed, csak a pillanat örömét rögzítő válfajában tanúskodik Csokonaiig utól nem ért formaművészetéről. A nyelvvel, rimmel, ritmussal oly tökéletesen bánik, hogy a vers jóformán frappáns rímjátékban öszszecsattanó szavakra bomlik széjjel, táncraperdítve szerelmi költészetete megannyi – régebben gyakran súlyos veretű, nagy érzelmi feszültséget fedő – képét, fordulatát. Sőt még a „Mint az szomjú szarvas” kezdetű 42. zsoltárának (93. sz.) egyes sorai („De te mindazáltal szomjú lelkem ne félj, Sőt régi uradban minden ellen reménlj, Bízván kegyelmében, higy és csendeszen élj Gonoszt hozzá ne vélj.”) is beleolvadnak az érzéki szerelem diadalmas mámorába:

*... Ne félj! sőt vigan élj mert tied az szép személy,
Veres levél tromfodra kél, csak azért hogy jót reménlj,
Semmi gonosztat te ne vélj!*

Miként Anna után a Marullus-féle tavasz-ének versfőinek ismeretlen Zsuzsannája, Júlia után pedig a bécsi szép Zsuzsanna intermezzója következett, úgy most a Céliával töltött hónapokat a krakkói kurtizán erotikája zárja le. A költőt „felgerjeszti”, „eszét veszti” és őt „szerelmében sillyeszti” a „lengyel szép Zsuzsanna” citerája és gyönyörű nótája, de ezek érzéki zengzete már nem ingathatja meg, nem is késlelteti tovább Mars és Pallas uralmát.

Ha féléves késéssel is, Balassi hű maradt elhatározásához: harcolni és tanulni akar, a vitézség és tudomány szolgálatában kívánja továbbélni viharos pályáját. A költészet, melyet 1589 tavaszán élete legfontosabb, legrangosabb teendőjévé emelt, most már az ezt éltető szerelemmel együtt visszavonhatatlanul háttérbe szorult. „Ne véljen uram senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn (vagyis Magyarországon) tisztességesen szolgáltatódnak velem, hogy örömesben az szolgálatban, mint az versfaragásban nem foglalnám az elmémet” – írja öccsének Krakkóból, 1590-ben. Ekkor tudta már, hogy a török elleni lengyel hadjárat elmaradt, s ezért – mint a levélben írja – szívesen gyakorolná a virtust, „ha valamely szorgos gondot bízának reám, mint Tatát vagy Palotát”. De mivel várkapitányságot a bécsi kormány úgysem bíz ő rá, Mars helyett egyelőre csak Pallás útját választhatja, s őt követve jut el messzi északra, a tenger melléki Braunsberg híres jezsuita kollégiumába, ebben az időben magyar ifjak kedvelt tanulóhelyére.

A bujdosás tehát tovább tartott; eljutott a szárazföld végére, a „nagy tenger morotvája” mellé. Itt, az „Oceanum partján” mondja el utolsó lírai vallomását, a lírikus epilógusát. Költészete második nagy fejezetét az a három rövid istenes ének zárja le, melyet 1591-ben Braunsbergből küldött Rimay Jánosnak. A „Kegyelmes szerelem” helyett a „Kegyelmes Isten”-t szólítja meg (90. sz.), a tavaszi harmatot sem kedvese arcára hullatja már, hanem azt kéri, hogy

*Az szép harmatot, miként hullatod tavasszal virágra,
Sok jódot Uram, úgy hullasd reám, te régi szolgáladra,*

*Hogy mind boltomig szívem legyen vig, téged magasztalván,
Mindenek előtt, s mindenek fölött szent nevedet áldván.*

A halál gondolata nem először jelenik meg költészetében. Miként a bujdosó Árgirus, úgy a Júlia-ciklusban már ő is gondolt a halálra, az élet haszontalanságára. Júlia „buzgó szerelmé”-ben, „mint tömlőcben” felhangzott már a kérdés: „Én édes szerelmem, egyetlenegy lelkem, mi haszon nékem élnem?” 1589 nyarán a bujdosás lelkiállapotában pedig így fohászzkodott Istenhez a „Nincs már hova lennem” kezdetű megindító kis könyörgésben (89. sz.):

*Aldj meg vitézséggel s az jó birrel nével,
Hogy szép tisztességgel mindent végezzek el,
Öltöztess fel fegyvereddel, jó ésszel, bátor szívvel.*

A katonaének szomszédságában keletkezett vers a „jó hírért névért s az szép tisztességért” mindent hátrahagyó vitézek szellemében, életsorsukat átérezve és attól búcsúzva, kívánja, hogy ő is mindent hozzájuk hasonlóan „végezzen el”, fejezzen be. A Balti-tenger hullámainak morajlását hallgatva tér most felerősödve vissza az eddigi bujkáló halál-gondolat. A költő lelkének békéje – hála Céliának – már helyreállt, a nagy viharok elültek, a világ szélére jutott bujdosó már a végső pihenésre készül, s már csak lelkiismerete teljes tisztasága, az utolsó háborgások lecsillapítása után sóhajt:

*Adj már csendességet, lelki békességet ...
Bujdosó elmémet ódd bútul szívemet ... (92. sz.)*

A lírikusnak már csak Isten számára van mondanivalója, tőle várja az utolsó felmentést és az engesztelő halált:

*Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván haljak meg nyugodván bú s kín nélkül.*

A valóságos élet még nem, de a költészetben megteremtett, a valósággal párhuzamos, azt hol követő, hol előre jelző lírai életrajz itt végleg lezárult. Ami nem sikerült a Kárpátokon átkelve, hazájától, múltjától búcsúzva, most maradéktalanul bekövetkezett: a lírai regény nem erőszakoltan, hanem természetesen, belső törvényeinek engedve fejeződött be. A nagy lírai költők gyakran megteremtének költészetükben egy külön világot, egy külön életutat, amely – állandó összefüggésben, konkordanciában a valóságos világgal és valóságos élettel – bizonyos autonómiát fejleszt ki, s ezért néha a halál erőszakosan félbeszakítja, de néha már a költő életében véget ér. Különösen áll ez a reneszánsz lírikusaira, akik beleélik magukat egy félig valóságos, félig fiktív helyzetbe, melybe azután egész életüket beleszabják. Egy ilyen lírává stilizált életet zártak le az „Oceanum partján” írt istenes versek, s ezekre már csak pontot tett a valóságos halál perceiben fogant utolsó zsoltár, a már előre jelzett halál realizálódásának tudomásulvétele.

*

Balassi haláláig még három év telt el. Versírással ezalatt is foglalkozott: egy adat és egy emlék tanúskodik róla. 1593-ban, Batthyány Ferencnek írt levelében említést tesz arról, hogy „valami új versek” jutottak elméjére, s utal ekkori szerelmére, a szintén álnév alá rejtett Fulviára is. Szerencsére a Fulviáról szóló „új versek” egyike fennmaradt, s bepillantást enged ezeknek az éveknél a költői tevékenységébe. Az élmények és a személyes érzésvilág feszítő erejét, a költői ihletettség forróságát hiába keressük ebben a mindössze háromsoros epigrammában. Első két sorát, melyben két korábbi szerelmét jellemezte, már idéztem; az új szerelemnek csak egyetlen sor jutott: „Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.” Hogy életében mit jelentett számára a Fulvia neve alá rejtett hölgy szerelme, azt nem tudjuk, a lírikust azonban már nem indította szólásra. Nemcsak a két régebbi, hanem a jelenbeli szerelemről is valami hűvös objektivitással nyilatkozik, az érzelm helyett a megfontolt intellektusnak adva hangot. Annak a tudós költő-

nek a magatartása ez, akinél már a tudóson van a hangsúly és nem a költőn – az ő terminológiája szerint –, Pallás és nem Vénus követőjén.

Ezt a magatartást, Balassi munkásságának a korábbi költészetében is bennegyökerező, de mégis egészen új jellegét nemcsak az egyetlen strófából álló Fulvia-vers szemlélteti, hanem még inkább az a kézirat, amelyik megőrizte. Őt kis verset tartalmaz – a költő kézírásában –, verset mindkét értelemben. Abban is, ahogy Balassi használja, ő ugyanis strófát ért alatta és jellemző, hogy Batthyáynak is *verseket*, nem pedig *énekeket* emleget, de a mi felfogásunk szerint is, mert önálló különálló költemény mindegyik, őt kis epigramma. Közülük azonban csak a Fulviáról szólót tekinthetjük új szerzeménynek, a többi vers korábbi énekeinek egy-egy kiszakított, de önállóan is megálló strófája. Azért kerülhettek ezek ide, mert különösen a Júlia-énekektől kezdve, Balassi versszakai nemcsak az egyes költemények nélkülözhetetlen elemei, hanem egyúttal önmagukban is zárt, kerekre komponált egységek.

Verskompozícióiban ugyanis a mellérendeltség és a szimmetria reneszánsz törvényszerűsége érvényesül. Kitérő példa erre egyik legjobban szerkesztett verse, a katonaeének. Ez kilenc strófából áll, és öt egységre bontható. Az első szakasz a végbeli élet himnikus szárnyalású, a természet szépségével egybefogott dicsérete, az ötödik a vitézek erkölcsi magatartásának erősen gondolati tartalmú összefoglalása, a kilencedik pedig a költő meghatott áldása és búcsúja. E három kulcs-strófa zárja közre a vitézek harcra készülődésének, valamint magának a harcnak a tömör leírását a 2–4., illetve a 6–8. szakaszokban. E két utóbbi rész között még egy ellentétből feszülő párhuzam is megfigyelhető: előbb az ellenség hírének meghallásától és a vitézek felbuzdulásától az éjszakai pihenőig, majd az ellenség megpillantásától és a csatakiáltástól a hősi halálig, a temetetlen testekig érkezünk el. Íme a mellérendelő, szimmetrikus és ellentéteiben is paraleliztikus reneszánsz kompozíció iskolapéldája! Mind az öt rész külön-külön is tökéletes egész, s Balassi közülük is kiemelhetne volna egyiket-másikat önálló epigrammaként, együttesen mégis egy

sokkal magasabbrendű mondanivaló hordozóivá válnak. Nagyobb arányban ugyanez a folyamat játszódik le a Júlia-ciklus megalkotásakor is: külön-külön teljes értékű költemények rendeződnek itt tudatosan egy nagyobb, magasabb egységbe, s a ciklus-kompozíció keretében sokkal többet mondanak, mint amennyit egyenként, más elrendezésben kifejeznének. Ugyanaz a szerkesztési eljárás uralkodik itt, mint az olasz quattrocento palotáinak szimmetrikus architektóniájában, vagy a reneszánsz „sacra conversazione”-k madonnáinak és szentjeinek egységes kompozíciót alkotó, de mégis részekre törhető együttesében.

Balassi költészetének érett reneszánsz stílusa, pontosabban a stílus kompozíciós elveinek érvényesülése tette lehetővé tehát a kései verskézirat epigrammáinak a korábbi költeményekből való kiszakítását. Tendenciáját tekintve ez az eljárás éppen a fordítottja annak, amit a Júlia-ciklus létrehozása reprezentált: akkor költeményeit is egy nagyobb lírai kompozícióba rendezte, hogy magához ölelhessen az egész univerzumot, most viszont az egyes énekek kompozícióját is széttöri, a miniatűr ötvösmunkához hasonlóan csak a mikrokozmosz szépségére törekedve. Ez az eljárás világosan jelzi az írói magatartás gyökeres átalakulását.

Az epigramma azelőtt sem volt ismeretlen előtte: az általa ismert latin humanista költők, elsősorban Marullus és Angerianus, antik minták nyomán ezt a műfajt művelték. Mégis, mikor Angerianus csattanós epigrammái alapján saját énekeit megalkotta, lényegesen hosszabb költemények születtek, s az epigramma ellentétező retorikus játéka egy szélesen áradó lírai gondolatmenetben oldódott fel. A mondanivaló szűkülésével párhuzamosan viszont a versek terjedelme csökkent, s a Célia-ciklusban már gyakoriak a mindössze három strófából álló költemények. Sőt további tömörítésre törekedve, Balassi megírta két Célia-vers még rövidebb változatát is: a három szakaszos „Mely csuda gyötrelmem” kezdetűt (82. sz.) két, a hat versszakos „Ó én bolond eszem” kezdetűt (85. sz.) pedig mindössze egy strófában – azaz egy szerelmi epigrammában. Végül a krakkói kurtizánok társaságában a citeráslányról szóló ének mellett

született már egy egyetlen strófás verse (87. sz.) is, úgyhogy az 1593-ban összeállított epigramma-füzér egy természetes folyamat eredménye, végső állomása. Ez pontosan az ellentéte annak a fejlődésnek, amelyet a magyar reneszánsz másik – még latin nyelvű – nagy költője, Janus Pannonius befutott. Ez utóbbi mint szellemes epigramma-író kezdte, de később személyes mondanivalója, az átélt bonyolult és sokrétű összeütközések és egyre gazdagodó érzelmvilága igazi lírát fakasztottak lelkéből, az epigrammáról az elégiára való áttérést követelve. Balassi viszont a szubjektív lírától jutott el a személytelenebb, objektívebb epigrammákhoz, melyek írása, illetve korábbi költeményeiből való kialakítása már inkább csak tudós, artisztikus játék, mint valódi költészet.

Erről a személytelenségről, az életében gyökerező verseknek az élettől való elszakadásáról az is tanúskodik, hogy az eredeti keretükből kiemelt, önálló epigrammává tett strófák értelme olykor meg is változik. A kis epigramma-füzér negyedik darabja például abból a Célia-versből (79. sz.) való, mely még az új szerető meghódítása előtt született, s a költő remények és kétségek közti viaskodását tolmácsolja. Elárulja, hogy kedvese ablaka alatt virraszt, s utolsó strófájában arról vall, hogy a természet szép hajnali megvilágosodása, újulása sem csökkent gondjait. A vers-kéziratban e legutóbbi versszak válik külön költeménnyé, föléje azonban a költő ezt az argumentumot írta: „Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni”. Vagyis éppen ellenkező értelmet tulajdonított a strófának, ami a költemény egészéből kiszakítva jobban is illet rá.

Az 1593 táján összeállított kis vers-sorozat betetőzi a hagyományos magyar énekműfajtól a tudós humanista szövegvers felé haladó fejlődést. A dallam első ízben a tavaszi énekeknél kezdett feleslegessé válni, a költőben azonban ez csak jóval később tudatosult, mert immár igazi szövegversei – a Júlia-énekek és az 1589 nyarán készült költemények – elé is többnyire odajegyezte még a nótajelzést. Lehet, hogy ezzel már csak a korabeli közizlésnek akart eleget tenni, a Célia-verseknél azonban már ezt sem tartotta szükségesnek, a dallamra való utalásokat végleg elhagyta. A szemnek és nem a fülnek

szóló szöveg diadalát jelzi a versforma és a költői terminológia tökéletesedése is, mindkettő az epigrammákban éri el fejlődése tetőpontját.

A három 19-es sorból álló hagyományos magyar strófa már egyik legkorábbi, a Csák Borbála nevére írott versében (3. sz.) megjelenik, de egészen a Júlia-énekekig határozott kisebbségben van más formákkal szemben. És bár a 19-es sorokat már korán elkezdte belső rímekkel ellátni, a maga tökéletesen kiépített, a hosszú sorokat szabályosan három kisebb sorra osztó formájában csak 1888-ban jelenik meg először. Ismerve a Júlia-versek jelentőségét, a már kiérlelt versforma uralomra jutása azt igazolja, hogy Balassi ezt tekinti már a mondanivalója, valamint művészi ízlése szempontjából legalkalmasabb, reprezentatív versformának. A Júlia-ciklus után ezért a róla elnevezett strófa hegemoniája tovább növekedett, majd a Célia-versekben már egyeduralmódóvá vált. Érthető tehát, hogy a kis epigramma-gyűjtemény számára kivétel nélkül a Balassi-strófában írt költeményekből szemelget részleteket, s hogy a Fulvia-versike is ebben íródott. Ez a versszak típus kitűnően megfelelt a reneszánsz kompozíció előbb említett sajátosságainak is: a három nagy soron belüli három-három kisebb sor egy arányos, harmonikus egész benyomását kelti. Ezt a hármas arányosságot pedig az is fokozza, hogy az egyes énekek strófáinak száma általában hárommal osztható. A Júlia-ciklusban még gyakran kilenc vagy még több Balassi-versszak alkot egy éneket, a katonaeének is kilenc szakaszból áll, de a Célia-versek már csak hatból vagy háromból. A sort logikusan fejezi be a már csak egyetlen Balassi-strófából álló epigramma-vers. A versforma használatának tudatosságára jellemző, hogy általában csak szerelmi költeményeit, s azok közül is csak a nagy szerelmekhez, a Júliához és Céliához írottakat írja túlnyomórészt ebben a formában. A „Vitézek mi lehet” és két szentháromság-himnusz kivételével, más témák esetében tartózkodik tőle, s a bécsi és krakkói utcalányokról szóló verseiben is egy könnyed táncritmussal cseréli azt fel. A Balassi-strófát ő a tudós műköltészet formájának, a szonett magyar megfelelőjének érezhette, a strófa önmagába zártsága, a sa-

játosan párhuzamos és összelelkező rímelés valóban ehhez teszi hasonlóvá.

Balassi költői szóhasználata kezdetben a szabadabb mozgást biztosító ének-műfaj lazább kereteihez igazodott. Az egyes szavak és kifejezések ekkor még mással, hasonlóval is felcserélhetők, mert a költő mondanivalóját nem egyetlen jól megválasztott szó vagy kifejezés hordozza, hanem azok egész sora, ismételtető füzére. A terminológia pontosságának, a szavakkal való ökonómikus bánásnak a szándéka csak Marullus és társai verseinek a megismerésétől kezdve figyelhető meg Balassinál, a Júlia-ciklus és a katonanének viszont már ennek a törekvésnek a teljes sikerét bizonyítják. Miként a versforma, úgy a költői terminológia terén is a Júlia-verseket tekintette határkőnek, ezeknél régebbi énekeiből nem is emelt ki strófákat epigrammái közé. Az egyetlen versszakra szorítókozó epigrammatikus verseknél már minden szó számít, s a terjedelem zártsága és rövidsége nem tűr semmi fölöslegeset. Ezért a szöveg sérthetlenségét feltételező pontos szóhasználat terén az oly sokat mondó s mégis oly klasszikusan egyszerű Fulvia-epigramma jelenti a csúcspontot. Egyetlen szó elmozdítása megbontaná már a kis vers értelmét és művészi arányait.

A szövegnek ilyen minden részletre kiterjedő, a latin nyelvű humanista poézishez hasonló megbecsülése egyike azoknak a tényezőknél, melyek Balassit messze kortársai fölé emelték. Ennek ő maga is tudatában volt, drámája ajánlásában ezért írta enyhe gúnynyal erdélyi költőtársairól, hogy azok a versszerzéskor „nem gondolnak akármi hejával essék, csak ő nekik tessék és az versek fejében mehessenek ki az hasonló bötük”. Ezzel a kijelentéssel elhatárolja magát azoktól, akik még az ének-műfaj hagyományos keretei között dolgoztak, és olyan külsőséges szempontokra ügyeltek, mint az akrostichon. Néhány év múlva pedig már saját verseinek a korabeli gyakorlatnak megfelelő variálása, szövegmódosítása és rontása ellen kellett szót emelnie Braunsbergből írt levelében: „Nevetem azokat s búsulás nélkül sem szenvedhetem, akik akármi írásimot is, elméjeknek csomós pórázára kötvén sok igéknek változtatásával (obruálván

sensuist is) vesztegetik, fesletik, izetlenítik.” Ezeket a sorokat Rimayhoz intézte, azon kevesek egyikéhez, akiknek volt érzékük költeményei „sensus”-a, mélyebb értelme és az azt hordozó sérthetetlen szöveg iránt. Ő volt az, aki később is Balassi verseinek egyik legnagyobb értékét látta a terminológia pontosságában: „Egy igen többet nyomsz, mint más nagy rakás szón” – írta abban az üdvözlő versében, melyet Balassi költeményeinek kiadása elé szánt. Az a Balassi, aki korábban egy szélesebb és nem feltétlenül tudós közönségnek – a kor nemesi, főúri hölgyeinek vagy vitéz társainak – írta verseit, s aki még komédiáját is az „erdélyi nemesasszonyok”-nak dedikálta –, belépve a tudós költők és a tudósok körébe, már csak a Rimay Jánosokat, a tudományban hozzá méltókat tartotta szem előtt. Tudta jól, hogy azt a fajta tudós poézist, melyre tudatosan törekedett, s melyet – a személyes lírát is háttérbeszorítva – epigrammaival valósított meg teljesen, már csak egy igen kis kör tudja értékelni és megbecsülni. A Rimayhoz írt előbb idézett levélben meg is mondja, hogy örülni fog, ha legalább hárman-négyen megtartják őt jó emlékezetben.

Az 1591-ben Lengyelországból váratlanul hazasiető Balassi, Pallas új katonája, ennek az általa igen szűknek megjelölt tudós körnek a tagjaként élte utolsó hazai éveit, s írta – vagy inkább szerkesztette – a kéziratában fennmaradt epigrammákat, s esetleg még más hasonló jellegű írásokat. Hogy kikből állhatott ez a tudós kör, azt nem nehéz megállapítanunk, mert Rimay a Balassi-epicédiumnak Darholcz Kristófhoz címzett latin ajánlásában pontosan felsorolja „Pallas ivadékait”: „Istvánfi Miklós, Forgách Mihály, Révay Péter, Kátai Mihály és Szokoli Miklós stb. urakat és a hozzájuk hasonló humanus tanulmányokkal foglalkozók seregét.” Ebbe a „sereg”-be Darholczon kívül beletartozott még Ecsedi Báthory István – akinél Balassi egyik versének kézírata el is veszett; a tudós hírében álló Nádasdy Tamás, akihez Rimay az epicédium elé szánt magyar nyelvű Balassi-apológiát címezte; a Rimayval, Darholczsal, Kátaiival igen szoros kapcsolatban lévő Melith István; Darholcz barátja és udvari prédikátora, Tolnai Balog János, aki urával közösen szerkesztette a

Balassi halálára kiadott latin gyászvers-gyűjtemény; és nyilván még mások is. Együtt találjuk itt a századvég főúri-nemesi tudós elitgárdáját, mely a Braunsbergből hazatérő Balassi Bálintot soraiba fogadta, sőt sok tekintetben példaképének is tekintette.

Az annyszor meghurcolt, szerelmében csalódott, vagyonából kiforgatott és hírében is megcsúfolt költő – ha csak egy szűk körben is – megtalálta végre az annyira áhított elismerést. Tudós barátainak megbecsülése azonban egyoldalú volt; ők Balassiban, az emberben, csak a tudóst és a vitézt, Balassiban, a költőben, csak a tudóst és a magyar nyelv mesterét ünnepelték. Tanú erre a halála alkalmából kiadott latin és magyar emlékkiadvány és Rimay tervezett Balassi-kiadásának előszava, melyekből más kép bontakozik ki, mint amelyet a szertelen életű reneszánsz főúrról, Vénus követőjéről és énekeséről megismerhettünk. Mégis Darholcz Kristóf és Tolnai Balog János latin emlékvers-gyűjteményének és Rimay írásainak a Balassi-képét nem tekinthetjük hamisnak, ha fel is tételezzük, hogy mesterük egyéniségét igyekeztek kissé saját életszemléletükhöz hozzástilizálni. Tiszteletük ugyanis Balassi új magatartásának szolt, Mars és Pallas követőjének, s nem a Vénusénak, s a róla alkotott képet erről az új Balassiról mintázták, az csak erre érvényes, de erre bizonyosan.

Rimay írja róla, hogy írásaiból ítéletet lehet tenni „az Theológiának felséges bányájá”-ból és „az Philosophiának tekintetes örvényé”-ből merített tudományáról, melyet „tudós bölcs emberek álmélkodással nézzenek benne”. Ezt a tudományt dicsérik Darholcz kötetének latin versei is, bőven elősorolva klasszikus olvasmányait: Homerost, Hesiodost, a római hadi írókat, Aristotelest, Ptolomaeust, Demosthenest, Cicerót, a hazai történetírókat. Bár az emlékkersek szerint Balassi már „zsenge fiatalságában” sem volt idegen a tudományoktól, bizonyosra vehetjük, hogy klasszikus ismereteit akkor a híres humanista kompendiumokból, enciklopédiákból merítette elsősorban, így Volaterranusból, melyet még Bornemisza adott a kezébe, vagy Fulgosiusból, akit többször is idéz verseiben; olvasmányai pedig elsősorban szépirodalmiak voltak: az olasz bella istoriák és ma-

gyar széphistóriák mellett Ovidius, Propertius, majd később Marullus és társai, esetleg Petrarca, talán Tasso *Amintája* és nyilván még sok más. A tudomány iránti vonzalom az utolsó évek terméke. Ekkor állhattak érdeklődésének előterében az ókori tudomány és irodalom legnagyobbjai, ekkor kezdett el a politika elméletével is foglalkozni. Erre vallanak azok a sorai, melyek kíséretében Braunsbergből Machiavelli *Discorsijának* latin fordítását és egy Machiavelli-ellenes munkát küldött meg Rimaynak: „Igazán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás-olvasásból efféle politiai tiszteknek igazgatása módjában annyit én nem okoskodtam, mint ez egymással ellenkező két autornak írásából.” A jezsuita Campianus hitvitázó könyvének a fordítására is elsősorban tudós érdeklődés, nem pedig hittérítői buzgóság indíthatta; a braunsbergi jezsuitákban ő inkább a humanista tudományokban kiválóan jártas férfiakat láthatott, mint harcos és türelmetlen ellenreformátorokat. Ez magyarázhatja hazai jezsuita kapcsolatait is. Halálos ágyánál – Rimay mellett – egy tudós jezsuitát látunk, a Plautust, Petrarcat, Ovidiust, Augustinust idéző Dobokay Sándort; a znióváraljai jezsuita iskola diákjai pedig ott vannak azok között, akik a református Darholcz és Tolnai Balog kötetében Balassit elparentálják.

Balassi ösztönös költőzseni és a legigazibb poeta doctus volt egy személyben: Rimay és köre csak az utóbbit értette és értékelte benne. A tudományt, valamint a magyar nyelv ékesítését látja Rimay Balassi költészete legfőbb – sőt egyedüli – értékének, szerelmi költészetét is a benne lévő tudomány, a tudós retorika, nem pedig a benne manifesztálódó elemi erejű líra miatt fogadta el. Ezzel Balassi költészetének éppen legmaradandóbb értékét hagyta figyelmen kívül, de nem önkényesen, hanem a Vénusszal és az igazi lírával már szakító költő utolsó álláspontjának a szellemében.

Rimay, Darholcz és tudós környezetük a tudomány művelését akkor már szorosan összekötötték egy meghatározott filozófia és morál hirdetésével, az újstoicizmus eszméinek terjesztésével. Melith István, Forgách Mihály, Révay Péter és mindenekelőtt maga Rimay, Justus Lipsius újstoikus eszméinek első magyarországi hívei voltak,

s 1589-től kezdve műveinek lelkes olvasói. Nem csodálkozhatunk rajta, ha Rimay Balassi arcképébe is kissé belerajzolja a stoikus bölcsesség, a lipsiusi „constantia” vonásait. „Ő volt az – írja Darholcznak –, aki engem . . . azzal a reménnyel töltött el, hogy a vagyon vára nélkül is keletkezhet erény, melyet munkával és állhatatossággal elérni törekszünk, és hogy eléggé boldog az, aki lelki egysúllyal és kitartással a balszerencse valamennyi csapásán felülemelkedve még sós ízű sorsával is megelégedhet.” Az epicedium magyar versei is egy rezignált, sorsában megnyugodott stoikus Balassit állítanak elénk. „Stoikus Balassi” – furcsa és érthetetlennek tűnő ellentmondás, hiszen a reneszánsz életszeretnek, a földi és érzéki szépségek iránti rajongásnak és vágynak kevés olyan képviselője van, mint Balassi Bálint. Mégis, Rimay ábrázolása nem egészen alaptalan.

Az a szertelen élet, tomboló epikureizmus, mely Balassira jellemző volt egészen a Júlia meghódítására való kísérlet kudarcáig, fokozatosan – s némi visszaesésekkel – kezdte átadni helyét egy más életfelfogásnak. Ő, aki a sorssal szembeszállt, és igazáért, érdekeiért fáradhatatlanul harcolt, már 1589-ben így nyilatkozott egyik levelében: „Jól tudjuk a mi balsorsunk és végzetünk igazságtalanságát. Ezellen nem használ sem az érdem, sem az igazság. Épp ezért panasztalanul tűrjük ostorozását.” És ha epikureista gondolatokat állapíthattunk is meg a Margarétáról szóló énekekben, valamint az egyik Célia-versben, ezek már nem a korábbi évek élvezetekben és élvezetekért való korlátlan tombolását, hanem csak egy „kis érték” feletti zavartalan örömet fejezték ki. Egy ilyen megszelídített, leszűkített epikureizmus – Horatius is példa rá – már nem esik távol a Stoa világától. A tökéletes evilági harmóniát hasztalan kereső költő egyre inkább már csak a lélek nyugalma és békéjét igyekezett biztosítani, lemondva arról, hogy ezt a belső békét a külvilággal összhangba hozza. Istenhez könyörgő utolsó versei is ennek a gondolatnak a jegyében születtek, s ezzel adva volt a stoikus eszmék befogadásának a szubjektív feltétele. Az 1592-ben már Justus Lipsiussal levelező Rimay társaságában pedig ezek a tanítások aligha maradhattak ismeretlenek előtte.

Balassi mégsem vált stoikussá, Rimay sem mondja annak, csak éppen jelez – s nyilván el is túloz – egy Balassi fejlődésében ekkor valóban meglévő tendenciát. Mivel az 1590-es években, különösen a humanista főurak között a stoicizmus általános terjedésének lehetünk a tanúi, ebben nincs is semmi meglepő. Mégis csak tendenciáról beszélhetünk, mert Balassi ha össze is forrt a 90-es évek elejének stoicizmussal kacérkodó tudós köreivel, el is különült tőlük. Egyéniségét nem tagadhatta, nem változtathatta meg, s múltját egykönnyen nem feledtethette. Ezért is kényszerült a hú Rimay oly fáradhatatlanul védeni mesterét a rágalmaktól, a rossz hírtől, bűneinek emlékétől. „Benne ugyanis – írja – a paráznság és harag bűnén kívül aligha találunk bűnt vagy más túrhetetlen vonást, és még haragja is olyan volt, hogy abból önmaga is kigyógyulhatott volna, ha a szerencsétlen . . .” – itt a Darholcznak címzett előszó kézírata megskad, de nyilván arról volt szó a folytatásban, hogy szerencsétlen életkörülményei okozták csak – megbocsátható – vétkeiket. Mégis ez az érvelés és az a tény, hogy magyar nyelvű apológiát is írt Balassi védelmében, amellet bizonyít, hogy nehezen lehetett elhinni és elhihetni, hogy korának ez a fenegyereke már teljesen a tudós bölcsek kegyes társaságához szelídült. Igaz, hogy birtokszerző hajszáit már nem folytatta, de ősi jussához, Liptóújjvár birtoklásához körömszaktáig ragaszkodott, és nem habozott erőszakkal is ellentállni a vármegye embereinek, ekkori peres iratai pedig minden gátlástól ment korábbi magatartását juttatják eszünkbe. És a régi Balassi hetykéségéről tanúskodnak Batthyány Ferenchez 1593-ban írt levelei is.

Igyekezett ő belenőni a későhumanizmus világába, de ez mégsem sikerült, már elválaszthatatlanul a korábbi periódushoz, a magyar reneszánsz fénykorához kapcsolódott. Felismerte, hogy az ő igazi világa elmúlt, de az újat – a nyugodtabbat, de szürkébbet, szegényebbet – hiába igyekezett elfogadni. Ebből a dilemmából ragadta ki a háború.

Pallas után most végre Marsot is szolgálhatta, katonai hivatásának élhetett. Halála után hívei a tudós mellett a hőst is ünnepel-

ték benne, sőt a háború éveiben, a hősi halált közvetlenül követő időben elsősorban a vitézt magasztalták. A magyar humanisták főúri és nemesi elit rétege ekkor Balassihoz hasonlóan Marsot és Pallast együtt tűzte zászlajára; de más hangsúllyal, mint Balassi. A háború első éveiben ugyan az említett csoport csaknem minden tagja a zászlók alá állt, de ők azért inkább literátorok, tudósok és politikusok, nem pedig igazi katonák. Mars szolgálata, a vitézi élet, kényeszerű történelmi és politikai szükségszerűség számukra, nem pedig élethivatás. Nem is harcolták végig a háborút, néhány év múlva már egyikük nevével sem találkozunk a harci események krónikájában. Míg Balassi még ízig-vérig az egykor virágzó végvári életnek és a magyar reneszánsz vitézi eszményének a képviselője, az újstoicizmus irányába fejlődő főúri későhumanizmus Vénus után nemsokára Marsot is kitagadta ideáljai közül. Balassi számára nem maradt más megoldás, mint az életútjából szervesen következő és lírájában már előre is vetített tragédia, melyet – ha hihetünk Rimaynak – keresni ment Esztergom alá.

*

1593-ban a háború az általános reménykedés jegyében indult. Egymást érték a hadi sikerek, Pálffy Miklós seregében Balassi éppen családjá régen elvesztett ősi várait, a Nógrád megyei Kékköt és Divényt foglalta vissza. Egymás után születnek a győzelmeket ünneplő, a vitézeket harcra buzdító énekek, s még az oly békés természetű Rimay is vitézi verseket ír – csak Balassi hallgat.

A következő évet még nagyobb várakozás előzte meg. „Ez lesz az 94-ik esztendő, kiben Isten Magyarországot megszabadítja, melyet az mi atyáink nem értek és nem hittek” – olvassuk egy korabeli levélben. Ebben a hitben gyülekezett az ország színe-virága az esztergomi táborba, bizva abban, hogy az ide érkező erős császári segélycsapatokkal együtt sikerrel kezdhetik meg a török visszaszorítását. De a nagy felbuzdulást a legnagyobb csalódás követte: Esztergom alatt szertefoszlott a töröktől való szabadulás ábrándja, s fenyegetően rémlett fel a császári szoldateszka hamarosan kibonta-

kozó rémuralma. „Ha ki gonoszt akar tanólni, bár ne menjen más-hova érette, hanem csak az táborba, elég gonoszságot tanólhat” – írja esztergomi élményei alapján Nádasdy Ferenc tábori prédikátora, Magyar István. „Egy nap sem volt, hogy magyart nem öltek; – jegyzi fel a józan Illésházy, a későbbi nádor – paráznasággal, rézszegeggel, vendégséggel, kalmáráruval, udvari pompával úgy anynyira rakva vala az tábor, hogy nem az szent Istennek, de még az jámbor embernek is iszonyú vala benne maradni. Az kapitányok ha 10 órán az ételhez ültek, délután 4–5 órán részegen keltek fel az asztaltul, ki alunni ment, ki mulatni az mezőre.” A császári vezetés és a mindenünnen ide csődített idegen zsoldosok hosszú bűnlajstromát olvashatjuk a legkülönbözőbb forrásokban. Nemcsak a magyarok, hanem Gabelmann osztrák krónikás szerint is azon mesterkedtek a német főkapitányok, hogy a magyarok a várat be ne vegyék. Nem is vették be – sem a magyarok, sem a császáriak. Rendszeres ostrom nem is volt, általános rohamokat nem is indítottak, a magyar urak, látva a császári vezetés álnok és gyáva voltát s a vár bevételeének reménytelenségét, tartózkodtak is a harctól. Csak Balassit üzte végzete kevesedmagával a falakra.

Halálos sebbel, halálos ágyán – a szétzüllő, kiábrándító esztergomi táborban – jajdult fel utoljára az ember is, a költő is, és egy megrendítő zoltárban (95. sz.) tett vallomást a halál és az Isten közelségéről. „Fene ötte” sebe kinjai közt könyörög Istennek a testi fájdalom csillapításáért: „ne szárazd ki velömet Csontomból” – és a hívő ember utolsó lelki gyötrelmeinek enyhítéséért: „mosd el bűnöm rútságát, S együtt az rút hírrel, mint rút bünt enyészd el förtelmes bűdös szagát”. Üszkösödő seb, fertelmes szag, rútság, bűz: ismeretlen szavak, fogalmak voltak ezek Balassi költői terminológiájában, a „képtelen nagy szépség” pogány költészetében. Ketten állnak a seblázban vergődő költő mellett: a hűséges, de Balassi életszemléletétől, a reneszánsz tobzódó életörömétől már oly távol álló stoikus Rimay János és a reneszánszt végleg megtagadó barokk kor előhírnöke, a jezsuita Dobokay Sándor. Végső irodalmi hagyatéka nem a pásztordráma, nem is a szerelmes verseit magába foglaló „maga ke-

zével írt könyv”, hanem a bűnbánó zsoldár és a félbeszakadt Cam-
pianus-fordítás. Megtört és megtért bűnös? stoikus bölcs? Krisztus
hadnagya? vagy az ellenreformáció hírnöke? Rimay és Dobokay írá-
saiból ez a kép bontakozik ki utolsó napjairól. De a tábor pártatlan
krónikása, a német Gabelmann, így kezdi a halottak felsorolását:
„Perierunt: Valentinus Balassi, Hungarus sed impius.” – Meghaltak:
Balassi Bálint, magyar, de istentelen. Ő nyilván a közvélemény nyo-
mán fogalmazott, neki nem volt oka szépíteni. S ezzel akaratlanul is
amellett tanúskodott, hogy Balassi azt jelentette, amit halála évében
a kor már gonosznak, istentelennek tartott: a magyar reneszánsz erő-
szakban, hősiességben, vérben és magasztos eszményekben, szépség-
ben és szerelemben tobzódó világát; egy fényvel és árnnyal teli élet
és egy szerelemben álmódott szebb világ halhatatlan költőjét.

1960

A FANCHALI JÓB-KÓDEX

Az a nagy jelentőségű felfedezés, melyet Ján Mišianik tisztelt barátunknak és vendégünknek köszönhetünk, a régi szlovák és a régi magyar irodalomról kialakult eddigi képünket lényegesen meg fogja változtatni. Balassi pásztordramájának teljes szövege s annak páratlanul érdekes előszava, valamint a legrégebb szlovák szerelmes versek sorozata mindkét irodalom reneszánsz periódusának egészen új megvilágítását teszi lehetővé. Mielőtt ezeknek a méltán szenzációsnak nevezhető újdonságoknak a magyar tudományos közvélemény előtti első ismertetése – a leghivatottabbak részéről – itt elhangzanék, engedjék meg, hogy előljáróban rövid ismertetést adjak arról a kódexről, mely e becses szövegeket számunkra megőrizte.

A bécsi Nationalbibliothek S. n. 2964. számú kézirata 192 levelet foglal magában. A kötet elején és végén több levelet a különböző tulajdonosok többségében latin, s részben magyar nyelvű vegyes feljegyzései töltenek meg, a kódex törzssanyaga azonban kivétel nélkül irodalmi szövegeket tartalmaz. Ezek többsége magyar, nyolc ének szlovák nyelvű. A kötetben hat kéz írása különböztethető meg. Kövessük most nyomon, miképpen alakult ki a kódex szöveg-állománya.

Elsőnek két históriás éneket másolt a kötetbe 1595-ben egy gondos másoló. Érdekes módon üresen hagyta az első 24 lapot, s csak a 25.-en kezdte munkáját. Göröcsöni Ambrus Mátyás királyról és Varsányi György Xerxesről szóló históriáit örökítette meg nyomtatott

kiadások alapján. Kitűnően olvasható, a strófákat és verssorokat megkülönböztető levegős írásával talán valamely előkelő megrendelőnek dolgozott, külön helyet hagyva a később berajzolandó iniciálisoknak és címlapoknak. Ez az első másoló valószínűleg egy históriás énekekből álló gyűjteményt akart összeállítani, a Széll Farkas-, Cse-reiné-, Lugossy-kódexekhez hasonlatosat. A XVI. század jellegzetes könyvtípusa volt a históriás énekekből álló gyűjtemény, mely Tinódi *Cronicájával* és Heltai *Cancionaléjával* a nyomtatottság színvonalára is felemelkedett. A kódexünk legrégebbi keze által tervezett kéziratot cancionálé azonban ismeretlen okból félbemaradt, s 1603-tól kezdve az időrendben következő másoló eltérő irányban fejlesztette tovább a birtokába jutott gyűjteményt.

Ez a második kéz méltó a különleges figyelemre. Mivel szerencsénkre gyakran közli a másolás időpontját, megállapíthatjuk, hogy 1603. okt. 13. és 1608. szept. 20. között különböző időközökben másolt a kötetbe, mely minden jel szerint a saját tulajdona volt. Legkorábban, közvetlenül az első kéz által leírt Xerxes-história után, Apollonius széphistóriáját vetette papírra, majd ezt követően tizennyolc magyar világi éneket, kettő kivételével csupa szerelmi tárgyút, a nyolc szlovák szerelmes verset, valamint Eurialus és Lucretia szép-históriáját. Végző soron neki köszönhető azonban Balassi pásztordrámájának, valamint további két szerelmi éneknek a lemásolása is. A Balassi-drámát ugyanis nem ő, hanem egymást váltva a III. és IV. kéz másolta, de még abban az időben, amikor a kódex a II. kéz tulajdonában volt. A II. kéz datálásai alapján a dráma másolása 1607 novembere és 1608 szeptembere közé eshetett. E III. és IV. kéztől származik még további két szerelmi ének lemásolása is, melyek a tulajdonos által másolt versek közé ékelődnek. Nyilvánvaló ebből, hogy ez a két személy csak alárendelt, technikai szerepet játszott a kódex anyagának kialakításában, s a II. kéz intenciói szerint, ennek megbízásából dolgozott.

A kódex második tulajdonosa négy lap kivételével teljesen teleírta, illetve íratva könyvét. A kódex elején és végén több lapot szintén ő töltött meg, főleg szerelmi tárgyú latin versidézetekkel.

Mint az általa összegyűjtött szövegek jellegéből látható, a XVI. századi krónikás gyűjteménnyel szemben ő a századforduló világi irodalmának szövegeit állította össze. Líra, epika és dráma, magyar és szlovák nyelven mind helyet kapott könyvében. A műfaji és nyelvi különbözőségeket átfogja a tematikai és szemléleti egység: mindegyik írás a szerelemről szól, s a reneszánsz szellemét képviseli. Nem csodálhatjuk, ha ebben a páratlan antológiában előkelő helyet foglalnak el a magyar reneszánsz legnagyobb költőjének Balassi Bálintnak a művei. Pásztor drámáján kívül nyolc – egyébként már ismert – Balassi-épek is jelen van a kódex magyar énekei között.

Ezek után joggal érdekelhet bennünket, hogy ki ez a tulajdonos és másoló, a magyarországi reneszánsz irodalom remekeinek e jóízű gyűjtője és összeállítója. Szerencsére a legelső általa leírt szöveg után teljes nevén, majd négy másik alkalommal monogramja útján megnevezi magát. Joannes Job de Fanchaly, vagyis Fanchali Jób János volt a neve. Ki volt ő, milyen környezetben élt, hogyan jutottak hozzá az általa megörökített irodalmi művek? Ezekre a fontos kérdésekre, sajnos, csak részleges, feltételes és igen bizonytalan válaszokat adhatunk.

Az Abaúj megyéből származó, de a XVI. században a Liptó megyei Proszék községbe települt család levéltára 1945-ben az Országos Levéltárban elpusztult. Kénytelenek vagyunk ezért kiindulni abból a két bizonytalan és egymásnak ellentmondó genealógiából, melyet Nagy Iván, illetve Csoma József közölt. A Jób-családból származó több János közül valószínűleg arra kell gondolnunk, aki Mátyásnak a fia, mert Liptó megye birtokos nemesének 1583-ból való összeírásában Mathias Job aliter Fanchaly szerepel proszéki birtokosként. Ennek János nevű fia Trombitás Bornemisza Margitot vette feleségül, utódja nem maradt, feltehetőleg korán meghalt. A szálak tehát Liptó megyébe, Balassi szűkebb hazájába vezetnek, s tetszetős volna közvetlen kapcsolatot feltételezni. Balassi életében azonban Jób János alighanem még gyermek lehetett; a költő és öccse halála után pedig éppen Liptó megyében örvendett a legkevesebb népszerűségnek a Balassi-név. Nem is találkozunk Jób Jánossal a Balassi-

val kapcsolatos irományokban. Gondolni lehetett a másik lipthói főúri familiára, az Illésházyra, hiszen István a nádor, a költő barátja, sőt mint újabban Eckhardt Sándor kutatásaiból tudjuk, költő társa is volt. Az Illésházy-levéltár Magyarországon lévő részében volt is négy olyan fasciculus, mely a Jób-család pereivel kapcsolatos iratokat tartalmazott, de éppen ez a köteg az elmúlt háború során elpusztult. A legtekintélyesebb lipthói nemesi családnak, a Szentiványiaknak a levéltára is alig nyújt valami lényegeset: 1601-től 1613-ig, egy zálogügylettel kapcsolatban találkoztam többször Joannes Joob aliter Fanchaly de Proszek nevével.

Van azonban egy olyan adat, melynek segítségével talán mégis megtudhatunk valami közelebbit a Balassi-dráma megmentőjéről és könyve összeállításának háttéréről. 1607. november 25-én volt Thurzó György, a későbbi nádor, egyik lányának a kézfogója Jakussith Andrással Bicsén. Thurzó udvarában az ilyen családi eseményeket hatalmas vendégsereg részvételével és nagy pompa közepette ünnepelték meg. Erről tanúskodnak a Thurzó-esküvők és kézfogók alkalmával kiadott utasítások, rendtartások, a meghívottak és a költségek jegyzékei stb. Innen tudjuk, hogy Thurzó Judit kézfogója is fényes külsőségek között zajlott le, hiszen csaknem 3000 volt a száma az élő állatoknak, melyeket Thurzó jobbágyainak a lakomára be kellett szolgáltatniok, nem is számítva a 2300 pisztrángot. Thurzó ez alkalommal is külön rendtartást adott ki udvarnépének, meghatározva, hogy kinek mi lesz a kötelessége. Itt tűnik fel Jób János neve. Nyolc más nemessel együtt a meghívott főurak familiárisainak és az ifjaknak az asztalai körül kellett forgolódnia.

Kódexünk tulajdonosa e szerint a Thurzók szolgálatában állt, mégpedig éppen könyve összeállításának idején. Hogy mi lehetett állandó funkciója, arra Thurzó György magánjellegű iratainak a nagybicssei levéltárban őrzött gyűjteménye talán majd választ fog adni. Nem tartozhatott azonban a hatalmas főúr bizalmasabb környezetébe, tanácsosainak, titkárainak sorába, mert ezeket név szerint is ismerjük. A Thurzó Judit kézfogóján betöltött szerepe is alacsonyabb beosztásra enged következtetni, s ezért vagy valami gazdasági

tisztsége lehetett, vagy pedig a népes Thurzó-kancellária egyik írnoka volt. Leginkább ez utóbbira gyanakodhatunk, mert igen gyakorlott, jól kiírt írása van. Az a körülmény pedig, hogy kódexébe két másik személy is írt az ő megbízásából, szintén arra enged következtetni, hogy egy írással foglalkozó közösség részese volt.

A nagybicssei Thurzó-udvar lehetett tehát az a környezet, ahol a magyar és a szlovák reneszánsz irodalom annyi értékes alkotását, s közte Balassi műveit is össze lehetett gyűjteni. Thurzó Györgynek külön könyvtár szobája volt a bicssei reneszánsz kastélyban, s az egyik könyvespolcon a költői művek helyet is foglaltak. Miként a Batthyányakhoz, Zrínyiekhez, Illésházyhoz és a Wesselényiekhez – ide is eljuthatott Balassi „maga kezével írt könyv”-ének egyik másolata. Jób János kódexéből ugyanis egyértelműen bizonyítható, hogy a benne lévő Balassi-énekek a költő saját összeállítású gyűjteményére mennek vissza, ha közvetett úton is. És abban sincs semmi meglepő, hogy éppen a Thurzó-udvarban bukkan fel Balassi drámája. Itt ugyanis lehetett némi becse a szerelmi komédiának.

Szenczi Molnár Albert 1612. szeptember 21-én Bicsére érkezett Thurzó hívására, éppen két nappal Thurzó Borbála és Erdődy Kristóf esküvője előtt. Szeptember 22-éről, vagyis az esküvő előestéjéről csak annyit jegyzett fel naplójába, hogy „Comedia visa”, vagyis végignézte az ez alkalommal bemutatott vígjátékot. Joggal gondolhatunk ebből arra, hogy nemcsak Borbála lakodalmát tették szórakoztatóbbá komédia bemutatásával, hanem ez általános gyakorlat lehetett a Thurzó-lányok esküvőin. Az 1612. évi lakodalom alkalmából kiadott rendtartás nem emlékezik meg a színi előadásról, így okunk van feltételezni, hogy 1607-ben Thurzó Judit kézfogójakor is sor került ilyesmire, noha az iratok nem tesznek róla említést. Talán 1607-ben éppen Balassi pásztordrámája került bemutatásra, s Jób János ettől kapott kedvet a darab lemásoltatására? vagy talán a sok száz főnyi vendégsereg társaságában Szenczi Molnár éppen a *Credulus* és Júlia szerelmi történetét nézte végig 1612-ben? Mindez már csak merő találgatás. De annyi bizonyos, hogy a reneszánsz szerelmi komédia a korabeli főúri esküvőkről nem volt száműzve. Erre

vall másik ilyen jellegű ismert emlékünknél, a *Constantinus és Victoria* is. És talán már maga Balassi is gondolt arra, hogy pásztordramáját lakodalmak alkalmával lehet majd bemutatni, hiszen prologusában annyira hangsúlyozza darabjáról, hogy „botránkozást az nem hoz senkinek, mert tisztességes szerelem vagyon benne, oly kegy ki szabad, nem köteles személyek között forog, sem egyéb végre, hanem házasságra”.

De térjünk vissza még egy kicsit a kódex írójához, Fanchali Jób Jánoshoz. Talán ő is írt éneket. Könyvében, a lemásolt énekszövegeket sohasem javítgatja, igazítja. Egyetlen vers esetében látjuk, hogy erősen javítani törekszik a sorokat, rímeket, mintha saját szerzeményét csiszolná. 1604. március 6-án írja be könyvébe ezt az éneket „Bujdosván, fáradván szerelmem képe Elmémben úgy ujol szerelmem színje” kezdettel. Az ének rímei, szótagszámái pontatlanok, ez szintén fogalmazványt gyanít, s ez esetben a versben említett Viola az ő kedvese lehet. Érdekes, hogy ezt követően három olyan más éneket másol le, melyek vagy szintén Violához szólnak, vagy legalább a viola, mint virág előfordul bennük. Ezek között van Balassi „Most adá virágom nekem bokrétáját” kezdetű költeménye is.

Életének további alakulásába is nyújt valami halvány betekintést a kódex. Valószínűleg házasságának élményeként jegyezte fel a 372. lapra: „Uxorem duxi, libertatem perdidi.” Halálára pedig a kódex következő tulajdonosának egy bejegyzése látszik utalni. Ez az új tulajdonos, az V. kéz, a Jób által üresen hagyott lapokra lemásolta csonkán, egy eddig ismeretlen énekszerző, Nyitrai Pál szerelmi énekét, s ezen kívül a kódex első és utolsó lapjára írt néhány feljegyzést. Ezeknél nem árul el nagy önállóságot, mert többnyire Jób egyegy latin idézetét, distichonát írja le újból gondatlan, kapkodó betűivel. Többek között felkeltette a figyelmét a 376. lapon olvasható egyik distichon is: „O Deus omnipotens viculo miserere Simoni Quem mors praeveniens non sinit esse bovem” (Ó mindenható isten, könyörülj ezen a falusi (paraszt), Simonon; akit csak a korai halál nem engedett ökorrré válni). Az új tulajdonos azonban, mikor ezt újra leírta, a *Simoni* név helyett *Joannist* írt. Vajon nem a fiatalon

meghalt derék Jób Jánoson élcelődik? E gúnyolódó örökös után még egy tulajdonos keze nyomát fedezhetjük fel könyvünkön. Fejcsóválvá olvashatta – valamikor a XVII. század derekán – ezt a profán antológiát, mert az első lapra rájegyezte: „Nem kell az öreg embereknek olyan könyv, mert csak példát vesznek az játékra belüle.”

Ezzel lezárult a könyv belső története. Létrejöttében Fanchali Jób Jánosnak volt a döntő része, neki köszönhető, hogy ez a kötet két nép irodalomtörténetének féltett kincsévé vált. Helyes és célszerű ezért, ha a bécsi Nationalbibliothek e kéziratát Fanchali Jób-kódexnek nevezzük ezután.

1958

A MAGYAR KÉSŐRENEZÁNSZ PROBLÉMÁI

Stoicizmus és manierizmus

A magyar későreneszánsz kora a XVII. század első harmada. A magyar művelődés és irodalom igen bonyolult, összetett, átmeneti periódusa ez, amelyben a reneszánsz és humanizmus utolsó nagy eredményei mellett már az ellenreformáció is hódít, s ennek nyomában megjelennek a barokk kultúra és irodalom első nyomai is. A magyar későreneszánsz számos problémájából egy ideológiai és egy művészeti kérdést kívánok kiragadni: a stoicizmust és a manierizmust, mivel véleményem szerint ezek kulcskérdések, melyeken keresztül a kor legfontosabb irodalom- és művelődéstörténeti problémáit meg lehet közelíteni.

A stoikus filozófia, illetve a római kor stoikus íróinak a hatása, tanításaik felújítása és befogadása – miként Európa-szerte – szinte a reneszánsz egész korszaka alatt megfigyelhető Magyarországon. A XV. század végén a hatalomból kiszorított, belső emigrációba kényszerített Váradi Péter kalocsai érsek nagyjértékű humanista epistolái-

ban találunk először határozott stoikus nézeteket, 1522-ben pedig egy magyarországi filológus, Matthaëus Fortunatus már a „princeps bonarum litterarum”-mal, Erasmusszal kél versenyre – nem sikertelenül – Seneca *Quaestiones naturales*ének kiadásával. Erasmus hatása, mely a XVI. századi Magyarországon hatalmas méretű volt, a stoikus írók és tanok népszerűségét is nagyban növelte, s a stoikus etika számos elemét a magyar reformátorok is magukévá tették. A *Dicta Catonis* elnevezésű vulgarizált stoikus erkölcsstanító gyűjtemény 1539 óta, Epiktetos *Enchiridionja* pedig 1585 óta Magyarországon is megjelenik, eleinte csak latinul, de az előbbi 1591-ben már magyar nyelven is. Mindezek a jelenségek – melyek számát tovább szaporíthatnók – nem jelentik azonban azt, mintha a XVI. század vége előtt stoikus irányról lehetne beszélni Magyarországon. Csupán sporadikus mozzanatokról van szó, melyek nem alkotnak rendszert, hanem más filozófiai vagy vallási irányokkal összefonódva, azok elemeiként jelentkeznek. De egészen Justus Lipsius fellépéséig nem lehet újstoikus irányról beszélni Európa más országaiban sem. Miként legutóbb Gerhard Oestreich találóan megállapította, Lipsiusig csak egy látens stoicizmus van, melyet csak a nagy németalföldi humanista kovácsolt világnézeti rendszerré. Meghatározott stoikus irányról Magyarországon is csak az 1590-es évektől kezdve beszélhetünk, amikor egyre többen megismerkednek Justus Lipsius munkáival, és tanításait, illetve annak bizonyos elemeit magukévá, világnézetükké teszik.

Justus Lipsius magyar barátainak, ismerőseinek és magyarországi népszerűségének vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni munkásságának három jól elkülönülő szakaszát. Az első az Európában utazgató, majd Jénában megtelepedő fiatal filológusé, a második a forradalmát és szabadságharcát vívó Hollandia szellemi centrumának, a leydeni egyetemnek nagyhirű tanáré (1579–1591), végül a harmadik a spanyol-jezsuita reakcióhoz pártoló, katolizált löweni professzoré.

Újstoikus gondolatrendszere a leydeni évek terméke s az 1584-ben megjelent *De constantia* tekinthető a későhumanizmus e nagyhatású irányja zászlóbontásának. Ez a könyv a leydeni korszak két

további fontos munkájával, a *Polititorum, sive civilis doctrinae libri*-vel (1589) és levelei első gyűjteményes kiadásával együtt, a németalföldi polgárháború és a vallási küzdelmek szülötte. Lipsius támaszt keres bennük önmaga és embertársai számára a viharos időkben való helytállásra, az emberi méltóság megőrzésére, mivel ezt a biztonságot nem tudta szilárdan a történelmi haladás, a németalföldi forradalom oldalán megtalálni. A spanyolok és a délnémetalföldi reakció elől ő maga is menekülni kényszerült, de északon nem az igaz ügyet, a jövő útját, hanem csak a pusztító polgárháború másik pólusát látta, és végeredményben nem tudta eldönteni, hova is tartozik tulajdonképpen. Ezért dolgozta ki elméletét a *constantia*ról, mely egy erkölcsileg megalapozott életenergia, az ember belső függetlenségét és morális erejét biztosító ellenálló erő a külvilág szorongató, gyöttrő hatásai, nyomása ellen. Ez a stoikus *constantia*-fogalom keresztény vallásos tartalmú, de nem konfesszionális, az embert nemcsak a politikai küzdelmektől, hanem a felekezeti harcoktól és az egyházi dogmáktól is segít távol tartani. Míg az egyes embert, az ország polgárait Lipsius ezzel türelemre, bensőleg helytállásra, de a társadalomban engedelmességre tanítja, addig – ezzel teljes összhangban – *Politiciáját* a fejedelmek, államférfiak és politikusok kézikönyvének szánja. Politikai tanításainak lényege a békére való törekvés a meglévő körülményekkel való megalkuvás alapján, ami az adott társadalmi osztályviszonyok konzerválását, és a politikai ellentétek elsimítását jelenti. Miként Lipsius etikája nem ad helyt a lélek igazi konfliktusainak, hanem azok elkendőzésére törekszik, ugyanúgy a lipsiusi politika a társadalmi és politikai ellentéteket hivatott befedni, s ezáltal biztosítani mind az egyén belső, mind a társadalom külső békéjét. Justus Lipsius e műveinek hallatlanul gyors elterjedését és európai népszerűségét az tette lehetővé, hogy általános igény volt ekkor a nehézségek és az állásfoglalás előli menekülésnek, kitérésnek az elméletére, a mindenfelé dúló társadalmi, politikai és vallási küzdelmeknek valamilyen kompromisszummal való befejezésére, vagy ha ez nem lehetséges, akkor legalább egy olyan ideológiára,

mely az egyes ember számára lehetségessé teszi a csapások elviselését, anélkül hogy a humanizmus alapvető eszményeit teljesen fel kellene adnia.

Egy ilyen kompromisszum azonban mindig csak ideig-óráig lehetséges, mert előbb-utóbb két oldalról is támadásokkal kell szembenézni, s két ellentétes álláspont egyidejű nyomását kell elszenvedni. A hön áhított biztonságérzet így hamar a legnagyobb bizonytalanságba vált át és az ember a látszólag erősebb karjaiba sodródik, a megalkuváson át az árulásig jut el. Erre a legjobb példát maga Justus Lipsius szolgáltatja, aki nem bírván elszenvedni felemás helyzetét 1591-ben katolizált és visszatért a spanyol király hűségére. Stoikus nézeteihez ezután sem lett hűtlen, de törekvése most már kizárólag a stoikus filozófia és a katolikus tanítás összeegyeztetésére irányult, ennek eredménye az élete végén megjelenő *Manuductio ad stoicam philosophiam* (1604) és a *Physiologia stoicorum* (1604). Ezzel voltaképpen saját nagy vívmányát is felszámolta, és a katolikus-jezsuita propaganda eszközévé tette, hiszen a *constantíával* felvértezett stoikus bölcs a kései Lipsius szerint voltaképpen azonos a jó keresztény fogalmával.

Lipsius mindhárom periódusának sok köze van Magyarországhoz. A fiatal, tehetséges filológust a többnyire Németországban és Ausztriában élő legnagyobb magyar humanisták, így Zsámboki János és Dudith András is barátjukká fogadták és támogatták. A kései katolikus Lipsius tanításait pedig a XVII. század közepe óta a jezsuiták terjesztették, s tevékenységük nyomán a magyar barokk irodalomnak egy gazdag keresztény-stoikus ága bontakozott ki, melyről Turóczi-Trostler József nyújtott maradandó értékű összefoglalást. Én most Lipsius élete középső és legértékesebb szakaszának s ekkor írt műveinek magyarországi visszhangjával fogok foglalkozni, melyet a magyar kutatás meglehetősen elhanyagolt. Az írók, politikusok, költők széles csoportjával fogunk találkozni, akik nemcsak az irodalomban és művelődésben, de a magyar politikában is igen nagy szerepet tölthettek be. Stoikus nézeteik kizárólag Lipsius leydeni mű-

veire épülnek, és a kései löweni tanárhoz, a jezsuiták barátjához semmi közük. E csoport munkásságával érdemben egyedül Wittman Tibor nemrég megjelent tanulmánya foglalkozott, de csak egy rész-kérdésre, az államelméletre korlátozva figyelmét.

2

A stoikus Justus Lipsius magyarországi ismeretéről 1589-ből van az első adatunk. Forgách Mihály (1569–1603), egy fiatal humanista műveltségű főúr levéllel kereste fel a nagy leydeni professzort és kérte, hogy tanácsokkal lássa el az életben követendő magatartásra nézve. Lipsius 1589. június 9-én válaszolt, csodálkozásának és örömének adva kifejezést, hogy Mars nemzete, a magyar nép, Pallas ivadékait sem nélkülözi, és kijelenti, hogy ha a nemesek közül sokan követnék példáját, békésebb korszak következne. Legfőbb tanácsként ezt írja: „Elsőnek foglalkozzál az irodalom és a bölcsesség tanulmányozásával, majd azután a haza ügyeivel, s tedd ezáltal nyilvánvalóvá, mekkora különbség van a tanult és művelt nemesek és amazok között, akik nem dicsekedhetnek más kiválósággal, mint az őseikével.” A humanista „vera nobilitas” elvének e hangoztatása után, éppen megjelenő művére (a *Politica*) utal, melyet az állam vezetői számára írt, miután a nemesek feladata az uralkodás és a parancsolás, a népe pedig az engedelmesség. A levélben foglaltak nemcsak a fiatal Forgách, de sok más főúr és nemes számára is amolyan normává lettek. Lipsius levelét sokan megismerhették epistolariumának kiadásából, s népszerűségére jellemző, hogy Bocatius János, a századforduló legismertebb magyarországi latin költője, versbe is átköltötte.

1592-ből, a magyar Lipsius-tanítványok legjelesebbjének, egyben a magyar későreneszánsz legjobb költőjének, a fiatal Rimay Jánosnak leveléből már a németalföldi mester kiterjedt kultuszáról ol-

vashatunk. Ez a levél arra is fényt derít, mi vonzotta a humanista műveltségű magyar főurakat és nemeseket Lipsiushoz. Egyrészt a tudásszomj, a nagy tudással való szellemi kapcsolat varázsa: „Az én fő óhajom ebben az életben – írja neki –, hogy megismerkedjem oly férfiakkal, akik valami fényt árasztanak szellemükkel és írásaikkal, akiknek sorában te a legmagasabban állasz, s ezért joggal ölelem fel szeretetedet és becsülöm igen nagyra.” Másrészt életkörülményei juttatták el a stoikus gondolkodóhoz, mert a török miatt lakóhelyéről elűzve és vagyonától megfosztva, Lipsius válogatott leveleinek első centuriája segítette hozzá, hogy a világi és testi javak helyett a lelkiakkal pótolja a nemesi mivoltában esett kárt. A *Centuria* azután – folytatja – felgyújtotta benne a *De constantia* megismerésének állhatatos kívánságát és sikerült is azt nemsokára a kor egyik tekintélyes magyar főuratól Melith Istvántól („summo litteratorum fautore”) a *Politica*val együtt megkapnia. Ettől kezdve úgy érzi, hogy egész életét neki, Lipsiusnak köszönheti. Kiderül Rimay leveléből, hogy jól van értesülve a *Politica* körül zajló vitákról, a Lipsiust ért támadásokról; mindez – három évvel a könyv megjelenése után – arról tanúskodik, hogy Justus Lipsius magyarországi recepciója igen gyorsan ment végbe. Ezt bizonyítja híveinek növekvő száma is. A már említett Forgách Mihályon és Melith Istvánon kívül Rimay még Forgách Imrét, az előbbinek nagybátyját és a strassburgi tanulmányairól éppen hazatért Révai Péter grófot (1568–1622) említi mint „a mi csoportunkból” valókat. A fiatal magyar író végül részletesen beszámol mesterének a magyarországi török harcok legfrissebb eseményeiről, úgy érezve, hogy hazafias missziót teljesít, ha a tudós világ fejedelmét hazája állapotáról informálja.

Ha a stoikus Justus Lipsius első magyar híveinek névsorát nézzük, csupa főúrral találkozunk, kivéve a nemes Rimayt, aki azonban a legnagyobb főnemesi családok szolgálatában állt, és a polgár Bocattius Jánost, ez idő tájt eperjesi iskolaigazgatót, aki azonban a leg-hatalmasabb főurak állandó támogatását élvezte, s segítségükkel később Kassa polgármestere lesz, és nemesi rangot is kap. Magyarországon tehát a főúri osztály volt a legérzékenyebb Lipsius tanítá-

saira, melyek eredetileg a nyugat-európai polgári fejlődés talaján keletkeztek. De miként a gazdag patricius polgárságot, illetve ennek bizonyos válságát és ingadozását képviselő s kifejező Lipsius a maga újstoikus filozófiájával e válságból keresett valami látszólagos kivezető utat, ugyanígy – más, elmaradottabb társadalmi körülmények közepette – Magyarországon a főnemesség a stoicizmusban szintén megtalálhatta a maga megalkuvásra hajló válságideológiáját. Egyébként gyakori tünet, hogy egyes jelenségek és irányzatok, melyek a nyugat- és dél-európai országokban a polgári fejlődés eredményei és a polgári osztályérdekek kifejezői, Magyarországon a feudális fejlődés bizonyos szakaszához kapcsolódnak.

A századforduló évtizedeinek magyar főurai, a XVI. század derekán vetették meg gazdagságuk, óriási vagyonuk alapját. A középkori magyar birodalom összeomlása, a török hódítás kezdete és Erdély különválása óta évtizedekig általános zűrzavar volt az országban, mely lehetővé tette, hogy új családok törjenek az éltre, és rövid idő alatt hatalmas birtokok uraivá váljanak. A birtokszerzés eszköze ekkor a nyílt rablás, az egyházi vagyon szekularizációja, az ellenkirályok közötti manőverezés. De ugyanezek a főurak egyúttal küzdenek a török hódítók ellen is, s nem egy közülük páratlan hősiességről tesz tanúságot. Birtokaik érdekében mindenki ellen harcolnak, erkölcsi gátlásaik nincsenek, nem a stoikusok, hanem Machiavelli műveit hordják a zsebükben. Nemcsak a vagyonra, hanem az új reneszánsz műveltségre is mohón rávetik magukat; nemcsak felhalmozni akarják a gazdagságot, hanem azt magas szinten élvezni is. Közülük került ki, ezt a féktelen típust képviselő, a magyar reneszánsz legnagyobb költője, Balassi Bálint is.

A század végére azonban a viszonyok már megváltoztak, a fejedelmi hatalom Magyarországon is és Erdélyben is megszilárdult, a rablólovagok kora lejárt. A konszolidáltabb viszonyok között élő új nemzedék már nem rablással, hanem jobb és célszerűbb termeléssel; nem a parasztok brutális kifosztása útján, hanem törvényes és patriarkális keretek között történő, de egyre tervszerűbb és kíméletlenebb kizsákmányolással igyekszik vagyonát tovább növelni. A XVI.

század viharaiban nagy modern árutermelő gazdaságok alakultak ki, majorsági gazdálkodással, a főurak által irányított kiterjedt kereskedelemmel, s ennek további fejlődéséhez, virágzásához békére és biztonságra volt szükség. Ezt fenyegette veszély 1590 táján. Rimay János találóan írja említett levelében, hogy az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban. Újabb nagy török háború árnya fenyeget, s Rimay éppen ennek első jeleiről számol be riadtan mesterének. Az új török háború persze csak a főurak egy része szemében volt aggasztó; sokan, s eleinte a többség nagy győzelmeket, s a töröktől régen elfoglalt területeik visszaszerzését remélte. Jellemző, hogy az első Lipsius-rajongók éppen olyanokból tevődtek össze, akik távol voltak a katonai, vitézi élettől, pedig ekkor még ez volt az általános életforma a magyar főúri-nemesi körökben.

Az ún. tizenöt éves háború 1593-ban az általános reménykedés jegyében indult, s az első idők a keresztény fegyverek győzelmét hozták. Változatos események után azonban egyre inkább a nagy vereségek, kudarcok jellemezték ezt a háborút, s közben a portyázó török és tatár csapatok az ország meg nem szállt részeit is kifosztották, felperzselték. De nemcsak az ellenség, hanem a segítség, a császári csapatok is versengve rabolták az országot, s egyre engesztelhetlenebb gyűlölet kezdett kifejlődni a magyar és az idegen katonaság között. Sokaknak eszébe juthatott ekkor, amit Lipsius írt a külföldi csapatokról *Politica*jában. Ő kerülendőnek tartja ezeket, s legfeljebb kisebb mértékben segítségképpen látja őket hasznosaknak. Magyarországon viszont ekkor idegen kézben volt a legfelsőbb katonai vezetés is, mely az országot nem megvédeni, vagy felszabadítani akarta, hanem csak hadszíntérnek tekintette a bécsi politikai törekvések érdekében. Azok a magyar főnemesek, akik még a török-magyar harcok veteránjai közül kerültek ki, s ízig-vérig katonák voltak, egymás után haltak meg a háború éve alatt, mint Homonnay István, Zrínyi György, Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós, a győri hős. A költő Balassi Bálint, és öccse, Ferenc, pedig még a háború elején harcban veszítették életüket. A többiek vagy eleve nem szívesen ka-

tonáskodtak, vagy az idegen vezetés miatt kiábrándulva, mellőzve visszavonultak.

Mindezt betetőzték Rudolf császárnak és kormányának erősödő abszolutisztikus tendenciái. Bécs régóta arra törekedett, hogy a magyar királyságot mennél jobban bekebelezze a Habsburg-birodalomba. A tizenöt éves háború során, amikor az országban a császári katonaság volt a korlátlan úr, kiváló alkalom nyílt erre. Támaszkodva a Habsburg-uralomnak elkötelezett magyar katolikus főpapságra, egyre határozottabb törekvések indultak a magyar főnemesség gazdasági és politikai hatalmának megtörésére, mivel az ország teljes alávetésének elsősorban ők álltak útjában. Egymás után indítottak hamis pöröket a legnagyobb birtokosok ellen, hogy ürügyet találhasanak birtokaik kisajátítására, őket magukat menekülésre kényszerítve. Nemcsak a politikai és katonai vezetésből szorult tehát ki a magyar főnemesség jelentős része, nemcsak újabb területeket nem tudott szerezni, de meglévő gazdasági bázisa is végveszélybe került, és egyelőre semmi megoldást nem láthatott. S mivel a Habsburg-hatalom a katolikus ellenreformációra épített, s azt minden erejével támogatta, a túlnyomó többségében protestáns uralkodóosztály valóságában is fenyegette volt.

Ilyen körülmények között valóságos gyógyító írként hatott a lipsiusi stoicizmus, melyet úgyis sokan ismertek már. A humanista kultúra ekkorra már sokkal jobban áthatotta a magyar nemességet, semhogy a vallás pusztán, önmagában elég támaszt adhatott volna, s ezért akadálytalanul áramolhatott be ezekben az években a lelkekbe a *De constantia* tanítása. Soha sem volt még ennyire szükség a *constantia*ra, azaz az állhatatosságra, mint ekkor. Nem csodálható, hogy a stoicizmus rohamos terjedésének lehetünk tanúi az 1590-es években és az 1600-as évek elején.

Nincs itt arra lehetőség, hogy teljes mélységében és kiterjedtségében bemutassam az újstoicizmus szerteáramlását. Csupán néhány jelentős képviselőjének az említésére szorítkozom. Az idősebb nemzedék tagjait, az 1594-ben meghalt Balassi Bálint kortársait kell előbb említeni. Ők nem ifjúi hévvel, a világnézeti és műveltségi tájékozó-

dás során, hanem idősebb korukra, a rájuk nehezedő gondok, az üldöztetés, az elszigeteltség folytán lettek a stoicizmus hívei. Nem is biztos, hogy közvetlenül Justus Lipsius műveinek ismeretére támaszkodtak, lehet, hogy csak a magyar Lipsius-tanítványok közvetítették a *constantia* eszményét hozzájuk. Közéjük tartozik Ecsedi Báthory István országbíró (1555–1605), aki Kelet-Magyarországon szinte egy tartománynak beillő területet mondhatott magáénak. Buzgó kálvinista, az egyházi irodalom, az 1590-ben megjelent első teljes bibliafordítás nagy mecénása, akinek ecsedi várában a humanista műveltség is otthonra talált. Ő maga csak vallásos műveket írt, s a század végéig nincs is semmi nyoma, hogy a stoicizmussal kapcsolata lenne. Legjelentősebb írásában, az 1600-as évek elején befejezett szubjektív hangú és lírai önvallomás-jellegű imádsággyűjteményében azonban már bőven találkozunk a stoikus eszmék hatásával. A közélettől visszavonuló, elmélkedő, kontemplatív hajlamú főúr egyébként is szinte predestinálva volt az újstoicizmus befogadására, s ha tekintetbe vesszük, hogy a Lipsius műveit kölcsönző már említett Melich István közeli rokona, a legmozgékonyabb Lipsius-rajongó Rimay János pedig egy ideig a titkára volt, akkor ezt még inkább természetesnek tekinthetjük. Mikor pedig 1603-ban udvarába került prédikátornak a buzgó stoikus Ceglédi János, Ecsed a magyarországi stoicizmus egyik fészkévé vált, s ezt a jellegét Báthory halála után is évtizedekig megőrizte. A kor egy másik nagyhatalmú és az egyik legfejlettebb gazdasággal rendelkező főurat, Illésházy Istvánt (1541–1609) az üldöztetés hozta közel a stoicizmushoz. Éppen ő volt az első a Rudolf udvara által megtámadott és perbefogott főurak sorában, s 1603-ban sikerült is őt fej- és jószágvesztésre ítéltetni. Az ítélet elől Lengyelországba menekülve írta a magyar reneszánsz líra egyik kiemelkedő alkotását, amelynek címéül is egy ismert stoikus jelmondatot választott: *Ferendum et sperandum*. Ez a vers a lipsiusi *constantia* egyik legszebb lírai kifejeződése a magyar irodalomban. Nincsenek ugyan közvetlen adataink a XVII. század eleji magyar politikában rövidesen oly nagy szerepet játszó s a legfényesebb főúri reneszánsz udvart fenntartó Thurzó Györgynek (1567–1616) a

stoicizmussal való szorosabb kapcsolatáról, de nem lehet véletlen, hogy Rimay János az 1600-as évek elején az ő szolgálatába szegődött, s Lipsius szellemében levelezett vele.

Az eddig említettek elsősorban politikusok, akiket az újstoicizmus szelleme inkább csak megérintett. Az igazi képviselői ennek az irányynak a már előzőleg is felsorolt Forgách Mihály, Révai Péter, Rimay, Bocatius és kortársaik, barátaik. Köztük van Kátai Mihály (†1607) gazdag középnemes, aki Melith István környezetéhez tartozott annak haláláig, s Bocatiushoz is kapcsolatok fűzték, és akit Rimay 1595-ben Forgách Mihály és Révai Péter mellett Pallas egyik legkitűnőbb magyar ivadéknak nevezett. Melith István neveltje volt Petki János (1572–1612) is, az erdélyi stoikusok legjelesebbike, a magyar későrenezánsz költészet egyik közepes színvonalú, de érdekes alakja. Szoros barátság fűzte Kátaihoz, és az ő körükhöz tartozott Petki sógora, az alacsony sorból a főnemesi osztályba feltörő Péchi Simon (†1642), aki később a szombatosok vezére lett. Az újstoikus eszmék híve egy katolikus főpap, Náprághi Demeter (1556–1619) is, aki – bár fontos pozíciókat töltött be a Habsburg-udvarnál, s egészen a kalocsai érseki székiig emelkedett – élesen elkülönült a magas klerusnak az ellenreformációt erőltető, jezsuitákra építő türelmetlen többségétől. Rimay Erdélyben ismerkedett meg vele az 1590-es években, s egyik hozzá intézett ékes retorikával írott levelében a lipsiusi filozófia szellemében panasolja el bajait, barátja megértésére számítva, hiszen mindketten „ugyanazon egy orvosnak és bajnoknak Epictetusnak írásával is gyámolgatjuk életünket és reménységünket”.

A nevek további felsorolása helyett még arra utalok, hogy a stoikus eszmék hatását a századforduló éveinek szinte minden főúri-nemesi eredetű irodalmi munkájában felismerhetjük, s alig találunk olyan korabeli főúri vagy nemesi könyvtárt, melyből Justus Lipsius művei és a római stoikus írók hiányoznának. Bátran mondhatjuk, hogy az újstoicizmusban a magyar feudális uralkodóosztály nagy része a számára megfelelő ideológiát találta meg és tette magáévá a XVII. század legelején. Lényegében ehhez az osztályhoz kapcsoló-

dik a legtejeltebb városok patrícius rétege is, valamint a főurak udvari prédikátorai, akik természetesen uraik érdekeit képviselték s hozzájuk igazodtak.

Íme, együtt van az a társadalmi kör, mely a lipsiusi újstoicizmust Magyarországon befogadta. Találunk benne alacsony származású, nem nemes eredetű személyeket is, mint Péchi Simon, vagy Bocatius – nem okozott ez nehézséget, hiszen a magyar stoikusok is a *vera nobilitas* elvén álltak, nem az ősökben, de a vitézi tettekben, s még inkább a tudományban látták a nemesség fedezetét. Bocatius nem is mulasztotta el verseiben népszerűsíteni az igazi nemesség eszméjét. Egy másik szembevetendő jelenség, hogy a legkülönbözőbb vallású személyek találtak közös ideológiai alapot Lipsius tanításában, szinte dokumentálva a flamand humanista elméletének interkonfesszionális jellegét. Katolikusok, reformátusok, evangélikusok és unitáriusok egyaránt vannak közöttük, és a felekezeti különbség nem zavarja meg összetartozásukat és barátságukat. Nem jelenti ez – miként Lipsiusnál sem – a tolerancia elvi álláspontját, de annyit igen, hogy a vallási ellentéteket nem tekintik áthidalhatatlannak, s hogy a vallásüldözést elítélik, legalábbis a szellemi arisztokrácián belül. Bocatius János meg is fogalmazta egyik versében a stoikus közvélemény álláspontját ebben a kérdésben: a tudománnyal foglalkozók, a tudósok (értsd: a stoikus humanisták) világában lényegtelen, hogy kinek mi a vallása.

Bármennyire is támaszt és biztonságot kerestek azonban a magyar főurak és híveik a stoikus *constantia* eszméjében, Rudolf kormányának kíméletlen intézkedései, az ellenreformáció erőszakosságai, valamint a császári hadvezérek, Basta és Belgioioso magyarországi és erdélyi rémuralma annyira tűrhetetlenné vált, hogy egy fordulatba kellett vetniük reményüket. Ez 1604-ben be is következett.

Ebben az esztendőben indult meg a magyarság első Habsburgellenes szabadságharca Bocskay István vezetésével. Bocskay nem tartozott a stoikusok közé, legalábbis semmi adatunk sincs erre. Ő gyakorlati politikus, ösztönös machiavellista, aki az 1590-es években nagy szolgálatokat tett Báthori Zsigmondnak azzal, hogy segí-

tett a fejedelmi hatalmat megerősíteni, hóhérekre juttatva az erdélyi főnemesség vezető képviselőit. Bár a Habsburgok szilárd híve volt, a prágai udvar a magyar főurak ellen meginduló hajsza keretében ő rá is kivetette hálóját, s őt is áldozatul szemelte ki. De míg Illésházy elmenekült, Bocskay fegyverrel állt ellen, váratlan szövetségeseket találva a hajdúkban. A *hajdú* a török harcok viharában kialakult sajátos társadalmi típus: a harcok, hódítások, pusztítások során otthontalanná vált bujdosókat, kóbor katonákat neveztek így. Nehezen fegyelmezhető, a jó zsoldért bárhova elszegődő szabadcsapatokat alkottak, állandóan gyarapodva szökött jobbággyokkal, birtokaikat elvesztett kisnemesekkel, a szorosabb fegyelmet megunó katonákkal. 1604-ben a magyar hajdúk a császári hadvezérek zsoldjában voltak, de elégedetlenek lévén helyzetükkel, s maguk is gyűlölve az idegen katonákat, örömmel fogtak össze Bocskayval, aki számukra földet és kiváltságokat ígért.

Bocskay hajdúseregei rövid idő alatt elárasztották az ország nagy részét és sorozatos csapásokat mértek a császári katonaságra. És most egy igen érdekes jelenségnek lehetünk tanúi: a stoikus világszemlélet hívei, akik elvi ellenségei minden polgárháborúnak, s különösen ha az a néptömegek aktivizálódásával jár együtt, és rettegnek a zűrzavartól, a felfordulástól – most részben azonnal, részben rövidebb-hosszabb tétovázás után a szabadságharc oldalára álltak. Belőlük tevődött ki a felkelés politikai vezérkara is. Bár a szabadságharc egyik céljával Bocskay a protestáns vallásszabadság sérelmeinek megszüntetését jelölte meg, nem felekezeti szempontok szerint alakult ki a vezető gárda, hanem a stoikus kör legjelentékenyebb tagjaiból. Kancellárja a katolikus Kátai lett, titkárai pedig az evangélikus Rimay János és az unitárius Péchi Simon. Székvárosául Kassát jelölte ki, ahol Bocatius volt a polgármester, egyik udvari papjával pedig az ecsedi református udvar stoikus prédikátorát, Ceglédi Jánost választotta. Erdélyt Petki János hódoltatta Bocskay mellé, diplomáciájának főirányítója pedig az emigrációból hazatérő Illésházy lett.

Az Erdély és Magyarország fejedelmévé választott Bocskay ha-

talma különös ellentmondáson nyugodott. Katonai erejét a hajdúk biztosították, akik a feudális osztállyal szemben barátságatlan magatartást tanúsítottak, vagy egyenesen gyűlölettel viseltettek, s a harcok közben nem kímélték a főurak és birtokos nemesek gazdaságait, kastélyait. Fejedelemségének társadalmi bázisa azonban nem lehetett más, mint a hajdúktól rettegő feudális uralkodó osztály, melyet közvetlen környezetében a stoikusok képviseltek. Ez a helyzet erős feszültséget eredményezett, mert míg Bocskay és hajdúi a győzelmet, a stoikus politikusok a minél előbbi békét és rendet, a Habsburgokkal való megegyezést keresték, Bocskay politikai és katonai sikerei folytán, kedvező lehetőséget láttak végre arra, hogy a feudális nagybirtok további felvirágzása érdekében előnyös kompromisszum jöjjön létre. Míg a nagy megpróbáltatások idején a *De constantia*, úgy most Lipsius *Politica*-ja tett jó szolgálatot, most ennek ismeretét kamatoztathatták. A Habsburgokkal való megegyezésnek, a szabadságharc legfőbb célkitűzései feladásának, jellemző módon éppen az az Illésházy volt a legtudatosabb képviselője, akit néhány évvel ezelőtt az aulikus körök még fővesztésre ítélték. A Bocskay bizalmas iratait szerkesztő Rimay is nem annyira urát, mint inkább Illésházyt szolgálja, az ő kezére játszik. Illésházy vezeti a béketárgyalásokat, melyen a királyt az ugyanehez a körhöz tartozó Thurzó György képviseli, aki megmaradt a király hűségén. Nem volt nehéz megegyezniök, hiszen egyazon osztályérdekeket képviseltek, ugyanazt az előnyös kompromisszumot kívánták mindketten. Annál nehezebb dolguk volt Bocskayval, aki ragaszkodott Erdély függetlenségének elismeréséhez és a hajdúknak tett ígéretei beváltásához. Végül Bocskay, aki az erőviszonyokat helyesen felmérve csak olyan követeléseket támasztott, melyeknek érvényét lehetett szerezni, elérte célját, s Erdély új státusának biztosításával, valamint a földhöz juttatott szervezett hajdúközösségekkel olyan gátakat emelt a Habsburg-törekvések elé, melyek változó sikerrel egy évszázadig késleltették Magyarország teljes alávetését. Hogy nem tehetett többet a függetlenség érdekében, azt stoikus híveinek, illetve a magyar főnemesség osztálypolitikájának köszönhetette.

Hogy mennyire a stoikus szemlélet keretén belül gondolkodott Bocskay környezete, azt kancellárjának, Kátai Mihálynak a sorsa érdekesen tanúsítja. 1606-ban azzal vádolták őt, hogy összejátszik a Habsburgokkal, és hogy Bocskayt megmérgezte. Máig sem sikerült eldönteni, hogy ez a vád igaz-e, s hogy mi volt a háttérben. Tény azonban, hogy Bocskay börtönbe záratta, halála után pedig hívei felkoncolták. Kátai tényleges, vagy csak vélt árulása a korabeli aktuális költészet felkapott témája lett, s e versek egyikét ismeretlen szerzője, aki azonban a stoikus körhöz tartozhatott, mintegy Kátai gyónásaként fogalmazta meg. A már halott áruló így vall mindjárt verse elején: „Az Epicurusnak voltam tanítója; Bacchusnak, Venusnak, Voluptasnak fia.” Íme: Rimay, Petki és a többiek jó barátját, mihelyt kivetették maguk közül, amolyan ellenstoikusnak állították be, aki a stoikus bölcsék helyett Epikuros, a stoikus Virtus helyett pedig a Voluptas táborába szegődött.

A szabadságharcot s egyúttal a másfél évtizede dúló háborút az 1606-ban megkötött bécsi béke zárta le, melyet a törökkel való békekötés is követett. Néhány héttel később meghalt Bocskay, s ezután Magyarország és Erdély erősen különvált: fejlődésük a továbbiakban egyre jelentékenyebb különbségeket mutatott. Ezért a stoikus irány további tárgyalását külön kell választanunk, mert egészen eltérően alakult a magyar újstoikusok és tanáik sorsa a Habsburgokhoz tartozó királyi országrészen, mint az önálló Erdélyben.

A feudális uralkodó osztály a királyi Magyarországon nem örvendhetett azonnal a létrejött békének, mert Rudolf császár és környezete nem volt hajlandó azt megerősíteni és elfogadni. A bécsi békét előkészítő Illésházy és Thurzó ekkor széles látókörű politikusoknak bizonyultak, s sikerült elérniök Rudolf letételét és öccsének,

Mátyásnak, a trónraemelését, aki azután a bécsi békét és a magyar rendek abban biztosított jogait elismerte, az 1608. évi országgyűlés pedig mindezt szentesítette. Adatok hiányában nem tudjuk, hogy Illésházy és Thurzó olvasta-e Lipsius *Politicáját*, de ha nem is az ott lefektetett elvek képezték cselekvésük vezérfonalát, az meggyezett a lipsiusi kívánalmakkal. Ha tetteiket és politikájukat osztályérdekeik diktálták is, az ezekből következő politikai gyakorlat objektíve teljesen megfelelt azoknak a normáknak, melyeket Justus Lipsius az államférfiaknak ajánlott. De főként maga az eredmény, az 1608 utáni statusquo, lehetett valósággal iskolapéldája az ellentéteket elfedő, a lehetőségeket okosan kihasználó, megalkuvó lipsiusi politikának. Mi volt ennek a statusquónak a lényege? A független Erdély léte és katonai ereje lehetetlenné tette a Habsburg-centralizáció további erőteljes és erőszakos kiépítését a magyar rendek rovására; másrészt a királynak kellett vállalnia a török elleni védővonal fenntartását, s egyúttal a királyi hatalom biztosította a feudális rendet, fékentangotta a hajdúkat, s lehetetlenné tette a néptömegek ellenállását. Így a Habsburgokat Erdéllyel, a népet a Habsburg-hatalommal sakkban tartva, az árutermelő-robotoltató nagybirtok gazdasági érdekei szabadon érvényesülhettek, és a magyar főurak nyugodtan gazdagodhattak.

A főúri osztály, illetve az említett kompromisszumban érdekelt más rétegek siettek elméletileg is igazolni az 1608 után kialakult helyzet helyességét, jogosságát. Az így keletkező államelméleti irodalom művelői között találjuk Révai Pétert (*De sacrae coronae Regni Hungariae ortu, 1613*), akinek nevével már a legelső magyar Lipsius-tanítványok sorában is találkoztunk. A nemesség képviselője és a nemesség államalkotó szerepét hangsúlyozza Frisowitz Boldizsár (*De virtute principis, 1625*). A nemességnek hódoló patricius polgárság részéről pedig Lackner Kristóf soproni polgármester szóval meg több munkájával is, valamint Schödel Márton előkelő pozsonyi polgár (*Disquisitio historico-politica de regno Hungariae, 1629*). A magyar államtudomány e korai képviselőinek szemmel láthatóan Justus Lipsius a vezérlő csillaga. Műveik tele vannak tőle

vett idézetekkel és a végső fokon Machiavellire visszanyúló, de Lipsius által is alkalmazott és továbbfejlesztett módszerrel a történelem anyagából vezetik le elméleti következtetéseiket s a politika szabályait.

A most említett csoportból külön is ki kell emelnünk a magyarországi későhumanizmus egyik rokonszenves alakját, a soproni Lackner Kristófot (1571–1631). Bár nem kapcsolódik olyan szorosan Lipsius tanításaihoz, mint a többiek, egész munkásságát áthatja az újstoikus eszmevilág és a jó fejedelemre vonatkozó fejtegetéseiben szemmel láthatóan az Illésházyék által trónra segített II. Mátyás biztosítékokkal megkötött kormányzata az ideál. Jellemző, hogy *Coronae Hungariae emblematica descriptio* (1613) című munkáját Thurzó György nádornak, a *Maiestatis Hungariae Aquila* (1617) címűt pedig Náprághi Demeter érseknek ajánlotta, vagyis olyan vezető férfiaknak, akik a stoikus irány tevékeny tagjai, illetve az 1608-ban létrejött kompromisszum megalkotói. *Cura Regia* (1616) című művében drámai dialógus formájában is kifejtette a kormányzásra és az uralkodó nevelésére vonatkozó nézeteit. Felleptet itt katonákat, akik a fegyverek fontosságát hirdetik, s velük szemben mint helyes álláspontot a királyi gyermekeknek a *studium* és a *sapientia* jegyében való nevelésének programját mondatja el. Nem a fegyver és a katonáskodás, de a tudomány ismerete tesz valakit jó államférfivá: ezt az elvet hangoztatta már maga Justus Lipsius is 1589-ben Forgách Mihálynak írt levelében, a magyar újstoicizmus e programadó írásában. Ez az államelméleti irodalom Lipsius politikai tanaiból nem az abszolutizmus irányába mutatokat emeli ki, hanem azokat, melyek az uralkodó és a rendek valamely egyensúlyának, kölcsönös korlátozásának igazolására alkalmasak. A lipsiusi politikának általában a társadalom és a politikai erők egyensúlyára való törekvés a lényege, s ezért kissé egyoldalú Gerhardt Oestreich nemrég kifejtett álláspontja, melyben Justus Lipsiust túl egyértelműen az abszolutizmus teoretikusaként mutatja be. Mindenesetre a magyar példa azt mutatja, hogy Lipsiusból nemcsak az abszolutizmust, de egy abszolutizmusellenes rendi politikát is lehetett elméletileg igazolni, ha ennek

lényege a társadalom egyensúlyának fenntartása, az adott osztályviszonyok konzerválása.

A magyarországi stoicizmus további sorsát a feudális uralkodó osztály s ezen belül elsősorban a főnemesség érdekeinek alakulása határozta meg. A Habsburg-udvarral kötött sikeres kompromisszum meglévin, a főnemesség érdeke most már az volt, hogy mennél szorosabb kapcsolatot építsen ki a jogait nem csorbító uralkodókkal, s azok legszilárdabb hívével, a katolikus főpapsággal. Ezzel párhuzamosan kezdett elégtelenné válni a válság és a bizonytalanság stoikus ideológiája, s a főnemesség új előnyös helyzetének megfelelően, a mennél szilárdabb, egyértelműbb ideológiai alap iránt keletkezett igény. Ezt szolgáltatta az ellenreformáció. A stoikus filozófia amúgy is kissé közömbössé tett a felekezeti kérdésben, s így könnyű terep kínálkozott a jezsuita agitáció számára. Az ellenreformáció vetése az újstoicizmus által felszántott talajon ért be. A királyi Magyarországon így vált az újstoicizmus átmenetté az ellenreformációhoz.

Ez a folyamat persze nem ment egyszerre és zökkenők nélkül. A II. Mátyást felváltó II. Ferdinánd erősebb központosító és ellenreformációs törekvései ismét kihívták a rendek ellenállását, s 1619-ben a Habsburgok ellen új függetlenségi háborút indító Bethlen Gábor erdélyi fejedelem oldalára állt az uralkodó osztály jelentékeny része. Az egykor Bocskay udvarában szereplő stoikusok közül azokat, akik még életben vannak, ott találjuk a fejedelem oldalán, így Bocatius Jánost, aki Bethlen udvari *historicus*a lesz, de 1621-ben már meghal, és Rimay Jánost, aki fontos diplomáciai feladatokra kap megbízást. Ez azonban csak rövid ideig tartó közjáték, az 1622. évi nikolsburgi béke újra biztosítja a rendek jogait, s ezután az uralkodó osztály többsége már szilárdan kitart a király oldalán Bethlen későbbi hadjáratai idején is. Rimay is ezt az utat követi, s rövidesen már amiatt kell panaszkodnia, hogy Bethlen csapatai 1624-ben nemesi udvarházát s benne nagyértékű könyvtárát feldúlták, úgyhogy csak 131 könyve maradt meg. Vajon Justus Lipsius művei, melyeket több mint harminc évvel korábban Melith Istvántól örökölt, megmaradtak-e?

A stoikus magatartás és filozófia mellett mindenestre ő tart ki a legtovább, egészen 1631-ben bekövetkezett haláláig. Sőt úgy látszik, hogy a főúri udvarokból a falusi udvarházakba visszavonuló nemesség között egész kis stoikus irodalmi köre van, ahol kézről kézre járnak írásai: vallásos-stoikus elmélkedései és a stoikus erkölcsi eszményeket hirdető versei. Mindvégig megmarad protestáns hitében is, de azért igen jó kapcsolatokat tart fenn katolikus vezető férfiakkal, mint Balásfi Tamás püspökkel, az ellenreformáció egyik legdurvább polémikusával, Ferenczffy Lőrinc királyi titkárral, a katolikus irodalom mecénásával és magával Pázmány Péter érsekkel, a magyar ellenreformáció vezérével is, akivel 1626-ban Lipsius tanításairól levelez.

A leydeni korszak Justus Lipsius-ának magyarországi hatásában van még egy utójáték. Már a következő korszakban, Zrínyi Miklós, a soha meg nem valósult magyar abszolutizmus nagy teoretikusa, idézi többször a *Polititorum librit*, s azt egyenesen „aranyas könyvecské”-nek nevezi. De ő már nem a korábbi magyar stoikusok nyomdokain halad, ő Justus Lipsiusnak éppen az abszolutizmus irányába ható nézeteit fogadja rokonszenvvel.

4

Egészen másképpen alakult a stoicizmus sorsa Bocskay után Erdélyben. Itt magyar fejedelmek uralkodtak, akik szükségképpen centralizációra és hatalmuk erősítésére törekedtek s ez a törekvésük összeütközésbe került a Bocskay-párti stoikusok politikai elképzeléseivel. Az ellentét Báthori Gábor fejedelem (1608–1613) alatt robbant ki, akinek egész egyénisége egyenes ellentéte volt a stoikus magatartásnak, a lipsiusi erényes fejedelem ideáljának. Báthori mintha a quattrocento olasz kisfejedelmeinek, vagy a XVI. század magyar birtokszerző nagyurainak itt felejtett kései utóda lenne. Tem-

peramentumos, ellentmondást nem tűrő, színes egyéniség, akit erőszakosságai és szoknyakalandjai is hírhedtté tettek. Kiváló tulajdonságok, mint gyors és határozott elhatározókézség és személyes bátorság – nem hiányoztak belőle, de nem volt nagy koncepciójú politikus, és főként nem értett a Machiavelli óta már félig-meddig tudományos megfontolásokra épülő modern újkori politikához. Öt-éves uralkodásának időszakát – a fejedelem több egészséges törekvése ellenére – a stoikusok joggal érezhették a zsarnokság és a zűrzavar korszakának.

Mindenekelőtt az erdélyi vezető stoikus, Petki János gondolkodott így. Az időközben kancellári tisztségre emelkedett költő-politikus Báthori fejedelemmé választása után rögtön tünetőleg lemondott. Majd ugyanabban az évben – alig rejthető célzatossággal – megírta a *Virtus és Voluptas vetélkedése* c. hosszabb verses certamenét. Ez a művészileg egyébként nem kiemelkedő mű, a magyar újstoikus irodalom egyik legjellegzetesebb alkotása. A *Hercules a válaszüton* címen ismert antik történetnek azt a feldolgozását vette alapul, amely az ifjú Scipio álmaként Silius Italicus erősen stoikus szellemű *Punicájában* olvasható. A későantik irodalom e termékeire egyébként a XVII. század fordulóján éppen Lipsius barátja, Daniel Heinsius hívta fel a figyelmet *Punica*-kiadásával. Petki verszetében mindaz, amit Voluptas a maga érdekében, illetve a Virtus vetélytársa ellen elmond, mintha csak az ifjú Báthori Gábor fejedelem testére volna szabva. Végeredményben Báthorival és híveivel szemben emeli magasra a stoikus Virtus eszményét, felszólítva az erdélyi nemesi fiatalságot, hogy ennek seregébe álljon, és a tanulással, a tudománnyal foglalkozzék.

Nem csodálható, hogy a különböző erdélyi feudális csoportok által Báthori ellen szőtt összeesküvések résztvevői között ott találjuk az erdélyi stoikusokat is, s hogy előbb-utóbb a fejedelem csaknem mindegyikükkel leszámolt. Hogy csak a fontosabbakat említsem: Thordai Jánost, akiben minden valószínűség szerint Epiktetos *Enchiridionjának* első magyar fordítóját kell tisztelnünk, 1610-ben az egyik összeesküvés leleplezése után felakasztatta. Weiss Mihály

(1569–1612) Brassó városának nemesi rangra emelkedett kiváló polgármestere, Petki János bizalmas ismerőse, aki az ő Virtus és Voluptasával összhangban, latin epigrammákban támadta a fejedelmet, a gyönyör elvtelen hajszolásának jelképéül tekintett Sardanapalusnak nevezve őt, naplójában pedig Nérónak titulálva – fegyverrel szállt szembe Báthorival, s 1612 őszén a földvári csatában vesztette el életét. Maga Petki a fejedelem által ostromolt Brassó erős falai között, Weiss védelme alatt húzta meg magát, és miután Báthori minden vagyonától megfosztotta, itt halt meg még a végzetes csata előtti hetekben. Egyedül Péchi Simon vészelt át Báthori uralmát, sőt Bethlen Gábor alatt a kancellári székbe emelkedve érte el pályája csúcspontját, de végzetét ő sem kerülhette el, s évekig kellett sínylenie Bethlennek, majd Rákóczi Györgynek a börtöneit.

Báthori megbuktatójának és utódának, a centralizációt kiépítő Bethlen Gábornak a fejedelemsége (1613–1629) sem kedvezett a stoikusoknak, Bethlen a későreneszánsz tipikus alakja s a kultúra és a tudomány nagy pártfogója, de ő a későhumanizmus egy egészen más irányára támaszkodott, nem a stoikusokéra. A magyar későhumanizmusnak a stoikusok által képviselt feudális vonala mellett van ugyanis egy attól jól elkülönülő erős polgári irányzata is. Ennek képviselői nem a patricius polgárságból, hanem a városok középrétegéből, és még inkább a várossá (civitas) emelkedésre törekvő mezővárosok (oppidum) paraszt-polgáraiból, valamint részben a kisebb nemességéből kerültek ki. Ez az irány felekezetiileg egyöntetű, mert szigorúan kálvinista, s benne a – nem egy tekintetben a puritánus mozgalmat is előkészítő – haladó polgári humanista törekvések együtt, összekeverve jelentkeznek a merev református ortodoxiával. Ennek az iránynak a szellemi fókusza nem Justus Lipsius, hanem Németország kálvinista tudományos centrumai: Heidelberg, Marburg, Herborn. E városok egyetemére és főiskoláira özönlik a XVII. század első két évtizedében a tanulni vágyó református fiatalság, s Heidelbergbe küldi tanulni a fejedelem is az utódjának kiszemelt ifjabb Bethlen Istvánt. Ebből a németországi körből kerültek ki a Bethlen által alapított gyulafehérvári főiskola tanárai, mint Pisca-

tor, Alstedt, Bisterfeld, s – egy rövid időre – a kor legnagyobb német költője, Opitz Márton.

A magyar későhumanizmus e polgári irányzatából számos kiváló egyéniség, tudósok, költők, történétírók emelkedtek ki. A méltán legnagyobb tekintély közöttük Szenczi Molnár Albert, a genfi zsoldárok magyarra fordítója, magyar szótár és grammatika szerkesztője, akit a német kálvinista humanizmus korabeli vezetőalakjai barátságukba fogadtak. Ő is részt vesz abban a nemzetközi vita-irodalomban, mely a már katolikus Lipsiusnak a humanizmus eszményeit megcsúfoló és a csodákat népszerűsítő írásai körül folyik, mintegy szimbolizálva, hogy ez az irány mennyire elkülönül, szemben áll az újstoikus megalkuvással. Ugyanezt megfigyelhetjük az innen sarjadó államelméleti irodalomban is, mely a magyarorszáigval szemben nem valamiféle kompromisszumot, hanem a korlátlan fejedelmi hatalmat igazolja, mint Szepesi Korocz György műve, I. Jakab angol király *Bazilikon Dóronjának* a fordítása (1612), valamint Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* (1626) című könyve. Justus Lipsiusból persze, mint az abszolutizmus minden elméletírója, Pataki Füsüs is tud hasznos gondolatokat meríteni, de nevét nem írja le. Jellemző, hogy Bethlen Gábor udvara és a vele szövetséges polgári humanizmus feléleszti, és állandóan népszerűsíti Hunyadi Mátyásnak az emlékét, mintegy benne látva az ország függetlenségét biztosító centralizált állam képviselőjét, míg a feudális stoikusok jóformán tudomást is alig vesznek a magyar reneszánsz XV. századvégi első virágzásáról.

Bethlen Gábor uralkodása alatt csak egy helyen, Ecseden figyelhető meg a stoikus irány továbbélése, folytonossága. Ceglédi János, Ecsedi Báthory István, majd Bocskay udvari papja tartja itt ébren a stoa szellemét, annyira, hogy mikor egy Hollandiából hazatérő ifjú, Laskai János 1631-ben az ecsedi várúr, Bethlen István szolgálatába lép, őt is megnyeri Justus Lipsius hívéül. Ez a Laskai valószínűleg meg elkésve azt, amit a magyar stoikus irány fénykorában a magyar humanisták elmulasztottak: magyarra fordította Lipsius

legfontosabb műveit, a *De constantiát* és a *Politicát* (1641). Ekkor már Erdélyben I. Rákóczi György uralkodott, s a nagy flamand humanista politikai műve itt is azzá vált már, mint Zrínyi szemében: az abszolutisztikus kormányzás hasznos kézikönyvévé.

5

A Justus Lipsius leydeni korszakához kapcsolódó magyarországi újstoikus irány fejlődését végigkísérve megállapíthatjuk, hogy valami különleges, európai viszonylatban is figyelemre méltó elméleti teljesítményt nem tud felmutatni. Igen érdekes és a maga nemében feltűnő jelenség azonban erősen politikusi jellege, s az a körülmény, hogy a magyar újstoikusok vezető politikai szerepre tettek szert, s mesterük politikai tanításait a gyakorlatba is átültették. Magyarországon így ha rövid időre is, létrejött egy olyan periódus, melyben – a társadalom uralkodó osztálya számára és ízlése szerint – megvalósult a kétes értékű lipsiusi béke. Ez a sajátosság mindenestre egy színfolttal gazdagíthatja az európai újstoicizmus történetét.

A magyar újstoikusok és ideológiájuk történeti szerepéről a maga egészében nem mondhattunk kedvező ítéletet, bár voltak olyan alkalmak, amikor politikai tisztánlátásról és bölcsességről tettek tanúságot. Nem szabad azonban megelégednünk arról sem, hogy a XVII. század első évtizedeiben – az előbb jellemzett polgári humanista irány képviselőivel együtt – fenntartották a humanizmus számos nemes haladó gondolatát, sokat tettek a kulturális értékek megbecsüléséért, és egy olyan széles irodalmi-kulturális közvéleményt alakítottak ki, amelyen Magyarországon addig még sohasem volt. A kultúra elért eredményeinek a védelme, a tudomány, az irodalom és a művészetek további virágzásának elősegítése: ezek a tiszteletre méltó célkitűzések is ott húzódtak súlyos megalkuvásokra kész politikájuk mögött. Ha nem is mindig előnyére, de az újstoicizmus je-

gyében fejlődött tovább a XVI. század második felének virágzó reneszánsz szépirodalma. A Balassi Bálint által magas színvonalra emelt magyar reneszánsz költészet fejlődését egy stoikus szakasz zárja le, mely ha nem mérkőzhet művészi színvonalban az előző század költészetével, értékeket tud felmutatni és nem méltatlan hozzá. A stoicizmus Európaszerte megtermékenyítette a későhumanista lírát, s ennek történetébe be lehet iktatni egy magyar fejezetet is. S míg a Lipsius nyomán keletkezett magyarországi államelméleti irodalom kizárólag latin volt, addig a stoikus líra túlnyomórészt magyar nyelvű. Voltak ugyan latin képviselői is, mint a már gyakran emlegetett Bocatius, de ezek nem tudtak az iskolás alkalmi költészet átlaga fölé emelkedni.

Ha csak a magyar stoikus irány név szerint említett képviselőit nézzük is, számos költőt találunk köztük. Magyar verseket ismerünk Ecsedi Báthorytól, Illésházytól, Kátaitól, Petkitől, Péchitől, s legfőképpen Rimaytól. Sajnos legtöbbjük irodalmi terméséből csak nagyon kevés maradt ránk, egyedül Rimay János verseiből bírunk jelentékeny gyűjteményt. De egyébként is ő a stoikus irány reprezentatív magyar költője, a legnagyobb magyar reneszánsz lírikus, Balassi Bálint életművének örököse. Költészetében, s irodalomfelfogásában Balassi példája és a nyugat-európai latin újstoikus líra az irányadó számára. Ő maga elsősorban Balassi tanítványának és folytatójának tartja magát, noha a valóságban nagyon messze kerül mestere világtól, költői felfogásától. Végrehajtja ezért Balassinak a stoicizmus szellemében való átértékelését, s ez a folyamat igen tanulságosan mutatja a magyar reneszánsz irodalom fejlődési irányát, a virágzó és kései szakasza közötti különbséget.

Alkalmunk volt már fentebb jellemezni a XVI. századi magyar főurak világát, melyből a magyar reneszánsz költészet is kisarjadt. Bár a vallásos elemnek is jelentékeny része van benne, főmotívumai a vitézség és a szerelem. Mivel a török elleni küzdelmek az egész századra rányomták bélyegüket, a magyar reneszánsz kultúrának sajtós katonái, vitézi karaktere alakult ki. A humanista történetírók és a költők a végvárak hős ellenállását ünneplik, s a vitézi életben

látják a reneszánsz emberéhez legmúltóbb életformát. Maga Balassi írja a végvári vitézekről: „Az jó hirért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak, Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak.” A vitézek tehát a humanitás példaképei, ők a humanista hírnév igazi letéteményesei. Balassi e vitézi eszmények mellett a reneszánsz életöröm, a szépség és a szerelem költője; életműve legnagyobb részét a szerelmi versek alkotják. Ezzel az örökséggel kellett a stoikus Rimaynak megküzdenie, ezt kellett magához s irányához asszimilálnia.

Az első lépést már közvetlenül mestere halála után megtette, mert 1594-ben Balassi az esztergomi ostrom során szerzett halálos sebesülésekor őt mint legkedvesebb tanítványát kérte meg emlékének és hősi halálának megörökítésére. Rimay egy hét versből álló kis ciklust szentelt barátja, s a nem sokkal őutána szintén elesett öccse emlékének. Az *Epicedium* elé magyar és latin nyelvű előszót írt, s ezekben igyekszik Balassi tetteit és egyéniségét a stoikus morál szemében elfogadhatóvá tenni, vétkeiül csak a paráznaságot és a haragot ismerve el, de ezeket is elhomályosítva Balassi virtusainak s főként *constantiájának* hangsúlyozásával. Magában a versciklusban a hőst is megszólaltatja, de egyáltalán nem Balassira jellemző kijelentéseket ad szájába, kivéve a költőnek a halálos ágyon írt utolsó megrendítő versét, melyet teljes egészében beépített a ciklusba. A Rimay tolmácsolta Balassiból árad a pesszimizmus, az elkeseredés; az életöröm költője szinte megváltásként várja és fogadja a halált. Az örökösen birtokaiért hadakozó, zsákmányoló Balassiról azt is megállapítja a ciklus záróversében, hogy csak az országnak élt, s nem saját tárházának, miként mások; s akivel csak lehetett, jót tett, az arra érdemes szegény legényeket segítette, felemelte. Így formál Rimay az erőszakos főúrból, rettenthetetlen katonából, Venus és Bacchus követőjéből stoikus hőst, miként vele egy időben a jezsuiták – kihasználva, hogy Balassi élete vége felé katolizált – már egyenesen az athleta Christi barokk ideáljává próbálják őt mitizálni.

Rimay, aki – bár saját eszményeihez torzítva – méltó emléket állított Balassinak, a hősnék, a költőről sem feledkezett meg, s áll-

hatatosan törekedett Balassi reneszánsz költészetének elismertetéséért és igazáért. Összes verseinek kiadását tervezte, ami sajnos nem valósult meg. Fennmaradt azonban Rimay előszava, mellyel mestere szerelmi verseinek igyekezett polgárjogot szerezni. Ennek érdekében Balassi költészetének tudós jellegét emeli ki, ami szerinte a teológia és a filozófia mélységeinek napvilágra hozásában domborodik ki. A szerelmi téma, a szerelmi költészet pedig – vallja a reneszánsz poétika szellemében – éppúgy alkalmas a bölcsesség tolmácsolására, mint a poézis egyéb ágai. E tételének megerősítésére felsorakoztatja az ókor és a reneszánsz nagy szerelmi költőinek seregét, és rámutat, hogy éppen szerelmi verseikkel vívták ki a tudós világ bámulatát. Rimay tehát, aki stoikus létére nem helyesli Venus dicséretét és követését, Balassi egyéni élményekből és igazi lírai hevületből táplálkozó költészetének tudós humanista oldalát hangsúlyozza egyoldalúan. Ezzel Balassi költői hagyatéka is elfogadhatóvá vált a stoikus világnézet szempontjából.

A Balassi versei elé szánt előszót Rimay az 1610-es években, jó húsz évvel az *Epicidium* után írta. Jellemző, hogy Balassi katona volt ekkorra már mennyire elhalványult. Az előszóban mindössze egyszer utal csak arra, hogy a „vitézi rend nevelő atyja” volt, de ezt is csak azért, hogy kimutassa: a tudomány kincseivel is ugyanígy „rakodott s gazdagodott volt meg az elméje”. Tanúsítja ez, hogy a magyar reneszánsz XVI. századi harcos, vitézi eszményei már eltűnően vannak. Balassi Mars és Pallas követőjének vallotta magát, s a XVI. században a humanisták szimbóluma a kard és a toll volt. Az ember földi halhatatlanságát biztosító hírnév megszerzésére pedig egyértelműen Mars útját, a kard szolgálatát tekintették a legbiztosabbnak. Rimaytól idegen már ez a heroikus szemlélet, s a tapasztalat is arra tanította, hogy a híres vitézek emléke hamar elmúlik, és a halhatatlanságot jobban biztosítja az írás. Ezt élete végén 1629-ben mondja ki határozottan a jövőendő erdélyi fejedelemhez, Rákóczi Györgyhez írt levelében. Ebben megköszöni, hogy Prágay Andrással, udvari prédikátorával lefordíttatta, kiadatta és neki is megküldötte Guevara *Horologium principumát*, a későhuma-

nista udvari életnek és kultúrának ezt a kedvelt s a stoikus elvekkel is összhangban álló olvasmányát. Itt írja, hogy a bőkezű főúrral a tettével többet tett hírnevének a jövő embereinél való fenntartására, mintha nagy seregeket győzött volna le, vagy tartományokat, városokat, várakat hódoltatott volna meg. Emlékeztet rá, hogy akik vitézi dolgokban „fogyatták elméjüket, erejüket, ontották véreket, pazorlották értékjüket, tékozlották sok kécscseket, s emésztették életjüket halálokkal is”, azoknak ritkán hallatszik már a híre, s legfeljebb „mintegy szempillantásbéli énesző vizi buborék” merül fel az emberek emlékezetében.

Rimay, s nemcsak ő, mert hozzá hasonlóan vélekedett erről a kor csaknem valamennyi literátora, eljutott ezzel a magyar renezánsz legsajátosabb nemzeti specifikumának felszámolásához. Igaz, ez egyúttal a kultúra és az irodalom tekintélyének a hallatlan megnövekedését is példázza. De az újstoikus írók tudós arisztokratizmusát elvesztette már kapcsolatát az élet eleven áramával, s irodalomrajongásuknak, költői munkásságuknak menthetetlenül van valami mesterkéltségi, üvegházi jellege. Ezt a fejlődési vonalat futotta be, ide jutott magának Rimaynak sokat ígérő költészete is.

Életműve mégis rendkívül egységes, mert az újstoicizmus szelleme szinte kezdettől fogva jelen van verseiben. Még szerelmi költészete sem mentes ettől, pedig ilyen versek írására csak pályája legelején szánta rá magát. Ezekben az „ésszel, okossággal, vidám józansággal” vegyült szerelmet dicséri, pedig igazi szerelmi líra sohasem születhet a józanságból. Hiába is keressük műveiben a szerelemnek azt a perzselő tüzeit, mely Balassi költeményeit átjárja; még legszebb enemű verse („Örülhetne szívem . . .”) mögött sincs valószínűség: a szerelem az ő számára csak a tudós költészet egyik témája. Nem ihleti őt meg igazában a vitézi élet sem, noha az a néhány verse, mely a tizenöt éves háború első éveinek hatására született, értékes művészi alkotás. Sajátos módon azonban nem a katonának bátorságáról, szilaj harci kedvről van szó bennük, hanem ellenkezőleg – a félelemtől. Rimay ettől óvja a vitézeket, hangsúlyozva, hogy az Istenben bízó katonának nincs mitől félnie. Szemmel lát-

ható, hogy ez a biztatás önmagának, a háború és felfordulás zavariban talaját vesztett stoikus elmélkedőnek szól inkább. Mikor pedig a háború során egyre sötétebb lett a látóhatár, s a magyar vitézi élet lehanyatlóban volt, a vitézi téma nyíltan átvezeti a stoikus filozófiához. A vitézi életből cél, igazi hivatás helyett az elmélkedés tárgya lesz, s annak a lipsiusi tanításnak a hirdetésére szolgálat ürügyet, hogy ha nem is élhetünk kedvünk szerint való életet, lelkünket keményítsük meg, s okosan hajózzunk az élet háborgó tengerén.

A stoikus *constantia* jegyében, ezekkel a versekkel találja meg Rimay a maga igazi hangját. Egész sor költeményének a tárgya a túrés, a világ csábításaival és szirénhangjaival szembeni ellenállás, a hatalmaskodók ellenében a csendes szenvedés vállalása. Érződik e formai szempontból is sikerült költeményeken, hogy egy viharos korban ide-oda hányódó lélek kitérülése, lírává sűrűsödése van mögöttük, s hogy a stoikus magatartás fedezetként itt egy élet és egy tragikus kor súlyos tapasztalatai állanak. Sőt egyes versei arra is jó példák, hogy a történelmi helyzet által hitelesített stoikus visszahúzódság elszánt dacba és gyűlöletbe is átválthat. A szabadságharc előtti években írott néhány költeményében a hazafias elkeseredés és a politikai indulat is helyet kap. A magyar nemzet romlásáról s fogyásáról írt éneke megrázó invokációjával, a nyomorúság és megalázottság reális tényeinek nagyerejű ábrázolásával a magyar hazafias és szabadságharcos költészet alaphangját úgy tudta megütni, hogy hatása a kuruc költőkön, Kölcsey *Himnuszán* át egészen Petőfiig nyomozható.

A szabadságharcot követő békés korszakban, melynek létrejöttében Bocskay, Illésházy, és Thurzó szolgálatában ő is oly buzgón közreműködött, nem maradt számára más mondanivaló, mint a vallás és a filozófia. A kettő egymással szorosan összefügg: vallásos énekeit a stoikus filozófia éppen úgy átjárja, mint bölcselő verseit a protestáns vallásosság. Mindkét csoportban az erkölcsi kérdések alkotják a lényegét, de míg a vallásos költeményekben saját bűnösségének a tudata áll előtérben, s belsőleg vívja harcát az elítélt és meg-

vetett „világi hiúságok” ellen, addig a bölcseleőkben mint oktató vagy bíró lép fel és másokat tanít, vagy ítél. Minduntalan visszatér bennük a világnak, mint minden latorság anyjának az elítélése, a pénz és gazdagság rosszra ösztönző hatásának megbélyegzése s velük szemben a lélek nyugalmanak a keresése. Ezekben a versekben, sajnos, már ritkábban találjuk meg a korábbiakra jellemző belső átéltséget, jó részük ügyes, rutinos retorika inkább, mint igazi költészet. De azért akad közöttük kitűnő vers is, mint az udvari élet árnyoldalait kemény szavakkal ostromozó, s ezzel szemben a „gond, veriték, munka” árán szerzett lelki megnyugvást dicsőítő hosszabb éneke („Udvar s irigy tiszték . . .”), stoikus világszemléletének talán legszébb és legteljesebb összefoglalása. A költemény erősen Epiktetos hatása alatt áll, s az erényes élet, valamint az udvari rossz szokások állandó szembeállításának retorikus elvén épül fel. A simulékony, óvatos költő ebben a versben felegyenesedik, és a pénzzel, ranggal, hivatalokkal kevélykedők ellenében az élet igazi értékeit hirdeti nagy nyomatékkal. Büszkén vallja, hogy csak „a tudomány hoz halhatatlanságot”. Rimay a szellemi értékek fensőbbiségét tehát nemcsak a katonai hősiességgel, de a politikai kompromisszum jóvoltából meggazdagodó, s a stoikus eszményeknek immár fittyet hányó főurakkal, nemesekkel szemben is makacsul képviselte.

Morális következetessége tiszteletre méltó, de egyre anakronisztikusabb. Miként ő maga, aki élete derekán mindig a politikai élet centrumában mozgott, s élete végére a Nógrád megyei falusi kúriába szorult, s legfeljebb a megyegyűléseken szónokolhatott, akképpen költészete is összeszűkül, költői világa is egyre inkább bezárult. Balassi költeményeiben a világ, a természet minden szépsége ott pompázott: a szép sík mező, melyen a vitézek nyargalnak; a zöld erdei pázsit, a rajta ballagó mezítlásos lánnyal; a téli tiszta éjben szokatlan erővel ragyogó, s kedvese villámló szemekre emlékeztető csillagok. Rimay viszont nem tud más hasonlatot találni a világra, mint a kert, mely Justus Lipsius latin verseinek is kedvelt motívuma. Míg Balassi látóhatárát a távoli hegycsúcsok és a mennybolt szegé-

lyezte, addig Rimayét a kerítés, melyen belül nem a természet tágas szabad térsége terül el, hanem valami mesterséges tenyészet. Ez a világ már nem ábrázolható az érett reneszánsz művészetével. Ezzel elérkeztünk a magyar későreneszánsz stílusának problémájához.

6

Ez a stílus a manierizmus, mely jelenleg a nyugati művészet-történeti és irodalomtörténeti kutatás érdeklődésének a középpontjában áll. Ezt a népszerűségét nem kis részben annak köszönheti, hogy a mai különböző modernista művészeti irányok őseit fedezik fel a XVI. század végi, XVII. század eleji európai manierizmusban. Nem foglalkozhatok itt azokkal a sok irányú és egymásnak gyakran ellentmondó fejtegetésekkel, melyeket az utóbbi évek tudományos irodalmában a manierizmusról olvashatunk. Ernst Robert Curtius, Helmut Hatzfeld, Wylie Sypher, Gustav René Hocke és mások munkáiban igen sok értékes megállapítással és eredménnyel találkozunk, de jó részükre jellemző az a nézetem szerint helytelen törekvés, hogy a manierizmusban a művészet valamely állandó jelenségét, vagy legalábbis bizonyos korszakokban jelentkező sajátosságát lássák, s így azt ne egy meghatározott történeti periódus uralkodó stílusának tekintsék, hanem történetileg feloldják és általánosítsák. Hasonló eljárás ez ahhoz, ahogy nemrég Eugenio d'Ors és sokan mások a barokk fogalmát általánosították és tették valamilyen általános örök művészeti kategóriává. Mindebben a művészet- és irodalomtörténet különböző modern idealista irányainak a szigorú történetiség alapjaitól való elrugaszkodása nyilvánul meg, mellyel szemben a történeti materializmus a manierizmusban éppen úgy, mint minden más stílusban, egy a társadalmi fejlődés sajátosságai által meghatározott történeti periódus művészi kifejezési formáinak rendszerét látja.

Egy másik sokat vitatott kérdés, hogy vajon a manierizmus a reneszánszsal, barokkal egyenértékű önálló nagy stílus-e, mint pl. Hocke, vagy Sypher véli, vagy pedig csak egy átmeneti, az előbbieknek alárendelt stílus kategória, mint Hatzfeld állítja. Véleményem szerint a manierizmus szorosan a reneszánszhoz tartozik, annak utolsó hajtása, melyben a reneszánsz formái széttöredeznek, melyben az érett reneszánsz művészete már a dekadenciába hajlik. Ennek során számos olyan stílussajátság fejlődik, mely azután a barokkban él tovább, de mégis elvileg különbözik a barokktól, mert hiányzik belőle minden nagyvonalúság, heroizmus és dinamika, s mert a reneszánszhoz viszonyítva alapvetően újat nem ad.

E stílusirány Magyarországon szorosan kapcsolódik a stoikus írók csoportjához. Ez persze nem azt jelenti, mintha a manierizmus elsősorban a stoicizmussal függne össze, hiszen Európa különböző országaiban, így mindenekelőtt első jelentkezési helyén, Itáliában, az újstoikus filozófia megteremtése előtt, attól függetlenül alakult ki. De az is tény, hogy mind magának Justus Lipsiusnak a művei, mind a későhumanista latin stoikus szellemű líra alkotásai tele vannak a manierizmus stílusjegyeivel. Casparus Scioppius már a XVII. század elején így jellemezte a nagy újstoikus teoretikus stílusát: „J. Lipsiusnak, korunk legkiválóbb írójának stílusában eme sajátságok tűnnek szemünkbe: elmésség, kecsesség, választékos vagy pompázatos ékítmény – minthogy a saját értelemben mondottakat nem szereti –, továbbá a prózaritmus nélküli fordulatok, s végül a frázisgazdagság; hiányzik nála a világosság, a nyelvtisztaság, a nyugodt folyamatosság, a rendezettség, a logikus szó- és mondatkapcsolás, a ritmikus lendület. Tehát az ő írásmódora homályos, nem kevés barbarizmussal és idegenszerűséggel, igen sok archaizmussal és vaskossággal, és számtalan divatos szókreációval fertőzött; homályos irány, töredezett és részletekre szabdalt mondat szerkesztés, a hasonló vagy kétértelmű szavak hajhászása”.

Nem kétséges hogy mindezek a mesterkelt manierista próza sajátságai, s – részben az ő hatására – ugyanezek a németalföldi kései újlatin költészetben is eluralkodtak. Elég, ha az id. Janus

Dousa, vagy Janus Gruter verseire gondolunk, melyekben feltűnő a kifejezés különlegességére, a szokatlan formákra, az értelem homályosságára, a mondatok bonyolultságára, egy túlzottan poentírozott stílusra való törekvés.

A manierista stíluselemek természetesen nemcsak a stoikus irodalommal áramolhattak be Magyarországra, hanem az olasz irodalom, vagy a Rudolf prágai udvarában kialakult ízlés közvetítésével is. Sőt a manierista stíluselemekhez el lehetett jutni a belső fejlődés útján is, miként azt Balassi Bálint kései versciklusa, a Célia-dalok példázza, ahol megjelenik már a rafinált érzéki hatásokra és a csak intellektuálisan felfogható bonyolult képalkotásra való törekvés. De mivel a magyar későreneszánsz fő ideológiai iránya a stoicizmus, nyilvánvaló, hogy a stoikus irodalomnak fokozott szerepe volt a magyar későreneszánsz irodalom manierista stílusának kialakításában, és hogy e téren is a stoikus irány legtevékenyebb író-alakja, Rimay játszotta a főszerepet. Nem véletlen, hogy már 1592-ben, Lipsiushoz írt ismertetett levelében lelkesen nyilatkozott mestere stílusáról, azt mondván róla, hogy az „tisztá méz, csupa édesség van benne, fény, nap, melynek ragyogó sugarával a régiek dicsőségének fényét erősen elhomályosítottad”.

De ahogy a manierista stílus kialakulása, úgy továbbterjedése sem volt elválaszthatatlanul hozzákötve a stoicizmushoz. Nem korlátozódik a feudális osztályra sem, melynek ízlése leginkább igényelte a manierizmus dekadens mesterkélttségét, hiszen a művészeti stílusok terjedése – bár egy bizonyos társadalmi osztályon belül alakulnak ki – nem áll meg az osztály határain. Így Magyarországon a későhumanizmus másik, polgári főiránya, melynek Szenczi Molnár a főképviseelője, s Bethlen a főmecénása, szintén a manierista stílusnak hódol, bár annak sokkal egyszerűbb, keresetlenebb, puritánabb változatát alakítja ki. A Lipsius hatása alatt álló németalföldi későhumanista líra stílusának hatása egyébként közvetlenül is eljuthatott e kálvinista polgári humanista irány képviselőihez, mivel Janus Gruter, aki nemcsak Lipsius költő követője, de Ranutius Gherus néven a humanista latin költészet számos antológiájának kiadója is,

– a XVII. század elején éppen Heidelbergben működött mint az egyetem történelem professzora és a Bibliotheca Palatina könyvtárosa. Gruter a Heidelbergben tanuló magyar kálvinista ifjakkal is kapcsolatban volt, s ezek közül nem egy később hálásan emlékezett vissza arra a támogatásra, amit tőle kapott. Érdekes végül azt is megfigyelni, hogy e polgári irány tagjai, amennyiben szorosabban Bethlen fejedelmi udvarához kapcsolódnak, vagy pedig valamelyik nagy hatalmú főúr udvarában élnek, írásaikban sokkal inkább törekednek a manierista stíluséktípusok alkalmazására, mint amikor városi környezetben a „polgári község” számára írnak. Jó példa erre az a kétkötetes gyűjtemény, melyet *Exequiae principales* címen (1624) adtak ki Gyulafehérvárott, Bethlen Gábor székhelyén, s amely a fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsannának temetésén elmondott beszédek, az erre az alkalomra írt verseket, s magának a nagy pompával rendezett temetésnek a leírását tartalmazza részben latin, részben magyar nyelven. Az itt közölt beszédek, melyek csaknem kivétel nélkül a Heidelbergben tanult polgári prédikátoroktól származtak, szemmel láthatóan mutatják írójuk ama törekvését, hogy az alkalomhoz és a fejedelemhez illően mennél ékeesebben, mennél cifrább és keresettebb retorikával adják elő mondanivalójukat.

A korabeli magyar irodalomban a manierista stílussajátságokat keresve, mindenekelőtt a művészi kompozíció eltűnésére lehetünk figyelmesek. A Balassi verseiben érvényesülő, a mellérendeltség és a szimmetria elvén felépülő harmonikus művészi szerkezet helyett csak egy retorikai keret marad, ebben helyezkedik el a manierista költő mondanivalója. A retorika természetesen a reneszánszban és a barokkban is fontos szerepet tölt be, a művészet nem kis teher-tételeként, de többnyire a művészi komponálásnak alárendelve, vagy azzal összeötvöződve. A manierizmusban a reneszánsz kompozíció már nem, a barokk még nem érvényesül, s ezért a művek szerkezetét csak valamely logikai-retorikai konstrukció adhatja meg. Jól látható ez Rimay költészetének fejlődésében. Míg fiatal korában a Balassitól tanult zárt művészi formákban írt, ökonomikusan bánva

mondanivalójával, s csak a lényegre szorítkozik, addig kései filozófiai költeményeiben terjengősen, a kifejtendő tétel logikája által vezetettve, hangulati hatással mit sem törődve, és minden szuggesztivitást nélkülözve fogalmaz. A vers így nem valami eszmei-művészi összbenyomást ad, hanem kizárólag az intellektust foglalkoztatja. Ennek szélsőséges hajtása azután a titokzatosság keresése, szinte rejtvényeknek az előadása, az emblémák kultusza.

A XVII. század eleji Magyarországon virágzik az emblematika. Lackner Kristóf a magyar szent korona egyes részeinek mélyebb, titokzatos értelmét kutatja *Coronae Hungariae Emblematica Descriptio* (1613) című munkájában, s kiad egy *Florilegus Aegyptiacus* (1617) is, a rejtélyes hieroglifák kultuszának jegyében. Ugyanő a soproni városháza termeit emblematicus ábrázolásokkal festette ki, főleg a polgári életben kívánatos erények értelmét feszegetve. De Sopron nem kivételes jelenség. Az erények szimbolikus alakjai felkerültek Kolozsvár, Lőcse, Pozsony városházainak a falaira, s bonyolult értelmű emblémák jelennek meg a polgárházak kapui fölött vagy a könyvek címlapjain. A korabeli magyarországi festészetet nagy egészében az emblematicus ábrázolásmód jellemzi, hiányzik belőle minden monumentalitás, s ehelyett a bonyolult szimbolika lesz az úr. A rejtélyes képeket mindenütt szövegek, tömör, sokszor nehezen érthető idézetek kísérik, s mennyire jellemző, hogy mivel a kálvinizmus tiltja a templomi képeket, ott a falakat, a padokat a bibliából vett sokatmondó idézetekkel, bölcs mondásokkal pingálják tele. A bekecsi református templomról, melynek felszentelésére 1625-ben a legkiválóbb kálvinista humanisták gyűltek össze Szenczi Molnárral az élükön, s mely alkalomból egy külön emlékkötetet is kiadtak, lelkesen jegyzik fel, hogy fődízét a sok felirat, idézet, epigramma stb. alkotja. Az embléma a költészetnek is ihetőjévé válik. Ádám János kolozsvári polgár 1600-ban *Az igaz barátságról való ének* címen egy Amicitia-embléma értelmét fejtegeti, Rimay pedig versek egész sorát írta képek magyarázataként. Már a Balassi halálára írt *Epicediumban* is hosszan időzik Balassi szimbolikus jelentésű zászlájának tárgyalásánál, majd két hosszú verset is szentel egy kép

magyarázatára, melyen a Virtusok láthatók, amint egy asztal körül ülnek. Versben magyarzza meg a Religio jelképes alakját ábrázoló képet, s egy korabeli Fortuna-ábrázolásnak köszönheti létét szerencséről szóló éneke. Egy katolikus asszony kedvéért egy az angyali üdvözletet ábrázoló kép mellé ír verset, de a korabeli emblemagyűjtemények egy-egy képének a hatását fedezhetjük fel legkülönbözőbb verseinek egyes strófaiban is. Itt azután végképp nem lehet már szó művészi kompozícióról, hiszen a vers alapja egy szintén nem művészi elvek szerint szerkesztett kép. A renezánsz művészet kiüresedését, az igazi költészet halálát jelenti az emblematikus kép és vers.

A pusztán intellektuális erőfeszítésre és megértésre appelláló törekvés azonban a manierista művészetnek csak egyik oldala. A kor irodalmilag iskolázott költői jól tudják, hogy a mondanivaló pusztán retorikus előadása – mint pl. Petki János *Virtus és Voluptas*-certamene – csekély hatású, és nem kelti fel a figyelmet. Elengedhetetlen szükség van a meglepetés, az elcsodálkoztatás, az érzéki hatás elérésére, s ennek érdekében rafinált képalkotásra, formai virtuozitásra. Ezek a jelenségek is jól megfigyelhetők e kor magyar költészetében. Elszaporodnak a különböző érzéki effektusok, a szín-, hang-, szaghatások felkeltésére irányuló mozzanatok. E periódus vallásos lírája is tele van a csengés-bongás képzetével, a magyar későrenezánsznak egyik – ismeretlen költőtől származó – legszebb verse („Pöngését koboznak . . .”) pedig szinte tobzódik a különböző hangszerek hangulati hatásának irodalmi felkeltésében. Rimay sem marad el e tekintetben, korai vitézi verseiben az ellenség véreinek szagáról ír, majd később saját bűneit hasonlítja gennyedt, rothadt sebhez, mosatlan szennyhez. A bizarr érzéki képalkotás érdekes példája mikor az *Epicedium*ban a hős meglágyult szívét finom selyemhez hasonlítja, melyet Isten úgy hajtogathat, ahogyan csak akarja. A finom tapintású, könnyen hajló szív mellől a könnyektől sós étel ízének idézése sem hiányzik: megannyi meghökkentő érzéki kép. Ezekben Rimay igazi mester! Hosszan sorolhatnánk merész asszociációit, mint mikor a csókot a pókkal fűzi egybe; bravúros hasonlatait, mint Isten szavának a tűzben üst és füst nélkül megfőtt tiszta

ezüsthöz való hasonlítása; frivol szóhasználatát, mikor az Isten igéjével hízott emberről beszél; az undor érzését is felkeltő leírásait stb. Érzéki, érzelmi hatások tehát nem hiányoznak a magyar manierista költészetből, de öncélúakká válnak, gyakran semmi közük a vers mondanivalójához, vagy egyenesen elterelik róla a figyelmet. A tartalmi és formai elemek között állandó egyensúlytalanság, ellentmondás uralkodik, a versek belső harmóniája megszűnik.

A manierista költészet így a reneszánsz irodalmának erősen intellektuális oldalát a végletekig túlhangsúlyozva, s ugyanakkor formai elemeit fellazítva, a fokozott képszerűség, a feltűnni akarás irányában továbbfejlesztve egy végeredményben beteges művészethez vezetett. E torz fejlődés során azonban rendkívül megnőnek az irodalom kifejezési lehetőségei: a társadalom bonyolultabb, válságosabb fázisba érkezésével, s az emberi lelkekben növekvő belső feszültség folytán, a művészet – nem tudva élni a hagyományos eszközökkel – a legkülönbözőbb új lehetőségekkel próbálkozik. Az így kialakuló új stílusemelek szinte mind megmaradnak és továbbélnék a barokk művészetben, de a barokk elvetve a manierista művészetben még erősen élő racionális-intellektuális hagyományt, az érzékiség, látványosság, különösség már létrejött művészi elemeit nagy monumentális, vizionárius kompozícióknak rendeli alá, s ezzel ha átmenetileg és ellentmondásosan is, helyreállítja a művészet harmóniáját.

Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a prózában is. Rimaynak és kortársainak művészi értekező prózája elveti a reneszánsznak Cicero elveit követő prózastílusát, melynek a magyar irodalomban Bornemisza Péter volt a legnagyobb képviselője. Egy a mindennapi beszélt nyelvtől, sőt az írásbeli érintkezésben általánosan használt nyelvtől eltérő mesterkéltséget és bonyolult, erősen arisztokratikus színezetű prózastílus jön létre, melyet külön tudatossággal művelnek. Rimay például mind magyar, mind latin leveleiben, s egyéb prózaírásaiban két egészen különböző irodalmi nyelven ír. Az egyik a beszélt nyelvhez közelálló természetes stílus, ezen írja hivatalos jelentéseit, vagy kereskedelmi, gazdasági ügyben küldött leveleit; vi-

szont Mihelyt tudósoknak, a korabeli művelt világ képviselőinek szája írását, a manierista próza minden kellékét felvonultatja. A magyar manierista próza egyik legfejlettebb alkotása Prágay András stílusosan az eredetivel egyenértékű Guevara-fordítása, mely méltán érdemelte ki Rimay tetszését stílusa tekintetében is. Az ellentétek kedvelésében, a bonyolító jelzőhalmozásban, a szokatlan építetnonok özönében, s a labirintushoz hasonlító végeérhetetlen mondatszövevényekben biztos kezű író volt Rimay is, Prágay is, és számos kortársuk. Itt is sok a barokkhoz átvezető vonás, de a barokk a különböző stílusékítményeket a hatalmas körmondatok fegyelmének fogja alávetni, s így az eltűnt kompozíciót a nyelvi stílus terén is helyreállítani.

A magyar stoicizmus és manierizmus problematikáját ebben a tanulmányban csak egészen vázlatosan, a főjelenségeket érintve tárgyalhattam. Ebből is kidomborodnak azonban a magyar későreneszánsz legfőbb ideológiai és művészi jelenségei, melyek szoros összhangban vannak egymással, egyaránt a válság és a hanyatlás jeleit mutatják és előkészítői a következő korszaknak. Miként a stoicizmus az ellenreformációhoz, úgy a manierizmus a barokkhoz vezet át, bár mindkettő még elválaszthatatlanul hozzátartozik a reneszánsz kultúrájához. A későreneszánsz vizsgálata a barokk-kutatás szempontjából is tanulságos, mert egészen másképpen és történetileg sokkal realisabban értékelhetjük a barokk művészet pozitív és negatív vonásait, ha nem az érett reneszánsz művészetével, hanem a későreneszánsz hanyatló manierizmusával állítjuk szembe.

1959

PÁZMÁNY PÉTER

Kevés olyan nagy alakja van a magyar történelemnek és irodalomnak, akinek a vizsgálata, újabb értékelése elől annyira kitért az utóbbi évtized marxista tudományossága, mint a Pázmányé. Értethető ez az idegenkedés. A reakciós rendszerek egyik legfőbb történelmi hagyománya volt, megtették a legnagyobb magyarok egyikének. Minden labanc és klerikális irányzat erőt próbált meríteni életművéből. Együtt szerepelt Pázmány a reakciós erők hagyományaként Verbőczy Istvánval, a népelnyomás kodifikálójával; még szobraik is Budapestnek egyazon terén állottak. De míg Verbőczy szobrát ma már hiába keressük, Pázmány Péteré ma is látható a budapesti utcán, és nem véletlenül. Verbőczy – ha a magyar jog fejlődésében (a magyar nép kárára persze) vannak is „érdemei” – könnyen érthető alakja történelmünknek. Szerepének vizsgálata nem okozhatott sok fejtörést a marxista történettudománynak, könnyű volt választani a *Hármaskönyv* írója, vagy Dózsa György emléke és hagyománya között.

Nem így áll a dolog Pázmánnyal, aki egykori szobortársa fölé egyébként is óriásként emelkedik. Pázmány a magyar nyelv máig egyik legnagyobb művésze, akinek tolla alól kiváló alkotások kerültek ki. S bár minden alap megvolt arra, hogy a Habsburg-pártiság és a katolikus egyház hatalmi törekvéseinek szimbólumává váljék, a legkevésbé sem azonosítható a Kollonics-féle későbbi nemzetáruló főpapokkal. Büszkén és öntudatosan magyarnak és hazafinak tar-

totta magát, s meg volt arról győződve, hogy a katolikus vallás terjesztésével és a Habsburg- király támogatásával népe javára és nemzete felemeléséért munkálkodik.

Pázmányt az irodalomtörténetírás mindig jelentős írónak könyvelte el méltán, de alakját a kelleténél is jobban felnagyította, megfedkezve arról, hogy korában más kitűnő írók is voltak, s lemondva általában Pázmány kora s ezen belül a Pázmány munkásságától merőben eltérő jelenségek beható vizsgálatáról. Ez a túlértékelés csak fokozódott a két világháború közti barokk-láz következtében. Az ellenreformáció és a barokk művészet kora, amely visszahatás volt a reneszánszban és a reformációban kifejeződő anti-feudális előretöréssel szemben, ebben az időben az irodalomtörténeti, pontosabban a „szellemtörténeti” kutatások érdeklődésének a homlokterébe került. A társadalomtudományokban végbemenő reakciós folyamatok érthetően egy reakciós tendenciákban különösen bővelkedő kort tettek tanulmányozás tárgyává, sőt mi több, példaképpé és eszménnyé. Pázmány kora és maga Pázmány így még magasabbra emeltetett, s mint a barokk kultúra és írásművészet legnagyobb hazai mestere kapott egyre dicsőségesebb rangot.

Ezzel a Habsburg-párti barokk jezsuita Pázmánnyal kell ma szembenéznünk. De beszélni kell róla és nem hallgatni. Revízióra szorul az a kép, amit korábban a polgári tudomány alkotott róla, de a magyar művelődésnek nincs oka szégyenkeznie Pázmányért. Érték marad munkássága ezután is, ha az értékelés színvonalát lejjebb kell is szállítani, s ha nemegyszer másban kell igazi érdemeit látnunk, mint amiben régebben szemlélték.

Pázmány Péter történeti szerepének megítélésekor a XVII. század elejének három részre szakadt Magyarországra kell vetnünk tekintetünket. Magyarország egységének helyreállítására törekednek ekkor az ország legjobbjai, de különböző módon, sokszor éppen egymással víva ádáz küzdelmet. A magyar politikai élet merőben két részre oszlott: a királyi Magyarországra és Erdélyére. Mindkét or-

szágban kiderült már, hogy a feudális rendek nem képesek kormányozni, s így önmagukat nem tudják megvédelmezni sem a külső ellenségektől, sem feudális versenytársaiktól, sem pedig a szolgálataukra kényszerített jobbágyoktól. Igyekeznek fenntartani rendi előjogaikat, de kénytelenek tudomásul venni a realitást s egyre inkább belenyugodni a fejedelmi hatalom erősödésébe. Ez egyébként is a modern állam fejlődésének az útja, az állam fennmaradásának és erősödésének elkerülhetetlen velejárója.

A fejedelmi hatalom a XVI. század 70-es éveitől kezdve fokozottan erősödik mind Erdélyben, mind a Habsburg-országrészen. A kétféle fejedelmi centralizáció közt azonban nagy a különbség: míg az erdélyi fejedelem magyar uralkodó, aki önálló magyar politikát igyekszik folytatni, addig a Habsburg- király az országon kívül, Bécsben és Prágában tartózkodik, s idegen tanácsosaira, hivatalnokaira támaszkodik. A korszerű abszolutisztikus tendenciák így az ország nyugati részén egyúttal egy, a nemzeti érdekektől merőben idegen központnak való alárendelődést, a nemzeti függetlenség fokozatos felszámolását jelentik. Így a Bécs elleni rendi lázongás bár önmagában reakciós jelenség, egyúttal a függetlenség maradványainak védelmét is jelenti. E politikai törekvések szervesen összefüggtek a vallási harcokkal, mivel a fejedelmi hatalom megerősítése elképzelhetetlen ez időben a vallási egység igénye nélkül. A fejedelem vallásának uralkodó vallássá kellett válnia, s mivel a Habsburgok katolikusok, a bécsi centralizáció együtt járt a magyarországi ellenreformációval. A protestantizmus ügye így egy időre összefonódott Erdéllyel s a magyarországi rendek Habsburg-ellenes törekvésével. Ezért beszélhetünk Erdélynek s a protestáns tábornak haladóbb szerepéről a XVII. században.

Az 1600 körüli években az ország egyesítésére vonatkozó elképzelések reálisaknak látszottak. Először Habsburg-vezetéssel történik erre kísérlet: Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a török ellen fordul, majd átadja országát a magyar királynak. Érdekes, hogy mindebben legfőbb tanácsadója Bocskay István volt, aki – miután belátta, hogy Magyarországnak és Erdélynek a Habsburgok alatti

egyesítése csak újabb pusztulást hozott az országra, a török hódítást pedig nem csökkentette – 1604-ben maga hirdette meg a Bécs elleni első szabadságharcot, és kísérletet tett a két országrésznek önálló magyar államban való egyesítésére, barátságban a törökkel. Ez azonban éppen úgy nem sikerült, mint a korábbi terv, s kénytelen volt Bocskay megelégedni Erdély függetlenségének biztosításával.

Ezekben az években lépett a színre Pázmány Péter, a jezsuiták neveltje s harcos katonája. Érthető, hogy fenntartás nélkül a katolikus fél, azaz a Habsburgok és az egyház pártján áll, s minden erejét az ellenreformációnak és a király ügyének szenteli. 1616-tól az esztergomi érseki székből irányítja már egyháza ügyeit, s mint az ország egyik legfőbb feudális méltóságának viselője vezető szerepet visz a politikai életben is. Politikai koncepcióját nagyon jól megismerjük abból a beszédből, melyet 1617-ben II. Ferdinánd megkoronáztatása érdekében tartott. Itt főként azzal indokolja a Habsburg-család újabb tagjának a megválasztását, hogy Magyarország gyöngé, s a törökkel szemben csak a keresztény államok segítségével tud megállni. „Lehetetlen, hogy Magyarország erejével a két hatalmas fejedelemség között maradhasson, hanem avagy pogány torkába kell esni, avagy a szomszéd keresztény fejedelem szárnya alatt kell megnyugodni.” Ez utóbbi megoldásnak hasznos és elkerülhetetlen voltát – a történeti tényeket elferdítve – igyekszik bizonyítani, mikor kijelenti, hogy „azörösztényi szomszéd országok, melyek ennyi esztendő alatt ily sok költséggel és vérontással az török ellen oltalmazzák Magyarországot”, nem is túrnék, hogy ne az ő fejedelmük, vagyis az ekkor már Csehországon és Ausztrián uralkodó Ferdinánd, válasszassék meg magyar királlyá. A tizenöt éves háború persze egészen mást mutatott, mint a keresztény államok önfeláldozó segítségét! Pázmány mégis úgy érvel, mintha az ország valósággal köteleles lenne Habsburg-uralkodót a trónra ültetni, és „nagy gráciának kellene tartanunk – írja –, ha öfölsége ily bajos és költséggel járó országnak gondviselését fölvállalná”. Végül arról is szól, hogy az ország törvényeit és szabadságát nincs ok féltetni az új királytól, hiszen még a csehek is, akik pedig több szabadságjogot élveznek,

sztintén rábízták magukat Ferdinándra, ismerve „kegyelmes tökéletességét és tökéletes igazságát”. A történelem alaposan rácsáfolt Pázmányra: a csehek egy év múlva éppen Ferdinánd kormányzatának tűrhetetlen volta miatt ragadtak fegyvert szabadságukért.

Ez a beszéd híven mutatja Pázmány teljesen egyértelmű Habsburg-párti politikai felfogását. A beszéd azonban nemcsak az ő nézetét tartalmazta, ő csak tudatosabban és világosabban fogalmazta meg a királyi Magyarország vezető feudális köreinek álláspontját. Még a magyarországi protestáns főurak is ugyanezt a koncepciót vallották, mert nyugodt gazdagodásuk érdekében szükségük volt a Habsburg-uralkodóra, német katonáira és pénzére. Pázmány fellépése teljesen a történelmi realitáson nyugodott, s jellemző, hogy a főúri családok fokozatosan át is tértek a katolikus vallásra, hogy mennél jobban beleilleszkedjenek a Habsburg-birodalom rendszerébe. Pázmány tehát nem egy idegen hatalom ügynöke, hanem a magyar feudális vezető osztály egy részének szószólója, legtudatosabb képviselője, aki elszántan haladt egy történelmileg szükségszerű, de távlataiban és következményeiben végzetes úton.

Fraknoi Vilmos püspök, Pázmány életrajzírója így méltatja hőse politikai szerepét: „A Habsburg-dynasztia végleges megszilárdulását a magyar trónon eszközölte, vagy inkább lényegesen elősegítette. Ha a protestantizmus folytatja előhaladását, és a főrangú családokat, melyeket megnyert, meg is tudja tartani; ha emellett Pázmány vállalásos percekben transzactióival a veszélyeket el nem hárítja: a Habsburgok hihetőleg: éppoly kevésbé menthetik meg a magyar koronát, amint nem voltak képesek uralmukat a Németalföldeken föntartani.”

Fraknoi természetesen idealista módon eltúlozza a személyiség szerepét, s személy szerint Pázmánynak tulajdonít mindent, ami osztályának szükségszerű útja volt. Az azonban igaz, hogy Pázmánynak nem kis része volt abban, hogy Magyarország nem követhette a Habsburgoktól felszabadult s az erőteljes és virágzó nemzeti fejlődés útjára tért Németalföldet, hanem odaláncolta magát a roskatag Habsburg-birodalomhoz. Pázmány történelmünknek azt a vo-

nalát képviselte és erősítette, amely ellen a magyarság legjobbjai küzdöttek évszázadokon keresztül: Bocskay, Bethlen, Zrínyi, Rákóczi, majd később Martinovics és társai, valamint a 48-as szabadságharc. Pázmány nyomában viszont a protestáns-üldözés címén végrehajtott németesítés, a függetlenség maradványainak kíméletlen eltiprása, Caraffa eperjesi tömeggyilkossága és a sok hasonló csapás következett. Míg a Pázmány képviselte és támogatta egyház és uralkodóház a nemzeti érdekek cserbenhagyása mellett egyúttal a feudalizmus legelszántabb védelmezője is lett, addig a nemzeti szabadságküzdelmek egyre inkább a társadalmi haladás ügyével forrtak össze. A későbbi századok reakciós törekvései tehát érthetően keresték Pázmányban elődüket.

Mindez igaz, de mégis torz, nem a teljes igazság. Pázmánynak nagy a történelmi felelőssége, de utódai, későbbi követői bűneit nem háríthatjuk őreá. Az ellenreformáció legnagyobb alakja ő, s ez az ellenreformáció halála után néhány évtizeddel már tűzzel, vassal, börtönnel, vesztőhellyel érvényesíti akarátát. Pázmány idejében azonban erről még szó sincs. Ő nem a brutális erőszak, hanem a belső reform, a papnevelés, a prédikáció, a hitvita eszközeivel harcol és ér el nagy sikert. Egymás után alapítja az iskolákat, papnevelő intézeteket, s végül legnagyobb művét, a nagyszombati egyetemet (1636). Egyházi célokat, a katolikus ellenreformációt szolgáló intézmények ezek, de egyúttal a magyar művelődésnek is nagyra hivatott tűzhelyei. S ugyanez történik a másik oldalon is: mikor Bethlen Gábor Gyulafehérvárott főiskolát alapít, éppen úgy a református egyházi érdekeket nézi, mint Pázmány a sajátját. Benne él a magyar hagyományokban, ő buzdítja Istvánffy Miklóst a XVI. század hősi magyar történetének megírására, megkísérli Mátyás könyvtárának visszaszerzését a töröktől. Mindent megtesz egyháza erősítéséért, de sohasem német módra és németek révén. Szeretné a kipusztult bencés rendet újraéleszteni, de mikor látja, hogy ez csak osztrák rendtagok betelepítésével volna lehetséges, letesz szándékáról. Pázmány magyarságának nyilatkozatainál is sokkal erősebb bizonyága a magyar nyelv iránti szeretete, a magasfokú nyelvi öntudat. Mikor Kempis

Tamás könyvét fordítja, arra törekszik, hogy a magyar szöveg „ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől magyarul írott volna”. Így csak az nyilatkozhat, aki a magyart egyenrangú nyelvnek tekinti a latinnal, s tudja, hogy magyarul éppen olyan művészien és szabatosan lehet írni, mint a nagy klasszikus múlttal rendelkező latinon. Még inkább megnyilvánul ez a nyelvi öntudat, amikor a wittenbergi Balduinus professzornak magyar nyelven válaszol. Nagy művére a *Kalauzra* nem tudott Magyarországon senki sem méltóan válaszolni, ezért azt latinra fordítva kiküldték Wittenbergbe, hogy a kiváló lutheránus teológus, Balduinus, válaszoljon rá. Válasza természetesen latin volt, de erre Pázmány rögtön újabb könyvvel felelt, melynek előszavában öntudatos fölényel írja: „Jóllehet deákul is tudok, de mivel a Kalauzt a magyarokért magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akarom irnyia, nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert ha másnak szabad a magyar könyvre deákul felelni: engem sem tilthat senki, hogy magyarul ne irjak a deák könyvre.”

Ennek a Pázmánynak semmi köze sincs a Kollonicsokhoz. Ő egységes katolikus Magyarországot akart, melyet a Habsburg-uralkodó a magyar törvények szerint az ország szabadságának és függetlenségének teljes megőrzésével kormányoz. Végzetes történelmi tévedése az volt, hogy hitt ennek lehetséges voltában. De ezen a ponton is kell egy kis megszorítást tennünk. Ha kezdetben feltétlenül hitt is ebben a koncepcióban, miként egyidejűleg Bethlen Gábor is lehetségesnek tartotta az ország egyesítését – keletről, protestáns alapon; később élete végefelé mintha tisztábban kezdett volna látni. Több jel szerint ráébredt, hogy a Habsburg-király és katolikus magyar hívei képesek megakadályozni az országnak az erdélyi fejedelem uralma alatti egyesítését, de nem elég erősek ahhoz, hogy ez az egység nyugatról jöjjön létre. Sőt azt is megsejti, hogy talán nem is volna nagyon kívánatos az ország teljes kiszolgáltatottsága a Habsburg-uralkodóháznak.

Jellemző erre az a tudósítás, amit Kemény János erdélyi feje-

delem ad önéletrajzában, mikor Pázmánynál, Bethlen követeként 1628-ban tett látogatását írja le. Kemény szerint Pázmány ezeket mondta neki: „Átkozott ember volna, ki titeket arra kísértetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugóldozzatok, míg Isten az keresztýénségen másképen nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok: oda annakokáért adjátok meg az mivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondentíát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok, tudniillik római császárral; adománytok nem kell; az törököt töltsétek adományokkal; mert noha ím látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni, azontúl mindjárt contemptusban jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát, vagy akárki legyen.” Bár e nyilatkozat szó szerint alig lehet pontos, tartalmi hitelességét nincs ok kétségbe vonni. Annál kevésbé, mert mindez összhangban áll azzal a politikai tevékenységgel, amit Pázmány utolsó éveiben folytat. A Bethlennél sokkal vakbuzgóbb kálvinista I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel például szívélyes viszonyt tart fenn. Igyekszik segíteni őt trónja megszilárdításában. Összeütközésbe kerül Eszterházy Miklós nádorral, mikor az intervenciót akar szervezni Rákóczi ellen. Midőn Bethlen István 1636-ban török segítséggel le akarja taszítani Rákóczit trónjáról, Pázmány támogatásáról biztosítja a fejedelmet, Bethlent pedig ekképp figyelmezteti levélben: „Bár menthetetlenül mind úgy volnának is, amiket kegyelmed a fejedelemtől ír, mindazokért sem szabad kegyelmednek keresztýénekre törököt, tatárt vinnie.” Mennyire más ez, mint Pázmány utódjának, Lippay György érseknek az álláspontja, aki két évtizeddel később örömmel venné, ha Erdélyt a tatárok elpusztítanák, mert inkább farkasok lakják ezt az országot, mintsem eretnekek. Míg 1617-ben még a keresztény országok segítő támogatására apellált Ferdinánd megválasztása érdekében, most már, úgy látszik, az idegen segítségről is más a véleménye. Rákóczit figyelmezteti, mekkora baj származna, ha háborús összeütközés törne ki a török és a Habsburg-király között: „Annak a vége mi lesz, csak

Isten tudja. Az bizonyos, hogy ez a szegény maradék haza mind elpusztul, mert eddig úgy tapasztaltuk, hogy *az oltalom is szinte csak rontója szegény hazánknak.*" Íme, saját politikai vonalának csődjét ismeri itt be élete végén: a Habsburg- király idegen katonáinak „oltalma”, már nem kívánatos számára, ez is éppúgy az ország pusztítását jelentené, mint a török hadak garázdálkodása.

Ez a néhány idézett nyilatkozata és gesztusa híven megvilágítja, hogy Pázmány nem fanatikus jezsuita, vagy nem csak az, hanem magyar politikus is. Rendületlenül harcol királyáért és egyházáért abban a meggyőződésben, hogy egyúttal hazájának szolgál, de mikor arra eszmél rá, hogy Bécs további erősödése, s a protestáns Erdély gyengülése ártalmára volna a haza ügyének, képes megállni azon az úton melyen elindult, s mely Kollonicshoz és Caraffához vezet. Pázmánynak ez az utolsó éveiben kialakuló politikai elképzelése tér majd vissza gyámfia, Zrínyi Miklós munkásságában. Zrínyi törekvéseiben a vezérmotívumok egyike az idegen segítség káros voltának hangoztatása, valamint a két magyar ország egyesítésének az erők egyensúlyán alapuló megvalósítása. A buzgó katolikus Zrínyi is szívélyes viszonyban majd egyenesen szövetségben volt a protestáns erdélyi fejedelemmel, szemben Lippay érsekkel és a Habsburgokat gátlástalanul kiszolgáló híveivel. Zrínyi persze elméletileg is tovább haladt ezen az úton, s ő már a vallási tolerancia alapjára helyezkedett, nem is gondolt egyháza hegemoniájának kiküzdésére, s elvileg elítélt minden erőszakos vallási térítést, előlegezve ezzel a szintén katolikus Rákóczi programját. Pázmány politikai működésétől tehát nemcsak a magyar függetlenségi harcok vérbefojtásának Habsburg-politikájához vezet út, hanem Zrínyin keresztül a szabadságharcos Rákóczihoz is. Igaz, ez utóbbi bizonytalanabb, s főként Pázmánynak inkább csak élete végén kialakuló sejtéseiből, s nem anyyira tetteiből eredeztethető.

Nézzünk ezután szembe a barokk Pázmány problémájával.
A barokk fogalma másfél évszázad alatt igen nagy átalakuláson

ment át. Eredetileg pejoratív értelmű volt: a klasszicista ízlés képviselői a barokk stílust a reneszánsz dekadenciájának, elkorcsosodásának, a művészet valamiféle tévútjának tekintették. Hasonló volt a sorsa valamikor a gótikának is: a reneszánsz művészei éppen azért nevezték gótnak ezt a stílust, mert barbárnak, az antik művészettől gyökeresen elfajzottnak érezték. Ma már senkinek sem jut eszébe rosszállóan tekinteni a csúcsíves építészeti remekeire, s ugyanígy nem időszerű a barokk stílus lekicsinylése sem. A tudományos kritika azonban nem fogadhatja el a barokknak azt a felmagasztalását sem, amely az utóbbi évtizedek burzsoá tudományára jellemző. Ez a barokkban vagy valami időtlen örök jelenséget, vagy legalábbis a művészet egyik legragyogóbb korszakát látja.

A művészeti stílusok kérdésének vizsgálatakor szákutcába jutunk, ha akár a vád és a lekicsinylés, akár pedig az apológia hangján közeledünk feléjük. Az egyes stílusokat a maguk történetiségében kell meghatározni és megmagyarázni. A barokkot a tudomány ma már a reneszánszra következő nagy stílusorszaknak tekinti, amely a képzőművészet, zene és irodalom történetére egyaránt érvényes. Sőt e stílus alapján barokk korról, barokk kultúráról is bátran beszélhetünk, mert ez a stílus nem önmagában áll, hanem szorosan és elválaszthatatlanul együtt jár meghatározott gondolkodással, ideológiákkal, filozófiával, vallásossággal, történetiszemlélettel stb. A barokk kor így általánosságban a XVI. század második felétől a XVIII. század első feléig terjed, de határai nemzetenként erősen változnak. Hol előbb, hol később kezdődik, hol rövidebb, hol hosszabb ideig tart az illető ország gazdasági-társadalmi fejlődésének megfelelően.

A barokk kor általában a feudális reakció kora Európában. Az újkor eleji mozgalmak – melyek művészi-kulturális kifejeződése a reneszánsz volt – súlyos rést ütöttek a feudalizmus egész rendszerén: a modern burzsoázia ősei megjelentek a színen, és jelentős pozíciókat szereztek. A termelőerők fejlődése azonban ekkor még nem tette lehetővé a kapitalizmus teljes kibontakozását és ezzel együtt a polgárság hatalomra jutását, sőt különböző – itt nem részletezhető – gazdasági és társadalmi körülmények folytán átmenetileg erős vissza-

esés következett: Európa jelentős részében a feudalizmus újra meg erősödött, sőt helyenként refeudalizálódásra is sor került. A barokk kultúra és művészet hordozója ez az új erőre kapó feudalizmus.

Az egyes nagy stílusok azonban nem egyértelműen és kizárólagosan valamely társadalmi osztály törekvéseinek kifejezői. A reneszánsz megteremtője a polgárság volt, de a feudális osztály szintén elfogadta: a királyok udvarában éppen úgy otthonra talált, mint a pápák és főpapok körében. Sőt, befogadta a reneszánsz stílust a népművészet is, erre éppen a magyar népi díszítőművészet szolgáltat oly sok szép példát. Azokban az országokban pedig, ahol erős polgárság egyáltalán nem volt, mint például Magyarországon, a reneszánsz főként a feudális osztály kultúrája- és művészeteként jelentkezett, de természetesen úgy, hogy a reneszánsz merész polgári vívmányainak jó része veszendőbe ment. Ugyanez a helyzet a barokkal. Noha a barokk kultúra létrehozója a feudális osztály, s ezen belül is első sorban az ellenreformáció katolikus egyháza, valamint a fejedelmi udvarok: mégis áthatja többé-kevésbé az egész társadalmat, megjelenik a polgárság körében, sőt utat talál a falvakba is. A művészeti stílusok nem hozhatók egy nevezőre az ideológiákkal; valamelyik osztály túlnyomórészt rájuk nyomja bélyegét, de nem kizárólagosan. Így egyazon stíluson belül ellentétes osztályérdekek és világnézetek is kifejezhetik magukat; ugyanazon stílusban egyes alkotások a valóság hű tükrének, mások viszont eltorzítójának bizonyulnak. Elég, ha a romantikára utalunk, amelyben reakciós és forradalmi tendenciák egyaránt közismertek.

Az egyes stílusok a különböző nemzeteknél akkor jönnek létre, mikor megérlelődnek a gazdasági, társadalmi, ideológiai és belső művészi előfeltételeik. Ezek megléte esetén elvileg számolni lehet egy spontán autonóm fejlődéssel, pl. a reneszánsznak vagy a barokknak egymástól független kialakulásával a különböző országokban. A valóságban ez mégsem történik így. Egy-egy stílus először valamelyik országban és ott is valamelyik körben alakul ki: ott, ahol a legelőször és a legteljesebben vannak adva az ehhez szükséges feltételek. Az innen kiinduló ösztönző erő már állandóan fontos szerepet

játszik a stílus más körben és más országokban való kialakulásánál: kibogozhatatlanul összeszövődnek a helyi, autonóm csírák a már megvalósult minták és példák hatásával. A reneszánsz például vitathatatlanul az olasz városokban alakult ki, mivel itt volt a középkor végén a legerőteljesebb polgári fejlődés, ahol a legközvetlenebbül álltak rendelkezésre az antik hagyományok is, a példaképeknek az a tárháza, melyet a „barbár”, „gótikus” középkorral szembe lehetett szegezni. A későbbiekben ez az itáliai reneszánsz mindig rányomta többé vagy kevésbé a bélyegét más országok helyi alapokból kiinduló reneszánsz kezdeményezésére.

A barokknak is megtaláljuk eredeti forrásterületét, születési helyét. Mivel az átmenetileg újjászerveződő feudális rend legerősebb támasza a katolikus egyház volt, a barokk művészet is ott keletkezett, ahol az egyház a leghamarabb tért magához a reneszánsz és a reformáció jelentette megrázkódtatásokból. Ez pedig Spanyolországban és Olaszországban történt. Ezekben az országokban jött létre az újjászerveződő egyház rohamcsapata a jezsuita rend, s innen indult hódító útjára. Spanyolországban, majd a XVI. század végén Itáliában dolgozták ki az egyház teoretikusai az újskolasztikus filozófiát, mely a reneszánsz szabadgondolkodásával szemben a középkor Aristoteleséhez és Szent Tamáshoz tért vissza. A XVI. század második felében végül az tridenti zsinat minden tekintetben kidolgozott programot adott az egyháznak a belső reform, a protestantizmus elleni harc s általában a hatalom visszaszerzése érdekében. Joggal nevezték ezért a barokkot az ellenreformáció művészetének. Ez a megállapítás azonban csak a barokk kiindulópontjára érvényes, a barokkot valóban az ellenreformáció lendülete alakította ki, de az így kialakított művészet egyetemesebb érvényű: nemcsak a katolikus egyház, hanem a feudális rendek, a fejedelmi udvarok, s általában az egész európai méretű feudális újraerősödés művészete lett, mely nem állt meg a katolikus vallás határain, sőt a feudális osztály határainál sem.

Ezeknek az összefüggéseknek a keretében közelíthetjük meg Pázmány és a barokk problémáját. Pázmány Péter a kolozsvári je-

zsuitáknál tanult, majd tizenhét éves korában maga is belépett a rendbe s a krakkói, bécsi rendházakban, végül pedig a római Collegio Romanóban a jezsuita rend világgközpontjában nevelődött az ellenreformáció következetes harcosává. A jezsuiták tevékenységében különös kettősség érvényesül: reakció és modernség. A feudális reakció és az ellenreformáció érdekében lehetőleg a legmodernebb eszközökkel és módszerekkel harcoltak. Felelevenítették az egyház középkori tradícióit, de nem vetették el a reneszánsz és humanizmus vívmányait, rengeteget tanultak a reformációtól is. Elfogadták és tanították a reneszánsz természettudományi eredményeit, teljes mértékben magukévá tették az antik kultúra értékeit; csak arra vigyáztak, hogy az új természettudományból az egyházra káros filozófiai következtetéseket ne vonjanak le: ha valaki ezt tette, mint Giordano Bruno, azt máglyára küldték. Esméik terjesztésére átvették a reformátorok fő fegyvereit: a könyvnyomtatást, a korszerű iskolázást és az anyanyelv használatát; sőt mindezekben hamarosan magasabb színvonalat tudtak elérni, mint ellenfeleik. Munkásságukat tehát rendkívüli rugalmasság, dinamika jellemezte. Az alapvetően reakciós törekvésen belül így igen sok merész újítás, nagy horderejű és értékes kezdeményezés is megférhetett.

A jezsuita rend nevelésén túl külön is hangsúlyoznunk kell a barokk Róma szerepét. Ekkor épülnek a nagy barokk templomok; a jezsuiták főtemploma, a Gesù, már készen van, mintát adva az egész európai templomépítészetnek. Róma az ellenreformáció, az újjáéledő katolicizmus lázában él, új barokk misztika van kibontakozóban. Szerényebb, de ugyanilyen barokk környezet fogadta Pázmányt következő állomáshelyén, Grácban is, ahová 1597-ben tanárnak került a jezsuiták egyetemére. Grác az ausztriai ellenreformáció központja volt, ahol a jezsuitizmus és ellenreformáció szervesen összefonódott a világi fejedelmi hatalommal is. Stájerországban ekkor Ferdinánd Habsburg-főherceg, a későbbi II. Ferdinánd kormányzott, akinek palotája össze volt építve a jezsuita rendházzal és egyetemmel. A gráci várban elhelyezkedő fejedelmi udvar és ellenreformációs egyházi központ fenyegetően tekintett le az alant elterülő ví-

rágzó protestáns polgárvárosra, s rövid idő alatt ki is erőszakolta ott az ellenreformációt. Itt még jobban megszilárdulhatott Pázmányban az a szigorúan hierarchikus világgép, mely a barokk kultúrára és művészetre oly jellemző. A korlátlan egyházi és világi hatalom Isten szolgálatában: ennek az élményét szívhatta magába Grácban, s érthető, hogy mikor későbbi munkáiban Isten országáról s mennyei udvartartásáról ír, a barokk udvari szemlélet módján ábrázolja azt.

A Grácban eltöltött évek azonban legfőképp azért voltak igen fontosak Pázmány fejlődésében, mert éveken keresztül elmélyülten kellett foglalkoznia a skolasztikus filozófiával és teológiával. Előbb a filozófiát, majd pedig a teológiát adta elő, s ennek során a már korábban megszerzett skolasztikus képzettségét még magasabb színvonalra emelte. Latin nyelvű egyetemi előadásai fenn is maradtak, s ezekben Pázmány kora legjobb színvonalán álló teológusnak bizonyul.

A skolasztika új fellendülésének a barokkal való összefüggésére már utaltam. Mivel kifejezi ez a filozófia a barokk kor szellemiségét: a katolikus középkort szeretné visszaállítani, de korszerűbb eszközökkel, az újkorral, vagyis a reneszánsz vívmányaival egyezkedve. Éppen ezért ebben a filozófiában nagy belső bizonytalanság és diszharmonia van. Alapjaiban ellentétes dolgokat kell összeegyeztetnie: a skolasztika és a reneszánsz természettudománya egymásnak az ellentéte, az újskolasztika mégis valami erőszakolt szintézisre törekszik. Érthető, hogy ez csak hatalmi szóval és külsőlegesen történhet. Mintha különböző rendeltetésű, korú és jellegű falakat hatalmas boltozattal szerkezetük ellenére fognának egybe. Mindez hatalmas lendületet, pátoszt, monumentalitást és hallatlan akarati erőfeszítést kíván, ami a barokk művészi stílusnak is jellemzője: itt is különböző, sokszor ellentétes formai és tartalmi elemek egyesülnek gyakran erőszakoltan valami nagy lendületes kompozícióba. Sokszor persze csak ennek a szándéka van meg, s a kompozíció nem sikerül; a műalkotás pedig öncélú, dekoratív elemekre hullik szét.

A Magyarországra végleg hazatérő Pázmányt bizvást gondolhatjuk a harcias katolikus barokk kultúra és művészet misszionáriu-

sának. Csakhogy Pázmánynak szembe kellett néznie a valósággal, s ehhez neki – mint politikai tevékenységénél is láttuk – volt érzéke. Ő kora adott kultúrájú és szellemiségű magyar lakosságát akarta az egyházba visszavezetni, s nem egy új művészetet propagálni. Alkalmazkodnia kellett azokhoz akikhez szólott, akiknek írt; s ennek során a hazai hagyományok és az akkori kulturális helyzet hatása alá kellett kerülnie. Magyar földön pedig ekkor még a csirái is alig voltak meg a barokknak. Az első igazában barokknak nevezhető munkák 1616-ban és 1617-ben jelentek meg Lépes Bálint tollából, aki olasz barokk műveket fordított magyarra. Az első hazai barokk költőnek Nyéki Vörös Mátyás győri kanonoknak a verseiben is éppen csak megjelennek egyes barokk stíluselemek, de ezek is nagyobb számban csak kései, a 20-as, 30-as években írott verseiben. De nincs még ekkor nyoma a barokk képzőművészetnek sem. Az első jelentős korabarokk építészeti mű: a nagyszombati jezsuita templom, majd Pázmány ösztönzésére kezd épülni, s csak halála után készül el.

Hiába érkezett tehát Pázmány a barokk centrumokból, telve a barokk kultúra és művészet élményeivel: egy későreneszánsz kultúrájú protestáns országba került. A magyar reneszánsz és humanizmus olyan nagy alakjai működnek még ekkor, mint Szenczi Molnár Albert, s alig egy évtizeddel hamarabb halt meg a magyar reneszánsz legnagyobb alakja, Balassi Bálint. Gazdag és virágzó kulturális élet volt ekkor Magyarországon és Erdélyben egyaránt – sajnos, ezt a kultúrát és irodalmat a régebbi magyar irodalomtörténetírás alig vette észre, jórészt éppen Pázmány túlértékelése miatt. A barokk Pázmány alakja elhomályosított mindent, azt a sok nagy értéket, melyet ekkor az ország túlnyomó része, s az írók túlnyomó többsége mellette, vagy vele szemben alkotott. Ha nem szellemtörténeti konstrukciókból indulunk ki, hanem a valóságból, akkor nyilvánvaló, hogy Pázmány római és gráci élményei nem formálhatták egy csapásra barokká a XVII. század első évtizedeinek Magyarországot. Ellenkezőleg, a barokk vonások, a környezet kényszerítő és alakító hatása alatt, csak tompítva és részlegesen érvényesülhettek Pázmány irodalmi munkásságában. A korabarokk tipikus alakja ő egy

még nem barokk periódusban. Erre a következtetésre juthatunk művei tanulmányozásakor.

Egyik legjelentősebb műve prédikációinak a gyűjteménye, mely 1636-ban, halála előtt egy évvel jelent meg. A prédikációkat azonban nem ekkor írta: egész élete során elmondott prédikációit gyűjtötte csak ekkor össze, rendezte sajtó alá. Egyik könyve sem állítja elének oly teljességben a pázmányi mű lényegét mint ez, mely több évtizedes munkásságát összegezi, s amely már a prédikáció funkciójánál fogva is a legközelebb áll az élethez.

A magyar irodalomban ekkorra már gazdag prédikációs irodalom volt. Megteremtői a középkorvégi ferences és domonkos szerzetesek voltak, majd a reformáció prédikátorai fejlesztették jelentőssé ezt a műfajt, s Telegdi Miklóstól kezdve már az újraszerveződő katolicizmus magyar papjai is részt vettek művelésében. Pázmány elődeivel szemben meglehetősen új utakon jár. Hiába keressük nála a korábbi katolikus és protestáns prédikációk számos elterjedt típusát. A középkori koldulórendek a prédikációnak egy népszerű formáját alakították ki azzal a céllal, hogy mennél inkább hatást érjenek el vele a tanulatlan tömegek körében. Telezsúfolták a prédikációkat érdekességekkel, tanulságos történetekkel, hatásos, sőt hatásvadászó részletekkel, nem idegenkedve a szociális demagógiától sem; Janus Pannonius szerint „vénasszonyi könnyeket vadászva”. Pázmánynál ilyesmiről szó sincs. A protestáns prédikátorok beszédeit gyakran jellemzi az új hit propagandája, az ellenfél ostromozása és kigúnyolása – a nagy térítő Pázmány ilyesmiktől is tartózkodik. Alig vannak beszédeiben polemikus részek, mintha arra törekedett volna, hogy a protestánsok is szívesen hallgathassák prédikációit. Érdekes módon alig találunk olyan beszédeket könyvében, melyek főtémája a szentírás magyarázata, illetve a dogmatikai, teológiai kérdések tárgyalása; pedig mind protestánsoknál, mind katolikusoknál ez volt a prédikációk legfőbb célja s a fennmaradt egyházi beszédek többsége ilyen jellegű.

Beszédeinek középpontjában egyetlen dolog áll: az erkölcsi tanítás. A prédikáció az ő számára elsősorban az erkölcsi nevelés esz-

köze, s a teológiai, dogmatikai fejtegetések is mind ennek a szolgálataiba vannak állítva. Egy egész etika bontakozik így ki a vaskos műlapjairól a legszabatosabb, legvilágosabb és legmeggyőzőbb előadásban. A logikus meggyőzés módszerével tanít, az általa elmondottakat ésszel akarja beláttatni. Hiányzik ezért innen minden misztikus, eksztatikus elem, ami pedig oly jellemző a barokkra. Nem veszi igénybe azokat az eszközöket, melyek az érzelmekre hatnak elsősorban, melyekkel hangulati hatásokat lehet elérni. Csaknem mellőzi a legendák és példák kincsestárát, nem igyekszik tanítását szórakoztatással ellensúlyozni. Racionális, intellektuális levegő árad prédikációjából, s a nála oly gyakori képek és hasonlatok is a magyarázat, az értelmi beláttatás eszközei, sohasem sejtelmes víziók felidézői. Képeit mindig a reális életből meríti, a mindennapi jelenségek felidézésével igyekszik megértetni a legelvontabb gondolatokat is. Ugyanezeket a megállapításokat tehetjük nagyjából imádságoskönyvről is. Bár az imádságban több az érzelmi elem, mégis a döntő súly itt is az Isten előtti értelmi hódolatra esik, imádságainak is szigorú logikai menete van. Nem csodálható ezért hogy egy protestáns prédikátor 1609-ben mindenestül átvette Pázmány szövegét, és saját neve alatt kinyomatta: a protestánsok számára sem kellett másfajta imádságoskönyv.

Mint látjuk, Pázmány e műveiben éppen nem a barokk elem a szembetűnő, sőt a prédikációkban éppen ő száll szembe a barokk stílus nem egy sajátjával. Vannak, akiknek csak arra van gondjuk – írja –, hogy „elméjek, tudományok, ékesen szólások mutogatásával magokat csudáltassák... hegyes kérdéseket, haszontalan vizsgálasokat, fülgyönyörködtető csúfságokat vagy fabulákat, sovány és száraz gondolatokat forgatnak, hogy a közönség őket csudálja, dicsérje”. A már említett első jellegzetesen barokk magyar művek, Lépés Bálint kötetei, éppen ezt az elítélt stílust képviselik, s ez lesz általában jellemző a magyar barokk irodalomra is. Érthető ezért, hogy a XVII. század második felében és a XVIII.-ban, a magyar barokk „fénykorában” a katolikus egyházi beszéd hűtlenné lett a pázmányi hagyományokhoz; s az ő erkölcsstanító, racionális prédikációi helyett

a vizionárius, hatást keltő, Máriát és a szenteket dicsőítő, dekoratív elemekkel és cifraságokkal teli prédikációk kultuszát teremtette meg. A barokk irodalmi stílusra is jellemző a barokk építészet fény- és árnyjátéka, érzelmi hatáskeltése, a dekoratív tényezőknek a szerkezettől elszabadult, önállósult burjánzása. Pázmány beszédeiben mindezt hiába keressük. Ezeket tehát csak nagyon módjával, egyes részletei, nyelvi stílusának egyes mozzanatai alapján nevezhetjük valamelyest barokknak.

Inkább magán viseli a barokk jellegzetességeit legmonumentálisabb alkotása, az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* (1613). Ez a méreteiben is hatalmas mű összegezi az egész katolikus–protestáns vitaanyagot, s egyúttal jelentékeny teológiai jellegű tudományos enciklopédiát ad. Ebben mindent összefoglalt, amit a katolikus egyház harcosainak az ellenreformáció korszakában tudnia kellett. Pázmány szerkesztőkészsége itt remekelt. A rendkívül szétágazó anyagot egyetlen zárt és következetes rendszerbe fogta össze. Az anyag látszólagos gomolygásán keresztül biztosan halad Pázmány érvelése a kitűzött cél felé, sohasem veszti el a fonalat, bármekkora kitérőkre, bonyolult elágazásokra kényszeríti is a mondanivaló sokrétősége. Bőven él itt Pázmány a barokk díszítő elemeivel, de ezeket mindig a logikai érvelés szolgálatába tudja állítani. Hatalmas körmondatai, grammatikai bonyolultságuk ellenére is, mindig egyértelműen vezetnek egyik gondolatról a másikra. Sik Sándor joggal hasonlította ezt a művet a barokk székesegyházakhoz, különösen ami a szerkezetet, a részletgazdagságokon keresztül uralkodó szigorú szubordinációt jelenti.

A *Kalauz*ban felismerhető lendület és barokk pátosz jelen van Pázmány vitairataiban is, de többnyire a barokk stílus külsőségei nélkül. Munkáinak többsége vitairat, hitvitázó mű: válasz protestáns ellenfeleinek támadásaira, vagy tanításaik, könyveik cáfolata. Fáradhatatlan és hihetetlenül termékeny vitázó volt. Protestáns ellenfeleinek sokszor nehéz és hosszú munkával megalkotott műveivel egykettőre végezni tud, a vita fegyvereit úgy tudta forgatni, mint kortársai közül senki sem. Sokat vizsgálták már, hogy miből ered Pázmány ekkora fölénye. Nem elég magyarázat ehhez kortársainál na-

gyobb műveltségére, íráskészségére, a skolasztikán iskolázott nagy logikai felkészültségére hivatkozni, bár ennek is nagy szerepe van. Mindenekelőtt azonban a történelmi helyzet volt kedvező Pázmány számára. A protestantizmus ekkor már nem mozgalom, hanem győzedelmeskedő, intézményekkel körülvelt és védett egyházak sora, mely befejezte hódító útját, s eredményeinek megtartásán fáradozik. Ezzel szemben a jezsuiták vezette ellenreformáció egy előretörő és hódításra szervezett erő. Sik Sándor szerencsésen jellemzi a szembenálló feleket: „Egy fölkelő visszazorított energiának rugalmasságától felpattanó hódító és támadó szenvedély, a megüledettség, az élvezett győzelem, a támadásban is védekező nyugalmi elv ellen, amely elszokott a komoly ellenféltől.” Ezen inkább formális tényezők mellett azonban még mélyebb összefüggésekre is rávilágíthatunk.

A reformáció a katolikus egyház megmerevedett dogmatikájával szembeszegezte a szabad vallásos vizsgáldást, a biblia szabad magyarázatának elvét. Az így keletkező támadással szemben a katolicizmus szinte fegyvertelen maradt. Mihelyt a reformátorok bebizonyították, hogy a biblia helyeit másképpen is lehet értelmezni, mint ahogy azt a katolikus tanítás teszi, sőt e más értelmezés sokszor közelebb áll a józan észhez, és kedvezőbb következtetésre vezet a polgári és népi tömegek szempontjából, a reformációnak nyert ügye volt. A reformáció egyes irányzatai azonban maguk is hamar intézményesedtek, egyházzá merevedtek, s megszűntek a feltörekvő erők harci mozgalmal lenni. Sőt, a feudalizmus megerősödésének sodrában a protestáns egyházak is az uralkodó osztály oldalára kerültek, megtiltották a további újítást, a biblia további szabad értelmezését, s kialakították saját dogmatikai rendszerüket. A racionális kritika helyett itt is a tekintélyi elv lett az irányadó. Hiába igyekeztek azonban a protestáns egyházak ugyanúgy alkalmazkodni a feudális rendszerhez, mint ahogy ezt a katolikus egyház már eleve tette, ebben a versenyben alul kellett maradniok. A katolikus egyház régebbi és következetesebb dogmarendszere fölényben volt a protestantizmusnak a reformációs mozgalom erőszakos megállítása útján létrejött, és sokszor az egyes felekezetek között is ellentétes teológiája fölött. A pol-

gárság ugyan még így is inkább magáénak érezte a protestantizmust, de az ellenreformáció nem is őket akarta elsősorban megnyerni, hanem a feudális osztályt. Pázmány is a főurak megtérítésére összpontosítja erejét, hisz ez magával hozza jobbágyaik fokozatos katolizálását is.

E körülmények alapján érthető, hogy amikor a vitairatokban a két különböző teológia összecsapott, akkor a csiszoltabb, jobban rendszerezett, évezredes kifinomodottságon átment és a reneszánsz korszerű ismeretanyagát is magábaolvasztó katolikus álláspont győzött. Igaz, hogy éppen Magyarországon a protestánsoknak egy igen jól kiaknázható érvük volt a katolikus egyház ellen: a nemzeti függetlenség kérdése, a Habsburg-elnyomás veszélye. Magyar István, Pázmány legelső vita-ellenfele éppen ezeket a kérdéseket feszegette sok éleslátással. Pázmány azonban kitűnően értett ahhoz, hogy a vitát teológiai síkra vigye át – ezt tette Magyarival szemben is –, és ezen a téren hengerelje le ellenfelét, aki helyes politikai tételeit szintén teológiai alapelvekre próbálta visszavezetni. Jellemző, hogy Pázmány egyetlen esetben nem tudott méltó választ adni protestáns ellenfelének: amikor az általa annyi vitában megtépázott Alvinczi Péter Bethlen függetlenségi háborújának kezdetén, nyíltan politikai érvekkel leplezte le a Habsburgok és a velük összeszövődött katolikus egyház káros tevékenységét, *Querela Hungariae* (Magyarország panasza) című röpiratával.

A vitákban Pázmány kitűnő fegyverzetben léphetett fel. Birtokában volt az egész barokk-skolasztikus gondolat-rendszer, melynek éppen ő adta oly kiváló, a rejtett belső ellentmondásokat oly monumentálisan áthidaló szintézisét *Kalauz*ban. Az egyes vitákban voltaképpen a pillanatnyi szükségletek szerint alkalmazza csak azt, amit a *Kalauz*ban majd össze fog foglalni, vagy már összefoglalt. A gondolatoknak és érveknek ezt a nagy hajlékonysággal és nagy következetességgel kidolgozott építményét a protestáns teológia nem ingathatta meg, ezzel majd csak a felvilágosodás racionális és vállalásellenes kritikája tudott végezni.

Az eddigi elmondottak alapján már nem nehéz Pázmány törté-

neti helyét meghatározni a magyar irodalom fejlődésében. Hatalmas irodalmi hagyatéka végső fokon egy reakciós tendencia jegyében jött létre, de egy olyan korban, amikor a vele szemben álló erők is nem kevésbé a skolasztika és az ortodoxia irányába fejlődtek. Velük szemben Pázmány sokkal frissebb, modernebb, s a korszerű európai kulturális és művészeti fejlődést képviseli. Igaz ugyan, hogy bár az ő ellenfele elsősorban a protestáns teológia, az ő barokkos irányú munkásságával szemben ott áll e kor gazdag későreneszánsz kultúrája is. Ez a későreneszánsz azonban már a hanyatlás útjait járja. A reneszánsz már nem teremtő erő, polgári alapja Magyarországon alig van, a feudalizmus pedig korszerűbbet keres. Az elsekélyesedés, a visszavonulás, a modorossá válás időszaka ez a magyar reneszánsz fejlődésében. Jól szemlélteti ezt Balassi költőtanítványa, a humanizmus eszméit féltve őrző Rímay, akinek költészete és prózastílusa a túlélrettség, az elprovincializálódás jeleit mutatja már.

A pázmányi próza, kortársaival szemben, feltétlenül az előremutató stílust képviseli, még ha amazok haladóbb eszmékért harcoltak is. Élvezi ő a barokk stílus előnyeit, de hiányzanak belőle annak félresiklásai. A kései humanista modorossággal, a manierizmussal szemben ez a nyelv és ez a próza valóban a jövő irányát mutatja. A magyar nyelv öelötte még sohasem jelent meg ilyen kitűnő fegyvertetben. A legbonyolultabb és legelvontabb dolgokat is egyforma világossággal és szemléletességgel képes a pázmányi próza kifejezni.

Műveinek tartalma nem élő ma már, legfeljebb egyes részletek lepnek meg közkeletű igazságok plasztikus elmondásával és megokolásával – főként a prédikációkban. Nyelvünknek azonban valóságos kincsesbányája ez, ahova ma is tanulni járhatunk, miként azt nem egy nagy magyar író, pl. Móricz Zsigmond és Kosztolányi tette. Pázmány legszebb lapjai nyelvünk szépségének, kifejezőkészségének megbecsülésére és szeretetére tanítja a mai és minden kor olvasóját is.

A MAGYAR BAROKK IRODALOM KIALAKULÁSA

Új stílus nem keletkezik új tartalom, új művészi, írói magatartás nélkül. Megjelenhetnek új stíluselemek már a korábbi világnézetet képviselő alkotásokban is, előkészítve egy nagyarányú stílusváltást, de ezek rendszerének, vagyis magának a stílusnak a kialakulásához az új mondanivaló stílus-teremtő ereje nélkülözhetetlen. Ezért eleve tévesek voltak azok a kísérletek, melyek a magyar irodalmi barokk kezdeteit Rimay János, sőt már Balassi Bálint költészetében keresték, hiszen mindketten, s ugyanígy kortársaik nagy többsége is, még a reneszánsz humanista világnézetét és művészi ízlését képviselik. Balassi munkássága egyenesen a magyar reneszánsz tetőpontját jelenti. Rimay viszont a későhumanizmus dekadenciába hajló újstoisztikus irányának a híve. A Rimaynál megjelenő barokknak vélt stíluselemek pedig csak a későreneszánsz manierizmusának a megnyilvánulásai.

A magyar barokk keletkezését a reneszánsz és reformáció századával szemben gyökeresen új ideológiát képviselő irányzattal, mozgalommal – azaz a jezsuiták vezetete ellenreformációval összefüggésben lehet csak megvilágítani. Nem azért, mintha a barokk az ellenreformáció, vagy a jezsuiták stílusa volna. Egy egyetemes stílus hordozója sohasem egy mozgalom vagy intézmény, hanem mindig egy osztály – pontosabban: egy osztály, fejlődésének gazdaságilag és társadalmilag meghatározott egyik szakaszában. Óriási jelentősége van

azonban azoknak a csoportoknak és intézményeknek, melyek az osztályérdekeknek legmegfelelőbb világnézetet képviselik, s propagandáját vállalják, mivel a fejlődésének új szakaszába lépő osztály csak lassan ébred új érdekeinek tudatára, s gondolkodása, életformája, ízlése és műveltsége csak fokozatosan idomul az új helyzet szabta követelményekhez. Ma már vitathatatlan és bizonyításra nem szoruló tény, hogy a barokk művészet és irodalom az európai feudális erőnek a XVI. század második felében kibontakozó nagyarányú újraerősödésével van kapcsolatban, s hogy a feudalizmus e korszerűsítési folyamatának, e refeudalizálódásának egyik legfőbb és legkövetkezetesebb elősegítője és ideológiai támasza a tridentinum megújuló katolikus egyháza és rohamcsapata a jezsuita rend. *Ezért* kell a barokk kezdeteinek vizsgálatakor a magyar ellenreformációból, a jezsuiták magyarországi működéséből kiindulnunk.

Az új irányzat ideológiájának megjelenése azonban nem jár együtt az új stílus azonnali megteremtésével. Az új tartalom eleinte a régi formákban jelentkezik, s csak fokozatosan alakítja ki saját adekvát stílusát: az ellenreformációt hirdető korai irodalmi alkotások sem viselik még magukon az új barokk stílus jegyeit. Ez arra indított egyes kutatókat, hogy az ellenreformációt a barokkal összekapcsoló hagyományos Weisbach-féle állásponttal szemben, a mozgalom stílusmegfelelőjét a manierizmusban lássák, vagy pedig – mint Wylie Sypher – a manierizmust és a barokkot az ellenreformáció két időben egymást felváltó stílusperiódusának tekintsék. Sokkal helyesebb a társadalmi összefüggéseknek is figyelmet szentelő Arnold Hauser álláspontja – aki nem tagadva, hogy az ellenreformáció tanításai először a tridenti zsinat idején Itáliában uralkodó manierista formákban jelentkeznek – hangsúlyozza, hogy a túlzottan intellektuális manierista művészet, mely csak egy szűk értelmiségi réteghez tudott szólni, az ellenreformáció művészi feladatait nem oldhatta meg. „Az ellenreformáció művészi programja – írja – a katolicizmusnak a művészet által való propagálása a szélesebb néptömegek körében: csak a barokk révén valósult meg.”

Reneszánsz és barokk elhatárolásánál tehát két egyidejű ten-

denciának lehetünk tanúi. Egyrészt a válságba jutó régi világnézet keres új formai megoldásokat, miként azt magyar vonatkozásban a XVII. század eleji stoicizmus és manierizmus vizsgálatánál láttuk: másrészt a régi formák között is előretör már az új világnézet és mondanivaló. A barokk megjelenéséről akkor beszélhetünk, amikor az új ideológia és tartalom a fokozatosan felhalmozódó új formai, stiláris elemek együttesén át jut kifejezésre. Megállapítani, hogy az ellenreformáció irodalmi fejlődésében mikor, hol, milyen művekben jelenik meg – immár teljes fegyverzetben – az új stílus: ez az alábbi tanulmány egyik célja.

Másik célkitűzésünk a magyar barokk osztálybázisának közelebbi vizsgálata lesz; a barokk alapját képező refeudalizálódási folyamat ugyanis országoként igen különböző. Sőt van ezen a téren egy alapvető eltérés a nyugati és kelet-európai fejlődés között, melyet állandóan szem előtt kell tartanunk. Nyugaton a feudalizmus utolsó általános reakciója a polgárság nagy reneszánszkori előretörését vetette vissza. A XVI. században megerősödtek a feudális osztályok, sőt a polgárság felső rétege, mely eredetileg a reneszánsz műveltséget kialakította, s annak legfőbb hordozója volt, maga is feudalizálódott, földbirtokot, nemességet szerzett. A nyugat-európai országokban egy alapjaiban és gyökerében polgári jellegű reneszánsz műveltséget az alapjaiban és gyökerében feudális barokk kultúra váltotta fel. A kelet-európai országokban azonban – az itáliaihoz, németalföldihez, némethoz hasonló polgárság nem lévén – a fejlődés másképp alakult. Volt ugyan Magyarországon is, Lengyelországban is polgári reneszánsz, a magyar reformáció irodalma is azt jelzi, hogy a polgári erők a fejletlenebb körülmények ellenére is mind társadalmi, mind politikai, mind pedig művelődési és irodalmi téren történetformáló erőként jelentkeztek, mégis a körülmények Magyarországon – a középkori magyar királyság összeomlásával járó nagy megrázkódtatás ellenére is – változatlanul a feudális erőknél kedveztek; ezek hatalmi túlsúlya, ha néha meg is ingott, sértetlen maradt. A reneszánsz és humanizmus osztálybázisa ezért – eredetileg polgári tartalma ellenére is – elsősorban a feudális uralkodóosztály,

közelebről a főnemesség lett Magyarországon. A reneszánsz és barokk egymást követő korszakaiban tehát nem két osztály ellentéte, hanem az ugyanazon osztály fejlődésének két fázisában levő különbség jut nálunk kifejezésre.

Magyarországon az ellenreformáció első lépései Nagyszombat városának és Oláh Miklós érseknek a nevéhez fűződnek. Az esztergomi érsekség és káptalan a török elől ebbe a nyugati határszéli városba húzódott, s itt, az 1550-es évek végén kezdte meg Erasmus hajdani barátja a katolikus egyház romlásának megállítását. Hiába próbálta azonban a jezsuitákat tartósan megtelepíteni, a reformáció előretörése tovább tartott, 1573-tól egy negyedszázadig az érseki szék betöltésére sem került sor, s Bornemisza Péter már magában Nagyszombatban, az Ispotály templom szószékéről támadta a pápa megfogyatkozott magyar híveit. Oláh Miklós szervezeti intézkedései mégis lassan meghozták gyümölcsüket: a Nagyszombatba menekült esztergomi káptalan, s az irányítása alatt működő iskola körül Telegdi Miklós (1535–1586) nagyprépostból, Monoszlóy András (1552–1601) kanonokból és az esztergomi egyházmegye ügyészből, Pécsi Lukácsból kialakult egy kis írói csoport, mely irodalmi téren is megvetette az ellenreformáció alapjait, megkezdte a polémiát a győzelmes protestantizmussal, s gondoskodni igyekezett a katolikus hitéletet erősítő magyar nyelvű könyvek írásáról és kiadásáról. Telegdi megeremtette irodalmi munkásságuk egyik létfeltételét, a nagyszombati nyomdát (1577) is, s ennek az egyetlen katolikus kézben lévő nyomdának kezdetben korrekтора, s később is egyik irányítója Pécsi Lukács lett.

Könyveik ellenreformációs tendenciája és tartalma ellenére, műveltségük még szorosan a humanizmusban gyökerezik, s írásaik is

a humanista litteratura külsőséges jegyeit viselik magukon. Sőt vannak kimondottan humanista célzatú munkáik is, mint Pécsi Lukács Ranzanus-kiadása (1579), vagy Telegdinek Mossóczi Zakariás nyitrai püspökkel együtt szerkesztett hazai *Corpus Jurisa*, a Szent István óta hozott magyar törvények első rendszeres gyűjteménye (*Decreta Constitutiones et Articuli* . . . 1584). Mindhármukat, de különösen Telegdit és Monoszlóyt nagy humanista erudíció jellemzi. Lehetőleg mindig forrásokra hivatkoznak kínos pontossággal, idézeteik lelőhelyeit nem mulasztják el megjelölni; Telegdi néha rápirít nagy ellenfelére, Bornemisza Péterre is, annak pontatlan filológiai hivatkozásai miatt. Latin nyelvű hitvitázó munkájában (*Brevis ac catholica confutatio* . . . 1593) Monoszlóy klasszikus humanista latinsággal ír, s magyar nyelvű művei latin előszavaiban is mindig megcsillogtatja a humanista stílusban és retorikában való jártasságát. A humanista külsőségek megtartását jelzik a könyvek elé írt latin ajánló versek is, így Telegdi prédikációi előtt Monoszlóy és Pécsi verse, Monoszlóy műveinek élén pedig a Pécsi Lukácséi.

A reneszánsz és reformáció korához kapcsolja műveiket a külsőségeken túl számos tartalmi tényező is. Telegdi prédikációira nemcsak a logikai tisztaságra törekvő cicerói stílushagyomány és a protestáns postillák racionális jellege nyomja rá bélyegét, de gyakran tematikájuk is azonos a reformációt hirdető prédikátorokéval. Találón mondotta róluk Telegdi monográfusa, hogy azok „reformátor-prédikációk katolikus tartalommal”. A magyar ellenreformáció első írói kerülnek az olyan elemeket, melyek a protestáns hallgatót vagy olvasót elriasztanák, melyek érvelésüket eleve kompromitálnák. Mellőzik ezért a szentek példáira, Máriára, a pápák bulláira, a zsinatok határozataira való hivatkozásokat, s beszédeikben és vitairataikban lehetőleg csak a bibliára és az egyházatyákra támaszkodnak. Kitűnően ismerik és gyümölcsöztetik a humanisták és protestánsok által egyaránt megbecsült patrisztikát, különösen Szent Ágoston műveit, aki Telegdi, Monoszlóy és Pécsi legkedveltebb auktora. Telegdinek még a stílusán, képein is felismerni vélik Ágoston hatását; Monoszlóy lépten-nyomon idézi, hosszabb részleteket fordít művei-

ből, *De gratia ac libero hominis arbitrio* című könyvében (1600) pedig az ő érvelését veszi alapul; végül Pécsi Lukács Szent Ágoston imádságait fordítja le és adja ki 1591-ben. Ez az Augustinus-kultusz még a fiatal Pázmányra is jellemző, aki *Imádságoskönyvében* – magyar elődeihez kapcsolódva – az erősen értelmi színezetű ágostoni elmélkedések hagyományát követi.

A magyar ellenreformáció kezdeti irodalmi tevékenysége tehát még erősen a humanizmus és a reformáció írói gyakorlatának a jegyeit viseli magán, nemhogy a barokk, de még a manierizmus stílus-elemeit is alig fedezhetjük fel benne. Ez utóbbiakra példát jóformán csak Pécsi Lukács egyik érdekes művében, Lucas Martini katolikus német író *Ehrenkrantzleinjének* (1581) fordításában láthatunk, mely *Az keresztyén szűzeknek tisztességes koszorója* címen 1591-ben jelent meg. Ez a pedagógiai célzatú könyv, a reneszánsz antikizáló koszorú-kultuszát a későközépkor virágszimbolikájával társítva, nevelési tanácsait gyakran a manierista irodalomra oly jellemző emblematicus, rejtvénytyszerű okoskodással adja elő.

A magyar ellenreformátor-írók XVI. századi csoportja stílus tekintetében újat még nem hozhatott, kénytelen volt kortársai írásmódjához igazodni. Nem volt még kellő kapcsolatuk az ellenreformáció harcos nemzeti szervezetével, a jezsuita renddel sem, s így a barokk irodalmiság kialakításában oly nagy szerepet játszó új módszereket és eszközöket is nélkülözték. Telegdi és köre nem is rokonszenvezett a jezsuitákkal. Első nagyszombati vendégszereplésük részben az esztergomi káptalannal és személyesen Telegdivel való ellentétek miatt volt oly rövid életű.

A barokk irodalom magyarországi kezdeteire csak akkor fog sor kerülni, amikor az ellenreformáció irányításában a jezsuiták veszik át a vezető szerepet.

A jezsuiták állandó magyarországi megtelepedésére csak több mint félévszázados kísérletezés után került sor. Először Oláh Miklós közreműködésével alapítottak kollégiumot Nagyszombatban (1561), ez azonban hat év után feloszlott. A következő évtized végén Erdélyben jelentek meg Báthori István, akkor már lengyel király tá-

mogatásával. Kolozsvárott 1581-ben kollégiumot szerveztek, 1582-től kezdve már Váradon is működött missziójuk, a következő évben pedig Gyulafehérváron is kisebb kollégium létesült. A katolikus fjedelmi család pártfogása kedvező feltételeket biztosított a protestáns Erdélyben működő jezsuiták számára, akik kolozsvári kollégiumukat hamarosan virágzó és a protestáns vallású nemesekre is nagy vonzerőt gyakorló főiskolává fejlesztették. Részbe volt ebben Antonio Possevinónak, a jezsuita rend egyik vezető diplomatájának, aki személyesen jött Erdélybe 1583-ban, s itt nemcsak a szervező munkában segített, de az erdélyi politikai és vallásügyi helyzetet tanulmányozva később több munkájában polémiát folytatott az antitrinitáriusokkal, *Transylvania* címen pedig Erdély történetét is megírta. E szerencsés kezdet ellenére a jezsuiták erdélyi működése nem volt zavartalan, mert az 1588. évi medgyesi országgyűlésen a protestáns rendek kiereszszakolták száműzetésüket. Báthori Zsigmond ugyan 1595-ben a medgyesi végzést eltörölte, de a Kolozsvárt, Gyulafehérvárt és Váradon újra megtelepült jezsuiták tevékenysége most sem lett hosszú életű. 1603-ban katasztrófális csapás érte őket: a Székely Mózes csapatai előtt meghódolt Kolozsvár polgársága és a városi nép – kifejezésre juttatva a tömegek álláspontját – a jezsuita főiskolát megrohanta, azt földig lerombolta, és a jezsuitákat a városból kiűzte. A gyulafehérvári rendházban egy ideig még megmaradhattak ugyan, de 1606-ban Bocskay száműzte, 1607 júniusában pedig a kolozsvári országgyűlés végleg kitiltotta őket Erdélyből.

A királyi országrészen Draskovich György kalocsai érsek tett újabb kísérletet a jezsuiták behozatalára. Sikerült elérnie, hogy Rudolf király 1586-ban a turóci prépostság znióváráljai és sellyei birtokait a jezsuitáknak adományozza azzal a kötelezettséggel, hogy kollégiumot alapítsanak. Rövidesen mindkét helyen rendház alakult, s 1593-ban Váralján megnyílt a gimnázium is. 1598-ban a kollégiumot a kedvezőbb fekvésű Sellyére helyezték át, ahol az oly gyors virágzásnak indult, hogy 1601-ben Dobokay Sándor rektor vezetése alatt már tizennégy jezsuitát és mintegy 400 bentlakó tanulót számlált falai között. Bocskay szabadságharca során, a hajdúcsapatok támadása

azonban Znióváraljáról és Sellyéről egyaránt menekülésre kényszerítette a jezsuitákat, rendházaik a kolozsvári főiskola sorsára jutottak. A bécsi béke a rend Magyarországról való kitiltását is magában foglalta, s az 1608. évi pozsonyi országgyűlés ezt a végzést is törvénybeiktatta.

Ezzel lezárult a jezsuiták magyarországi történetének első fejezete. A tömegek, amikor mód nyílt véleményük nyilvánítására, hátrározottan a jezsuiták ellen foglaltak állást. Bár cselekvésüket főként a vallási indulat fűtötte, valójában a népnek a feudális reakció előőrseire mért – igaz, hogy csak átmeneti – csapásáról volt szó.

Működésük első korszakában a jezsuiták számottevő magyar irodalmi tevékenységet még nem fejtettek ki. Részben, mert többségük eleinte idegen származású volt: Nagyszombatban főként németek, Erdélyben inkább lengyelek, részben pedig mert a szervezési feladatok és a zaklatott körülmények közepette erre nem is nagyon volt módjuk. A XVI. századból közülük egyedül Szántó István (1541–1612) irodalmi munkásságáról van tudomásunk. Szántó a magyar jezsuiták első nemzedékének legjelentősebb alakja, akinek nagy szerepe volt a magyar ellenreformáció előkészítésében. Az ő buzgólkodásának eredménye volt 1578-ban a római Collegium Hungaricum alapítása, mely rövidesen a Collegium Germanicummal egyesülve, az újjászerveződő magyar katolicizmus papjai számára lehetővé tette, hogy a barokk Rómában képezzék magukat. Ő nyerte meg Báthori Istvánt a jezsuiták hívéül, s kezdeményező, majd vezető szerepet játszott a jezsuiták erdélyi működésében. Művei közül csak kevés jutott korunkra, nagy részük 1605-ben a znióváraljai rendház feldúlásakor pusztult el. Az ismert munkák mind latin nyelvűek: hitvitázó iratok, valamint a kéziratban maradt *Confutatio Alcorani*, a reformáció magyarországi és erdélyi elterjedéséről szóló *Brevis et succinta descriptio*, valamint a *Historia collegiorum, Societatis Jesu in Transylvania*. Tudunk azonban magyar nyelvű irodalmi terveiről is. Le akart fordítani számos könyvet, köztük a korai barokk irodalom által igen kedvelt Kempis Tamását, de hogy sor került-e rájuk, nem tudjuk. Biztosan lefordította azonban Canisius katekizmusát, mely

előzőleg Telegdi fordításában is megjelent már (Bécs 1562), dolgozott magyar nyelvű prédikáció-gyűjtemény összeállításán, élete utolsó éveiben, olműtzi száműzetésében pedig a bibliát fordította. Mivel egyik magyar nyelvű műve sem jelent meg nyomtatásban, kéziratai pedig elvesztek – bővebbet nem szólhatunk róluk, a barokk irodalom előkészítésében való esetleges szerepükről nem nyilatkozhatunk.

A magyar jezsuita irodalom igazi megindulása a második nemzedékhez fűződik, amely a századforduló éveiben lépett a színre. Ekkorra kinevelődött már a magyar jezsuitáknak egy tehetséges és az egyház szolgálatában mindenre kész gárdája, mely a XVII. század első harmadában nemcsak az ellenreformáció ügyét tudta nagy léppéssel előbbre vinni, de az ennek propagálására legalkalmasabb barokk irodalmat is létrehozta. Különösen a jezsuiták erdélyi közjátéka volt e tekintetben igen gyümölcsöző: Dobokay Sándor, Pázmány Péter, Vásárhelyi Gergely, Forró György mind a kolozsvári kollégiumnak, s részben személyesen Szántónak a neveltjei.

E nemzedék több jeles tagját, az erdélyiek közül Dobokayt, Pázmányt, Forró, s a nagyszombati kanonokból nemrég jezsuitává lett Káldy Györgyöt 1600 táján Vágsellyén találjuk. A sellyei kollégium néhány éves virágzása során kialakulhatott már valamelyes jezsuita irodalmi léggör, s így nem csodálható, hogy a magyar barokk irodalom első szerény nyomai éppen ebben a környezetben tűnnek fel. Ha helyileg nem is éppen itt, de a sellyei rendház kötelékében írta Pázmány első magyar nyelvű művét, Magyar Istvánhoz intézett *Feleletét* (Nagyszombat 1603), melynek remek prózastilusa már a római tanulmányok és a háromévi gráci tanárkodás során kiforrott író állítja elénk. Itt fejezte be a rektori tisztelet betöltő Dobokay Sándor (1565–1621) Balassi Campianus-fordítását, melynek általa írt ajánlása a humanista és barokk motívumok érdekes keveredéséről tanúskodik. A jó hírnév fontosságáról elmélkedő, és Plautust, Petrarcat, Ovidiust s Augustinust idéző előszó a maga egészében inkább a humanisták modorára emlékeztet, de Balassi Bálint utolsó óráinak leírásakor már az athleta Christi és a patrona Hungariae barokk eszményeit villantja fel.

Érlelődőben, kialakulóban volt már a barokk a jezsuiták hazai környezetében, de a Bocskay-szabadságharc során bekövetkezett száműzetésük megakadályozta ennek zavartalan fejlődését. A megindult folyamat azonban így sem szakadt meg, a szomszédos országokba, Olmützbe, Bécsbe, Grácba, Zágrábba szétszéledt magyar jezsuiták irodalmi munkássága ekkor indult igazán fejlődésnek. Miként az agg Szántó a biblia fordításához látott hozzá Olmützben, úgy az ifjabbak közül is többeknek éppen ekkor bontakozott ki írói tevékenysége. Így az örökké vándorló Vásárhelyi Gergelyé, a Gyulafehérváron megkezdett bibliafordítását folytató Káldy Györgyé, de legfőképpen az ismét Grácban tanító Pázmány Péteré, aki most már szinte egymás után ontja vitairatait. Egy tevékeny jezsuita írógárda állt készen a visszatérésre, s ez nem is váratott sokáig magára. Ugyanis éppen e látszólag legkedvezőtlenebb időszakban fordult helyzetük, s egyben a magyar ellenreformáció ügye, minden eddiginél előnyösebbre.

2

Az 1608. évi országgyűlésen a magyar protestáns rendek Illésházy István és Thurzó György vezetésével történelmük legnagyobb diadalát aratták. A rendi politikát ekkor kizárólag a főurak osztályérdekei határozták meg, mert a nemesség a XVI. század során nagyrészt a familiaritás kötelékeibe kényszerült, és a nagybirtokosokat szolgálta, s az elmúlt háborús évtizedek pusztításai után gazdasági ereje nem volt akkora, hogy önálló politikai erőként felléphetett volna. A főúri osztály számára pedig az volt a legelőnyösebb, ha Bocskay szabadságharcának sikerére és eredményeire, az önállóvá vált protestáns Erdély létezésére támaszkodva kedvező kompromisszumot köt a Habsburg-uralkodóhazzal. A XVI. század zűrzavaraiban feltörő hatalmas új arisztokrata családok

kizárólag óriási birtokaik gazdasági fejlődésének, s jobbágyaik zavartalan kizsákmányolásának biztosítására törekedtek, s ennek érdekében nem haboztak lemondani a függetlenségért eredményesen megindult harc folytatásáról. Egy esetleg népi erőkre is támaszkodó erős kezű magyar fejedelem uralmánál sokkal előnyösebbnek ítélték az éppen hátrányos helyzetbe került, az osztrák és cseh rendektől is szorongatott Habsburg-uralkodó felsőbbségét, aki a törökkel szembeni védelem katonai és anyagi terheinek jó részétől is mentesítette őket. Illésházy és pártja kétségkívül nagy politikai előrelátással választotta és vívta ki az osztályérdekeik érvényesülése számára legkedvezőbb feltételeket, melyek átmenetileg a társadalom más osztályai számára is előnyökkel bírtak. A király és a rendek hatalmi egyensúlyán épülő rendszer látszólag a nemzet javára vált, hogy azután annál jobban megbosszulja magát később.

A gazdaságilag megerősödött és immár politikai hatalmát is biztosító főúri osztálynak ezután már a katolikus királlyal való szövetség erősítésére, valamint az új erőre kapott feudalizmus mennél hatásosabb ideológiai támaszára volt elsősorban szüksége. Mindkét tekintetben a feudalizmussal ezer éve összeforrott katolikus egyház tehette a legjobb szolgálatokat. A magyar főnemesiségben így megérlelődtek az ellenreformáció elfogadásának feltételei. Ennek mindennél ékebb jele, hogy alig egy évvel az 1608-as országgyűlés után Thurzó György, az új protestáns nádor már több ponton engedményeket tett a katolikus egyháznak. Amilyen mértékben szilárdultak a magyar főurak közjogi pozíciói, olyan mértékben csökkent a katolikus egyházzal szembeni ellenszenvük és ellenállásuk.

Sőt egyes főurak a végső konzekvenciákat is hamar levonták: áttértek a katolikus hitre, és birtokaikon hatalmi eszközökkel végrehajtották az ellenreformációt. A katolikus vallást mindvégig megtartó néhány nagy arisztokrata család, mint a Pálffyak, Erdődyek, Draskovichok mellé 1610 körül már egyre többen sorakoztak: a Homonnayak, Forgáchok, Zrínyiek stb. A katolizálási ten-

dencia természetesen csak fokozatosan érvényesült, így átmenetileg bizonyos meghasonlás jött létre, s a főúri osztály egy izmosodó katolikus és egy gyengülő, felmorzsolódó protestáns pártra oszlott. Bethlen Gábor első függetlenségi harca alkalmával ez utóbbi képezte magyarországi támaszát az 1616-ban meghalt nádor fiának, Thurzó Imrének a vezetésével. De Thurzóék ingatag szövetségeseznek bizonyultak, s a nikolsburgi béke után Bethlen már kizárólag saját erejére volt utalva. A jövő a katolikus pártnak kedvezett, mert az 1608-as vívmányok után már ez képviselte a legkövetkezetesebben a magyar főurak osztályérdekeit.

A főurak vallási állásfoglalásában 1608 után bekövetkező fordulat rávilágít a magyar ellenreformáció társadalmi bázisára. A XVI. századi ellenreformációs kezdeményezések, a jezsuiták egyre növekvő erőfeszítései most már fokozatosan összeolvadtak az új erőre kapott feudalizmus vezető osztályának érdekeivel. A XVI. század végéről a katolikus irodalomnak még csak egyetlen főúri mecénásáról tudunk: Monoszlóy András *De cultu imaginum* című munkáját (Nagyszombat, 1589) Pálffy Miklósnak ajánlotta. A XVII. század elején azonban már az ellenreformáció egyre több irodalmi alkotását ajánlják a katolikus vallás érdekében neofita buzgósággal serénykedő főuraknak. A protestáns prédikátorból katolikus pappá lett Veresmarty Mihály első művét, a jezsuita Lessius Lénárd *Tanácskozásának* fordítását (Pozsony, 1611), Homonnay Györgynek dedikálta. Dobokay pedig a Campianus-fordítás elé írt nevezetes előszavát Forgách Zsigmondnak címezte, s ugyancsak Forgách Zsigmond neve alatt jelent meg Pázmány *Keresztényi felelete* (Grác, 1607), melyben az elhunyt Monoszlóy egyik könyvét védi meg Gyarmathi Miklós református prédikátorral szemben. Főurak sietnek a jezsuiták segítségére a Bocskay-szabadságharc alatti és utáni szorongatott helyzetükben: Draskovich János horvát bán 1606-ban lehetővé tette Zágrábban való megletelepedésüket, ahol rövidesen virágzó kollégiumuk fejlődött; a konvertita Homonnay pedig 1612-ben – négy évvel kitiltásuk után – megalapította homonnai rendházukat, melynek előjárója Dobokay Sándor lett. De

magának az egyháznak az élén is az egyik legtekintélyesebb főúri család sarja állt ezekben az években: a protestánsnak született, de jezsuiták által nevelt és a jezsuita ellenreformáció nem kisebb vezéralakjának, mint Bellarminnak a barátságát élvező Forgách Ferenc érsek.

Ellenreformáció, jezsuitizmus és főúri osztályérdekek kezdődő szoros összefonódása nemcsak az ellenreformáció, s az azzal együttjáró katolikus irodalom gyors fejlődése előtt nyitotta meg az utat, hanem megteremtette annak feltételét is, hogy a főúri osztály a barokk stílusnak behódoljon. Ez azonban egy sokkal lassabb folyamat, mint az ellenreformáció elfogadása, hiszen a barokk a szorosan vett egyházi irodalomban is éppen csak hogy megindulóban van a jezsuiták jóvoltából. Az 1610-es években még a későreneszansz kultúra él és virágzik a magyar főúrak udvarában protestánsoknál és katolikusoknál egyaránt. A főnemesi írók művei is távol állanak még a barokk stílustól, s nem kivételek ezalól a jezsuitákat leginkább pártolók sem. Draskovich János például a későreneszansz-manierizmus egyik legjellegzetesebb alkotásának, Guevara *Horologium principum*ának első magyar fordítója (Grác, 1610), Homonnay György pedig teljesen a reneszansz költészet hagyományához kapcsolódik egyetlen ismert versében. A jezsuiták kezdeményezéseként megjelenő barokk csak fokozatosan talál rá természetes osztálybázisára, a feudális uralkodóosztály vezető arisztokrata rétegére; addig megmarad egyházi keretek között, s irodalmi művelői is kivétel nélkül papok, szerzetesek. Ennek a bonyolult fejlődésnek első jelentős állomása: a jezsuita-barokk irány uralomra jutása a katolikus egyházon belül.

Ennek a fontos eseménynek a kezdete Forgách Ferenc (1564–1615) nevéhez fűződik. Ő ugyan nem lehetett jezsuita, mivel egyháza már korán főpapi funkcióra szánta, de következetesen az ellenreformáció harcos jezsuita irányát képviselte. Bár jelentékeny irodalmi munkásságot nem fejtett ki, gondja volt a katolikus vallást propagáló irodalomra, s ennek érdekében új nyomdát szervezett a pozsonyi érseki udvarban (1608–9), melybe 1620 táján a

nagyszombati káptalan már erősen hanyatló műhelye is beleolvadt. Az új pozsonyi nyomda Német János jezsuita vezetésével egymás után adta ki a magyar ellenreformáció – nagy többségben magyar nyelvű – könyveit, s különösen Pázmány érseksége alatt fejtett ki széleskörű tevékenységet. A barokk irodalom megindulása szempontjából azonban még nagyobb jelentőségű tette volt Forgáchnak, hogy közvetlenül halála előtt, 1615-ben, végleges otthont biztosított a jezsuitáknak, újra megalapítva az 1567-ben elenyészett nagyszombati kollégiumot. De már ezt megelőzően – a főurak részben elnéző, részben aktívan támogató magatartását kihasználva – jórészt hazahívta, s szerephez juttatta a magyar jezsuitáknak az előző évtizedekben kinevelődött seregét Pázmány Péterrel az élen.

Pázmány Péter (1570–1637) pályáját Forgách már 1602-től kezdve egyengette. Ő biztatta a fiatal sellyei jezsuitát a Magyarinak adandó *Felelet* megírására, s ő szemelte ki az érsekségben utódjául. Ebben a választásban nemcsak az a tény jelentős, hogy kit javasolt az ország legfőbb egyházi méltóságára, hanem az is, hogy kivel szemben. Pázmány ellenjelöltte ugyanis az a Náprághi Demeter (1556–1619) kalocsai érsek volt, aki az utolsó jelentős képviselője a humanista főpap-típusnak Magyarországon. Náprághi is lelkes, sőt adott esetben türelmetlen katolikus, de szívesebben olvasta a stoikus filozófusokat, mint a hitvédő iratokat, s inkább Epiktetos *Enchiridion*jából merített vigasztalást, mint Szent Ignác lelki gyakorlataiból a katolikus hit terjesztésére elhivatottságot. Mint számos protestáns főúr barátjáról, a királyi udvarban nem ok nélkül mondták róla, hogy „ő haereticusoknak fautora és Palatinusnak atyafia”. Ügyének támogatására nem is tudott jobb szövetségest megnyerni, mint éppen Thurzó Györgyöt, a protestáns nádort, biztosítva őt, hogy amennyiben sikere lesz, az egy religio dolgát kivéve, mindenben neki fog szolgálni. A humanista főpapok felett azonban ekkorra már eljárt az idő: Pázmány kinevezése (1616) egy percig sem vált kérdésessé.

Pázmánynak az érseki székbe emelkedése végleg biztosította a jezsuiták hangadó szerepét az újjászülető magyar katolicizmus-

ban. Ettől kezdve folyamatossá vált erősödésük, rendházaik, kollégiumaik szaporodása. A még Forgách alapította nagyszombati kollégium, miután Pázmány 1636-ban egyetemmé fejlesztette, a jezsuita-barokk kultúra legfőbb hazai fellegvára lett másfél évszázadon át. De még Pázmány életében sor került a pozsonyi (1626) és a győri (1627) kollégiumok megalakulására is, amelyeket a század derekáig még az ungvári, soproni és trencsényi kollégiumok, valamint a komáromi, szatmári, turóci, gyöngyösi, szendrői, kaszai, besztercebányai és szepesi rendházak követtek, az állandó jellegű, vagy kisebb alkalmi missziók nagy számáról nem is szólva. A jezsuiták vezetése alá adta Pázmány az általa Bécsben alapított papneveldét, s a barokk jezsuita szellemiséget szívták be magukba azok a papnövendékek, köztük számos későbbi főpap, akik a római Collegium Germanico-Hungaricumban tanultak. A jezsuita nevelés sikerei ezekben az évtizedekben már egyre nagyobb vonzerőt gyakoroltak nemcsak a világi pályájára készülő katolikusokra, de a protestánsokra is. S a Mária-kongregációk révén a jezsuita iskolák a tanulmányi időn túl is sokakat meg tudtak tartani közvetlen hatókörükben.

A jezsuiták gyors sikereiben nagy része volt annak a tehetséges vezető gárdának, amelyből az egyes rendházak vezetői verbuválódtak. Dobokay Sándor a homonnai rendházat és kollégiumot szervezte meg, a pozsonyi kollégium élére pedig a bibliafordító Káldy György (1572–1634) került. A nagyszombati kollégium, majd egyetem felvirágoztatásában Ferenczffy Pálnak (megh. 1629), Forró Györgynek (1571–1641) és Dobronoki Györgynek (1588–1649) volt Pázmány után a legjelentősebb szerepe. Forró öt évig provinciális volt az egész osztrák–magyar rendtartománynak, Forgách és Pázmány felett egyaránt ő tartotta a temetési beszédeket. Dobronoki pedig a magyar jezsuiták amolyan sűrű eminenciása, aki minden új rendház alapításában részt vett, az egyetem létrehozásának egyik kezdeményezője volt, könyvek kiadását intézte, megírta a magyarországi és erdélyi jezsuiták történetét, naplójá-

val pedig a magyar ellenreformáció történetének egyik legbecsebb forrását hagyta az utókorra.

A lázas szervezőmunka elválaszthatatlan része volt az irodalmi tevékenység, amely a magyar jezsuiták körében már a száműzetés évei alatt kezdett kibontakozni. A főszerepet ebben maga Pázmány játszotta, akinek hatalmas oeuvre-je mellett társainak munkássága eltörpül. Mégis nem árt emlékeztetnünk arra, hogy egy céltudatosan dolgozó, az ellenfél minden lépésére azonnal és eszesen reagáló írógárda állt mögötte. Itt találjuk Káldyt, aki a bibliafordítás mellett vaskos prédikációgyűjteményeknek is a szerzője, továbbá Vásárhelyi Gergelyt, Canisius és Kempis fordítóját. A jezsuita irodalom tevékeny művelője volt Dobokay és Forró is, de az ő műveik kéziratban maradtak, és elkallódtak, pedig Forró még a halálos ágyán is prédikációinak sajtó alá rendezésén dolgozott. A legkiválóbb jezsuitákon kívül rövidesen a katolikus világi papság néhány író-tagja is felsorakozott Pázmány mellé. Közük van Veresmarti Mihály (1572–1645), aki Forgách és Bellarmin hatására hagyta el régi hitét, hogy azután a katolikus térítő irodalom egyik tevékeny munkása legyen. Legnevezetesebb munkája, *Megtérése históriája* (1632 körül) is a vallási propaganda érdekében készül: e látszólag szubjektív szándékú műben, önmaga vivódásának, a katolikus vallásra való áttérés bonyolult lelki folyamatának a rajza helyett azokat az érveket ismerteti, melyek őt protestáns meggyőződésében megingatták, s melyekre egykori prédikátor-társai nem tudtak meggyőző feleletet adni. Pázmány munkatársai között találjuk a humanistának indult Balásfi Tamást (1580–1625), a botrányos életmódjáról hírhedt pozsonyi prépostot. Ő kolozsvári diák korában még humanista latin költeménnyel üdvözölte a már ismert költő Rimay Jánost, őt viszont 1609-ben Rimay köszöntötte ékes retorikájú humanista levélben: 1616-ban azonban egyszerre több vitairattal, mint a katolikusok egyik félelmetes és durva hangú hitvitázója lép fel Pázmány oldalán.

Ez az az írói kör, melynek munkásságában – egyelőre a szorosán vett egyházi irodalomra korlátozva – a barokk stílus már

határozott erővel jelentkeznek. Különböző tehetségű, s az új stílus iránt inkább, vagy kevésbé fogékony írókból áll ez a csoport, de egyformán jellemzi őket egy új írói magatartás: műveikben – életükben korántsem volt mindig így! – gyökeresen szakítanak a reneszánsz individualizmusával; nem személyes belső problémáikról vallanak, hanem minden kétely, ingadozás és fenntartás nélkül az általuk vállalt ügy, mozgalom szolgálatába állítják tollukat; hatni, téríteni, hódítani akarnak. Ez a magatartás és ez a cél határozza meg munkájuk jellegét, ezek igénylik a barokk stílus alkalmazását, de ezek szabják meg náluk a barokk érvényesülésének módját és határait is.

A barokk, mint a legtöbb nagy stílus, elvileg egy autonóm, spontán fejlődés eredményeként is létrejöhet a legkülönbözőbb országokban, ha kialakultak gazdasági, társadalmi, ideológiai előfeltételei. A valóságban azonban az új stílus először mindig csak egy helyen és egy körben alakul ki, ott, ahol az ehhez szükséges feltételek először és a legteljesebben vannak meg. Így a barokk szülőhelyét, forrásvidékét Spanyolország és Itália XVI. századi reakciós és egyházi köreiből, a jezsuita rend keletkezésének és zászlóbontásának színhelyén találjuk meg. Az innen kiinduló, s főként a jezsuiták által közvetített ösztönző erő és hatás ezután már állandóan fontos szerepet játszik a stílus más országokban és más környezetben való kialakulásánál: kibogozhatatlanul összeshövődnék mindenütt a helyi spontán csírák a másutt már megvalósult minták és példák hatásával. Az általános törvényszerűségnek megfelelően, így keletkezett a magyar irodalmi barokk is az ellenreformáció magyar irodalmi hagyományának és a jezsuiták közvetítette írói magatartásnak s irodalmi példáknak a szintéziséből.

Ez a szintézis a legmagasabb színvonalon és a legharmonikusabban Pázmány irodalmi munkásságában ment végbe. Ő az, aki alapvetően racionális beállítottsága, Telegdi és társai irodalmi örökségének vállalása és szerves folytatása, valamint a magyar nyelvhez való határozott ragaszkodása révén a legszerveesebben kapcsolódik a magyar ellenreformációs mozgalom múltjához; s

ugyanakkor ő az, aki a barokk Rómában folytatott több éves tanulmányai, a gráci barokk-jezsuita központban eltöltött hosszú évei és az újskolasztikus filozófia, valamint az egész jezsuita irodalom ismerete révén a legátütöbb erővel tudja a korszerű új írói magatartást és irodalmi stílust képviselni. Jezsuita és az ország egyik legnagyobb feudális főméltósága volt egy személyben: jezsuitizmus, magyar ellenreformáció és főúri osztálypolitika szerves egysége valósult meg életében és műveiben. Irodalmi munkáinak a fenti tényezőkből adódó barokk jellegét Horváth János tanulmánya és Sik Sándor könyve meggyőzően igazolták, s így méltán tekinthetjük őt a magyar irodalom első barokk írójának, egy nagy stíluskorszak első hazai reprezentánsának.

Tévedett azonban az eddigi kutatás, amikor Pázmányt nem egy korai – az indulás lendületével átítatott, de még a stílus érett stádiumához el nem érkező – barokk képviselőjének, hanem az ún. nagybarokk írójának tekintette. A barokk stílus igazi pompáját ugyanis hiába keressük műveiben, ehelyett bizonyos puritánságnak, a barokk festői, vizionárius, eksztatikus elemeitől való józan tartózkodásnak lehetünk tanúi. *Imádságoskönyve* (Grác, 1606), a különböző protestáns prédikátorok ellen írt vitairatai, valamint egész életén át elmondott prédikációinak gyűjteménye (Pozsony, 1636) mind a barokk stílusnak csak egy tompítottabb, főként a nagy lélegzetű logikus körmondatokban megnyilvánuló változatát képviselik, s az új stílus teljesebben csak abban a művében jelentkezik, amely nem közvetlen gyakorlati célt szolgál, hanem a hitvédő, hitvitázó írások hatalmas elméleti alapvetését teremti meg: *Az isteni igazságra vezérlő kalauzban* (Pozsony, 1613). Pázmány stílusa úgy különbözik a későbbi barokk – nála értékben, színvonalban sokszor alacsonyabb, de a stílust a maga érettebb formájában hordozó – képviselőitől, mint a korai barokk templomok monumentalitásra törekvő, dekorációmentes homlokzatai – akár a római Gesù-ra, akár magyarországi utánzatára, a nagyszombati egyetemi templomra gondoljunk – a megtört, fejlett barokk templom-homlokzatok szeszélyesen villódzó nyugalanságától.

Ennek okát nemcsak abban kereshetjük, hogy Pázmány egy fejlődés kezdetén áll, hanem abban is, hogy nem öncélú stílusújító, hanem egyházának, rendjének a toll fegyverével is küzdő harcosa, aki az irodalom korszerű sajátságait ösztönösen a célnak leginkább megfelelő mértékben alkalmazza. Akárcsak Telegdiéknek, neki is tekintettel kellett lennie a reneszánsz ízlésű és protestáns hitű olvasókra. Sőt a kor protestáns íróinak egy részénél éppen ez idő tájt úrrá váló keresett, cikornyás manierista stílussal szemben eleve sikerre számíthatott Pázmánynak és társainak sokkal közérthetőbb, egyszerűsége és logikus okfejtésre törekvő írásmódja. A manierista írók bizarr metaforákkal való játéka ellenében Pázmány erővel, étellel, a valóságból merített szemléletes hasonlatokkal teli nyelve szolgálta egyelőre a legjobban a barokk ellenreformációs irodalom törekvéseit. Ez a mozgalmi, térítő célú stíluseszmény – mely korlátokat állított a barokk fokozottabb kivirágzása elé – nemcsak Pázmánynál, de írotársainál is tudatos volt. Tanító, nevelő célzatú műveikben rendre elhatárolják magukat mindenfajta cifraságtól. Káldy György írja a vasárnapi prédikációkat tartalmazó kötetének (Pozsony, 1631) előszavában: „Az udvari ékesszólásra sem nem érkeztem, sem nem erőlködtem; nem gondolván azokkal, kik az együgyű igaz tudományt nem kedvelik, hanem viszkető fülük lévén, az emberi bölcsességnek czapragos igéiben gyönyörködnek.” Veresmarti Mihály világosabban fogalmazza meg a stílust illető álláspontját bátai jobbjaihoz írott *Intő s tanító levelében* (Pozsony, 1639): „Szóllásomat pedig ebben az egy-ügyű kösségnek szava járásához formáltam, akinek képében disputálódtam. Fül gyönyörködtető ékes beszédet azért itt attul senki ne várjon akinek minden esze kedve csak a használásra vagyon.” Valóban mire mehetett volna Veresmarti a bátai parasztnoknál a barokk *conchetto* és *agudezza* alkalmazásával!

Megvan már a készség a barokk stílus maradéktalan érvényesítésére, az ellenreformáció írói előtt álló konkrét gyakorlati feladatok azonban egyelőre inkább a manierizmusra való visszahatást, s nem a manierizmus stílusvívmányainak nagy barokk kompozí-

ciókban való értékesítését követelték meg. Mindez azonban csak a korai barokk íróknak Pázmány köré sorakozó csoportjára áll, mely irodalmi működését szigorúan egyházi, hivatalos keretek között folytatta, s csak a szorosabban vett egyházi műfajokat művelte. A barokk megindulásában e csoporté az elsőség érdeme, de csakhamar fellépnek mellette és vele szoros szövetségben oly írók is, akik a reneszánsz és humanizmus gondolatvilágával szembeforduló új mondanivalót már nemcsak vitairatokban, prédikációkban és imádságokban, hanem szépirodalmi műfajokban is kifejezték. A barokk elsősorban és legfőképpen a művészetek egyik stílusa, s bár rányomja bélyegét az irodalom, sőt a szellemi élet legkülönbözőbb területeire, igazi megjelenését a költészetben, szépprózában, drámában kell keresnünk.

3

A barokk irodalom kialakulásában az egyház és a jezsuita rend voltak a legfontosabb intézmények. A barokk szépirodalom kezdeteinek nyomozásakor mégis – ezekkel ugyan szorosan összefüggő, de – kissé más körre, a királyi hivatalokra kell irányítani figyelmünket. Ezek a hivatalok, mint a rendi hatalmat korlátozó szervek, a rendek szemében gyűlöletesek voltak, s a protestáns többség ellenszenvét az is fokozta, hogy élükön kezdettől fogva katolikus főpapok álltak. 1608 után azonban ezek az intézmények is, különösen a királyi kancellária – az egyházéhoz hasonló, s a püspök-kancellárok révén azzal szoros egységben érvényesülő – szerepet tölthettek be a király és a rendek közti szövetség erősítésében. Ebből adódik, hogy a barokk irodalom ösztönzésében e hivatalok is részt vállalhattak, s hogy pártfogásuk nyomán kialakult a korai magyar barokk irodalomnak egy második szárnya is. A hivatalok világi jellege, de egyházi vezetése meghatározta en-

nek jellegét: egyrészt szorosan kapcsolódik Pázmány és a jezsuiták irodalmi törekvéseihez, változatlanul egyháziak által írt vallásos művekből áll, de másrészt – mentes lévén a hivatalos egyházi kötöttségektől – kissé világibb problematika, a szépirodalmi műfajok művelése és a barokk stílussajátságok erőteljesebb érvényesítése jellemző rá.

Az első lépések ebben az irányban az 1610-es években történtek, s a legfontosabb kezdeményező, maga a kancellár, Lépes Bálint (1570–1623) nyitrai püspök. Éppen 1608-ban került a kancellária élére, az érsekké emelkedő Forgách Ferenc után, s tisztségét csaknem haláláig viselte. Az ő tollából származik az első olyan magyar könyv, amely a barokk stílus vizionárius elemeivel már szabadon él, amelyben gyakorlati megfontolások az új stílus fejlett jelentkezését már nem korlátozzák. Gabriello Inchino olasz barokk író prédikációgyűjteményét fordította le, mely az ún. négy végső dologról, azaz a halálról, ítéletről, poklóról és mennyországról szól. (*Az balandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre*. Prága, 1616; *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tüköre*. Prága, 1617.) A prédikáció-műfaj ellenére nem templomi használatra szánt munkáról van szó, hanem egységesen megkomponált olvasmányról, mely a Szent Ignác-i beleélés módszerével végigvezeti az olvasót a poklon és a mennyországon, és nagy megelevenítő erővel, képek és hasonlatok egész zuhatagával érzékelteti a „végső dolgok” vélt realitását.

Lépes könyve megjelenésének évében a pozsonyi kamara is feltűnik mint mecénás. Kopcsányi Márton (1579–1638), aki esztergomi kanonokból ferences szerzetes lett, első művét Hethesi Pethe Márton pozsonyi kamarai elnöknek s a kamara több más tisztviselőjének ajánlotta (Bécs, 1616). Ez a munka a vasárnapokra és ünnepekre szóló evangéliumokat és epistolákat tartalmazza, tehát egyházi segédkönyv, s ezért nem jelzi a korai barokk írók második csoportjának sajátos érdeklődését, de később ez a Kopcsányi írja meg az első Mária-életrajtot (Bécs, 1631) teletűzdelve azt saját – gyöngé színvonalú – verseivel.

Feltűnő, hogy Lépes és Kopcsányi művei mind Prágában és Bécsben, a két császári székhelyen jelentek meg. A pozsonyi üzem, az érsekség amolyan hivatalos nyomdája lévén, a teológiai, hitvitázó könyvek kiadásával, a katolikus bibliafordítás kinyomtatásával, vagyis az elsődrendű egyházi szükségletek kielégítésével volt elfoglalva, és más kiadványok megjelentetésére már nem vállalkozhatott. A pozsonyi nyomda túlterhelésére jellemző, hogy Veresmarti Mihálynak évekig várnia kellett, amíg *Intő s tanító levelének* kinyomtatására sor kerülhetett. A nagy erővel kibontakozó katolikus irodalom számára kevés volt már az egyetlen hazai katolikus nyomda, ezért voltak kénytelenek a Pázmány körétől távolabb álló írók külföldi kiadókhoz fordulni.

Ez a nyomdahiány indíthatta Ferenczffy Lőrinc (megh. 1640) királyi titkárt arra, hogy 1628-ban megvásárolja a prágai Sessiusnyomda felszerelésének egy részét, s azt Rikhes Mihály bécsi nyomdász műhelyében elhelyezve, számos katolikus kiadvány megjelenését tegye lehetővé. Ferenczffy, aki testvére volt a nagyszombati jezsuita kollégium rektorának, Ferenczffy Pálnak, s maga is a jezsuiták neveltje, több mint harminc éven át dolgozott a kancellárián. Az irodalom iránt régtől fogva érdeklődhetett, ő maga is írt egy elveszett „ájtatos könyvecské”-t, és nemcsak az ellenreformáció katolikus íróival tartott fenn baráti kapcsolatokat, hanem Rimay Jánossal is, sőt Szenczi Molnár Albert is ismerősei közé tartozott. Katolikus meggyőződése, jezsuita kapcsolatai és irodalomszeretete, valamint a hivatalából eredő objektív adottságok, a kancellária már említett közvetítő szerepének felismerése, indíthatták őt a barokk irodalom születésénél való bábáskodásra. Komoly szerepe lehetett ebben a Lépes Bálint oldalán eltöltött éveknek, mert aligha véletlen, hogy éppen azt a nyomdát vásárolta meg, amelyik Lépes kétkötetes barokk munkáját nyomtatta. E tettevel a magyar barokk irodalom, s hangsúlyozottan a szépirodalom egyik legfőbb mecénásává vált e korai szakaszban: a kancellária körének irodalompártoló és szervező szerepe főként az ő személyén keresztül érvényesült.

Ferenczffy Lőrinc kiadványai már külsőleg is új színt, mégpedig a barokk gondolkodást és ízlést képviselik a magyar nyomdászat történetében. A szövegeket ugyanis, szinte valamennyi kiadványában, barokk metszetek kísérik. Igaz, hogy az első barokk szentképekkel díszített könyv, Vásárhelyi Gergely Canisius-fordításának 1624. évi kiadása, nem az ő nyomdájának, hanem a pozsonyi érseki műhelynek a terméke, de ez elé éppen a P. F. S. J. kezdbetűk mögé rejtőző testvére, Ferenczffy Pál írt előszót arról, hogy „melly hasznosak légyenek a Szent Képek; és mennyire segítsek, az üdvösséges jóbanvaló gyarapodásban akár mi rendbélieket is”. Ezt az elvet tartja szem előtt a királyi titkár, amikor képekkel teszi mutatósabbá könyveit, nem annyira az ész elgondolkodtatására, mint inkább a szem figyelmének felkeltésére, és a szív megindítására számítva. Ez a kegyes érzelmességű, s a pázmányi iránytól oly elütően antiracionális program valósul meg kiadványainak tartalmában is. Katolikus jellegű, vagy legalábbis azzal nem ellentétes hitbuzgalmi szépirodalom terjesztésére törekedve, többek között Balassi és Rimay megrostált, s néhol átfésült istenes énekeit is kiadta. Számunkra azonban most az a leglényesebb, hogy az ő nyomdájában jelentek meg a magyar barokk szépirodalom első igazi alkotásai, Nyéki Vörös Mátyás és Hajnal Mátyás művei. E két író fellépésével fejlődésének újabb fontos állomásához érkezett a barokk irodalom.

Nyéki Vörös Mátyás (1575–1654) életét s kora íróival való kapcsolatait, hála Jenei Ferenc szorgos anyaggyűjtésének, kielégítően ismerjük. Működését ő is a királyi kancellárián kezdte, ahol egy évtizedig együtt dolgozott, s feltehetőleg barátságot is kötött Ferenczffyvel, s három évet Lépes Bálint alatt is szolgált. 1611-ben a XVII. század eleji katolikus szellemi élet egyik legfontosabb centrumába, Győrbe került, ahol mint kanonok élt élete végéig. Mikor a töröktől nemrég felszabadult városba érkezett, a stoikus tanokat kedvelő tudós Náprághi Demeter volt a püspök, a káptalan tagjai között foglalt helyet a humanista hagyományok nyomán latinul verselő Nagyalvi Gergely, az örkanonoki tisztséget pedig

– a még hitvitázó működése előtt álló – Balásfi Tamás töltötte be. Ezt a későhumanista írói csoportot szervesen kiegészítette a közeli Sopron jeles polgármestere, az irodalmi munkásságában fáradhatatlan Lackner Kristóf, akivel a Sopronban is javadalmakkal bíró Nyéki Vörös sűrűn érintkezett, s könyveit is megszerezte. Alig egy évtized elteltével azonban a győri szellemi élet észrevehetően megváltozott. 1619-ben a püspöki széket Lépes Bálint foglalta el, s itt található már Kopcsányi Márton is, mint az 1617-ben alapított ferences kolostor vezetője. A ferencesek után 1627-ben a káptalan tiltakozása ellenére sor került a jezsuita kollégium megalakulására, amely oly gyors virágzásnak indult, hogy 1630-ban 246, 1631-ben 433 és 1642-ben már 576 diákja volt. A későreneszánsz környezetet tehát a barokk váltotta fel, s maga Nyéki Vörös is hasonló változáson ment át. Mint kanonok a felsőpapság konzervatívabb részéhez tartozott, de ellentétben a már említett humanista Nagyszalvai Gergellyel, nem viseltetett ellenszenvvel a jezsuiták iránt, sőt elősegítette Sopronban való megtelepedésüket.

Egy későreneszánsz és egy barokk periódust nemcsak életben, hanem költői műveiben is világosan megkülönböztethetünk. 1620 előtt írt verseinek többsége – a bűnbánó zsoltárok fordításai, valamint eredeti bűnbánó és könyörgő énekei: tematika, hangulat, stílus és versforma tekintetében Balassi és Rimay istenes verseit követik. A bűnbánó lélek lírai tusakodásáról valló költeményei még a vallásos elemekkel amúgy is erősen átítatott magyar reneszánsz-költészet kései hajtásai; a Rimayra emlékeztető manierista fordulatok nem hiányoznak belőlük, de a barokk stílus kellékeit teljességgel nélkülözik. A barokk irányába csak verseinek egy kisebb csoportja mutat: Mária-énekei a középkor óta az elsők. De egyelőre ezeknél is csak új tematikáról és tendenciáról van szó, stílus tekintetében a többi költeményhez igazodnak, feltűnően különbözve egyetlen későbbi, már határozottan barokk jelenségeket hordozó Mária-himnuszától. Korai költészetének Balassi és Rimay költői világával való rokonságát ő maga is érezte, mert az *Istenes énekek* Ferenczffy-féle kiadásához függelékként kizárólag régebbi

periódusának terméséből válogatott, pedig ekkor, a 30-as évek elején, már barokk verseinek nagy része is készen állt, sőt nyomtatásban is megjelent.

Egészen más világba vezetnek második korszakának művei. Eltűnt a líra, és helyébe – hosszan, sokszor terjengősen előadva – oktató-propagandisztikus mondanivaló lépett. A Balassi-strófát, a magyar reneszánsz-líra e reprezentatív versformáját is felváltotta a négysarkú tizenkettős, mely hamarosan egyeduralkodó lett a barokk epikus és didaktikus költészetben. Míg korábban egyéni fájaldalmáról, lelki vívódásairól vallott, s nem embertársai, hanem a saját ügyében fordult istenhez, addig most tanítani, nevelni akar, s nem önmagát, hanem a többi embert szeretné istenhez terelni. Ezt a cél szolgálja az új tematika: az egyetlen Mária-himnusz leszámítva, valamennyi újabb verse a „négy végső dolog” témaköréhez kapcsolódik, melyet magyar nyelven Lépes Bálint szólatatott meg először. Joggal keresett már az eddigi kutatás is kapcsolatot a két író művei között: Lépesnek, aki közben győri püspökké lett, komoly ösztönző szerepe lehetett a győri költő barokk irányának kialakulásában.

Az új irányt jelző első nevezetes munkája, a test és lélek vitájának középkori vízióját felújító *Dialogus*. Az 1620-ban írt verses mű, mely 1623-ban, Prágában (Sessiusnál) jelent meg először, majd a Ferenczffy–Rikhes üzemben többször is, bizvást vízvásalztónak tartható a reneszánsz és a barokk határán. Nemcsak a középkorba nyúló témaválasztása s a barokk stílusjelenségek megjelenése miatt, hanem azért is, mert a reneszánsz életformával való gyökeres leszámolást fejezi ki. A forrásul vett *Visio Philibertiben* a halott – bár gazdag ember – elvont megtestesítője a bűnös ember alakjának; Nyéki Vörösnél azonban időben és társadalmilag pontosan körülhatárolható típus. Megtudjuk róla, hogy életében kárpitokkal bevont palotái, gabonával teli pajtái, hintója, sok szép lova, házában drága pohárszékek voltak; otthona mulatság, játék, tánc, virgina és hegedűszó, drága madarakból készült vacsora színhelye volt; körülötte pedig a fényes ruhában járó szép feleség, a sok szolga, víg

udvarnép, a neki szolgáló szegények és főrendek, a hízelkedők se-rege és „az nagy böcsület kit az község adott”. A magyar rene-zsánsz nagyúr fényes környezetét ismerjük meg ebből a leírásból, ő magáról pedig azt olvassuk, hogy lelkével nem törődött; bőjt-re, imádságra, prédikációhallgatásra nem volt gondja; ünnepnapokon vagy a királyhoz kellett útnak indulnia, vagy éppen várait, jószá-gait megszemlélnie; a jobbágyait megszarolta, zsiszikes gabonáját és bűdös borát velük vétette meg, irgalmasság nem volt házában, szolgálói nem voltak könyörületesek stb.

Valamiféle epikureista tobzódást, kegyetlen élvhajhászást állít pellengérrre; a reneszánszkor magyar főurainak azt a tipikus élet-formáját, melynek kritikáját nem sokkal Nyéki Vörös előtt már a későhumanizmus stoikus költői is megadták. Érdeemes a *Dialogus* mellé állítanunk Petki János *Virtus és Voluptas*-certamenét (1608), mert a bűnös élet ismérveit Petki is lényegében ugyanazok-ban a mozzanatokban látja, csak ő nem a keresztény bűn, hanem a stoikus voluptas fogalma köré csoportosítja őket. De míg Petki ezzel a stoikus életideált, a hasznos, munkás életet, a tanulást állítja szembe, addig Nyéki Vörös az istenes életet, isten parancso-latainak követését. Petki az erényt a földi, kortársa a túlvilági élet szempontjából értékeli; a humanista költő azért támadja a rene-zsánsz epikureizmust, mert szemben áll egy magasabb rendű földi életeszmennyel, a barokk költő viszont azért, mert a túlvilágon nem a menny, hanem a pokol következik rá. A nézőpont alapvető különbözősége együttjár az írói kidolgozás eltérő módjával is. A humanista Petki intellektuális meggyőzésre törekszik, s ezért reto-rikája logikusabb, de szárazabb; a barokk költő viszont nagy sze-repet szán a vizualitásnak, az érzéki hatásoknak, több sikert vár a pokol kínjainak képszerű felidőzésétől, mint a bűnöket ostorozó logikus okfejtéstől. A két eljárás közül az utóbbi volt a korszerűbb: míg Petki műve egyetlenegy kiadást (Kolozsvár, 1610) megérve ismeretlen maradt, addig a *Dialogus* a XVIII. század végéig, szá-mos kiadásban, az egyik legnépszerűbb olvasmány lett.

A *Dialogus* költője, miután a pokolba küldte a reneszánsz

életszemlélet megtestesítőjét, figyelmét teljesen a halálra, s a halál utáni dolgokra összpontosítja. Következő művével, a négy végső dolgot tervszerűen és módszeresen tárgyaló *Tintinnabulum tripudiantium*mal egy terjedelmes verses ars moriendi adott az olvasók kezébe. Az 1629-ben írott munkában, mely több kisebb vers kíséretében valószínűleg Ferenczfynél jelent meg először, továbbfejleszti a *Dialogus*ban elindított gondolatokat, és bírálata már nemcsak a reneszánsz életformára, de az egész földi világra kiterjed. Ez a világgellenesség sem volt mindenestől új gondolat a korabeli magyar irodalomban. A világ csalfaságának, mulandóságának témája már a stoikus költők körében is népszerű volt, Rimaynak több verse is szól erről. Míg azonban ő „világ” alatt az embert körülvevő rossz, embertelen, igazságtalan környezetet, társadalmat érti, s ezzel szemben az egyén igazi, független, belső világát akarja megteremteni; nem az élettől fordul el, hanem ellenkezőleg, az erényes, bölcs, munkás életet akarja megóvni a világ csábításaival szemben, addig Nyéki Vörös a világot mindenestül hitványnak, értéktelennek tekinti, nem téve kivételt magával az emberrel, s az ember legszebb alkotásaival sem. Ő nem az ember földi, hanem állítólagos földöntúli életét tartja szem előtt, s ezért a rossz és jó világ etikai szembeállítás helyett a mulandó világ és véghetetlen isteni örökkévalóság metafizikai ellentétét állítja fel. Erre az ellentétre épül fel az egész *Tintinnabulum*, s ezt fejezi ki még sikerültebben egyik kisebb verse: *A mulandó világtól való bűlcsum az örökkévalóságért*. Ennek az éneknek a hallatlan népszerűsége – egyike lett a régi magyar költészet legtöbb változatban terjedő és továbbélő alkotásainak – tanulságosan jelzi, mennyire találkozott a vers mondanivalója a XVII-XVIII. századi ember gondolat- és érzés-világával.

A „négy végső dolog” centrális problémájának Nyéki Vörös az örökkévalóságot tekintette, két külön verset is szentelt ennek a kérdésnek. A *véghetetlen örökkévalóságról* című, rövidebb, és epigrammatikus szerkesztése révén formailag sikerültebb; a terjedős és szerkezetileg laza *Aeternitásnak* a mondanivalója azonban

súlyosabb, s a költő gondolatainak lényegét jobban megérteti. Ebben a pokol minden elképzelhető kínját felsorolja, hogy végül ki mondhatta:

*Nincsenek oly kínok, sem fene hóhérok,
Akitől megijedjek:
Csak hogy legyen végek, s örökké ne égjek,
Vég nélkül ne rettegjek.*

A barokk költő számára, nem a kínok, a pokol maga, hanem a végtelenség, a soha véget nem érés tudata az igazán gyöttrő, ezért fejezi ki mondanivalója legbensőbb lényegét ez a kétségbeesett felkiáltása:

*Oh üdöílen üdö! oh iszonyú üdö!
Oh vég nélkül való vég!
Oh Fogyhatalanság! Örökkévalóság!
Tüzed vajjon s meddig ég?*

Az idő és a végtelenség nyugtalanító és kínzó élménye korántsem valami megmosolyogható kegyes töprengés szülötte csupán. Tükröződik ebben a kor gondolkodásának, világképének az a hatalmas átalakulása, mely a távoli világrészek megismerése, s főként a naprendszer kopernikusi felfedezése nyomán végbement. Az ember tudatában a föld megszűnt a világmindenség központja, önmaga pedig a teremtés célja és értelme lenni: ez a felismerés tarthatatlanná tette az ember helyéről és jelentőségéről szóló hagyományos teológiai és humanista magyarázatot egyaránt. Az egyház inkvizíció elé állította a kopernikusi tanítás képviselőit, de közben teológusai lázasan dolgoztak annak bebizonyításán, hogy a naprendszerről szóló új felfedezések nincsenek ellentétben az egyház dogmaival. Széttörték ezek a felismerések a reneszánsz emberi harmóniára törekvő világképét is, hiszen az antikvitás nimbuszát az új kozmikus távlatok éppúgy megtépázták, mint a biblia teremtés-történetét.

A reneszánsz homo-centrikus szemléletének romjain egyrészt a feltáruló végtelen távlatoktól való metafizikai félelem, másrészt az univerzum törvényeinek, a természet titkainak megismerését, a végtelenség meghódítását célul tűző új határtalan önérzet születt. Az utóbbi jelenség együtt járt a természettudományok nagy fellendülésével, s a világ magyarázatában akaratlanul is a materializmus felé egyengette az utat akár Descartes természettudományos racionalizmusán, akár Bruno vagy Spinoza panteizmusán keresztül. Ezt az utat a jövőt képviselő osztály, a polgárság legjobbjai választották, és mind tudományos, mind ideológiai téren előkészítették osztályuk győzelmét. Őket azonban a XVII. században még a polgárság közül is csak kevesen követhették. Sokkal általánosabb volt a másik következmény; a félelem, mely vagy egy hedonisztikus életszemléletben vagy egy fokozott intenzitású, aszketikus vonásokkal telt vallásosságban jutott kifejezésre. Mindkettő a barokk kultúra alapvető elemeit alkotta, és bázisa a feudális uralkodóosztály lett, de jó időre a többi osztályok világszemléletére is rányomta bélyegét. Érvényesült bizonyos munkamegosztás is: a hedonizmus inkább a feudális osztályok, az aszkézis inkább a tömeges osztályrésze lett.

A kor embereinek izgató, nyugtalanító kérdései is ott feszültek tehát a négy végső dolog problematikája mögött, s az is hozzájárult az iránta való érdeklődés fokozódásához, hogy a reneszánsz életigenlése, természet- és szépségkultusza az emberek számára a halál és az állítólagos túlvilág kérdését nem oldotta meg, csak elterelte róla a figyelmet. A humanista ideológia és a reneszánsz életszemlélet hanyatlásakor, a végtelen örökkévalóság metafizikai képzetének igézetében, érthetően törtek felszínre a „végső dolgok” megoldatlan problémái. Ezzel a spontán igénnyel függ össze az ars moriendi, pokol- és purgatóriumviziók áradata, mely annyira jellemző a barokk művészetre és irodalomra. Ennek az általános európai jelenségnek a része Nyéki Vörös Mátyás barokk költészete, s ha nem is tételezzük fel, hogy ő maga is átélte azt az egyetemes ideológiai és pszichológiai válságot, mellyel témái összefügg-

nek, annyit elismerhetünk, hogy a kor egy valóságos, az egyházi, sőt a szigorúan vett vallási kereteknél is szélesebb problémája lapul művei mögött.

Van azonban a kérdésnek egy másik oldala is. A „végső dolgok” iránti spontán érdeklődés összefonódott a tudatos jezsuita propagandával, hiszen az újra erősödő feudalizmusnak nagyon is érdeke volt, hogy a tömegek figyelme az ember földi javai helyett az ember „végső dolgaira” irányuljon. Joggal említi André Chastel, a kérdés legújabb kutatója, a barokk halálkultusz legfőbb okai között a jezsuita demagógiát. Mindez Nyéki Vörös verseire is érvényes, melyek ezáltal szervesen beleilleszkednek a XVII. század elején kibontakozó jezsuita-ellenreformációs mozgalom kereteibe, összhangban lévén annak osztálytartalmával.

A végső dolgok középkori eredetű tematikája nem hiányzott a reformáció irodalmából sem, ha nem is bírt akkora jelentőséggel, mint a barokkban. A halálról, ítéletről, pokolról szóló elmékedésekben a reformáció és a barokk írói abban megegyeznek – a közös keresztény teológiai álláspont alapján –, hogy elvileg bárki számára egyformán nyitva áll a pokol is és a mennyország is. Bár eszerint gazdag és szegény, úr és paraszt közt a végső dolgok szempontjából nincs különbség, mégis minduntalan elárulják, merre húz a rokonszenvük. A reformátor Bornemisza Péter és Heltai Gáspár például az urak számára a poklot helyezi előszeretettel kilátásba; Nyéki Vörös viszont, mikor a *Tintinnabulum*-ban az ítéletről elmélkedik, tárgyilagosságra törekvő fogalmazása ellenére is elárulja, hogy más sorsot szán nekik:

Árvák és özvegyek vigaságra mennek:

Gazdag dúsök örök tűzre üzettetnek:

Viszont, sok pórt, s koldust, Pokolra

Zászlós-Urak vigan Mennyben

belybeztetnek.

A zászlósurak érdekében buzgólkodó jezsuiták nem ok nélkül serénykedtek Nyéki Vörös művei újra meg újra való kiadásában. Barokk költői periódusának alkotásait a *Dialogust* és a *Tintinnabulumot*, a hozzá tartozó kisebb versekkel együtt, ő maga foglalta még közös kötetbe, mely feltehetőleg 1644-ben, a pozsonyi jezsuita nyomdában jelent meg először, alapul szolgálva számos későbbi edíciónak.

A „négy utolsó dolog” témaköre – bár végső fokon a valóságban gyökeredzett – közvetlenül, a maga konkrét formájában merő irrealitás. Az ehhez hasonló témaválasztás rendkívül jellemző a barokk művészetre és irodalomra, a kor bonyolult ellentmondásait ugyanis gyakran csak ilyen fikciókból elindulva lehetett kifejezni. A barokk művészet azonban jórészt propagandisztikus jellegű, célja az elhitetés, meggyőzés, a cselekvést érlelő hatás kiváltása: mindez megköveteli, hogy az irreális téma a valóság látszatát öltse magára, hiszen egyébként a műnek nem volna hitele. Így jönnek létre a barokk realiztikus és naturalisztikus elemei, így alakul ki a barokk művészet egyik alapvető jellegzetessége: irreális téma és valószerűsége törekvő ábrázolás egysége. A humanizmus és reformáció racionális iskoláján már átesett nézőt vagy olvasót a barokk művészet többnyire a józan ésszel ellenétes állítás elfogadására igyekszik rábírni. Ez az antiracionalizmus pedig olyan formai megoldásokat, stíluseszközöket követel, melyek elkábitják a rációt, leszerelik ösztönös kritikáját, hogy a valóságnak hitt álomba, vízióba ragadhassák az embert. Innen ered a barokknak az érzéki hatásokra, a nagyfokú vizualitásra, a szuggesztív megjelenítésre való törekvése.

Ezekkel a magyar irodalomban egészen új feladatokkal kellett Nyéki Vörös Mátyásnak formai téren megbirkóznia. Érdeme, hogy ezt megpróbálta, s hogy szerényebb tehetsége ellenére is, ért el bizonyos eredményeket. Ha a nagyobb művekben a téma és mondanivaló kívánta új ábrázolásmód végigvitelére nem is futotta erejéből, sikerült részletek bőven akadnak. Műveivel ily módon nemcsak gyökeresen új, bár kétes értékű mondanivaló, hanem egé-

szen új formavilág is betört a magyar költészetbe. Felhasználja ugyan a manierizmus stílus-újításait is, például a *Dialogus* ilyen rímeiben és képeiben:

*Szitok, rágalmazás, csúffolásnak völgye,
Itt képmutatásnak ballag gyöngye hölgye.*

– vagy ily furfangos hasonlataiban:

*Az Test ha megnézed mint jól rakott kastély,
Kiben míg az Lélek vigyáz, erős rostély,
S nemis férhet hozzá addig semmi fortély,
De ha hajlandó lesz, ki bűne ha bordély.*

– de ezek az ő számára nem elégségesek. Az efféle manierista megoldások ugyanis azt a célt szolgálták, hogy az érdeklődést felkeltve, az olvasót bizonyos intellektuális erőfeszítésre bírják a bonyolult gondolati tartalom megértése végett. A barokk költő azonban nem gondolkodtatni, de láttatni akar, s erre törekszik Nyéki Vörös már első barokk művében, a *Dialogus*ban is.

A halott ember testének és lelkének fiktív párbeszéde: azoknak az irreális témáknak az egyike, melyeket a barokk irodalom a középkorból kölcsönzött. De míg a középkorban az efféle fantasz-tikumok hitelét az élő vallásos hit biztosította, a reneszánsz felvilágosító százada után a költő csak a valóság színeinek igénybevételével számíthatott sikerre. Nyéki Vörösnek az az eljárása, hogy a halott személyét mindenki által jól ismert, s a valóságból merített elemekkel egyértelműen jellemzett típusá formálta – amit a reneszánsz életformát bíráló mondanivalója is szükségessé tett –, pontosan megfelelt a barokk követelte realizisztikus eljárásnak. De ugyanez az elv érvényesül az ördögök kínzási módszereinek, a pokol borzalmainak – a mai olvasó számára már-már komikusnak ható – naturalisztikus leírásában is. A korabeli olvasó számára Nyéki Vörös egy valóságos ember valóságos kínjait mutatta be, s ezzel mint a minden bűnös embert fenyegető reális lehetőséget idézte fel a pokol világát.

Ez a szélsőséggé fokozott, egyszerre vizionárius és realiztikus ábrázolási mód a *Siralom az balandóságrul* című vers egyes részleteiben valósult meg a legsikeresebben. Ez a vers ugyan a „Horrenda Mors, tremenda Mors...” kezdetű latin vers fordítása, de Nyéki Vörös szabadon követi forrását, úgyhogy az ének virulens barokk stílusa már az ő szuverén alakítása. A barokk halálszemlélet teljes vadságát jeleníti meg a költemény terminológiája, és a halál szörnyű voltát érzékeltető képek sora. Íme egy-két példa a halál fiziológiai jelenségeinek ábrázolásából: „Szád s szemid bé-szakadnak”, „Halál szeplő, mint egy gyeplő, Megfojt, s elméd megbénnul.” De még borzalmasabb, hogy a hullává lett embert mindenki megutálja, még szerelmei, kedvesei is:

Senyvert test bűz, mint kígyót tűz,

Kihajt mindent házadból:

Orr bédugva, s száj befogva

Vonsznak ki nyoszolyádból,

Ottan fognak, s földbe dugnak,

Hol senki nem serkenget:

„Menj ki, menj ki, – mondván – menj ki

Rút dög, éltél eleget.”

Akik sírva kísérik a halottat, a temetőből vig torba mennek, s mialatt jóllakást, kacagást keresnek, a halottat otthagyják, ahol

Vigan várnak, s rendet állnak

Kígyók békák seregi;

S mint ama szép udvari nép,

Úgy fogadnak öregi.

Alig várják, hogy bészárják

A sírásók vermedet;

Hogy rághassák, s marconghassák

Gyengén hizlalt testedet.

Ez a pompás kép, ahol a férgek, mint valami udvartartás fogadják, majd pedig rágni kezdik a „gyengén hizlalt” testet, kitűnő kontrasztja az élők vidám halotti torának. A hasonló képek sorozatát didaktikus rész követi, ahol a vers már veszít lendületéből, míg végül a költő azzal a figyelmeztetéssel búcsúzik olvasójától, hogy a váratlanul, lopva jövő halál „még ma” elérheti őt is.

Nyéki Vörösnek sokkal több érzelme volt a borzalmak, a kínok festéséhez, mint a boldogság és ragyogás ábrázolásához. Bár ez utóbbit kerülte, a *Tinnabulum*-ban mégis rákényszerült, hiszen a menny a végső dolgok egyike. A halál, ítélet, pokol erős és sötét színeket igénylő ábrázolása után azonban tolla elerőtlenedik, a négyesrímű tizenkettősben képtelen a dicsőült fényesség világának illúzióját kelteni, vízió helyett a mennyei boldogságot kizárólag retorikával próbálja – hasztalan – felidézni. Mennyire jellemző, hogy a menny-fejezetben az a rész emelkedik ki, amelyben felsorolja az üdvözült mártírokat, megemlítve haláluk módját is. Itt egyszerre ismét saját hangjára talál, és meglepő terminológiai találménysággal tudja számos versszakon át a különböző kínos halál-nemeket elősorolni.

Nyéki Vörös barokk költői stílusának jellegét, fejlődési irányát talán a legjobban egyetlen kései Mária-énekén mérhetjük le, amely a Szent Kazimirnak tulajdonított Mária-himnusz igen hű fordítása. A magyar költő szakasról szakaszra követi eredetijét, nem vesz el belőle, nem is ad hozzá, a fordítás során mégis a gótikus kecsességű sorokat minduntalan saját kifejezőbb, konkrétabb, vaskosabb, cselekményesebb barokk modorához asszimilálja. Az elvontnak konkréttá való átalakítására, a képszerűség fokozására példa a „Hujus mores, tanquam flores, exornant Ecclesiam” sor fordítása:

*E Rósával, mint fáklával,
Isten nyája tündöklék.*

Az ezt megelőző szakaszban Mária életéről volt szó, Nyéki Vörös közvetlenül erre vonatkoztatja a *rózsa* metaforát, melyet a *fáklyához* hasonlít. Így lesz az elvont fogalmat elvont képpel megvilágító latin „erkölcsök mint virágok” helyett az egyik konkrét képet egy másikkal felfokozva asszociáló „virág mint fáklya”. Metafora helyettesíti az *Ecclesiát* is, mely a magyarban a rózsa-fáklyával *tündöklük*, míg az eredetiben az erkölcsök csak *díszítik* azt. A stílus átalakítására még jobb példát nyújt az alábbi strófa latin és magyar változatának az összehasonlítása:

*Per te mundus, laetabundus,
Novo fulget lumine,
Antiquarum tenebrarum,
Exutus caligine.*

*Új világgal, és virággal
Általad föld tündöklük;
Setétsége, s bűdössége
Régi ködnek eloszlik.*

A magyarban több az akció: Nyéki Vörös a mondatot kettőre bontja, két állítmánnyal. Halmazásra törekedve a *világ* (világosság) mellé a *virágot*, a *setétség* mellé a *bűdösséget* is odailleszti. Végül a latinban szereplő „régi sötétség köde” helyett nála „régi köd sötétsége” lesz: míg az előbbi absztrakció, az utóbbi realitás, a *bűdösség* hozzátársításával pedig az érzékiséget fokozó frappáns kép.

Nyéki Vörös barokk költői stílusa kissé egyoldalú, a lágyág, kecsesség, gyöngédség festése idegen tőle, nem tud elég széles skálán játszani. Az erőt, szenvedést, borzalmat, erős mozgást, az elemek kavargását azonban sikerrel tudja megeleveníteni, s e téren nagy szó- és képgazdagságról tesz tanúságot, különösen a *Tintinabulumban*. A magyar költői nyelv fejlődésének egy új irányát is jelzik az „ítélet” hangulati aláfestésének szánt alábbi versszakai:

A futásra semmi hely akkor nem lesz,
 Sem hegy, sem kőszikla akadált nem térszen:
 Mert az egész Világ talpig tűzben lesz:
 Még Pokol is akkor senkit bé nem vészen.

Hegyek, völgyek téged el nem burithatnak:
 Mert, mint viasz tűztől, aként megolvadnak:
 Szörnyű ropogással Csillagok le hullnak,
 És nagy sebességgel Egek is elmulnak.

Tengernek iszonyú kemény zubogása,
 A Földnek szüntelen való indulása,
 Napnak, s Holdnak véres homályosodása,
 Ugyan meg-fonnyasztnak, s Vadak ordítása.

Oh ti Caucasusnak kemény vad szelei,
 Égi Palotáknak szép lakó helyei,
 Pokol dögleletes kénköves szelei,
 És Ádámtól való Népeknek elei!

Ezzel a stílussal találkozunk majd teljes pompájában Zrínyi monumentális csataábrázolásaiban, vagy a démoni hatalmak támadását megjelenítő mitologikus víziójában. Sebesség, zuhogás, ordítás, ropogás, a Kaukázus kemény vad szelei, a Hold véres homályosodása: ez az a költői terminológia, mellyel a világrészek csatájává felfokozott szigetvári küzdelem atmoszféráját érzékeltetni lehetett.

Nyéki Vörös Mátyás költeményeinek hangulata, színei egy „utolsó ítélet”-freskó alvilági erőinek a gomolygását juttatják eszünkbe. Az olvasó elé sötét fenyegetésként mered a lopva közelgő halál, és az örökkévaló pokol, melybe „sok pórt, s koldust... kergetnek”. Kiadványai előtt hiába keresünk főurakhoz címzett dedikációt, nem nekik írták e költeményeket, nem is hozzájuk szól a fenyegetés. Az ő számukra a sötét tónusú pokol-víziók ellenpólusát írta meg a kezdődő barokk szépirodalom másik jeles írója, Haj-

nal Mátyás (1578–1644) jezsuita. Az *Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformáltatott és azokrul való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecskéje* 1629-ben jelent meg Ferenczffy első kiadványaként. Kiadó és író, Ferenczffy és Hajnal, egyaránt Nyári Krisztinának, Eszterházy Miklós nádor feleségének dedikálják a könyvet, mely a mennyországba vezető utat, „az egész megigazulásnak is módját és folyását”, mutatja meg, az „utolsó ítélet”-freskók mennyei jelenetének ragyogását árasztva. „Zászlós-Urak vígan Menyben helyeztetnek” – hirdette Nyéki Vörös; Hajnal Mátyás most vállalkozott rá, hogy az ország első asszonyát a mennybe kalauzolja. Míg Nyéki Vörösnél a négy dolog közül az első háromra, itt a negyedike esik a hangsúly; a pokolbeli kínok végtelensége helyett pedig a mennyei boldogság örökkévalósága tárul fel már a dedikációban: „bényeletetel az feneketlen dicsőségnek fényességében, nem különben, mint a hal az tengerben; mikor az Isten tebened és te az Istenben leszesz.”

Hajnal könyve az irodalom egyik hagyományos műfajába sem sorolható: a műfajok egymásba olvasztásának barokk eljárására példa. A kis könyv tizennyolc fejezetének élén a németalföldi Wierix *Cor Jesu amanti sacrum* című barokk metszet sorozatának képei sorakoznak, melyek igen népszerűek voltak Európa-szerte a jezsuiták között, s melyeket kis latin magyarázó versekkel is elláttak. Ezekben a vallásos emblémákban gyökerezik Hajnal komplex műfaja, de ő nemcsak a latin versikéket fordítja magyarra, hanem minden egyes képhez még három rövid elmélkedést és egy könyörgést csatol. E saját toldásaival, mely könyve terjedelmének túlnyomó részét képezi, válik el a későreneszánsz emblematika gyakorlatától. Az emblémák ugyanis arra szolgáltak, hogy a néző-olvasó intellektusát foglalkoztassák, hogy fejtorésre késztessek, ha pedig egyes humanista szerzők nem bíztak az olvasóban, akkor hosszabb logikus-didaktikus fejtegetésben magyarázták a rejtvény-szerű kép értelmét, miként azt Rimay a virtusok vagy a Religio, Ádám János pedig az Amicitia esetében tette. Hajnal eljárása gyö-

keresen különböző. Ő is kevésnek tartja a képet és az alatta álló versikét, de ezt ő nem magyarázattal egészíti ki, hanem megmaradva a kép szemléletében, misztikus látomásba ragadja olvasóját.

A szerző maga „lelki comediá”-nak, „isteni játék”-nak minősíti művét, s bár nem valódi, színre kívánczó drámáról van szó, megjelölése jogos, mert a mű valóban egy drámai folyamat bemutatása, melynek koncepcióját, „a játék summáját” – a korabeli gyakorlathoz híven – már az ajánlólevélben előadja. A bűnös lélek szívébe fogadja Krisztust: ez a tárgya ennek a misztikus sacra rappresentazione-nak, ezt a témát variálja a tizennyolc jelenet. Joggal nevezhetjük az egyes részeket jelenetnek, mert az elmélkedések és könyörgések között rejtett belső dialógus lappang: a könyv hőse – maga a címzett, Nyári Krisztina –, az „én lelkem”-hez intézett elmélkedésekben rádöbbsenti lelkét a színszerűség illúzióját keltő kép értelmére, amire válaszul lelke a könyörgésben megadással esedezik Urához, azaz Jézushoz. Különösen az első tíz jelenet mondható mozgalmasnak: a bűnnel megrakott szívet, a lélek otthonát az ő ellenségei vagyis a „világ” (fényes öltözetű hölgy) a test (bujá tekintetű meztelen alak) és az ördög, hatalmas hálóval igyekeznek törbe ejteni, de velük szemben Jézus indul megmentésére; kopogtat a szív ajtaján, de nem bocsátják be; addig lövöldöz a szívre nyilaival míg mégis beengedik; lámpát gyújtva megmutatja minő undok férgekkel (bűnök) van az tele, ezeket kisöpri, majd szent izsópjának élő vizével megszenteli a szív belsőjét; virágokkal (erények) ékesíti, belé helyezi kínszenvedései eszközeit, s ő maga is beléköltözik. Ezután már kissé statikusan folytatódik a „szent játék”: a szívben immár uralkodó Jézus meggyújtja ott az elmélkedés és az ima tüzét, tanít, énekel, hárfázik, míg végül a mennyei örökkévalóságra érdemessé tett szívet megkoszorúzza.

Ez a reneszánsz után oly kiáltóan anakronisztikus mű által válik sajátosan művészié, hogy a bűnös lélek megtérítésének, Jézussal való egyesülésének misztikus comédiáját végigkíséri egy erotikus allegoria: a menyasszony és mennyei jegyesének misztikus násza. A szív ajtaján kopogtató Jézus, a menyasszony házának aj-

taján zörgető és egyelőre bebocsáttatást nem nyerő vőlegénnyel azonos, a Jézust szívébe záró lélek pedig a vőlegényét ágyába ölelő menyasszony tükörképe. A misztikus történet állandóan a profán költészet inventio poeticáival halad előre, a szívre nyilazó gyermek Jézus is a nyilaival szerelemre gyullasztó gyermek Amor „szent” travesztálása, s a bűnös, majd megtérő lélek szavai minduntalan az *Énekek énekének* forró erotikájú soraiba csapnak át. A vallásos és világi elemek összeötvöződésének ugyanazt a folyamatát figyelhetjük itt meg, amely a korabeli festmények erotikus lobogású Magdolnáit, vagy Murillo *Immaculatáinak* kihívó érzékiségét megteremtette.

A vallásos és erotikus szimbolika egymásba fonódó kettős vonala eleve megszabja a stílus jellegét, s különleges stílusfinomságokat, egy sokhúrú hangszeren való játszani tudást igényel. Hajnal Mátyás – ha nem is egyenletesen, de – könyvének több helyén meg tudott birkózni a feladattal. A „cselekmény” szálai néhol tiszta harmoniájú polifóniába egyesülnek, akárcsak a fuga szólamai, mint például a kopogtatási jelenet *Könyörgésében*:

„Magasztald az Urat, én lelkem, mert könyörületesen bánt teveled, az ő ingyen adott és minden érdemedet megelőző malasztját közölvén teveled, azaz sok szép belső sugallásokkal és kegyes serkentetésekkel, nem különben, mint valami zörgetésekkel ébresztvén a te bűnben heverő és elaludt szívedet... Tudni illik, nem különb szózatokkal híván téged, amint amaz lelki menyasszonyt Salamon énekében: Nyisd meg nékem, én húgom, én szeretóm, én galambom, én szeplőtelenem, mert rakva a fejem harmattal és az én fodorétott hajam éjjeli cseppekkel. Oh minden méznek édességét meggyőző édes szó! S kinek nem lágyéthatnák meg kemény szívét ezek az kegyes igék? Kinek? Tudni illik neked, én szívem, ki az megnevezett rest és puha menyasszonnyal tunyaságodnak belső ágyas házából hasonlóképpen feleltél a te mennyei jegyessednek, mondván: Levettettem köntösömet: mint öltözzem abba? megmostam a lábaimat; mint mocskoljam meg azokat? Ah kegyetlen felelet! Én voltam, Uram Jézus, én, ez a puha és háládatlan menyasz-

szony, ki nem egyszer, hanem sokszor kirekesztettem felségedet lelki házamnak szobájából. Én, aki annyiszor megvettem a te drágalátos sugallásodat, siketségre vettem szép intésidet. De miért? Ah, mindenkor marcona és semmirekellő dolgokért..."

Egészen más próza ez mint a Pázmányé. Az értelmi meggyőzésre törekvő logikus körmondatok hömpölygését itt csupa sejtetés, a gyakori kérdésekkel, felkiáltásokkal, feleletekkel előidézett vibrálás váltja fel. Hajnal gondolatmenetét nem lehet a ratio útján követni, misztikus irracionálizmust, a középkori amor sanctus lehetőségét árasztják képei, hasonlatai. Épít a manierizmus stílusvívmányaira, de a meglepő, gondolkodásra serkentő asszociációkat az értelemzsongító szent érzelmesség kifejező eszközeivé teszi: „Im, Uram Jézus – olvassuk a hatodik jelenetben –, az te szent prófétád intése szerint kezembe vettem szívemnek citaráját, följártam lelki érzékenségemnek városát és piacit, föltaláltam sok undokságos vétkeimnek nyomdokit.”

Ezt a stílust Hajnal egészen tudatosan választotta. Egyetlen hitvitázó művében, a *Ki-tett cégérben* (Pozsony, 1640) nyoma sincs ennek a bensőségnak és áhítatnak, az alogikus, misztikus sejtelmességnek. Mint polemikus, Pázmány és Balásfi már kitaposott ösvényén jár, mert nem irodalmi elvek vagy egyéni hajlam, hanem a feladat természete írta elő számára az egyik vagy másik stílus választását. Ő is azt a jezsuita írótipust képviseli, mint kortársai, csak őt más feladattal bízta meg a rendje. Neki többnyire nem az ellenfelekkel kellett viaskodnia, hanem mint Esterházy Miklós nádor udvari káplánja és gyóntatója, a katolikus párt vezérének udvarában kellett a hitélet elmélyítésén buzgólkodnia. Nem ellenérveket kellett leküzdenie, mint a hitvitázóknak, nem a protestánsok szájaize szerinti, őket a katolikus vallásra csalogató imádságokat kellett írnia, hanem a régtől fogva katolikus érzelmű, általa már formailag is áttértett, s az ellenreformáció valóságos apostolává formált Nyári Krisztina számára kellett vallásos olvasmányt írnia. „Lelki comédiájá”-nak írásakor őt semmiféle gyakorlati meggondolás nem gátolhatta a barokk irracionális, misztikus irányának ér-

vényesítésében, sőt éppen ilyen írást igényelt a katolikus vallás rajongójává nevelt asszony. Nem Hajnal könyvével kezdődik ugyan a misztikus elemek megjelenése a magyar barokkban, ebbe az irányba mutattak már Pázmány és Vásárhelyi Kempis-fordításai is, de Hajnal lényegesen továbbment, nem elégedett meg a középkori misztika fordításban való felelevenítésével, hanem azt a barokk sajátos világképébe illesztette bele.

Az ő könyve is szerves része a „négy végső dolog” irodalmának, szinte kiegészíti, teljessé teszi azt a képet, amit Nyéki Vörös Mátyás művei nyújtanak. Ő is a kor embereinek valóságos lelki szükségleteire reagál, és egyben ő is tudatos propagandát folytat. A különbség oka a közönség: a népnek a pokoltól való félelem és vallásos aszkézis, a főúrnak a mennyei boldogság ígérete és vallásos hedonizmus járt. Ezért tud a barokk szépirodalom már kezdetkor két különböző stílusváltozatot felmutatni.

A korai magyar barokk írók második, a szépirodalmat is művelő csoportja ugyanazokat a feudális osztályérdekeket szolgálta, mint Pázmány és író társai. Ugyanúgy az ellenreformációt propagálják, és az új barokk világképet igyekeznek kialakítani. De míg Pázmány és köre elsősorban a reformáció és a humanista tudomány ellen hadakozik, addig Nyéki Vörös és Hajnal a reneszánsz élet szemlélet, életeszmény helyett akar mást nyújtani. Az ő műveik problematikája ezért irodalmi téren gazdagabb, bonyolultabb, a vallásos tematika ellenére is több bennük a világi elem, s az új stílus is fokozottabban képviselik, annak ellenére, hogy messze elmaradnak Pázmánynak a maga nemében kivételes nagyságától.

Pázmány, Balásfi, Lépes, Nyéki Vörös, Hajnal és a többiek munkásságával az ellenreformáció egyre jobban terebélyesedő irodalma határozottan barokk jelleget öltött. A XVII. század első harmadában tehát joggal beszélhetünk barokk irodalmi irányzatról, mely időben a barokk képzőművészet megjelenését is megelőzte. A barokk azonban még nem uralkodó jelenség ekkor, hiszen a kor kultúrája egészében még későreneszánsz jellegű, s az irodalomnak is csak a katolikus vallásos ágában, vagyis egy jól körülhatárolható te-

rületén vert egyelőre gyökeret, a világi irodalomban pedig még nyoma sincs! Pázmánynak és társainak a fellépése ezért nem jelentheti még a magyar irodalom és művelődés új korszakának kezdetét, hanem csak egy új és nagy jövőjű irodalmi irány zászlóbontását.

Az eddigiekben a barokk irodalmi irányzat kialakulását igyekeztem megvilágítani, a továbbiakban az a főkérdés, hogy mikor válik az irányzat uralkodó stílussá, mikortól fogva beszélhetünk a magyar irodalomban, művészetben s általában a magyar művelődésben a reneszánszt követő barokk korról. A stíluskorszakok nem egy csapásra váltják fel egymást; az új stílus eleinte még a korábbi korszakon belül, mint egy új irányzat stílusa jelentkezik, s ugyanígy az új korszakban is továbbélhet még valamely szűkebb körben a régi stílus. Így maradt fenn Erdélyben a későreneszánsz egészen a XVII. század végéig, mélyen belenyúlva a barokk korba. Mégis megállapítható az a szűkebb időköz, amelyet a két korszak határának, a fordulat idejének tekinthetünk. Ennek meghatározása bonyolult feladat, de biztos eredményre juthatunk, ha a magyar barokk társadalmi bázisának a vizsgálatából indulunk ki, s azt keressük, hogy mikor tette magáévá az új stílust a főúri osztály nagy többsége.

A barokk a főurak katolizálásának a nyomában kezdett világi körökben is terjedni, és bizonyos fokig az ellenreformáció átvételének függvénye volt, hiszen ennek írópropagátorai voltak az új műveltség és stílus első képviselői. Az összefüggés mégsem ennyire egyértelmű, mert bár kezdetben csak az ellenreformációs mozgalom sodrában, s nem is azonnal, jelent meg a barokk, később messze túlnőtt annak keretein. Az ellenreformáció nem a reneszánszt, hanem a reformációt váltotta fel, a barokk azonban éppannyira szélesebb, egyetemesebb jelenség a vele rokon ellenreformációnál, miként a re-

neszansz volt a reformációnál. A barokk műveltség uralomra jutását egymagukban nem indokolják ezért azok a közvetlen politikai érdektényezők, melyek az ellenreformáció átvételét előidéztek. A nagy átalakulást azok a mélyreható változások követelték, melyek az uralkodóosztály életszemléletét, tudatát, igényeit és ízlését meghatározó gazdasági és társadalmi viszonyokban végbementek.

Az az új arisztokrácia, mely a gátlástalan individualizmussal vagyont, rangot, hatalmat hajszólo parvenü-főnemesekből – a reneszánsz és reformáció századában – kikovácsolódott, a XVII. század elején már a megszerzett gazdasági és társadalmi pozíciók megvédését, biztosítását érezte feladatának; az egyéni törekvéseknek nagy teret engedő anarchikus állapotok helyett rendet és konszolidációt kívánt. Ezt a tendenciát koronázta látszólag teljes siker a bécsi békével, illetve az 1608. évi törvényekkel: ettől kezdve a harcok és bizonytalanság közepette vagyonszerzőt végleg felváltotta a békében és biztonságban vagyongyarapító és gazdagságát élvező főnemes típusa. Az árutermelő gazdaságok nagy fellendülése, a második jobbagyság rendszerének megszilárdulása, a törökkel való félévszázados hosszú béke, a rendi szabadságjogok birtoklása: a főúri osztály karakterének nagy átalakulására és az új helyzetnek jobban megfelelő kultúra iránti érdeklődésére vezetett. Bár a későreneszansz műveltség a XVII. század eleji főúri udvarokban még virágkorát élte, s például a Thurzók körében kivételes pompát fejlesztett ki, a reneszánsz keretei egyre inkább elégtelenné váltak arra, hogy ennek a megváltozott osztálynak az igényeit kielégítsék. A magyar barokk genezisének legfontosabb dátuma ezért 1608; ettől kezdve *eloben* már a barokk az uralkodó osztály főúri vezetőrétegének adekvát stílusa. A reneszánsz életformáról és stílusról a barokkra való áttérés *valójában* azonban csak több évtized után következett be. Ennek a folyamatnak a megindulásában és meggyorsításában volt óriási szerepe az ellenreformációnak, mely a változást kezdeményező tényező szerepét töltötte be, és tudatosította a fejlődés új állomásával együttjáró nagy világnézeti és műveltségi átváltás szükségességét és célszerűségét.

Mindezt Eszterházy Miklósnak (1583–1645), a kialakuló magyar barokk első világi reprezentánsának az egyénisége és pályája világítja meg a legjobban. Reneszánsz és barokk határán ő az utolsó nagy parvenü a magyar főnemeselek között, ő futotta be az utolsó reneszánsz-típusú főúri karriert, és magával hozott még valamit a reneszánsz határtalan egyéni ambícióiból. A protestáns származású, valószínűleg a sellyei jezsuitáknál katolizált szegény nemes, Illésházy unokaöccse és familiárisa, majd Mágócsy Gáspár nemes szolgája, ennek elhunytá után pedig egy csapásra ágyának és a mérhetetlen Mágócsy–Dersffy vagyonnak az örököse: az 1610-es években már a főrendek sorába emelkedett. Tünetesen felfelé ívelő pályája tehát már 1608 után, a rendi konszolidáció idején bontakozott ki; az ekkor érvényes főúri osztályérdekek felismerésére talán éppen homo novus-volta tette őt kortársainál alkalmasabbá. Az ellenreformációt támogató első főurak, Homonnay György, Draskovich János, Forgách Zsigmond után ő vitte következetesen tovább az Illésházy és Thurzó által megalapozott rendi politikát. Szinte szimbolikus jelenség, hogy pályáját éppen Illésházy szolgálatában kezdte, második felesége, Nyári Krisztina pedig Thurzó György menyé, Thurzó Imrének, az 1619-ben még Bethlen mellett fellépő protestáns főúri párt vezérének özvegye volt.

Politikájának legfőbb célja a „magyar szabadság”-nak nevezett rendi szabadságjogok, a feudális rendi hatalom védelme és erősítése. Ezért láthatta elődjét és példaképét a makacsul protestáns Illésházy Istvánban; ezért tekinthette jogosnak a Rudolf kormányának abszolutisztikus politikáját megghiúsító Bocskay-felkelést, annak protestáns jellege ellenére is; de ugyanezért lett éppen ő – Ipolyi Arnold helyes megállapítása szerint – „az ellen-reformációnak s a kath. egyház helyreállításának első (értsd: legnagyobb) apostola a világiak közt”. Eszterházy látta a legvilágosabban, hogy míg a század elején a nagybirtokos-főúri osztály érdekei a Habsburgokkal szembeni ellenállást, sőt fegyveres harcot tették szükségessé, addig 1608 után ugyanezek az osztályérdekek a királlyal való szoros szövetséget és az ellenreformációt kívánták.

Elsősorban ezek a felismerések és nem a vallási ellentétek tették őt Bethlen Gábor elszánt ellenfelévé. Nagyon jellemző erre az a levele, melyben őva inti Nyitra megyét a Bethlen által összehívott országgyűlésen való részvételtől: „honnét vette s ki adta az authoritást az erdélyi fejedelemnek s mi közi hozzánk, hogy minket gyűlésbe hijon s ily *absolute* parancsoljon magunk országában?” A rendek hatalmát megtörő abszolút uralom rémét látta megtestesülni Bethlen törekvéseiben, s ezért a főúri osztályérdekek, a rendi szabadságjogok szempontjából éppoly veszélyesnek ítélte azokat, mint a Habsburg-hatalom századeleji központosító politikáját. Eszterházy és Bethlen tehát a maguk módján egyaránt örökösei a Bocskay-szabadságharcnak, melyben átmenetileg különböző osztályok fogtak össze a mindegyiket pusztulással fenyegető Habsburg katonai uralommal szemben. De míg Bethlen annak a Bocskaynak az utóda, aki a hajdúkra támaszkodott, s akiben potenciálisan adva volt már az abszolút hatalomra való törekvés lehetősége, hiszen megmutatta 1594-ben, hogy a fejedelemmel szembeszegülő rendeket miként kell hóhérekre juttatni; addig Eszterházy azt az Illésházyt, a szabadságharc békepártjának a vezérét követte, aki a magyar nép küzdelmét a nagybirtokos arisztokrácia érdekében hasznosította.

A magyar főurak nagy többsége – azok is, akik eleinte Bethlen mellé álltak – hamarosan belátták, hogy osztályérdekeik az „absolute parancsoló” magyar fejedelemmel szemben az idegen király mellé állítja őket, s hogy számukra az Eszterházy által képviselt politika a legelőnyösebb. Ezért válhatott ő a katolikus párt vezérévé, s ez jutott kifejezésre az 1625. évi országgyűlésen, amikor a rendek bizalma alacsony származása ellenére nádorrá emelte. Ennek a választásnak a jelentősége csak Pázmány érsekké emelkedéséhez hasonlítható: miként ez utóbbi egyházi téren, az előbbi a világi politikában jelezte az új irány győzelmét. Pázmány és Eszterházy, a két legnagyobb rendi méltóság birtokosa, ugyanazt a rendi politikát képviselte, és szorosan együttműködött ennek sikere érdekében. Kettejük közül Pázmány volt a nagyobb látókörű, messzebbre tekintő, s ezért rugalmasabb politikus; Eszterházy azonban a főúri osztályérdekek

leplezetlenebb és következetesebb képviselője. Őt ugyanis nem kötötték a sajátos egyházi érdekek, a főpapság külön szempontjai, mint Pázmányt, aki nyíltan nem vállalhatta a jezsuitákat – őt magát is – száműző Illésházy örökségét. A két egyaránt nagy ambíciójú és rangját féltékenyen őrző politikus gyakori személyi ellentétei mögött is többnyire a főpapi és főúri rend érdekeinek másodlagos, átmeneti eltérései rejlenek. Ezek az ellentétek azonban nem változtattak céljaik alapvető közösségén: rendi politika, ellenreformáció és barokk műveltség mindkettőjük pályájának és törekvéseinek legfőbb jellemzői. Az első barokk főpap és egyházi író világi kortársát joggal nevezhetjük – Tolnai Gábor szavaival – az első magyar barokk főúrnak.

A külsőségeket tekintve Eszterházy Miklós környezete még alig tér el más főurak későreneszánsz világától. Családi birtokai központjává nem emel még kényelmes barokk palotát, hanem Fraknó hegyen épült várát építteti újjá hagyományos modorban. Hajnal Mátyás barokk könyvecskéje azonban, amely az ő felesége számára, az ő otthonában készült, meggyőzően tanúsította, hogy Eszterházy Miklós műveltség-eszménye, udvarának atmoszférája már gyökeresen különbözik kortársaiétól. Ez a különbség sokszor a későreneszánsz udvari pompára való visszahatásban is megnyilvánul, amire jó példa Nyári Krisztina két házassága. Míg első férjével, Thurzó Imrével hónapokig tartó, hét vármegyére kiterjedő lakodalom keretében kelt egybe, addig 1624-ben Eszterházy Miklóssal a Turóc megyei Szucsány kis templomában minden fény és pompa nélkül tartotta esküvőjét. Az esketést azonban nem kisebb ember, mint maga Pázmány végezte: a díszes külsőségeket az ellenreformáció vezéralakjának jelenléte pótolta.

Eszterházy udvarának barokk jellegét mindenekelőtt a jezsuitákkal való szoros kapcsolatai biztosították. Már első házassága után udvarába hívta Hajnal Mátyást, hogy segítsen feleségét és háza népét a katolikus vallásra áttéríteni, majd később második feleségét, Nyári Krisztinát is Hajnal nevelte buzgó katolikussá. Fiait is jezsuitákkal neveltette, így Istvánt a verseket és iskoladramákat író Keresztes Istvánnal, Lászlót pedig Kolozsváry Istvánnal, aki előzőleg

Pázmány unokaöccsét tanította. Forró Györgyöt is ott találjuk csaknem minden családi ünnepen, melyek fényét rendszerint Keresztes verses alkotásai, emblémái is emelték. Náadori előterjesztéseit, memorandumait pedig gyakran Dobronoki György fordította latinra. Eszterházy egyúttal a jezsuiták legnagyobb világi mecénása; ő építteti a nagyszombati jezsuita (egyetemi) templomot 1630–37-ig, mely az első jelentékeny barokk stílusú építészeti alkotás Magyarország területén. Jutott azonban gondoskodásából a ferenceseknek is: Kismartonban, ő alapít számukra kolostort.

A barokk irodalom kialakulása szempontjából legjelentékenyebb tette a katolikus-barokk irodalmi alkotások megjelenésének támogatása, melyben méltó társa volt vakbuzgó felesége is. Már 1616-ban Eszterházynek ajánlotta *Csepregi iskola* című munkáját Balásfi Tamás, s példáját később egyre többen követték, köztük olyan jelentékeny írók is, mint Káldy György, aki prédikációgyűjteményének első kötetét Pázmánynak, a másodikat Eszterházynek dedikálta (Pozsony, 1631). A neki ajánlott könyvek közt találjuk az első magyar Bellarmin-fordítást, Tasi Gáspárnak, a szepesi kamara tanácsosának tollából (Bártfa, 1639), valamint II. Ferdinánd gyóntatójának, Lamormani Vilmos jezsuitának *Eques Christianus* című könyvét (Bécs, 1637). Míg a nádor a hitvitázó, térítő, teológiai, addig Nyári Krisztina a hitbuzgalmi, ajtatóssági irodalom serkentésén buzgólkodott. Elsőnek a most említett Tasi Gáspár dedikálta neki *Lelki kalendáriumát* (Bécs, 1627), ezt követte Hajnal Mátyás ismert munkája, majd Kopcsányi Mária-életrajza (Bécs, 1631), s az ő biztatására, készült a magyar nyelvű *Officium Beatae Mariae Virginis* (Pozsony, 1643), a barokk ajtatóssági irodalom egyik legnépszerűbb és sokszor megjelent alkotása is.

E korántsem teljes felsorolás ismeretében nem csodálható, hogy Eszterházyt az új barokk embereszmény megtestesítőjének tekintették; Lamormani Vilmos éppen azért ajánlotta neki *Eques Christianus*-át, mert benne látta a keresztény vitéz legméltóbb élőképét. Valóban ő az első főúr, akinél a jezsuiták által képviselt térítő szellem és magatartás már egy világi ember fő jellemvonásává válik, aki

megszerezte az ehhez szükséges tudást és műveltséget is. A művelt főúr nem volt már ritkaság Magyarországon, Eszterházy elődei már jó ideje otthonosak voltak a reneszánsz és humanizmus világi kultúrájában. Ő azonban az ellenreformáció szellemi fegyvertárát igyekezett megszerezni, ezért Hajnal Mátyást azzal is megbízta, hogy őt a filozófiában és különösen a teológiában oktassa, de szívesen hallgatta Pázmány prédikációit is, mint azt Balásfitól tudjuk, és Káldy is azért dedikálja neki prédikációi egyik kötetét, mert biztosra veszi, hogy írását majd „olvassa, pártfogolja és megoltalmazza”. Napi rendtartásához inasainak két órányi felolvasása is hozzátartozott, úgyhogy az idők során tanult teológussá, sőt vitatkozóvá képezte magát.

A katolikus vallás terjesztését minden eszközzel folytatta. Újnan szerzett birtokairól a protestáns prédikátorokat elűzte, s a jobbágyokat hitük elhagyására kényszerítette; az udvarában nevelődő, szolgáló nemes ifjak számára valósággal teológiai és filozófiai tanfolyamokat és nyilvános disputákat rendezett; sőt ő maga is tollat ragadott, hogy egy terjedelmes hitvitázó munkával a Dunántúl utolsó protestáns főurát, Nádasdy Ferencet a katolikus egyház oldalára állítsa. Nádasdyhoz írott *Értekező levele* (1642), melyet a lutheránus főúr áttérése követett, Eszterházy széleskörű teológiai ismereteiről tanúskodik: otthonosan mozog a biblia könyveiben, az egyházatyák, Luther, Bellarmin írásaiban. Jól szerkesztett, logikus körmondatokra épülő stílusa ugyan meglehetősen szürke, de amikor támad vagy gúnyol, színesebb barokk mondatok is kipattannak tolla alól: „Nem is olvashatta Luther harag nélkül írásait szent Hieronymusnak, mivel ilyenkor felserkent benne az a vádoló és furdaló lelkiismeret, eleiben adván melly gonoszul cselekedett legyen, midőn az ő istenének több igaz és dicsíretes fogadását nem csak maga szegte meg, hanem ágyas társával is rútúl megszegette, midőn az Krisztus urunk tanácsán fundált szerzetes állapotnak szép gyönyörűséges paradicsomából az tisztátalan életnek undok sarában lépett.”

Irodalmi munkásságának másik részét politikai írásai alkotják: memorandumok, a nyilvánosság elé szánt és ki is nyomtatott politi-

kai levelek, melyekben a maga rendi koncepcióját fejtegeti a királynak tett javaslatok, vagy az erdélyi fejedelemmel való vita keretében. Bőven él történeti példákkal, akárcsak a kor külföldi államelméleti és politikai irodalma: a történelem az ő számára is hasznos példatár, a szónoklat, a politikai elmélet, a polémia és az erkölcsi elmélkedés segédtudománya csupán, amivé a barokk süllyesztette. A barokk író a műveltségben és tudásban nem lát abszolút, önmagáért való értéket, mint a humanisták, hanem azokat kizárólag hasznosságuk, célszerűségük alapján értékeli. Ilyen volt Eszterházy is, az első barokk főúr, aki ha nem is vált jelentős íróvá, elsőként képviselte a barokk főnemes-író típusát.

Eszterházy Miklós szinte példát adott fiatalabb kortársainak a korszerű magyarországi barokk életformából. Sokan őt utánozták, tőle tanultak, de a fejlődés parancsa az egyes főúri családokat tőle függetlenül is a barokk műveltséghez juttatta el. A rohamossá váló nagy átalakulás időszaka a 30-as évek évtizede lehetett: ekkor már az arisztokrata családok túlnyomó többsége katolikus, s gyermekeiket – miként Eszterházy is – jezsuitákkal neveltetik, majd jezsuita iskolákba küldik. Nagyszombat, Grác, Olmütz, Bécs jezsuita kollégiumainak és jezsuita vezetés alatt álló egyetemének falai között a kor csaknem minden főnemes ifja megfordult, részt vett a barokk iskoladramák előadásában, tagja volt a Mária-kongregációnak. Az egyház és a jezsuiták azáltal is magukhoz láncolták már az egyes főúri családokat, hogy belőlük sokakat papokká, szerzetesekké, apácákká neveltek. Eszterházy Miklós unokái között már több főpap és apáca volt, s a jezsuiták között találjuk Wesselényi Miklóst, a későbbi nádor öccsét, vagy Balassa Pált, a költő gróf Balassa Bálint fivérét – hogy csak néhány példát említek. Az 1640-es években már egy kultúrájában, világnézetében, ízlésében erősen átformálódott uralkodó osztály áll előttünk, ezért joggal kereshetjük 1640 táján a barokk kor kezdetét.

Ekkor indult meg a barokk képzőművészet egyre nagyobb arányú fejlődése is, szinte kizárólag a főurak mecénási buzgalma révén. Bár egészen új épület, mint az Eszterházy Miklós által emelt nagy-

szombati jezsuita templom, egyelőre még kevés született, a meglévő templomokat és reneszánsz várkastélyokat barokk dekorációval, freskókkal, stukkóval, új oltárokkal kezdték ellátni. Nádasdy Ferenc például sopronkeresztúri kastélykápolnájába (1643) és a lékai ágostonrendi templomba (1656) helyeztet korabarokk oltárt; sárvári várkastélyának lovagtermében pedig gazdag stukkódíszítést készített, s az 1650-es évek elején megfesteti ide a magyar korabarokk egyetlen fennmaradt monumentális freskóciklusát: a hasonló nevű nagyatyjának, a legendás „fekete bég”-nek hőstetteit és a tizenöt éves háború különböző eseményeit ábrázoló csataképek sorozatát. Batthyány Ádám 1641-ben rohonci kastélyának kápolnáját alakíttatja át az olasz Filiberával; még 1650 előtt elkészítteti a borostyánkői vár stukkó keretbe foglalt mitológiai freskóit; 1648-ban pedig az általa visszatelepített és mindvégig patronált németújvári ferencesek templomába emeltet új barokk oltárt. A század derekán készülnek a pozsonyi Pálffy-palotának és a Pálffyak bajmóci kastély-kápolnájának stukkói, valamint a vöröskői vár sala-terrenájának tobzódóan gazdag dekorációja – a korabarokk stukkóművészet legjelentősebb magyarországi alkotása. A rövid ideig nádorságot is viselt Pálffy Pál irányításával folyt a pozsonyi királyi vár újjáépítése az 1640-es években: ekkor készült a vár – 1811-ben elpusztult – nagy barokk freskóciklusa, mely az uralkodók hőstetteit, érényeit dicsőítette allegorikus keretben. A nyugati országrészek főnemeseinek igénye az új barokk stílus iránt már oly általánossá vált, hogy az egyik kivételként protestánsnak megmaradt főúr, Thököly István is barokk stílusú oltárt építtet 1657-ben a késmárki vár kápolnájába.

Ezek a korai barokk emlékek kivétel nélkül külföldi mesterek művei, mégis szorosan a hazai fejlődéshez tartoznak, mert igazodnak a helyi hagyományokhoz és mert a megrendelő főúri osztály ízlését tükrözik. Általában még bizonyos szerénység, szűkszavúság jellemző rájuk: monumentális szobrok helyett inkább stukkó, nagyméretű freskók helyett kisebb képfelületek és gyakran még bizonyos emblematikus ábrázolás van többségben. A század második felében azonban – az állandó háborús körülmények miatt csak kisebb számban

ugyan – megjelennek már az érettebb barokk alkotások, mindenekelőtt az új barokk épületek is, mint a lorettomi szerviták új temploma (1686–99) a Nádasdy-család jóvoltából, az Eszterházy Pál költéségén a század vége felé épülő boldogasszonyi ferences templom, valamint a magyarországi barokk első nagyszabású világi emléke: a kismartoni Eszterházy-kastély (1663–72). A nagyszombati egyetemi templom főhajójának a század vége felé készült monumentális mennyezetfreskója is híven mutatja a főurak pénzén kibontakozó barokk művészet felfelé ívelését.

A katolizált, jezsuita körben nevelkedett, az egvházzal sok szállal összenőtt és a barokk művészetet támogató főurak között kell keresnünk – Eszterházy Miklós példájára – a katolikus barokk irodalom újabb mecénásait, sőt a 40-es évektől kezdve már a barokk irodalom legjelentősebb művelőit is. A művészet pártolásában kitűnt főurak neveivel gyakran találkozunk a barokk egyházi irodalom alkotásainak ajánlóleveleiben. Nádasdy Ferencnek dedikálta Sámbar Mátyás jezsuita *Három idvösséges kérdés* (Nagyszombat, 1661) című munkáját, az ugyancsak jezsuita Stankovics János pedig *Rövid... bizonyítása a Lutherista és Calvinista Purgatoriumnak* (Loretom, 1670) című könyvét. Batthyány Ádám nevével az agg Veresmarti Mihály *Tanácskozása* harmadik kiadásának (Pozsony, 1640) címlapján, valamint Kéri Sámuel ferences, Batthyány udvari káplánja, *Keresztynén Senecájának* (Bécs, 1654) élén találkozunk. Az ájtatossági irodalom ügyét Nyári Krisztina után továbbra is nők viselik szívükön: Szécsi Mária Pázmány Kempis-fordítását és *Imádságos könyvét* jelentette meg újra, az utóbbit díszes kiállításban, számos metszettel illusztrálva (Bécs, 1665). A főurak közül nem egy személyesen is művelte a teológiai-vallásos irodalmat, Eszterházy Miklóshoz hasonlóan. Fián, Eszterházy Pálon, több Máriával kapcsolatos könyv szerzőjén, illetve fordítóján kívül megemlíthetjük Zrínyi öreg barátját, Megyery Zsigmondot, aki *Lelki okulárjában* (Bécs, 1658) a Miatyánk értelméről elmélkedett, *Libanuson termő cédrusfának veleje* (Nagyszombat, 1671) című könyvében pedig Cornerus Jakab minorita szerzetes latin szentenciáit dolgozta át magyar versekbe.

A katolikus vallásos irodalom támogatásához és aktív műveléséhez – a negyvenes évektől kezdve – szervesen kapcsolódik a főurak sokrétű barokk költői tevékenysége, egy főúri költői iskola kialakulása. Ennek képviselői nem kizárólag főurak, hanem más származású egyének is, akik főúri, főpapi környezetben élve az ő ízlésüket vették át, s műveikkel ugyanazokat a célokat szolgálják. Így a főnemes Liszti László, gróf Balassa Bálint, Eszterházy Pál, majd később Koháry István mellett ide tartozik a gazdag nemes Beniczky Péter, az esztergomi érsek udvari kapitánya, akinek verseit éppen az esztergomi nagyprépost adta ki (Nagyszombat, 1664). De ide kell sorolnunk Gyöngyösi Istvánt is, aki élete nagy részét főurak, mindenekelőtt Wesselényi Ferenc és Szécsi Mária szolgálatában töltötte, műveit főurak számára írta, nekik ajánlotta, s Eszterházy Pál és Koháry István pártfogását is élvezte. Valamennyien katolikusok (Gyöngyösi is azzá lett), verseik jelentékeny része vallásos jellegű, az ellenreformáció szellemében fogant. Tendenciáját, stílusát tekintve a főúri költészet szorosan összertartozik a katolikus egyházi irodalommal, a jezsuiták irodalmi tevékenységével, ezekkel egy irányzatot alkot. E katolikus (jeszuita) – főúri irodalomban kell látnunk a magyar barokk XVII. századi főirányát.

Az említett költőcsoport részletes bemutatása és értékelése már nem tarthat a barokk irodalom kialakulását vizsgáló tanulmány kereteibe. Mindössze arra az általános megjegyzésre kell szorítkoznunk, hogy nem valami egészen új, merőben külső hatások által inspirált költészetről van szó, hanem a Balassi korától kezdve virágzó főúri költészet barokk stílusban való folytatásáról. Magának Balassi Bálintnak a hagyománya is tovább él különösen Lisztinél, Beniczkynél és Balassánál, mind versformája, mind számos tartalmi egyezés révén. De a hagyományos magyar kultúra öröksége Eszterházy Pál barokk műveltségéből sem hiányzik, miként azt az általa virginán előadott zenedarabok jegyzéke mutatja: ebben a reneszánsz kor magyar dallamai, köztük Balassi énekei, szép számmal szerepelnek. Gyöngyösi verseinek, s műfajának a hazai hagyománnyal való szoros kapcsolatát, abból való autochton fejlődését pedig a kutatás

már régen tisztázta. A hagyományhoz való szoros kapcsolódást, a barokknak a reneszánsz humanista irodalomból való szerves fejlődését egyébként a katolikus egyházi irodalom első barokk művelőinek, akár Pázmánynak, akár Nyéki Vörös Mátyásnak a munkássága is tanúsította. A korábbi külföldi példák ösztönzése, mely főként a jezsuiták nemzetközi társasága révén érvényesült, természetesen elengedhetetlen volt a reneszánszból barokkba való átmenethez. Ez az ösztönzés azonban nem volt sem több, sem kevesebb, mint amelyet a fejlettebb országok irodalma egy-egy új stílusirány kialakulásakor gyakorolni szokott. A külföldi barokk irodalom hatása csak olyan mértékben érvényesült, amennyiben megfelelt a hazai igényeknek, elsősorban a barokk osztálybázisát alkotó arisztokrácia szükségleteinek. Végleg el kell tehát vetni azokat a nézeteket, melyek szerint a barokk irodalom Magyarországon valamiféle idegen import, kozmopolita irány vagy a Habsburg-expanzió függvénye. Az a körülmény, hogy később – a XVIII. században – ilyen jelenségek is erős hangsúlyt kapnak, nem változtat azon, hogy indulásakor, és szinte végig az egész XVII. században, a hazai társadalmi fejlődés következménye volt.

A magyar barokk XVII. századi katolikus-arisztokrata főíránynak értékelésében tehát nem abból kell kiindulnunk, hogy idegen, vagy magyar érdekeket szolgált-e, hogy a hagyományba illeszkedik-e, vagy pedig szakít azzal, hanem abból, hogy a rendi hatalmat restauráló, s rendi politikát folytató nagybirtokos-főúri osztály hordozott-e haladó tendenciákat, hogy a Pázmány és Eszterházy által kijelölt úton lehetett-e pozitív irányban is előrehaladni. Egyértelműen ítélni ebben a kérdésben lehetetlen. A kor kétségtelenül haladó tendenciájának ugyanis a Bocskay (főúri hívei nélkül!), majd Bethlen által képviselt függetlenségi politikát kell tekintenünk, mely szélesebb társadalmi bázisra támaszkodott, és az abszolutizmus irányába fejlődött. Ennek a politikának a sikere, vagyis a Habsburgoktól való elszakadás és az ország egyesítése egy központosított magyar fejedelemség keretében, a XVII. század első felében nem volt azonban biztosítható. A történeti körülmények, például a török kérdés, vala-

mint a királyi Magyarország nagybirtokos főurainak osztályérdekei az ilyen kísérleteket – melyek, mint Bethlen példája mutatja, szilárdan csak Erdélyre támaszkodhattak – megghiúsították. A magyar arisztokrácia még elég erős volt ahhoz, hogy saját politikáját vagy a Habsburgok vagy a Habsburg-ellenes erők segítségével, akár a Bécs, akár az Erdély felől kiinduló abszolutisztikus törekvésekkel szemben megvalósítsa. Az Illésházy és Thurzó által megalapozott, majd Pázmány és különösen Eszterházy által továbbfejlesztett rendi politika tehát történelmi realitásokon nyugodott, és néhány évtizedre valamiféle egyensúly helyzet kialakulására vezetett. Ez a kompromisszumon alapuló egyensúly mind a függetlenségről, mind pedig a haladóbb abszolutisztikus fejlődésről való lemondást jelentette, átmenetileg mégis sok előnnyel bírt. A Habsburg-hatalom, a rendek és az erdélyi fejedelem hatalmi egyensúlya idején az ország termelőerői jelentékenyen fejlődhettek: a királyi Magyarországon csak a nagybirtokon – a mezővárosok elsoványításával; a keleti országrészen és Erdélyben azonban a nemesi birtokon, a városokban és a mezővárosokban is. A fejlődés iránya – függetlenül attól, hogy melyik osztály (főurak, középnemesség, városi polgárság és mezővárosi parasztpolgárok) látta a hasznát – mindenütt az áruterelés fokozása felé haladt, és egy későbbi kapitalisztikus fejlődés alapjainak lerakásához vezethetett volna. Átmenetileg – a XVII. század első felében – a főurak rendi politikája tehát, ha nem is minősíthető haladónak, reakciónak sem: történelmi szükségszerűség volt, valahogy az 1867-es kiegyezéshez hasonlóan. Pozitívumaihoz tartozott még, hogy nem adta fel a török kiűzésének programját, ez mind Pázmány, mind Eszterházy legfőbb célkitűzései közé tartozott, s ez is egyik fontos tényezője volt a Habsburgok iránti lojalitásuknak.

A főurak akkor kerültek válaszütt elé, amikor a század első felére jellemző szerencsés egyensúly-helyzet megbomlott. Erre a negyvenes-ötvenes években került sor, éppen azokban az évtizedekben, amelyekben a barokk valósággal is osztályműveltségükké vált. A harmincéves háború során anyagilag kimerült, majd annak befejezése után a nyugat-európai politikában visszaszorult Habsburg-

hatalom egyre tervszerűbben kezdett törekedni a magyarországi áru-termelés hasznának megkaparintására, s ezzel együtt a hatalmi túlsúly megszerzésére. Különböző ürügyekkel német katonaságot hozott az országba, kísérletet tett az 50-es évek elején a nádori szék betöltésének elodázására, az 1655. évi országgyűlésen pedig a szabad királyválasztás jogáról való lemondás kierőszakolására, pedig ez utóbbit tartotta Eszterházy a „magyar szabadság” legfőbb biztosítékának. Ugyanakkor ezernyi tanújelét adta annak, hogy a török kérdésben alapvetően különbözik az álláspontja a magyar rendekétől: míg ezek azt remélték, hogy a nagy európai háború befejeztével az uralkodó, a birodalmi erőforrásokra támaszkodva, sietni fog a törököt kiűzni, és a magyar királyság egységét helyreállítani, addig Bécs a törökkel való béke mindenáron való fenntartására törekedett, s óvakodott az ország egységének helyreállítását olyan időben elősegíteni, amikor a magyar rendek ereje még töretlen. Mindezek a jelenségek a király és a főurak közötti viszony megromlására vezettek, úgyhogy a vezető magyar politikusok részéről egyre több ellenzéki megnyilatkozásnak, sőt 1650 körül már határozott ellenzéki szervezkedésnek lehetünk tanúi. Ez a folyamat már Eszterházy utolsó éveiben elkezdődött; később pedig Pálffy Pált, Nádasdy Ferencet, Batthyány Ádámot, majd a vasvári béke után már Wesselényi Ferenc nádort és Bécs eladdig legfőbb magyar hívét, Lippay érseket is az elégedetlenek között találjuk. A 60-as években már összeesküvéssé fejlődő rendi ellenzék vezéreivé éppen azok lettek, akik az ellenreformáció és a barokk műveltség legfőbb arisztokrata terjesztői, támogatói voltak a század derekán. Az ellenreformáció és a barokk kezdetben egyáltalán nem láncolta a magyar arisztokráciát a Habsburgokhoz: mindkettő elsősorban a magyar uralkodó osztály érdekében állt, s összeférhetett ezzel az uralkodóval szembeni frondírozó magatartás is. Még a magyar jezsuitákat sem tekinthetjük ebben a szakaszban valamilyen Habsburg-ügynökségnek: a jezsuiták válogatás nélkül készek voltak kiszolgálni minden olyan hatalmat, amely a katolikus vallás terjedésén, erősítésén munkálkodott, s éppen ezért a katolikussá lett főúri osztály politikáját – amíg

az sikerrel kecsegtetett – híven támogatták, s bizonyára lelkes hívei lettek volna egy, az ellenreformáció ügyét szíven viselő, a Habsburgokkal szemben álló magyar katolikus fejedelemnek is.

A királyi és rendi hatalom viszályában hamarosan az előbbi lett a győztes: a magyar Fronde 1670-ben csúfosan megbukott. A főúri összeesküvés kártyavárszerű összeomlásának közismert okai közül kettőt tartok a legfontosabbnak: a rendi hatalom minden látszaterőssége ellenére is alapvetően gyenge a központosítást fokozó, korszerű eszközökkel és módszerekkel kormányzó királyi hatalommal szemben. Átmeneti sikert csak akkor érhetett el, amikor vagy a tömegek fegyveres ereje kaparta ki számára a gesztenyét, mint Bocskay idejében, vagy pedig amikor egy másik fejedelem fegyveres ereje is ott állt a háttérben, mint Bethlen és I. Rákóczi György korában. Nádasdy és társai azonban egyik lehetőséggel sem élhettek. De talán ennél is fontosabb az a másik körülmény, hogy a főúri osztály nem egységesen lépett fel, megosztott a lojalitás és az ellenállás között, s maguk az ellenállók is mindvégig tartózkodtak a határozott és esetleg eredménnyel kecsegtető merész tettektől. Az arisztokrácia számára ugyanis két lehetőség nyílt: vagy beleegyezik rendi hatalmának korlátozásába, s további gazdasági fejlődését az uralkodó kegyeitől engedi függővé tenni, vagy pedig megkísérli a királlyal szemben továbbra is biztosítani „magyar szabadság”-nak nevezett előjogait, kockáztatva ezzel fejét és jószágait. A főurak többsége Eszterházy Pállal az élen, a behódolásnak kockázattól mentes útját választotta, s ezzel továbbra is megőrizte egyre dicstelenebbé váló vezetőszerpét a magyar társadalomban, távol tartva magát a további függetlenségi küzdelmekről, Thököly és Rákóczi kuruc szabadságharcaitól. Illésháznak a nagybirtokos osztályérdekek által követelt opportunizmusa logikusan vezetett az Eszterházy Pálok, Pálffy Jánosok labanc politikájához.

A magyar barokk katolikus-főúri iránya e történeti fejlődésnek megfelelően válik a század vége felé a Habsburgoknak elkötelezett, s a nemzeti törekvéseknek hátat fordító irányzattá. Eszterházy Pál még magyar verseket írt, s Balassi katonaénekét játszotta

virgináján, de utódai már teljesen elszakadtak a magyar hagyományoktól, a magyar kultúrától és irodalomtól. A jezsuiták is megszűntek lelkes magyarok lenni, s irodalmi munkásságukban a magyar nyelvet egyre inkább a latinnal cserélték fel: a nagyszombati jezsuita-egyetemi nyomda termékei között az 1680-as években szinte ugrásszerűen megsokszorozódott a latin nyelvű kiadványok száma.

A magyar főurak tehát a rendi lázongás és lojalitás között vajdva, jezsuitáikkal együtt, eljutottak végül az ország fejlődését gúzsba kötő idegen hatalom elvtelen kiszolgálásáig, amivel a magyar barokk általuk képviselt fő fejlődési vonala is igen kétes értékűvé vált. Bár mindez csak a század végén következett be, a fejlődés útja a király és a rendek közti egyensúly megbomlásától kezdve, vagyis a század közepe óta, ebbe az irányba haladt. Ezért a főúri barokk irodalom korábbi felsorolt képviselői sem válhattak maradandó, haladó mondanivaló művészi megszólaltatóivá. Mindebből mégsem következik, hogy a Pázmány és Eszterházy elindította barokk fejlődés csak reakciós irányban folytatódhatott. A katolikus-jezsuita-főúri barokk most felvázolt vonala ugyanis a magyar barokk fejlődésének nem az egyetlen útja. Pázmány és Eszterházy politikájából, az ellenreformációval összefüggő korai magyar barokkból egy másik – pozitív – fejlődésnek a lehetőségei is adódtak. Ezt képviseli – mind politikai, mind irodalmi téren – Zrínyi Miklós, a magyar barokk legnagyobb alakja.

5

Zrínyi pályája ugyanabból a körből indult el, mint barokk főúr-kortársaié. Ő is frissen katolizált arisztokrata család gyermeke, akinek nevelése felett maga a király és Pázmány Péter örködött, s akinek tanulmányait Sennyei István veszprémi püspök és királyi kancellár irányította. Ő is megjárta a jezsuita iskolákat: tanult

Grácban, Nagyszombatban és a bécsi egyetemen; majd a barokk szülőhazájában, Itáliában is látogatást tett, ahol megismerhette a fénykorát élő barokk Rómát, s találkozhatott magával a pápával is. Miután pedig 1637-ben csáktornyai birtokán megtelepedett, s élni kezdte a XVII. századi magyar főúr életét, bensőséges kapcsolatba került Eszterházy Miklóssal és családjával. Eszterházy Pál arról számol be naplójában, hogy Zrínyi 1640 körül gyakori vendég volt az Eszterházy-udvarban, s büszkén emlegeti, hogy kisgyermek korában Zrínyire hasonlított. Az is köztudomású, hogy a nádor lánya, Julianna (később Nádasdy felesége) és Zrínyi között szerelem szövődött, s hogy a költő első ismert verse éppen ennek emlékét őrzi. Ha mindehhez hozzávesszük még, hogy legbensőbb barátja a barokk művészetet és irodalmat támogató Batthyány Ádám volt, akkor nyilvánvaló, hogy ifjúkorában az éppen kialakuló katolikus-főúri barokk környezet vette körül. De a barokk kultúrával való szoros kapcsolat irodalmi munkásságában is szembetűnő. Ő az első, aki a külföldi barokk világi költészet nagy alkotásait ismeri, és eredményeiből tanul, így mindenekelőtt Tasso és Marino nagy műveiből. Ugyanígy hadtudományi és politikai műveinek forrásai is jórészt a barokk kor írói közül kerülnek ki, s elméleti koncepciója részben a barokk államelméletben, a tacitista államrezon tanításában gyökerezik.

E fontos tényekkel szemben pályájának alakulása mégis egyre jobban eltért a magyar barokk fentebb ismertetett vezető irányzatától. A jezsuitákat és iskoláikat már tanuló korában sem szerette, s később is mindig szemben állt velük, legfőbb politikai ellenfelét pedig Lippay érsekben látta, s az ellenreformáció erőszakos terjesztését élesen elítélte. Béccsel szemben tanúsított igen korai ellenérzése, melynek már az 1645–46-ban írt *Szigeti veszedelemben* is hangot adott, később tudatos szembenállássá, következetes Habsburg-ellenes koncepcióvá fejlődött. Bár az 50-es években ő lett a rendi ellenzék vezéralakja, álláspontja, politikai célkitűzése merőben eltért főúr-társaitól: nem a függetlenség feláldozásával biztosított rendi hatalom, hanem a nemzeti abszolutizmus volt az eszményképe. Ő nem a jezsuiták által propagált Regnum Marianumot akarta megte-

remteni, hanem Mátyás erős, központosított államát helyreállítani. Zrínyi politikájának ezekben az alapelemeiben, valamint ezekkel összefüggő machiavellista elméleti megfontolásaiban a marxista kutatás, mely ezeket az összefüggéseket részletesen feltárta, nem ok nélkül látott a Pázmány-féle barokktól eltérő jelenségeket.

Ez a más jelleg korábban arra indított, hogy tagadjam Zrínyi munkásságának barokk voltát. Ez az álláspont azonban a barokk téves meghatározásából származott, ugyanis a barokkot kizárólag mint a Habsburgokat kiszolgáló ellenreformáció, a jezsuiták és a melléjük felsorakozó erők stílusaként, vagyis egy politikai-ideológiai irányzat, egy frakció, egy „párt” ízléseként fogtam fel, nem pedig mint egy osztály, a rendi hatalmat visszaszerző feudális uralkodó osztály, s ezen belül elsősorban az arisztokrácia műveltségeként. Ha azonban a barokk osztálybázisából indulunk ki, s az osztályt, nem pedig az osztály egy részének, vagy akár többségének valamely politikai orientációját tartjuk elsődlegesnek, akkor semmi ok sincs rá, hogy Zrínyinek a Pázmány–Eszterházy vonaltól eltérő útját ne a magyar barokk egy új, másik irányzatának kezdeteként értelmezzük. Ez az álláspont azért is jogosult, mert bár az Eszterházy Pálokban és a századvégi jezsuitákban kell látnunk a század első felében kialakult katolikus-főúri barokk konzekvensebb folytatóit, Zrínyi Miklós is – más módon – Pázmány és Eszterházy politikai koncepcióját fejleszti tovább.

A családi hagyományokon, valamint történeti és saját egyéni tapasztalatain túl, Pázmány és Eszterházy elképzeléseinek is nagy része lehetett abban, hogy a legsürgősebb feladatnak a török kiűzését tekintette, csakhogy már nem a Habsburg-erőkre, hanem az ország saját erőforrásaira építve. Zrínyinek Erdéllyel való szoros együttműködésében és szövetségében pedig az önálló Erdély fontosságát elismerő pázmányi álláspont logikus továbbvitelét láthatjuk; az ország egyesítésének gondolatát viszont elsősorban Eszterházytól tanulhatta, csak míg ez Erdély gyengítésében, Zrínyi a fejedelemség erősítésében látta ennek az útját. Részben Eszterházy-örökségre gondolhatunk Zrínyi anarchiellenességében is, de míg a nagy nádor

rendi alapon próbált konszolidációt és szilárd rendet teremteni, addig Zrínyi ugyanezt korszerű abszolutisztikus módon, szükség esetén a rendi szabadság sérelmével tartotta csak lehetségesnek. Végül Zrínyinek a felekezeti ellentéteket s a vallási viszályokat elítélő oly feltűnő álláspontja is olyan gondolat, melyre szelídebb formában a történeti és politikai tapasztalatok élete végére a korábban oly türelmetlen Eszterházyt is elvezették már.

A század első felében történetileg szükségszerű, s bizonyos főkig előnyös rendi politika ellentmondásossága tehát két következetes továbbfejlesztést tett lehetővé: az Eszterházy Pálét és a Zrínyi Miklósét; Wesselényi és Nádasdy összeesküvése amolyan harmadik út, amely – mint általában – végül a rosszabbik irányba torkollott. Míg a főúri osztály nagy többsége továbbhaladt a Habsburgokra támaszkodó, s a jezsuitákkal és ellenreformációval összekapcsolt rendi politika káros, reakciós tendenciáinak útján, végleg megrekedve a rendiség korlátai között, addig Zrínyi kizárólag annak egyes pozitív elemeit vitte tovább, és a nemzeti abszolutizmus egészen új koncepciójához jutott el. Természetes ezek után, hogy az a kezdeményező bátorság, a nehézségekkel határozottan szembeszálló harcos akarat és a helyesnek tartott célok szolgálatában tanúsított makacs és rendíthetetlen következetesség, mely Pázmány és Eszterházy jellemének, de különösen az előbbiének, oly tiszteletre méltó vonása: egyedül Zrínyi egyéniségében folytatódik, méghozzá elődeiét is felülmúló mértékben, s már egyértelműen haladó törekvések érdekében. A XVII. század második felének többi vezető barokk főúri politikusából vagy írójából teljesen hiányzik az a mindent feláldozni kész etosz, mely Zrínyi Miklós minden cselekedetét eltöltötte, s méltán vívta ki az utókor bámulatát. Költői munkásságára is ez a magatartás érvényes, melyet – ha nem is tartjuk teljesen pontosnak a megfogalmazást – híven jellemeznek Tolnai Gábornak ezek a sorai: „Zrínyi ama barokk írók sorába tartozik, akik reprezentatív és tendenciózus célzatúnak tartják a költészetet. Az irodalom is a politika szolgálatában áll. Életét szolgálatnak érzi, ahogy tanítói a jezsuiták

vagy Pázmány! Csakhogy nála a szolgálat bár keresztény, de a nemzet érdekében való.”

Az elmondottakkal már állást foglaltam Zrínyi eposzának barokk jellege mellett is, amiről korábban más volt a véleményem. Horváth János és Sik Sándor ugyan már régen kimutatták a *Szigeti veszedelem* számos barokk stílusvonását, Kardos Tibor pedig Marino barokk kiseposzával való szoros rokonságát, az eposz barokk sajátosságainak lényegét azonban annak feltételezett ellenreformációs tendenciájában és a magyarság megváltásáról szóló állítólagos katolikus alapeszméjében jelölték meg. Kutatásaim alapján viszont e két utóbbi tételt nem láttam igazolva, s ez – a fentebb már elmondottak értelmében – megingatta szememben az eposz barokk alkotásként való meghatározásának hitelét. A barokkal összeegyeztethetetlenek tartottam továbbá a *Szigeti veszedelem* „realista” jellegét, vagyis azt, hogy a valóságot híven, a haladó erők szemszögéből tükrözi, mivel a barokkot nem egyetemes stílus kategóriának, hanem – részben Croce „cattivo gusto”-ként való értékelésének hatására is – egy a valóságot eltorzító művészi irányzatnak tekintetem. Ha viszont a stílusban, s így a barokkban is, nem az író által szabadon választott művészi eljárást, hanem objektív adottságot látunk, melyhez a költő vagy művész igazodni kényszerült, s amely merőben ellentétes, haladó vagy reakciós mondanivaló kifejezésére egyaránt alkalmas volt – akkor a fenti megfontolások elesnek, és sem az ellenreformációs tendencia hiánya, sem a valóság hű ábrázolása nem jelenthet akadályt az eposz barokká minősítésében. Sőt ellenkezőleg a *Szigeti veszedelem* elemzése értékes tanulságokat szolgáltathat az irodalmi barokk stílustörvényszerűségeinek ismeretéhez.

Helmut Hatzfeld, korunk egyik legtekintélyesebb barokk kutatója az irodalmi barokk lényegét „a külső forma és a belső tartalom közti feszültség”-ben jelölte meg. A marxista esztétika szerint a tartalom és a forma között feszültségről akkor kell beszélnünk, ha az író nem találja meg mondanivalójának adekvát kifejezési formáját, ami bármely korban és bármely stílusban lehetséges. Ha arra az álláspontra helyezkednénk, hogy a barokkban ez törvényszerű, ak-

kor tagadnánk a művészet harmóniájának lehetőségét ennek a stílusnak a keretén belül, s vissza kellene térnünk Croce elitélő álláspontjához. Nyilvánvaló, hogy Hatzfeld nem erre gondolt: az ő meghatározása – melyet túl általános volta miatt sem tarthatunk ki-elégítőnek – a tartalom és forma egyenrangúságát valló idealista esztétikai felfogás szülötte. E megfogalmazásból csak a „feszültséget” fogadhatjuk el, de ezt – a *Szigeti veszedelem* mindenesetre erre int –, nézetem szerint másutt kell keresni: magán a tartalmon belül, ami szükségszerűen determinálja a forma sajátos feszültségét is.

Zrínyi eposza esetében, a mű barokk jellegét alapvetően meghatározó feszültség forrását a téma adottságai és a költői szándék logikailag fel nem oldható ellentétében látom. Zrínyi művével rá akarta döbenteni kortársait arra, hogy a török legyőzhető, és egyúttal meg akarta mutatni a török feletti győzelem feltételeit is. Erre a célra Szigetvár ostroma és eleste volt a legmegfelelőbb, sőt az egyedül lehetséges eposzi téma, miként azt másutt részletesen bizonyítottam. A kis magyar végvár bukását azonban Zrínyinek költői célkitűzése, eszmei mondanivalója érdekében a törökön aratott világraszóló győzelemként kellett ábrázolnia. Bár az esemény ilyen értelmezése nem egyedül az ő leleménye volt, hanem már egy hosszú hagyomány eredménye is, Zrínyire mégis az a feladat várt, hogy a művészet eszközeivel elfogadtassa azt a logikailag elfogadhatatlan állítást, hogy a vereség voltaképpen győzelem. A tartalomnak ebből a mély ellentmondásából az eposz barokk stílusjegyeinek egész rendszere levezethető: az oly nagy fontosságú realizisztikus elemek; a költőnek az a kitűnő eljárása, amellyel az egyes eposzi hősokeket, elsősorban magát a főhőst – az olvasó intellektuális kontrollját megbénítva fokozatosan mítikus erejűvé növeli; a mesteri kompozíciós technika, mellyel a két ellenséges tábor kezdetben reálisan bemutatott erőviszonyait lépésenként a szigetváriak javára megváltozóan ábrázolja; a földi és túlvilági eseménysor hézagmentes egybeötvetése; és így tovább. A *Szigeti veszedelem* azért válhatott páratlan értékű műalkotássá, mert a barokk stíluselemek révén a haladó mondanivalót hordozó tartalom sajátosságainak legmegfelelőbb, az-

zal teljesen harmonizáló forma alakult ki. Az elmondottak azt is bizonyítják, hogy az irreális témaválasztás, a valóság bizonyos külső tényeinek figyelmen kívül hagyása, a józan ésszel ellentétes dolgok elfogadtatása nemcsak a jezsuita demagógiának, a tömegek félrevezetésének lehet az eszköze, hanem a valóság mélyebb összefüggései, egy messzemenően haladó tendencia, egy a felszíni tények ellenére is érvényesülő igazság kifejezésének is.

Zrínyinek a főúri politikától, a pázmányi koncepciótól, a jezsuitáktól, s mindezzel együtt a magyar barokknak a XVII. század közepére kialakult formájától való eltávolodása nem tekinthető kizárólag egyéni törekvésnek. A 40-es években Zrínyi a főúri tábor és irodalom kereteit még belülről feszegeti, ezért költői műveit még a barokk főúri költészet részének kell tekintenünk, később azonban – eleinte ösztönösen, majd egyre tudatosabban – egy másik osztály, a nemesség felé kezd orientálódni.

A nemességről, a XVII. század elejének viszonyait tárgyalva, korábban azt kellett hangsúlyoznom, hogy szerepe a főúrakénak alárendelt, hogy nem jelent önálló politikai erőt. Ez a helyzet a század közepére, éppen a több évtizedes egyensúlyállapot és gazdasági konjunktúra jóvoltából gyökeresen megváltozott. Különösen az északkeleti vármegyékben, de másutt is, kialakult a középnemességnek, egy a familiaritás kötelékeiből kiszakadt tehetős rétege, mely egyszerre határozott politikai öntudattal az országos politika fontos tényezőjeként jelent meg a közélet porondján. E réteg szereplésének különös súlyt adott többségében protestáns volta, mert így a katolikus arisztokráciával szemben őrá hárult a protestáns vallás védelme. Míg a század első évtizedeiben katolikus és protestáns rendek két főúri frakciót jelentettek, addig az 50-es évektől kezdve az uralkodó osztály két legfontosabb rétegének ellentéte húzódik meg e kifejezések mögött. Ez a nemesi párt, mely a még katonailag erős Erdély támogatására is számított, korán felismerte Zrínyiben a neki legmegfelelőbb vezért. Igaz, hogy ez a protestáns nemesi réteg szintén rendi politikát folytatott, s elvben éppúgy távol állt a rendi szabadságot korlátozó abszolutisztikus törekvésektől, mint a főnemes-

ség, mégis a nemzeti abszolutizmus tervét élesztő Zrínyi számára az egyedül lehetséges szövetséges. Az oligarchák ellen fellépő, a hatalmat központosító, de ugyanakkor a nemességnek kedvező Mátyás király a nemesi szabadságot féltő XVII. századi protestáns nemességnek is éppoly eszményképe volt, mint Zrínyinek. Érthető ezért, hogy már az 30-es évek elejétől kezdve megindul Zrínyi és a nemesség törekvéseinek összeolvadási folyamata. Politikai együttműködésük másutt részletesen feltárt tényeiből elég most csupán annyit említeni, hogy Zrínyi megbízhatóbb munkatársa, a nagy politikai tájékozottsággal és rutinnal rendelkező Vitnyédy István éppen ennek a rétegnek volt egyik befolyásos tagja, és hogy a nemesség első nyílt politikai manifesztumát, a *Síralmas panasza* című röpiratot hosszú ideig Zrínyi munkájának gondolták.

Zrínyinek a katolikus-arisztokrata iránytól a protestáns-nemesihez való áthajlását a halála utáni jelenségek még nyilvánvalóbbá teszik. Míg ugyanis írói munkásságának s politikai eszméinek továbbélésére a főúri körökben kevés nyomot találunk, addig a nemesség között több évtizeden át elevenen élt a Zrínyi-hagyomány. A Wesselényi-összeesküvés bukása után, Zrínyi Miklós is annyira kompromittálódott a lojális katolikus arisztokrácia szemében, hogy az az Eszterházy Pál, aki korábban eszményképét látta benne, s költői próbálkozásaiban is őt igyekezett követni, mikor az udvar ajánlatára megvette Nádasdy főúrportrékból álló konfiskált képgalériáját, tüntetőleg visszautasította közülük Wesselényi, Zrínyi Péter és Frangepán képei mellett a Zrínyi Miklósét is. A protestáns nemesség legkiválóbbjai viszont, akik az 1670-es években a jobbágyokat is fegyverbe szólítva megindították a kuruc szabadságharcok sorát, Zrínyiben a Bécs elleni lázadás jelképét látták. Bónis Ferenc, Szepessy Pál és a nemesi kuruc mozgalom más kiemelkedő vezetői Zrínyi műveinek szorgalmas olvasói voltak; Tolnai Mihály, a kurucok egyik vezető prédikátora *Szent had* (Kolozsvár, 1676) című könyvében tartalmilag és formailag egyaránt Zrínyi *Afiumának* hatása alatt fogalmazza meg a kuruc harcosokhoz intézett lelkes adhortatioját, s folytathatnánk még hosszan a hasonló adatok sorát.

Zrínyi példájától és eszméitől ösztönözve, de saját belső fejlődésének eredményeként is, a század második felében e protestáns nemesi réteg kialakította a magyar barokk irodalom második jelentős irányzatát. Miként a barokk főnemesi költészet, a Balassi-hagyomány barokk módon való továbbfejlesztése volt, ugyanígy a nemesség is korábbi irodalmi örökségét vitte tovább barokk stílusban. Volt ugyanis ennek a rétegnek saját költői hagyománya, melynek gyökerei a század elejére, Rimay Jánoshoz nyúltak vissza. A régebbi irodalomtörténetírás Rimayt, szerencsétlenül, besorozta a „főrangú lírikusok” csoportjába, pedig az ő költői pályája a főúri lírától való fokozatos elszakadás és egy önálló nemesi költészet irányában fejlődött. Mint Balassi familiárisa és költő-tanítványa, az ő modorában kezdett el verselni, később is évtizedeken át volt különböző főúri családok, az Ecsedi Báthoryak, Illésházyak, Thurzók familiárisa, s a főúri stoikus irodalmi irány képviselője – mégis már a Bocskay-szabadságharc előtti években megütött egyes verseiben olyan hangot is, mely a későreneszánsz főúri költészetből teljesen hiányzott. Az a keserű dac, mely például az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű verse szuggesztív képein és darabos-érdes stílusán át kifejeződik, csak a század második felének nemesi költőinél jelenik meg majd újra. Hasonlóképpen élete utolsó évtizedének stoikus verseivel is elvált Rimay útja a főnemesi irodalomtól: ekkorra ugyanis az arisztokrácia már többségében az ellenreformációhoz csatlakozott, s a stoikus eszmék inkább már csak nemesi körökben éltek tovább. Rimay ebben az időben, az 1620-as években, már a megyei nemes önálló életét élte, s körülötte protestáns nemesi olvasóközönség, sőt kis írógárda is alakult. Ezek a Rimayt követő nemesi költők tovább folytatták az ő stoikus-maniérista irányát, de azt egyre jobban ellaposítva és provinciális moralizálásba süppedve. Jellegetes képviselője ennek a típusnak Madách Gáspár, Rimay rokona, s emlékének, kéziratainak gondozója a 30-as években, majd a közelebbiről nem ismert Kőrösi Radó István a 40-es években. Kőrösi Radó teljesen Rimay modorát és tematikáját követi, egyik verse (*Arany Lánc*) például Rimay virtusokról szóló kései költeményének

az utánzata. Humanista műveltségét fitogtató, gyöngé színvonalú stoikus-vallásos énekeinek kis gyűjteményét kiadásra szánta, s 1649-ben Klobusiczky Andrásnak és Szemere Pálnak ajánlotta. Mindkettő nevezetes személy: a század derekán szervezkedő nemesi ellenzék vezető alakjai; Klobusiczky egyenesen a legfőbb közvetítő Zrínyi és II. Rákóczi György között, s nem lehetetlen, hogy ő a *Síralmas panasz* szerzője. Ezek a személyi kapcsolatok is igazolják a Rimaytól a későbbi nemesi ellenzékhez vezető folytonosságot, de beszédesen tanúskodnak erről a század második felében fellendülő nemesi költészet alkotásaiban gyakran feltűnő Rimay-reminiszcenciák is.

A már barokk stílusban kibontakozó új nemesi líra első termékei Zrínyi hadi tetteihez, majd tragikus halálához kapcsolódnak, és eleinte a törökkel és némettel egyszerre szembeálló Zrínyi-konceptiót hirdetik, de később, az események sodrában, a kizárólagos Habsburg-ellenes kuruc mondanivaló lesz legfőbb jellemzőjük. E nagyértékű költészet Zrínyihez és Rimayhoz kapcsolódó kettős indítását jól jelképezi az egyik nemesi költő, Barakonyi Ferenc, aki az *Adriai tengernek Syrenája* birtokában volt példányába két verset másolt bele: Rimay már említett lázadó hangú hazafias énekét és a „Római bölcseknek régi fejedelme” kezdetű nemesi barokkos Zrínyi-siratót.

A XVII. századi magyar barokknak ezt a második irányát az irodalomtörténetírás joggal kuruc nemesi költészetként tartotta eddig nyilván. Kiemelkedő költő-egyéniiséget egyet sem ismerünk ez irány képviselői közül, de maradandó értékű nagy verset annál többet. Soknak a szerzője is ismeretlen, de az ismert szerzők, mint pl. az 1671-ben kivégzett Bónis Ferenc alkotásaiból is mindössze egy-kettőt ismerünk. A filológiai kutatás, a források feltárása terén itt még igen sok a tennivaló: ezért is, de tanulmányom korlátozott célkitűzése miatt is, ennél a költői iránynál is csak néhány általános jelenség megállapítására szorítkozhatom.

Egy viharos kor, szorosán az aktualitáshoz tapadó, költészetéről van szó, amely szinte szeizmográfyszerű érzékenységgel követi a politikai események, a Habsburg-ellenes mozgalom, majd kuruc

szabadságharc változásait. Ezért erősen publicisztikai jellegű, egyik legfőbb műfaja éppen a verses politikai pamflet, mely megtörtént tanácskozások, vagy más események megörökítésére és a kuruc nemzeti mozgalom szemszögéből való értékelésére szolgál. Ez a propagandisztikus célzat, az egyéni sors helyett a közös ügynek, a haza sorsának az előtérbe helyezése szinte valamennyi költői alkotást jellemzi, még a látszólag legszemélyesebb jellegűeket is. Bónis Ferenc például, kivégzése előtt írt megrázó búcsúénekében sem önmagát siratja elsősorban, hanem népére gondol, és azt szólítja meg komor sorokkal:

*Feketített gyásszal béborult magyar nép!
Ha elnézem: benned nincsen egy pontnyi ép,
Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép,
Ki miatt csak oly vagy, mint senyedendő kép.*

Az ehhez hasonló nagyerejű intonációk gyakran hatalmas barokk allegóriává szélesednek, mint például a *Magyarország utolsó romlásához közelgető állapotját kesergő ének* első két szakaszában, ahol a „tűz, víz között megütközött kis Magyarország” a ledült fához hasonló, melynek „Leszögezik, tördelik szállásadó gallyait, Elhányják, nem szánják tüzre vetni ágait, Vagdalgják, s azt mondják: Nem kár vágni, felbárdolni minden tagjait.” Nemcsak a mondanivaló, de a költői magatartás szempontjából is értékesebb, nemesebb költészet ez, mint a főúri irányé. Formai csiszoltság és könnyed verselési készség tekintetében a jórészt névtelen költők nem kelhetnek versenyre Liszti, Beniczky vagy Gyöngyösi rutinjával, de nehezkesebb soraik, súlyos léptű hasonlataik mögött sokkal több az új formákat, új képeket, új terminológiát teremtő költői erő, mint az Eszterházy Pálok vagy Koháry Istvánok sápadt költeményeiben. Nemcsak a politikus, de a költő Zrínyinek is ők a követői: egyik nevezetes alkotásukban, a *Tbököly haditanácsában* vissza is térnek a *Szigeti veszedelem* fenyegetően dübörgő sorai.

Miként a barokk irodalom arisztokrata ága a katolicizmussal,

úgy nőtt össze a nemesi a protestantizmussal. A nemesi barokk költészet szerves egységet alkot a protestánsüldözés ellen tiltakozó versekkel, az elfogott, börtönbe, gályára hurcolt prédikátorok jeremiádjaival. Ugyanaz a hazafias pátosz, s ugyanaz a stílus jellemző e prédikátorversekre, mint a nemesek által írottakra, hiszen szorosan egy tábort alkottak, ugyanazokat a célokat követték. Az arisztokraták számára írt katolikus imakönyvek ellenében sorban készültek a protestáns hitet erősítő imakönyvecskéik is, de a körülményeknek megfelelő harcias szellemben, egy szorongatott, élethalálharcot vívó mozgalom erősítése érdekében. S miként a főurak pártfogásával működő jezsuiták a század második felében növekvő hévvel írták egyre durvább vádirataikat, ugyanígy a nemesi ellenzék rokonszenvétől övezve készítették Matkó István, Czeglédi István protestáns prédikátorok és mások – ellenfeleikkel barokk gorombaságban versenyre kelve – hitvitázó könyveiket.

Talán vitathatónak tűnik, hogy az ellenreformációs mozgalomból kibontakozó, s azután is a katolicizmussal szorosán összefonódott barokk irodalom részeként egyszerre egy öntudatos protestáns irányzatról esik szó. Protestáns barokk létezését ugyanis sokan tagadták és tagadják, abból kiindulva, hogy a protestantizmus lényege ellenkezik a barokkal. Ez igaz, csakhogy a reformáció polgári-rationális szelleme a legtöbb helyen rég a múlté már, s az egyes protestáns egyházak általában a feudális társadalmi és államrendhez simultak Magyarországon is, feudális jellegű lett mind a lutheránus, mind a kálvinista egyház. A század derekán megjelent ugyan a kálvinizmus eredeti polgári tendenciáinak érvényre jutásáért harcoló puritanizmus, s nagy sikereket is ért el – de ez a polgári mozgalom, melyet nincs szándékomban barokknak nevezni, nem terjedt ki a magyar protestantizmus egészére, hanem csak a református városi és mezővárosi körökben tudott meggyökeresedni. A nemesség s a prédikátorok hozzájuk simuló, velük egy tábort alkotó része viszont a rendi-feudális szemlélet képviselője, amelynél a protestantizmus a nemesi ellenállás ideológiai védőbástyájává vált. A protestáns vallás nem állt annak útjában, hogy e tábor műveltsége, éppen nemesi-rendi

alapjánál fogva, barokk jellegűvé váljék, mert a barokk – mint már előbb is hangsúlyoztam – nem a katolicizmus, hanem a feudális rendek tartozéka, s csak azért kapcsolódott oly szorosan a katolikus egyházhoz, mert ez tudta a legkövetkezesebben támogatni és erősíteni a reneszánsz utáni feudális utóvirágzást. Ha azonban a történeti körülmények adott esetben a protestáns egyházak valamelyikét tették a feudális-rendi érdekek képviselőivé – mint ahogy ez például a francia hugenották esetében is történt –, akkor protestáns barokk irányzatok is létrejöhetnek.

A Habsburg beolvasztási törekvések és az aulikus arisztokrácia elleni küzdelem haladó jellege nem feledtetheti a protestáns kuruc nemesség súlyos rendi korlátait. Zrínyi koncepciója a nemesek kezén leegyszerűsödött, elszegényedett; Mátyás számukra nem az erős, központosított királyság, hanem csak a nemesi szabadság zászlaja, miként azt az 1697-ben írt *Cantio de portione* egyik strófája oly egyértelműen kifejti:

*Gondolod olyankor, hol magyar szabadság?
Hol van Mátyás király, kinél volt igazság?
Földben temettetett véle az uraság,
És az szép nemesség lőn keserves rabság.*

Az „uraság”-ot, a „szép nemesi szabadság”-ot féltő-sírató, s érte harcoló nemesség harci készsége nem is tartott túl sokáig. Rákóczi Ferenc zászlaja mellé felsorakozott ugyan a nemesi osztály nagy többsége, de mivel a szabadságharcban csak rendi érdekeinek biztosítását kereste, nem tartott ki szilárdan Rákóczinak, Zrínyi koncepciója egyetlen igazi örökösének és továbbfejlesztőjének táborában. A történelem némileg megismételte önmagát: Bocskay szabadságharca során a hajdúk a főnemességet, Rákóczi háborújában a felkelt jobbágság a nemességet mentette ki Bécs szorongatásából, s akkor a főurak, most a nemesek használták fel a nép küzdelmét a Habsburg-uralommal való kompromisszum érdekében. A szatmári béke biztosította a nemesek számára a rendi jogokat, helyreállt a

rendek és a Habsburg-uralkodó szövetsége – de 1608-cal szöges el-
lentétben most már a Habsburgok hatalmi túlsúlyával. Ezzel a ma-
gyar barokk irodalom második főirányzata is nyomába lépett az első-
nek, versenyre kelt vele a lojalításban, feladta Mátyás országát a
Regnum Marianum kedvéért. A kuruc nemesi költői irány itt-ott
még tovább lappangott, s létre tudta még hozni a magyar barokk
líra olyan remekét, mint a Rákóczi-nóta, de a nemesek többsége már
csak Nyéki Vöröst, Beniczkyt, Gyöngyösit olvasta udvarházában.

A magyar barokk osztálybázisát ezek után teljes határozottság-
gal a feudális-rendi uralkodóosztály egészében határozhatjuk meg.
Kezdetben a barokk csak az arisztokrácia életszemléletét, ízlését
fejzte ki, egy-két évtizeddel később azonban társadalmi alapja a ne-
mességre is kiszélesedett. Ezek az eredmények teljes összhangban
vannak a barokk társadalmi alapjára vonatkozó újabb külföldi ku-
tatásokkal: a szovjet Lazarev és Iljin, valamint Golenyiscev–Kutu-
zov, úgyszintén a francia Tapié és Francastel egyaránt a XVI. szá-
zad második felétől kezdve átmenetileg újra megerősödő feudális
nemességben látják a barokk műveltség hordozóját. Ennek az újra-
erősödésnek a formája országonként más és más – Magyarországon
az 1608-ban kezdődő rendi restaurációval függött szorosán össze –,
a lényege azonban mindenütt azonos: egy már korszerűtlen gazda-
sági-társadalmi formáció szükségszerű, de már-már anakronisztikus,
erőszakolt továbbélése. Ezt a bonyolult kettősséget, vagy kétértelmű-
séget tükrözi a kor feudális ideológiája és barokk művészete; ebben
keresendők a barokkban feszülő kiegyensúlyozhatatlan ellentmon-
dások gyökerei. Nagy akarakteróvel, értelmetlen akadályokat legyőzve
kell a barokk művészetnek újra meg újra igazolnia egy már a
reneszánszban kikacagott rendszer létjogosultságát: innen erednek
a nagy belső erőfeszítések és a lényeg bajait elfedő külsőségek egy-
aránt.

A magyar barokk irodalom kialakulási folyamatának vázlatos rajza után hátra van még, hogy válaszolni próbáljunk néhány önként adódó további kérdésre, illetve, hogy levonjunk néhány következtetést a magyar barokk egész fejlődésére és értékelésére vonatkozóan.

Mindenekelőtt joggal felvetődik a kérdés, hogy mi a viszonya a barokkhoz a XVII. század antifeudális erőinek; hogy ők is a barokk stílus igézete alá kerültek-e vagy sem. A barokk feudális jellegét hangsúlyozó V. L. Tapié helyesen állapította meg, hogy ezt a stílust a feudalizmus mindkét pólusa, tehát a nemesség és a parasztság felé egyaránt terjesztették. A feudális uralkodóosztály saját ízlését, életszemléletét találta meg a barokkban, de ugyanakkor – elsősorban az egyház közvetítésével – mindent megtett, hogy a kizsákmányoltak tömege is magáévá tegye ennek számos elemét, hiszen a barokk kultúra a tömegek figyelmét a túlvilág, a végső dolgok felé irányítva igen alkalmas volt a társadalmi rend megváltoztathatatatlanságának, az urak, a hatalom iránti engedelmességnek, alázatnak a propagálására. A barokk műveltség, főként annak primitívebb vallási jelenségei, ezért a magyar nép széles rétegeiben is elterjedt, bár ez a folyamat lassú volt, s csak a XVIII. században vált általánossá. A tömegesen épülő falusi barokk templomok, a mindenfelé emelt Mária- emlékek, a védőszentek kultusza, a különböző csodatevő kegyhelyek mind-mind a feudális elnyomásba való beleenyugvás barokk szemléletének hatásos és eredményes terjesztői lettek a nép körében.

Bonyolultabb és szövevényesebb probléma a polgárság és a barokk viszonya. A polgárságtól mint a feudalizmust felváltó új társadalmi forma leendő uralkodó osztályától elvben idegen a barokk műveltség, a gyakorlatban azonban egy kor uralkodó stílusa rányomja bélyegét azokra az osztályokra is, melyek eredetileg távol

álltak tőle. Miként a reneszánsz is behatolhatott a feudális osztály körébe, ugyanígy a polgárság sem maradhatott elzárva a barokk hatásoktól – különösen, ha egy fejlődésében megrekedt, a feudális rendi, céhszerű keretekbe visszahúzódó polgárságról van szó, mint Magyarországon. Itt a XVI. század erőteljes városi és mezővárosi mozgalmai után a XVII. században részben, majd a XVIII. században már teljesen visszavetett a polgárság a feudális, céhes életformába. Ez a jelenség a szepességi, sárosi, valamint az erdélyi német városokban, továbbá az egyházi és világi feudalizmus olyan központjaiban mint Pozsony, Nagyszombat, Győr, úgyszintén az erdélyi unitárius polgárságnál korán jelentkezett. Ezekben a polgári körökben a barokk kultúra viszonylag hamar otthonra talált, és a XVII. század közepétől kezdve megjelennek már a barokk oltárok, szószékek a felvidéki és erdélyi német lutheránus templomokban, az unitáriusok között pedig már a század első felében feltűnnek a barokk irodalmiság jelei. A „négy végső dolog” témakörébe tartozó olyan művek, mint Fiátfalvi György igen korai *Pokolbéli látomása* (1626) és a névtelen *Comico tragoedia* (1644); továbbá Szentmártoni Bodó és Kolosi Török didaktikus énekei, majd a század végén a hallatlanul termékeny, opera-librettót is író Felvinczi György munkái egy barokkos unitárius polgári irányt képviselnek. Bár az unitárius írók körében a reneszánsz hosszú továbbélését is megfigyelhetjük, mégis a XVII. században ők képviselik a magyar barokk irodalom polgári ágát. Más a helyzet a polgárságnak azzal a részével, mely egyelőre nem akart beleilleszkedni a második jobbágság talaján újra szilárduló rendi-feudális rendszerbe, sőt éppen a XVII. század derekán indított új mozgalmat a polgári haladás érdekében. Elsősorban az erdélyi és kelet-magyarországi mezővárosokról és néhány nagyobb város (Kolozsvár, Várad) református polgárságáról van szó, melynek körében a feudális kereteket erőteljesen feszegető puritanizmus kibontakozott. A puritánus mozgalom és irodalom polgári célkitűzése és antif feudális tendenciája révén egy a barokkkal, annak katólikus és protestáns irányával egyaránt, ellentétes jelenség. Ennek a szembenállásnak azonban vannak határai. A puritanizmus ugyanis

nemcsak Tolnai Dali és Apáczai Csere művelődéspolitikai radikalizmusában jelentkezett, de Medgyesi *Praxis pietatis* fordításától kezdve egy újfajta kegyességben, egy megújult, bensőségebb vallásosságban is. Ha ez a polgári vallásosság nem is azonos a barokknak inkább a külsőségekre törekvő vallásosságával, mégis párhuzamos azzal, s szerves része a reneszánsz profán, laikus világát felváltó általános vallási erjedésnek. Humanizmus és felvilágosodás között, a XVII. században a vallás átmenetileg még egyszer a legfőbb társadalmi tudatformává vált, s így a puritanizmus, ha nem is barokk irányzat, elválaszthatatlan része a barokk kornak. Nem egyedülálló jelenség ez, mutatis mutandis hasonló a reneszánsz és reformáció viszonyához. A reformáció a maga művészetellenességével, ikonoklasztáziájával, aszketikus irányjaival nem tekinthető egyértelműen a világi életöröm jogát és az ember mindennekfelettvalóságát hirdető reneszánsz részének, mégis elválaszthatatlan tőle, s nem keletkezhetett máskor, mint a reneszánsz korában, a középkori teocentrikus világkép összeomlásának idején. Ha pedig a reformáció írói igényesebb szépirodalmi formában kívánják tanításukat hirdetni: műveikben – mint nálunk Heltai és Bornemisza esetében – a reneszánsz stílus irodalmi jegyei jelennek meg. Az uralkodó stílusnak, mint egy adott kor gyakran egyetlen létező stílusának a követése azok számára is elkerülhetetlen, akik a stílussal összefüggő ideológiától eltérő szemléletet képviselnek. Ezért kellett például a prágai és soproni középkori zsinagógáknak is az olyannyira katolikus gotika stílusában épülniök, s ez az oka, hogy a puritánus író, ha az egyébként gyanakvással szemlélt szépirodalom útjára tér, akkor – mint Milton például – kénytelen a barokk stílus elemeivel élni. Magyarországon Miltonhoz hasonló polgári puritánus szépíró nem akadt, de a puritanizmussal oly erősen átitatott Bethlen Miklós már a magyar barokk széppróza egyik kiemelkedő alakja, bethlenszentmiklósi kastélyával (1668–79) pedig az erdélyi világi barokk építészeti egyik kezdeményezője; a puritán kegyességben nevelkedett, majd az ezzel rokon pietizmustól is megérintett Petróczi Kata Szidónia és Bethlen Kata pedig jellegzetes barokk írók.

Van azonban a XVII. század magyar haladó polgári mozgalmain belül olyan ideológiai elem is, mely nem kötődik – ha ellentmondásosan is – a barokk korhoz, hanem már egy új korszak előzménye: a karteziánus racionalizmus. Teljesen egyet kell értenem Bán Imrével, aki egyes nyugati kutatók ellenében Descartes racionalizmusát a barokk diametrális ellentétének tekinti. A karteziánizmus azonban a magyar polgári fejlődés gyengesége miatt nem zavarhatta meg a barokk uralmát, mert bár számos karteziánus író mutatható fel a XVII. századból, köztük olyan óriást is, mint Apáczai Csere János, nem szabad megfeledkeznünk Turóczy Trostler Józsefnek arról a nagyon igaz megállapításáról, hogy a magyar karteziánusok általában csak addig képviselik következetesen nagy mesterük filozófiáját, amíg külföldön, Hollandia polgári világában élnek, és latinul értekeznek, de mihelyt hazatérnek, és a magyar olvasóközönség számára magyarul írnak, Descartes-ból csak annyit tartanak meg, amennyi a hazai puritánus vallásossággal békében összefér.

A magyar polgári irodalom és a barokk viszonyának futólagos vizsgálata tehát nem gyengíti, hanem megerősíti azt a véleményünket, hogy jogosult dolog a magyar irodalom fejlődésében, nagyjából az 1640 körüli évektől kezdve, barokk korról beszélni, amelyet majd több mint egy évszázados virágzás után ideológiai téren a felvilágosodás, stílus tekintetében pedig a klasszicizmus fog felváltani. Amikor azonban a művelődés, művészet és irodalom történetében – korábbi nézeteimmel ellentétben – egy a reneszánszra következő barokk korszak létezését ismerem el, korántsem helyezkedem azoknak a régebbi és újabb külföldi és hazai kutatóknak, így például a legújabb nagy barokk szintézis szerzőjének, Karl J. Friedrichnek, az álláspontjára, akik a barokknak nevezett kor minden szellemi jelenségét – jezsuita ellenreformációt és polgári puritanizmust, Bellarmint és Spinoza materializmusát – válogatás nélkül az univerzális barokk egyenrangú inkarnációinak tekintik. A stílusnak ilyen szélsőségesen idealista, az osztályszempontokat teljesen figyelmen kívül hagyó szemléletével szemben az igazsághoz Lazarev és Iljin, Pierre

Francastel, Arnold Hauser véleménye jár közel, mely abból indul ki, hogy a XVII. században nem beszélhetünk Európa olyan társadalmi, morális, eszmei egységéről, amely egy minden jelenségre kiterjedő szemléleti és stílusazonosságot eredményezhetett volna. Beszélhetünk azonban a kor uralkodó társadalmi tendenciájáról, s az uralkodó társadalmi erők igényeit kielégítő uralkodó stílusáról, s ezzel együtt e stílus túlsúlyát, uralmát reprezentáló korszakról. Ebben az értelemben használhatjuk a magyar irodalom fejlődésében a barokk kor fogalmát.

A magyar irodalom barokk korszaka – fejtegetéseinkből ez szükségszerűen következik – két nagy periódusra oszlik: egy XVII. és egy XVIII. századra. (A kettő között, körülbelül 1680-tól 1710-ig, esetleg meg lehet majd különböztetni még egy átmeneti szakaszt is.) A barokk kor két főperiódusa közül az első az értékesebb: Pázmány, Zrínyi, a kuruc nemesi költők – s másrészt a puritánok és Apáczai –, a magyar irodalom egy felfelé ívelő virágzó periódusát képviselik. A humanizmus és reneszánsz kései, XVII. századeleji szakaszára, számos tiszteletre méltó eszmei és formai vonása ellenére, bizonyos kiüresedés, tartalmi elszegényedés és művészi modorosság vált jellemzővé. A barokk ekkor mint az irodalmat a tartalom, a mondanivaló oldaláról megújító dinamikus erő tört be a fejlődésbe, s az új stílus jegyében már igen korán a magyar irodalom minden előző értékét meghaladó remekmű, a *Szigeti veszedelem* született. A reneszánsz individualizmusával szemben a barokk kor irodalma Magyarországon a közösségi célok érdekében bontakozott ki. Akár a jezsuiták, akár Zrínyi és a kuruc nemesek, akár a nem is barokk Apáczai munkásságára egyaránt jellemző az egyén teljes alárendelése az egyházi, nemzeti, politikai vagy társadalmi célnak, valamely kollektívum érdekeinek. A magyar barokk első szakaszában ezért a barokk heroikus, propagandisztikus oldala domborodott ki, míg a barokkra éppannyira jellemző hedonisztikus elem szerényen meghúzódott Hajnal Mátyás imakönyvében, vagy – világi formában – Gyöngyösi verseiben. A magyar irodalom tehát nem igazolja azokat a nézeteket, melyek a barokkban a profán, világi elem

túlsúlyát hangoztatják. Ez érvényes lehet esetleg az olasz fejlődésre, ahol a barokk hedonizmus uralkodó jellegűvé válhatott, s ahol még a barokk vallásosság mögött is burkolt vallástalanságot sejt számos kutató, de olyan országokban, ahol a reformáció már a reneszánsz korában újra előtérbe állította a vallást, mint Németországban vagy Magyarországon, a barokk kor kultúrája elsősorban vallásos jellegű lett. A magyar irodalomban ezt még az is elősegítette, hogy a humanizmus egy stoikus szakasszal ért véget, s így a Balassi által képviselt tobzódó világiság már a barokk kezdete előtt átadta helyét egy vallásos-moralizáló-filozofáló magatartásnak. Ebből könnyen kialakulhatott egy ellenreformációs-vallásos, vagy pedig egy nemzeti-heroikus barokk irodalom, de egy szerelmi-hedonisztikus sokkal kevésbé.

A magyar barokk irodalom első, eredményekben dús, korai szakaszát nem követte további emelkedés. Az egyre anakronisztikusabb rendiségben megrekedt és a Habsburg-uralommal összeforrott XVIII. századi magyar barokk vagy az osztrák birodalmi barokk egyszerű függvényévé vált, mint az arisztokrácia és a jezsuiták kultúrája, vagy pedig provinciális szintre: az iskoladrámák, a prédikációk, a kollégiumi költészet és alkalmi versfaragás színvonalára süllyedt. Még a legjelentősebb XVIII. századi magyar barokk író, Faludi Ferenc is már a felvilágosodás kapujában százéves kiséssel fordítja csak magyarrá Gráciánt. Az európai mértékkel mérve is jelentős magyar korabarokkot nem követte hasonló nagybarokk; a magyar irodalom és kultúra szerencsétlenségére a barokk műveltség főreprézentánsai mindvégig a jezsuiták és az Eszterházyak maradtak – akkor is, amikor működésükben már vajmi kevés pozitív elem fedezhető fel. Joggal gondolhatta Bessenyei nemzedéke, hogy mindent előlről kell kezdenie.

A Szigeti veszedelem, Szigetvár hősi védelme, a függetlenségüket védő kelet-európai népek harcának kiemelkedő eseménye. Ré-
sze annak a sok százéves küzdelemnek, melyet magyarok, horvátok,
szerbek, románok, lengyelek közösen vívtak a török hódítók ellen.

ZRÍNYI

A terjeszkedő török birodalom már a XV. század folyamán megkísérelte Magyarországot birtokbavételét, de sikertelenül. Hunyadi János világraszóló győzelmei, majd Mátyás erős, központosított királysága egyelőre megállította, sőt visszavetette a török előnyomulást. A Hunyadiak honvédő politikájának eredményei azonban Mátyás halála után veszendőbe mentek. Ismét felülkerekedett a feudális anarchia; a vezető egyházi és főúri körök az ország védelmével nem törődtek, egymással viszont végeláthatatlan politikai és gyakran katonai küzdelmet folytattak vagyoniuk növelése érdekében. Az uralkodó osztály tagjai csak abban voltak egységesek, hogy a dolgozó népet egyaránt a végsőkig kifosztották. Miután a jobbagységnek az elviselhetetlen elnyomás ellen indított háborúját leverték, az anarchia által amúgy is meggyengített országban nem maradt olyan erő, amely Mohácsnál megvédezhette volna a hazát.

Az uralkodó osztály a gyászos mohácsi csatavesztés, Buda elfoglalása és az ország három részre szakadása után sem okult a csapásokból, hanem folytatta birtokszerző rablásait. A Bécsben székelő „magyar” király sem gondoskodott a megmaradt országrész

Az uralkodó osztály a gyászos mohácsi csatavesztés, Buda elfoglalása és az ország három részre szakadása után sem okult a csapásokból, hanem folytatta birtokszerző rablásait. A Bécsben székelő „magyar” király sem gondoskodott a megmaradt országrész

Az uralkodó osztály a gyászos mohácsi csatavesztés, Buda elfoglalása és az ország három részre szakadása után sem okult a csapásokból, hanem folytatta birtokszerző rablásait. A Bécsben székelő „magyar” király sem gondoskodott a megmaradt országrész

védő katonaság ellátásáról, fizetéséről, a várak fenntartásáról. A török elleni harcokban kitűnt, tapasztalt magyar kapitányok helyébe előszeretettel ültettek német és spanyol várparancsnokokat, és segítség címén elárasztották az országot a török elől gyáván megfutó, de a magyar parasztságot annál inkább pusztító, harácsoló idegen zsoldos seregekkel. Népünk létét tehát nemcsak a nyíltan támadó, hódító török veszélyeztette, hanem a segítség álarcában alattomosan terjeszkedő Habsburg-hatalom is.

Ezerszeres a végvári vitézek érdeme, akik a rájuk bízott várakat éhezve, rongyosan, uraiktól cserbenhagyva és királyuktól elárulva, halálukig védték. A többségében jobbágy és kismanes származású magyar végvári katonákkal válllvetve harcoltak a testvéri szomszédnépek fiai, akárcsak Hunyadi János seregeiben. Túlnyomórészt a végvári vitézek hősiességének volt köszönhető, hogy hazánkat nem söpörte el teljesen a török áradat, sőt évtizedes szívós harc során támadó lendülete végül is megtört, ereje felörlődött. Jurisich Miklós, Szondi György, az eгри nők, Thuri György s megszámlálhatatlan ismert és ismeretlen társuk örök példaképei a vitézségnek, a hazáért vívott áldozatkész harcnak. Kőszeg, Drégely, Temesvár, Eger, Palota és a többi vár hősie s védelme egy-egy vereséggel ért fel a török számára még akkor is, ha a támadók számbeli fölénye miatt a vár elesett.

Szigetvár és Zrínyi Miklós neve azonban még a várak és a hős várvédők büszke névsorából is kiemelkedik. Miután Pécs 1543-ban török kézre került, a Dunántúl nyugati részét Szigetvár védelmezte, melyet kitűnő kapitányai, Horváth Márk majd Zrínyi Miklós jól megerősítettek. Zrínyi Miklós a kor egyik leggazdagabb nagybirtokosa volt. Bár ő sem volt mentes osztálya hibáitól, okulni tudott az országot ért csapásokból, és élete utolsó huszonöt évét a török elleni bátor harcnak szentelte. Az ő feladata volt magyar és horvát vitézeivel feltartóztatni a világ akkori leghatalmasabb hadseregét, amelyet II. Szulimán szultán, a mohácsi győző, a kor egyik legnagyobb hadvezére vezényelt.

A maroknyi védősereg, bár a várat nem tudta megtartani a

sokszoros túlerővel szemben, feladatát mégis teljesítette. II. Szulimán 1566-ban döntő csapást akart mérni Magyarországra. Ezt a tervét hiúsították meg Zrínyi katonái, akik a törököt feltartóztatták, és a hosszú ostrom alatt annyira meggyengítették, hogy kénytelen volt visszavonulni. A vár és a védősereg elpusztult, de elveszett a hatalmas török sereg színe-virága is, és az ostrom folyamán meghalt maga Szulimán, legnagyobb hadvezérük.

Egyetlen XVI. századi harci eseményről sem készült annyi irodalmi feldolgozás, mint Szigetvár ostromáról, Zrínyi hőstettéről. Krónikák, dicsőítő költemények, kisebb eposzok, népi énekek, történeti feldolgozások egész sora hirdette már a XVI. század végén magyar, horvát, latin és német nyelven a szigetváriak dicsőségét.

Szigetvár ostroma után a török támadások ereje csökkent. A hódító birodalom belső bomlása és másutt elszenvedett vereségei mellett a végvári vitézek hősi ellenállásának igen nagy része volt abban, hogy a török többé nem tudott olyan hadsereget felvonztatni, mint 1566-ban. A magyar és részben a külföldi kortársak, akiknek nem volt módjuk az újabb nagy török támadások elmaradásának valamennyi okát tanulmányozni, egyre inkább a szigetvári védők hősiességében találtak magyarázatot a török támadó erejének gyengülésére. A török sereg legjobb erőinek pusztulásával és Szulimán halálával végződő ostrom jelentőségének ez a megnövekedése nem is volt teljesen alaptalan. A művelt humanista írók tollán a szigetvári védelem ragyogó győzelem, a török háborúk nagy fordulópontja lett. A végvári vitézek számtalan hőstette közül ezért válhatott leginkább Szigetvár jelképes jelentőségűvé.

Szigetvár ostroma tehát a nemzet tudatában igazi eposzi témává formálódott: néhány ezer hazáját szenvedélyesen szerető hős katona, életének feláldozása árán, a honvédő küzdelmek egyik sorsdöntő eseményévé változtatta, országos jelentőségre emelte a vár védelmét. Egy nagy költői tehetség, aki át tudja érezni a „szigeti veszedelem” politikai jelentőségét, aki maga is mestere és egyik legkiválóbb bajnoka a török elleni harcoknak, megalkothatta ebből

a témából a hazafiság, a honvédelem hősi eposzát. Ilyen költő volt a szigetvári hős dédunokája, Zrínyi Miklós, a *Szigeti veszedelem* szerzője.

Zrínyi, a költő, méltó örököse volt családjá évszázados törökellenes hagyományainak. Nagypja és apja is híres törökverők voltak. Birtokaik fekvése is erre kényszerítette őket, és így családi érdekeik összefonódtak a haza, a nép érdekeivel. Hiszen a török hódoltsággal határos Zrínyi-birtokok védelme a török terjeszkedés megállítását és a magyar parasztság rabságba hajtásának megakadályozását is jelentette. Míg más főurak birtokaik megtartása, illetőleg növelése érdekében sorozatosan elárulták az országot, addig a Zrínyiek számára birtokuk megtartása a haza védelmével azonosult. A szigetvári hős emléke, a török betolakodók hagyományos gyűlölete, az ellenség elleni szünet nélküli, kíméletlen harc eszméje apáról fiúra öröklődött a Zrínyi-családban, és a költőre is átszármazott. „Ő szinte öröklé őseitől a család százados erényét, a vitézséget, öröklé a honszerelmet, mely ősatyja keblét hevíté Szigetvár dicsőséges romjai között” – írta róla Vasvári Pál, a 48-as forradalmár. Zrínyi rövid élete során a függetlenség kimagasló harcosa, az egységes, erős, önálló magyar királyság visszaállításáért meginduló mozgalom vezéralakja és elméletirója lett. Ehhez nem volt elég a török elleni harc áldozatkész vállalása: fel kellett ismernie a Habsburg-veszélyt is. A XVI. század utolsó évtizedeitől kezdve Bécs egyre erőszakosabban igyekezett a magyar függetlenség utolsó maradványait is felszámolni, és az ország nyugati részét Habsburg-tartományá süllyeszteni. A nagyszerű magyar végvári katonaságot lezüllesztette, és ezzel az országot védelmi lehetőségétől fosztotta meg. A Habsburgokat a török támadások csak akkor érdekelték, ha azok már Ausztriát veszélyeztették. Pedig a bécsi kincstárba vándorolt a magyar bányák, a magyar külkereskedelem hatalmas jövedelme. Mindebből semmi sem jutott a magyar katonák ruhájára, zsoldjára, annál több az udvari fényűzés céljaira.

A bécsi udvar katonai elnyomást, politikai üldözést, gazdasági kizsákmányolást rendszerezített a kormányzása alatti magyar területeken. A főnemesség jó része a XVI. század végén ellenállást fejtett ki a bécsi kormánnyal szemben, mert az ő birtokai is vesztélyben voltak. De Bocskay győzelmes függetlenségi harca után módjuk volt a pillanatnyilag megszeppent udvarral birtokaik sértetlensége fejében előnyös kompromisszumot kötni, és az ellenreformáció agitációjának engedve, rekatolizálni.

A Bécs mellé szegődött főurak között találjuk Zrínyi Györgyöt, a költő apját is. Pedig a Zrínyi-családnak már voltak tapasztalatai a Habsburg-királyok magyar politikájáról. A szigetvári hős nem vesztette volna életét 1566-ban, ha a Miksa császár vezetése alatt Komáromban tétlenül táborozó hatalmas birodalmi sereg felmentette volna a várat. Hiába unszolták a magyar vezérek állandóan Zrínyi megsegítésére, erre nem volt hajlandó. Szigetvár elestének, Zrínyi kirohanásának és hősi halálának napján a császár és „magyar király” éppen a komáromi vizahalászat tanulmányozásával foglalkozott. A szigeti Zrínyi Miklós fiának is gyakran kellett elszemnednie a Habsburgok ármánykodásait, Zrínyi György mégis követte osztályának útját. Pázmány személyes hatására ő is áttért a katolikus vallásra, s mint a király szilárd hívét, ott találjuk a Bethlen Gábor ellen harcoló császári csapatok vezérei között.

A költő Zrínyi Miklós tehát a törököt szenvedélyesen gyűlölő, de ugyanakkor Habsburg-barát egyházi befolyás alatt álló szülők gyermeke. Mivel pedig apja 1626-ban meghalt, és hatéves fia nevelését egyenesen a királyra és Pázmányra bízta, minden lehetőség megvolt rá, hogy a bécsi kormány és a klérus hűségessé váljék. Gyámjai erre törekedtek, és iskoláztatását ennek megfelelően irányították. A gráci jezsuitáknál, Bécsben és a magyar katolikus reakció központjában, Nagyszombatban végezte tanulmányait. 1636 tavaszán pedig Itáliába ment nyolchónapos tanulmányútra, ahol VIII. Orbán pápa is fogadta, és megajándékozta saját verseskötetével.

A fiatal Zrínyi azonban nem váltotta be a gyámjai által hoz-

záfűzött reményeket. A gráci iskolát, amennyire csak lehetett kerülte, gyakran hónapokig, egyszer egy egész évig is távolmaradt különböző ürügyekkel. Bécsben, mikor a hagyományos szent László ünnepen őt bízták meg az ünnepi beszéd megtartásával, mint a magyar vitézség kimagasló képviselőjét ünnepelte László királyt, szinte megfedkezve a „szent”-ről. Nagyszombatba csak a király és Pázmány határozott utasítására volt hajlandó elmenni, de – mint öccse panaszolja egyik levelében – tanulás helyett inkább a kobozt pengette. Végül maga Pázmány is belátta, hogy nem sok sikerrel kecsegtet Zrínyi iskoláztatása, és kijelentve, hogy a filozófia nem az ő fejének való, beleegyezett tanulmányainak félbeszakításába. Pedig Zrínyi, korának nemcsak egyik legműveltebb, hanem egyik legtudósabb magyar írója lett. Hat nyelven beszélt, nyolc nyelven olvasott, híres könyvtárában képviselve voltak a legkülönbözőbb tudományok, és lapszélre írt jegyzetei tanúskodnak a könyvek szorgalmas tanulmányozásáról. Bátran feltételezhetjük ezért, hogy nem Zrínyi fejével, hanem a jezsuiták filozófiájával volt baj. Itáliai útja során pedig az ellenreformáció Rómájának barokk csillogása mellett valószínűleg észrevette a spanyol uralom gyászos következményeit és a lassan bontakozó olasz nemzeti ellenállást is.

Mindez még csak biztató kezdet. Hosszú éveknek kell eltelniük, számos újabb tapasztalatra van szükség, amíg a Habsburgok és az egyház kérdésében világosan láthat. De fejlődése helyes úton indult el, családjának csak pozitív örökségét vette át maradéktalanul.

A *Szigeti veszedelem* nemcsak a XVI. századi végvári küzdelmek nagyszerű művészi ábrázolása, hanem hű kifejezője a költő Zrínyi korának is. A nagy klasszikus eposzokhoz méltó művészi alkotás, s egyúttal harcba serkentő szózat, amelyben már formálódik a XVII. század bonyolult politikai problémáinak megoldására irányuló zseniális útmutatás is. Mindezt az eposz születését meg-

előző évek élményei, a történelem és az irodalom tanulmányozása és a költői gyakorlat tették lehetővé.

Zrínyi, alighogy hazatért Itáliából Csáktornyára, megkezdte a harcot családjá és nemzete ősi ellenségével. Az apja halála óta büntetlenül garázdálkodó kanizsai törökök közt rövid időn belül ismét rettegetté vált a Zrínyi-név. Egymás után szervezte a török elleni fegyveres akciókat, pedig ezért nem dicséretet, hanem állandó szemrehányást kapott. A király minduntalan szigorúan megintette egy-egy győztes csatája után: egymást érték az ellenségeskedést tiltó rendelkezések. Az udvart nem érdekelte a magyar falvak pusztulása, jobban szerette volna, ha a kitűnő katonai képességekkel rendelkező Zrínyi a Habsburgok más ellenségeivel, a svédekkel szemben gyakorolta volna vitézségét. Végül nem is tudott kitérni a császár parancsa elől, és 1643-ban a császári táborba vonult, hogy a Csehországba betört svédekkel hadakozzék. Mikor pedig 1644-ben I. Rákóczi György megindította támadását a Habsburg-ház ellen, csapataival együtt őt is ellene küldték.

A harmincéves háborúban való részvétel nagy hatással volt fejlődésére, politikai látókörének kitágulására. Módja volt felismerni, hogy míg a magyar végek védtelenül állanak a törökkel szemben, azalatt a bécsi udvar saját hatalmi céljaira fordítja az ország katonai és gazdasági erejét. Azt is látnia kellett, hogy az ország szétszakadozottsága belső háborúra vezet, ahelyett hogy a magyarság összefogna, és kikergetné az ellenséget hazájából. Politikai és irodalmi műveltsége pedig lehetővé tette, hogy felkészüljön élményeinek, a politikai és katonai tapasztalatokból leszűrt eszméknek költői kifejezésére. Könyvtárában megtalálhatjuk kora politikai elméleti irodalmát, a legfontosabb katonai szakkönyveket, számtalan munkát a magyar és a külföldi történelem köréből és a világirodalom klasszikusait. Zrínyi különösen a magyar történelmet tanulmányozta igen alaposan, és így módja volt felismerni azokat az okokat, melyek az ország függetlenségének elvesztésére vezettek. A korabeli világpolitikai helyzet tanulmányozása lehetővé

tette, hogy észrevegye – kortársai közül elsőnek – a török hatalmának hanyatlását, és felismerje, hogy egy erős támadás elég volna a török magyarországi uralmának megdöntésére. A világirodalom eposzainak az ismerete pedig művészi látókörét tágitotta, megfelelő mintákat szolgáltatott számára nagyszabású költői alkotásához.

A *Szigeti veszedelem* előzményei, sőt bizonyos mértékig előfeltételei közé tartoznak lírai versei is, bár a líra nem volt erős oldala. Ifjúkori szerelmi verseiben mégis találunk olyan vonásokat, melyek néhol már sejtetik az eposz költőjét. Balassi Bálint szerelmi dalai és a korabeli olasz barokk idillköltészet nyomdokain indult el, de rövidesen sikerült sajátos egyéni csengésű költői hangot megütnie.

A XVII. századi olasz idillekből átvett hamis sablonokat minduntalan áttöri erőteljes költői nyelve, eredeti képalkotása, érzelmeinek szenvedélyessége és őszintesége. Violához – későbbi feleségéhez – írt szerelmi idilljei egészükben még nem kiforrott műalkotások, de mennyi szépség van a részletekben! Mekkora költői erővel ábrázolja a szerelem hatalmát:

*De mi vagyon fenébb iszonyú medvénél?
Ez is szerelemben nem mint kegyetlen él,
Zöngnek az kősziklák ű bömbölésével,
Társot keres magának sok mesterséggel.*

*Mit nem csinál az ló, és mit nem fáradoz!
Nyerit, rüg és kapál, míg nem jut társához;
Lángot fúj szájából, szüvében balált hoz,
Más lovat ha közel lát kedves társához.*

Ez a költő képes lesz a csaták hangorkánját és a haragos csatolovak ágaskodását élénk varázsolni. De nem vall szégyent a természet meghitt hangulatú rajzában és a személyes, emberi érzelmek mélységének festésében sem:

*Az vadász elnyugszik,
Ha az nap lemégyen;
Az juhász lefekszik,
Hogyba baza megyen;
Szántó vigan észik,
Dolga végben megyen:*

*Én penig, mint bolond, mint esti denevér,
Járom az erdőket, mert az nagy bánat vér.*

Szerelmi költészete egyenesen beletorkollik az eposzba. Utolsó Viola-idilljét, az Arianna sirását már a Szigeti veszedelemmel egy időben írja:

*Én Márst énekelek baragos fegyverrel,
Kínzó szerelmemet, hogy felejtsem euvel.*

Itt már a hősi eposz nyelve, a csaták képei, a gyorsan pergő események ábrázolásában elsajátított lendület forr össze a költő szerelmi fájdalmaival:

*Én éjjel, én nappal keserven obajtok,
Miként fülemile vértajtékat bányok:
De nagy nyavalyámbul gyógyulni nem tudok,
Sőt sebben, sőt kínban újulton újulok.*

A lelkes hazaszeretet, az ellenség gyűlölete, a politikai látókör és széles műveltség mellől tehát a költői gyakorlat és tehetség sem hiányzott. A Szigeti veszedelem megszülethetett 1645–46 telén.

Irodalmunknak ez a klasszikus remekműve szervesen kapcsolódik a korábbi magyar költészet hagyományaihoz. A magyar vitézi énekköltés hosszú múltra tekinthetett már vissza Zrínyi korában. A XV. században a népelemek és a nagy humanista költő, Janus Pannonius versei egyaránt megörökítették a honvédő harcok kimagasló eseményeit, a török ellen küzdő vitézek életét. A XVI. században,

a végvári hadakozás virágkorában a vitézi énekköltészet még jobban fellendült: a históriás énekek feldolgozták az egyes várak ostromát, a kiváló vitézek tetteit; Balassi Bálint pedig a század utolsó évtizedeiben már magas művészi fokon sűrítette lírai verseibe a vitézi élet minden szépségét, hazafias hősi pátoszát. Egyes írók csaknem eposzi magaslatra emelték a vitézi élet eseményeit. A hősi halált halt katonáknak büszke földi hírnév és égi jutalom jut osztályrészül a históriás énekek szerint; Rimay János pedig Balassi Bálintról szóló emlékkversében már csodás elemekkel veszi körül a hős utolsó napjait; „isteni” elhivatottságát és megdicsőülését ábrázolja.

A végvári katonaság szétzüllesztésével a vitézi énekköltés is lehanyaglott a XVII. század első felében. Zrínyi újította fel, sőt merészen tovább is fejlesztette: a krónikás elbeszélő költeményeket Balassi lírai művészetének, sőt a világirodalom nagy eposzainak színvonalára emelte. Ezt a művészi gazdagodást elsősorban az eszmei tartalom lenyűgöző ereje tette lehetővé. Ebben is a magyar költészet hagyományaihoz kapcsolódott. A török pusztításait, sikeres hódításait már régóta a magyarság vétkeit ostromozó isteni büntetésként tekintették. Ezt a XVI. század elején általánossá vált felfogást a reformáció írói a feudális uralkodóosztályt és a római egyházat támadó harcos elméletté kovácsolták. Farkas András, Szkhárosi Horvát András és sokan mások a mértéktelen vagyongyűlöletben, a frakcióharcokban, a parasztság határtalan kifosztásában, az egyházi visszaélésekben, vagyis az uralkodóosztály bűneiben, az anarchiában jelölték meg azokat a hibákat, melyekért Isten a törököt küldte az ország nyakára. A századforduló idején Magyar István továbbfejlesztette és gazdagította ezt az elméletet. A „bűnök” között jelentős helyet kap a katonaság elhanyagolása, a katonai tudományok megvetése, az ellentámadásba lendülő katolikus reakció által meghonosított kíméletlen vallási üldözés. A reformáció íróinak vallási jelszava mögött tehát harcos politikai állásfoglalás húzódott meg: a feudális anarchia megszüntetése, mint az ország függetlenségének előfeltétele. Ez a politikával telített vallási koncepció alkotja Zrínyi nagyszabású költői művének eszmei keretét is. Az

eposznak hagyományos és Zrínyi korában nélkülözhetetlen kelléke volt amúgy is a csodás elem. Mondvacsinált mitológiai sablonok helyett ezt az immár évszázados hagyományra vált vallási elmélet tette az eposz csodás eleme gerincének.

Szigetvár ostromának témája kiváltképpen alkalmas volt arra, hogy összeforrjon ezzel a kerettel. Amellett, hogy dédapjának nagyszerű emléket állíthatott, a végvári harcoknak ez a kimagasló és sorsdöntő eseménye a legtöbb lehetőséget nyújtotta nagy nemzeti céljainak kifejezésére, a hazájukat védő vitézek életének és halálának művészi ábrázolására. A XVI. századvégi humanista írók műveiben, Istvánfi Miklós történeti munkájában, de különösen a Wittenbergben tanuló magyar diákok által 1587-ben kiadott ún. Zrínyi-album verseiben a szigeti védelem témája már amúgy is összekapcsolódott a török büntető küldetéséről szóló hagyományos gondolat-tal, a szigetvári Zrínyi pedig mint küldetésének tudatában levő eposzi hős jelent meg. Zrínyi hőskölteménye szilárd alapokra épülhetett.

Zrínyi Miklós személyében szétbonthatatlanul összeforrta a művész, a politikus és a katona. A *Szigeti veszedelem* nemcsak a költő zseniális alkotása, hanem a politikus és a hadvezér programja is. Az eposz eszmei mondanivalójának ezért különösen nagy figyelmet kell szentelnünk.

A *Szigeti veszedelem* alapeszméjét a következőkben foglalhatjuk össze: a magyarság bűnei miatt Isten a törököt küldi az ország elpusztítására; kilátásba helyezi azonban a büntetés feloldását, ha a magyarok megtérnek. Az így megindult török tábor Szigetvárt ostromolja, ahol olyan védősereggel, olyan közösséggel találkozik, amely mentes az ország hibáitól, sőt egyenesen annak ellentéte: az egész magyarságot jellemző bűnök helyett a szigeti védőkben a legkiválóbb erények testesülnek meg. A töröknek ilyen védősereg ellen nincs hatalma. Szigetvárnál ezért az egész magyar-török háború nagy fordulata következik be. A török formálisan győz ugyan, és

Szigetvár elesik, hiszen az *egész* Magyarország még nem változott meg, és így még nem múlhat el róla a büntetés. A szigetváriak hazaszeretete, erkölcsi és katonai értékei azonban olyan fölényvel érvényesülnek, hogy a török tábor szétzüllick, felmorzsolódik, vezére elpusztul, és így megszűnik az a szerepe, hogy a magyarság büntető ostora legyen. Szigetvár elestével tehát a török csak látszatsikert ér el, valójában súlyos vereséget szenved, mely magyarországi uralma végleges összeomlásának kiindulópontjává válhat. Szigetvár hősei megmutatták az utat: ha az egész magyarság felemelkedik arra a magaslatra, ahol a szigetvári védők voltak, akkor a hódítók sorsa végleg megpecsételődőtt. Ez az eposz végső tanulsága.

Az alapeszmé célzata mindenütt világos és egyértelmű. Zrínyi az eposz bevezető első énekében elénk tárja azokat a bűnöket, melyekért Isten haragja sújtja a magyarságot. Isten szavain, a Szulimán szultánt Magyarország ellen ingerlő Alekto fúria biztatásán, a szultánnak a haditanácsban elmondott beszédében és Arszlán budai basa levelén keresztül a költő lehetőséget teremtett arra, hogy sokrétűen jellemezze a magyarországi helyzetet. Isten megállapítja, hogy „ama kemény nyakú és kevély sciták, jó magyaroktól mely igen elfajzottak”, az erényeknek nincs már kelete közöttük,

*De sok feslett erkölcs és nehéz káromlás,
Irigység, gyűlölség és hamis tanácslás
Fertelmes fajtalanság és rágalmozás,
Lopás, ember-ölés és örök tobzódás (I, 10.)*

jellemzi őket. „Fösvénység, gyűlölség uralkodik rajtok” – állapítja meg Szulimán a tanácsban. (Fösvénységen a reformátorok óta a korlátlan pénzharcosolást, önző vagyongyűjtést értették.) A háború megindítására biztatja a budai basa is a szultánt, mert a magyarok a „leghenyélőbb népek”, nem értenek a hadviseléshez, és ha volna is köztük jó hadvezér, annak úgysem engedelmessé válnának.

Ha ezeket az elemeket összeadjuk, a magyarországi feudális anarchia képe bontakozik ki előttünk. Szulimán, amikor vezérei

előtt a háború megindítását indokolja, legfőbb érvelésként említi, hogy a magyarok most „fej nélkül vannak”, vagyis hiányzik náluk az egység, az állam egységes, központi vezetése, és ezért

*Mint törött bajó széltől úgy bányattatnak,
Miulta elvévén életét Lajosnak,
Sokan koronáért mast is vonyakodnak. (I, 56.)*

Szulimán a frakcióharcoktól meggyengített, anarchiába süllyedt, széthulló országgal szemben biztosnak érzi ügyét, de ő maga elárulja, hogy csak ezért:

*...nem tagadom, ha egység volna
Köztök, bizony, nekünk nagy gondokat adna
Az egynébány magyar, és megcsorbitaná,
Fényös koronánkat talán megrotaná. (I, 57.)*

Az első énekből tehát világosan kiderül, hogy a magyarság vétkei, melyekkel magára vonta Isten haragját, a feudális anarchia bűnei.

Mindezt Zrínyi korántsem holmi elvont politikai elmefuttatás vagy erkölcsi korholás formájában adja elő. Egyik nagy költői érdeme, hogy mindent dinamikusan ábrázol. A magyarországi feudális anarchiáról adott bírálata – mely lényegében az egész mű eszmei megalapozását jelenti –, szintén cselekménnyé válik, az epika nyelvén szólal meg. Az ország romlottságának jellemzése – melyből fentebb csak igen keveset idéztem –, újra meg újra, más és más szavakkal, egyre szélesedő, mélyülő tartalommal tér vissza az ének során. Először a költő beszél, majd Isten, azután Alekto, Szulimán, Arszlán: mindegyik új szempontokat vet fel, de a korábban elmondottakat is erősíti. Minden egyes beszéd előreviszi a cselekményt: az égben, a pokolban és a szultán udvarában egyre konkrétabb formát ölt a szörnyű veszedelem, amely hazánkat fenyegeti. Az ének végén pedig már egymás után érkeznek a mozgalmasan, színesen ábrázolt török csapatok tizezrei. A megszámlálhatatlan török tábor

készen áll Magyarország megsemmisítésére. Az ország gyengeségéről, romlottságáról adott meggyőző kép, valamint az ellenség lenyűgöző ereje nem hagy kétséget aziránt, hogy a katasztrófa elkerülhetetlen.

A török mégis a vesztebe rohan. A cselekmény zseniális irányításával a költő ezt a gigászi haderőt, amely nemcsak Magyarországot, de az egész kereszténységet képes lenne elpusztítani, a kis Szigetvár alá irányítja. És itt megbukik a világhódító szultán terve, mert a vár falai közt az egész országban uralkodó állapotoktól erőben különböző világ van. Míg ott teljes az anarchia, a széthúzás, addig a várban teljes az egység. A védők egy emberként cselekednek, és együttesen kiáltják a török követ szemébe: „Fegyvert, fegyvert!” – mikor az megadásra szólítja fel őket. Az országban nincs feje a magyaroknak, de Szigetvárott kitűnő vezér áll a kis csapat élén Zrínyi személyében. Dédapjában, a jó hadvezér mintaképet mutatta be a költő; mindig nagy körültekintéssel, megfontoltan, de ugyanakkor rettenthetetlen bátorsággal cselekszik. Szigetvár egyenes cáfolata mindannak, mit Arszlán basa levele mondott a magyarok katonai gyengeségéről. Itt nem hiányzik a kitűnő parancsnok, a katonai tudás, és nincs hiány a fegyelemben, az engedelmisségben sem. A hős tekintélye feltétlen, parancsait ingadozás nélkül teljesítik vitézei. A szigetvári védőserег kiváló katonai gépezetként működik. A fősvénység is számúzve van a várból. A vitézek és mindenekelőtt a főhős, nem vagyonuk szaporításáért harcolnak, hanem hazájukért, népükért, családjukért, katona-társaikért. Mikor a szigetiiek által elfogott Olaj bég gazdag váltságdíjat ajánl fel Zrínyinek szabadulásáért, a hős ezt visszautasítja:

Nem kell nékem pénzed (igy felelt Zrínyi bán),

Aranyam, ezüstem mert énnékem több van,

Hanem törökök közt egy vitéz szolgám van,

Nem kell nékem pénzed (igy felelt Zrínyi bán),

*Az szolgálmat bíják Radován vajdának,
Vitézségén kívül semmie sincs annak,
Higgyed, de ballottam, és az ő sarcának
Nem tesz száma annyit, mint ajánlásodnak.
Eztet szabadéts meg, osztán mentté tészlek. (IV, 49-51.)*

Egy szegény vitéz nagyobb érték Zrínyi számára, mint Olaj bég hat mázsa ezüstje. Szigetvár a romlott, szétzüllött Magyarországnak az ellentéte, kicsinyített mása annak a társadalomnak, melynek megteremtése a költő szerint az ország felszabadításának előfeltétele. De önmagában ez a tény még nem teszi indokolttá a védők fölényét, hiszen a török táborban is egység, magasfokú szervezetség van, s mindehhez járul az óriás számbeli túlsúly. A török sereg élén is kiváló parancsnok áll, a kor legnagyobb hadvezére, II. Szulimán.

A költői megelevenítés, a jellemzés, a leírás mesteri példáját szolgáltatja a költő a seregei élén hazánkhoz közeledő szultán bemutatásakor:

*Szent Iván havának tizedik napján
Konstantinápolybul megindult Szulimán,
Avval az sok baddal vizeket szárazstván,
Nagy begyeket bontván, városokat rontván. (II, 31.)*

A krónikás egyszerűségű két első sor után egyszerre három hatalmas kép érzékelteti az ellenség mérhetetlen erejét. A büszke, haragos szultán rajzát váránk rögtön ezután, de a költő fokozza a várakozást, előbb lovát mutatja be:

*Egy fekete szerecsen ló volt alatta,
De képiró falra szebbet nem írhatna:
Nem vélnéd, hogy éri földet száraz lába,
Oly szépen egyeránt s balkal változtatja. (II, 32.)*

De ebben a nyugodt méltósággal lépkedő paripában tűz és tomboló erő van, akárcsak az *Idüllek* párjáért örvengő szerelmes lovában:

*Véres nagy szemei ugyan kidültenek,
Száraz fejecskéjén van helye üstöknek,
Az orra likjain lángos szellők mennek,
Szája tajtékot vér, mint vízi istennek. (II, 33.)*

Csak akkor tér rá magára a szultánra, mikor a ló részletes leírásával már kellőképpen érzékeltette, hogy egy ilyen mesébe illő hátaslónak a lovasa is rendkívüli ember. Ekkor varázsolja csak elének a nagy uralkodót, teljes keleti pompájában, mintha nem is versben, hanem művészi festményen állna előttünk:

*Ül vala merevén nagy császár nyeregben,
Fejér vékony patyolat vagyon fejében,
Két csoport kócsagtoll alá áll szélteben,
Szakálla merő ősz, halvány személyében.*

*Szép arany bazdia függ alá válláról,
Az dolmánya is szintén olyan kaftányból,
Kemény misziri kard függ le oldaláról,
Melyet szultán Musa nyert görög császártól. (II, 36-7.)*

A külső jelenségek, a ló, a ruházat, a fegyverek részletes leírása után milyen csattanóan, mekkora erővel hat a soron következő versszak, amely elárulja, mi rejtőzik ebben a méltóságteljes, külsőleg annyira nyugodt aggastyánban:

*Szörnyű méltósággal kétfelé tekinget,
Könnyen esmerhetni, hogy nagy gondja lehet;
Ez viszen nagy szüvében lángot és fegyvert,
Ez keresztény világnak nagy veszedelmet. (II, 38.)*

„Soha nem volt ily úr, törökök közt talán”, írja a költő, sőt „vitézség”, „okosság”, „hadbéli szorgosság” tekintetében a legnagyobb keresztény vezéreket is felülmúlja.

Hogyan vallhatott mégis kudarcot ez az annyi győzelmet kivívó hatalmas szultán, akinek seregei szinte elborítják a földet, kiszáritják a vizeket? Talán katonáiban van a hiba? Nem! A Szigetvárt ostromló törökök bátor, a haláltól nem visszariadó harcosok. Az alvezérek közt tapasztalt, képzett katonák vannak, mint Rustán bég vagy Aliportug; mesebeli erejű, vakmerő hősök, mint Delimán és Demirhám. Jelen van a török főpap, a „nagy Kadilesker” is, akinél okosabbat Szulimán sohasem ismert. Joggal sóhajtott fel a költő:

*Ilyen úr s ilyen had jöve országunkra,
S ily ártalmas, folybő szálla le kárunkra,
Mely nem csak magyarnak elég romlására
Lett volna; de elég világ rontására. (II, 50.)*

Mi tette mégis lehetővé, hogy Zrínyi katonái ennek a rettenetes erőnek fölébe kerekedjenek?

Más az egység alapja Szigetvárban és más a töröknél. Szulimán hatalma kegyetlen zsarnoki elnyomáson alapul, gyűlöli népét és a nép is őt. Ez a sebezhető pontja a szultánnak és egész hadseregének. Ez az egy hiba elég ahhoz, hogy serege az ostrom során tönkremenjen, mert nem az öntudatos fegyelem, a vezér iránti szeretet és ragaszkodás tartja össze, hanem a kegyetlen zsarnoktól való rettegés. A megpróbáltatások, Szulimán kudarcai ezt a sereget minden számbeli fölény, szervezetség és beléje vert vakfegyelem ellenére szétzüllesztik. Ezt mutatják a török haditanácsok, különösen a VIII. énekben, amikor a török vezérek a súlyos kudarcok után nem tudnak megegyezni, és a tábor pártokra szakad. Később a XII. énekben már egyenesen a török katonák lázadására kerül sor. Egy katona megmagyarázza társainak, hogy a szultán pusztulásba küldi őket, nem törődik ezer és ezer török halálával:

Mindezeken vajjon szüve megmozdult-é?

Ily vitézekért egy könyvet hullatott-é?

Nem! Nem! hanem még inkább lett kegyetlenné,

Mindnyájunkat örömet egyszer vesztene. (XII, 60.)

Szulimán nemcsak gyűlöli népét, hanem fél is tőle. Mindig a háttérben marad. A serege élén büszkén lovagoló vezér az ostrom első napja után többé nem mer katonái közé menni, sőt még vezérei közt sem szeret mutatkozni. A haditanácsokon nem vesz részt, hanem a függöny mögül hallgatja a tanácskozást. Zrínyiek csapásai után már nincs erkölcsi alapja ahhoz, hogy katonái szeme közé nézzen, hiszen a vágóhídra küldi őket. Nem a török nép érdekében, a török haza védelmében kell meghalniok tízezzrel, hanem Szulimán hatalma, vagyona növekedéséért, kincstárának újabb értékkel, a török földesuraknak újabb magyar rabszolgákkal való gyarapításáért! Ez a hadsereg és ez a vezér rabolni, hódítani, más népeket leigázni és kizsákmányolni jött. Ezért bármilyen erős legyen is külsőleg, belül rothadt a török birodalom. Győzhet egy ideig egy lezüllött Magyarországgal szemben, mint éppen maga Szulimán Mohácsnál, megszerezheti még ebben a hadjáratban is Gyula várát, melyet a katonáit gyűlölő, zsoldjukat ellopó Kerecsényi László kapitány gáván feladott, de mihelyt olyan ellenféllel kerül szembe, mint Szigetvár: belső ellentmondásai, gyengeségei kiütköznek, az óriási szervezett katonai erő felbomlik.

A szigetvári hősök egységének, szervezettségének, erkölcsi magatartásának az alapja egészen más. Ők hazájukat védik a rabló, hódító ellenséggel szemben:

Harcolmunk peniglen nem akármí okért

Kell, hanem keresztény, szerelmes hazánkért. (V, 27.)

– mondja Zrínyi katonáinak. Zrínyi nem fél katonáitól, hanem szeretői és megbecsüli őket. Nem bújik el előlük, mint Szulimán, hanem az egész védősereg előtt fogadja a szultán követeit. Halul bég

felszólítja a védőket, hogy adják át a várat. Kitűnően festi itt a költő: a vezér és katonái közti teljes összhangot:

*Itt hallgata Halul, és esék zsbolygás
Az erős vitézek közt, és zúgolódás:
Jól esméri Halul, hogy nekik unalmas,
Az ilyen követség, és az vármegadás.*

*Horvát bán megnézé az sok jó vitézét,
Osztán követekre fordítá az szemét:
Minnyájan hallgatnak, várják bán tetszését;
Ő nagy méltósággal elkezdé beszédét. (VI, 37-8.)*

Zrínyi valósággal katonái szeméből olvassa ki, hogy mit feleljen, a katonák pedig úgy érzik, mintha ők beszélnének. Ilyesmiről szó sem lehet a török táborban. De az sem fordul elő ott, hogy a vezér személyesen vezeti a harcot, példaadásával buzdítja katonáit, lelkesítő beszédekkel intéz hozzájuk, ami Szigetvárbán gyakori jelenség. Már Arany János kiemelte, hogy egyetlen más nagy eposzban sincs arra példa, hogy a költő figyelmet szentelne a közkatonáknak is. A *Szigeti veszedelem* hőse azonban az elesett közkatonákat is eltemetteti és megsiratja. A győzelmek után a vezér és katonái együtt vigadnak. Talán a X. énekben megírt ragyogó győzelem után festi a költő a legszebben azt a meleg bajtársi légkört, mely Szigetvárt betölti:

*Nagy hosszú harc után megtér szép várában,
Mint az kölykeihez hű nőtény oroszlán
Elűzvén ártóit, megtér barlangjában:
Igy tér meg szolgálíhoz Zrinyi vígságban.*

*Ők penig körülé, mint orosz lánykölkök,
Vigadnak, örülnek, s néki hízelnködnek,
Sereget megbontó Istenét dicsérnek,
Vigyáznak, fáradnak és gondot viselnek. (X, 105-6.)*

Az igazságos ügyért vívott küzdelem tudata tölti el a vezért és katonáit, ellentét köztük elképzelhetetlen, és ezért erkölcsi fölényük állandóan növekszik. Míg a török tábor látszólagos lenyűgöző ereje a megpróbáltatásokat nem tudja kiállni és fokozatosan gyengül, züllick, addig a törpe védősereget a nehézségek egyre jobban megacélozzák, összeforrasztják, valósággal mesebeli hősök együttesévé emelik.

A költő tehát egy annyiszor beigazolódott igazságot hirdet: egy szabadságáért, hazájáért küzdő nép ellenállásán megtörik a legerősebb hatalom ereje is, ha a néphez hű, kiváló hősök vezetik, ha egységes, ha nincsenek soraiban árulók. Zrínyi az ellenséget nem olcsó eszközökkel ábrázolja. Nem festi a török hadviselést rossznak, a katonákat gyáváknak, a vezéreket tehetségteleneknek. Ellenkezőleg, kitűnő hadvezéreket, rettenthetetlen bajnokokat és halált megvetően harcolni tudó közkatonákat mutat a törökök közt is. Ő az ellenség belső gyengeségeit a despotikus török társadalmi rendből eredő ellentmondásokból és a hódító háború igazságtalan voltából vezeti le. Ezért billen a mérleg a szigetváriak javára.

Az eposz tehát azt hirdeti, hogy bár a szigetváriak elpusztulnak a harcban, lényegében ők aratnak diadalt, és jaj a „győztes” töröknek! A költő által felvetett kérdések végső megoldását mondja ki a XIV. énekben Hazret Ali, a mohamedánok legendás hőse, akit Alderán felidézett az alvilágból, hogy segítse az ostromlókat. Ali így szól a varázslóhoz:

*Mit akarsz énvelem kegyetlen Alderán,
Hogy általam örülj Szigetvár-romlásban?
De te, eszes lévén, csalatkozol, abban:
Hiszen vég szakadott az én hatalmamban.*

*Szigetben nem laknak olyan körösztények,
Kiknek árthassanak Alkorán-levelek,
Sem a pokolbéli és koporsós lelkek;
Nagyobb Mahometnél Istene ezeknek.*

Mert ő fog énvelem égni örök tűzben,
 Miért gyönyörködtünk az keresztény vérben?
 Nem örül az Isten büntetés-vesszőben;
 Mi voltunk, ám küldött minket örök tűzben.

De ezek már más üdök és más emberek,
 Látom az Istennél igen kedvesebbek,
 Hogysem előbb kik voltak egyenetlenek
 És úk elesnek; de jaj véreteknek! (XIV, 61-4.)

Hazret Alinak a szavaival a költő megadja a választ az I. ének kérdésére. Isten ott kilátásba helyezte a büntetés feloldását, ha a magyarság szakít az ott elősorolt hibákkal. A szigetváriak példát mutattak erre. Ők már „más emberek”, és ezzel a töröknek lealacsonyul.

Az eposznak ez az összefüggő, kristálytisza eszmei mondani-
 valója azonban önmagában még nem tenné a *Szigeti veszedelmet*
 remekművé. Nagy művészi alkotássá azért válhatott, mert a költő
 az eseményeken, az embereken keresztül, a valóság ábrázolásán át
 teszi hitelessé Hazret Ali megállapításait. Bonyolult és nehéz mű-
 vérszi problémákat kellett megoldania, hogy az utolsó szálig elpusz-
 tuló védőserég valóban győztesnek tűnjék a várat végül mégis el-
 foglaló ellenséggel szemben. Az eszmei tartalom magas színvonala,
 az eposz hazafias, nemzeti célzata papirosízű maradt volna, nem
 tudna érvényesülni, ha a cselekmény menete, elejétől végig, lépten-
 nyomon nem igazolná. Zrínyi művészetének nagysága éppen abban
 mutatkozik meg, hogy ezt a feladatot zseniálisan megoldotta.

Zrínyi az epikai szerkesztés mestere. Minden egyes részletnek,
 mozzanatnak megvan a funkciója az eposz felépítésében. Nem vé-
 letlen, hogy melyik magyar vitéz melyik törökkel viaskodik, hogy
 a vár egyes bástyáit kik és hányan védik meg, hogy ki hal meg
 előbb és ki később. A *Szigeti veszedelem* egy tökéletesen megépi-

tett épület. Nem lehet belőle egyetlen téglát sem kiemelni anélkül, hogy az épület művészi egysége meg ne bomoljon és szerkezeti szilárdsága meg ne inogjon. Arany nem is habozik Zrínyit Tasso fölé helyezni a művészi szerkesztő képesség terén.

A kitűnően kidolgozott szerkezetnek köszönhető, hogy bár a kisszámú szigeti védősereg fokozatosan elvérzik, az eposz mégis a törökök vereségsorozatát és a magyarok szakadatlan győzelmét mutatja be. Az első harci cselekmény, az eposz előjátékaül tekinthető palotai ostrom a támadó budai basa csúfos kudarcával végződik. Hatalmas veszteségeket kell szenvednie a szultán seregének is, amíg Szigetvárig eljut; a Boszniába küldött Mehmet pasa seregét Zrínyi Siklósnál szétveri; a török táborban félreértésből támadt zűrzavar folytán háromezer török veszti életét; a Szigetvárhoz küldött több ezer főnyi előcsapatot a védők az Almás pataknál meglepik, és megsemmisítik. A várat a szultán még meg sem szállta, és máris egy sor vereség éri, ez a törökök harci kedvét csökkenti, a magyarokét viszont erősíti. A költő azonban gondosan ügyel arra, hogy teljesen indokoltak legyenek ezek a győzelmek. Az elbizakodott törökök nem óvatosak, nem éberek, ezt a körülményt használják ki Zrínyiék, amikor meglepik a gyanútlanul pihenő ellenséget.

Az első győzelmekkel azonban még korántsem tűnik ki a magyarok átütő fölénye. Hiszen itt még nem a fősereggel ütköztek meg, és ami a legfontosabb, nem a kitűnő hadvezérrel, magával Szulimánnal. A kisebb török vezérek felett vitathatatlan Zrínyi fölénye. Az eposz elején azonban a két tábor vezérét egyformán erősnek mutatta be a költő, sőt nyilvánvaló, hogy Szulimán sokkal nagyobb tapasztalatokkal rendelkező hadvezér, mint ellenfele. Az erőviszonyok tehát csak akkor tisztázódhatnak, amikor Szulimán a fősereggel megérkezik Szigetvár alá.

Ez az esemény a VII. énekben kerül sorra, és egyike az eposz leghatalmasabb jeleneteinek. A költő érezte ennek a találkozásnak a sorsdöntő jelentőségét, és a mű egyik legnagyobb feszültségű jelenetévé tette. Az egész világ meghódítására képes török sereg minden ereje erre az egyetlen várra összpontosult. Erről a hadseregről

azt mondta a költő, hogy vizeket szárazított, hegyeket bontott pusztá tömegével. A menetelő katonák kopjái az egész földet beborították, mint egy nagy mozgó erdő, a janicsárok mint hangyák lepték el a tájat. Ezt a hadsereget olyannak ismertük meg, amely képes valósággal előzönlenni a gyenge Magyarországot. Szulimán így is tervezte. De most ezt a roppant erőt a költő egyetlen pontra vonja össze, Szulimánnak az egész ország iránti határtalan gyűlölete a szigetváriak és Zrínyi elleni bosszúvágyában testesül meg a siklósi vereség miatt.

Az első énekben riadtan kérdezte a költő:

Jaj hova ez az nagy fölybő fog omlani? (I. 101.)

És itt a VII. énekben ez a rettenetes felhő, szinte összesűrűsödve egyetlen villámmá, Szigetvárra csap le. Zrínyinek és vitézeinek sziklaszilárdan kell állniuk ezt a – kétségkívül legnagyobb – erkölcsi megpróbáltatást.

Tasso nyomán kitűnő megoldást választott a szerző az esemény meggyőző ábrázolására. A vár alá érkező török tábort úgy állítja elénk, ahogy azt a szigetvári hős a vár bástyáiról láthatta. Valósággal odaviszi az olvasót a fenyegetett erőd falaira, hogy átérezhesse a hős elé táruló félelmetes látványt. Először csak az eget-földet besötétítő porfelleg tűnik fel a láthatár alján, és csak nagysókára a felhő alatt özönlő katonák sokasága. „Alattok rettenetességgel föld robog”, amint valósággal tengerként körülfolylja a várat a „világrontó tábor”. A vár megszállását „igen hadviselő okos rendtartással” irányító szultán körülviteti magát a vár körül, majd mikor megállapodott távolabb a vártól, az egész tábor, több száz ezer torok, háromszoros „Allah” kiáltással üdvözlí. Vagyis a mindent ellepő sokaság fenyegető látványa után az erejének tudatában levő, közeli győzelmében bízó ellenség csatakiáltása remegteti meg a levegőt. Ezt követi rögtön a janicsárok puskáinak ropogása, „ezt mindnyájan kilövék az magas égben”, majd elsütik az összes ágyút is a védők megfélemlítésére:

*Azt tudnánd, leszakad reád az magas ég;
Alól az föld robog, repedez mint egy jég,
Sziget bástyája is féltébül mozdul meg. (VII, 20.)*

A török erejét itt mutatja a költő a legfélelmetesebbnek. Ezek már nem az okatlan és balkezes vezérek által vezetett kisebb, néhány ezres előcsapatok, melyekkel a szigetváriak fölényesen elbántak. Ez már a tapasztalt hadvezér által vezényelt gyakorlott, sok győzelmet aratott főserег. Ezután fog csak elválni, melyik a jobb katonaság, melyik a jobb vezér.

Zrínyi a bástyán áll. Az egész látványos felvonulás, a szultán szemléje, a megfélemlítésnek szánt csatakiáltás, puska- és ágyúlövések mintha mind azért lennének, hogy ez az eddig elszántan, szilárdan helytálló nagyszerű katona, most ilyen túlerő láttán elveszítse fejét. A költő a török megérkezésének leírása közben egy szóval sem tesz említést arról, hogy mindez milyen hatást gyakorolt Zrínyire, csak akkor tér hozzá vissza, miután az ágyúk már a vár falát is megremegtetik. Az ezután következő két sor azonban egyszerűen elárulja ennek a nagy ágyúzásnak, ijesztő felvonulásnak a hatását, helyesebben hatástalanságát:

*Megbagyá Zrini Miklós pattantyúsoknak,
Ágyúból köszöntést töröknek adjanak. (VII, 21.)*

Zrínyi tehát egészen közömbös maradt a török ijesztgetésére. A magyarok köszöntése – két ágyúlövés – viszont egy sor törököt leterít. A szigetvári tüzérek gúnyos, bizakodástól teli szavai követik az ágyúgolyó útját. Míg a törökök eget-földet rázó ágyúzása hatástalan maradt, addig a magyarok két kitűnő lövése riadalmat okoz, és a falak alatt lövöldöző janicsárok hátrább kotródnak:

*De barmadik lövést nem merék megvárni,
Sietnek szállásra kiki eloszlani.
Némelyik nem tudja magáét találni
Nagy ijedésében, s nem mér megállani. (VII, 27.)*

Világosan mutatkozik itt a két tábor közti különbség. A védők minőségi fölénye kezd érvényesülni, és ez többet ér, mint az ellenség mennyiségi ereje. A nagy szigetvári összecsapásnak ennél a döntő jeleneténél megőrizték szilárdságukat a magyarok. Sőt az ágyúlövés hatásának leírásával már érezteti a költő, hogy éppen most kezdenek megváltozni az erőviszonyok a szigetiék javára. A kezdeményezést ezután is ők tartják kézben, kirohanást intéznek a török ellen. Az ellenséggel való szembetalálkozás csak növeli harci erejüket, a törökét viszont gyengíti. Az erőviszonyoknak ez a kezdődő megváltozása leginkább a két vezér magatartásában jut kifejezésre.

*Csak maga Szulimán nagy gondokban öszül,
Bán merész szívűjéért nagy félelemben bül.*

*Nem késik sokáig szigeti vitéz bán,
Bátorkodik szüve ellenségét látván. (VII, 50-1.)*

Zrínyi szilárd erkölcsi és eszmei alapokon álló fölénye tehát Szulimánnal szemben is érvényesül. Innen kezdve a török sereg megindul a pusztulás útján, és a szultán is fokozatosan elveszti a talajt lába alól. Ezért a cselekmény során is megoldható, hogy minden egyes harci összetűzésből a magyarok kerüljenek ki győztesen. A valószerűség érdekében kitűnően irányítja az eseményeket a költő. A komoly katonai tudású és körültekintő Rustán béget például elveszti a török sereg, mert Delimán személyes ellentéteik miatt megöli. Ebből következik viszont, hogy a XI. énekben, amikor a török hitszegése miatt nagy veszélybe kerül a magyar sereg egy része, nem lehet jelen Delimán, a török sereg legnagyobb hőse, mert Rustán megölése miatt el kellett bujdosnia. A várból hírt vinni akaró Juranics és Radivoj az éjszaka leple alatt akarnak keresztülhatolni a török táboron, és közben számos törököt megölnek; mindenekelőtt azonban a Kadilekert, a főpapot, aki a szultán után a török tábor legokosabb embere. Az ellenség tehát elveszti legjobb, legképzettebb vezetőit, az ilyen mozzanatok tehát érthetővé és hite-

lessé teszik a magyarok harci sikereit. De ugyanakkor, ha tíz vagy száz török élete árán is, a magyar és horvát vitézek szintén sorra elhullanak. Hősi halált hal, a bajtársiasság megrázó példáját mutatva Juranics és Radivoj is. A török seregre mért csapás ára a szigetváriak élete. Életük feláldozásával, mindnyájuk hősi halálával tudják csak megtörni a török erejét. Az ellenség szétzüllesztésével egyidejűleg lassan elvérzik a hős védősereg is.

A kitűnő szerkesztés mellett az alakok jellemzése teszi első-sorban meggyőzővé az eposz mondanivalóját. A törökök legkitűnőbb vitézeit is szépen, gazdagon jellemzi a költő, de az ellenséges tábor bemutatásánál elsősorban a tömeg jellemzésére helyezi a hangsúlyt. Az V. énekben a magyarok seregszemléjénél egészen más eljárást követ. Kitűnő a keret is, amelyben a szigetváriakat megismer-teti: a seregszemlét a vitézek esküjével kapcsolta össze. Így éppen hazafias lelkesedésük forrponjtján állítja őket elének.

Zrínyi beszédet tart a vár piacán összegyűlt katonáinak az előttük álló nagy feladatokról, és lelkesíti őket a helytállásra. Beszédét így fejezi be:

*Ez a hely s ez a vár légyen dicsőségünk,
Avagy madár gyomra mi koporsóbelyünk.
Mindenképpen emberek s vitézek legyünk,
Úgy marad meg örökkén az mi szép bírünk.*

*Fejem fennálltáig lészek én veletek,
Esküszöm seregek élő istenének!
Kivánom, hogy ti is így cselekedjetek,
Éles szablyát kézben tartván esküdjetek. (V, 34-5.)*

Erre a felszólításra az egyes tisztek csapataik élén a hős elé vonulnak, és leteszik az esküt. A vár főterét így betölti a mozgás, a csapatok előlépnek, és elvonulnak, miközben a költő néhány éles vo-

nással felejtethetlen képet rajzol az egyes vitézekről. Itt nem beszél nagy létszámról, itt nincsenek ezrek egy-egy csapattestben, hanem mindössze száz-kétszáz ember. Ezeknek a kis csoportoknak a harci értékére mindössze egyetlen, de annál hatásosabb metaforával utal:

Jün százötven karddal Novákovics Iván (V, 43.)

Száz meztelen szablyát Dandó hoz ezután (V, 45.)

A katonákat valósággal megszemélyesített fegyverekként vonultatja fel, kiemelve ezzel harci erejüket. A tiszteket azonban külön-külön jellemzi, és ennek során megmutatja, hogy itt az egyes vitézek olyan képességekkel, tulajdonságokkal rendelkeznek, amivel ellensúlyozni tudják a török tízezreit. Amint ott a tömeg, itt a kimagasló hősök bemutatása a cél. És valóban sikerült is feladatát úgy megoldania, hogy az olvasó szemében egy Radován, Stipán Golemi, Deli Vid felérjen száz vagy ezer törökkel. Már külső leírásuk is rettenthetetlen, félelmetes katonákká teszi őket. Novákovics Iván „haragos” tigris bőrért viseli a hátán, és még a pajzsára szegezett sastoll is „kegyetlen”. Valósággal mesei hőökként jelennek meg az egyes vitézek:

Ibon Stipán Golemi rettenő testtel

Lépik, mint egy balom, rettenetességgel;

De ennek nem árthatni soba fegyverrel,

Mert keményebb bőre vasnál s kemény künél. (V, 51.)

Bika András „lovat, s törököt öl csak egy csapással”, Deli Vid „négy ölnyi vasdárdát kezében hordoz”. Akárcsak Toldi Miklós „szörnyű vendégoldal”-áról olvasnánk! A művészi érdek követeli meg ezt a mesei nagyítást. A cselekmény hatalmas távlatú megokolásával a költő rendkívüli feszültséget teremtett Szigetvár körül. Hogy ezt az ostromot valóban népek és birodalmak sorsát eldöntő eseménynek érezzük, mindkét fél erejének rendkívüli nagyságát kellett elénk

állítania. A töröknél ezt a valóságosnál jóval nagyobb létszám feltüntetésével éri el, a védősereg legkiválóbb tagjait pedig rendkívüli tulajdonságaikkal a népmesei hősök világába emeli! A szigetváriak mind régi, tapasztalt törökverők is, nem ez az első csatájuk, megtanulták már gyűlölni és pusztítani a betolakodókat, mint Radován, aki „küldött már hatszázat törököt pokolban”, vagy Orsics István, aki „sokszor szemeivel törököt kergetett”. A védősereg a legkitűnőbb harcosokból áll.

Ezt azonban nemcsak, sőt elsősorban nem a seregszemléből tudjuk meg, hanem a cselekményekből. Zrínyi főleg cselekedeteikkel jellemzi hőseit. A harcokban holttest-halmokat raknak Deli Vid, Radován és a többiek; ha a fegyverük eltörik, akkor pusztá kézzel is nekirontanak a legjobb török vitézeknek, mint Radován teszi a X. énekben. Hosszú ideig lehetne sorolni a példákat, a védők emberfeletti hősiességéről.

De a kiválóak közül is messze kiemelkedik a főhősnek, Zrínyi Miklósnak a személye. A legtöbb gonddal az ő alakját mintázza meg a költő. A jellemzés legváltozatosabb módjait használja fel, hogy minél teljesebben élénk állíthassa. Mikor először említi a II. énekben, mindössze arról értesít, hogy nevétől is rettegnék a törökök. Ezután egy gyónásszerű imán keresztül belülről ábrázolja a hőst, emberileg közel hozva őt az olvasóhoz, és megmutatva, hogy élete mennyire összeforrott a haza ügyével. Harcban a következő, III. énekben látjuk Zrínyit először.

Az itt elbeszélt siklósi csata és annak előzményei a *Szigeti veszedelem* egyik legszebb jelenete. Szerkezeti szempontból is sorsdöntő, mert a szultán éppen Zrínyinek, Mehmet boszniai basa seregére mért megsemmisítő csapásán felbőszülve határozza el Szigetvár ostromát. A siklósi történetet úgy formálta meg a költő, hogy a cselekmény továbbvitelében való, központi szerepe mellett, alkalmas legyen Zrínyi jellemzésének továbbfejlesztésére, gazdagítására, a török életmód bemutatására, valamint a törökök és magyarok közti különbség ábrázolására is.

Hitelesítést nyernek azok a szavak, hogy a törökök Zrínyi nevétől is félnék, mert a siklósi bég óva inti az ott letáborozó Mehmet basát a mezőn való hálástól. Szkender siklósi bég Szigetvár közelében él, már ismeri Zrínyit: ezért retteg tőle; Mehmet basa viszont, aki most jött Ázsiából, szeretne megívni vele, mert már Konstantinápolyban hallotta híret, és nem tudja elképzelni, hogy olyan kiváló, mint a híre festi. Zrínyi személye tehát a központi téma a török tiszték beszélgetésében, és mindkettőjük véleménye Zrínyi nagyságát igazolja. Szkender szavai sejtetik már előre, hogy Siklósnál történni fog valami, de a tapasztalatlan és óvatlan Mehmet hibájából a beszélgetés kellemes, hangulatos időtöltéssé alakul át. A török szokások, ruhák, ételek ábrázolásával, de főleg a török ifjú elragadóan szép lírai énekével a költő idilikus képet fest, szinte feledteti Szkender bölcs figyelmeztetéseit, hogy azután hirtelen átcsapjon a szigetváriak készülődésének rajzára, akik igazolva Szkender baljós sejtelmét, hajnalban Zrínyi vezetésével megrohanják és megsemmisítik Mehmet gyanútlan táborát.

Ez Zrínyi első csatája az eposzban. A harcban kitűnőnek bizonyul, de a költő igen helyes művészi érzékkel ekkor még viszonylag enyhe színekkel ecseteli személyes vitézségét. Harci érényeinek ábrázolásába állandó fokozást visz. Eleinte keveset szerepelteti; Zrínyi rendszerint csak akkor avatkozik a küzdelembe, ha a helyzet súlyossá válik, és katonái, alvezérei nem tudják visszaverni a törököt. Ilyenkor megjelenése és nagyszerű csatája eldönti az ütközet sorsát. A X. énekben pl. a töröknek hosszas küzdelem után sikerül egy ponton betörnie a várba, és a helyzet már válságosnak mutatkozik, amikor Zrínyi megjelenik. A harci zűrzavarnak, az ellenség rettegésének, Zrínyi erejének és vitézségének ábrázolásában remekel ilyenkor a költő:

Mint vízi óriás, bán gázol az vérben;

Henterög sok török az maga sebében;

Más s még más törököt fektet le egy helyben,

Akkor futni indul török nem seregben.

*Ki utat nem talál, bástyán aláugrik,
Kinek keze, lába, feje öszveromlik. (X, 98–9.)*

Pedig a törökök közt is vannak kiváló katonák és vezérek. Az egész török hadsereg belső szerkezetéből azonban az következik, hogy a megpróbáltatások során még a kiváló vitézeknek is a rossz tulajdonságai kezdenek érvényesülni. Delimán és Demirham pl. kitűnő bajnokok, személyes vitézségben Zrínyihez és Deli Vidhez, a „törökök ostorá”-hoz méltók, mégsem tudnak komoly eredményt elérni, mert mint a szigetiek maguk mondják, „vakmerő bolondok”. Csak verekedni tudnak, a személyes virtus hajtja őket, nem a katonai belátás. Rustán bég józan, okos hadvezér, de ugyanakkor fél a magyarok kardjától, és irigykedik Delimánra, szerelmi vetélytársára. Így a törököknél a személyes hősiesség és a katonai tudás nemhogy kiegészítenék egymást, mint a magyarok közt, hanem egyik a másikat keresztezi.

Az események csoportosításával, a jellemek alakításával sikerült a költő Zrínyinek elhihetővé tenni, hogy a szigetváriak pusztulásuk ellenére az egész magyarság sorsára döntően kiható sikert érhettek el. A legnehezebb ennek a megoldása az eposz befejezésénél: a vár elfoglalása ellenére az egész eposznak lelkesítő, optimista befejezést adni. Ezt a legnehezebb feladatot oldotta meg Zrínyi a legfényesebben, mintegy megkoronázva alkotását.

A XIII. énekben a török sereg bomlása már csaknem eléri tetőfokát, valamennyi alvezér és katona az ostrom megszüntetését kívánja, reménytelennek látva a vár elfoglalását. Mikor pedig tűzéreinek parancsnoka, a kitűnő Aliportug elesik, maga Szulimán is kénytelen beleegyezni az elvonulásba. A szigetváriak győzelme tehát már teljessé vált. A hősi védelem megtörte az ellenség támadó erejét, és az százszoros túlereje ellenére gyalázatosan eltakarodni kényszerül. A költő is elérte ezzel a célját: a cselekményt úgy sikerült irányítania, hogy a török vereséget szenvedjen. A művet azon-

ban nem lehetett itt befejezni. Ez ellenkezett volna a történelmi tényekkel meg az eposz alap gondolatával is. A várnak és védőinek el kellett pusztulniok. Ezt már az eposz elejétől kezdve tudjuk, megjósolta már Zrínyinek a hozzá lehajló feszület a második énekben, ugyanezt közölte Deli Viddel az álmában megjelenő hősi halált halt Radivoj, és maga a költő is lépten-nyomon figyelmeztet, hogy a magyarok győzelmei nem azt jelentik, hogy sorsukat elkerülik.

Ezért egy sorsdöntő fordulattal – a szigetváriak postagalambjának elfogásával – az eseményeket az előre megjelölt útra téríti vissza. A királynak küldött levélből a törökök tudomást szereznek a védők nagy veszteségeiről: alig ötszázan maradtak, azok is többnyire sebesülten, a vár félig romban hever, több rohamot már nem tud kiállani. Szulimán ezt megtudva elhatározza, hogy még egy utolsó ostromot indít. Ezzel a vár sorsa megpecsételődött. A következő XIV. ének komor hangulatú, a végső küzdelem előtti éjszakában játszódik. Alderán, a török varázsló még a pokolbeli szellemeket is felidézi, és Szigetvárra küldi. Hatalmas képekben ábrázolja a költő, hogy valósággal az egész kozmosz Szigetvár ellen tör. A várat felgyújtják, a törökök betörnek, és a magyaroknak már a vár belsejében kell felvenniök a harcot. A kétségbeesett küzdelem a lángoló vár fényénél folyik, és ezen az éjszakán pusztul el a magyarok legnagyobb hőse, Deli Vid is. Ez az ének tehát a vár közelgő elestének tragikus légkörében játszódik. Egyedül Hazret Ali szavai figyelmeztetnek arra, hogy a bukás mégis a törökök osztályrésze lesz. A komor, vészjósló XIV. énekkel szemben Hazret Ali szavait kell igazolnia a befejező XV. éneknek. És ezt a költő teljes mértékben megvalósította.

A pokolbeli szörnyeket az angyalok serege elűzi, az éjszaka sötétjét felváltja a hajnal, hogy az utolsó események felett a diadal fénye ragyogjon. A védők tudják már, hogy ezen a reggelen vívják utolsó csatájukat, erről beszél Zrínyi is, katonáihoz intézett utolsó beszédében. A végső kirohanásra készülődnek, arra a kirohanásra, melyben meg kell halniok, de amelyben az utolsó, döntő csapást

kell mérniök az ellenségre. Itt bontakozik ki legjobban a főhős alakja, most már elsősorban az ő szerepét emeli ki a költő, neki van a legnagyobb feladata az utolsó harcon. Zrínyi maga úgy készülődik, mint az egész életét bekoronázó utolsó nagy győzelemre. Ünnepi ruhát ölt, magára veszi ékszerait,

Ebbe szokta mutatni magát udvarnak,

Ebbe menyekzőknek és triumfusoknak. (XV, 13.)

Triumfusra, diadalmenetre indulnak tehát. Zrínyi lassan, méltóságteljesen, diadalmenethez illő módon lép ki a belső várból. Pusztá megjelenésétől messze futnak a törökök, úgyhogy „szörnyű szemével” keresnie kell, hol az ellenség. Az fut, amerre lát.

Hon vagytok ti mostan világrontó népek?

Hon vagytok földemésztő szörnyű seregek?

Hon török, hon tatár, sötét szerecsenek?

Hon vagytok három világrul kevert népek? (XV, 18.)

– kérdezi a költő. Hol van a rettenetes tábor, mely az I. énekben útnak indult Magyarország megsemmisítésére? Ez a hadsereg a szigetvári vitézek csapásai alatt széthullott, maradványai pedig halálra rémülve futnak, és rettegve szemlélik Zrínyi közeledését. A legnagyobb török hős, Delimán is reszket, a szultán, aki pedig „messzi” dombrul nézi az eseményeket, még jobban.

De nem csinál pompát Zrini törököknek,

Nem mutatja vesztég sokáig ezeknek

Ő vitéz fegyverét; de mégyen ellenek;

Ötszáz halál megyen háta után ennek. (XV, 62.)

A korábbi „százötven kard”, „száz szablya” metaforák helyett, most már az „ötszáz halál” kifejezés illik a szigetiekre. Ötszáz halál pusztító rohamának a leírása következik itt, élén a rettenetes Zrínyivel.

Leteríti Delimánt, százakat vág le egy csapásra, és ezeken keresztül tör utat szédítő gyorsasággal. Emberfeletti, mesebeli hőssé válik ezekben a harcokban, amíg eljut egészen a szultánig, hiába helyezkedett az el „messzi” dombon, és hiába őrzi több ezer katona. Arra sem marad ideje, hogy lóra üljön, Zrínyi már ott terem, és kimondja a Szulimán által fél évszázadon keresztül pusztított, gyilkolt, rablásba hurcolt magyar nép ítéletét:

*Vérszopó szeléndek, világnak tolvaja,
Telhetetlenségednek eljűtt órája;
Isten büneidet tovább nem bocsátja,
El kell menned vén eb, örök kárhozatra,*

*Így mondván, derekában kettészakasztá,
Vérét s életét az földre bocsátá;
Átkozódván lelkét császár kiindítá,
Mely testét éltében oly kevélyen tartá. (XV, 98–9.)*

Szulimán megölése betetőzi a szigetváriak nagyszerű tetteit. Ezzel Zrínyi a legveszedelmesebb ellenségtől, a legnagyobb török hadvezértől szabadítja meg az országot. Küldetése itt ér véget: a kitűzött célt megvalósította, a világ legnagyobb hadseregét menekülő tömeggé változtatta, vezetőjétől megfosztotta. A XV. éneknek ezek a versszakai mint hatalmas diadalt ábrázolják Zrínyi tettét; így tudta a költő elérni, hogy ragyogó győzelemmel fejezze be az eposzt. Ezután már csak néhány versszak következik, mintegy epilógusként, a történelmi hűség kedvéért. A cselekmény itt elérte tetőpontját, utána már csak egyszerű szavakkal emlékeznek meg a hősök haláláról, akiket közelharcban nem is tudtak legyűrni, és Zrínyivel együtt csak távolból golyókkal terítették le. A vitézek tudják, hogy feladatukat megoldották, és a győzelem lelkesítő érzésével halnak meg:

*Mind ennyi között is egy jajgatás nincsen,
Mert nagy vigassággal s örömmel hal minden. (XV, 105.)*

Angyali légió száll le a hősök lelkéért, és mennyei zeneszó mellett viszi őket az égbe.

Az eposz eszmei tartalma és a cselekmény gerincének művészi kidolgozása – amelyet idáig elemeztem – távolról sem foglalja magában mindazt az értéket, amivel a *Szigeti veszedelem* dicsekedhet. A főcselekmény és a főhősök mellett az epizódok és az egyszer, egy-egy jelenetben feltűnő mellékalakok színes sokasága teszi a művet olyan hallatlanul gazdaggá. Ennek köszönhető, hogy az eposzt átható hazafias eszmevilágnak és honvédő törekvésnek nem egy mértani pontossággal kitervelt szerkezeti konstrukció a hordozója, hanem a török–magyar harcoknak páratlanul sokrétűen élénk állított egész világa s a legkülönbözőbb emberi jellemek, típusok, sajátos egyéniségek tettei. Mindezt csak összefoglalja, szilárd mederben tartja, és a nagy nemzeti célok hirdetése érdekében legalkalmasabb módon rendezi el a szerkezetet.

A tanulmány keretei nem engedik meg, hogy a kisebb szerepet játszó alakok és az epizódok kérdését részleteiben és egyenként megvizsgáljuk. Legfeljebb néhány kiemelkedő példa mutatható be, íze-lítőképpen. A csatajelenetekben például a költő amellelt, hogy a főhősök, a kiemelkedő vitézek viaskodását külön-külön megrajzolja, a tömegharcokat pedig sommásan jellemzi, rendszerint megteremt néhány olyan alakot, akik ha másutt nem is szerepelnek, de felejtethetlen részei maradnak ennek a leírásnak. A X. énekben, amely egyébként is az eposz egyik művészi csúcspontja, előadja Delimán harcát a várkapu elfoglalásáért. Itt szerepel először és utoljára a gyengéden megrajzolt „török gyermek”, Embrulah. Fiatalköltő, akinek koboz való a kezébe, nem a puska, banni sem tud vele. Nem a végvárak, lantot és kardot egyaránt mesterien forogató magyar költőihez hasonló, hanem a török világbirodalom valamelyik pompás udvarában kényelemben, elkényeztetve nőtt fel, bájos, gyengéd dalokat írhatott a természet szépségeiről, szerelemről, a Mehmetnek daloló török ifjú énekéhez hasonlókat. Élete végéig a Múzsák szol-

gája maradhatott volna, ha elkerüli Szigetvárt. De úgy látszik, a kalandvágy, a török fegyverek fölényes sikereibe vetett bizakodás idehozta, és bár nem siet a rohamozók közé, csak áll „aranyas fegyverben”, sorsát nem kerülheti el. Az ellenség iránti szánalmat nem ismerő kegyetlen, Badankovics lecsap rá mint a saskeselyű a szép hattyú madárra, és

*Felnyitja szép torkát, mely szép énekével
Erdőt, mezőt töltött sok gyönyörűséggel. (X. 60.)*

Alig hullt ki Embrulah vére, melyért szörnyű bosszút állt a felbőszült Delimán, újra megrázó jelenetnek lehetünk tanúi. A török ágyúk addig rontották a kapu fölötti tornyot, míg az emberestül a kapu előtt tolongó törökök közé omlott. Csak ketten maradtak életben a torony védői közül, két ismeretlen horvát közkatona, Szvilojevics és Klizurics, és most ott találják magukat a tengernyi török fegyver közepette. Klizurics látja, hogy nem menekülhet, feje fölé tartja pajzsát, és ahol legsűrűbben látja a török sorait, közéjük ront, így rohan a halálba. Szvilojevics pedig „bizik gyors lábában”, megpróbál felkapaszkodni a bástyára. De hiába, mert ott terem Delimán, megragadja lábánál fogva, és egy nagy darab falat is lerántva vele együtt, „megnyitja gégejét, merre bement halál”.

Így hullámszik tovább a küzdelem, tragikus emberi sorsok, halált megvető hősök, a legbátrabb szigetvári harcosok fokozatos elhullása, sok-sok ezer török holttest és a tömegharc iszonyú kavargása közepette. A legöldöklőbb küzdelem a XV. énekben, Zrínyi kirohanásakor alakul ki:

*Itten kezd hullani török sok számtalan,
Itten sebesedni mindenféle pogány;
Ki nagy Allát, ki Mahometet kiáltván,
Vérekben feküsznek az földet harapván.*

*Itt zászló zászlóval nagy csoportokban hull,
Amott fekszik sok török halva lovastul,
Imitt félboltan vitéz vitézre burul;
Ki alatt ló fekszik, némely ló alatt ful.*

*Félboltan némellyik marja ellenségét;
Amaz mint vérszopó szomjuboizza vérét;
Ki sebeken által bocsátja ki lelkét;
Ki szorosságtul fult, ott bagyja életét. (XV, 73-5.)*

A harcok légkörét ennyire felelevenítő csataképeket nem lehet íróasztal mellett kigondolni, ilyen csak az írhat, aki ugyanezt átéli napról napra a valóságban, akinek az élete maga is csupa hősiecs harc. Zrínyi az egyetlen olyan nagy eposzköltő a világirodalomban, aki szinte a csatákkal egyidejűleg önti sorokba a csaták képeit. Mikor tollával a *Szigeti veszedelem* énekeit vetette papírra, kardja állandóan készenlétben volt. A török elleni harcról írt, és közben nap mint nap a török ellen harcolt ő is:

*Engemet pedig midőn írom ezeket,
Márs baragos dobja s trombita felzörget.
Ihon hoz házamban füstölgő üszöget
Kanizsai török; oltanom kell eztet. (IX, 3.)*

A fegyverek csattogása közben helyet kap a szerelem is. „Nem egyetlen az szerelem vitézséggel” – írja az eposz ajánlólevelében. Deli Vid és feleségének szereplése ezt igazolja. Borbála a hőst szereti férjében, és a szerelem őt is hőssé teszi. A harcban eltűnt férjének üres ágyát áztatja könnyeivel, de a következő pillanatban már:

*Száll Márs ő szüvében, s nem mint más, sirással,
Vagy nyomorult föcske bosszú jajgatással
Csak óhajtja társát, hanem bátorsággal
Fegyverezi magát ura páncéréval. (XIII, 9.)*

A hazajáért, férjéért lángoló asszony nem fél a veszélytől, megmártja szablyáját az ellenség vérében. Egészen más a török nő, Kumilla, a császár leánya. Bár őt csak egyetlen énekben látjuk, az első énektől kezdve ismerjük már Kumilla és Delimán boldogtalan szerelmét. Kumillát az apai zsarnokság Rustán béghez kényszerítette, és bár alig említi a költő, Delimán elfojtott gyűlölete Rustán iránt kezdettől fogva mérgezi a török vezérkar levegőjét. Ez a gyűlölet robban ki a haditanácsok szóváltásaiban, mikor katonai kérdésekben is összekülönböznek. Ez a gyűlölet vezet Rustán meggyilkolásához, Delimán bujdosásához, és a harcoktól távol, a Kumilla karjai közti vigasztalódáshoz. Kumilla is gyűlölte férjét, és kívánta halálát. Most, hogy kedvesét viszontlátja, szerelme minden tüzet a daliás hősré árasztja, akit nem akar többé elveszteni. Éppen ezért igyekszik lebeszélni őt a további harcról. Vitézség és szerelem itt egymást keresztezi, Delimán meginog, de végül mégis a harcot választja. A kétségbeesett Kumillától búcsúzik, amikor a tragikus véletlen folytán örökre elveszíti őt. Szerelmese halála feletti őrjöngő fájalmát most már csak a magyarok elleni harc tudja levezetni. A szerelmi epizód, amely elvonta Delimánt Szigetvár alól, Kumilla halála miatt felfokozott bosszúvágygal juttatja oda vissza. Még elszántabb lesz, mint addig volt, még öldöklőbb, mint azelőtt, amíg ő is el nem hull Zrínyi rettenetes csapásai alatt.

Az epizódok tehát szervesen kapcsolódnak a főcselekményhez, összefonódnak az ostrom sorsával. A hősoket még jobban megismerjük általuk, bepillantást nyújtanak a harcoktól távol élő török nő házába; a bajtársiasság legszebb példáját szolgáltatják, mint Juráncics és Radivoj története. Az egyik legszebb epizód Deli Vidhez kapcsolódik, a védők legnagyobb hőséhez, Zrínyi után. Háromszor vív halálos bajviadalt Demirhámval, a vakmerő török vezérrel. Nem is tudják egymást legyőzni: az éjszaka sötétjében, melyben csak az égő vár lángjai fénylenek, egy közeli, elhagyatott völgyben vívják utolsó küzdelmüket. A párharcra elég kitűnő példa van az eposzban, de ez a viadal valamennyit felülmúlja hevességben, a küzdők egymás iránti gyűlöletében és a költői ábrázolás erejében:

*Deli Vid nem retten, ugrik Demirbámbhoz,
 És nagy erősséggel csap az orcájához,
 Nem megyen beába vitéz kard pogányhoz.
 Orra közepétől lemene szájához.*

*Akkor vért és mérget okádik szüvéből,
 Nem tarthatja magát haragos mérgébül,
 Nem vigyáz, hogy ellent vessen mesterségbül;
 Újítton újítja csapást kegyetlenül.*

*Deli Vid peniglen megkapja az nyakát,
 Másikkal megnyitá sok helyen oldalát;
 Verődik kezében, és ordít, nem kiált,
 Mert sebektül, baragtul ő nem is szólbat.*

*Demirhám, mint fáklya, hogy látja utólját,
 Duplázni akarja vitézséges voltát;
 Vid kezébül gyorsan kitekeri magát,
 S nagy csapással vágá Deli Vidnak nyakát. (XIV, 108–11.)*

És így folyik tovább az öldöklő küzdelem, míg csak mindkettőjük vérét be nem issza a föld.

A mesterien megalkotott szerkezet, az élesen megrajzolt jellemek, a cselekmény felejthetetlen részletei, a magas eszmei színvonalhoz és hősi tárgyhoz méltó erőteljes, dübörgő nyelvvel együtt érik el lebilincselő hatásukat. A *Szigeti veszedelem* nyelve felkelti az olvasóban a harcok hangulatát, a véres csaták képzeteit. A viadalog leírásában egymást érik a vészjósló, fenyegető jelzők. A „szörnyű”, „kegyetlen”, „rettenetes”, „haragos”, „iszonyú”; „lángos”, „hatalmas”, „dühös”, „kiméletlen” stb. szavak rendkívül gyakori használatával a költő mesterien aláfesti a ragyogóan megszerkesztett csatajeleneteket. Az emberi tulajdonságokat kifejező jelzőket átviszi a

tárgyakra is; és ezzel valósággal megeleveníti őket. Zrínyi harci leírásainak az elevensége sokszor főként annak köszönhető, hogy élőlények és élettelen tárgyak egyaránt részt vesznek a cselekményben. Egy „haragos”, „kegyetlen” vagy „szörnyű” jelző a katonák fegyvereit, ruháit is, mintegy aktív szereplővé változtatja. A költő az egyes hősök harci szenvedélyességét, hevességét nyelvi eszközökkel átszármasztja egész környezetükre, és ezzel sokszorossá tudja fokozni, ábrázolásának erejét.

Az eposzban ez a régi idők fegyvercsörgését felidéző „haragos” nyelvezet az uralkodó. A harci nyelv ódon fenségét különösen hatásossá teszik, és ellentétességük folytán kiemelik a gyakran közbeiktatott lírai részletek, melyek arról tanúskodnak, hogy a Zrínyiasz költője a lelki élet ábrázolásában, az érzelmek meghittségében és mélységében, a kellem és a báj rajzában is gazdag skálájú művész. Nyelve tud gyöngéd és lágy is lenni. A *Szigeti veszedelem* kritikusa méltán emelték ki azt a magyar epikai stílus fejlődésében is számottevő két sort, mellyel a költő Delimán szerelmére céloz:

*Galatában meglátá az szép Cumillát,
Cumillát a szépet, Szulimán leányát. (I, 71.)*

Méltó ehhez a szép stiláris megoldáshoz a folytatás is:

*Cumilla szép haja megkötözé szüvét
Ifjú Delimánnak ...*

„Egyszerűbb eszközökkel, kevesebb szóval és lehelleyszerűbb finomsággal alig lehetne többet, jellemzőbbet mondani Delimán szenvedélyének ébredéséről, állandóságáról, természetéről, keleties, erotikus zamatjáról, mint ebben a kis képben” (Négyesy).

Zrínyi rendkívüli figyelmet szentelt művének nyelvi kidolgozására. Így történhetett csak meg, hogy bár az eposz során számtalanszor kell a költőnek valakiről megállapítania, hogy meghalt, hiszen állandóan harcokról van szó, mégis mindannyiszor másképp

tudja kifejezni ezt az egyszerű tényt. Az egyik „vérrel bocsátja ő magából lölkét”, a másik „éltétül, szavátul egyszersmind elválék”, a harmadik „fekszik földet harapván nagy kegyetlenül”, ismét másnak „élte eloszlék levegőégben”, vagy „vértül s melegségtül egyszersmind teste húl”; „Ő keserves lelke nagy föld alá repül”; a legszébb talán Delimán halála:

*De bán ketté vágja Praecopita fejét,
És habzó vére kiönti életét. (XV, 89.)*

– minek folytassuk tovább a példák végtelen sorát, ennyi is elég meggyőző.

Az eposz megalkotásánál az egyik legnehezebb feladat volt a kis számú védősereg fölényét művészi hitelességgel ábrázolni a több százezer főnyi török tábor felett. Zrínyi ezt kitűnően megoldotta, mert az eposzt olvasva teljesen meggyőzővé válik a mű alapkoncepciója: a hazájukat önfeláldozóan védő katonák előbb vagy utóbb megtörik a hódító ellenség erejét. Ez nemcsak az események helyes elrendezésének, a szerkezetnek és a jellemek megalkotásának köszönhető, nagy része van ebben a nyelvi eszközöknek, melyek szinte észrevétlenül kiváltják azt a hatást, amit a költő akart. Az I. ének végén, a török seregszemle után a költő így kiált fel:

*Jaj, hova ez az nagy fölybő fog omlani?
Mely világszegletre fog ez leszakadni? (I, 101.)*

A hatalmas török tábort tehát nagy felhőhöz hasonlította. A II. énekben viszont egy másik képben már előre figyelmeztet, hogy van olyan erő, amely ezt a felhőt is szétoszlathatja. Mikor Zrínyiről először tesz említést, többek között így jellemzi őt:

*Török táboroknak utolsó romlásra
Elég volt mondani: Zrini vagyon harcban,
Mint fölybő szél előtt siet forgásában:
Úgy sietett futni török hazájában. (II, 62.)*

Ha a török tábor felhó, akkor Zrínyi az a vihar, amely ezt a felhőt szétkergeti. Csak pusztá véletlen lenne ez a találó hasonlat? Szulimán győzelme biztos tudatában indul el a hadjáratra. Mikor Alektó fúria apja képében felbiztatja őt a háború megindítására, így fogadkozik:

Megfestem lovamat keresztény vér-tóban, (I, 48.)

Ez a telhetetlen rabló tehát azt tervezte, hogy szügyig gázol majd lova a legyilkolt magyarok tízezreinek vagy százezreinek a vértengerében. És mi lett a vége? Az ellenkezője történt.

Mint vízi óriás, bán gázol az vérben, (X, 98.)

amikor kiűzi a leomlott Henyei-bástyán át a várba özönlő törököket. Kirohanása alkalmával pedig egyenesen visszatér a Szulimán által emlegetett vértó, csak hogy nem úgy, ahogy Szulimán gondolta:

Gázol rettenetesül Zrini vértóban,

Vérkataraktákat indít meg pogányban; (XV, 77.)

A szultán akart a magyarok vérében gázolni, de helyett Zrínyi kardja fakaszt vérzuhatagot ezer és ezer török testéből.

A *Szigeti veszedelem* nyelvi értékei közül népi jellegét kell még kiemelnünk. Az eposz nyelve a népnyelvben gyökerezik: a Muraköz, a Göcsej parasztjainak a nyelvét emelte Zrínyi a klasszikus irodalom szférájába. Az olyan népnyelvi kifejezések, mint „agg szót kovácsolni”, vagy „keresztényeket minden tartja tormában esett féregnek”, valamint a „hamar kú esik ott, hon az ég zörrenik”-hez hasonló népi közmondások váratlan szó- és fogalomkapcsolásaikkal minduntalan felfrissítik a háromszáz év előtti nyelv régies zamatát. A népnyelv felhasználása sohasem válik erőltetetté, sohasem megy túlzásba, és ezért nem bántó provincializmusként, hanem a költői nyelv érdekes fordulataként hat egy-egy „földrözzenés” (földrengés), vagy „öszvecsingólódik” (összefonódik).

A nyelv népiessége Zrínyinél nem az írónak a népnyelv iránti tudatos érdeklődéséből, hanem a népével együtt élő katona mindennapi nyelvhasználatából ered. És miként a nyelve: képzeletvilága is népies. Az események forgatagában egyes szigetvári vitézek, vagy Delimán a népmesék, a népi mítosz hőseinek tulajdonságaival pusztítják ellenségeiket, vagy tombolnak őrjöngő fájdalomokban. Az eposz csodás eleme nemcsak a mélyen hazafias tartalmú vallásos alapkoncepcióban nyilvánul meg, hanem a szereplőknek mesei hőszokká váló gyakori nagyításában is. A nép képzeletvilágából származó képekben és hasonlatokban rejlik az eposz fenséges szárnyalásának egyik titka. Göcsej vidékén a fényes sávot hagyó hullócsillagot lidércnek tartják; ilyennek tűnik Zrínyi szemében az ellenségére rontó, harci vágytól lángoló katona:

*És mint tüzes lidérc száll le az folyóböül
Kinek lángos farka szikrázik sok tűztül:
Így Murtuzán basa keresztyénekre dül. (XV, 69.)*

Feltörnek a költő tollán a nép mindennapi életéből vett képek is. Rendkívüli szemléletesség mellett az egyszerű ember gondolkodásának őszinte átélése varázsolja költészetünk fénylő gyöngyszemeivé az eposz egyes strófáit:

*Itt már sok török hull, mint tűz előtt az nád,
Melyet pásztor tavasszal gyujtogat, s vígad
Látván tűznek, szélnek kemény barcolását;
Így hull a sok török és szaladton szalad. (X, 101.)*

A terjedő tüztől vett hasonlat különféle alakban a legtöbb eposzban megtalálható, epikus közhely. Zrínyi szemléletében megifjodik, új életet kezd, és gyökerében eredetivé válik az elkoptatott költői kép is. Nem egy példát találhatunk arra, hogy a népi képzeletvilág valósággal átformálja az idegenből való átvételeket. A XV. énekben leírja Zrínyi az angyali sereg beavatkozását az Alderán által felidé-

zett pokolbeli szörnyekkel harcoló szigetiék megsegítésére. Marino egyik eposza szolgáltatta az ötletet, de a művészi megformálásban már a nép képzetei érvényesülnek. Az angyali sereg a „Szivárvány kapuján” vonul keresztül, és az ünnepi díszbe öltözött „tejúton” halad végig, a „mennyei sereg” sok fegyverét a „Göncöl szekér” szállítja – akárcsak egy népmesében.

Az élő néphagyománynak az eposz koncepciójában is része van. A *Szigeti veszedelem* egész felépítésének egyik központi pillére, hogy Zrínyi öli meg a szultánt. Ez ellenkezik a történeti tényekkel: mondai hagyományból ered.

Az eposz hőse az V. énekben a hazáért vívott további harcra buzdította fiát:

Tanulj én tülem is nebéz vitézséget,

Tanulj fáradságot s hazádboz hűséget,

Tanulj tőlem jószágos cselekedetet. (V, 79.)

Ezek a szavak mintegy megszabják a Zrínyi-utódok hivatását. És ezt az intelmet a költő is megfogadta: hősében saját eszményképét alkotta meg, és az ő művét kívánta folytatni. Hiszen a szigetváriak az eposz szerint csak a feladat egyik részét oldották meg: megállították a török előnyomulását, megtörték támadó lendületét, ismét a magyarok pártjára vonták Istent. A folytatásnak ezután kell következnie: a szigetváriak mintájára kell átalakítani az egész országot és kivenni belőle a törököt. Ennek időpontját az I. ének éppen a költő Zrínyi korában jelölte meg Isten szavaival: ha a magyarok megtérnek, akkor harmad-negyed ízig lesz csak rajtuk a büntetés. Mivel a szigetváriak erkölcsi színvonala és hősi küzdelme ennek a megtérésnek a jele, a harmadik-negyedik emberöltőben, vagyis a költő korában megvan a lehetőség a „büntetés”, vagyis a török hódoltság teljes felszámolására.

Zrínyi ezt a célt tüzi nemzete és önmaga elé: a *Szigeti veszedele-*

lemben a török elleni küzdelmet kívánja az ország központi politikai kérdésévé tenni, saját magát pedig alkalmasnak érzi a vezetőszerepre. Az eposz társadalmi-politikai tendenciája ugyanakkor azt is sejteti, hogy milyen alapelveket akar érvényesíteni az ország felszabadításának nagy munkájában. Az a különbség, melyet Zrínyi olyan élesen kifejt a Magyarországon uralkodó széthúzás, frakcióharcok, anarchia és a Szigetváriban tapasztalható egység, szervezetség között, tulajdonképpen a centralizált államnak a feudális anarchiával szembeni felsőbbrendűségét jelenti. Zrínyi ezt a kérdést itt még nem tudatos politikai elgondolásként veti fel, de nyilvánvaló, hogy amennyiben a szigetvári állapotoknak az egész országra való kiterjesztése alkotja a függetlenség kivívásának előfeltételét, akkor ez nem jelenthet mást, mint az országnak Mátyás királyságához hasonló berendezését. Később, prózai műveiben, mindezt már nyílt politikai tanításként fogalmazta meg.

Az eposz egyik fontos tanulsága a magyar hadsereg, hadviselés megújításának, megjavításának szükségessége is. Zrínyi a XVI. századi végvári katonák hősiességét állítja példaképül olyan korban, amikor a Habsburg-ármánykodás a végvári katonaságot jórészt tönkretette, és amikor emiatt a magyar hadviselés színvonala romlott, a hadseregben a fegyelmezetlenség általánossá vált, a hadakozás tudományos alapjainak elsajátítását pedig elhanyagolták, sőt megvetették. Szigetvár példa a jó hadvezérré és hadseregre is. Olyan hadseregre, amelyet a XVII. század derekán meg kell teremteni. Ezért fordít Zrínyi mindig nagy gondot a katonai kérdésekre az eposzban. Nagyon tudatosan jár el, amikor az eseményekkel igazolja, hogy milyen katasztrófába jut az olyan sereg, amely nem elővigyázatos, nem állít őrséget stb. – mert ez a hiba általános volt a XVII. század magyar katonaságánál. Rámutat az ellenség lebecsülésének a veszélyére, ami Mehmet basát pusztulásba vitte, és szembeállítja vele a szigeti hős megfontoltságát – és még számos példát idézhetnénk. A *Szigeti veszedelemben* művészi módon megnyilatkozó katonai elveket későbbi hadtudományi munkáiban fejtette ki részletesen.

A XVII. század derekán a függetlenség kivívása lehetetlen volt a vallási kérdés rendezése és a Habsburgok igazi szerepének felismerése nélkül. Az eposz írásakor még nem jutott el – különösen a Habsburg-kérdésben – a következetesen helyes álláspontig, de messze eltávolodott már császári koronát, bíborosi kalapot viselő gyámjaitól; későbbi antiklerikális, Habsburg-ellenes politikájának csirái pedig már itt megtalálhatók. Zrínyi a XVII. században szokatlan vallási türelemről tesz tanúságot már az eposzban is. Amellett, hogy katolikus volta kidomborodik olyan részletekben, mint a szűz Máriához való fohászkodás, vagy a hősnek a meghajló feszülettel való beszélgetése, műve alapeszméjét a reformátor-írókhoz visszanyúlva alkotta meg. Igaz, hogy a törökről, mint Isten büntetéséről szóló tanítást a katolikusok is, sőt – éppen a protestánsok ellen kiélezve – az ellenreformáció is felhasználta, Zrínyi mégis a reformátoroknak a feudális anarchia ellen irányuló megfogalmazásában vette át, néha csaknem szó szerint. Már ez is arra mutat, hogy távol áll tőle a felekezeti elfogultság, sőt ami a legfeljebb, a bűnök felsorolásából kihagyja a másik felekezet bírálatát. A török veszedelem okául megjelölt bűnök között a protestáns írók sohasem mulasztották el a katolikus vallás követését első helyen említeni, a katolikusok viszont fordítva. A katolikus Zrínyi mégis egy szóval sem említi az „eretnekséget”, vagyis a reformációt, pedig a hibák hosszú felsorolásában könnyen helyet kaphatott volna. Említi az ország vallási megosztottságát:

Gyönyörködnek külömb-külobb vallásoknak. (I, 12.)

de anélkül, hogy megjelölné, kik ezért a felelősek. A vallásháborúkat pedig – melyekből személyes tapasztalata is volt – határozottan elítéli. Arszlán budai basa az I. énekben olvasható levelében azért tartja kedvezőnek az alkalmat Magyarország megtámadására, mert Nyugatról nem kaphat segítséget, mivel

Azok veszni hagyták magok állapotját:

Károly gyűlésekről gyűlésekre magát

Hordoztatja, s nagyon forgatja bit dolgát. (I, 63.)

Vagyis Károly német császár, a vallás kérdésével, a reformáció el- leni harccal foglalkozik, és ezért nem segíti a törökkel szemben az európai kultúrát védő magyarokat. Ez a kis utalás arra céloz, hogy a vallásháború a török kérdés megoldását akadályozza, ha pedig a vallásháború Magyarországon is folyik, akkor egyenesen lehetetlen a függetlenség kivívása.

Zrínyi tehát már ekkor kezdte észrevenni, hogy az ország egy- ségének gondolatát nálunk – ellentétben Európa abszolút királysá- gaival – nem szabad összekapcsolni a vallási egység követelésével. A magyarság fele katolikus volt, fele pedig protestáns. Az erők egye- sítése, amit Zrínyi célul tűzött ki, csak olyan program alapján lehet- séges, amely egyik felekezetet sem szorítja háttérbe. Ennek a felfo- gásnak a nyomai jelennek meg az eposzban. Későbbi politikai mun- kásságában céltudatosan igyekezett ezt a szempontot érvényesíteni. Pedig számos levele, megnyilatkozása igazolja, hogy buzgó katolikus volt élete végéig, és szívéből örült volna a katolikus vallás terjedé- sének. A haza ügyét azonban fontosabbnak tartotta, és a vallásos érzést el tudta választani egyháza politikájától.

A Habsburg-kérdésből az eposz tanúsága szerint még csak azt ismerte fel, hogy Bécsnek nem szívügye Magyarország felszabadí- tása. Hiszen Zrínyit is állandóan akadályozták a török elleni harc- ban. Ezért, ha közvetett úton is, de megjelenik az eposzban a né- metek elleni bizalmatlanság jele, és az az általa később nyomaté- kosan kifejtett gondolat, hogy a török kiűzését magunknak kell vég- rehajtjanunk, nem számíthatunk a németek segítségére. A VI. ének- ben a török követ, amikor a szigetváriakat megadásra szólítja fel, a védelem reménytelenségét ecsetelve előttük, többek között így érvel:

*Bizol-é németben, te okos borvát bán,
Hogy bamar segítséget küld néked talán?
Német, mely téged az föld alatt kíván
Lenni, segítséget hoz kárával talán?*

*Ki nem esmérbeti német barátságát?
 Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
 Hogy gyűlöli német az magyar katonát,
 Ha akarod, adok néked ezer példát. (VI, 29–30.)*

Igen jellemző, hogy míg a szigeti hős a török követ beszédének hazug állításait sorra megcáfolja, addig erre a kérdésre nem válaszol; a Habsburg-király politikájára mondott elítélő szavakat nem utasítja vissza. Ugyanakkor azonban Zrínyinek e kérdésben tanúsított ingadozására mutat, hogy csak az ellenség szavain keresztül bírálja a németet, a magyarokén vagy a sajátján keresztül még nem. Ez a kérdés élete további során tisztázódott előtte.

A *Szigeti veszedelemben* Zrínyi korának legdöntőbb, legegésőbb problémájának adott kifejezést a legmagasabb művészi formában. Olyan eposzt írt, amelyet a magyar irodalomban máig sem múlt felül senki. Szerzője tudatában volt műve értékének. Az eposzhoz írt berekesztő versében büszkén állapítja meg, hogy „nagyhírű munkáját” sem idő, sem tűz, sem az ég haragja, sem az ellenség el nem ronthatja. De világosan kijelenti azt is, hogy nemcsak az eposz megírását érezte hivatásának, hogy ez csak kezdet, utána következnie kell az itt megfogalmazott célkitűzések végrehajtásának:

*De bíretem nemcsak keresem pennámmal,
 Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal:
 Míg élek, harcolok az ottomán bódáddal,
 Vígán burítottam hazám hamujával.*

A *Szigeti veszedelem* után Zrínyi nem folytatta költői munkásságát, később mindössze néhány kisebb verset írt. Minden erejét az eposzban felvetett nagy politikai kérdések megoldására összpontosította. Politikai és katonai munkásságát szolgálta ezután írói működése, amely a magyar hadtudományi és politikai elméleti irodalom, a magyar publicisztika fejlődése terén vált nagy jelentőségűvé.

Az 1640-es évek második felének eseményei módot adtak arra, hogy politikai látóköre tovább tisztuljon, különösen az eddig még leginkább tisztázatlanul maradt Habsburg-kérdésben. Ekkor kapcsolódott be tevékenyen az ország politikai életének irányításába, és így módja nyílhatott tapasztalatokat szerezni. Részt vett az 1646–47. évi országgyűlésen, ahol első ízben ismerte meg a belső háborúra üszítő Lippay érsek bűnös politikáját. Nemsokára horvát bánná nevezték ki, és Horvátország kormányzása során megláthatta, hogy az ott uralkodó anarchikus állapotok rendezésére irányuló politikáját milyen következetesen akadályozta és gáncsolta a királyi udvar. De meg kellett éreznie az udvar gazdaságpolitikájának saját vagyoni helyzetére nézve is veszélyes következményeit. Zrínyi jövedelme túlnyomórészt a marhakereskedésből származott. Miután a XVI. század végén és a XVII. század elején Bécs tönkretette különböző törvénytelen vámok beiktatásával a virágzó marha-külkereskedelmet, az egyedüli útvonal, amelyen át marhákat jelentős haszonnal lehetett exportálni, Zrínyi tenger melléki birtokain át vezetett. Így a marhakereskedés erre irányult. Bécs azon mesterkedett, hogy ennek a hasznát is a maga számára szerezze meg, ezért tiltó rendelkezéseket adott ki, sőt fegyveres erővel is megtámadta Zrínyi szállítmányait. Mindez jelentősen hozzájárult a Zrínyi és a királyi udvar közti viszony elmérgesedéséhez.

De legfőképpen az udvarnak a török kérdésben tanúsított állásfoglalása kellett, hogy eloszlasson minden esetleges illúziót. Zrínyi nagy külpolitikai tájékozottsága folytán felismerte, hogy a török hatalom 1651-ben válságos helyzetbe jutott; több irányban kellett sikertelen háborúkat folytatnia, és ugyanakkor belső bajok is sújtották. Az alkalom kitűnőnek látszott a török megtámadására és kiűzésére, mert nem tudott volna nagyobb erőt felvonultatni Magyarországon. Zrínyi mindent elkövetett egy támadó hadjárat érdekében. Éppen ebben az évben adta ki nyomtatásban eposzát is *Adriai tengernek Syrenaja* c. kötetében. Számos levélben, felterjesztésben hívta fel a kormány figyelmét a kedvező lehetőségekre. De az udvar a felszabadító hadjárat megindítása helyett szigorú rendeleteket adott ki a

törökkel való ellenségeskedés megszüntetésére. A jó alkalmat tehát szándékosan elmulasztotta. Készerűen jegyezte meg Zrínyi ennek hatása alatt egyik 1652-ben írt levelében: „az nemzeteknek nevésege lettünk mi szegény magyarok, nincsen az ki szánjon bennünket, ha mi henyélünk oda vagyunk, és csak emlékezetünk sem leszen az földön”. Mivel nemcsak a Délvidéken, hanem országos viszonylatban is fennálltak az elsoroltakhoz hasonló sérelmek, és a vezető nagybirtokos családok közül többen világosan kezdték látni, hogy Bécs politikája ellenük is irányul – az 1650-es évek elején egy nemzeti párt kezdett kialakulni a Habsburg-hű főpapok és főurak csoportjával szemben. Az ellenzéki politikát folytató főurak egyre szorosabbra fűzték kapcsolataikat II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, mert tőle vártak védelmet a Habsburg-terjeszkedés ellenében. Zrínyi ennek a pártnak egyik vezető egyénisége volt. Álláspontja mégis alapvetően különbözött társaiétól. Ők ugyanis a Habsburg-centralizáció ellen küzdve az elavult rendi „alkotmányt” akarták megvédeni, Zrínyi viszont jól tudta, hogy nem a centralizációban van a hiba, hanem abban, hogy ez Habsburg vezetés alatt, idegen érdekek szolgálatában történik. Ő ezért a Habsburgok abszolutizmusra törő politikájával szemben a független magyar centralizált monarchia programját hirdeti. Ami tehát sejtésszerűen megvolt a *Szigeti veszedelemben*, az most tudatosan kidolgozott programmá lett. Politikai tisztánlátását nagymértékben elősegítette, hogy tanulmányait az eposz utáni években is tovább folytatta. Különösen a hadtudományt és a politikai elméletet tanulmányozta. Még a 40-es évek végén írta első hadtudományi művét, a *Tábori kis tractát*, mellyel megteremtette a magyar hadtudományi irodalmat.

A politikai elmélet terén elsősorban Machiavelli, a nagy olasz haladó politikus nézetei voltak rá erős hatással. Machiavelli munkái a XVI. század elején új fejezetet nyitottak a politikai elmélet és a hadtudomány fejlődésében. Felismerte, hogy a darabokra szakadt Itália elveszti függetlenségét, ha nem sikerül egységes fejedelemségbe tömörülnie. Munkáiban ezért kidolgozta az egységes, központosított állam megteremtésének elméleti és gyakorlati problémáit.

Zrínyi előtt hasonló feladatok álltak, ezért Machiavelli tanításából igen sokat tudott hasznosítani. Az 1650-es évek elején írt első nagyobb prózai munkájában, a *Vitéz hadnagyban*, már politikai elgondolásainak egész rendszerét kidolgozta. Programja megvalósításának első lépéseként az éppen megüresedett nádori méltóságot szeretne volna elnyerni, hogy mint a király helyettese és a magyar haderő parancsnoka eredményesebben harcolhasson. Ennek érdekében írta meg II. Rákóczi György fejedelemhez intézett emlékiratát, mely a régi magyar publicisztika mesterműve. A kialakulóban levő nemzeti párt (a főurak egy része, a köznemesség, a városok többsége, az összes protestánsok) és Erdély Zrínyit támogatták, és az 1655. évi nádorválasztó országgyűlésen a többséget képviselték. A klérus mesterkedései segítségével az udvari pártnak mégis sikerült Zrínyit megbuktatnia, és a Habsburgok emberét, Wesselényit a nádori székbe ültetnie. Miután a nádori tisztség így az ellenpárté lett, egyetlen lehetőség maradt: a trónra nemzeti királyt emelni. Erre azért nyílt volna lehetőség, mert III. Ferdinánd király már öreg és beteges volt. Az udvar érezve ezt a veszélyt, le akarta mondani az országgyűlést a szabad királyválasztás jogáról. A klérus lelkesen támogatta a javaslatot, de Zrínyi vezetésével az országgyűlés hazafias része elvetette.

Az 1655. évi országgyűlés után a Habsburg-ellenes erők tovább erősödtek, és arra törekedtek, hogy a jelenlegi király halála után II. Rákóczi György erdélyi fejedelmet válasszák meg. Zrínyi igyekezett felkészülni erre a nagy feladatra, hiszen Rákóczi alatt nádorságot vagy más jelentős pozíciót tölthetett volna be.

A központosított monarchiára vonatkozó nézeteit ezért 1656–57 telén még konkrétabban kidolgozta *Mátyás király életéről való elmélkedések* című tanulmányában.

Nagy tervei azonban nem valósultak meg. II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata Erdély bukását vonta maga után. Így összeomlott az a katonai erő, amelyre egy Habsburg-ellenes mozgalom támaszkodhatott volna. Bár maga Zrínyi is számításba jöhetett mint új királyjelölt, egyelőre gondolni sem lehetett a Habs-

burgok megbuktatására, mert új török támadás fenyegette az országot. Rákóczi lengyel hadjárata török intervenciót vont maga után. A török birodalom legyőzte azokat a nehézségeket, melyek az 50-es évek elején katasztrofális helyzetbe juttatták, és képes volt egy újabb nagy támadó hadjárat megszervezésére. Ezért az 1650-es évek végén Zrínyinek ismét elsősorban a török kérdésre kellett a figyelmét fordítania.

A török támadás előestéjén a katonailag gyenge ország a védelemre nem volt felkészülve. A vezetőkörök nem is ismerték fel a veszély nagyságát, Bécs pedig abban a reményben ringatta magát, hogy a háború elkerülhető, legfeljebb fel kell áldozni Magyarország újabb részeit. Zrínyi feladata az volt, hogy bebizonyítsa a nemzetnek a háború elkerülhetetlenségét és az újabb területveszteségekkel járó „béke” katasztrofális voltát, másrészt pedig megmutassa, hogy milyen módon lehet a török támadást elhárítani. Ezeket a kérdéseket dolgozta ki 1660–61-ben írt írásában, *Az török áfium ellen való orvosságban*. Mikor kb. tíz évvel azelőtt a *Vitéz badnagyot* megírta, akkor azzal érvelt, hogy a török most gyenge, itt van a kitűnő alkalom a kiűzésére. Az *Áfiumban* arra mutat rá, hogy a feltételek megváltoztak, a török van most előnyben, ezért a végső katasztrófa veszélyének felidézésével akar hatni kortársaira. Nagyszerű érveléssel kifejti, hogy ebben a helyzetben össze kell szednünk minden erőnket, és vagy győzni kell, vagy elpusztulni. Vagy magára eszmél az ország, a végső veszély pillanatában, és rendkívüli tetteket hajt végre, vagy pedig menthetetlenül elbukik.

Az *Áfiumban* Zrínyi egy új, állandó nemzeti hadsereg megteremtésében jelöli meg a veszély elhárításának, sőt a győzelemnek a lehetőségét. Már a *Szigeti veszedelem* megírása óta jól tudta, hogy a török alapjában már gyenge, és bár átmenetileg újra erőre kapott, a török által indított újabb hódító támadást át lehet alakítani felszabadító háborúvá. Ez az újabb kitűnő terv, mely honvédelmi törekvéseinek legfejlettebb formáját alkotja, mégsem valósulhatott

meg. Az ország vezetői előtt nem volt népszerű az állandó hadsereg eszméje, hiszen a főuraknak és főpapoknak áldozatot kellett volna hozniok érte. Bécs terveivel pedig egyáltalában nem egyezett egy erős magyar hadsereg, amely szükség esetén ellene fordulhat.

A küzdelmet Zrínyi mégsem hagyta abba. Életének utolsó éveit lázas tevékenységben telnek el. Röpirataival, leveleivel, élőszóval szünet nélkül agitál az ország fegyveres védelmének megerősítése érdekében, sőt – látva az udvar nemtörődömségét – igyekezett saját erejéből minél kedvezőbb lehetőségeket teremteni az elkövetkezendő háború esetére.

A bécsi udvar számára azonban nem volt elég, hogy nem gondoskodott a védelem megszervezéséről: még azt is igyekezett megghiúsítani, amit Zrínyi saját hatáskörében megtehetett. Mikor 1660-ban egy robbanás jórészt elpusztította Kanizsa várát, és Zrínyi kihasználva az alkalmat, a csak néhány napig védhető megromlott várát körülzártta, a bécsi udvar visszaparancsolta seregét. Mikor 1661-ben Kanizsával szemközt a magyar területek védelmére és későbbi támadások támaszpontjául felépítette Új-Zrínyi-várat, a bécsi kormány megparancsolta lerombolását – ezt azonban Zrínyi nem hajtotta végre. Bár ő volt a török elleni hadviselés legkitűnőbb szakértője, katonai képességeit külföldön is nagyra értékelték, és nemcsak a magyar, de a német katonák is lelkesedtek érte: mégsem őt tették meg az 1663-ban ténylegesen is megkezdődő háborúban fővezérré, hanem a magyarságot gyűlölő Montecuccoli tábornagyot. Mikor azonban Montecuccoli serege nem tudta kellőképp feltartóztatni az ellenséget, 1663 őszén kénytelen volt az udvar a magyar főurakkal együtt Zrínyihez fordulni. A magyar és a külföldi közvélemény egyaránt lelkesen fogadta a hírt. Költők és publicisták ünnepelték Zrínyit, és tőle várták az ellenség feltartóztatását:

*Zászlót magyar vitéz! Tőlünk ily jót kíván,
Induljunk meg immár kedves hazánk kárán,
Ne hagyjuk töltözni pogányt magunk javán,
Példát kész mutatni egy vitéz magyar bán.*

Igy jön meg hazánknak régi szabadsága,
Bánat siralomnak öröm lesz váltása,
Elpusztult földünknek lebet orvossága –
Igaz magyarságnak csak ez kívánsága!

Így ünnepelte egy ismeretlen magyar énekes Zrínyi hadbavonulását. A hozzá fűzött reményeket be is váltotta: megállította a törökök előnyomulását a Duna mentén, sőt 1664 elején merész támadó hadjáratot vezetett a török által megszállt területre. Fényes győzelmét azonban megint nem tudta kihasználni: nyomban meg akarta támadni és rajtaütésszerűen elfoglalni Kanizsa várát, de a bécsi udvar addig húzta-halasztotta a szükséges segédcsapatok, felszerelés megküldését, amíg megérkezett a török főerő a vár segítségére. Zrínyi fel akarta venni vele a harcot, de a császári tábornokok nem engedték, sőt Montecuccoli Új-Zrínyi-várat is átengedte az ellenségnek. A lázas készülődések, egymást követő jobbnál-jobb tervek és kezdeményezések szinte egymást érik ezekben az években, de a bécsi kormány kétszínű politikája folytán Zrínyi minden törekvése kudarcot vallott. A Habsburgok a háború előtt és a háborúban vitt szegényteljes szerepüket végül az 1664 nyarán megkötött vasvári békével koronázták meg. Bár a császári csapatok Szentgotthárdnál fényes győzelmet arattak, a bécsi kormány mégis újabb jelentős területeket engedett át a töröknek. A hazánk rovására megkötött béke egy időre véget vetett a török kiverésére irányuló reményeknek és terveknek. Csaknem két évtizeden át küzdött Zrínyi az eposzban megfogalmazott eszmék valóraváltásáért, de most sem tört meg. A függetlenség visszaszerzéséért vívott harcot más úton próbálta folytatni.

A *Szigeti veszedelem* megírásától a vasvári békéig terjedő hosszú időszakban Zrínyi írói munkássága túlnyomórészt a hadsereg kérdései köré csoportosult. Politikája sikerének legfőbb előfeltételéül – helyesen – a honvédelem nagyarányú reformját tekintette. Hadtudományi műveiben a hadseregszervezésre vonatkozó gyakorlati út-

mutatásoktól kezdve, az egyes harcosok, és főleg a hadvezér feladatait, a stratégia és taktika kérdéseit, az állandó hadsereg megteremtésének elméleti problémáit egyaránt feldolgozta a korabeli hadtudomány színvonalán.

A hadakozás alacsony színvonalának egyik legfőbb okát a hadtudomány lebecsülésében látta. Magyar nyelvű hadtudományi irodalom nem is létezett még. Ezért ennek a megteremtését érezte mindenekelőtt feladatának.

Első hadtudományi művében, a *Tábori kis tractá*ban még csak egy gyakorlati szolgálati szabályzatot írt, de néhány évvel később a *Vitéz hadnagy* már a hadtudomány elvi kérdéseit tisztázza. A számtalan kisebb-nagyobb elmélkedésből összeállított *Vitéz hadnagy* legelső kis értekezését éppen a tanulás fontosságának szentelte. „Az emberi elme mind vitézi mesterségre, mind más minden dologra sehonnan annyi segítséget nem vészen, mint a tanulásból és a história-olvasásból . . . És ha nem egyebet is, legalább a könyvek olvasásából azt nyerheti az ember, hogy soha nem találhatja az embert ismeretlen szerencsétlenség, akinek immár mását nem olvasta volna és nem tébolyodik meg annyira, mint az, akinek elméjében soha az nem volt, hanem szokatlan hozzá és készületlen.”

A hadtörténet tanulságainak a felhasználása Zrínyi korában általános volt az európai hadviselésben, csakhogy ezt az alapjában helyes elvet helytelenül alkalmazták. A Machiavelli hadtudományi elméletének eltorzításával létrejött ún. metodizmus a történeti tapasztalatokból leszűrt módszeresség alkalmazását odáig vitte, hogy a hadviselés minden egyes mozzanatára merev dogmákat írt elő: A metodizmus képviselői, köztük Montecuccoli, a Habsburg császári csapatok főparancsnoka, a legkisebb kockázattól is irtóztak, és mivel egy ütközet mindig kockázattal jár, azt minden elképzelhető módon kerülték. Mint azt Montecuccoli 1661. évi erdélyi hadjárata és az 1663–64. évi nagy török háború eseményei mutatják, a háborút az ide-oda vonulgatás művészetének tekintették, és nem az ellenség megsemmisítésére törekedtek.

Zrínyi ezzel szemben a történelem tanulságait másképp értel-

mezte. Mindjárt a tanulásról szóló első diskurzusában kifejti, hogy a történelemből azt is meg lehet tanulni, hogy soha sincs két teljesen egyező dolog a hadviselésben. „Végezetre egy harc sem volt soha is, aki maga előtt példát nem látott volna, jót a maga részére, még is el kellett veszni oly számtalannak.” Hiába vannak tehát a minden eshetőségre kidolgozott merev, dogmatikus taktikai előírások. Ezek segítségével gyakran el lehet kerülni nagyobb veszedelmeket – mint Zrínyi írja –, de győzelmet aratni csak a legkritkább esetben. Ő ezért a metodizmussal ellentétes taktikai alapelvet állít fel, melyet a hadtudomány későbbi fejlődése teljes mértékben igazolt: „Nincs az hadakozásnak oly regulája, kit okvetlenül megtarthasson mindenkor a hadnagy. Különböztetni kell és változtatni a dolgokat, az mint az idő és az alkalmatosság parancsolja.” Ennek az elvnek az alkalmazásával tudta Zrínyi fényes katonai sikereit elérni. Bár az 1663–64-es hadjárat egy szakaszát kivéve sohasem juttatták hozzá méltó vezetőszerephez, a kisebb végvidéki harcok alkalmával módja volt bebizonyítani tehetségét. Az aktív védelem híve volt, a kanizsai és horvátországi törökök soha egy percig sem lehettek nyugton, sohasem tudhatták, honnan, milyen erővel csap rájuk Zrínyi. Az 1664. évi téli hadjárat a legfényesebb bizonyítéka volt hadtudományi elvei helyességének. A metodizmus – kockázatos volta miatt – elítélte a télen való hadakozást, Montecuccoli nem volt hajlandó ilyesmire. A téli háborútól irtózott a török is, ezért Zrínyi hosszú időn keresztül foglalkozott egy támadó téli hadjárat tervével, amit meg is valósított. A töröktől megszállt területre olyan mélyen sikerült behatolnia, mint Hunyadi óta senkinek.

Már a *Vitéz hadnagyban* is, tíz évvel a hadjárat előtt, megjelölte azt az alapvető stratégiai elvet, hogy a török–magyar hadviselést át kell helyezni török területre. „Hányszor megverték a magyarok a törököket, hányszor levágták az ő számlálhatatlan táborokat, és mindazonáltal nem jutott még senkinek eszébe az ő országokban mélyen bé a hadakozást vinni; megelégedtünk azzal, hogy megismerttük magunkat vélek; nem mentünk soha is a szerencsének végig kalauzságán, és mikor az idő alkalmatos volt reá, elhagytuk a hasz-

nos tanácsot, hogy egy kis ideig gyönyörködhesünk, a győzelemnek. Így ők mindenkor feltámadtak, estük után, újabb fejük nő, mint a hydrának, mi pedig untalan sóhajtuk veszedelmünket.”

Zrínyi tehát nemcsak nagy taktikus, hanem nagy stratéga is. Világosan felismerte – amit már Hunyadi is tudott –, hogy a törökkel szembeni védelem egyetlen eredményes módja: saját területén összezúzni erejét. Ezt az alapelvet is mindig a körülmények gondos elemzésére támaszkodva alkalmazta. Mikor az 50-es évek elején, a török gyengeségét kihasználva, nagyszabású támadó háborút tervezett – amikor a fenti sorokat is írta –, a magyar seregeket meglepetésszerűen, azonnal a török terület belsejébe szeretne volna irányítani. A 60-as években viszont, amikor a török nagy túlerővel támadott, és kezdetben határozott fölényben volt, a támadó sereg feltartóztatásának, fokozott felmorzsolásának, majd az időközben kiképzett új hadseregre támaszkodva, a védelmi harc felszabadító háborúvá való átváltoztatásának stratégiáját dolgozta ki.

De prózai művei nemcsak a hadtudomány nagy központi kérdéseiben mutattak utat. A több évszázados török–magyar harcok tapasztalatainak összegezésével és elméleti általánosításával a hadviselés legkülönbözőbb részleteiben is időt álló tanácsokat adott. A több mint száz közül egyetlen aforizmának az idézése elegendő ahhoz, hogy mindenki számára szemléltetően megmutassa, mennyire elevenek Zrínyi katonai írásai: „Az hír olyan, mint a hegyről gördülő hó, az mely mind többet többet ragad magához. A hír messzéről ha jön, mindenütt nevelkedik: valaki száján általmegyén, mindenkinek az ő passióját magához veszi. És ennek hadi dolgokban van inkább hatalma. Nagynak, rettenetesnek, számosznak mondja a hír az ellenséget, akit ha meglátsz, mind kicsin, mind félénk, mind kevés. Gyakorta így vagyon, de nem mindenkor: történik olykor, hogy kisebb a hír, hogysen a valója... Azért azon légy, hogy a híredet neveld minden mesterségeddel, hadd jöjjön felőled rettenetes hír az ellenség fülében. Viszont, meg ne rettenj, ha az te ellenségednek nagy hírét hallod, mert talán hamis, és ő akarva neveli. Továbbá azt is tudnod kell, hogy a hírnek hamisságát, ha tudod is te, de talán

azt te egész hadad nem tudja: és azért elébb hogysesm mindjárt kockára tedd az népedet, mutasd meg néki, hogy hamis az, amit felőle hirdetnek. Azt penig megcselekedheted, ha apró csatákkal gyakorta fárasztani fogod, és közel jössz sokszor az ellenséghez, úgyhogy ne árthasson néked, vagy víz miatt, vagy hegy miatt; mert így mikor gyakorta látja a vitéz az ellenséget, jobban megismerheti, hogy hamis hír van felőle, és hogy nem olyan vitéz, az mint hirdeti.”

Zrínyi hadtudományi tanításai között a legnagyobb jelentőségű az állandó hadsereg megeremtéséről szóló tervezete, a *Török áfiumban*. Ennek a javaslatnak nagy katonai és politikai jelentősége van. Egy állandó hadsereg nemcsak a készülőben levő török háborúban biztosíthatta volna a győzelmet, hanem a függetlenségért vívott küzdelmek szilárd alapját képezte volna, a továbbiakban is. Minden újkori centralizált államnak egyik legerősebb pillére az állandó hadsereg. A török elleni védelem jó megszervezése érdekében létrehozandó új hadsereg tehát nagy lépést jelentett volna Zrínyi politikai reformterve megvalósítása felé is.

Az új hadsereget elsősorban a parasztság soraiból akarta toborozni. Ez a követelés Zrínyi fejlődésében is igen jelentős. Kezdetben elsősorban a nemességtől várta az ország felszabadulását. Az *Adriai tengernek Syrenáját* a magyar nemességnek ajánlotta, a *Vitéz hadnagyban* pedig egy alkalommal lekicsinylőleg nyilatkozott a parasztok katonai képességeiről. Az azóta eltelt tíz év tapasztalatai azonban meggyőzték Zrínyit, hogy az ország megvédése és a függetlenség kivívása csak a parasztság erejére támaszkodva lehetséges. Ezért az *Afiumban* kemény bírálatot mond a nemességről, és megállapítja, hogy a paraszt „jobb amaz eltunyult nemesnél”. Szoros összefüggésben áll ezzel a hadsereg fenntartására vonatkozó javaslata is. Nem a parasztok adóterheinek növelésével akarja a szükséges anyagi eszközöket előteremteni, hanem az uralkodó osztály és az egyház kincseinek igénybevételével. A hadsereg létrehozásának nagy feladatát „senki egyes úr vagy generális végbe nem viheti” – írja. Vagyis ehhez a munkához nem elég egy ember szervezőképessége és

jó szándéka. „Kicsoda tehát?” – teszi fel a kérdést. „Az egész ország! s az egész nemzetünknek unanimes consensusa (egyértelmű megnyilatkozása) kelleik erre.” Nemzeti hadsereget akart tehát, olyan hadsereget, mely nem egyes feudális csoportok eszköze, hanem az egész ország közös erőfeszítéséből és közös akaratából születik.

Az állandó nemzeti hadsereg megteremtésével Zrínyi Magyarország feudális hadseregszervezését a fejlett abszolút államok színvonalára emelte volna. De ő ennél is többet akart: nemcsak utolérni, de túl is szárnyalni korát. A jól kiképzett állandó hadsereget háború idején az egész nép fegyverbehívásával akarta kiegészíteni. Ilyenkor „az egész nemzetünket fegyverezve vegyük rendben” – írja; a békebeli hadsereg katonái pedig alkalmasak lennének arra, hogy kiképezzék a felkelő „vármegyéket, hajdúkat, földnépét”. Ez már valóságos népfelkelés, amire az abszolutizmus korának uralkodói nem mertek vállalkozni. Zrínyi azonban nem félt fegyvert adni a parasztok kezébe; Hunyadi János óta Magyarországon sem volt erre példa. Nemcsak tervezte a parasztság általános felfegyverzését, de amikor rövid ideig 1663 őszén, a dunántúli csapatok fővezérévé nevezték ki, hozzáfogott a tervek megvalósításához is. Mikor azonban a török előnyomulását megállította, s ezzel a fővezélyt elhárította, sürgősen egyik politikai ellenfelét, Nádasdy Ferencet ültették helyébe. Ezzel a nép felfegyverzésének is végeszakadt: Nádasdy elrendelte, hogy „a szegénység”-et ne mozgósítsák, hanem csak egy tized részét, de ez a tized része se vonuljon hadba, hanem pénzen fogadjon maga helyett katonákat, „legyen kinek a gazdaságot művelni”. Nádasdy és a magyar urak számára fontosabb volt, hogy a jobbágy hiánytalanul teljesítse robotját, mint, hogy fegyverrel a kézben védje az országot. Így bukott el Zrínyi leghaladóbb törekvése. Ami azonban nála csak terv vagy félbemaradt törekvés maradt, azt megvalósították a későbbi szabadságharcosok. Zrínyi javaslatát vették alapul hadseregük megszervezésekor kuruc felkelők, és az egész ország együttes erejéből létrejött nemzeti hadsereg volt a 48-as honvédség. Rákóczi és Kossuth a felfegyverzett parasztok élén küzdtek a magyar nép szabadságáért.

Zrínyi prózai művei nemcsak a magyar hadtudományi irodalom első alkotásai, hanem a politikai elmélet terén is hatalmas fejlődést jelentenek. Bár a *Vitéz hadnagy* elsősorban katonai kérdésekkel foglalkozik, különböző részeinek gondos összeegyeztetése és kielemezése esetén már ennek a művének a lapjairól is kibontakozik átfogó politikai programja, a *Szigeti veszedelemben* megsejtett feladatok konkrét politikai megfogalmazása. A hadsereg reformjának sürgetésével teljesen összefonódva vetődik fel a centralizált monarchia megteremtésének követelése. Ez természetes is, hiszen a függetlenség kivívása és az önálló központosított királyság létrehozása elválaszthatatlanul összefügg; a centralizált állam csak az ország felszabadulása esetén fejlődhet ki, a hódítók kiverésére a feudalizmus késői szakaszában viszont csak olyan ország képes, amely megszünteti a feudális anarchiát, egyesíti erőit, és megteremti a központosított állam hatalmi bázisát, az állandó hadsereget. Már a *Vitéz hadnagy* is ebben a dialektikus összefüggésben veti fel a kérdéseket, és ez jellemzi Zrínyi egész politikai munkásságát.

Politikai tevékenységét a feladatok világos felismerése, a nagy stratégiai célok helyes megválasztása jellemzi. Az 1650 körüli években, amikor a török gyenge volt, a török hódítók kikergetése volt az a cél, amit kitűzött. Mikor ez a terv a bécsi kormány nemtörődömsége és ellenséges magatartása miatt nem válhatott valóra, a Habsburg-befolyás csökkentését, sőt az idegen uralkodóház helyébe nemzeti király trónraültetését helyezte előtérbe.

A török uralom megszüntetése helyett, tehát a Habsburgok kiszorítása lett a közvetlen stratégiai cél, anélkül azonban, hogy a végső programot, az ország függetlenségének és egységének teljes helyreállítását feladta volna. Az 50-es évek végén, II. Rákóczi György bukása és ezzel együtt a Habsburg-ellenes tervek kudarca, valamint az újra fokozódó török veszély miatt ismét a török elleni harc megszervezése lett a főfeladat. Zrínyi tehát mindig az események és az erőviszonyok helyes értékelése alapján dolgozta ki a függetlenségért vívott politikai küzdelem stratégiáját egy-egy adott időszakra. Prózairói munkássága is teljesen ennek a jegyében alakult:

az 1650 körüli években és 1660 körül a hadtudományi kérdések kidolgozására fordítja erejét, míg az 50-es évek derekán elsősorban a megvalósítani remélt nemzeti királyság elméleti kérdéseivel foglalkozik. Ebben a szakaszban került sor a centralizált államra vonatkozó politikai nézeteinek legtisztább kifejtésére Mátyás királyról szóló tanulmányában.

Művének tárgyválasztása teljesen érthető, hiszen Mátyásban látta – helyesen – a centralizált monarchia létrehozására irányuló politikájának az elődjét. Mátyást, mint az uralkodó mintaképét mutatja be, aki szinte megtestesítette mindazokat a vonásokat, melyek az ideális hadvezér és államférfi képét alkotják a *Vitéz hadnagy* szerint. Igen jól látjuk ezt a tanulmánynak azon a helyén, ahol Zrínyi összehasonlítja őt ellenségével, Habsburg Frigyes császárral. Megállapítja, hogy Mátyás tulajdonságai kiválóbbak, Frigyes csak áhítatosságban múlja felül, ezt azonban Zrínyi egyáltalán nem érzi kedvezőnek Frigyesre nézve. Az Isten szeretetét az uralkodónak másképp kell kimutatnia: „A királyok szolgálják őket az igazságnak egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmatos gondja viselésével, az ő nevének dicséretére nézendő nagy actiókkal, pogányok romlásával, s a maga félelmével: hogysesem amikor aljosabb áhítatosságokat keresnek, koldusok lábait mossák, papokkal társalognak, kalastromokban beszorulnak s untalan kezeken hordozván az olvasót, semmi más dicséretre méltót nem cselekednek.” Zrínyi tehát szembeállítja az áhítatos, vakbuzgó embert a bátor, vitéz uralkodóval, s Mátyásban az utóbbit dicséri. Ilyenek voltak a nagy monarchiák alapítói az újkor elején – Zrínyi tudja jól, hogy ismét ilyen emberre van szüksége az országnak.

Kitűnik az idézett részből az is, hogy milyen Zrínyi vallásossága. Szerinte a királynak Istenhez való szeretetét abban kell megmutatnia, hogy egyenlően osztja az igazságot, gondot visel országára, nem pedig papokkal való társalkodással és imádkozással. Zrínyi szerint a királyokat nem abból kell megítélni, hogy ők egyénileg milyenek, hanem országuk, népük állapotából: „Az országnak boldogságából, az alattvalók biztonságából, népe vitézségéből, közönséges

bőségből." Mátyás nagyságát éppen az mutatja Zrínyi szerint, hogy országa biztonságban élt alatta.

A Mátyás-tanulmánynak ez a két fontos részlete világosan mutatja, hogy Zrínyinek az egyház és a Habsburg-uralom kérdésében, mely az eposz írásakor még nem volt előtte világos, helyesen sikerült tisztázni a álláspontját. Mátyásnak a „kegyes” Habsburg-uralkodóval való szembeállítása nem hagy már kétséget antiklerikalizmusra és Habsburg-ellenszere felől. A királyok megítélésének szempontjáról szóló véleménye is eleve elmarasztaló ítéletet tartalmaz a Habsburg-királyokkal szemben, hiszen hol volt alattuk az „ország boldogsága”, az „alattvalók biztonsága” és a „közönséges bőség”.

Az egyházzal vallott felfogását különösen részletesen adja elő Mátyás tetteivel kapcsolatban. A felekezeti ellentéteket már a *Szigeti veszedelemben* is gondosan kerülte, tudta azt, hogy bármilyen vallásháború megosztja a magyarságot, és lehetetlenné teszi az összefogást. A vallásháborúk bírálatát most egészen világosan kifejti Mátyás cseh háborújával kapcsolatban. A csehek elleni háborúját ugyanis Mátyás a huszita eretnokség kiirtása ürügyével indította, erre őt a pápa is biztatta. Zrínyi ebben a kérdésben nagy példaképét is határozottan elítéli, mert „hun vagy az az egész keresztyének regulájában... hogy fegyverrel kell eretneket, törököt az mi hitűnkre hoznunk”? A török ellen sem azért hadakozunk – mondja –, mert mohamedánok, van elég más okunk rá. Mátyás cseh háborúját tehát igazságtalannak tartja, mert a vallási „ok” tulajdonképpen a hatalmi cél leplezésére szolgált. „Nézzé meg minden ember, már ha igazán volt-e religió ennek a hadnak célja, holott a vége országoknak nyeresége s accessiója.” Ugyanakkor Mátyásnak a cseh husziták ellen folytatott hódító háborúját a magyar nép sínylette meg, mert azalatt a török sok ezer embert elrabolt.

A papság politikai tevékenységének káros voltára a Vitéz-féle összeesküvés kapcsán mutat rá. Az összeesküvést elítéli, és hangsúlyozza, hogy a papság feladata az Isten szolgálata, „semmi közök ez világ politicus administratiójában”. Nagy hibának tartja, hogy mostanában a fejedelmek túl szelídek és hanyagok a papokkal szem-

ben, pedig a mostani idők is megmutatták, hogy mit cselekednek: Lengyelország érseke elsőnek hódolt meg a hódító svédeknek. Majd egy hosszabb idézetet közöl Grammond francia írotól, amely élesen leleplezi a papságnak a nép munkájának gyümölcséből eredő fényűző életét.

Egy idézet Zrínyi számára sohasem állításának pusztá illusztrálását jelenti. Olyankor idéz, ha azonosítja magát egy író álláspontjával, ha már készen megfogalmazva találja azt, amit kifejtetni akar. Grammond szavain keresztül ezért Zrínyi maga mond megsemmisítő ítéletet a klérusról: „A régi erkölcsös szokások visszaéléssé változtak: az egyház jövedelmeit, a nép verejtékét és vérért igen könnyelműen használták fel, éspedig vadászatokra, fényűzésre, hivalgó és ragyogó fegyverekre, családjuk gazdagítására; úgyhogy a püspökök óriási költségen tartott négyes fogatokban, apródokban, udvari nemesekben, ragyogó szerszámú lovakban, aranytól tündöklő háziesszűközökben és más ilyenfélékben az undorig bővelkednek, míg a szegény, akiknek vérén lakmároznak, a hidegtől megdermed, és az éhségtől pusztul el . . . ezért rohan vesztébe az egyház.”

Zrínyit dogmatizmustól mentes vallásossága, a vakbuzgóság és a vallási üldözés elítélése, a türelem hirdetése, valamint nemzeti és szociális indítékú antiklerikalizmusa bizonyos mértékben a felvilágosodás előfutárává emeli. Az egyház és vallás kérdésében túlszárnyalta saját politikai programját is. A központosított feudális monarchia megteremtéséért küzdött, de írásában már olyan elvek is rejlenek, amelyekkel egy évszázad múlva éppen a feudális monarchia ellen szállnak majd síkra a haladás képviselői.

Ez egyelőre még csak a jövő merész megsejtése, a Mátyás-tanulmány lényegét az időszerű feladatok kijelölése és elvi megalapozása alkotja. Antiklerikalizmusa is konkrét politikai célokat szolgál: a főpapság hazaáruló szerepéről és a vallásháború igazságtalan, hazug voltáról szóló megállapításai elsősorban a Habsburgokat kiszolgáló korabeli magyar főpapok, különösen Lippay érsek ellen irányulnak.

Pellengérré állítja az egész korabeli rendi kormányzást is. Míg

Mátyás kevés törvényt alkotott – írja –, de azok jók voltak, és azokat maga is megtartotta, és másokkal is megtartatta, addig most annyi törvény készül, hogy könyvtárakat lehetne megtölteni velük, de senki sem tartja meg őket. „Nevetség gyűlésünk, csúfság pör-lésünk, s haszontalan törvényünk.” Világosan látja Zrínyi, hogy a rendi „alkotmány” teljesen alkalmatlan arra, hogy az országot vele kormányozzák.

Mátyás személyének és politikájának a kiemelése, a klérus le-leplezése, a rendi kormányzás bírálata és az egész tanulmányt át-meg-átszövő Habsburg-ellenes célzások világossá teszik, hogy előrehala-dást csak a központosított nemzeti királyság megteremtése esetén lehet remélni. Bár nem mondja ki, de a sorok között érezni lehet a felszólítást arra, hogy készüljön fel az ország az új királyválasz-tásra, kihasználva a király közeli halálát. Olyan királyt válasszanak, mint Mátyás volt, mert nem mindenki képes olyan tettekre, mint ő. „Ezek a dolgok nem minden királyoknak adatnak, és legfőképpen azoknak sohasem, akik a magok országát s alattvaló nemzetét nem tiszta szívből szeretik, és nem gyönyörködnek benne, mint Mátyás király.” Nyilvánvaló utalás ez a Habsburg-királyokra is, akik soha-sem mutatták jelét, hogy a magyar nemzetet szeretik és gyönyör-ködnek benne. A legfőbb feladat tehát egy Mátyáshoz hasonló, ha-záját szerető királynak a megválasztása.

Határozottan nem nevezi meg királyjelöltjét – de tudjuk, hogy az II. Rákóczi György volt, hiszen ez a terv látszott a legelőnyösebb-nek. Nem kétséges azonban, hogy a királyi méltóságra Zrínyi saját magát is alkalmasnak tartotta. Hangoztatja ugyanis, hogy Mátyást apja érdemei folytán választották meg: Hunyadi világságának fé-nyénél látták meg őt a magyarok. Ezt a tényt azután általánosítja, és kijelenti, hogy őseink tündöklése arra szolgál, hogy annak vilá-gánál fussuk életünket. Önkéntelenül arra kell itt gondolnunk, hogy Zrínyinek is dicső őse volt, akit ő követni akart, és akinek éppen ő állított maradandó emléket eposzával, hogy mennél nagyobb le-gyen a fénye, mennél jobban észrevegyék ennek világánál őt is.

Zrínyi prózai művei egytől egyig hadtudományi és politikai elméleti munkák, mégis szerves részei a magyar irodalomnak. Nem száraz, értekező hangon írt, hanem művészi igénnyel, és így politikai, sőt katonai írásai művészi prózának, régi magyar prózairodalmunk remekeinek tekinthetők.

Prózai művei tele vannak képekkel, hasonlatokkal, a nép nyelvéből vett közmondásokkal, mindig szemléletesen fejezi ki mondanivalóját, elkerülve az elvontság veszélyét. Ha arról beszél *Vitéz hadnagyában*, hogy mi az előnye, ha az ellenséget egyszerre több oldalról támadják meg, akkor mindjárt egy konkrét esetet ír le: „Mikor az ellenség túl egy folyó vizen vagyon, s te innen és örömet hozzá mennél, de őrzi a partot, nincs jobb mód, mint sok helyen költöztesd a hadadat, mert nem tudja hol kell őriznie, és nem örömet oszlatná el a hadát.” Mennyivel szemléletesebb, meggyőzőbb, érthetőbb ez a tétel, mintha csak elméletileg állapítaná meg!

Rendkívüli tömörség jellemzi Zrínyi előadásmódját. Egy-egy rövid aforizmába igen sokat tud belesűríteni. A képek és hasonlatok alkalmazásával egy-két mondatban fontos elvi kérdéseket rendkívül meggyőzően tud kifejtetni. Milyen szuggesztív ereje van pl. annak a néhány sornak, melyben azt akarja bebizonyítani, hogy az olyan sereg nem sokat ér, amelyet rossz hadvezér vezet: „Mit használ, ha jó a had, rossz a kapitány, ha jó a test, és rossz a fő; jobb, hogy szarvasok legyenek és nyulak az vitézlő rend és a kapitány oroszlán, hogysen oroszlánok azok és a kapitány nyúl. Sokat vihet véghez egy jó eszes kapitány rossz haddal is, de a rossz, jó haddal is semmit. Kapitány a primum mobile és lelke a seregnek; ha az rossz, mire való a test: ha az lankadt, mit csinál a test?”

Stílusa szenvedélyes, minden soránál érezzük, hogy írója átéli, amit mond. Szinte azt érezni, mintha személyesen élőszóval beszélne, vitakoznék. Minduntalan megszólítja olvasóját, kérdéseket intéz hozzá, figyelmezteti, tanácsokat ad neki, vagy éles hangon korholja: „Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük; mennyi mesterség és tudomány kévantatik ahhoz; minékünk elég, ha sok és számos a hadunk. De hun van annak is a

fegyvere? Egy kis puska. Oh nyomorult! S azt tudod-é: azzal várakat veszesz, sáncokat megszagatsz, vered az ellenségedet? ha egyszer kilövöd, veszett vagy; meddig másszor megtötöd, addig a mukatéros négyszer lő!"

Írását felkiáltások szakítják meg; néha önvallomásszerű és saját élményeiről beszél, hogy a következő sorban leszűrje ebből a tapasztalatot, és az olvasóhoz fordulva folytassa mondanivalóját. Kitűnő vitatkozó. Az övével ellentétes, hibás álláspontokat éles logikával, kíméletlen gúnnyal semmisíti meg. Ha egy tételt kifejt, akkor mindjárt felhossa az ellenfél lehetséges ellenvetéseit, hogy azokat rögtön lehengerelje. Különösen a *Török Áfium* magasodik ki ebből a szempontból. Izzó hangú vitáirat ez is, ahol pontról pontra haladva fejt ki álláspontját borotvaéles logikával, állandóan megsemmisítve minden elképzelhető ellenérvet. Úgy irányítja az olvasó gondolatmenetét, hogy ne is tudjon elképzelni más megoldást, mint amit ő javasol.

Az *Áfium*nak már a bevezetése is szinte felkorbácsolja az alvó lelkiismeretet, és az olvasót a szerző érvelésének rabjává teszi: „Látok egy rettenetes sárkányt, mely méreggel és dühösséggel teli, kapóul és ölében viseli a magyar koronát; én csaknem mint egy néma, kinek semmi professiom a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkányt, kiáltván: Ne bántsd a magyart! Szegény magyar nemzet, annyira jutott-é ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden? hogy senkinek ne keseredjék meg szíve romlásodon? hogy senki utolsó halállal való küszködéseden egy biztató szót ne mondjon? Egyedül legyek-é én őrállód, vigyázód, ki megjelentsem veszedelmedet? Nehéz ugyan ez a hivatal nékem, de ha az Isten az hazámhoz való szeretetet reám tette, imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!” Az író arra törekszik, hogy kilendítse nyugalmból a tespedőket, a veszély elől strucc-módra menekülőket. Érvelése ellenállhatatlanul sodorja tovább az olvasót az állandó hadsereg megteremtésének gondolataig.

Az *Áfium* a magyar publicisztikának is klasszikus írása, és egyben Zrínyi utolsó nagyobb munkája. Élete utolsó éveiben minden idejét az időszerű katonai és politikai feladatok foglalták le. Publicisztikai tevékenysége viszont éppen ekkor lendül fel. Az *Áfiumot* kisebb-nagyobb vitairatok, emlékiratok, politikai levelek egész sora követte, de már korábban is számos fontos levele, röpirata keletkezett. Az utolsó évek lázas tevékenysége, az események gyors egymásutánja azonban kényszerítően előidézte, hogy publicisztikai munkásságát egyre inkább fokozza.

Levelezésével behálózta az egész országot. Leveleit másolatokban terjesztették, és hatásukra jellemző, hogy kortársainak és a későbbi kurucoknak a levelezésében minduntalan Zrínyi stílusának az elemeire, Zrínyi-idézetekre bukkanunk. De nemcsak itthon, hanem külföldön is szeltében ismerték Zrínyi leveleit. Több levele számos nyelvre lefordítva bejárta az akkori világsajtót. Így pl. az 1663. nov. 28-án aratott győzelméről írott jelentése latinul, angolul, németül és franciául egyaránt megjelent nyomtatásban. Az 1664 júliusában a királynak átnyújtott emlékiratát megszerezték a Bécsben tartózkodó külföldi követek, és mint becses dokumentumot, sietve küldték meg kormányuknak.

Mesteri publicistának és félelmetes vitatkozóknak leginkább a Montecuccoli ellen írott röpiratában tűnik. Montecuccoli vezetésével 1661-ben hadsereg indult a töröktől szorongatott Kemény János erdélyi fejedelem megsegítésére. Montecuccoli, ahelyett hogy feladatának eleget tett volna, Keményt veszni hagyta, és teljesen tönkretette azokat a vidékeket, amelyeken átvonult. Eljárása óriási felháborodást váltott ki, úgyhogy egy röpiratban volt kénytelen védekezni. Ebben hadjáratának minden káros következményéért és kudarcáért a magyarokat okolta, és állandóan gyalázta a nemzetet. Írására Zrínyi adott megsemmisítő választ. Pontról pontra megcáfolta benne minden állítását, és bebizonyította, hogy Montecuccoli minden tettének a magyarság iránti féktelen gyűlölet a rugója.

A bécsi kormány és a német tábornokok tetteit több más iratban is kíméletlenül leleplezi. A mindig találó gúny, a kitűnő logikai

érvelés és a hazáfiás felháborodás nemes pátosza határozzák meg ezeknek az írásoknak sajátos belső szerkezetét és stílusát. Néha, amikor bizalmas híveinek, barátainak ír, a haza pusztulása feletti fájdalom és a hősi elszánás valóságos prózában megírt megrázó lírai költeményekké emeli leveleit.

Zrínyi megteremtette a magyar nyelvű hadtudományi és politikai irodalmat, valamint a magyar nyelvű publicisztikát. Ő volt az első, aki a politikai elmélet bonyolult összefüggéseit és a katonai szakkérdéseket nyelvünkön tudományos igénnyel megfogalmazta. A magyar nyelv XVII. századi állapota mellett ez nem volt könnyű feladat, hiszen ha az irodalmi használatban a magyar nyelv már száz év óta általános volt is, politikai és katonai kérdésekről szinte kivétel nélkül csak latinul írtak. Hiányzottak a megfelelő magyar szak kifejezések, az elméleti kérdések finom árnyalatainak megjelölésére alkalmas szavak és fordulatok. A magyar politikai és hadtudományi irodalom megteremtőjének ezért nyelvújítónak kellett lennie. Zrínyi valóban nyelvújító volt, sajátos módon. A gondolati tisztaság és fogalmi pontosság kedvéért nem kísérletezik új szavak alkotásával vagy bonyolult körülírásokkal, hanem átveszi, és a magyar nyelvbe beilleszti a megfelelő latin kifejezéseket. A latin szavaknak a mai olvasót kétségkívül zavaró sűrű használata azonban nem volt meglepő Zrínyi korában, mert csak az élő beszéd gyakorlatát rögzítette írásban. Ezekről a kérdésekről vagy latinul beszéltek, vagy pedig latin kifejezésekkel teletűzdelt magyar nyelven. Zrínyi kortársainak leveleiben és kisebb-nagyobb politikai írásaiban sokszor bántó két-nyelvűséggel találkozunk. Zrínyi stílusában viszont az idegen szavak többnyire szerencsésen belesimulnak a magyar nyelv rendszerébe. A magyar nyelvtani szerkezetnek rendeli alá a latin szavakat, magyar ragokkal és képzőkkel látja el őket. Prózai műveiben a magyar nyelv küszködik, viaskodik az új feladatokkal, de nyelvünk gazdagsága, a Zrínyi nyelvéből valósággal áradó szemléletes hasonlatok, érzékletes kifejezések végül is magukba olvasztják az idegen elemeket, s egy régies, de lenyűgöző nyelvezetet hoznak létre.

Zrínyi írói munkássága 1664 júliusában, Lipót császárhoz írott híres emlékiratával zárul. Negyvennégy éves ekkor, de már három ízben omlottak össze az ország felszabadítását célzó tervei. A vasvári béke kétségbeejtette, de nem törte meg tetterejét. A törökkel újonnan megkötött béke, megint a Habsburg-ellenes törekvéseket vetette felszínre. A bécsi udvar iránti gyűlölete még erősebbé vált, mint valaha, hiszen az újból bebizonyította, hogy hazánkat csak pajzsul használja Ausztria védelmére. A Habsburgok elleni felháborodás már országos méretűvé vált. Még Bécs leghűségesebb kiszolgálói, Zrínyi ellenfelei, Wesselényi nádor és Lippay érsek is az elégedetlenkedők sorába álltak, és Zrínyi barátságát keresték. Zrínyinek a megváltozott körülmények alapján új stratégiát kellett kidolgoznia. Egy széleskörű Habsburg-ellenes szervezkedésnek vetette meg az alapját, de új terveit közelebbről nem ismerjük. Mielőtt még a legelső lépésekre is sor kerülhetett, mielőtt új terveit papírra vethette volna, 1664 őszén egy tragikus vadkanvadászaton életét vesztette. A kortársak nem is tudták elképzelni, hogy ez a nagyszerű hazafi, a „magyar Mária”, aki száz csatában megállta a helyét, akinek a kardjával nem mert az ellenség szembenézni, egy felbőszült vadkan áldozata lett. Hamarosan legenda alakult ki halála körül: a bécsi kormány által szervezett orgyilkosságra gyanakodtak.

Életében kevesen fogadták meg tanácsait. Halála után azonban egyre többen ismerték fel eszméinek igazságát, és a kuruc szabadságharcosok az ő tanításait fejlesztették tovább, az ő írásaiból tanulták a hadvezetés művészetét. Rákóczi szabadságharcának bukása után, a függetlenség gondolatával együtt egy időre Zrínyi munkássága is feledésbe merült, de a XVIII. század végén a haladó mozgalmak, a függetlenségi törekvések új fellendülése idején, újjászülető irodalmunk egyik harci kérdésévé vált Zrínyi költői nagyságának elismertetése. Batsányi, Kazinczy, Csokonai irodalmunk legértékesebb hagyományának tekintették a *Szigeti veszedelmet*. Zrínyi művészetében olyan biztos alapot láttak, melyre irodalmunknak feltétlenül támaszkodnia kell megújulásakor. A legnagyobb magyar

„KAPÁDBÓL IS CSINÁLJ FEGYVERT!”

A Rákóczi-szabadságharc kitörésének évfordulóján a régi magyar irodalom elrejtett, elfeledett vagy meghamisított értékeinek gazdag gyűjteményét vehették kezükbe az olvasók. A *Magyar Klasszikusok* sorozat *Magyar költészet Bocskaytól Rákóczijig* című kötetében igyekeztünk közreadni a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok költészetének legjavát. Elsősorban Esze Tamás több évtizedes kutatásainak köszönhető, hogy a kuruckor költészetének hiteles szövegei végre közkinccsé válhattak. De ez a kötet is csak egy nagy munka átmeneti állomása, nem a befejezése: levéltárakból, kézirat-tárakból, régi könyvek margóiról egyre-másra kerülnek még elő eddig ismeretlen költemények; véletlenül előbukkant adatok segítenek hozzá egy-egy vers keletkezési idejének vagy szerzőjének megállapításához. Néhány hónapja jelent meg a kötet, de ha ma kellene összeállítanunk, anyaga már teljesebb volna, a versek sorrendje megbízhatóbb, jegyzetei pontosabbak. Régi mulasztásokat pótolva, a leg-
elemibb feladatokat, a gyűjtőmunkát és az adatfeltárást is el kell végeznie megújított irodalomtörténetírásunknak, és amíg ennek a munkának legalább a derekán túl nem jutunk, nem kerülhet sor költészetünk e fontos szakaszának megnyugtató irodalomtörténeti, esztétikai feldolgozására sem.

Ezt a munkát azonban már a most rendelkezésünkre álló anyag birtokában is meg kell kezdenünk. Esetleg ma biztosnak látszó kö-

vetkeztetéseinket új szövegek lényegesen módosítani fogják, vagy egyenesen megdönteni. Ezt a kockázatot azonban vállalnunk kell. Ennek az írásnak is az a feladata, hogy XVII. századi hazafias verseinknek, s különösen a Rákóczi-szabadságharc költészetének néhány problémáját feszegetse.

Az „Oh te kis maroknyi szegény magyar nemzet” kezdetű ének ismeretlen szerzője találó jellemzést ad saját verséről:

*Verseimnek pedig ne nézd cifraságát,
Oda nem céloztam, Sőt gorombaságát
Magam is megvallom. De ha igazságát
Akarod vizsgálni, fontra adja magát.*

A kötetben szereplő költők többsége elmondhatta volna ugyanezt; csak néhány kiemelkedő, ismert költőegyeniségben volt tudatos művészi igényesség. Az igazság igénye azonban egyiküknél sem hiányzott. De az igazságot nem mindig költői eszközökkel hozták napvilágra, hanem gyakran a krónikás egyhangú tényközlő modorában, vagy pedig a politikai röpirat logikai érvelésének fonalán. Figyelmes szem azonban hamar észreveszi, hogy a krónikás és a költő, a verselő és a művész között nincs kínai fal még egy éneken belül sem. Az igazság ereje, a haza féltő szeretete a művészi ábrázolás gyöngyszemeit varázsolta elő. A haza nyomorúságáról például milyen megkapó képekben, a mondanivaló lényegét mennyire híven megszólaltató hasonlatokban tudnak beszélni:

*Nincs ki romlott voltod segítséggel toldja,
Megszakadt köntösöd ép folttal befoldja.*

*Csak magad maradtál, mint mezőn a tarló,
Melynek ékességét lemetszi a sarló.*

„Az sik mezők vérrel virágoztak” – írják a kuruc csataterекről, ahol

*Ugy bever az holttest az mezőkön széjjel:
Miként aratáskor sűrű kéve renddel.*

A természet sem közömbös, együtt érez a szabadság hőseivel:

*Gyászolnak az egek nemzetünk romlásán,
Homályos a szép nap szörnyű pusztulásán,
Sírnak a csillagok megváltozott sorsán,
Kesereg a nagy föld vére kiomlásán.*

Ezeknek a találmásra válogatott idézeteknek mindegyike a magyarság szenvedéséről szól; ennek a költészetnek az alaphangja a panasz és fájdalom: a török hadak, osztrák vérbírák, császári adószedők útját a vér és a nyomor követte. Joggal írhatta az 1670-es évek elején a Habsburg-terror egyik nemesi üldözöttje, hogy mindenki „siralmas verseket ír”, és mélységesen indokolt elkeseredett felkiáltása:

*Ily szörnyű romlásra
Végső pusztulásra
Jutottál édes vérem!
Melyből, hogy te felkelj
És v i g a n é n e k e l j
Talán soha nem érem.*

A diadalmat ünneplő vig ének ritkán zengett fel ebben a században. Jelen volt ez a hang Bocskay és Bethlen győzelmekor, vagy amikor a nagy Zrínyi állt a seregek élére, de az ujjongás csak sziget volt a bánat tengerében. Az „örömnök szele” – mint az egyik kuruc vers címe is jelzi – csak egyszer árasztotta el a szép magyar tájat: amikor a „Pro libertate” feliratú vörös lobogókat lengette. Ekkor új hangot ütöttek meg költőink:

*Immár reánk derült újra szép szabadság,
Mert győzdelmet vívott az kurucság.
V i g a s s á g b a n v a g y o n e z e n d a r a b o r s z á g ,
Aranyos zászlóját szelek jól hordozzák.*

A „vigasság” persze ekkor sem volt állandó, hiszen a szabadságharc során egymást érték a veszített csaták is, és főtebb a mezőn heverő holttestekről, valamint a gyászoló természetéről szóló strófákat Rákóczi korabeli énekekből idéztem. Másrészt a korábbi panasz-líra sem volt a gyengéség lírája: gyűlölet, elszántság és dac fűtötte. Mégis a szabadságharc költészete – s különösen annak első három éve – költészetünk fejlődésében egy harcos, támadószellemű líra létrejöttét jelenti.

Ez az új hang, új mondanivaló először a panaszversek hagyományos formái között próbál utat törni magának. A XVII. századi hazafias nemesi költők gyakori eljárása, hogy a jelen elesettségével, az elnyomók bűneinek és a nemzet tehetetlenségének rajzával szembeállítják a dicső múltat, a régi hősokeket. Konklúzióképpen pedig vagy Istenhez fordulnak segítségért, vagy tettere igyekeznek serkenteni koruk magyarját. Az utóbbi típusba tartozik az 1660-as években keletkezett „Gondolkodjál szegény magyar” kezdetű vers, amelyből a nemesi osztály kemény önbírálata, végül pedig a harcra való felszólítása sem hiányzik: „Kiki immár vegye elől édes fegyverit... Ne kímélje vírontástul erős karjait!” Ennél a fejlett eszmeiségű XVII. századi éneknél azonban többet mond a szabadságharc kezdetén szerzett hasonló vers, az „Oh magyar világnak fényes dücsősége” kezdetű, mely több vonatkozásban megismétli a nemesi versek korábbi gondolatmenetét: siratja az ország romlását, idézi az ősök példáját, és buzdít a tettere, az áldozathozatalra: „Ne szánjad hazádért hogyha véred omol!” A Rákóczi-korabeli költő azonban nem áll meg a biztatásnál, a jövő reményénél; az ellenség pusztítása az ő számára már a *jelen ténye*:

*Kigyó nem felejtí farka elvágását;
Ily sok számu magyar ő bosszantatását!
Hogy-hogy felejtthesse, megmutatja módját:
A német vériben festi fényes kardját.*

Állításának hitelét végül saját tetteivel pecsételi meg:

*Most többet nem írok, csak üdöitül várok,
Pennámat leteszem, az fegyverhez nyulok!*

Több itt az erő, a határozottság, konkrétabb formát ölt a fegyveres küzdelem, mint a megelőző versekben.

A *Cantio de Francisco Rákóczi* az egyéni elesettséget kifejező korábbi zsoltározó verstípusra emlékeztet, és beleszövődik a jermiadok jajongása is. Az ének mégsem árasztja már a reménytelen-ség érzését, sőt szilárdan hisz az igaz ügy közeli győzelmében; ilyen sorok vannak benne:

*Nem lesz büntetetlen te hamis áruló,
Kézben akadsz, hidd el, nemzetünket rontó!*

*Hidd el, megrostálnak porcióvizsgáló,
Ne szaladj elöttünk, ha vagy igaz és jó!*

A Wesselényi-összeesküvés és a Thököly-háború korában gyakori téma a költészetben a sérelmek halmaza. Az ilyen énekek strófáról strófára felsorolják mindazokat a bűnöket, melyeket a Habsburg-uralom és a katolikus klérus elkövetett. Pontosan ilyen strófákat látunk viszont az 1704-ből való *Ricsány gyónásában*, a Rákóczi-kori költő tehát a korábbi hagyományt folytatja. Csakhogy az ének hangsúlya teljesen megváltozott azáltal, hogy itt nem az üldözött kuruc nemes mondja el panaszként az osztrák bűnöket, hanem a legyőzött császári „főgenerális” gyónja azokat meg. A magyar néppel szemben elkövetett bűnök felsorolása során a büntetésről is szól Ricsány:

*Miltán azért az Isten megveretett bennünket,
Mert már nem szenvedhette számtalan vitézkünket,
Undok és utálatos cselekedetünket,
Azért adott fejünkre éles jegyvereget.*

Ismerős gondolat ismerős kifejezése ez: hosszú időn keresztül így magyarálták énekszerzőink a magyarokra zúduló csapásokat, de most mindezt már az ellenség szájába adják, és az ellenségre vonatkoztatják. A szavak, a stílus, a tárgy megmaradt – a „siralmas ének” mégis gyilkos szatírává változott!

Figyelmes szemmel az előbbi két versnél másfajta változást is észrevehetünk. A XVII. század politizáló zsoldtárai és jeremiádjai, nemzeti sérelmeket előadó énekei nemesi szemléletűek, a hazafias nemesek és prédikátorok szerzeményei. A *Cantio de Francisco Rákóczi* is siratja a „sok szép gróf urakat” és a „nemesi rendeket”, melyeket Bécs „megemésztett” és „semmivé tett”, de ugyanakkor azokat is támadja, akik „minden sulyos terhet mireánk rakának”; a „porcióvizsgáló” pedig, akit „megrostálандónak” tart, a Habsburg-közigazgatás szolgálatában álló *magyar* nemest jelenti. Ricsány gyógyásában a „sok ártatlan uraknak megáristálása” mellett „az szegény jobbágságnak verése s taglása” is ott szerepel az osztrák bűnök között. A passzivitásból a támadásba való átmenet egyúttal eltolódást jelentett a nép irányába is. Ez szükségszerű tükröződése a történeti valóságnak: a nemzetet a népi felkelés ragadta ki a tétlenségből, a passzív tűrésből.

Nézzünk most egy további példát a hagyományos költői stílusnak és ábrázolásnak az új támadó szellemű lírába való átmenete szemléltetésére; ezúttal a népi szemléletű költészet anyagából, a szegénylegények verseiből – mert a metamorfózis itt is végbemegy. A Thököly háborúja és a Rákóczi-szabadságharc közé eső időszak jellegzetes énektípusa a szegénylegény bujdosóvers. Ezekben a bujdosó katona vagy diák, az erdőben húzódó jobbágy vagy kisnemes ke-

serű öngúnnyal emlékezik meg nyomorúságáról, reménytelennek látszó helyzetéről. Sok ilyen szakaszt idézhetnénk:

*Rongyos az dolmányom, kivan az oldalom,
Az sok folttul ugyan nehéz az nadrágom,
Hátom lapockáját veri az kalpogom,
Zsirtul ködmenyem is igen megavult már.*

Hasonló leírást azonban a szabadságharc éveiben is találunk:

*Toldott-foldott, tetves-redves
Minden portékája,
Kalapjának nedvessége,
Lefügg kalimája.*

A *Csinom Palkó*ban olvassuk a toprongyos katonának ezt az utóbbi leírását. Csakhogy ez már nem a szegénylegényre vonatkozik! A korábban nyomorgó Buga Jakabok a *Csinom Palkó*ban már nem is hasonlítanak az egykori bujdosókra:

*Az vitéz kurucnak van szabott dolmánya,
Sarkantyús csizmája, futó paripája...*

*Hátán cifra farkasbőre, kurta kis dolmánya,
Nyakában függ gyönggyel fűzött csontos kalabéra.*

*Fényességgel mind berakva aranyos szablyája,
Nyusztal béllett az süvege, csillagos forgója.*

A szegénylegényből daliás vitéz lett, rongyait pedig a porcióztató németek ölthetik magukra. Az a féktelen, szilaj jókedv, amely e méltán nagyhírű vers minden sorából kicsattan, pontosan azoknak az embereknek az érzéseit fejezi ki, akik először vetik magukra a „megvetkőzött” farkasbőr helyett a „cifrá”-t, a „ketté romlott” he-

gyes tört először váltják át „aranyos szablya”-ra, a „holt ösztövé”-re helyett először tesznek szert „futó paripá”-ra. Nem kell persze azt gondolnunk, hogy a szegénylegények valóságosan is ilyen cifrán kiöltöztek. De az a néhány jó és értékes holmi, amit labanc tisztokról lehúzva végre magukra ölthettek, felnagyítódik képzeletükben. Az első hadi sikerek mámorában már olyan messze érzik magukat a nyomortól, hogy a vers a kurucot patyolathoz, a labancot „hetes vászon”-hoz hasonlítja. Azelőtt a szegénylegény boldog lett volna, ha hozzájut egy tiszta darabhoz a durva „hetes vászon”-ból, de most ez már csak a gúny eszköze számára. Az ének a lényegét ábrázolja: a kuruc katonáknak azt az érzését, hogy övék már az ország, őket illeti annak minden java.

A támadó lendület esztétikumává változik ebben a versben. Tele van a száguldás, a lovas roham képzeleteivel. Benne van az elmúlt csata emléke a sok zsákmánnyal, a megvert futó ellenség főlényes kigúnyolásával, és ugyanakkor a további győzelmek biztos tudata az új rohamra való biztatással, az új zsákmány reményével:

*Után', kuruc, után'! Tied az puskája,
Enyim pedig az kancája, Tied az lódingja!*

*Rajta Miska, rajta az tüzes labancon!
Mienk leszen az nyereség mind az derék barcon.*

Fontos itt a zsákmány, de nem a legfontosabb! Az ellenség gyűlölete, a hosszú rabságért való jogos bosszú, a vitézi virtus hajtja előre ezeket a katonákat, és mondatja velük az ének végén álló súlyos fenyegetést.

A korábbi bujdosóverseket az elhagyatottság, a magányosság leverő érzése tölti el. A szegénylegény egyedül vagy kettesben medítál sorsa felett. A *Csinom Palkó* mögött már a tömeg ereje áll. Kollektív jellegű költészet ez, amolyan alkalmi rigmusgyűjtemény. Nincs átgondolt szerkezete, a strófák vagy strófacsoportok lazán kapcsolódnak egymáshoz, és azt az érzést keltik, mintha a menekülő

labancok üldözése közben egy rövid pihenő és vidám táncmulatság hangulatában, egymással versengve fogalmaztak volna egyre újabb és újabb strófákat a katonák. A támadás lendülete, és a bánatot felváltó jókedv a bujdosóversek inkább recitáló, parlandó ütemű 12-es és 8-as sorait pezsgő táncritmussal cserélte fel. A győzelmek ritmusa ez, s ezen szárnyal magasba a kuruc hazafiség keresetlen vallomása, a szabadságharc költészetének igazi hangja:

*Noszal most is üzzük vágjuk mind ellenségünköt,
Mutassuk meg nemzetünknek jó vitézségünköt!*

A *Csinom Palkó* már arra is példa, hogy a szabadságharc korának új, a korábbinál gazdagabb költői mondanivalója nem elégszik meg a régi formák felhasználásával. A *Csinom Palkó*ban még élnek a bujdosóköltészet kialakította megfogalmazások, de már egy teljesen új műfajba átülteve.

A népi jellegű kuruc költészet azonban ennél is messzebb rugaszkodik az új mondanivaló hű kifejezése, és a megfelelő új formák megteremtése terén. Jó kiindulópont lehet ennek bemutatására a „Szegénylegény dolga” kezdetű bujdosó-elégia.

A XVII. század végi bujdosóköltészet egyik legszebb darabja ez a vers, egy kóbor diák monológja.

*Oskolát elbagyván,
Társoitul válván,
Már nem tudja melyik útra
Magát adja nagy bűjában
Az szegénylegény.*

– így teszi fel élete nagy kérdését az ének elején, és az ének tárgya nem más, mint a különböző lehetőségek latolgatása. Arra keres választ a bujdosó, hogy mihez kezdhet némi iskolázottsággal a háta mögött, és nagy szegénységgel a vállán az urak és az idegen zsoldosok Magyarországnán. Akár a császár katonája lesz, akár urak

íródeákja: az ínség és megalázás lenne az osztályrésze. Tanult fejjel menjen el inasnak, és tűrje el a mesterek szitkait? vagy mint jobbágy fizessen megint porciót, és hajszoltassa magát úr-dolgára? Hiszen a paraszti nyomorúság elől ment az iskolába, már megízlelte a szabadságot, de hiába, nem élhet vele. A szegénylegény szó változó nyelvtani alakban refrénként való alkalmazása a reménytelenség monotonijával szaggatja strófákba a bujdosó diák kesergését. Az ének gondolatmenetében mégis van emelkedés, fokozódik mondanivalójának ereje. A kilátástalan jövő tényeinek elősorolása után egyre inkább előtör lelkéből a nyílt panasz, a keserű vád: pirongatják a koldulásért, szemére vetik, hogy nem dolgozik, de

*Nem gondolnak véle,
Hogy üres a béle,
Nem tudhatják tudományát,
Csak úgy tartják, mint ostobát,
Az szegénylegényt.*

Hiába múlná felül Salamon tudományát, okos akkor is csak a gazdag lehet, csak a pénz és a finom ruha szerezhet becsületet... egyre szélesebben és mélyebben bontakozik ki a szegénylegény bírálata. A következő lépés már a lázadás hangja lenne, de ezt a hangot a bujdosó nem üti meg. A mondanivaló itt megtörik, a társadalmi igazságtalanságból nem azok megváltoztatására, hanem helyzete kilátástalanságára következett:

*Azért szegénylegény
Mindenütt jövevényl
Bizza dolgát istenére,
Az ki vigyáz életére
Szegénylegénynek.*

Nem is állhatna itt más, mint ilyen befejezés – amelyben persze sokkal több a keserű legyintés, mint a vallásos hit –, a kitűnő forma-

érzékkel és művészi fegyelemmel megalkotott vers már az elején úgy ütötte meg a hangot, és úgy vezette azt végig a költeményen, hogy csak a reménytelenség gondolatával lehetett befejezni.

A lázadás tüze azonban ott lappang a vers mélyén. De ahhoz, hogy a vulkán kitörjön, a népi felkelés és Rákóczi zászlói kellettek. A szabadságharc elején a szegénylegény töprengésére válaszul felhangzik a „Magyarország, Erdély hallj új hírt!” riadója. A Rákóczi-szabadságharc egyik kiemelkedő költői alkotása kezdődik ezzel a sorral. Szintén némi iskolázottsággal rendelkező szegénylegény szerzhette, aki a trójai háborúról is tud egyet s mást. De éneke most már nem elégius borongás, hanem harcos agitáció. Itt is van felsorolás, de nem a bezáruló lehetőségeké, hanem az első hadi sikereké. A szegénylegény itt már az első nagy eredmények bizonyosságára támaszkodva szólítja fegyverbe a föld népét. Érvelése, szavai a nép gondolkodásához és igényeihez igazodnak. A gyűlölt német hadiadótól való megszabadulás lehetőségére mutat rá: egészen megemésztette-e már a porciót? – kérdezi a néptől, és arra figyelmezteti, hogy Bercsényi, Ocskay, Szöcs János, Orosz Pál „a porciót karddal róják” már. Az évszázados elnyomóival leszámolni készülő nép forradalmi optimizmusát önti verssorokba a szerző. Mondanivalójának s egyben a szabadságharc egész költészete mondanivalójának lényegét fejezi ki egyetlen sorában is:

Kapából is csinálj fegyvert!

A *Csinom Palkó* fölényes kötődésén és fenyegetődzésén túl ezt az éneket politikai határozottság jellemzi: a népfelkelés tudatos programja szólal itt meg. Nemcsak forradalmi tűz, de forradalmi fegyelem is áthatja, amikor rámutat a küzdelem igazi céljára. „Szép hazadért, kedvesidért, Te mért szánnál ontani vért?” – kérdezi, és rögtön ezután csattanóan hangzik figyelmeztetése: „Ne sarcolj, csak harcolj!” Ez a fejlett politikai öntudat emeli versünket eszmeileg a zskémányoló hangulattal átszőtt *Csinom Palkó* fölé.

A népi jellegű szegénylegény versek politikus hangja egészen új jelenség költészetünkben. A nép a feudalizmus korszakában vagy mesei-naiv, vagy pedig vallásos formában fejezte ki a jobb élet iránti vágyát, elnyomói iránt érzett gyűlöletét. Itt azonban célkitűzéseit teljes politikai konkrétsággal, vallásos és naiv keret nélkül fogalmazza meg, amit csak a XVII. századi kuruc mozgalmak öntudatosító hatásával magyarázhatunk. A bujdosó nemesek és Thököly által vezetett első kurucmozgalmak során kialakult a nép sajátos politikus vezetőrétege: a szegénylegénység. Már a Thököly-korban megriadtak a nemesek a népi előretöréstől, és riadtan panaszolták egyik versükben:

*Az pór itt elébb ül az úri rendeknél,
Az ultimus status fejebb az elsőnél,
Jobbágy birságot vet urára ezeknél,
Ama fűzfa-polgár kedvesebb nemesnél.*

Az a széles látókör és szervezőkészség, amellyel a szegénylegények előkészítették a Rákóczi-szabadságharc kirobbanását, teljesen összhangban áll azzal az öntudatbeli fejlettséggel, melyet verseik elárulnak. A szegénylegények kuruc politikai öntudatának kifejlődésében volt igen nagy szerepe a Thököly-kor engesztelhetetlen kuruc nemeseknek. A Bónisok, Szuhayak, Szepessy Pálok a nép politikai tanítómesterei voltak, ugyanakkor amikor őket magukat a tömegek nyomása lendítette a nemzeti küzdelem élvonalába, és az általuk megfogalmazott kuruc eszmék kibontakozását a mögöttük álló nép feszítőereje segítette elő.

A fentebbiekből egyenesen következik, hogy a Rákóczi-szabadságharc költészete politikus-népi hangjának előzményeit a korábbi kuruc nemesi költészetben kell keresnünk. A nemzeti ügy politikai megfogalmazása először csak itt történhetett meg. Az idegen elnyomóktól szenvedő nép, az egyszerű katona eleinte olyan bujdosóénekeket szerzett, melyekből a politikai látás hiányzott. Ha ennek a kettősségnek a gyökereit akarjuk vizsgálni, akkor legcélszerűbb

szembeállítanunk két Zrínyi környezetében született verset. Az egyikük a *Balogh Zsigmond éneke*, a század egyik legművészebb költeménye: a német dúlás miatt elbujdosó egyszerű vitéz gazdag érzelmi skálán, a népköltészet képein át fejezi ki bánatát, a bujdosását előidéző „átkozott gonosz óra” feletti fájalmát; mindezeknek az okát azonban nem nevezi meg. A vele csaknem egyidős „Szabadságunk rontó” kezdetű nemesi ének meg sem közelíti az előbbinek a szépségét, viszont félreérthetetlenül szól a „magyar vér gyűlölő” „szomszéd”-ról, és arról, hogy „Német métely fogta Béleket, s elnyomta Szíveket az uraknak”.

A század végére a bujdosóköltészet kivetkőzik már abból a némileg naiv stílusból, amely *Balogh Zsigmond énekét* még jellemezte. A már többször tárgyalt szegénylegény bujdosóversek valóságábrázolása már leplezetlenül tárja fel a szegénylegény fizikai nyomorúságát, s társadalmi kitaszítottágát. Politikai megfontolást, az ellenségre és a teendőkre való konkrét utalást azonban hiába keresünk a „Mit búsulsz kenyeres”-ben, a „Szegénylegény dolga”-ban és társaikban. A politika hangja még a századforduló idején is vagy a prédikátor jeremiádjában (*Jajszó, melyben édes hazánk romlását siratja egy poéta*) vagy a nemesi énekében (*Cantio de portione*) jut csak kifejezésre.

A szabadságharc hozza itt a fordulatot. Rákóczi kurucainak a költészete stílusát, jellegét, szemléletmódját, tekintve elsősorban a korábbi népi irányú költészetnek, a szegénylegény bujdosóverseknek az örököse és folytatója, amellyel, hogy magába olvasztja a nemesi és a prédikátor-költészet számos motívumát, képzetét is. Átveszi ugyanakkor ez a népi jellegű költészet, és a maga stílusába ágyazza a korábbi nemesi költészet politikai mondanivalóját, a kuruc politikai öntudatot. Szemléltessük ezt egyetlen példával. Hogy az összehasonlítás meggyőzőbb legyen, a korábbi nemesi költészetnek egy kivételes alkotásából idézek, a *Thököly haditanácsából*. Szemben ugyanis a XVII. századi költészet védelmező, panaszos, jajongó hangjával, ezt a verset a Rákóczi-szabadságharc énekeire emlékeztető támadó magatartás hatja át. A haditanács így beszélteti a fegy-

verszűnetet visszautasító és a további harc mellett állást foglaló Thökölyt:

*Engem ajánlással német nem szelidít,
Lépes beszédivel borogra nem kerít,
Szenvedtem, szenvedek tovább is közjóért,
Véletek vitézek harcolok bazámért!*

Hasonló értelemben nyilatkoznak a többi vezérek is, a Thököly gondolatát öt-tíz vagy még több strófában kifejezve. Az itt kifejezésre jutó harcos elszántság, azonban valami nekikeseredett elszántság egyben: „szenvedtem, szenvedek tovább is közjóért.” Másképp szóltatja meg a szegénylegény a szabadságharc népi hőseit:

*Esze Tamás sem ül csak Tarpán,
Ember – biggyed ő is a talpán:
Azt mondja, hogy egyéb bérrel
Nem taxál, csak német vérrel.
Fegyvert vont
S majd vért ont!*

Itt a pesszimizmusnak a nyoma sem bujkál már a sorok között: forradalmi népi optimizmus ez, amelyet csak a nép költői tudnak megütni. Pedig a politikai gondolat ugyanaz: az engesztelhetetlen gyűlölet és az elszánt harc a Habsburg-hódítók ellen. És mennyire más, mennyire fejlettebb a művészi kidolgozás is! A nemesi költészet sokszor hosszadalmas és dagályos előadásával szemben itt a szegénylegény költészet minden cikornya nélküli egyszerűsége, tömörsége áll. Markáns arcélű portrék bontakoznak ki a *Thököly haditanácsából* is, de a „Magyarország, Erdély, hallj új hírt!” szerzője azzal a szemléletes költői fogással, hogy Esze Tamást német vérrel adóztatja, többet mond és hatásosabban. A versforma is más: a négyes rímű tizenkettős monoton hömpölygésével szemben a különböző szótagszámú sorokból művészien összeötözött strófában a ritmus vál-

tozatossága, s különösen a két ötszótágú zárósor csattogása teszi még előbbé a „fegyvert vont” Esze Tamás képét.

A szegénylegény költészet politikai öröksége nem egyszerű folytatása a korábbi nemesi kurucsnak. Itt a kuruc politika egyúttal népi politika. Ez a népi politika világosan képviseli a nemzeti egység igényét, amint erre a szabadságharc főúri vezéreinek az ünnepése is rámutat, például a „Magyarország, Erdély hallj új hírt”-ben. De ez a népi politika önálló utat is tud járni, és ha kell, szembeszáll a nemességgel: erre példa a *Két szegénylegény beszélgetése* és a *Szegénylegény éneke*.

Mindkét kiváló vers már a szabadságharc válságának éveiben született, és bennük ugyanaz a politikai határozottság, amely a háború elején a külső ellenséggel szemben nyilatkozott meg, már az urakkal szemben érvényesül. A *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* bámulatra méltó politikai áttekintéssel tárgyalja Rákóczi táborának belső társadalmi problémáit – inkább politikai írás ez, mint költészet –, a művészileg sokkal jobb *Szegénylegény éneke* viszont öntudatos bátor hangjával tűnik ki. Rákóczihoz szól mind a két ének, őt figyelmeztetik a „kénytelenségből kurucokká” lett urak ármányaira. Az ország legnagyobb földesúrához, a vezérlő fejedelemhez, nem alázatos jobbágyi hangon folyamodnak. A *Beszélgetésben* szó van ugyan arról, hogy a „hívség” titkolja sérelmeiket, de ez már nem a földesúrnak, hanem a vezérnek járó hűség. A közös harc vezéréhez bizalommal fordulnak most is, de merik bírálni, ígéreteit számon kérni. A *Szegénylegény éneke* valóságos felelősségrevonásként hat:

Nincs becsületi a katonának,

Mint volt régen a kurucoknak.

Vajjon vagyon-e hírével a méltóságunk,

Hogy sok vitézek,

Próbált legények

Rossz becsben vannak?

Ebben a két énekben természetesen nem találjuk meg a *Csinom Palkó* hetyke jókedvét, vagy a szabadságharc elején annyira visszhangzó optimizmust. Mindkét vers keserű, pesszimista. Ebben a vonatkozásban van némi hasonlóság ezek és a szabadságharcot megelőző évek bujdosóversei között. Bizonyos panaszok szinte szó szerint is visszatérnek.

Nincsen böcsületi régi vén vitéznek . . .

Akinek pénze nincs tartják esztelennek.

– olvassuk a *Beszélgetésben*, s eszünkbe jut a „Szegénylegény dolga” kezdetű bujdosóvers:

Ha rókamály nincsen,

Az mentéje szélén,

Bár Salamony tudományát,

Föllýűmulja okosságát

Az szegénylegény,

De nincs böcsületi,

Mert azt nem nyerheti

Pérez, fajlendis köntös nélkül, . . .

A panasz visszatért, de egészen más összefüggésben! Mint ahogy az éneknek a kerete is egy korábbi versre emlékeztet: a „Mit búsulsz kenyeres”-ben is két szegénylegény beszélgetett, akárcsak itt. De ott elhagyatottan, mint két sors által ide-oda dobált ember beszélgetnek *önmagukról*, saját nyomorúságukról. Itt viszont egy nagy tábor nevében, öntudatosan szólalnak meg, a sérelmeket ennek a *közösségnek* a nevében adják elő, az ország sorsáról nyilatkoznak, mérlegelik a politikai összefüggéseket. Körülbelül tizenöt év lehet a két szegénylegény-beszélgetést ábrázoló vers között, mégis két külön korszak termékei: közöttük áll a szabadságharc öntudatosító korszaka, a „Magyarország, Erdély hallj új hírt!” diadalmas optimizmusa. Az

optimizmus, és a diadal reménye ugyan elmúlt, de a fejlett népi öntudat, a szegénylegény-költészet politikai átitatottsága – mint költészetünk új szakaszának jellemvonása – megmaradt.

Az említett körülményekkel összefüggésben, s nagyrészt azokból következő, a szabadságharc során kiváló művészi értékek jöhetnek létre. Számos részletre utaltam már az egyes versek tárgyalásakor. E költészet művészi színvonalának az érzékeltetéséhez vizsgáljuk végül meg a Rákóczi-kor talán legszebb énekét, az *Erdélyi bajdútáncot*. Első olvasásra bonyolult, nehezen érthető versnek tűnik. Ez azonban nyelvi nehézségekből ered, és abból, hogy a vers néhány utalásának értelme számunkra homályban marad. Ha azonban leküzdjük ezeket a nehézségeket, feltárul előttünk az ének minden szépsége, művészi gazdagsága.

A vers tárgya egy székely katona hazalátogatása, miután a kuruc csapatokkal végigharcolta már Erdélyt és Magyarország egy részét. Elmondja a versben tapasztalatait, jellemzi azokat a tájakat, városokat, amerre megfordult, és köszönti szülőföldjét, szeretteit. Mindez egy szilaj tánc keretében történik, az ének első három szakasza nem is tartalmaz mást, mint a hazatérő katona vidám kurjongatásait, a táncra való felszólítást, a román dudásokhoz intézett biztatását. A táncnak a ritmusában és hangulatában, a táncot járva, kezd bele elbeszélésebe, de közben állandóan utal a jelenre, a tánc, a multság mozzanataira. Egy-egy strófán belül gyakran csak az első sorokban szól harcai színhelyéről, az utolsókat pedig közvetlenül a jelenlevőkhöz intézi: bort követel a gazdától, valamelyik lányt csalogatja, vagy az egyik táncossal kötődik. Bravúros szerkezet ez, Arany *Tengerihántását* juttatja eszünkbe. Egyszerre, egymásba fonódva bontakozik itt ki előttünk a múlt; a katona által bejárt országrészek és a jelen: a rég nem látott falubeli érkezésének hírére összecsődülő és táncra perdülő, a megvendéglésben szorgoskodó és bámészkodó ismerősök, szomszédok. A költemény kiválóan érzékelteti, hogy nem egy megrendezett mulatságról, hanem az öröm spontán kitöréséről

van szó, azzal pedig hogy a katona szavai a tánc ritmusához igazodnak, és az éneket át- meg átszövik a tánc képzetei, mozgásba lendül ez a színes falusi zsánerekép. Helyenkint az elbeszélésben emlegetett városok és vármegyék is táncra perdülnek: „Előljárja, rátoppantja Doboka vármegye.”

A katona elbeszéléséből nem kerekedik ki valamilyen történet, összefüggő mese; külön-külön áll az egyes városok, vidékek találó jellemzése. Milyennek látja ez az egyszerű katona az országot? Erre adnak feleletet egyes strófái, és rávilágítanak arra, mennyire kinyitotta a szabadságharc az egyszerű parasztok szemét. Van a szávaiban valami fölény; olyan katona szólal itt meg, aki már nincs beleragadva eldugott falujába, hanem világot látott, tud összehasonlítani, ítélni. A városokról, a várakról szólva nyoma sincs szavaiiban annak a néha szinte babonás tiszteletnek, amely a feudális korban az elnyomott földhözragadt jobbágyot az urak lakhelyével szemben eltölti. Ellenkezőleg jóízűen gúnyolódik rajta:

*Félen tartod az nagy orrod
Déva, Görgény vára,
Barassónak az külfala
Pogácsábul rakva.
Jer ki Kata, ha köll néked
Füles habarnica.*

Amikor Brassó falait a pogácsához, vagy Felsőbányát „jó kövér szalanná”-hoz hasonlítja, valami népmesei szemlélet, a Hány Jánosok és János vitézek történeteire emlékeztető mozzanat jelenik meg. A két hasonlat ugyanakkor kiválóan jellemzi a végre egyszer hazakerkező paraszt-katona gondolkodását, mint ahogy az egész vers tele van a különböző ételek emlegetésével. Érdeklődésének középpontjában pedig, paraszti észjárás szerint, a termelés áll. Több vidékről is megállapítja, hogy „nincs búza benne”, és egyben rámutat ennek okaira is: „Amaz tokos rossz kalapos, Mert azt mind megette.”

A tokos (német) által kiélt ország képe bontakozik ki a szemünk előtt, és ezzel érzékelteti az ének a kis székely faluban lejátszódó jelenet háttérét alkotó szabadságharc mély értelmét. Ezt természetesen a paraszt szemével teszi: a harc azok ellen folyik, akik megesszik az ország búzáját. Az *Erdélyi bajdútáncban* nem találjuk meg a többi – korabeli – versből megismert fejlett politikai állásfoglalást: ez itt nem is volna helyénvaló, művészi törést okozna, nem illene a hazatérésnek, az otthon viszontlátásának hangulatába. Még a *Csinom Palkó* fenyegetőzéseihöz hasonlókat sem találunk itt. Amennyire helyén való volt ilyesmi abban az énekben, mely az ellenséget diadalmasan üldöző katonák környezetében született, annyira nincs rá szükség a katona és az otthon megható találkozásának megörökítésekor. A kuruc énekekben elengedhetetlen politikai mozzanat itt a művészi egységhez igazodva, finom megoldásokban jelenik meg. Ilyen a búzát megevő német emlegetése, és ilyen az egyik legszébb strófa is:

*Haja Tisza, haja Duna,
Száva, Dráva vize!
Mindenkinek mikor árad,
Zavaros a vize;
Az német is hogy általjött,
Meváltozott íze.*

A természet, a hazai folyók is részeseivé válnak itt a küzdelemnek, zavarossá válik a vizük az ellenség átkelésékor.

A hódítókkal szemben ellenséges folyók motívuma felhívja a figyelmet a népi költészet természetszemléletének a megváltozására is. A szabadságharc országot járt, németet vert katonája többet lát a természetből, mint amikor csak a jobbágyi robotot nyögte:

*Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő,
Gyönyörű folyása,
Nyárád vize, kedves íze,*

*Rózsza az illatja,
Bő természettel határidat
Isten látogassa!*

Korábban aligha elmélkedett a Küküllő gyönyörű folyásán. A Nyárad jó ízét azelőtt is méltányolta, és valami paraszti célszerűségnek megfelelően most is elsősorban ezért szereti, de itt már azt is hozzáteszi, hogy „rózsza az illatja”. Ezt a többletet a szabadságharc hozta, s ez emeli az éneket a költőiség oly magas fokára. A hazai táj szépségei iránt van már szeme a parasztnak, különösen a viszontlátott szűkebb haza, Erdély esetében, amely a kifosztott Magyarországgal szemben – valóságos tündérországnak tűnik képzeletében. A természet szépségeinek ábrázolásában egészen virtuóz sorok megalkotására is képes az ismeretlen népi költő:

*Könnyen csörgő, kövön pöngő
Amaz Kis-Aranyos.*

Itt még a köveken tovairamló hegyi folyócska zuhogását is tudja hangutánzással és ötletes belső rimmal érzékeltetni.

Említettem, hogy a kuruc katona elbeszélése nem formálódik történeté, hanem külön álló képek sorozata. Bizonyos időbeli sorrend mégis van benne: Budától, Egertől, a Dunától, Tiszától egyre közelebb kerülünk szülőföldjéhez. És ezzel együtt növekszik a költő szeretete, lelkesedése, néha valóságos áhitata az ábrázolt vidékek iránt. Erdélyt szebbnek tartja, mint Magyarországot, Erdély többi részénél szebbnek a székelyföldet, s ezen belül is a legszebbnek szülőföldjét, Háromszéket:

*Marosszékrül, Udvarhelyrül
Megyek Háromszékre,
Szépségérül térségére,
Nincs mása Erdélyben,
Isten tartsa szaporítsa
Gabonáját benne!*

Elbeszélése végére érve a katona felszabadultan, lelkesen üdvözlí „édes lakófldjé”-t, majd a két zárószakaszban a felesége vagy a kedvese felel neki, és jókedvre, örömrre szólít fel mindenkit. Kí-tűnő szerkezeti megoldás, hogy csak itt az ének végén szerepel maga a hazatérés ténye, amely pedig *időben* megelőzi a tánc kezdetét. Az események valóságos sorrendjében a feleség szavai után következnének a katona táncra hívó felszólításai, melyek a vers elején állnak. Így valóságos körforgás jön létre, képzeletünkben újra kezdődik a tánc, s újra az elbeszélés. Az időbeli sorrendnek ezzel a pompás felcserélésével, illetve a jelen és a múlt egymásmellettségével, elérte a költő, hogy énekét a tánc vidám képeivel intonálja, és a költemény végére a tiszta, hamisítatlan emberi érzések harmóniájához emelkedjek fel. De további magyarázgatás helyett álljon itt a befejező három strófa:

*Egészséggel, békességgel
Édes lakófldem,
Kíť sóbajtott és óbajtott
Ez napokban szívem,
Iml hogy inték, belelépék,
Megvidula lölköm.*

*Egészséggel, idvösséggel
Édes szép szerelmem,
Isten bozott és bardozott
Öröndetes hírbén,
Ittbon már ülť és velünk légy
Együtt szeretetben!*

*Nobát immár minden ember
Örüljön ez napon,
Nagy jókedvet, vig örömöt
Mutasson ez házban:
Az én szívem, mert bazajött
Szerencsés órában!*

A Rákóczi-szabadságharc éve a magyar költészet fejlődése szempontjából kiemelkedő jelentőségűek. Új, nagyszerű lehetőségek nyílnak meg, új műfajok vannak keletkezöben, nagy népi előretörés érvényesül a költészetben. A további vizsgálat feladata ezt pontosabban tisztázni, és szilárdan kijelölni e néhány év vertermésének a helyét a magyar költészet fejlődésében. De annyi bizonyos, hogy miképpen a Rákóczi-szabadságharc a 48-as forradalom és szabadságharc előzménye, éppen úgy a Rákóczi-kor költészete is 1848 forradalmi költészetének az elődje. A „Kapádból is csinálj fegyvert!” kuruc riadóját Petőfiig egyetlen magyar költő sem ismételte meg. Ezt a forradalmi hangot csak Petőfi ütötte meg újra és még erősebben:

Ki a sikra, a kunybókból

Miljomok!

Kaszát, ásót, vasvillákat

Fogjatok!

Az alkalom maga magát

Kinálja,

Ütött a nagy bossziállás

Órájal

1953

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS

Évszázadokra volt szükség, hogy a könyvnyomtatás mai hivatását betölthesse; keserves küzdelmekbe került ennek az iparnak a megteremtése, fejlesztése, s ebből a munkából – a könyvnyomtatás első századaiban – a mi nyomdászaink is kivették a részüket. Haladó hagyományaink között számon kell ezért tartanunk azoknak a régi magyar nyomdászoknak a munkásságát is, akik a XVI. és XVII. században üldözést és állandó zaklatást vállalva, fáradhatatlanul küzdöttek a nyomdászat tökéletesítéséért, magyarországi elterjedéséért, a nép kulturális felemeléséért a nyomtatott betű segítségével. Különösen értékesnek kell tartanunk egy olyan nyomdász működését, aki egyben író is volt, aki a nyomdászat fejlesztése és a nép nevelése terén végzett munkáját izgalmas irodalmi alkotásban örökítette meg. Ilyen nyomdász és ilyen író volt Tótfalusi Kis Miklós; írói munkásságához hasonlót a magyar irodalomban nem is találunk.

A XVII. század végén a nyomdászat hazánkban igen alacsony színvonalon állott. Alig néhány nyomda volt az országban, ezek is főurak, egyházi hatóságok felügyelete alatt működtek. Ez a feudális függés megakadályozta a nyomdaipar fejlődését, mert a nyomdák csak az uralkodó osztály és az egyházak igen korlátozott igényeinek a kielégítésére törekedtek. A nyomdaipar elmaradottságára jellemző, hogy betűmetsző nem volt az országban, a matricákat külföldről kellett hozatni, a betűöntést is többnyire külföldön végeztették rendszerint igen silány anyagból.

A háborúk folytán egyetlen csatatérre változott, kifosztott országban akadtak azonban olyan férfiak, akik a kulturális emelkedés egyik fő eszközének, a nyomdászatnak a megújulását sürgették. Ezek közé tartozott Pápai Páriz Ferenc, a híres erdélyi tudós, aki a fogarasi iskolában tanító Tótfalusi Kis Miklóst rábeszélte, hogy tanulja meg a nyomdász mesterséget, mert ezzel szolgálhat a legtöbbit hazájának. Kis Miklós vállalta ezt a hivatást, és olyan tökéletességre tett szert, hogy a leghíresebb európai nyomdászokhoz, Aldus Manutiushoz, Elzevirhez hasonlították, sőt a XVIII. században a magyar irodalom egyik szerény munkása, Bod Péter, ezeknél is kiválóbbnak tartja, mert „nem atyjáról maradt gazdagsággal folytatta a mesterséget; hanem a maga metszésbeli mesterségével kereste a gazdagságot, s folytatta közhaszonra a szükséges jó dolgot”.

A XVII. század derekán egyedül a tanítói vagy papi pálya útján lehetett szabadulni az elviselhetetlen jobbágsorsból. Tótfalusi is ezt az utat követte. A híres nagyenyedi főiskolán haladó szellemű tanárok tanították, akik a magyar nevelésügy úttörő harcosának, Apáczai Csere Jánosnak a törekvéseit igyekeztek valóra váltani. Az iskola eredményes elvégzése után fogarasi tanító-éveit arra használta, hogy pénzt gyűjtsön külföldi tanulmányokra. 1680 őszén, harminc éves korában kelt útra, hogy Hollandia egyetemén megszerezze a papi képesítést, és elsajátítsa a nyomdász mesterséget. A nyomdászat megtanulására Pápai Páriz Ferencen kívül többen is buzdították, mivel Erdélynek ekkor nem volt magyar nyomdája. Megfelelő nyomdász hiányában még a Károli-féle biblia új kiadását is külföldön kellett kinyomtattatnia az erdélyi református egyháznak. A nyomdászat iránt érdeklődő Tótfalusi hollandiai utazása éppen kapóra jött: megbízták őt, hogy Amsterdamban lássa el a magyar biblia nyomtatásának felügyeletét és a korrigálás munkáját.

Hollandiában beiratkozott az egyetemre, de hamarosan rájött, hogy a nyomdász mesterség egész embert kíván. Egyszer s mindenkorra abbahagyta a teológiai tanulmányokat, és a nyomdászat akkori központjában, Amsterdamban hozzálátott a nyomdaipar összes titkainak, mindenekelett pedig a betűmetszés tudományának a megtanu-

lásához. Kitűnő mesterré képezte magát. Néhány év alatt világhírű betűmetszővé vált. A biblia ügye azonban nem nagyon haladt előre, mert nem küldték Erdélyből a pénzt, és különféle intrikákkal állandóan akadályozták Tótfalusi munkáját. Ekkor elhatározta, hogy ezt a nagy vállalkozást saját költségén viszi végbe. „Hozzáfogok én egy szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotioja többet térszen, mint egy országnak immelámmal való igyekezeti.” Ehhez a munkához azonban pénz kellett, ezért mindenekelőtt ezt igyekezett biztosítani.

Mint már elismert, kitűnő nyomdász, könnyen kapott megrendeléseket. Dolgozott Anglia, Svédország, Németország, Lengyelország számára, megrendelői közé tartozott a toscanai nagyherceg és a pápa. Sőt a távoli Örményország és Grúzia is igénybe vették szolgálatát, s ő készítette el az első nyomtatott grúz betűket. Vagyon, gazdagság, fényes jövő várt a magyar nyomdászra külföldön. „Néhá targoncával tolták a pénzt szállásomra” – írja. Az így szerzett óriási jövedelmeket a biblia kinyomtatására fordította.

Az a szívósság és áldozatkészség, amit Tótfalusi a biblia új kiadásának megteremtésére fordított, nemcsak a vallásos ember buzgóságából fakadt. A biblia a még vallásos szemléletű XVII. században a műveltség egyik legfőbb forrása volt. Ennek a könyvnek a kinyomtatása ezért nemzeti művelődési közügy. Tótfalusi ennek tudatában igyekezett munkáját a lehető legtökéletesebben elvégezni. Mivel a korábbi bibliakiadások hemzsegttek a hibáktól, ő nemcsak egyszerű nyomdászai munkát vállalt, hanem a fordítást összevetette az eredeti szövegekkel, és egy egész sereg javítást hajtott végre a magyar biblián. A könyvet díszes kiállításban készítette el, bibliája valóságos tipográfiai remekmű.

A vallásos és a nemzeti-művelődési célzat mellett a biblia kiadására Tótfalusit még egy harmadik szempont is sarkallta. Ő a műveltséget elsősorban a néphez akarta eljuttatni, és ezért a biblia elé írt előszavában annak a kívánságának adott kifejezést, hogy ez a könyv, a korabeli műveltség főforrása, jusson el a parasztok, a nők és az ifjak kezébe is. Ez a célkitűzés irányítja egész életében, egész

további munkásságában. A nép nevelője akar lenni, és ezért nem vakította el a külföldön elért hatalmas siker, a továbbiakban sem cserélte fel a haza áldozatkész szolgálatát a hollandiai jóléttel.

Az Erdélyből érkező riasztó hírek csak megerősítették abban a szándékában, hogy mesterségével hazáját szolgálja. 1684 nyarán kelt levelében kijelenti, hogy mennél nagyobb veszedelmét és romlását hallja hazájának, annál inkább erősödik benne az a szándék, hogy kész legyen minden fáradságát és munkáját arra fordítani, „hogy édes nemzetemnek ily nagy megkísértésében az én hivatalom szerint valamit használhassak”.

Nagy tervekkel indult hazafelé 1689 őszén. Egy korszerű nagy magyarországi nyomda felállítását tervezi, hogy ne kelljen a magyar nemzetnek a külföld után „somfordálni”. Virágzó nyomda azonban csak úgy képzelhető el, ha vannak bőven, akik a könyveket olvasák. Magyarországon azonban a parasztság ki volt zárva a műveltségből, az írás-olvasás tudományából. Tótfalusi ezért már Hollandiából hadat üzen az „írástudatlanság mocska”-nak. „Én azt akarnám – írja egyik levelében –, igyekezetemet és munkámat tőle nem szánám, hogy a mi nemzetünk ne maradjon abban a nagy írástudatlanságban, melyben eddig, hanem a magyar iskolák virágozzanak, hogy mind gyermekek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok olvasni tudnának.” Tudta tehát jól, hogy ahhoz, hogy bibliáját, valamint egyéb könyveit a nép olvashassa, előbb meg kell tanítani olvasni. Látja azt is, hogy a parasztokat azzal igyekeznek kizárni az iskolázás lehetőségéből, hogy tanítási nyelvül a latint használják. Sikra száll ezért zsolttár-kiadásának bevezetésében Apáczai Csere János követelésének megvalósításáért, a magyar nyelvű iskoláztatásért. Apáczai és Tótfalusi, a magyar nép két kiváló képviselője olyan célokat tűz ki, melyekről az országgyűlés csak százötven év múlva, a reformkorban kezd tárgyalni.

A könyvek drágaságában látja az írástudatlanság másik okát. A könyvek olcsóbbá tételét, a példányszámok növelését határozza el. Ha sok olcsó könyvet lehet kiadni, és a széles néptömegek is el tudják azokat olvasni, akkor tekinti majd munkáját eredményesnek.

Zsoltár-előszavában ezt olvassuk: „A tudós emberek által sok szép könyvek bocsáttatván a világra, kiváltképpen az ő magok nyelveken, s a nép is a könyveknek szeretője s becsülője lévén, azoknak olvasása által ugyan elárad köztük a tudomány.” A nép között elárasztani a tudományt, a nép nyelvén, ez Kis Miklós életének a célja. Ez vezérli nyomdász munkássága során, ez teszi íróvá.

Miután Kolozsváron megtelepedett, és berendezte nyomda-műhelyét, egyik első kiadványaképpen egy magyar ábécés könyvet adott ki, melyről úgy gondolta, „hogy a parasztok mind olvasni tudókká lesznek” általa. A nyomdász abban az időben nemcsak megrendeléseknek tett eleget, hanem egy személyben kiadó is volt, aki saját kezdeményezéséből adott ki különböző könyveket. Tótfalusi elsősorban iskolakönyveket bocsátott közre. Hogy minél olcsóbban jelenhessenek ezek meg, javaslatot tett, hogy az összes iskolák egyezzenek meg a tanítási anyagban, hogy így egységes tankönyveket nagy példányszámban, olcsón lehessen nyomtatni. Ez a javaslata persze – mint annyi más – süket fülekre talált.

Nyomdája a korabeli viszonyokhoz mérten igen termékeny volt. Kilenc év alatt kb. száz nyomtatványt adott ki, és ezek között igen terjedelmes munkák is vannak. Ez a szám különösen akkor tűnik igen jelentősnek, ha figyelembe vesszük, hogy milyen körülmények között kellett dolgoznia. Azt remélte, hogy virágzó vállalatot fog kiépíteni, de néhány év múlva keserűen kellett megállapítania: „Soha nem volt, talán nem is leszen rosszabb ideje a tipográfiának, mint e nyomorult időben: melyben a szegény ember csak az adónak tehesse szerét, és egyébnek, ami nélkül nem lehet, felejtí a könyvet, mely nélkül – gondolja – el lehet. Néha a szegény ember eljő soka-dalmi alkalmatossággal, és nézegetvén a könyveket, ezt mondja: majd a vásárba mégyek, és ha pénzem marad, visszajövök, s megveszem ezt vagy am azt; annak utána osztán soha nem látjuk.” A reményeiben csalódott nyomdász és kultúrmunkás szavai ezek. Hiába adta olcsón a könyveit, a népnek ehhez sem volt pénze. Erdélynek német megszállásával annyira fokozódott „a föld népének nyomorgattatása”, hogy Kis Miklós törekvéseinek hajótörést kellett szen-

vednie. „A pénz elszükült”, állapítja meg egyik írásában, elpanaszolva, hogy hasznot nem hoz a nyomdász mesterség; csak azért folytatja, hogy „irtóztató barbárságba ne merüljön a nemzetség”. Sokan tanácsolják, hogy hagyja ott ezt a reménytelen foglalkozást, és menjen inkább gazdálkodni, de hivatásához, céljaihoz élete végéig hű marad.

A feudális rendszer és a Habsburg-elnomás azonban nemcsak Kis Miklós munkásságának társadalmi bázisát tette tönkre, de mindent megtett, hogy akadályozza munkájában. Eredetileg egy mindenkitől független, önálló nyomdát akart létesíteni, és ezért mikor az erdélyi urak kétszáz forintot küldtek neki Hollandiába a hazatérés költségeire, azt csak hosszas rábeszélésre fogadta el, mert tartott tőle, hogy az ajándék elfogadásával szolgává akarják tenni. Hazatérése után az egyházi és világi hatóságok különféle kedvező ígéretekkel rávették, hogy új önálló nyomda alapítása helyett vállalja el az erdélyi református egyház nyomdájának a vezetését, és szervezze azt újjá. Megígérték, hogy biztosítják számára az egyházi személyeknek járó kiváltságokat, megfelelő házat bocsátanak a rendelkezésére, családjá és munkásai adómentességben részesülnek.

Mindezek azonban csak ígérek maradtak. A helyiségből, amit kapott, rövid idő múlva ki kellett költöznie, mert azt valamelyik kolozsvári pap szemelte ki lakásul. Hosszas huzavona után jutott végre megfelelő házhoz, de azt először át kellett építenie. Adómentesség helyett a város a legkülönbözőbb furfangokkal igyekezett mind tőle, mind munkásaitól minél több adót beszedni. Bár szabad kezdet adtak neki a nyomda irányításában, az egyházi hatóságok mégis minduntalan beleszóltak a nyomda belső ügyeibe. Hiába igyekezett megmagyarázni annak a szükségességét, hogy a nyomtató és a betüöntő műhely egy helyen legyen, a kolozsvári egyháztanács ezt fölöslegesnek tartotta, mert régebben nem így volt szokásban. Hiába magyarázta, hogy a nyomda régi elkopott betűit már nem lehet használni; mikor azokat beolvasztotta, az egyház vagyonának a pocskolásával vádolták. Erdélyben ekkor nyomtatásra alkalmas papírt nem gyártottak; a papírt a Felvidékről kellett drágán hozatni, de

ez is rossz minőségű volt, gyakran nagy késésekkel érkezett meg. Hiába hangsúlyozta Tótfalusi egy új, korszerű papírmalom létesítésének a szükségességét és hasznos voltát, nem adtak neki nyersanyagot, és így ez a terve sem sikerülhetett. Sokáig sorolhatnánk azokat a kisebb-nagyobb akadékoskodásokat, melyekkel nyomdájának a működését lépten-nyomon hátráltatták. A sérelmek ellen az országgyűlésen keresett orvoslást. De mit várhatott az osztályához hű maradt jobbagysarj az urak országgyűlésétől? Hamarosan ráeszmélt, hogy semmit sem. Az urakhoz írott egyik kérvényében így fakad ki: „Mit várom mégis tovább a Nagyságtok audienciáját? Ennyi ideig itt-tekergésemmel nem tudék egyebet elérni, hanem hogy az urak közül egyik a másikhoz igazít, mint egy bolondot. Mintegy regalistának minden országgyűlésen ott kell nekem lötyög-nöm-fityegnem, s ugyan példabeszéddé löttem már ezért az embereknel: mintha tölem az szinte úgy meglehetne, mint mástól, akinek vagy hivatala hozzá, vagy valami érdeke van benne; holott én itt mintha tövisen ülnék mindenkor, midőn otthon két officinám az én jelenlételemet – jól akarván dolgozni – igen megkívánják.”

Alkotómunka helyett idejének jórészét a hivatalos közegekkel való harcok, pörösködések rabolták el. Pedig minden percet fel akart használni új betűtípusok készítésére, a szedés korrigálására, a nyomdai munka irányítására. „Nem lehet énnekem nagyobb tolvajom, mint aki az én időmet eltolvajolja” – írja elkeseredetten. Hiszen ha nem kellene állandóan hivatalos ügyekben szaladgálnia, akkor is alig bírná a munkát. Ő maga állapítja meg, hogy csak a korrektúra elvégzése egy teljes ember munkáját kívánná. Ő pedig azonfelül, hogy nyomdájának vezetője, betűmetszője, korrektora volt egy személyben, ellátta mindazt a munkát, ami ma egy kiadvállalat feladata.

Mikor első könyveit kezdte nyomtatni, észrevette, hogy a magyarországi kiadványokban a legteljesebb összevisszaság uralkodik a helyesírás terén. A helyesírás következetlensége a magyar nyelv rontását eredményezte. Mindenki saját nyelvjárása szerint írt, egyéni helyesírást alkalmazott, de azt is állandó ingadozásokkal. Ez meg-

nehezítette a könyvek olvashatóságát, érthetőségét. Tótfalusi pedig közérthető könyveket akart kiadni, hogy bárki megérthesse azokat. Ennek érdekében tanulmányozni kezdte a magyar nyelv törvényeit, és arra törekedett, hogy a tájnyelvi alakokat, kifejezéseket kiküszöbölve elősegítse az egységes irodalmi nyelv kialakítását és ezzel együtt az egységes helyesírást.

Mentségében kifejti, hogy a nyomtatott betűt a legtöbb ember szentnek tekinti. Ha nyelvi szempontból rosszak a nyomtatványok, akkor az olvasók is átveszik a hibákat, és továbbterjesztik. A nyomdászokra tehát ezen a téren is nagy felelősség nehezedik. A helyes magyar beszéd és írás akkor terjedhet el az egész országban, ha a nyomdászok nyelvünk bűvárai, a nyelvhelyesség propagátorai lesznek. Az idő igazolta a nagy magyar nyomdász helyesírási elveit; a legtöbb esetben ugyanis a ma is használt helyesírási formák mellett döntött. Így pl. bevezette az idegen szavak magyaros helyesírással való közlését, azzal igazolva eljárását, hogy azok is el tudják olvasni, akik nem tudnak latinul. Az utókor ezt az eljárását is igazolta. Tótfalusi eljutott tehát a nyelvi haladás szolgálatáig, mert nem valami szűk kasztnak, hanem a legszélesebb olvasóközönségnek az érdekeit tartotta szem előtt.

Helyesírási elveinek megfelelően az összes általa sajtó alá rendezett kiadvány helyesírását átalakította. De nemcsak a helyesíráásra, hanem könyveinek tartalmára is nagy gondot fordított. Az eléje kerülő kéziratokban a téves adatokat, nyelvtani hibákat, értelmetlen mondatokat, a rossz stílust kijavította. A szerzők hálásak lehetnek gondos lektori munkájáért. Pápai Páriz Ferenc, a nagy tudós, mindig örömmel vette, hogy tévedéseit helyreigazította. De nem így az egyházi emberek. A kolozsvári papok fel voltak háborodva azon, hogy a nyomdász az ő „bölc” írásaikon változtat. Hiába hangsúlyozta Kis Miklós, hogy milyen ártalmas, ha a tankönyvek tele vannak hibákkal, a kolozsvári pap azt felelte erre, hogy a gyerek, ha felnő, majd rájön azokra a hibákra, és az életben jól megtanulja.

Az egyház a legjobban azon hördült fel, hogy Tótfalusi még olyan „szent” könyveket is, mint a biblia és a katekizmus, javítani

merészelt. A dogmatikailag vaskalapos és a „tudományukra” büszke, öntelt kolozsvári papok és tanárok most már egyre fokozták a hajszát, a bátor, elvhű nyomdász ellen. Szatmárnémeti Sámuel, a kolozsvári egyházi tanács egyik lehangosabb tagja szemébe is mondta, hogy nem szereti a tudós tipográfust. Önérzetesen felelt ezekre a kifogásokra és gáncsoskodásokra, hangsúlyozva tanulmányait, tanítói múltját. Ellenfeleinek hiúságát azonban sértette Kis Miklós tudása, „hitvány vasművesnek” nevezték, nem tartották magukhoz méltó embernek, mert ő nem prédikál. „Mintha csak abban állana a virtus” – vágott vissza.

Megígérték kezdetben, hogy a nyomdát teljesen a belátása szerint vezetheti, de mikor látták, hogy újításokat vezet be, reformokat hirdet, minden eszközzel meg akarták akadályozni önálló működését. Miután pedig nyomdászi munkája elé megszámlálhatatlan akadályt gördítettek, azzal kezdték vádolni, hogy nem dolgozik, nyomdája keveset termel, kiadványai nem elég szépek. „A tollamat kitépték . . . és azért cirmolnak, hogy csak ballagok a földön” – jegyezte meg erre keserűen.

Az országgyűlés uraival, a város vezetőivel, az egyházi tanács tagjaival azonban még korántsem ért véget ellenségeinek a sora. Hátra van még a német császári katonaság. Ez pedig beszállásokat, rablást jelentett a kolozsvári polgárok számára. Tótfalusi elpanaszolja, hogy irigyei előszeretettel irányították a német tiszteket az ő házához, mondván, „hogy az jó kvártély”. Bár a városi tanács megígérte, hogy házába és munkásainak a lakásába nem fognak katonaságot beszállásolni, ez mégis megtörtént. Az ellenszegülő nyomdászt a német parancsnok egy alkalommal a vártára vitette és megfenyegette. Joggal írhatta a kolozsvári tűzvészről szóló *Siralmas panasz* című versében ezeket a sorokat:

*O szegény megromlott,
Porbamuba szállott,
S már szinte elalélt nép,
Melyet az idegen*

*Nemzet is szertelen
Paskol s rongál, mint a csép,
Sorsod ki ne szánná?
Aki nem sajnálná
Volna merő bálványkép.*

Emiatt is meggyült a baja a hatóságokkal, németellenes izgatás címén.

Nem csodálhatjuk ezek után, hogy ezt a rengeteg méltatlanságot elszenvedve többször arra gondol, hogy itt hagyja az országot, hiszen állandóan visszaemlékezhetett azokra az éveire, amikor tiszteletben, hírnévben, gazdagságban volt része. Egy alkalommal szemébe is vágja a feudális országgyűlés tagjainak, hogy számára már nem maradt más hátra, mint „mind azt, valamit annyi esztendőök alatt annyi költséggel és véres veritékemmél a haza hasznára készítettem, mind öszve rontván, még a port is leverjem a lábamról, mondván: nem méltó ez a hely énhozzám. Amerre a végzet vezet, bujdosásra indulván, az erdélyi méltóságoknak hitleveleket . . . kopjahegyére függesztvén, valahol járok-kelek Európában, teli szájjal harsogjam ezt: ez az erdélyieknek hitek, így s így nyomorították meg a hazája javára teljes lélekkel igyekező szegény legényt”. De ez csak egy hirtelen kitörés maradt. A hazai föld iránti mélységes szeretete és ragaszkodása nem engedi, hogy elhagyja az országot. Ehelyett a harcot választja: „Tehát az egész világ ellenem vagyok, és kigyót-békát kiálthat rám . . . azaz senki sincs, aki jól ítélne fölőlem. Mely ha úgy vagyok, méltó felkelnem és lábomat megvetnem, hogy . . . az egész világgal szembeszálljak.”

Egyetlen fegyvere van: a nyomtatott betű. Ezt ragadja meg, és megírja, kinyomtatja *Apologia* című művét (1697). Itt még türelmesen jár el, latin nyelven írja a könyvet, ellenségeit még nem nevezi meg név szerint, és egyelőre csak helyesírási újításaiért száll síkra, azokat védelmezi meg. Ellenségei erre még dühödtebb támadásokkal válaszoltak, még fokozottabban igyekeztek munkáját megbénítani. Élesebb fegyverre volt szükség. Most már magyar

nyelven, hogy a nép is olvassa és a konkrét tényeket elősorolva, el-lenségeit név szerint megnevezve írja meg híres könyvét 1698-ban, a *Mentséget*.

Ezzel a könyvével a magyar írók sorába lépett, és a feudalizmus izzó hangú vádiratát írta meg. Egy nyomdász sorsán keresztül bemutatja, hogy Habsburg-uralom, feudális uralkodó osztály és az egyház hogyan fojtja meg a magyar nép nagy tehetségű fiát, akinek nevét szárnyára vette a hírnév, és országhatárokon keresztül is ismertté tette. A haladás szolgálataért, hazaszeretetéért meggyalá-zott, tönkretett ember fellebbez itt népéhez, a világ közvéleményé-hez és az utókorhoz.

Tudomására hozza mindenkinek, hogy kicsoda ő tulajdonkép-pen. A jó mesterembert csak a jó mesterember ismerheti meg, és mivel ilyen mesterember a hazában több nincs, kénytelen saját maga megismertetni munkáját. A valóságból vett, eleven, színes képek-ben vonultatja el előttük a nyomdász küzdelmes életét. A szédítő sikerek éveit és a maradiság és butaság ellen vívott kétségbeesett harcok évtizedét. Tiszteletet és megbecsülést követel mestersége számára. „Nem kisebb dolog jól nyomtatni, mint jól prédikálni” – veti a papi talárra oly határtalanul büszke ellenfeleinek a szemére. Hangsúlyozza, hogy nem fog meghátrálni az egyházi tekintély elől, mert a religió „sokszor a megveszett és megvesztegető szívnek” a palástja. A kolozsvári egyháztanács tagjait és a velük „egy voxban” lévő urakat és németeket teszi felelőssé azért, hogy nem használ-hatott a népnek szándékai szerint.

Felháborodva idézi ellenfelének, Szatmárnémeti Sámuel tisz-teletes úrnak a véleményét, aki szerint „amivel a mi atyáink meg-érték, és amiben születtenek és holtak meg, csak abban maradjunk mi”, „nem szükség nekünk tovább iparkodnunk”. A maradiságnak ezzel az ostoba hirdetőjével szemben a haladás mellett tesz hitet. Sohasem volt ennél ártalmasabb vélemény – hangoztatja. Így kel-lene megkötni az emberi elmét? – kérdezi. „Avagy nem jó-é, hogy a mesterségekhez többet találnak? Micsoda volt elsöben a tipográ-

fia, micsoda a puska találmány? Avagy nem fokozatosan mentenek-e a tökéletességre?"

A *Mentség* lapjairól a feudális elmaradottság megdöbbenő képe bontakozik ki. A legegységesebb iparcikkeket is külföldről kell hozatni, mert nincsenek itthon jó mesteremberek. Két arasznyi drótot érdemesebb Bécsből hozatni, mert ha két pénz ára munkát kell elvégeztetni egy iparossal, tíz pénz értékű az az idő, amennyi az utánuk való járkálással eltelik. A mesterembereket egyszer a kormányzó, máskor a kapitány rendeli munkára, vagy a város küldi el őket a temetőbe sírt ásni. És ha végre elkészítenek valamit, az is rosszul sikerül, mert senki sem törődik a mesterségek, az ipar fejlesztésével.

Pedig az volna szerinte az ország vezetőinek, a királyoknak a feladata, hogy népük előmenetelét segítsék elő. „Nem is csak az valósággal a hatalmasságoknak tiszték, hogy az alattok valókat portiózással s egyéb terhekkal kimerítsék, és így csak rontsák; hanem, hogy azokat valami jóban építeni igyekezzenek.” De ezzel szemben, aki kezdeményez, aki példát akar mutatni a jó mesterségek meghonosításában, hogy ne kelljen minden „bécsi késért, ollóért, krakói cérnáért” kihordani a pénzt az országból, azt nemhogy támogatnák a hatalmasságok, hanem elgáncsolják. Keserű gúnnyal írja, hogy példa akart lenni „e nemzetben sok jóra”, de másra lett példa, mert mindenki azt fogja mondani: „Imé, ez a közönséges jót addig űzte, hogy mindenéből kifogyott: bolond volna azért, aki az ő nyomdokait követné.”

A *Mentség*ből megismert főurak és papok kultúraellenessége szükségszerű következménye a hanyatló feudalizmusnak. Az uralkodó osztály tudja, hogy a gazdasági fejlődés és a kultúra emelkedése egyre kevésbé egyeztethető össze a fennálló gazdasági és társadalmi viszonyokkal. A nyomdaipar megerősödése, az írástudatlanság megszüntetése a feudális uralkodó osztály gyengítését jelentenék. Ezért fordul olyan elvakult gyűlölettel a haladó eszmék olyan hirdetője ellen, mint Tótfalusi Kis Miklós. Ezért árulja el ez az uralkodó osztály az ország függetlenségét is: eltűri a német hó-

dítást, mert a német zsoldosok jó szövetségesek – a nép ellen. Aki szemléltető irodalmi leírást akar látni arról, hogy egy korhadt társadalmi rendszer hogyan válik a termelőerők és a művelődés fejlődésének a gátjává, az olvassa el a nagy nyomdász vádiratát.

Szándékosan helyeztem előtérbe küzdelmes életét, a haladás ellenségeivel vívott harcát. Őt ez a küzdelmes élet, mesterségének és a népnek a szeretete, a harc tette íróvá. A szenvedések, a csalódások, a megaláztatások és az ezekre válaszul kirobbanó szenvedélyes gyűlölet volt szükséges ahhoz, hogy a *Mentség* létrejöhessen. Harci eszköznek szánta művét, melyre gyorsan szüksége volt, és ezért nem ért rá ezt a fegyvert lassú gondos munkával kikovácsolni. Igazolni önmagát, megvédeni becsületét, leleplezni ellenségeit: ez volt a célja; irodalmi babérokra nem törekedett. Művészi igényességet ezért hiába keresnénk munkájában.

Hiába próbálnánk meghatározni, hogy milyen műfajt képvisel a *Mentség*. Látszólag emlékirat, önéletrajz. Meg akarja ismertetni önmagát, elmondja élettörténetét, viszontagságait. Ezt azonban nem rendszeresen, időrendi sorrendben adja elő. Néha ugyan elkezd történetet írni, de hamarosan megszakítja az elbeszélést, átugrik más témára, nem belső művészi megokoltsággal fűzi tovább mondanivalóját, hanem az indulat tereli figyelmét egyik kérdésről, egyik élményről a másikra. Látszólag vitairat, röpirat ez a könyv. Előadja önvédelmét, felsorolja mindazokat az érveket és tényeket, melyek álláspontját, eddigi tetteit igazolják; másrészt támadólag lép fel ellenfeleivel szemben, egymás után vágja elébük aljasságuk, rosszakaratuk bizonyítékait. Érvelését azonban nem logikai rendben fejt ki. Időnkint sorszámokkal ellátva elkezd sorolni vádjait, de azután túllépi az ilyen keretet, nem tudja tárgy szerint, problémák szerint rendezni anyagát és így megszerkeszteni röpiratát. De nem is akarja, nem is törekszik erre. Úgy hat írása, mint a kirobbanó panasz, a vita hevében spontánul feltörő harcos vádbeszéd. Az indulat, a szenvedély irányítja tollát, nem a racionális elgondolás.

Ez az indulat, ez a hevesség rendkívül csapongóvá és egyenet-

lenné teszi a művet. Mikor az olvasó kezébe veszi a *Mentséget*, eleinte csak kusza összevisszaságot lát benne. Életének egyik jelenetét eleveníti fel az egyik oldalon, majd a következőn hosszú felsorolást ad arról, hogy milyen nyelvtani hibákat javított ki valamelyik általa sajtó alá rendezett könyvben. Szenvedélyes, szinte szárnyaló kirobbanások a nép ellenségei ellen, majd az üzletember pontos kalkulációi egy-egy könyv kiadásának pénzügyi kihatásairól; kis anekdotikus jelenet a piaci kofa és a német katona esetéről, majd a teológiai műveltség hangsúlyozása, a bibliai idézetek halmaza: így váltogatják egymást a legkülönbözőbb mozzanatok, a legeltérőbb részletek a *Mentség* lapjain.

Mi teszi ezt a munkát mégis többé, mint egy rosszul szerkesztett dokumentum-irat? Minek köszönhető, hogy a *Mentséget* végigolvasva irodalmi élményben van részünk?

Az egyes jelenségek mechanikus, kusza egyvelege mögött háttározott egységet érzünk. A teológiai magyarázattól a lírai önvalótlomlásig, a szinte jogászi érveléstől a társadalom és a saját életéből vett ügyesen megragadott kis jelenetekig mindent egyaránt összetart, egyé forraszt a szenvedélynek a heve, az erkölcsi szilárdság, az igazságnak az ereje. A *Mentség* minden sora mögött ugyanannak az embernek a személyes vergődését érezzük, akkor is, ha nem önmagáról beszél. Így az egész művet áthatja egy szinte lírai hang, valami izgatató feszültség, amely egészen közel hozza egymáshoz a látszólag igen eltérő részleteket is.

De nemcsak hangulati egységet figyelhetünk meg Tótfalusi művében. A széteső szerkezet, az eltérő jellegű epizódok és magyarázkodások mögött alapvető tárgyi egység is van. Akármiről olvassunk, mindig ugyanannak az embernek, ugyanazzal a társadalommal való viszonyáról van szó. És ez a viszony – bár egy szélsőségesen egyéni eseten keresztül tárul elénk –, tipikus viszony. Tótfalusi Kis Miklós életéhez hasonló nem találunk, ha azokat a konkrét eseményeket és jelenségeket figyeljük, melyek pályáját jellemzik. Ha azonban általánosítunk, ha azt vesszük szemügyre, hogy milyen sors vár a nép egy olyan fiára, aki a feudalizmus hanyatlása korá-

ban polgárrá küzdi fel magát, de nem szakad el a néptől, akinek polgári emelkedése, üzletének fellendülése, egyéni gazdagodása elválaszthatatlan a nép felemelésének, a haladásnak ügyétől, akkor megtaláljuk azokat a mélyebb társadalmi összefüggéseket, melyek – a haladó erők adott gyengesége folytán – menthetetlenül a bukácsba hajszolják az ilyen embert.

A *Mentség* figyelmes olvasója nem múltó impressziókat, hanem mélyen az elméjébe vésődő képet kap egy becsületes hazafinak és egy mélységesen romlott társadalomnak a harcáról. Ez a harc, Tótfalusi Kis Miklós élete, izgalmas regény. De nem az író formálta azzá, hanem ilyenné lett maguknak az eseményeknek a sodrában. Az író nem dolgozta ki ezt a nagyszerű témát, hanem szeretettől és gyűlölettel feszülő indulatában egyetlen nagy lélegzetvétellel elének dobta. Árad belőle a szó, gyakran alig tudja mondatait befejezni, egy-egy gondolatsorát lezárni. Ez a lendület a könyv elejétől a végéig tart, de nincs is vége. Befejezi írását, de rögtön utána hozzácácsol még néhány kiegészítést és utolsó szava végül is ez: etcetera, satöbbi.

Befejezetlennek, nyersnek érezzük a könyvet, darabosnak, nehézkosnak a stílusát, de nem is esztétikai műélvezet céljából vesszük a kezünkbe, hanem az igazság szépsége miatt.

Harcos kiállítás volt a *Mentség* megírása. Tótfalusi minden erejét összeszedte, hogy kiöntse vádjait ellenségeivel szemben. A pap-sággal mégcsak bírta volna a harcot, de a feudális urak nem tűrték, hogy kesztyűt dobjon nekik egy senkiházi nyomdász. Az ekkor már súlyosan beteg nyomdász megtört, tovább nem tudott ellenállni. Könyve visszavonására, a megsértett személyek megkövetésére és egy visszavonó irat kinyomtatására kényszerítették. Teljesítette a követeléseket, de visszavonó irata – mint azt a XVIII. századi Bod Péter megállapítja – „a maradék nemzetnél, nem néki, hanem rosszakaróinak vagyon gyalázatjokra”.

A megszégyenítést nem élte túl sokáig. Még kérést intézett a hatóságokhoz, hogy jelöljenek ki alkalmas ifjút, akit ingyen megtanítana mesterségére, mert hazájának holta után is szolgálni akar.

De erre már nem jutott ideje. Művészetét már nem tudta mások-nak átadni.

Kívánsága mégis teljesült. Hazájának holta után is tud szol-gálni. Példamutatását életében csak néhány író társa értette meg, de tanításait, álmait a késő utókor valóra váltja. Szavai kétszázötven éves távlatból töretlenül hangzanak ma is, szólnak mindnyájünk-hoz, tanítanak mindannyiunkat.

Tiszteletet és megbecsülést várt kortársaitól. Nekünk jutott osztályrészül, hogy ezt megadjuk neki.

1952

HERMÁNYI DIENES JÓZSEF

A *Nagyenyedi Demokritus* szerzője, Hermányi Dienes József, egyenes örököse a XVII. századi Erdély haladó szellemi mozgalmainak és közvetlen tanúja, ismerője és részese a XVIII. század pozitív erőfeszítéseinek. Mintha Erdély két nagy korszaka, a nagy század és a tengődés kora adna találkoztól életében, életművében.

1699. szeptember 26-án, a független Erdély századának utolsó évében, de már egy évtizeddel a függetlenség elvesztése után, a Habsburg-tartományra süllyedt országban született a székelyföldi Olaszteleken. Kevés írónak a fejlődésében játszott olyan nagy szerepet apjának az egyénisége, útmutatása, szellemi tájékozódása, mint az övében. Pedig Hermányi Dienes Péter református prédikátor, majd erdővidéki esperes nem tartozott a kor kiemelkedő egyéniségei közé, sem a történelem, sem az irodalomtörténet nem tartja számon a nevét. Egyike ő az 1700 körüli évtizedek átlagembereinek, aki szemléltető példa arra, hogy a XVII. század haladó művelődési törekvései, egy Apáczai és mások áldozatos küzdelmei mennyire nem maradtak eredmény nélkül, milyen magasra emelték a tanult, értelmiségi réteg műveltségét. Dienes Péter egyéniségéről és műveltségéről író fia ad megragadó képet emlékiratában. Innen tudjuk, hogy már fiatal korában a XVII. század mindhárom haladó szellemi irányzatának lelkes hívévé szegődött. Udvarhelyi és enyedi diák korában karteziánus tanárok vezetése alatt (Szatmári Pap Já-

nos, Kolozsvári István) Descartes filozófiájával jegyezte el magát. Enyeden jártakor a teológiát a kiváló Dési Márton, Coccejus legfőbb erdélyi híve és követője, tanította. Küküllővári kántor korában pedig az ottani pap, Nánási István, „igen élt az angliai könyvekkel”, s így őt is azok olvasására indította. Íme a három nagy szellemi vihart felkavaró haladó polgári jellegű áramlat: a karteziánizmus, coccejánizmus és az angliai puritanizmus. Ezek határozzák meg Dienes Péter, majd rajta keresztül fia, József, szellemi, világnézeti tájékozódását. Mindehhez széles körű műveltség járult. Elsajátította Udvarhelyen a görög, majd Enyeden a zsidó nyelvet, hallgatta Enyed leghíresebb tanárát, Pápai Páriz Ferencet, és szenvedélyesen gyűjtötte állandóan a könyveket, Descartes műveit éppen úgy megszerezte, mint Homerost. Ebben a korban szinte kézről kézre adogatták a fontosabb könyveket Erdély legműveltebb férfiai. Mikor például Dési Márton meghalt, megvette könyvtárából Calvin *Institutióját* és Josephus Flavius műveit, melyek valamikor – mint Hermányi Dienes József emlékirataiból tudjuk – Geleji Katona István birtokában voltak, Dienes Péter halála után pedig fia tulajdonába kerültek. De sohasem volt elég számára a könyv, ezért ahol csak megfordult, kölcsön vette az ott talált könyveket, és azután kivonatokat is készített belőlük. Találó ezért a jellemzés, amit fia írt: „A tanulásban telhetetlen, igen librárius pap, kinek még mezőre s útra mentében is könyv vala úti társa; igen mély elmélkedésű tudós; az egyenes együgyű beszéd mellett inimitabilis könyörgő. Amit egész héten olvas vala serio (mert időtöltő, elmés könyveket is olvas vala mulatságból), azt úti vala elmélkedve vásárnapra prédikációkba.” Nem csodálható ezután, hogy bár „pestisnek idein százakat temetett, de egy prédikációt kétszer el nem mondott”.

Ilyen apa mellett, ebben a literátus miliőben, a könyvek és az irodalom féltő szeretetében nevelkedett írónk. Apja kezdte el tanítani, Cicerót és Erasmust olvastatta vele még gyermekkorában, diákkorában pedig teológiai disputákat folytatott vele latinul. 1711-ben került a székelyudvarhelyi kollégiumba, majd 1718-ban Erdély

szellemi életének akkori központjába, az enyedi főiskolára. Az 1719. évi nagy pestis által átmenetileg megszakított diákévei 1728-ig tartottak. Diákkori élményeiről, tanáraitól ő maga számol be a *Nagy-enyedi Demokritus* számos anekdotájában, a XVIII. századi erdélyi diákélet valóságos rajzát hagyva reánk. Az iskolánál, a tanároknál is fontosabb azonban számára, a tudás igazi forrása, a könyv. „Oh, könyvetlen aetas!” sóhajt fel emlékiratában, pedig az ő kezén éppen elég könyv megfordult, de apjától örökölt tudásszomja kielégíthetetlen volt. Gyermekek- és tanulóévei egyben az élet iskoláját is jelentették számára. Ott kavarogtak körülötte az 1700 körüli évek nagy történelmi megrázkódtatásai, s bár a Rákóczi-szabadságharc idején még kisgyermek volt, apja elbeszéléseiből meg a szülői házban megfordult látogatóktól épp eleget hallhatott. Emlékiratában nem véletlenül számol be bujdosó kurucok, világvég-váró prédikátorok, fantasztá népi próféták látogatásairól. Egy Bányai nevű prófétáról írja apja elbeszélése nyomán, hogy „azt híreszti maga felől, hogy ő nem oskolákban tanult, hanem Istentől tanított immediate. És prédikál vala a falusi ekléziákban, de nagyobára mind csak a nemeseket s papokat infestálja vala szerszóval a parasztság előtt, melyért a nép igen hallgatja vala”. A kuruc háborúval összefüggő nagy szociális forrongások után a pestis aratása jelentett megrendítő élményt, majd lassan Erdélyben minden elcsendesedett. Tanulmányainak utolsó éveit Kemény László, a későbbi gubernátor preceptora lett, s ezzel megnyílt előtte az arisztokrácia világa, kiszélesedett látóköre az uralkodóosztály belső életére is. Mint sokat tanult, sokat tapasztalt ember kezdte el prédikátóri pályáját 1728-ban.

Élete ezután igen egyhangú lett, ami a külső eseményeket illeti. 1728-tól 1735-ig torockószentgyörgyi pap volt, majd Enyeden lett másodpap, 1742-től pedig ugyanott első pap, vagy ahogy akkor nevezték „fő-pap”. Ez egyúttal az utolsó lényeges esemény életében: mint enyedi első pap a felkínált esperességet visszautasítva, munkálkodott egészen haláláig, 1763. április 12-ig.

Az eseményekben szegény élet annál gazdagabb volt szelle-

miekkben. A művelt szülői ház és az iskolák mellett korán érintkezésbe került közvetve vagy közvetetten Erdély legnagyobbjaival. Mikor enyedi diák lett, elevenen élt még az 1716-ban meghalt Pápai Páriz Ferenc emléke, de ugyanígy Tótfalusi Kis Miklósé is, akit életének legtragikusabb eseménye kötött Nagyenyed városához. Az enyedi templomban, ahol később Hermányi annyit prédikált, kellett 1698. június 13-án az ekléziát megkövetnie, és a feudális Erdély legélesebb vádiratát, a *Mentséget* ünnepélyesen visszavonnia. 1716 karácsonyán az udvarhelyi skólából éppen Bethlenszentmiklósra, a Bethlen Miklós tervei szerint épített pompás kastélyba rendelték ünnepelni Bethlen József udvarába, s így éppen jelen volt, amikor a tizenkét esztendeje rab Bethlen Miklós bécsi szolgája beállított urának, az utolsó nagy erdélyi politikusnak a halálhírével. Később egy másik karácsonykor Haller Istvánnénál kellett prédikálnia, ahol éppen ott tartózkodott az erdélyi memoár-irodalom másik nagy klasszikusa, Bethlen Kata is. Ő már Hermányi Dienes generációjához tartozik, amely történelemformáló szándékban és akarásban elmaradt a Tótfalusiak és Bethlen Miklósok tragikus nemzedékétől, de szellemi és műveltségi színvonalban nem. Hermányi Dienes József kortársai között is megannyi művelt, európai látókörű ember bukkan szemünk elé. Bethlen Kata mellett ott van a Voltaire-fordító Lázár János, akivel nemegyszer találkozunk a *Demokritus* lapjain, vagy Szilágyi Sámuel, aki Bacon, Hobbes, Locke, Leibniz, Montesquieu és Voltaire műveit gyűjtötte össze könyvtárába, a Voltaire leveleit fordító Székely László és Székely Ádám, Locke magyarítója. Egyedül Hermányi egyik anekdotájából tudunk Borsai Pálról – a Spinoza-olvasó ateista órásról, s végül nem messze Enyedtől él legjelentősebb kortársa, Bod Péter, Magyarigen prédikátora. Ha még mindehhez hozzávesszük Enyed tudós tanárainak egész sorát, akkor előttünk áll az a művelt környezet, mely a *Nagyenyedi Demokritus* íróját körülvette.

Számára azonban a tudós embereknél is többet jelentettek a könyvek, miként azt már apjától megtanulta. Könyvek, kéziratok között tölti enyedi évtizedeit. Autodidakta módon megtanult fran-

ciául és németül is, hogy mennél többet olvashasson és tanulhasson. Olvasmányainak, tanulmányainak eredményét folyvást papírra is vetette, s 158 kötetnyi kéziratot írt össze életében. Könyvei közül, írás közben mindig éber szemmel figyelte a világot is, szemmel tartotta az élet, a kor minden fajta és rangú jelenségét. Tanulmányainak és közvetlen tapasztalatainak eredményét ő is, apjához hasonlóan, elsősorban prédikációiba öntötte, s ezeket nemcsak jól megírni tudta, de a szónoki előadásban is mester volt. Rettegő György, aki 1761-ben hallotta beszélni, így jellemzi őt emlékiratában: „Ennek az embernek mását soha nem láttam, mert Szent Pál csak annyival volt elébbvaló, hogy a harmadik égben termett. Foly ennek szájából az ige, s olyanokat hall tőle, melyeket mástól nem. Az ő prédikációja között sokszor oly tréfákat ejt szóval, hogy eleget lehet nevetni rajta, de ez is mind tudomány. Pedig soha akadémián nem volt.”

Sajnos, írói hagyatékából alig ismerünk valamit. Szétszóródott kéziratok még felkutatásra várnak, s ezért nem is tudjuk, mi mindent írt össze 158 kötetében. A véletlen azonban éppen irodalmi szempontból legfontosabb munkáit: az emlékiratot és a *Nagyenyedi Demokritus* hozzáférhetővé tette. Ennek köszönhető, hogy Hermányi Dienes József elfoglalhatja helyét a régi magyar irodalom számottevő írói között.

Írói rangját két legfontosabb műve közül is az anekdotagyűjtemény biztosítja elsősorban. Bármennyire kitűnő alkotás az emlékirat is, ezzel Hermányi még csak egyike volna a kor erdélyi memoár-íróinak, míg a *Demokritus* révén jelentékeny irodalmi újítás fűződik nevéhez. Nemcsak egyszerű műfajtróneti nevezetességről van itt szó, hanem a magyar próza fejlődésének egy fontos fordulópontjáról. A *Nagyenyedi Demokritus* létrejöttében azt jelenti, hogy az annyi nagy értéket teremtő erdélyi memoár-irodalom eljutott fejlődése végére, hogy a magyar próza történeti fejlődése során más, egyértelműen szépirodalmi műfajok veszik át tőle a vezetés szerepét. Ezután is szülehetnek és születtek is még kitűnő emlékiratok, de ezek már nem tartoznak az irodalmi fejlődés

fővonalába, hanem annak peremén maradnak. Mi áll ennek a változásnak a háttérben?

Hermányi Dienes József életútjának rövid összefoglalásából láttuk, hogy – gyermek- és tanulókorától eltekintve – mentes volt pályája a nagy eseményektől, politikai változásoktól, történeti meg-rázkódtatásoktól. A megállapodottság, csendes egyhangúság jellemzi ezt az életet, akárcsak a kor erdélyi embereinek életpályáját általában. Evés-ivás, vadászat, a műveltebbeknél olvasás jellemzi a főnemesek, nemesek életmódját; s a papok, tanárok a maguk módján igyekeznek hasonulni ehhez. A Rákócziak, Tótfalusiak, Bethlen Miklósok viharos élete ismeretlen ekkor. Viharok legfeljebb a családok életén belül, a magánéletben vagy pedig valakinek a lelkében dülhatnak a XVIII. századi Erdélyben, de külsőleg az eseménytelenség általános jelenség. Az eseménytelen élet pedig nem kívánkozik emlékiratba. Bethlen Kata önéletrajza azért kiváló alkotás, mert nála a külső eseményekben szegény élet nagy lelki háborgásokat, vívódásokat takar, s ő az utóbbit tudta kitűnően ábrázolni. A XVIII. században az ilyen szélsőségesen szubjektív, önmagábaforduló magatartás Magyarországon csak arisztokratáknál képzelhető el, nemcsak Bethlen Kata, de Rákóczi és Bethlen Miklós is jó példa erre. De míg e két utóbbi nagy történeti eseményeket élt át, és így önéletrajzaikban a szubjektív mondanivaló nem szoríthatja háttérbe az objektív világ ábrázolását és bemutatását, addig a XVIII. század első felében élő Bethlen Kata mondanivalója nem lépheti túl az egyéni világ szűk határait; a magyar irodalom nagy szerencséje, hogy ez a belső egyéni világ oly gazdag és sokrétű volt. A polgári életformát élő, városi környezethez tartozó Hermányi Dienes nem írhatott nagy elődeihez hasonló emlékiratot. Pedig elkezdte, de jellemző, hogy már diákévei tárgyalásánál abbahagyta. Talán ösztönösen, vagy tudatosan is felismerte, hogy külső eseményekben szegény és nagy belső háborgásoktól mentes élete nem alkalmas egy önéletírás tárgyául. Persze az önéletírások, emlékiratok legtöbbször nemcsak írójuk sorsáról, hanem az őt környező világról is vallanak. S ilyen mondanivalója volt Hermányinak bőven.

Félbehagyott önéletrajzában is sokkal inkább erre terelődik nála a hangsúly, ez izgatta őt, erről volt mit írnia. Saját élete mint a kora, kortársai életének ábrázolására szolgáló keret, mint a mások dolgait, sorsát az elbeszélés rendjébe terelő fűzér így szükségképpen terhessé, feleslegessé, értelmetlenné vált. El kellett dobnia, és a prózának egy objektív műfaját kellett választania.

Ez a műfaj az ő esetében az anakdotagyűjtemény volt, nem véletlenül. A Hermányi Dienes-féle anekdotasorozat ugyanis közvetlen leszármazottja a magyar memoár-irodalomnak. Lehettek direkt műfaji példaképei, de könnyű felismerni, hogy a korábbi magyar emlékiratok egy fontos elemének a továbbfejlesztéséről van itt szó. A különböző kis anekdotikus részletek szinte minden emlékiratban bőven előfordultak. Szepsi Csombor útleírásától kezdve, Bethlen Miklós és Tótfalusi művét is beleszámítva számos önálló anekdotának beillő miniatűr zsánerképre bukkanhatunk, melyekben az emlékiró a közvetlenül látott és hallott érdekesebb eseményeket, az élet érdekesebb mozzanatait kerek kis elbeszélésbe tömörítette. Persze, a korábbi emlékiratokban az ilyen anekdotikus részletek többnyire alá vannak rendelve a szerző szubjektív célkitűzésének: saját életútjának egyik-másik jelenségét hivatottak megvilágítani vagy igazolni. Hermányinál éppen fordított a helyzet: saját életpályája csak ürügy lenne a korról és a kortársakról szóló anekdoták elmondására, s ő ezt megérezve felismerte, hogy nincs szüksége erre az ürügyre.

Az állandóan jegyeztető, írogató, az életet, környezetét élenken figyelő íróban valószínűleg már régóta érlelődött a gondolat a kortársait bemutató mű megírására. Az az anekdotikus jelenet, melyből ő maga eredezteti munkáját, nyilván csak a közvetlen impulzust adhatta. 1759 július elején, mint a *Demokritos* 123. anekdotájában írja, vendégek jártak nála, és „holmit íratni akarván, tőlem kérnek vala papirosat, s nem adék, mondván igazságban, hogy két árkusnál több nincsen, s azt holnap béírom. Fogá azért kettő közüllök, s egy-egy konc papirost küldö. Én is gondolám, hogy minden kincset effélével béírom tréfából...”. A tréfából írott

könyvről azonban tudja, hogy annak nemesebb hivatása is van. Az említett vendégség után, július 10-én írt előszavában már elárulja, hogy a „sok díb-dáb dolgoknak tövel-heggyel s éllel-fokkal, ággal-boggal összehánt szemétdobja” nemcsak szórakozásul szolgál, hanem arra is, hogy olvasója bölcsebbé váljék. Felfogása szerint ugyanis nemcsak a nagy történeti eseményekből, hanem a hétköznapok mindennapos mozzanataiból, az élet intimitásaiból is van mit okulni. Sőt, ő ez utóbbiakat fontosabbnak is tartja a királyok és fejedelmek tetteinél, illetve a nagy emberek cselekedeteiből is mindig az ragadja meg a figyelmet, ami nem tartozik a történetíró tollára.

Az erdélyi hétköznapok történetéből bőséges anyag állhatott már rendelkezésére 1759-ben, amikor művét írni kezdte. A munkával igen gyorsan haladt, mert szeptember 18-án már a 306. anekdotát írta le a júliusban elkezdett könyvből. Ezután egészen haláláig folytatta még gyűjteményét, kiegészítve azt újabb élményei, tapasztalatai alapján további harminchárom kis történettel. A legutolsó közülük egy 1762. október 31-én történt eseményről számol be.

A *Nagyenyedi Demokritus*ban előttünk áll szinte az egész XVIII. századi Erdély minden vidékével, minden társadalmi osztályával, csoportjával, valamennyi nemzetiségével. Előtérben azonban az áll, amit az író közvetlenül is láthatott, tapasztalhatott; az anekdoták java ezért az Erdővidéken, Udvarhelyen és főként Enyeden játszódik. A szereplők között a papok, tanárok, diákok vannak túlsúlyban, de sokat szerepelnek az arisztokraták is, közülük is különösen a Kemény-család, akiknél nevelősködött és a Toroczkóiak, akik patronusai voltak toroczkószentgyörgyi papsága idején. Ebben a szűkebb körben számos személy újra meg újra visszatér könyve különböző helyén, így apja, Kemény László (volt tanítványa), Szigeti István (volt enyedi tanára, majd püspöke), valamint az enyedi kollégium számos más tanára. Szerepelnek azonban olyan személyek is, akiket nem ismert, de akiknek cselekedeteiről hiteles formában hallott, szemtanúktól vagy szavahihető emberektől. Így nem hiányzik művéből Teleki Mihály, Tofeus püspök, II. Apafi Mihály, Thököly Imre, Tótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc sem, akik-

ről olyan intimitásokat tud, melyeket a történeti források nem jegyeztek fel. Régebbi irodalmi források alapján csak egészen kivételesen iktat be egy-egy történetet, így pl. Clément Marot-ról, vagy Sztárai Mihályról.

Belső szerkezetet az anekdotagyűjteményben nem találunk. Igaz, hogy néha egy-egy alak köré csoportosít egy sor kis történetet, máskor egymás után több anekdota hasonló témáról szól, s így kisebb elbeszélés-füzérekkel is találkozunk, de ezek teljesen esetlegesek, s aligha lehet a csoportosításokban tudatosság. A kronológiai rendnek sincs nyoma: a XVII. század végétől könyve írása idejéig mintha nem változott volna a történelem, sem időrendet nem említ, sem évszámokat, csak a szereplő személyek máshonnan ismert életrajzából állapíthatjuk meg, hogy egy-egy esemény mikor történhetett. Számára mintha lényegtelen volna, hogy ki élt előbb és ki később. Miként saját életére is valami megállapodottság volt jellemző, ugyanígy az egész történeti korszakot, a XVIII. századi erdélyi társadalmat is mozdulatlanak látja.

A *Nagyenyedi Demokritus*, miként az emlékiratok is, a hitelesség igényével lép fel, nem költött dolgokat, hanem kizárólag megtörtént tényeket akar elénk tárni. De míg a legtöbb emlékirat esetében a szerző szubjektív céljai, saját tettei igazolásának vagy magyarázatának szándéka akaratlanul is a ténylegesen megtörtént események bizonyos megmásításához vezet, addig Hermányi Dienesnél ilyen szubjektív módosító szempontok nincsenek. György Lajos az anekdoták jelentős részénél megpróbálta más források adataival összevetni a Hermányi Dienes által közölteket, és azt tapasztalta, hogy azok teljesen hitelesek. Nyilvánvalóan ugyanez vonatkozik azokra az eseményekre is, melyeket csak a *Demokritus*ból ismerünk. Esetleges tévedései pedig csak onnan származhattak, hogy már némi módosításokkal hallotta az általa leírt esetet. Írói magatartása tehát végeredményben a Tinódiéval rokon, az igazmondás nála nem a művészi igazság, hanem a történetírói igazság követését jelenti. Krónikás végső fokon ő is, miként a XVI. századi énekmondó elődje, csak míg ez hősi harcokról, nagy tettekről

énekli igaz tudósításait, addig Hermányi a kollégiumi diákszobák, a piacok, konyhák és hálószobák hiteles tényeit örökíti meg a Tinódiénál nem kisebb gondossággal.

A hétköznapok e krónikájából – miként a címe is sejteti – víg és szomorú világ tárul elénk. Ezt jelképezi a két görög bölcs neve: a hagyomány Demokritust kacagó, Heraklitust pedig síró filozófusnak képzelte. Hermányi történeteiben valóban váltakoznak egymással a vidám, derűs események a tragikus sorsokkal, de ha eltekintünk az egyes elbeszélések derűs vagy borús hangulatától, és a gyűjtemény egészét szemléljük, akkor a sok kacagató tréfa ellenére is egészében egy sötét világ elevenedik meg előttünk. A XVIII. századi feudális Erdély hétköznapjainak valóság-hű rajza ennek a világnak a teljes előregedettségét, rothadását mutatja. Hermányi Dienes semmit és senkit sem kímél. Az arisztokrácia és a nemesség parazitizmusa, a legkülönbözőbb felekezetű papok (köztük a saját egyházához tartozók is) züllöttsége s általában egy hatalmas erkölcsi fertő bontakozik ki a mosolyt vagy haragot keltő anekdotákból egyaránt. S ha egy-egy történetének főhőse nem reprezentánsa a társadalmi és egyéni bűnöknek, akkor azt többnyire ezekkel telített környezete fojtja meg. A nemesi udvarházak, főúri kastélyok, polgárotthonok és tisztes parókiák féltve titkolt szennyesén keresztül az író egy pusztulásra ítélt társadalmat leplez le.

Pedig a felszínen még alig voltak láthatók a bomlás jelei. Lát-szólag még teljesen virágjában volt a feudális világ Erdélyben. Alig néhány évtizeddel a *Nagynyedi Demokritus* keletkezése előtt a csillogó úri felszín ábrázolta még Apor Péter *Metamorphosis*ában. Igaz, hogy ez a mű sem a lelkesedés és az ünneplés, hanem az elkeseredés és a panasz hangján íródott, de Apor a korabeli németes, barokkos, cifrább és képmutatóbb szokásokkal csak a régi patriar-kálisabbat, egyszerűbbet és emberibbet, de éppenúgy úrit és feudá-lisat tudja szembeállítani, míg Hermányi a pompázó felszín alatti életet ábrázolja, a közemberekét, valamint az uralkodó osztályét is, de ez utóbbiból csak azt, amire nem futja már a csillogásból. A polgári író látásmódja ez az arisztokratáéval szemben, a feudalizmus

alkonyán. A magyar feudalizmus leleplezése nem a Hermányi könyvével kezdődött, ennek már két évszázados múltja volt. Sőt a XVI. századi reformátor írók, mint Szkhárosi Horvát, Bornemisza, a Balassi-komédia szerzője és mások sokkal szenvedélyesebben rontottak írásaikkal a feudalizmus bástyáira. Ez érthető, mert ők egy haladó, öntudatos, támadó mozgalom előharcosai voltak, míg Hermányi Dienes egy állóvíz-szerű társadalomban csak a magányosan szemlélődő, megfigyelő szociális diagnoszta szerepét töltheti be. Mégis az ő leleplezése mélyebbnek, kegyetlenebbnek tűnik XVI. századi harcos elődeinél. A reformáció korának írói minden gyűlölet és támadás ellenére az elismerés hangját is meg kellett hogy üssék olykor a haza védelmében hősiessen harcoló főurak mellett, s műveikben ott kísért a feudális urak „megjavulásának”, „megtérésének” illúziója. Hermányi Dienes korában már nincsenek nagy és hősi tettek. Még a gonoszságok sem oly nagyvonalúak, mint a Balassi Menyhártok reneszánsz századában, hanem kisstilűek, vizenyősek. Mélyebbnek tűnik ez a leleplezés azért is, mert gyökeresen világi jellegű. Bár pap írta, és jelentékeny részben egyházi dolgokról és emberekről szól, mégis a pap látásmódja csak itt-ott egy-egy megjegyzésben tűnik fel, egészében egy világi szemléletű ember fest itt képet a társadalomról.

A *Nagyenyedi Demokritus* befejezése éppen tíz évvel előzte meg Bessenyei felléptét, melytől a magyar felvilágosodás kezdetét szoktuk számítani. Az 1772 után kibontakozó új polgári jellegű irodalmi törekvésekhez Hermányi Dienes nemcsak időben, de műve tartalmát és tendenciáját illetően is közel áll, mégis ő még teljesen a korábbi korszak képviselője. Ő, aki talán mindenki másnál jobban látta és ábrázolta az erdélyi feudális világ bomlását, ebből nem vont le semmiféle következtetést. Az általános züllés felismerése ellenére nem elégedetlen a feudális társadalmi-politikai renddel, sőt a legtöbb kérdésben az uralkodó osztály nézeteit tolmácsolja. A helyzet megváltozását szemmel láthatóan nem hiszi, nem várja, és nem is kívánja. A németeket és katolikusokat nem szereti, ennek ellenére teljesen lojális az erdélyi rekatolizációt szorgalmazó Habs-

burg-házzal s a bécsi uralommal szemben. Rákóczi Ferenc szabadságharca s általában a kuruc mozgalmak elítélésében teljesen a hivatalos álláspontot követi, a kurucokban bajkeverőket, zavart keltőket vagy rablókat lát; Rákóczinak szemére veti, hogy a király sok jótéteményét lázadással hálálta meg stb. Az uralkodó osztály véleményével osztozik a parasztok s a románok lenézésében is. Mindez kiáltó ellentétben, ellentmondásban van az általa helyesen megfigyelt és hűségesen megörökített valósággal. Az író tudata messze elmaradt az ábrázolt valóságtól. Ennek az ellentmondásnak a feloldása esetén lehetne csak a felvilágosodás előfutára, korai képviselője, így megmarad a barokk kor éles szemű írójának.

A Hermányi Dienesre jellemző ellentmondás kiváló erdélyi kortársainál is általános volt. Bod Péter is a feudális uralkodókörökhöz simul, s ugyanígy a korabeli világosan látó, tudományt művelő papok, tanárok többsége. A legműveltebb arisztokratáknál pedig a megismert modern filozófiai és politikai gondolatrendszerek, ideológiák és reakciós politikai-társadalmi álláspontjuk között érzünk feszülő ellentétet. Miként Hermányi Dienes a megfigyelt valóságból, úgy ezek az arisztokraták a felvilágosodás nagyjainak nézeteiből adódó következtetéseket utasítják el. A szegény nép iránti részvét, filantróp gondolatok nem hiányoznak, de nem hajlandók tudomásul venni, hogy a bajok oka az a rendszer, melynek ők a haszonélvezői. A XVIII. század derekának kiváló erdélyi férfiai, bár munkásságuk a közelgő változást jelzi, sőt közel is állanak a hamarosan előretörő új, haladó törekvésekhez, s akaratlanul is a felvilágosodás számára készítik elő a talajt, végeredményben mégis a végnapjait élő barokk korszak és gondolkodás képviselői még. Hermányi Dienes József és a *Nagyenyedí Demokritus* irodalomtörténeti helyét is ebben az összefüggésben érthetjük meg.

Összhangban vannak ezek a megállapítások azzal, amit a *Demokritus* műfaji kérdéséről, a memoár-irodalommal való kapcsolatról mondtunk. Műfaji, formai szempontból nézve is két korszak határán áll ez a mű, de még a korszak-határon innen. A felvilágosodás betörése a magyar irodalomba együtt járt a klasszicista iro-

dalmi-művészi ízlés, stílus megjelenésével és terjedésével. Hermányi Dienesnél ennek nyoma sincs még. Bár kiszabadítja az elbeszélést az emlékirat keretéből, az egyes elbeszélések megformálásában teljesen régi nyomokon halad. Sőt, tudatos művészi megformálásra nem is törekedett, s ezért az anekdoták egyenetlenek, az éppen rendelkezésre álló és megörökítésre méltónak ítélt tények, események szabják meg terjedelmüket, szerkezetüket. Számos anekdota voltaképpen egymástól teljesen független elemek sorozatából áll, melyet nem kompozíciós elv, hanem csak valamilyen tematikai szempont tart össze. Nagy részüknél hiányzik a történetnek az a kerekége, amit például Galeotto Marzio Mátyás-anekdotáinál, vagy a népi trufáknál találunk. Galeottonál a humanista író művészi igényessége, a trufáknál pedig az élőszóbeli hagyományozódás ösztönös komponálóereje biztosították a történetek kerek megformáltságát. Hermányi Dienes anekdotái esetében azonban minderről nem lehet szó, ők csak a valóság hű leírása érdekli, s éppen ezért az anekdota egy kötetlen műfaji keretté válik számára. Magatartása tehát még inkább az emlékiróé, mint a voltaképpeni szépiróé.

Pedig a szépirodalmi ábrázoláshoz van érzéke, erre mutat történeteinek erősen párbeszédes jellege. Mintha legalább e tekintetben tanult volna az anekdotairódalom külföldi és hazai előzményeiből. Dialógusainak köszönhető leginkább a gyűjtemény frissesége, elevensége, olvasmányossága. Erre nagyon is szükség van, mert rendkívül terjedelmes mondatai viszont sokszor nehézkessé teszik a szöveget. A hatalmas mondatkolosszusok a barokk stílus még eleven voltát tanúsítják, de egyúttal ennek fokozatos felbomlását is. A végeérhetetlen mondatoknak ugyanis nincs már szilárd szerkezete, mint Pázmánynál vagy Bethlen Miklósnál. A nagy mondatok elemeikre hullanak szét, voltaképpen kisebb mondatok mellérendelt füzéréből állnak, melyeket a kötőszók feleslegesen kapcsolnak össze. A barokk körmondat részeire töredezik itt.

A *Nagyenyedi Demokritus* nyelve ugyanaz a jóízű, színes magyar nyelv, mint a XVIII. századi erdélyi íróké általában. Megvan azonban benne a latin elemekkel túlságosan élő kuriális stílus

nyoma is. Az író gyakran fordítja latinra a szót, néha latinul beszélteti szereplőit, s csak úgy hemzsegnek az akkori erdélyi egyházi-iskolai-jogi világban meghonosodott s magyarul ragozott latin kifejezések. Amikor ez a latinizálás a mai olvasó szemében kétségtelenül csökkenti a könyv élvezhetőségét, ugyanakkor nagy értékű is, mert híven megőrökíti az erdélyi nemesi, értelmiségi körökben ekkortájt beszélt köznyelvet. Ennek a köznyelvnek szerves elemei a tájszavak és a durva kifejezések is, melyek szintén mind ott találhatók a *Demokritus* lapjain. A stílus terén is, mint minden egyéb vonatkozásban, a valóság közvetlen, művészi átformálódás nélküli reprodukálásában, a dokumentatív erőben van a könyv értéke.

Nálunk a XVIII. század végén ment végbe az a nagy stílusváltozás, mely minden irodalomban bekövetkezett általában a barokk és a klasszicizmus határán. Egy szalonképesebb, finomabb, s persze gyakran mesterkéltőbb nyelv lépett ekkor a vaskos trufákat, az útszéli kocsmái hangot és durva röhejt, a trágár kifejezéseket egyaránt megtűrő, sőt erősen kedvelő régebbi stílus helyébe. Póriának minősül ettől kezdve a tájszavak, s általában a dialekticizmusok felhasználása is. Hermányi Dienes még e változáson innen áll, s ezért minden izes népi zamata ellenére stiláris szempontból hátrább van a fejlődésben, mint Mikes, akit a francia klasszicizmus irodalmának ismerete már az újabb stíluseszmény felé sodort.

Régi és újabb magyar irodalom, feudális világ és polgári fejlődés, barokk és felvilágosodás, illetve barokk és klasszicizmus határán a *Nagyenyedi Demokritus* történeti, eszmei, műfaji és formai szempontból egyaránt mint egy letűnő korszak egyik utolsó jelentős műve áll előttünk, melyben jelen van már az új korszak megannyi eleme, de még a régi keretek, formák közé zártan, vagy az új formákat még meg nem találva. Egy nagy műveltségű, rokonszenves, élesen látó és a valóság leírásában s az igazmondásban következetes író munkája, akire a nem sokkal utána meginduló új korszak tisztelettel tekintett volna, ha nem lappang műve csaknem két évszázadig teljesen ismeretlenül.

HERMÁNYI DIENES JÓZSEF ISMERETLEN MUNKÁJA

Irodalomtörténetírásunk meglehetősen mostohán bánt a *Nagyenyedi Demokritus* szerzőjével, a XVIII. századi Erdély tudós írójával. Egyházi beszédei és 158 kötetre rúgó, kéziratban maradt hagyatéka nagy hírt szereztek neki kortársai és közvetlen utódai között, de később egyre inkább elfeledett emberré vált. Kéziratai annyira szétszóródtak, hogy a XX. század kutatóinak egyenként kell azokat összekeresni – ha egyáltalán lehetséges – az erdélyi kéziratárakban. Kelemen Lajos – több évtizedes levéltári és kéziratári kutatás után – csak néhány kéziratának a hollétéről tudott beszámolni, mikor 1925-ben kiadta Hermányi Dienes József emlékiratát. Irodalmi munkássága teljesebb ismeretéhez igyekszem most hozzájárulni egy eddig lappangó munkájának ismertetésével.

A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár IX, 264. számú kéziratában Bod Péter kiváló kortársának egy különös művére akadtam. Nem a szerző kézírása, hanem több kéztől eredő másolat, feltehetőleg még a XVIII. századból; s a kötet toldalékkaként Lázár János és P. Bíró István S. J. egymáshoz írott verses levelei olvashatók. Látszólag minden rendszer nélkül, különböző feljegyzéseket írt össze Hermányi Dienes ebben a könyvében. *Bethlen Miklós biográfiájával* kezdődik, melyet az *Önéletírás* alapján készített, helyenkint szó szerint másolva belőle. Ezt az erdélyi szász lutheránusokra vonatkozó feljegyzések (életrajzok, diplomák másolatai, kronológiai

jegyzések, püspökök felsorolása stb.) követik, majd a székely reformátusok gravamenjeinek a felsorolása 1643-ból, valamint egy latin nyelvű paszkvillus az 1751. évi pozsonyi diétáról. A kötet legérdekeesebb és legterjedelmesebb részei ezután kerülnek sorra: a nagyenyedi esperesség régi jegyzőkönyvéből kiírt furcsaságok és az erdélyi püspökökről szóló anekdotikus elbeszélések. Ez utóbbiak igen népszerűek lehettek, mert feltűnnek két másik kéziratban is: az Erdélyi Múzeum levéltárának (Román Népközt. Akadémiája kolozsvári történeti levéltára) Kemény József-gyűjteményében és a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár 239. számú kéziratában. A kolozsvári másolat a püspökök életéről szóló feljegyzéseknek csak egy részét tartalmazza.

A gyulafehérvári kéziratnak *A N. Enyedi vener. tractus leg-régibb protocolumából 1752-ben* című része az esperesi vizitációk anyagából közöl részleteket 1638-tól kezdve. Hermányi Dienes kijegyzett minden olyan adatot, amely valami jellemző esetre emlékeztet, fényt vet a kor műveltségére, életmódjára, szokásaira. 1648-ból többek között ezt az eseményt örökíti meg: „Polljánban Pap Mihály asszony ember ruhában farsánglott, ezért excommunicáltott, s a farsánglás megtiltatott sub poena flr. 12.” Az ilyesféle esetek tömegének – sokszor jóval részletesebb – előadása arra mutat, hogy Hermányi Dienest a múltban nem annyira a nagy események, a hivatalos történelem, hanem a mindennapi élet jelenségei érdeklik. Még inkább kitűnik ez a püspökökről szóló elbeszéléseiben.

A XVII. század végi és XVIII. századi erdélyi református püspökökről, nem az egyszerű pap részéről egyházi vezetőnek járó tisztelet hangján, hanem rendkívüli közvetlenséggel szól. Mulságos kis történetek a püspöki házaspárok családi perpatvarairól, a szószéken történt nyelvbtlásokról, zsinati veszekedésekről vagy szellemes társalgásokról, egyes püspököknek az itál iránti különös vonzódásáról, vagy lányaik félrelépéseiről – egymást váltogatják a kötet lapjain. Élő, valóságos embereket mutat be ezen keresztül, szereplői emberi közelségben vannak, sokoldalúan, gazdagon jellemezve. A sokszor pletykaszerű elbeszélések során igen érdekes

mozzanatokra mutat rá egy-egy püspökkel kapcsolatban. A rákócziánus összeesküvéssel vádolt Szigeti István püspökről (1737–1740) például elmondja, hogy magyar iskolák felállításán fáradozott, valamint: „Egészséges korában járt az elméje azon is, hogy esnének a magyar nyelvnek, s palléroztatnók s a sok szükségtelen deákizálást is hánynók ki belőlle, volt is magának olyan magyarsága, mellyben deák szók nem voltak, a régi magyar szók elő jártak szép hasonlatossággal”. Hermányi Dienes emlékiratából tudjuk, hogy ez a Szigeti István neki 1711 és 18 között Székelyudvarhelyen tanára volt, s így része lehetett abban, hogy tanítványa annyira megszerette anyanyelvét.

A nagyenyedi esperesi jegyzőkönyvekből való kijegyzések és a püspökökről szóló elbeszélések nyilvánvalóan csak egy részét alkotják Hermányi Dienes ilyen jellegű írói tevékenységének. Már Kelemen Lajos említi, hogy az Erdélyi Múzeum levéltárának említett kötetében Hermányi Dienesnek Bethlen Farkas históriájához írott néhány lapszéli jegyzete található. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár 161. sz. kéziratában ennek egy bővebb változatára akadtam, különböző történeti művek másolatai között. *Toldalék Bethlen Farkas históriájához* címen Hermányi Dienes itt pletykák, anekdotikus elemek egész sorát fűzi Bethlen Farkas történeti művének egyes részeihez. Tudjuk, hogy a nagyenyedi papokról is voltak közvetlen hangú jegyzetei – és mi minden lehetett még az elveszett másfél száz kötet kéziratban!

A most röviden ismertetett, felsorolt Hermányi-írárok teljes összhangban állnak azzal a képpel, amely emlékiratának, vagy a *Demokritus*nak az alapján élénk rajzolódik. A hétköznapi krónikása ő, szemben a vele szellemileg egyébként annyira rokon Bod Péterrel. Bod egészen másképp írt ugyanazokról a püspökökről. Ő az egyes püspökök *legfontosabb*, mégpedig egyháztörténeti szempontból legfontosabb, tetteiről emlékezett meg, míg Hermányi Dienes az emberileg *legjellemzőbb* cselekedeteikről, tulajdonságaikról. Az írónak a magatartása ez a történetíróval szemben.

A gyulafehérvári kézirat legfőbb értéke, hogy nemcsak további

adatokat, szövegeket szolgáltat ennek az írói magatartásnak a tanulmányozásához, hanem bizonyítja ennek tudatosságát is. A kötet elé ugyanis Hermányi Dienes előszót írt, melyet fontossága miatt teljes egészében közlök:

Édes Posteritásim ha kik léstek.

Annyi mindenféle jobb s rosszabb írást készítettem én, hogy ti azt csak egyszer megolvasni is nem fogjátok. Nincsen is ellenemre, ha mind össze szaggatjátok, vagy hamuvá égetitek is: ti többeket vagy jobbakat írtatok. De ha némely más írásimnak kedveztek is, ezt vessétek a szemétre, ha úgy tetszik, mert ha nékem fáradtságomban állott is talám csak külömb-külobm féle dolgoknak szemét rakása ez. Legyen is: mindazáltal látoán hogy mások rakás tabákat metélnek s pipálnak; mások tabákat törnek s pixiseket töltenek, én pedig ezekhez nem tudok, azok helyett ezt az írást írtam rövid idő töltésből egyszer másszor: így lógattam lábaimat mint a rest, hogy meg ne sibbadjanak. De ki tudja, hátha ennyi szemét köztött, valami aranyat is fog találni egy gondos elme? Látatnak a dolgok nagy részint kicsinyeknek, de nagyobbakról való elmélkedésre adhatnak okot. Bár bizony az én édes Atyám is írt volna valamit, én jó szívvel szemlélttem volna benne az ő idejebéli ecclesiastica és politica aetást, de nekie nem volt még csak egy lineáni afféle írása is, hiszen a sok ideális prédikációk, melyekre kevés vagy semmi szükségem nem lévén, adtam pap sógoraimnak, sőt szégyenlettem, midőn nálam eklésiai históriára tartozó jegyzéseket kerestek, mint esperest fiánál s nem tudtam mutatni; de az én Atyámat megmenti az ő sok egyéb fáradtsága és baja. Utól a mi püspökjeinket úgy irtam le, hogy azokból őket jobban megesmerhetni, mintha az ő felettek elmondott hazudozó alkalmaztatásokat mind hallottátok volna, mert én tudom, hogy igazat írtam felő-

lök: tudtam többeket is, de a keveseket is elégnek tartottam, mások úgy írhatják le őket mint angyalokat; én úgy mint embereket. Irhatnék én az enyedi professzorokról is, némely más belső emberekről is, sok szomorú és jó dolgokat is, talán nem is ártana, hogy szemléltethetnek azokban mint tettük magunkat méltatlanokká a mi békességünkre, evangéliomi szép religiónkra, papi szent méltóságunkra, hogy mikor elvészen Isten tőlünk minden efféle dicsőségeket, azt mondbassátok; Igaz az Isten ítéléte! de talán az illetén gonoszságoknak biteles documentumit más írásimban feltaláljátok. Én magam a leggonoszabb külső emberektől is semmit nem szenvedtem ahoz képest amit szenvedtem az enyedi két ifjabb professzortól, de az Isten legyen irgalmas nékiek, aki úgy meg is hátrálta őket s lágyította szíveket, hogy most jó kedvvel mutatnák magokat jó akaróimnak lenni? de én még csak félek ő tőlök, ők pedig az ellenem való őszve pilátuskodás után egymást gyűlölik, s ellenem való machinatiókat azzal szépíték, hogy egyik a másikra veti.

Ebből az érdekes, személyes vonatkozásokkal teli előszóból két megállapítást külön is ki kell emelnünk, mint Hermányi Dienes írói elveinek megfogalmazását. „Láttatnak a dolgok nagy részint kicsinyeknek, de nagyobbakról való elmélkedésre adhatnak okot” – írja, és ezt az elvet írói gyakorlatában követte is: irodalmi művei mind a nagyobb elmélkedésre is okot adó kis dolgokról szólnak. Az élet apró jelenségeinek a megbecsülését igazán mély értelművé a valósághoz, az igazsághoz való ragaszkodása teszi. A püspökökről szóló írását szembe állítja a hazudozó beszédekkel, kiemelve, hogy „igazat írtam felőlök”. Igazat írás alatt pedig két dolgot értett; „tudtam többeket is, de a keveseket is elégnek tartottam; mások úgy írhatják le őket mint angyalokat, én úgy mint embereket”. Az első mondat a lényeg kiemelésének, a második a valóságos emberek ábrázolásának az igényét fejezi ki.

A valóság mellett és a hazugság ellen már állást foglalt egy 1731-ben írt kiadatlan írásában is, melyet nem lesz érdektelen szintén bemutatnunk:

In Episcopum Transylvanensem Reformatum Cl[arissimum] D[ominum] G[eorgium] V[erestói] Professorem Claudiopolitanum.

ELŐL-JÁRÓ BESZÉD ÉS RÖVID SATYRA

*Már e világ előtt megúnt a valóság,
Kedves az illetén bijábanvalóság,
Prédikálbat addig, százszor is a papság,
Mig oly kedvet talál mint az ilyen hívság.*

*Siloám patakját megutáltad magyar,
Inkább kell tenéked ilyen mocsár s zavar,
Hogy Szent Reformatum templomban így habar
Egy akárki is, azt szégyelheted Kolozsvár.*

*A régi barbarus rácokról azt írják,
Hogy mikor született gyermekek, siratták;
Ha megholt pediglen valaki kacagták,
Mellyel természetjek ugyan megfojtották.*

*De mi mást tanultunk a Szent Írásokból
Szomorú az halál, annak példáiból
Megszomorodásra induljunk azokból,
Ne tégy lakadalmat az halottas házból.*

*Materiát jobbat s hasznosbat nem lelsz-é?
Hogy hogy szegődteted halált szolgál bé?
Hol halál házakat csinál s vakolod bé
Orátori mázzal, ennél jobb nincsen-é?*

*Parturiunt montes, ily egeret szülnék,
Physices Professzor titulust viselnek,
Physiognomia még is amit ellnek,
De tám másodszer is prelum alá kelnek.*

*Özvegy kezénél van a Typographia,
Leány ágra szállott az Oratoria,
Fonóban való az physiognomia
Erről egy valaki ily értelmét adta.*

1731. 23-a Maji. H. D. J. T. Sz. Gy. R. P.

H[ermányi] D[ienes] J[ózsef] T[orockó] Sz[ent] Gy[örgyi] R[efor-
mátus] P[rédikátor]

Az éneket a püspökről szóló marosvásárhelyi gyűjteményből közöltem, de megvan az ének szövege Hermányi Dienes kisebb írásainak az Erdélyi Múzeum leváltárában lévő másolatában is. Hermányi Dienes ezt az 1731-ben írt énekét a püspökök jellemzésének előszavaként akarta felhasználni. Mivel Verestói György, aki ellen fiatal korában ezt a „satyrát” írta, 1760-ban lett erdélyi püspök, a kézirat pedig már így említi: megállapíthatjuk, hogy három évtizeddel a vers szerzése után illesztette azt jellemkép-sorozata elé. A püspökké lett Verestóival kapcsolatos gúnyvers tematikailag is jó helyen van a püspök jellemrajzok előtt. A tárgyi egyezésnél fontosabb azonban a lényegbeli hasonlóság: a szerző azért választotta ifjúkori versét előszónak, mert műve mondanivalójának lényegére akarta vele ráirányítani a figyelmet.

Az ének megértéséhez a *Nagyenyedi Demokritos* 132. anekdotája segít bennünket hozzá. Ebből megtudjuk, hogy Ekhárt Gergely torockói unitárius esperes hírére vette Verestói György kolozsvári professzor orációinak, s megkérte Hermányit, közöljön vele egyet. Ő eleget tett kérésének, s elküldötte neki Verestóinak azt a beszédét, „melyben a halált szolgának szegődötteti”. Úgy látszik, a kolozs-

vári tanár valami tréfával akarta enyhíteni a gyász hangulatát, mert Hermányi rögtön megjegyzi itt: „Én nem venném jó néven, ha kedves halottamon kacajakat indítana az orátor.” A torockói papot sem akarta félrevezetni, s ezért a neki elküldött példány elejére Salamon mondását írta: „Mint nyárhoz a hó, s mint aki télben leveti ruháit, olyan aki bánatos szívnek éneket mond.” A halál szomorú valóságának felszínes vidámsággal való takargatása azonban annyira bosszantotta, hogy a beszéd szerzője ellen a „rövid Satyrá”-t is megírta, és már éneke első sorában azt a következtetést vonta le Verestói eljárásából, hogy „már e világ előtt megúnt a valóság”. Ez a sor vezet be végeredményben a püspökökről szóló írást, eleve jelezve a püspökök világával szembeni bíráló állásfoglalását.

Ez az állásfoglalás azonban nemcsak társadalmi, hanem irodalmi is. Verestói György ugyanis a XVIII. századi erdélyi barokk szónoki próza egyik legkiválóbb képviselője, aki temetési beszédekben szinte kifogyhatatlanul gazdag színekben, képekben, hasonlatokban. „Mint a barokk-kor szülötte – írja róla találóan Trócsányi Zoltán –, úgy tüzdeli tele írásait klasszikus mitológiai alakokkal, mint a barokk kertész az úri parkok kertjeit szobrokkal.” Hermányi Dienes a „valóság”-ot elkendőző törekvést és az ezt szolgáló túlzó barokk retorikát egyaránt elutasítja.

De pellengére állít egy a korra oly jellemző magatartást is. Érdemes felfigyelni rá, hogy éppen egy halotti beszédet választott ki a valóság megcsúfolásának bírálatára. Tudjuk, hogy a halotti oráció a XVIII. századi Erdélyben igen nagy érdeklődésnek örvendett. Nemesek és egyházi személyek temetkezése után a halotti beszédek, rendszerint a búcsúztató énekkel együtt, szinte minden esetben ki is nyomtatták. Az ilyen kiadványok közül sok százat lehet találni majd mindegyik nagyobb erdélyi könyvtárban. A halotti orációknak ez a divatja csak részben eredt az elhunytak megbecsülésének érzéséből; részben a képmutatás volt a forrása. E beszédek voltak hivatva tisztára mosni a halottat összes gyarlóságaitól, vagy megadni neki azt az elismerést, melyet életében mindig megtagad-

tak tőle. Jó példa erre Tótfalusi Kis Miklós esete, aki felett éppen azok tartottak zengzetes gyászbeszédet, akik életpályáját derékba törték, s végeredményben a halálba üldözték. A hazug halotti orációk ellen fellépve, Hermányi Dienes a képmutatás divatja ellen emel szót, s emlékiratában nem mulasztja el, hogy apját szembeállítsa a hazug orátorokkal: „Halotti alkalmaztatásokban senki kedvéért nem hízelkedik, s nem hazudoz vala” – írja Hermányi Dienes Péterről, a kurucokkal barátkozó, karteziánus, coccejánus prédikátorról.

Az *Előt-járó beszéd és rövid Satyráról* azt is meg kell jegyeznünk, hogy szerzőnk egyetlen ez ideig ismert verse. Bizonyára vannak tőle más alkalmi versezetek is, de feltehetőleg azok is nélkülözik a költői erényeket. Emlékiratában is bevallotta, hogy a versírás nem kenyere: „Én a poéták verseit s fabuláit igen szeretem vala; de a versírásban némely tanuló-társaim engem megelőznek vala.” Pedig apjának, mint írja, „poetica venája” volt, s kívülről tudta Balassi és Beniczky sok énekét.

Hermányi Dienes Józsefről szóló adalékaink közlését azzal a megállapítással zárhatjuk, hogy benne a valóság feltárására tudatosan is törekvő írórt kell tisztelnünk. A kis dolgokban is felismerni a nagyot, a sokból kiválasztani a legjellemzőbbet, angyalok helyett embereket ábrázolni; a valósággal nyíltan szembenézni: ezek az írói nézetek már a polgári irodalom szempontjai a feudális irodalomszemlélettel szemben.

JEGYZETEK

A kötetben olvasható tanulmányok jellegük és műfajuk szempontjából igen különbözőek. Van közöttük rendszerező igényű tanulmány, kötetek elé írt bevezetés vagy azokhoz fűzött utószó, újonnan feltárt művek ismertetése és értékelése, emlékbeszéd, vitaindító előadás vagy tudományos konferencián tartott felolvasás. Az alábbiakban pontosan közlöm az egyes tanulmányok eredeti rendeltetését és megjelenési helyét: ez magyarázatul szolgál stílusukra, részletesebb vagy általánosítottabb voltakra, filológus vagy inkább esszéisztikus jellegükre. A megjelenés ideje nem azonos mindig a megírás idejével, ez utóbbit a tanulmányok szövegének a végén, illetve a tartalomjegyzékben jelzem.

A kötet írásai kisebb vagy nagyobb jegyzetapparátussal, vagy esetleg minden jegyzet nélkül jelentek meg eredetileg, a jegyzetek pedig vagy a szöveg közé ékelve, vagy – s többnyire – a lap alján szerepeltek. A jegyzeteket most minden esetben ide a kötet végére csoportosítottam, ügyelve arra, hogy azok egyetlen lényeges adata vagy hivatkozása se maradjon el – sőt szükség esetén a jegyzeteket még ki is egészítettem a tanulmány megírása óta ismertté vált adatokkal. Az eredetileg jegyzetek nélkül megjelent írásoknál nem törekedtem a többi tanulmányéhoz hasonló apparátus összeállítására, de igyekeztem legalább a legfontosabb hiányzó bibliográfiai utalásokat pótolni. Az alább következő jegyzetek így az érdeklődő olvasó számára megadják a legszükségesebb felvilágosításokat, az egyes kérdések kutatóit pedig mentesítik a tanulmányok eredeti megjelenési helyének fellapozásától. A két legtöbbet idézett irodalomtörténeti folyóirat címét minden esetben a szokásos rövidítéssel jelzem: *Irodalomtörténeti Közlemények* = ItK; *Irodalomtörténet* = It.

A magyar irodalom reneszánsz-korszaka

Vitaindító előadásként elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság pécsi vándorgyűlésén 1960. október 21-én. Megjelent: It 1961, 1-16.

A magyar humanizmus kezdeteiről: *Gerédy Rabán*, Janus Pannonius. It. 1950, 14-30. – A magyar humanizmus osztálybázisáról: *Kardos Tibor*, A magyar humanizmus kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IV, 178. – A köznemesség XV. századi szerepéről: *Mályusz Elemér*, A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 1957, 46-123, 529-602.

Tinódi Sebestyén emlékezete

Tinódi halálának négyszázadik évfordulójára készült előadás, mely a Tinódi-ünnepségek alkalmából rendezett előadássorozat keretében hangzott el Sárváron 1956. február 1-én. Megjelent: Tinódi-emlékkönyv (Sárvár 1956) 11-24.

A cikkben olvasható Tinódi-idézetek forrása: Régi Magyar Költők Tára III. k. – Életrajza: *Dézsai Lajos*, Tinódi Sebestyén. Bp. 1912.

A Pajkos-ének

Megjelent: *Ján Mišianik, Eckhardt Sándor és Klaniczay Tibor* Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. (Bp. 1959.) című kötetének (Irodalomtörténeti Füzetek 25. sz.) 197-207. lapjain. A vers szövegét ott az eredeti helyesírással közöltem, most azonban modern átírásban adom. Az ének szövegét megőrző *Fanchali Jób-kódex*ről lásd a jelen kötet későbbi részében található dolgozatot.

Az ének homályos kifejezéseinek magyarázata: *Dudo* = az énekes lovának a neve. A 21. szakaszban emlegetett *fazék-törés* alighanem a gazda fazékban elrejtett (elásott) pénzének az elrablását jelenti. *Teperedett* = ráncos, csúnya, undok. *Gallos gyolcs* = finom vászonanyag. *Konc* = értékes, jó darab hús. – Az ének után feljegyzett szóláshoz hasonlóat találunk Rimay egyik versében: „Mint minap akarki Az pogányt bosszontván mondhatta: vakarj ki.” (Eckhardt-kiad. 68.) A „Remenségünk ki vagy nekünk...” kezdetű ének másolója is efféle megjegyzést írt másolata végére: „Finis per me akarki, ha jó szívvel csinálta e jámbor.” (ItK. 1926, 222.) – A Veresmarti által feljegyzett töredéket közli: *Ipolyi Arnold*, Veresmarti Mihály élete és munkái. Bp. 1875. 609.

Drágfi Gáspárné családi viszonyairól: *Wertner Mór*, A Báthoryak családi

történetéhez. Turul 1900, 15, 22. és Történelmi Tár 1905, 94. – Sajószentpéterről: *Csurgaly Árpád*, Sajó-Szent-Péter város története. Miskolc 1891. 32. és *Borovszky Samu*, Borsod vármegye története I. Bp. 1909. 93. – Meszes Andrásról: *Budai Polgári Lexikona* (1864. kiad.) I, 118. – Melius kijelentését idézi: *Horváth János*, Tanulmányok. Bp. 1956. 71., Geleji Katonáét: *Bod Károly*, Balassa Bálint latricanus verse. It 1913, 281. – A Comico tragoedia „Crudelitas”-áról: *Eckhardt Sándor*, Parasztsors a régi magyar költészetben. It 1951, 149–50. – Moldovai és Hegedős verseinek kiadása: *Szilády Áron*, Három hegedős ének. Századok 1882, 34–40., a Szendrői hegedősé: *Stoll Béla*, Szendrői hegedős-ének ItK 1953, 231–2.

A magyar reformáció irodalma

Megjelent: ItK 1957, 12–47.

A tanulmány koncepciójának alapjául „Régi magyar irodalom I.” (Bp. 1952.) című egyetemi jegyzetem megállapításai szolgáltak. Nagymértékben támaszkodtam *Horváth János* monográfiájára (A reformáció jegyében. Bp. 1953.) mind egyes adatok, mind egyes jelenségek értelmezése, értékelése terén. – Az egyes írókról, műfajok fejlődéséről szóló újabb tanulmányok közül főleg az alábbiak eredményeit használtam fel: *Stoll Béla*, Heltai Gáspár könyve a pazarlás ellen. It 1951, 23–30., *Kardos Tibor*, A magyar vigjáték kezdetei. Kodály-émlékkönyv Bp. 1953, 133–167., *Koltay-Kastner Jenő*, Bornemisza Péter humanizmusa. It 1953, 91–124., *Dömötör Tekla*, Régi magyar vigjátékok. (Magyar Klasszikusok) Bp. 1954., *Nemeskürty István*, Bornemisza stílusa. ItK 1953, 24–35. és *Varga József*, Szkhárosi Horvát András. It 1955, 268–304. – A reformáció irodalmának előzményeit keresve építke *Kardos Tibor* „A magyarországi humanizmus kora” (Bp. 1955.) című könyvének és *Gerézdi Rabán* műköltészetünk kezdeteiről szóló, még kéziratban lévő, munkájának adataira és eredményeire.

Egyes konkrét esetekben felhasználtam még a következő munkákat: A német parasztháború 12 pontjáról: *M. M. Szmirin*, Münzer Tamás népi reformációja. Bp. 1954. 324–33. – Az iskolás gyerekek szerepéről a reformáció énekköltészetében: *Csomasz Tóth Kálmán*, A református gyülekezeti éneklés. Bp. 1950. 134. – A Pannonia megvételéről szóló ének naiv elemeiről: *Horváth János*, Árpádkori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 223–9. – A históriás énekről, mint a magyar eposz előzményéről: *Klaniczay Tibor*, Zrinyi Miklós. Bp. 1954. 64–71. – A reformáció polgári és plebejus törekvéseinek összefüggéséről: *Engels*, A német parasztháború. Bp. 1949. 31. – Az Elektrában megbúvó ritmus-elemekről: *Móricz Zsigmond*, Nyugat 1930. II, 809–22. és *Walddapfel Imre*, Bornemisza Péter nyelvművészete. Nyugat 1931. I, 124–6.

A tanulmányban levő idézetek nagy többsége a Régi Magyar Költők Tára

egyes kötetéből való. Ezekre az egyes idézetek után zárójelbe tett kötet- és lapszámok utalnak. A RMKT-ban közölt szöveg idézésétől egy ízben tekintettem csak el, Székhárosi Horvát „Az átokról” című versének „Ércce válik fejed felett a szép csillagos ég” kezdetű szakaszának esetében. *Szilády Áron* ugyanis ezt a RMKT II, 208. lapján a Hofgreff-énekeskönyv hibás szövege alapján közli. Ehelyett a Bornemisza-énekeskönyv segítségével helyreállított eredeti alakot közlöm a „Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I.” 196. nyomán. – *Marx* kijelentését lásd: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. Bp. 1949. 9–10. – Huszár Gál nyilatkozatát közli: *Horváth* i. m. 267. – A Dávid Ferentől vett idézetek forrása: Rövid magyarázat 1567. (Újra kiadva: Kolozsvár 1910.) 46–7. – Heltai meséiből *Imre Lajos* kiadása (Régi Magyar Könyvtár 4.) 243., a Debreceni disputából *Alszegby Zsolt* „Magyar drámai emlékek” (Bp. 1914.) című kötete 104., az Elektrából a hasonmás-kiadás H/2b., az Ördögi Kísértetekből *Eckhardt* kiadása (Bp. 1955.) 36–7. és végül Bornemisza prédikációiból *Nemeskürty István* „Bornemisza Péter: Válogatott írások” (Bp. 1955.) c. kötete 110. lapján idézek. – Philip Sidney nyilatkozatát idézi: *Elek Artur*, It 1913. 282–4.

Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv

Megjelent: ItK 1958. 152–69. – a folyóiratnak *Horváth János* nyolcvanadik születésnapjára kiadott ünnepi számában.

Újfalvi Imre életrajzát lásd: *Zoványi Jenő* cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 460. – Irodalmi működéséről: *Horváth János*, A reformáció jegyében. Bp. 1953. 309–10. – Az 1602. évi debreceni énekeskönyv (RMK. I., 376.) mikrofilm másolata a MTA könyvtárában.

Az I. fejezethez: A debreceni énekeskönyvekről: *Szegedi Gergely* Énekes Könyve 1569-ből (Hasonmás-kiadás). *Szilády Áron* tanulmányával Sz. Gergelyről s énekes könyvéről. Bp. 1893. és *Erdélyi Pál*, Énekes könyveink a XVI. és XVIII. században. (Knyomat a Magyar Könyvszemléből) Bp. 1899. – Az állítólagos 1592. évi Gönzci-féle énekeskönyvről: *Bod Péter*, Magyar Athenás 100., *Sándor István*, Magyar könyvesház II., *Szabó Károly*, Régi Magyar Könyvtár I., 252., *Csomasz Tóth Kálmán*, A református gyülekezeti éneklés. Bp. 1950. 147., *Horváth* i. m. 308–9., *Erdélyi* i. m. 31–3. Az 1592. évinek tartott töredék (RMK I, 252.) mikrofilm másolata a MTA könyvtárában. – A *Szabó Károly* azonosítása elleni vélemények: *Szinnyei József*, Magyar írók. III, 1377., *Gulyás Pál*, A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1929–31. 224., *Schulek Tibor*, Az első magyar bibliográfus. ItK 1957. 374., – *Csomasz Tóth Kálmán*, a XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958. 75–9. (Ez utóbbi tölem függetlenül sokban

hasonló eredményekre jutott.) – *Bod* latin nyelvű adatgyűjteménye: *Petri Bod Literata Panno Dacia sive Rediviva Eruditorum in Hungaria et Transylvania Virorum, qui Seculo XVI. vixerunt Memoria.* 195. A Gönczi énekeskönyvére vonatkozó rész így hangzik: „Collegerat etiam Cationes quibus in Cultu Dei utebantur spartim hactenus editas cum hoc titulo: Keresztyéni Énekek, melyek Gradual mellett 's' a' nélkülis a' hol azzal nem élhetnek a' Magyar Nemzetben réformáltatott Ekkléziákban Szoktanak mondatni. Rendbe szedette[!] Göntzi György Debretzeni Pap által. Másodszer nyomt. Debr. 1616. 4.” (A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őrzött kéziratból *Farczady Elek* volt szíves számomra a fenti részt kimásolni.) – Az 1635. évi Breuer-féle löcsei énekeskönyv: RMK I, 650., egyetlen példánya a MTA könyvtárában. – Gönczi előszavát lásd: 1616. évi debreceni énekeskönyv (RMK I, 463.), egyetlen példánya a marosvásárhelyi Bolyai-könyvtárban, mikrofilm másolata a MTA könyvtárában. – Az 1590. évi debreceni énekeskönyv: RMK I, 232., egyetlen példánya a kolozsvári volt ref. koll. könyvtárában, mikrofilm másolata a MTA könyvtárában.

A 2. fejezethez: Újfalvi előszaváról: A bibliográfiai részt kiadta *Scbulek* i. m. 372–3. Az egész előszót röviden ismertette – érdemlegesebb következtetések levonása nélkül – *Szatbmáry József*, A református énekeskönyv története. Protestáns Szemle 1892. 462. – Huszár Gál előszavát idézi: *Horvátb* i. m. 267. – A német lutheránus énekeskönyvekről: *Gunkel-Zscharnak*, Die Religion in Gschichte und Gegenwart. Tübingen 1928. II, 1079–80. – Újfalvi közlése Skaricza Máté haláláról megerősíti *Herepei János* hasonló adatának hitelességét (Protestáns Szemle 1936, 17–20.). Érdekes, hogy *Herepei* Újfalvi egyik tanítványának, az 1597-ben ott tanuló Szegedi Lőrincnek a feljegyzéséből veszi adatát. – Újfalvi és Szenczi Molnár találkozását ez utóbbi így örökölte meg naplójában, az 1589. évnél: „Szent Mihály nap előtt Andreas Figulival Debrecenből Salánkra mentem szent Máté napban, midőn Szöllösön sokadalom volt; innen egy néhány hét múlva a szent Gálnapi királyságra Nagy-Bányára mentem, ott vígan laktam egy hétig Emericus Ujfalusi mesterségében.” (*Dézi Lajos*, Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. 45.) – Az Újfalvi előszavában említett *rhytbus* verssort, vagy inkább dallamsort jelent. Erre már *Horvátb János* is felhívta a figyelmet a Szegedi Gergely-féle énekeskönyv egy megjegyzése alapján. (I. m. 280.) Egyébként ugyanilyen értelemben használja a szót Molnár Albert is zoltárai előszavában. – Itt emlitem meg, hogy Újfalvi Imrétől, aki annyit foglalkozott az énekekkel, mindössze két verset ismerünk. Az egyik egy kis verses jövendölés, mely az általa szerkesztett 1598. évi debreceni naptárban olvasható. Az érdekes versek közölve: Erdélyi Történelmi Adatok IV, 227., Magyar Könyvszemle 1892/3, 223–3. és uo. 1911, 55–6. A másik – „Ítéld meg Uram igyemet” kezdettel – kéziratban maradt és a Balogi-kancionáléban (Debreceni ref. koll. könyvtára) olvasható; a szerzőséget az IMRE UJFALUSI versfők bizonyítják. Erre *Stoll Béla* hívta fel figyelmemet. Van ezenkívül egy olyan ének, melynek vers-

főiben ez áll: VIFALVIE („Végtelen irgalmú Isten hozzád kiáltok”, Oppenheime-
énekeskönyv 118–9), lehet, hogy ez is tőle származik.

A 3. fejezethez: A két iskolai énekiadványról: *Széll Farkas* adott hírt ró-
luk a tulajdonában volt példányok alapján. (Magyar Könyvszemle 1892/3, 225.)
Az énekeskönyv-töredékek Széll Farkas könyvtárával együtt a prágai egyetemi
könyvtárba kerültek. Mikrofilm másolatuk a MTA könyvtárában. A két töredék
felkutatásáért *Béla* Miklósnak tartozom köszönettel. – Szikszai Fabricius sző-
táráról: *Melich János*, Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1950-
ból. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XIX/9. Bp. 1906. *Melich*
értekezése függelékeként közli is Újfalvi előszavát. Az ebben olvasható adatok
visszatérnek Molnár latin–magyar szótárának előszavában. (*Décsi* i. m. 37.) Az a
közlés miszerint maga Újfalvi is írt volna szótárt, nyilvánvalóan az általa gon-
dozott Fabricius-féle szótár kiadásával való összekeverésből származik. (Vö. Cso-
konai Album 1861. 245.) – Buchananról: *P. Berg*, George Buchanan and his influ-
ence in Hungary. Bp. 1944. 17. – Spethe zsolttárai, ahonnan Újfalvi második is-
kolai kiadványának címét is kölcsönözte (Davidis prophetae regii psalorum
paraphrasis metrorhythmica), 1596-ban – egy évvel Újfalvi ottjárta után – jelentek
meg Heidelbergben. – Újfalvi iskolai ének-kiadványai egyébként a sárospataki
kollégiumban is használatban lehetnek. Szilágyi Benjamin István szerint ugyanis
a diákok itt Buchanan és Spethe zsolttárait énekeltek. (*Szabolcsi Bence*, A
XVIII. sz. magyar kollégiumi zenéje. Bp. 1930. 16–20.) – A *frasca* szóról: Olasz
szó, eredeti jelentése *gallyacska*, további jelentései: *bitoányság*, *ostobaság*, *sem-
miség*, *ledér nő*; származékainál (*frascetta* stb.) az utóbbi jelentés igen gyakori.
A szó a középlatinba is áttent; de *Du Cange* csak az eredeti *gally* értelemlre
hoz adatot. A korabeli magyar irodalomban egy másik előfordulására is rábuk-
kantam Szepsi Laczkó Máté krónikájában: „Igen bánák... hogy a *fraskát* és
praktikát Báthori Zsigmond eszébe vötte.” (Erdélyi Történelmi Adatok III, 35.)
– Kochanowski fraskáiról: *Julian Krzyzanowski*, Historia literatury polskiej.
Warszawa 1953. 190–95. – Érdekes, hogy az Újfalvi által emlegetett Ovidius-
idézetet megtaláljuk Zrínyi Mátyás-tanulmányában is (*Bán Imre* kiad. Bp. 1952.
319.) hasonló összefüggésben.

A 4. fejezethez: A magyar nyelvű vallásos ének kezdeteinek a reformáció-
hoz való kapcsolásáról Újfalvi már halotti énekeskönyvének bevezetésében is nyil-
latkozott: „Itülem, hogy egy is nincsen igen régi benne: mert az Pápastaságban
deákul mondották officium defunctorum, az Soltárt.” – A magyar nyelvű vallás-
os ének korábbi, középkori eredetéről: *Horváth Cyrill*, a Batthyány-codexről.
IK 1905, 135–7., *Frick József*, A középkori magyar himnusz-költészet. Kolozsvár
1910., *Horváth Cyrill*, Luther énekei és első protestáns énekszerzőink. Heinrich-
emlékkönyv. Bp. 1912. 36. – *Bod* latin adatgyűjteményében Benczédi Székely
énekeskönyvéről ezt olvashatjuk: „Ante iam anno videlicet 1538. ediderunt[!]
Hungarice Hymnos veteris Ecclesiae.” (Literata Pannodacia 35.) – Molnárnak az

énekekkel szemben tanúsított nagyobb liberalizmusáról lásd: *Révész Imre*, Magyar református egyháztörténet. I. Bp. 1938. 237. – A heidelbergi egyetem jelentőségéről: *Révész* i. m. 269–70. és *Turóczi-Trostler József*, Szczi Molnár Albert Heidelbergben. Filológiai Közöny 1955, 9–18, 159–62. – Szijgyártó Lukács levele: *Dézi* i. m. 104. – Újfalvi latin versei: Gyarmathi Miklós 1598-ban és Derecskei Ambrus 1603-ban megjelent könyvei elé Hodászi és Újfalvi együtt írtak üdvözlőverseket. (RMK I, 301. és 382.) Újfalvi üdvözlő verset írt Decsi István és Hodászi Katalin, a püspök lánya házassága alkalmából is 1602-ben. (RMK II, 318.) – Az Újfalviról szóló elítélő vélemények pl.: *Szilágyi Benjamin István*, Acta synodi nationalis hungaricae. (Kiadva: Sárospataki Füzetek 1857, 166.) *Bod*, Magyar Athenás 329. – Halotti énekeskönyve keltezésének megváltoztatásáról: *Schulek* i. m. 372.

Itt említem meg, hogy tanulmányom elkészülte és megjelenése után mód nyílt Újfalvi működésének egy eddig nem sejtett ágára is következtetnem. *Vértes O. András* „Tallózások helyesírásunk történetében” (Magyar nyelv 1959. 23–30.) című cikkében megállapítja, hogy bizonyos helyesírási újítások, így a *cs* jel bevezetése, valamint az *i* és *j* mai jelölése először Lipsiai Pál debreceni nyomtatványaiban jelennek meg. Mivel a német származású nyomdász, aki a debreceni műhelyt az 1590-es évektől kezdve vezette, idegen származása miatt aligha vállalkozott volna magától helyesírási újításokra, feltételezhető, hogy ezek gondolata Újfalvitól származott. Ő valamennyi könyvét Lipsiai Pállal adatta ki, s így nyilván szoros kapcsolat lehetett köztük; a helyesírás ésszerű továbbfejlesztése pedig pontosan beillik az iskolai oktatást, s általában a szélesebb művelődést szolgáló egyéb törekvéseknek a sorába.

1958-ban megjelent tanulmányom végén szükségesnek tartottam még az alábbi jegyzetet: „Legfőbb ideje volna már Újfalvi mozgalmát és perét részletesen feldolgozni, mivel *Zoványi Jenő* egy elvi kérdést tárgyaló cikkén kívül (Kisebb dolgozatok... 120–3.) nem foglalkoztak vele. Debreczeni Ember Pál XVII. századvégi feldolgozása az utolsó, amire támaszkodhatunk. Vö. *Lampe-Ember*, Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhen. 1728. 337–43, 347–55.” – Most ezt a jegyzetet örömmel módosíthatom, azóta ugyanis megjelent *Kiss Sándor* tollából Újfalvi perének részletes, eddig részben ismeretlen források alapján való feldolgozása: Szilvásújfalvi Anderko Imre. Egyháztörténet 1959, 218–41. – Az általa közölt adatokhoz pusztán azt teszem még hozzá, hogy adat van családjá egyik tagjának további sorsáról: Miskolczi Csulyak István Zemplén megyei esperes 1629. július 14. kelettel ajánlólevelet írt Győrkei György részére, aki két évig az esperes mellett Liskán tanult, s aki a néhai Szilvásújfalvi Imre lányát vette el feleségül. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár X, 54.)

A szerelem költője

Megjelent: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei (1961) XVII, 165-246.

Balassi Bálint verseit *Eckhardt Sándor* kritikai kiadása (Balassi Bálint összes művei I. Bp. 1951.) alapján idézem, s a versek kiadásbeli száma alapján utalok az egyes költemények szövegére. Ugyanebben a kötetben található Balassi általam idézett levelei is. – A *Stoll Béla* által újabban felfedezett kései verskéziratot lásd a kritikai kiadás II. kötetében (Bp. 1955.), a 125. lapon; Balassi pásztordrámájának teljes szövegét pedig a következő kiadványban: *Miánik-Eckhardt-Klaniczay*, Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Bp. 1959. – A Balassi-kódex hasonmását kiadta: *Varjas Béla*, Bp. 1944.

A Balassi verseivel kapcsolatos filológiai és kronológiai kérdésekben a fenti kiadásokon túl saját vizsgálataimra támaszkodom: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XI, 265-338. Ennek a dolgozatnak a 324-7. lapjain összegezem a kritikai kiadás kronológiájának módosítását javasoló álláspontomat, s jelen tanulmányomban mindig erre építek. – Filológiai vonatkozásban most még az Anna-versek meghatározásában is eltértek a kritikai kiadástól. Közéjük sorolom ugyanis a 11, 14-16. és 18. sz. verseket is a következő megfontolások alapján: Mivel Balassinak az a három éneke, melynek versfőiben Losonczi Anna neve bennfoglaltatik, mind a „Palkó nótájára” készült, valószínű, hogy az ezekkel nagyjából egy időben, ugyanebben a versformában írt 11. és 16. sz. éneknek is Losonczi Anna volt az ihletője. Balassi ugyanis szeretett a szorosan összetartozó versek esetében azonos versformához ragaszkodni. A 11. sz.-nál tartalmi elemek is támogatják az Anna-versekhez való sorolást, kedvesét ugyanis „vigasztalóm”-nak nevezi benne, ami a hiteles Anna-versekben is gyakori megszólítása a költő ideáljának. A 16. sz. ének pedig a 15. sz. Regnart-átdolgozást is az Anna-élmény körébe vonja, mert e két ének tartalmilag szorosan összefügg. Az Anna iránti szerelem egy boldog órájában születethetett a „Nő az én örömem” kezdetű 18. sz. ének, mely a „Nő az én gyötrelmem” kezdetű Anna-vers ellenpárjának látszik, és végül ide sorolom a 14. sz. éneket, melyről korábban maga *Eckhardt* valószínűsítette, hogy az Annával való viszony ihlette. Az említett énekek Losonczi Annához való kapcsolhatóságát egyébként már *Waldapfel József* is érintette (Balassi költeményeinek kronológiája. ItK 1926, 185-210, 271-85.), és mint lehetőséget nem tartja ezt kizártnak a kritikai kiadás sem. – Végül megjegyzem még, hogy az eddigi gyakorlattól eltérően a költő második nagy szerelmét nem *Coeliának*, hanem *Céliának* nevezem, miként maga Balassi is írta újabban előkerült saját kezű verskéziratában. Ő ezt a nevet Angerianus nyomán használta, s az ennél olvasható latin *Caelia* formából csak a magyar *Célia*-változat keletkezhetett.

Balassi életrajzára a legfontosabb művek a következők: *Eckhardt Sándor*, Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943., *Perjés Géza*, Balassi, a katona. ItK 1854. 36–50., *Eckhardt Sándor*, Balassi Bálint érsekújvári kalandja. It 1955. 445–55., *Uő.* Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Bp. 1957., *Uő.* Balassi Bálint halálának prelúdiuma. ItK 1959. 105–9. és *Uő.* Balassi Bálint utolsó hadjárata. ItK 1959. 485–7. – A Balassi költészetére vonatkozó nagy szakirodalom régebbi termékeit nem sorolom fel, mert maradandó eredményeik úgyszólván felszívódtak *Eckhardt Sándor* alapvető könyvébe: Balassi Bálint. Bp. é. n. Az ennél korábbi tanulmányok közül néhányat azonban továbbra is külön számon kell tartanunk, mert *Eckhardt* könyve nem tette őket nélkülözhetőkké: *Eckhardt Sándor*, Balassi Bálint irodalmi mintái. ItK 1913. 172–92, 405–50., *Zolnai Béla*, Balassi és a platonizmus. Bp. 1928. (Kny. a Minervából), *Waldapfel József*, Balassi, Credulus és az olasz irodalom. ItK 1937. 142–54, 260–72, 354–65. – Az újabb tanulmányok közül az alábbiak nyújtanak fontos új szempontokat: *Eckhardt Sándor*, A régi magyar költők képei. Magyar Századok. Bp. 1948. 69–79., *Julow Viktor*, Balassi Bálint Katonaénekének tanítása. Köznevelés 1952. 487–8, 523–5., *Bóka László*, A szép magyar vers. Bp. 1952. 15–24., *Eckhardt Sándor*, Jegyzetek a Balassi-verskézirathoz. It 1954. 274–82., *Tolnai Gábor*, Balassi Bálint ünnepére. Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955. 5–22. – Végül fontos új megfigyeléseket tartalmaz *Szaunder József* egyetemi jegyzete, lásd: *Klaniczay-Szaunder*, Magyar irodalom a felvilágosodásig. 1951–52.

A magyar vágánsköltészetéről és a virágénekekről lásd *Gerézy Rabán* kiadás előtt álló munkáját: A magyar nyelvű világi líra kezdetei. – A petrarkizmusról és a humanista szerelmi költészetéről: *G. Ellinger*, Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im XVI-ten Jahrhundert. I, III. 1929., *A Meozzi*, Il petrarchismo europeo. Pisa 1934., *L. Baldacci*, Il petrarchismo italiano del Cinquecento. Milano–Napoli 1957. – Az Árgirus históriája szerzőjének helyes névalakjáról (Gergei): *Stoll Béla*, Adatok. ItK 1954. 461–2.

A tanulmányban olvasható, nem Balassitól származó idézetek forrásai, az említett szövegek lelőhelyei az alábbiak. Heltai könyvét lásd *Stoll Béla* hasonló kiadásában. Bp. 1951. – Decsi Gáspár könyvről: *Horoáth János*, A reformáció jegyében. Bp. 1953. 338–9. – A Bornemisztól származó idézet: Ördögi kísérletek (*Eckhardt*-kiad. Bp. 1955.) 210–1. – A Tomitano által feljegyzett verset közölte: *Szabolcsi Bence*, ItK 1933. 135. – Balassi János verse: *Eckhardt* Balassi kiadásában I, 147. – „Harmonia coelestis”: Eszterházy Pál egyik gyűjteményének a címe. – Az Árgirus históriájának *Stoll Béla* által kritikailag felülvizsgált szövege: *Barta-Klaniczay*, Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. I, 422–41. – Rimay János Balassiról szóló írásai: *Eckhardt Sándor*, Rimay János összes művei. Bp. 1955. 11–48. – Darbolcz és Tolnai Balog latin emlékiadványa: *Dézy Lajos*, Balassi Bálint minden munkái. Bp. é. n. II, 627–54. – Az 1594. évről szóló levélrészlet Hosszútothy Istvántól származik, közli: *Eckhardt*

Sándor, Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 157. → Magyarai István megjegyzése a tábori életről: Az országokban való sok romlásoknak okairól. (*Ferenczi*-kiad.) Bp. 1911. – Illésházy az esztergomi táborról: gr. Illésházy István nádor följegyzései. Monumenta Hungariae Historica. Scriptoros VII. (Pest 1863.) 9–10. – Gabelmann idézi: *Takáts Sándor*, Régi idők, régi emberek. Bp. é. n. 174.

A Fanchali Jób-kódex

Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának 1958. december 1-én rendezett felolvasó ülésén, *Ján Mišianik*nak a kódex szlovák verseiről, valamint *Eckhardt Sándornak* Balassi komédiájáról szóló felolvasása előtt. Mindhárom előadás együtt jelent meg az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XIV. kötetében. (Előadásomat lásd ott a 243–9. lapon.) Eredetileg ismertettem dolgozatomban a kódexnek – Balassi drámája és a szlovák versek melletti – harmadik nagy meglepetését, a Pajkos-éneket is. Ezt a részt azonban, mivel e kötetben külön részletesebben foglalkozom vele, itt elhagytam.

A Jób-családról: *Nagy Iván*, Magyarország nemes családai V, 350–3., *Csoma József*, Abauj-torna vármegye nemes családjai. Kassa 1897. 261. és Történelmi Tár 1902. 261. – Thurzó lakodalmi rendtartása: *Radvánszky Béla*, Magyar családélet és házastárs III, 7. – Thurzó könyvtáráról: *Kubinyi Miklós*, Thurzó Imre. Bp. 1888. 8. – Szenczi Molnár bicsai látogatásáról: *Dézi Lajos*, Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai Bp. 1898. 45.

Az 1958. dec. 1-én tartott akadémiai felolvasó ülés és az ott elhangzottak megjelenése óta a Fanchali Jób-kódexre és Jób Jánosra vonatkozó kutatások továbbhaladtak, és számos újabb részletet tisztáztak. A kódex, részletesebb ismertetését lásd: *Klaniczay Tibor*, A kódex ismertetése és kialakulásának története. (*A Mišianik-Eckhardt-Klaniczay* „Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei.” Bp. 1959. c. kiadványának 10–32. lapján.) – Jób Jánosra vonatkozóan számos új adatot közöl: *Grosz Artur*, Jób János, Balassi drámájának megmentője. ItK 1960, 223–7. – Jób és a Thurzók kapcsolatáról új ismereteket nyújt: *Komlós Tibor* a kódexről szóló fenti kiadvány ismertetése kapcsán, It 1961.

A magyar későreneszánsz problémái (*Stoicizmus és manierizmus*)

A tanulmány eredetileg az 1959 júliusában Wittenbergben rendezett reneszánsz-ülésszak számára készült, s rövidített változata a július 5-én tartott ülésen el is hangzott. Német nyelvű szövege az ülészak jegyzőkönyvében fog megjelenni, magyarul lásd: It 1960, 41–61.

Az I. fejezethez: Justus Lipsius művei: Opera omnia I-IV. Vesaliae 1675. – Az újabb Lipsius-irodalom: J. L. Saunders, Justus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism. New York 1935. és Gerbard Oestreich, Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. Historische Zeitschrift (München) 1936, 31-78. – A magyar irodalom korai stoikus elemeihez: Petri de Warda... Epistolae. Pozsony-Kassa 1776., Gerézyi Rabán, Egy magyar humanista: Váradi Péter. Magyarságtudomány 1942, 336-7., Uő. Aldus Manutius magyar barátai. Magyar Könyvszemle 1945, 84-98., Trencsényi Waldapfel Imre, Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941. – A magyarországi stoicizmusról és J. Lipsius hatásáról: Turóczy-Trostler József, Keresztény Seneca. Egyetemes Philológiai Közöny 1937, 33-72., Vargha Anna, Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp. 1942., Wittman Tibor, A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. J. Lipsius. Filológiai Közöny 1937, 53-66.

A 2. fejezethez: J. Lipsius levele Forgách Mihályhoz: Opera omnia II, 197., Vargha Anna i. m. 45-6. – A levél verses átköltése: M. Ioannis Bocatii Hungaridos libri poematum V. Bártfa 1599. 292-4. – Forgáchról, s a kor egy másik – még nagyobb – gondolkodójával, Giordano Brunóval való kapcsolatáról: Koltay-Kastner Jenő, Giordano Bruno a magyar irodalomban. It 1950, 102. és Uő. Amici, nemici e studiosi di Giordano Bruno in Ungheria. Rivista di Filosofia XLII, 1951, fasc. 3. – kny. 9-12. – Rimay levele Lipsiusához: P. Burmann, Sylloge epistolarum a viris illustribus scriptarum. Leyden 1727. I, 619., Vargha Anna i. m. 121-7., Eckhardt Sándor, Rimay János összes művei. Bp. 1935. 223-6. – Bocatiusról: Janson Vilmos, Bocatius János élete és munkái, Bp. 1918, az igazi nemességről szóló versei: Origo verae nobilitatis. Id. kiad. 164. és Paracneses ad veram nobilitatem. Uo. 173. – Ecsedi Báthory Istvánról: Régi Magyar Költők Tára XVII. 1., 574-9., Toldy Ferenc, Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Bp. 1869., Keserű Bálint, Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához. Acta Univ. Szegediensis. Sectio Litt. 1958. 46-8. – Illésházyról: Károlyi Árpád, Illésházy István hűtlenségi pöre. Bp. 1883., Eckhardt Sándor, Balassi Bálint utóélete. ItK. 1955, 419-25., Régi Magyar Költők Tára XVII. 1., 354-6, 611-4. – Rimay levele Thurzóhoz: Rimay id. kiad. 231-3. – Kátairól: Rimay id. kiad. 35., Eckhardt Sándor, Balassi Bálint összes művei. Bp. 1931. 252., Bocatius id. köte., Régi Magyar Költők Tára XVII. 1., 365-79, 621. – Petkiről: Régi Magyar Költők Tára XVII. 1., 596-9. – Péchi Simonról: Kövári László, Péchy Simon kancellár. Keresztény Magvető 1871. 34-48., Kohn Sámuel, A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchy Simon főkancellár életére és munkáira. Bp. 1890. – Rimay levele Náprághhoz: Rimay id. kiad. 233-6. – Ceglédi János Bocskay melletti szerepléséről: Régi Magyar Költők Tára XVII. 1., 284. – Rimaynak Bocskay nevében írt levelei: Rimay id. kiad. 239-48.

A 3. fejezethez: Az államelméleti irodalomról: *Wittman* i. m. – Lackner Kristófról: *Angyal Endre*, Lackner Kristóf és a barokk humanizmus kezdetei. Soproni Szemle 1944, 1–17. – A kései Rimayról: *Ipolyi Arnold*, Rimay János államiratai és levelezése. Bp. 1887. 339, 344–45., *Eckhardt*-kiad. 161–8, 297, 410, 414–7, 427, 432–3, 439. – Zrínyi Lipsius iránti érdeklődéséről: Zrínyi Miklós összes művei. Bp. 1958. I, 623., *Klaniczay Tibor*, Zrínyi Miklós. Bp. 1954. 255, 372. 484.

A 4. fejezethez: Petki verse: Régi Magyar Költők Tára XVII. I., 310–28, 601–3. Thordai János Epiktetos-fordítását *Keserű Bálint* rendezi sajtó alá. – Weiss Mihályról: *Mika Sándor*, Weiss Mihály. Bp. 1893. 108. – Bethlenről és a késő humanista polgári irányról: *Lukinich Imre*, A Bethlen-fiúk külföldi iskolázása. Nagyenyedi Album. Bp. 1926. 82–5., *Turóczi-Trostler József*, A magyar felvilágosodás előtörténetéhez. It 1953, 335–6., *Uő.* Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. Filológiai Közöny 1955, 13–8, 141., *Tolnai Gábor*, Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. It 1954, 153–4, 159–60., *Wittman Tibor* i. m. 62–3. – Laskai Jánosról: *Csipkay Sándor*, Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei. Bp. 1935. 12–28., *Vargha Anna* i. m. 85–95. Az eszedi stoikus körről később van *Keserű Bálint* tanulmánya.

Az 5. fejezethez: A későhumanista latin stoikus költészetéről: *G. Ellinger*, Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im XVI-ten Jahrhundert. III. – Az említett és idézett Rimay irások: Rimai id. kiad. 11–36, 39–43, 434–42. – Epicediumáról: *Klaniczay Tibor*, Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikái kiadásához. MTA I. Osztályának Közleményei XI, 283–8. – A jezsuiták Balassi-képéről: *Jenei Ferenc*, Az első Balassi-kiadás történetéhez. It 1951, 543–4.

A 6. fejezethez: Az európai manierizmusról *E. R. Curtius*, Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern 1948., *H. Hatzfeld*, The Baroque from the viewpoint of the literary historian. The Journal of Aesthetics and Art Criticism 1955., *W. Sypber*, Four stages of renaissance style. Garden City, N. Y. 1956., *G. R. Hocke*, Die Welt als Labyrinth, Manier und Manie in der europäischen Kunst. Hamburg 1957., *Uő.* Manierismus in der Literatur. Sprach-Alchimie und esoterische Kombinationskunst. Hamburg 1959., *Angyal Endre*, Európai manierizmus és magyar irodalom. ItK 1959, 95–101. – *D'Ors* barokk-felfogásáról: Retorica e barocco. Roma 1955. 53–4. – A németalföldi latin költészet manierizmusáról, Janus Gruterről: *Ellinger* i. m. 124. 153. 303–5, 323. – Scioppius Lipsius-bírálatát idézi: *Vargha Anna* i. m. 13. – Gruter és a magyar diákok kapcsolatához: Miskolczi Csulyak István „Diarium Apodemicum”-a 54b, 80b, Orsz. Széch. Kvtár Oct. Lat. 656. – Az Exequiae principalesről: *Bán Imre*, Apáczai Csere János. Bp. 1958. 67–70. – Lackner emblematikus érdeklődéséről: *Angyal Endre*, Lackner Kristóf... 12–4. – A korabeli festészet emblematikus ábrázolásmódjáról: *Garas Klára*, Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953. 15–6, 22–4, 52–3, 64–6. – A bekecsi templom felavatásáról: Consecratio templi novi. Kassa 1625. – Ádám János verséről: *Turóczi-Trostler József*, Ének a barátságáról. Bp. 1937.,

Marót Károly, Amicitia. Acta Univ. Szegediensis 1939. XIII. 1., Régi Magyar Költők Tára XVII. 1. III-20. 531-3. – A „Pöngését koboznak!” kezdetű vers: *Esze-Kiss-Klaniczay*, Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. 64-5. – Prágay Andrásról: *Bán Imre*, Fejedelmeknek serkentő órája. It 1959. 360-73.

Pázmány Péter

Megjelent kiadói utószóként *Rónay György* „Pázmány Péter válogatott írásai” című antológiájában (Bp. 1958.), a 281-302. lapokon. (A könyvön az impressum tévesen 1957-et jelzi a megjelenés évéül.)

A tanulmány írásánál elsősorban a következő művekre támaszkodtam: *Fraknói Vilmos*, Pázmány Péter. Bp. 1886., *Kastner Jenő*, Pázmány Péter gráci évei. Katolikus Szemle 1935., *Gerencsér István* A filozófus Pázmány. Bp. 1937., *Sik Sándor*: Pázmány az ember és az író. Bp. 1939.

A magyar barokk irodalom kialakulása

Megjelent: ItK 1960, 319-41 és 443-61. Franciául: Acta Litteraria III, 131-90. A tanulmány 1960. május 16-án megvitatásra került a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében. A vita rövid összefoglalását lásd: ItK 1960, 626-8.

A nemzetközi barokk-szakirodalomról, valamint a magyar barokk irodalom kutatásáról rövid áttekintést adnak *Angyal Endre* tájékoztatói: Der Werdegang der internationalen Barockforschung. Forschungen und Fortschritte. 1954, 377-83., Barockforschung und ungarische Literaturgeschichte. Acta Litteraria I, 243-9. Cikkei megbízható ismertetések, de az értékeléstől és bírálattól tartózkodnak. Ez utóbbi tekintetben máig *Túróczi-Trostler József* másfél évtizeddel ezelőtt megjelent kis barokk cikke (Realizmus és irodalomtörténet. Bp. 1946. 11-6.) nyújtja a legtöbbet, határozottan állást foglalva a korábbi barokk-kutatás tévelygéseivel szemben. – Mivel tanulmányom nem általában a magyar barokk irodalmát, hanem csak annak kialakulási folyamatát tárgyalja, a külföldi és hazai szakirodalom valamennyi jelentős alkotásának a felsorolását mellőzöm, s a jegyzetekben csak azokra a művekre hivatkozom, melyekből adatokat vagy szempontokat merítettem. A magyar barokk irodalom kezdeteinek, kialakulásának kérdésével összefoglaló igénnyel mindössze két tanulmány foglalkozik: *Kardos Tibor*, Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány 1942, 63-93. és *Koltay-Kastner Jenő*, A magyar irodalmi barokk. Budapesti Szemle 1944, 802, 803. sz. – Az ellenreformáció és a barokk összefüggésére vonatkozó idézet vélemények: *W. Sypher*, Four stages of renaissance style. Garden

City, N. Y. 1936. 105-6. és A. Hauser, Sozialgeschichte der Kunst und Literatur. München 1953. I, 406-7.

Az I. fejezethez: A nagyszombati írócsoport működéséről: *Braunecker M. Margit*, Nagyszombat mint irodalmi központ. Bp. 1933., *Rónay György*, Az ellenreformáció kezdetei. Magyar Kultúra 1935. I, 110-5., *Uő.* Telegdi Miklós. Magyar Kultúra 1935. II. 176-81. *Uő.* Szüzek koszorúja. Bp. 1936., *Uő.* Monoszlói András, *Theológia* 1937, 161-72. *Fényi András*, Telegdi Miklós. Bp. 1939., *Peisch Alajos*, Monoszlói András. Bp. 1941. - A magyar jezsuiták XVI. századi működéséről: *Velics Antal*, Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. Bp. 1912., *Meszlényi Antal*, A magyar jezsuiták a XVI. században. Bp. 1931. *Frankl Vilmos*, Pázmány Péter és kora. Bp. 1868-72., *Ipolyi Arnold*, Veresmarti Mihály élete és munkái. Bp. 1875., *Veress Endre*, A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Erdélyi Múzeum 1906, 169-93, 249-63, 342-86., *Timár Kálmán*, Szántó (Arator) István irodalmi tervei. ItK 1930, 34-42, 161-74. - Dobokay Campianus-előszava kiadva: Balassi Bálint összes művei II. Bp. 1955. 65-7., barokk elemeiről: *Jenei Ferenc*, Az első Balassi-kiadás történetéhez. It 1951, 343-4. és *Uő* felszólalása az 1956. évi sárospataki barokk-vitán (It 1957. 59.) - Káldy biblia-fordításával kapcsolatban *Holl Béla* feltevéseit (Adalékok Káldy György bibliafordításához. Magyar Könyvszemle 1956, 52-8.), mely szerint ő a Bibliát nem fordította, hanem csak a Szántó fordítását javíttgatta, nem tartom megalapozottnak.

A 2. fejezethez: Az ellenreformáció XVI. század eleji történetére és irodalmára *Frankl, Ipolyi* és *Velics* id. munkái a fő forrásaim. Ezeken kívül lásd még: *Károlyi Árpád*, Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. Századok 1919-20, 1-33, 124-63. - Draskovich Guevara-fordításáról: *Bán Imre*, Fejedelmeknek serkentő órája. It 1958, 360-73. - Homonnay György versét kiadta: *Décsi Lajos*, ItK 1926, 222-4. - Forgách Ferenc pontos születési évét lásd: *Kárpátby-Kravjánszky Mór*, Forgách Ferenc bíbornok-érsek történetéhez. Regnum 1938-39. 171. - Náprághi Demeterről, mint Pázmány ellenfeléről: *Frankl* i. m. I, 185-6. - A jezsuita iskolák szerepéről és jelentőségéről lásd *Mályusz Elemér* adatait: Magyar renaissance, magyar barokk. Budapesti Szemle 1936. 703. sz. 316-8. és 704. sz. 86-93. - Vásárhelyi Kempis-fordításáról: *Miklós Ráfael*, A Krisztus követése magyar fordításai. Szombathely 1935. 29-32. - Rimay és Balassi viszonyáról: *Eckhardt Sándor*, Rimay János összes művei. Bp. 1955. 297-8. - Pázmány írásainak barokk jellegéről: *Horvátb János*, Barokk ízlés irodalmunkban (1924). Tanulmányok. Bp. 1956. 75-7. és *Sik Sándor*, Pázmány az ember és az író. Bp. 1939. - A Káldytól közölt idézetet lásd: *Bellaagh Aladár*, Káldy válogatott egyházi beszédei. Bp. 1891. 24. - A Veresmarti idézetet pontatlanul közli: *Ipolyi* i. m. 606.

A 3. fejezethez: Lépes Bálint kancellárságáról és irodalmi művéről: *Ember Győző*, Az újkori magyar közigazgatás története. Bp. 1946. 113 és *Koltay*.

Kastner Jenő i. m. 618–20. – Ferenczffy Lőrincről: *Szilágyi Lóránd*, A királyi secretáriusok intézménye és az újkori magyar állam. Domanovszky-emlök. Bp. 1937., *Varjas Béla*, Ferenczffy Lőrinc és az első Balassa-kiadás. It 1941, 57–63., *Jenei Ferenc*, Az első Balassi-kiadás történetéhez. It 1951, 344–5. – Ferenczffy „ájtatos könyvecskéjéről” Vásárhelyi Gergely tesz említést „Világ kezdetitől fogva jóságos és gonosz cselekedetek példáinak summái” (Kassa 1623) című könyvének ajánlásában. – Ferenczffy Pál előszavát idézi: *Szentiványi Dezső*, Canisius szent Péter katekizmusa. Bp. 1944. 57. (Ferenczffy Pál szerzőségére *Jenei Ferenc* volt szives figyelmemet felhívni.) – Nyéki Vörös Mátyás művei, a versek kronológiájának, kiadástörténetének tisztázásával és a költő életrajzával együtt a Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. sajtó alatt levő 2. kötetében fognak megjelenni *Jenei Ferenc* munkájának gyümölcseként. Tőle várjuk Nyéki Vörös költészetének monografikus feldolgozását is. Az általam felhasznált adatok és szövegek mind az említett szövegkiadásból valók. – A győri jezsuita kollégium látogatottságára vonatkozó számadatokat *Mályusz* közli i. m. 703. sz. 317. – Lépes Bálint hatásáról Nyéki Vörösre: *Koltay-Kastner* i. m. 131. – Petki János verse kiadva: Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 1., 310–28. – A barokk kor kozmikus életérzéséről lásd pl. *Hauser* id. művét I, 464–5.; a magyar szakirodalomból pedig főleg *Túróczi-Trostler József* különböző tanulmányainak (Az ismeretlen XVII. század. Magyar Nyelvőr 1933., Keresztény Herkules. ItK 1935., Keresztény Seneca. Egyetemes Philológiai Közöny 1937. stb.) számos részletét. – *André Cbassel* tanulmánya: Le Baroque et la mort. A „Retorica e barocco” c. kötetben. (Roma 1955.) – Hajnal Mátyás könyve kiadva: Magyar Irodalmi Ritkaságok 17. Bp. 1932., a közölt idézeteket lásd a 38–9. és 51. lapokon. – A Hajnal könyvére vonatkozó irodalom: *Ipolyi Arnold*, Bedegi Nyári Krisztina. Bp. 1887. 89–93., az id. kiadás előszava *Brisits Frigyes*től, *Gajtkó István*, A XVII. század katolikus imádságirodalma. Bp. 1936. 26–7., *Rónay György*, Misztika az ellenreformáció irodalmában. Katolikus Szemle 1937. II, 652–4.

A 4. fejezethez: Eszterházy Miklós életrajzát lásd: *Csapodi Csaba*, Eszterházy Miklós nádor. Bp. é. n. – Eszterházy levele Nyitra-megyéhez: *Csapodi* i. m. 38. – *Tolnai Gábor* jellemzése Eszterházyról: Régi magyar főurak. Bp. é. n. 136. – Eszterházy esküvőjének leírását, valamint jezsuita kapcsolatainak és ellenreformációs tevékenységének leírását lásd: *Ipolyi*, Nyári Krisztina 70–111. – Eszterházy műveit kiadta *Toldy Ferenc*, Galántai gr. Eszterházy Miklós munkái. Pest 1852. Az id. mondat a 16. hasábról. – Politikai írásairól: *Csapodi* i. m. 153. – A barokk főúri életforma és műveltség kialakulását részletesen megrajzolja *Tolnai Gábor* id. művében 107–38. – A művészettörténeti adatok a két legújabb összefoglalásból valók: *Garas Klára*, Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953. és *Aggházy Mária*, A barokk szobrászat Magyarországon. Bp. 1959. – A főúri költészet barokk jellegéről lásd *Angyal Endre* módszertanilag erősen vitatható tanulmányát: Magyar barokk költők. Egyetemes Philológiai

Közlöny 1938, 320-52. - A bécsi kormány és a magyar főurak ellentéteit a XVII. század derekán részletesen ismertettem könyvemben: Zrínyi Miklós. Bp. 1954.

Az 5. fejezethez: Zrínyi barokk egyéniségéről és a Szigeti veszedelem barokk jellegéről: *Tolnai Gábor* i. m. 119., *Horváth János* i. m. 79-82., *Sik Sándor*, Zrínyi Miklós. Bp. é. n. 45-69., *Kardos Tibor*, Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932, 161-3, 260-9. - *Hatzfeld* meghatározását lásd: L'Italia, la Spagna e la Francia nello sviluppo del barocco letterario. A „La critica stilistica e il barocco letterario” c. kötetben (Firenze 1957.). 218. - Nádasdy képgalériájáról: *Garas* i. m. 88. - Tolnai Mihály művét kiadta: *Incze Gábor*, Bp. 1937. - Kőrösi Radó kéziratban maradt versgyűjteményét kiadta *Dézi Lajos*, Erdélyi Múzeum 1914, 21-41. - A kuruc nemesi költészet eddig legteljesebb gyűjteményét és legátfogóbb ismertetését lásd: *Esze-Kiss-Klaniczay*, Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. (Magyar Klasszikusok) Bp. 1953. (*Esze Tamás* bevezetésével.) - *Lazarev* és *Iljin* barokk-cikkét lásd a Nagy Szovjet Enciklopédiában; Golenyiszev-Kutuzov felszólalását lásd: *Izvesztija Akademii Nauk SzSzSzR. Nyelv. és irod. oszt. XVII. (1958) 192-4.* (Ism. *Angyal Endre*, A szláv barokk kutatásának újabb eredményei. Világirodalmi Figyelő 1959. 82-3.); *V. L. Tapié* és *P. Francastel* tanulmányai a „Rhetorica e barocco” c. kötetben (Róma 1955.) - A XVIII. századot illetően *Szekfü Gyula* is a rendi nemességben látta a magyar barokk alapját: Magyar történet. 6. kiad. IV, 373.

A 6. fejezethez: A XVII. századi unitárius polgári irodalomról: *Varga Imre*, Fejezet a XVII. századi polgári irodalom történetéből (Felvinczi György). ItK 1960, 51-65. - *Bán Imre* Descartes és a barokk viszonyáról: A velencei barokk kongresszus eredményei és tanulságai. Filológiai Közlöny 1956, 506. - *Túróczy-Trostler* a magyar karteziánusokról: Magyar cartesianusok. Minerva 1933. - *K. J. Friedrich* könyve: Das Zeitalter des Barock. Stuttgart 1954.

Zrínyi Miklós

Megjelent a Magyar Klasszikusok sorozat „Zrínyi Miklós válogatott művei” (Bp. 1952.) című kötetének (sajtó alá rendezte Bán Imre) bevezetéseként. A tanulmánynak a Szigeti veszedelemre vonatkozó része a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1951. szeptember 27-én, az eposz megjelenésének 300. évfordulója alkalmából tartott ülésén előadásként hangzott el, és külön is megjelent: It 1951, 411-38.

A Zrínyi műveiből vett idézetek az említett kiadás szövegét követik. A tanulmány készülő Zrínyi-monográfiám (megjelent 1954-ben) anyagára épült, az abban bőségesen idézett szakirodalom elősorolását ezért itt mellőzöm.

„Kapából is csinálj fegyvert!”

Megjelent: Csillag 1954, 269–78. A dolgozat befejező része, az „Erdélyi hajdútánc” elemzése azonban innen kimaradt, s ezt külön közöltem „A Rákóczi-szabadságharc legszebb éneke” címen: It 1954, 19–22.

A tanulmány versidézetei a „Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig” (Bp. 1953. – Magyar Klasszikusok) című kötet szövegét követik. Az „Erdélyi hajdútánc” esetében azonban a két utolsó strófa sorrendjét megváltoztattam. Meggyőződésem, hogy az általam alkalmazott sorrend az eredeti és hogy a kiadás alapjául szolgáló kézirat itt hibás. Logikailag és művészileg egyaránt a „Nohát immár...” kezdetű szakasz képezheti csak a befejezést.

Tótfalusi Kis Miklós

Eredetileg emlékbeszédként hangzott el a Magyar Írók Szövetsége által 1950. dec. 17-én, az író születése 300. évfordulója alkalmából rendezett ünnepélyen. Átdolgozott és kibővített formában bevezető tanulmányként jelent meg Tótfalusi „Mentség”-ének új kiadása (sajtó alá rendezte Bán Imre. Bp. 1952.) előtt.

A Tótfalusira vonatkozó legfontosabb irodalom: *Bod Péter*, Erdélyi féniks. 1767., *Dézsi Lajos*, Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Bp. 1899. és *Tolnai Gábor* utószava a „Mentség” Kner-féle kiadásához (Gyoma 1940.).

Hermányi Dienes József

Megjelent Hermányi Dienes József „Nagyenyedi Demokritus”-a új kiadásának (Bp. 1960.) utószavaként. – Az utószónak a mű kéziratára és korábbi kiadására, valamint a szövegközlés módjára vonatkozó részét itt elhagytam.

Emlékiratának kiadásai: Hermányi József emlékirata. Kolozsvár 1925. (*Kellemen Lajos* bevezetésével) és Erdély öröksége VII. (Erdély változása 1703–1750.) 215–52. – A Nagyenyedi Demokritus korábbi – megcsonkított – kiadása: Nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus. I–II. Kolozsvár 1943. Erdélyi Ritkaságok. (*György Lajos* bevezetésével és jegyzeteivel.) – Újabbán egyedül *Tolnai Gábor* foglalkozott Hermányi Dienes munkásságával „A magyar felvilágosodás előzményei” címen tartott akadémiai felolvasásában (1952.), beleillesztve azt a magyar polgárosodásért vívott harc s általában az erdélyi haladó törekvések vonalába. – A barokk és klasszicizmus közti stílusváltás nyelvi jelenségeiről: *Zolnai Béla*, Nyelv és stílus. Bp. 1957. 188–9.

Hermányi Dienes József ismeretlen munkája

Megjelent: ItK 1954, 58-62. - Az idézett szövegeket a folyóiratban betűhíven közöltem, itt most mai helyesírásban adom.

Kelemen Lajos, György Lajos és Tolnai Gábor fentebb idézett kiadásai, illetve tanulmányai mellett lásd még a következő kiadványokat: A nagyenyedi papokra vonatkozó feljegyzésekről: Erdélyi Prot. Közlöny 1877. - Bod Péter a püspökökről: Smyrnai Szent Polykarpus. Nagyenyed 1766. - Verestói Györgyről: *Trócsányi Zoltán*, Régi nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp. 1935. 39.

Kemény József gyűjteményének Hermányi műveit tartalmazó köteze: Collectio major Manuscript. Historic. Tom. XXII.

NÉVMUTATÓ

- Ábrahám 80
 Ádám János 336, 397, 578
 Aeneas Sylvius 104, 107
 Aggházy Mária 581
 Ágoston, szent 290, 365, 366, 369
 Ahasvérus 80
 Akháb király 80, 96, 128
 Aldus Manutius 529, 577
 Ali basa 44, 109
 Alstedt 324
 Alszeghy Zsolt 570
 Alvinczi Péter 359
 Anakreon 232
 Angerianus 203, 204, 232, 238, 243, 244,
 246, 248, 284, 574
 Angyal Endre 578, 579, 581, 582
 Antiochus 96
 Apáczai Csere János 433-435, 529, 531,
 544, 578
 II. Apafi Mihály 551
 Apáti Ferenc 90, 92
 Apor Péter 553
 Arany János 455, 458, 505, 522
 Ariosto 18, 30
 Aristoteles 289, 351
 Athanasius 164, 173
 Augustinus I. Ágoston

 Babits Mihály 94
 Bacon 547

 Bakócz Tamás 24
 Balásfi Tamás 321, 376, 384, 400, 401,
 407, 408, 580
 Balassa Bálint (gróf) 409, 412
 - Pál 409
 Balassi András 220, 221, 227, 229, 236,
 265, 266, 270
 - Bálint 7, 18, 20, 31, 33-37, 43, 46, 48,
 52-54, 88, 101, 149, 173, 177, 183-301,
 309-311, 326-329, 331, 334-336, 354, 360,
 361, 369, 383, 384, 412, 416, 425, 436,
 444, 446, 566, 569, 574-576, 578, 580,
 581
 - Boldizsár 122, 136
 - Ferenc 265, 310
 - János 194, 197, 220, 264, 575
 - Menyhárt 30, 106, 110, 112, 122, 124,
 135-136, 149, 188, 554
 Balassiak 66
 Baldacci, L. 575
 Balduinus 346
 Balogh Zsigmond 518
 Bán Imre 434, 572, 578-580, 582, 583
 Bányai 546
 Barakonyi Ferenc 426
 Barta János 575
 Basta 314
 Báthori (somlyai) Gábor 321-323
 - István 272, 366, 368
 - Zsigmond 314, 342, 367, 572

- Báthoriak 20
 Báthory (ecsedí) András 58, 103
 – György 58
 – István 214, 288, 312, 324, 326, 577
 Báthoryak 425, 568
 Batizi András 70, 76, 79, 90, 95
 Batsányi János 504
 Batthyány Ádám 410, 411, 415, 418
 – Boldizsár 30, 219
 – Ferenc 282, 283, 292
 – Orbán 213
 Batthyányak 300
 Bebek Ferenc 42
 – Judit 198, 199, 215
 Béládi Miklós 572
 Belgioioso 314
 Bellaagh Aladár 580
 Bellarmin 373, 376, 407, 408
 Belsázár 187
 Bembo 197
 Benczédi Székely István 70, 74, 79, 90,
 178, 572
 Beniczky Péter 412, 427, 430, 566
 Bercsényi Miklós 516
 Berg Pál 572
 Bessenyei György 436, 554
 Bethlen Farkas 560
 – Gábor 149, 320, 323, 324, 334, 335,
 345–347, 359, 372, 404, 405, 413, 414,
 416, 441, 508, 578
 – István (id.) 347
 – István (ifj.) 323, 324
 – József 547
 – Kata 433, 547, 549
 – Miklós 433, 547, 549, 550, 556, 558
 Beythe István 155
 Béza 261, 262, 269
 Bíró István 558
 Bisterfeld 324
 Bocatius János 307, 308, 313–315, 320,
 326, 577
 Boccaccio 25
 Bocskay Ferencné I. Ladoni Sára
 – István 149, 314–317, 320, 321, 324, 336,
 342, 343, 345, 367, 370, 372, 404, 405,
 412, 414, 425, 429, 441, 506, 508, 577,
 579, 582, 583
 Bod Károly 569
 – Péter 90, 152–154, 156, 178, 529, 542,
 547, 555, 558, 560, 570–573, 583, 584
 Bogáti Fazekas Miklós 163
 Bóka László 575
 Bonaparte, Louis 570
 Bonfini, Antonio 128, 141
 Bónis Ferenc 424, 426, 427, 517
 Bornemisza Péter 101, 116, 119, 121–124,
 126–128, 137–141, 144–147, 149, 152,
 153, 155, 157, 159–161, 172, 173, 175, 179,
 185, 187, 188, 216, 263, 264, 289, 338,
 364, 365, 390, 433, 554, 569, 570, 575
 Borovszky Samu 569
 Borsai Pál 547
 Botticelli 276
 Braunecker M. Margit 580
 Breuer Lőrinc 155, 163, 571
 Brisits Frigyes 581
 Bruno, Giordano 352, 389, 577
 Buchanan 170, 171, 261, 262, 572
 Budai Ferenc 569
 Buga Jakab 61, 512
 Burckhardt, J. 8
 Burmann, P. 577
 Calvin 545
 Campianus 290, 295, 369, 372, 580
 Canisius 368, 376, 383, 581
 Caraffa 345, 348
 Castelletti 233, 234, 236
 Catullus 30
 Ceglédi János 312, 315, 324, 577
 Chastel, André 390, 581

- Cicero 289, 338, 545
 Clusius 30
 Coccejus 545
 Cornerus Jakab 411
 Cranmerus Tamás 74
 Croce, Benedetto 421, 422
 Curtius, Ernst Robert 332, 578
 Czeglédi István 428
- Csák Borbála 198, 200, 286
 Csáktornyai János 156
 Csapodi Csaba 581
 Császár György 175
 Csáti Demeter 104
 Csikei István 96
 Csipkay Sándor 578
 Csokonai Vitéz Mihály 103, 504, 572
 Csoma József 298, 576
 Csomasz Tóth Kálmán 569, 570
 Csurgay Árpád 569
 Dániel proféta 95
 Dante 192
 Darcholcz Kristóf 288–292, 575
 Dávid király 73, 80, 107, 128, 266
 Dávid Ferenc 116, 120, 122, 132, 570
 Debreczeni Ember Pál 573
 Decsi Gáspár 185, 575
 Decsi István 573
 Demosthenes 289
 Derecskei Ambrus 573
 Descartes 35, 389, 434, 545, 582
 Dési Márton 545
 Dévai Biró Máttyás 70
 Dézsi Lajos 568, 571–573, 575, 576, 580, 582, 583
 Dobai András 97
 Dobó Ferenc 219, 227
 – István 29, 68
 – Jakab 190
- Krisztina 212, 213, 218–220, 223, 227–229, 240, 241
 Dobokai Mihály 161
 Dobokay Sándor 290, 294, 295, 367, 369, 372, 375, 376, 580
 Dobronoki György 375, 407
 Dóczy Ilona 161, 213
 Domanovszky Sándor 581
 d'Ors, Eugenio 332, 578
 Doussa, Janus 239, 334
 Dózsa György 24, 69, 113, 340
 Dömötör Tekla 569
 Drághi Gáspár 58
 Drághi Gáspárné Báthori Anna 56–58, 568
 Drághiak 58
 Draskovich György 367, 580
 – János 372, 373, 404
 Draskovichok 371
 Du Cange 572
 Dudith András 306
- Eckhardt Sándor 194, 196, 197, 226, 227, 231, 240, 242, 299, 568–570, 574–578, 580
 Ecsedi Báthory István I. Báthory István
 Ekhárt Gergely 564
 Elek Artur 570
 Ellinger, G. 575, 578
 Elzevir 529
 Ember Győző 580
 Engels 67
 Epiktetos 304, 313, 322, 331, 374, 578
 Epikuros 317
 Erasmus 16, 35, 136, 304, 545, 577
 Erdélyi Pál 151, 152, 156, 157, 570
 Erdődy Kristóf 300
 Erdődyek 371
 Ernő főherceg 270
 Esopus 93, 94, 128, 138, 141, 142, 264
 Esze Tamás 506, 519, 520, 579, 582

- Eszter 80
 Eszterházy István 406
 - Julianna 418
 - László 406
 - Miklós 347, 397, 400, 404-409, 411, 413-415, 417-420, 581
 - Pál 411, 412, 416, 418-420, 424, 427, 575
 Eszterházyak 436
 Ezékiel proféta 96
- Faludi Ferenc 436
 Fanchali Jób János 59, 60, 298-302, 576
 - Jób Mátyás 298
 Farczády Elek 541
 Farkas András 70, 72, 74, 76, 78, 79, 88, 89, 101, 120, 446
 Felvinczi György 432, 582
 Fényi András 580
 I. Ferdinánd magyar király 110
 II. - magyar király 320, 343, 344, 347, 352, 407
 III. - magyar király 486
 Ferenczffy Lőrinc 321, 382-385, 387, 397, 580, 581
 - Pál 375, 382, 383, 581
 Ferenczi Zoltán 576
 Fiátfalvi György 432
 Figuli, Andreas 571
 Filibera 410
 Fodorik Menyhárt 171
 Forgách Ferenc (a történetíró) 27
 - Ferenc (az érsek) 373-376, 381, 580
 - Imre 308
 - Mihály 288, 290, 307, 308, 313, 319, 577
 - Zsigmond 237, 372, 404
 Forgáchok 371
 Forró György 369, 375, 376, 407
 Fortunatus, Matthaeus 304
 Fraknói Vilmos 344, 579, 580
 Francastel, Pierre 430, 435, 582
- Franck Sebestyén 140
 Frangepán Ferenc 424
 Frankl Vilmos I. Fraknói
 Fráter Gáspár 96
 - György 111, 112
 Frick József 572
 Friedrich, Karl J. 434, 582
 III. Frigyes császár 496
 IV. Frigyes pfalzi választó 172
 Frisowitz Boldizsár 318
 Fulgosius 289
- Gabelmann 294, 295, 576
 Gajtkó István 581
 Galeotto Marzio 191, 556
 Gálszécsi István 155
 Garas Klára 578, 581, 582
 Gárdonyi Géza 110
 Gedeon 73
 Gelei Katona István 59, 60, 545, 569
 Gerecsér István 579
 Gerézdi Rabán 19, 90, 131, 568, 569, 575, 577
 Gergei Albert 258, 259, 575
 Gergely deák 105
 Geszthy László 90, 94, 105, 106
 Gloss Boldizsár 217
 Golenyiscsev-Kutuzov 430, 582
 Góliát 80
 Gönczi György 152, 154-160, 176, 570, 571
 Görcsöni Ambrus 296
 Grácián 436
 Grammond 498
 Gritti 134, 136
 Grósz Artur 576
 Gruter, Janus 334, 335, 578
 Guevara 328, 339, 373, 580
 Gulyás Pál 152-154, 570
 Gunkel 571

- Gyarmathi Miklós 372, 575
 Gyöngyösi István 412, 427, 430, 435
 György Lajos 552, 583, 584
 Györkei György 575
- Habsburg Frigyes I. III. Frigyes
 Habsburgok 52, 135, 315-318, 320, 342-344, 359, 404, 413-416, 440, 442, 443, 481, 489, 495
 Hajnal Mátyás 383, 396-401, 406-408, 435, 581
 Haller Istvánné 547
 Hatzfeld, Helmut 332, 333, 421, 422, 578, 582
 Hauser, Arnold 362, 435, 580, 581
 Hegedős Márton 62, 103, 569
 Hegedős (családnév) 104
 Heinrich Gusztáv 572
 Heinsius, Daniel 322
 Heltai Gáspár 34, 94, 119, 121, 122, 124, 126-128, 136-138, 140-143, 147, 149, 173, 185, 297, 390, 433, 569, 575
 Herepei János 571
 Hermányi Dienes József 544-566, 583, 584
 - Dienes Péter 544, 545
 Heródes 80
 Hesiodos 289
 Hethesi Pethe Márton 381
 Hieronymus 408
 Hobbes 547
 Hocke, Gustav René 332, 333, 578
 Hodászi Katalin 573
 - Lukács 172, 181, 573
 Holofernes 80, 106
 Holl Béla 580
 Homeros 289, 545
 Homonnay Drugeth Antal 58
 - György 372, 373, 404, 580
 - István 310
 Homonnayak 371
- Horatius 30, 160, 291
 Horváth Cyrill 177, 572
 - János 10, 64, 91, 106, 112, 134, 378, 421, 569-571, 575, 580, 582
 - János, ifj. 569
 - Márk 438
 Hosszutóthy István 575
 Hunyadi János 19, 21, 41, 74, 437, 438, 491, 492, 494, 499, 568
 - Mátyás I. Mátyás magyar király
 Hunyadiak 9, 10, 22, 24, 104, 437
 Huszár Gál 102, 155, 157, 159, 160, 570, 571
- Ignác, szent 374, 381
 Iljin 430, 434, 582
 Illésházy István 265, 294, 299, 300, 312, 315-319, 326, 330, 370, 371, 404, 414, 416, 576, 577
 Illésházak 425
 Illyés próféta 80, 95, 96
 Ilosvai Selymes Péter 43, 62, 102, 173
 Imre Lajos 570
 Inchino, Gabriele 381
 Incze Gábor 582
 Ipolyi Arnold 404, 568, 578, 580, 581
 István, szent, magyar király 365
 Istvánffy Miklós 7, 288, 345, 447
 - Pál 25
 Istvánffyak 28
 Izabella királynő 135
 Izsák 81
- Jagellok 9, 10
 I. Jakab angol király 324
 Jakussith András 299
 Jankovich Miklós 152, 153
 János, szent 73
 János Zsigmond erdélyi fejedelem 135
 Janson Vilmos 577
 Janus Pannonius 7, 18, 21, 22, 24, 25, 33-37, 285, 355, 445, 568

Jenci Ferenc 383, 578, 581
 Jeremiás próféta 81, 96
 Joannes Secundus 203, 204, 230, 238, 239, 259
 Jób 80
 Jób János I. Fanchali Jób János
 – Mathias I. Fanchali Jób Mátyás
 Josephus, Flavius 173, 545
 Józsué 73
 Judit 80, 107, 128
 Julow Viktor 575
 Jurisich Miklós 438

Káldy György 369, 370, 375, 376, 379, 407, 408, 580
 Kálmáncsehi Sánta Márton 114, 155
 Kapitán György 44, 52, 110, 112
 Kapy Sándor 228, 277
 Karácsony György 114, 122
 Karádi Pál 137
 Kardos Tibor 10, 11, 20, 130, 134, 421, 568, 569, 579, 582
 Károli Gáspár 529
 V. Károly császár 482
 Károlyi Árpád 577, 580
 – Zsuzsanna 335
 Kárpáthy-Kravjánszky Mór 580
 Karthauzi Névtelen 25
 Kassai Lantos Sebestyén 42
 Kastner Jenő I. Koltay-Kastner Jenő
 Káta Mihály 288, 313, 315, 317, 326, 577
 Kazimir, szent 394
 Kazinczy Ferenc 504
 Kecskeméti Vég Mihály 98, 100, 101, 163
 Kelemen Lajos 558, 560, 583, 584
 Kemény János 346, 347, 502
 – József 559, 584
 – László 546, 551
 Kempis Tamás 345, 368, 376, 401, 411, 580
 Kendi Antal 135, 136

Kerecsényi László 454
 Keresztes István 406, 407
 Kéri Sámuel 411
 Keserü Bálint 577, 578
 Kinizsi Pál 104
 Kiss József 579, 582
 – Sándor 573
 Klaniczay Tibor 568, 569, 574–576, 578, 579, 582
 Klobusiczky András 426
 Kner Izidor 583
 Kochanovski 174, 261, 572
 Kodály Zoltán 569
 Koháry István 412, 427
 Kohn Sámuel 577
 Kollonics Lipót 340, 346, 348
 Kolosi Török István 432
 Kolozsvári István (jezsuita) 406
 Kolozsvári István (ref. prof.) 545
 Koltay-Kastner Jenő 569, 577, 579–581
 Komjáthy Benedek 9
 Komlovsky Tibor 576
 Kont 104
 Kopcsányi Márton 381, 382, 384, 407
 Kossuth Lajos 494
 Kosztolányi Dezső 360
 Kölcsey Ferenc 53, 330, 505
 Kőrösi Radó István 425, 582
 Kőváry László 577
 Krusith Ilona 198, 199
 Krzyzanowsky, Julian 572
 Kubinyi Miklós 576

Lackner Kristóf 318, 319, 336, 384, 578
 Ladoni Sára 161, 214
 Lamormani Vilmos 407
 Lampe 573
 Laskai János 324, 578
 László, szent, magyar király 442
 Lázár János 547
 Lazarev 430, 434, 582
 Le Sage 147

- Leibnitz 547
 Lépcs Bálint 354, 356, 381–385, 580, 581
 Lernutius 239
 Lessius Lénárd 372
 I. Lipót magyar király 504
 Lippay György 347, 348, 415, 418, 484, 498, 504
 Lipsiai Pál 158, 573
 Lipsius, Justus 290, 291, 304–310, 312–314, 316, 318–326, 331, 333, 577, 578
 Liszti László 412, 427
 Lobwasser 165
 Locke 547
 Losonczi Anna 198, 199, 204, 211, 224, 225, 228–237, 246, 279, 574
 – István 110–112
 Lotichius 239
 Lucia 236
 Lukinich Imre 578
 Luther 67, 70, 86, 107, 162, 178, 408, 572
 Machiavelli 31, 290, 319, 322, 485, 486, 490
 Madách Gáspár 425
 Máдай Mihály 173
 Mágócsy Gáspár 404
 Magyarai István 179, 294, 319, 369, 446
 Mahumet 76, 94
 Majlát István 106
 Mályusz Elemér 568, 580, 581
 Manasses 106
 Marcellinus 164
 Marino 418
 Marot, Clément 552
 Marót Károly 579
 Martini, Lucas 366
 Martinovics Ignác 345
 Marullus 203–205, 210, 211, 230, 231, 238, 268, 277, 280, 284, 287, 290
 Marx 79, 570
 Matkó István 428
 Mátyás magyar király 8, 9, 19–25, 41, 73, 74, 78, 87, 191, 296, 324, 419, 429, 430, 437, 480, 486, 496–499, 556, 572
 II. Mátyás magyar király 318–320
 Medgyesi Pál 433
 Megyery Zsigmond 411
 Méhes András 55, 58
 Melanchton 70
 Melich János 572
 Melith István 288, 290, 308, 312, 313, 320
 Melius Juhász Péter 59, 115–119, 122, 132, 161, 176, 569
 Meozzi, A. 575
 Meszery András 58, 569
 Meszlényi Antal 580
 Mika Sándor 578
 Mikes Kelemen 557
 Miklós Ráfael 580
 Miksa magyar király 58, 441
 Milton 433
 Mišianik, Ján 296, 568, 574, 576
 Miskolczy Csulyak István 573, 578
 – Gáspár 59
 Moldovai Mihály 62, 103, 569
 Molnár Albert I. Szenczi Molnár Albert
 Monoszlói András 364, 365, 372, 580
 Montecuccoli 488–491, 502
 Montesquieu 547
 Morgay Kata 198
 Mórícz hesseni ögróf 172
 Mórícz Lőrinc 214
 – Zsigmond 138, 360, 569
 Morus Tamás 14, 256
 Mossóczi Zakariás 365
 Mózes 81, 97–99
 Murillo 399
 Münzer Tamás 569
 Nabukodonozor 80
 Nádasdy Ferenc (a fekete bég) 294, 310
 – Ferenc (az országbíró) 408, 410, 411, 415, 416, 420, 494, 582

- Tamás (a nádor) 30
 - Tamás (XVII. szd.) 288
 Nádasdyak 28, 39, 66, 411
 Nagy Iván 298, 576
 Nagyfalvi Gergely 383, 384
 Nánási Péter 545
 Náprághi Demeter 313, 319, 374, 383, 577, 580
 Négyesy László 475
 Nemeskürty István 144, 569, 570
 Német János 374
 Nero 323
 Nyári Krisztina 397, 398, 400, 404, 406, 407, 581
 - Lőrinc 50, 112
 Nyéki Vörös Mátyás 354, 383-397, 401, 413, 430, 581
 Nyitrai Pál 301
 Ocskay László 516
 Oestreich, Gerhard 304, 319, 577
 Oláh Miklós 364, 366
 Olofernes I. Holofernes
 Opitz Márton 324
 VIII. Orbán pápa 441
 Orosz Pál 516
 Ovidius 175, 194, 197, 230, 290, 369, 572
 Ozorai Imre 70, 71, 76, 120, 133
 Ördög (Teuffel) Rézmán 111
 Pál apostol 80, 548
 - érsek I. Várdai Pál
 Palatich György 161, 213, 214
 Pálffy János 416
 - Miklós 293, 310, 372
 - Pál 410, 415
 Pálffyak 371, 410
 Pálócziak 58
 Pap Mihály 559
 Pápai Páriz Ferenc 529, 535, 543, 547, 552
 Pataki Füsüs János 324
 Pázmány Péter 321, 340-360, 366, 369, 370, 372, 374-381, 400, 401, 405-408, 411, 413, 417, 419-421, 435, 441, 442, 556, 579, 580
 Péchi Simon 313-315, 323, 326, 577
 Pécsi Lukács 364-366
 Peisch Alajos 580
 Perényi Gábor 30
 - Péter 30, 58, 106, 111, 188
 Perényiek 66
 Perjés Géza 575
 Perneszych György 137
 Pesti Gábor 9, 26, 93, 139, 142, 263, 264
 Péter apostol 146
 Petheő 226
 Petki János 313, 315, 317, 322, 323, 326, 337, 386, 577, 581
 Petőfi Sándor 53, 330, 527
 Petrarca 25, 30, 192-194, 232, 238, 259, 261, 290, 369
 Petróczi Kata Szidónia 433
 Pilatus 146
 Piscator 323, 324
 Plautus 130, 290, 369
 Possevino, Antonio 367
 Prágay András 328, 339, 578
 Prini Péter I. Perényi Péter
 Propertius 194, 290
 Protophilaus (király) 173
 - (csillagász) 289
 Rabelais 34, 150
 Radán Balázs 91
 Radvánszky Béla 576
 Raffaello 276
 II. Rákóczi Ferenc 149, 345, 348, 416, 429, 494, 504, 506, 507, 509-511, 516-518, 520, 522, 527, 546, 549, 555, 579, 582, 583
 I. - György 323, 325, 328, 347, 416, 443

- II. – György 485–487, 495, 499
 – Zsigmond 214
 Ranzanus 365
 Reginaldus, Gonsalvius 141
 Regnart 197, 208, 215, 231
 Retegi György 548
 Révai Péter 288, 290, 308, 313, 318
 Révész Imre 573
 Rhallus, Manilius 205–207
 Ricsány (Ritschan) 510, 511
 Riedl Frigyes 8
 Rickhes Mihály 382, 385
 Rimay János 7, 153, 163, 173, 176, 177, 179, 214, 240, 260, 262, 263, 280, 288–295, 307, 308, 310, 312, 313, 315–317, 320, 326–332, 334–339, 360, 361, 376, 382–384, 387, 397, 425–426, 446, 568, 574, 575, 577, 578, 580
 Rónay György 579–581
 Ronsard 34
 Rudolf magyar király 311, 312, 314, 317, 334, 367, 409
 Salamon zsidó király 73, 80, 128, 515, 521, 565
 Sámbar Mátyás 411
 Sambucus, Joannes I. Zsámboky János
 Sámson 73
 Sándor István 154, 570
 Sándor, nagy 173
 Saul 73
 Saunders, J. L. 577
 Schödel Márton 318
 Schulek Tibor 152, 173, 175, 570, 571, 573
 Scioppius, Casparus 333, 578
 Scipio 322
 Seneca 304, 411, 577, 581
 Sennyci István 417
 Sessius Pál 382, 385
 Sidney, Philip 43, 102, 103, 570
 Sik Sándor 357, 358, 378, 421, 579, 580, 582
 Silius Italicus 322
 Sinai Miklós 153
 Shakespeare 18, 135, 150
 Skaricza Máté 153, 162–165, 175, 571
 Somlyai Báthori Anna I. Drágfi Gáspárné
 Sommer Jánosné 217
 Sophokles 128, 138, 264
 Spethe András 172, 572
 Spinoza 389, 547
 Stankovics János 411
 Stoll Béla 569, 571, 574, 575
 Sylvester János 9, 26, 139, 191, 263, 264
 Sypher, Wylie 332, 333, 362, 578, 579
 Szabatkay Mihály 90, 105
 Szabó Károly 152, 153, 570
 Szabolcsi Bence 572, 573
 Szántó István 368–370, 580
 Szárkány Anna 272
 Szathmári Pap János 544
 Szathmáry József 571
 Szatmárnémeti Sámuel 536, 538
 Szauder József 200, 209, 575
 Szécsi Mária 411, 412
 Szegedi András 62, 88, 173
 – Gergely 117, 118, 152, 155, 159, 176, 177, 570
 – Kis István 100, 161
 – Lőrinc 571
 Székely Ádám 547
 – István 70, 74, 79, 90, 178, 572
 – László 547
 – Mózes 367
 Szekfü Gyula 10, 582
 Széll Farkas 572
 Szemere Pál 426
 Szenczi Molnár Albert 7, 155, 165, 166, 171, 172, 176, 179–181, 214, 300, 324, 334, 336, 354, 382, 571–573, 576, 578

- Szigyártó Lukács 180, 573
 Szentványi Dezső 581
 Szentmártoni Bodó János 432
 Szepessy Pál 424, 517
 Szepsi Csombor Márton 550
 – Korocz György 324
 – Laczkó Máté 572
 Szerémi György 134
 Szigeti István 551, 560
 Szikszai Fabricius Balázs 171, 175, 180,
 572
 Szikszay Miklós 58
 Szilády Áron 151, 177, 178, 569, 570
 Szilágyi Benjamin István 572, 573
 – Lóránd 580
 – Sámuel 547
 Szilvás-Ujfalvi Anderko Imre,
 I. Újfalvi Imre
 Szinnyei József 152, 153, 570
 Szkárossy György 217
 Szkhárosi Horvát András 33, 70–79, 81,
 84–87, 89, 91, 92, 94, 96–101, 103, 104,
 106, 108, 113, 116, 119–122, 125–128,
 131, 132, 134, 145, 149, 161, 167, 172,
 446, 554, 569, 570
 Szmírin, M. M. 569
 Szokoli Miklós 288
 Szondi György 438
 Szócs János 516
 Sztárai Mihály 70, 72, 74, 77, 80, 83–86,
 89, 98, 100, 101, 116–118, 122, 126, 128–
 134, 136, 137, 145, 162, 163, 167, 552
 Zuhay Mátyás 517
 II. Szulimán szultán 438, 439
- Takáts Sándor 576
 Tamás, szent 351
 Tapié, V. L. 430, 431, 582
 Tar Benedek 92
 Tasi Gáspár 407
 Tasnádi Péter 160
- Tasso 290, 418, 458, 459
 Taurus István 24
 Telegdi Miklós 355, 364–366, 369, 377,
 379, 580
 Teleki Mihály 551
 Temesvári Pelbárt 23, 144
 Terek Bálint I. Török Bálint
 Terentius 130
 Thordai János 322, 578
 Thököly Imre 410, 427, 510, 511, 517–
 519, 552
 – István 410
 Thuri György 438
 Thuróczy János 22
 Thurzó Borbála 300
 – György 299, 300, 312, 316–319, 330,
 370, 371, 374, 404, 414, 576, 577, 580
 – Imre 372, 404, 406, 576
 – Judit 299, 300
 Thurzók 30, 403, 425
 Tibullus 30
 Timár Kálmán 580
 Tinódi Sebestyén 25, 39–53, 62, 87, 88,
 103–112, 126, 128, 134, 155, 173, 208,
 268, 269, 297, 552, 553, 568
 Tiziano 276
 Tofeus Mihály 551
 Toldy Ferenc 577, 581
 Tolnai Balog János 288–290, 575
 – Dali János 439
 – Gábor II, 406, 420, 575, 578, 581–584
 – György 80
 – Mihály 424, 582
 Tomitano 194, 575
 Thorockzaik 551
 Tótfalusi Kis Miklós 528–543, 547, 549,
 550, 552, 566, 583
 Török Bálint 41, 49, 50, 87, 105, III, 188
 – Bálintné 50
 – János 110
 Trencsényi-Waldapfel Imre 10, 569, 577

- Trócsányi Zoltán 565, 584
 Trombitás Bornemisza Margit 298
 Turóczi-Trostler József 10, 180, 306,
 434, 573, 577-579, 581, 582
- Újfalvi Imre 151-181, 570-573
 Ungnád Dávid 226
 - Kristóf 228, 265
 - Kristófné l. Losonczi Anna
- Valla 16
 Váradi Kis Gáspárné 156
 - Péter 303, 577
 Várdai Ferenc 24
 - Pál 71
 Varga Imre 582
 - József 569
 Vargha Anna 577, 578
 Varjas Béla 574, 581
 Varkucs Tamás 110
 Varsányi György 296
 Vásárhelyi Gergely 369, 370, 376, 383,
 401, 580, 581
 Vasvári Pál 440, 505
 Velics Antal 580
 Verbóczy Imre 110
 - István 15, 24, 28, 218, 340
 Veresmarti Mihály 57, 372, 376, 379, 382,
 411, 568, 580
 Veress Endre 580
 Verestói György 563-565, 584
 Veronese 250
 Vértes O. András 573
 Vitéz János 7, 21, 497
 Vitnyédy István 424
 Volaterranus 289
 Volphius 164
- Voltaire 547
 Vörösmarty Mihály 265, 505
- Waldapfel Imre l. Trencsényi-
 Waldapfel Imre
 - József 194, 197, 236, 574, 575
 Weisbach 362
 Weiss Mihály 322, 323, 578
 Wertner Mór 568
 Wesselényi Ferenc (XVI. sz.) 272,
 - Ferenc (nádor) 412, 415, 420, 424,
 486, 510
 - Miklós 409
 Wesselényiek 300
 Wierix 397
 Witmann Tibor 307, 577, 578
- Xerxes 296, 297
- Zách Felicián 104
 Zay Ferenc 30, 188
 Zolnai Béla 575, 583
 Zoványi Jenő 570, 573
 Zscharnak 571
 Zrínyi György, id. 310
 - György, ifj. 441
 - Miklós (a szigetvári hős) 29, 68, 83,
 188, 438, 439, 441, 447
 - Miklós (a költő) 37, 43, 52, 53, 112,
 149, 321, 325, 345, 348, 396, 411, 417-
 427, 429, 435, 437-505, 508, 518, 569,
 572, 578, 582
 - Péter 424
 Zrínyiek 66, 300, 379, 440
- Zsámboki János 7, 27, 306
 Zsófóniás próféta 96

